ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÖZ (CORE)-DIŞ (PERIPHERAL) KATMANLI BİRLEŞİK YAPILARDA ZAMANSALLIK

Gülser ERSOY

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2021

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÖZ (CORE)-DIŞ (PERIPHERAL) KATMANLI BİRLEŞİK YAPILARDA ZAMANSALLIK

Gülser ERSOY

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2021

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Gülser ERSOY tarafından hazırlanan **"Eski Uygur Türkçesinde Öz (Core)-Dış (Peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık"** başlıklı bu çalışma …/…/…tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan……..

Üye……

Üye…….

Üye……

Üye……

Onay

(İmza)

Enstitü Müdürü

…./…./2021

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Gülser ERSOY

ÖZET

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÖZ (CORE)-DIŞ (PERIPHERAL) KATMANLI BİRLEŞİK YAPILARDA ZAMANSALLIK

ERSOY, Gülser
Doktora-2021
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Eski Uygur Türkçesi metinleri birleşik yapılı tümcelerin kullanımı açısından oldukça zengin bir malzemeye sahip olduğundan birleşik katmanlı tümcelerde görülen göreceli zaman anlamının incelenmesinde zengin bir veri tabanı oluşturmaktadır. Bu bağlamda eldeki çalışma Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yer alan birleşik yapılı tümcelerin içerdiği göreceli zaman anlamını kapsamaktadır. Bu süreçte zaman anlamı içeren birleşik yapılı tümceler üzerinde hem sentaktik hem de semantik bir değerlendirilme yapılacaktır.

Geleneksel dil bilimi çalışmalarında birleşik yapılı tümcelerle alakalı farklı görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu durum konu ile ilgili kavram karışıklığının oluşmasına da neden olmaktadır. Bu sebeple Eski Uygur Türkçesi metinlerinde zaman içerikli birleşik yapılı tümcelerin sentaktik açıdan değerlendirilmesinde, verilerinin evrensel bir niteliğe sahip olduğu düşünülen Birleşme ve Tür kuramı ölçüt alınacaktır. Zaman anlamı içeren partisiplerin, gerundiumların, durum morfemleri ve/veya edatlarla birlikte oluşan kimi analitik formların yer aldığı tümceler ile bağlaçlı ve bağlaçsız sıralanan birleşik yapılı tümceler Birleşme ve Tür kuramına göre tasnif edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde birleşik yapılı tümcelerin bilgi yapısı ile ilgili yapılan tipoloji çalışmalarının geçerliliği bu tümceler üzerinde sınanacaktır.

Zaman anlamı içerdiği düşünülen birleşik yapılı tümcelerin semantik değerinin doğru bir şekilde yorumlanmasında fiillerin kılınış değerinin, tümcede geçen zaman içerikli leksik işaretleyicilerin ve kontekstin önemi vurgulanacaktır. Bu bağlamda eldeki veriler doğrultusunda belirli morfemlerin ya da analitik formların belirli zaman anlamları ile yorumlanmasının ne denli doğru olduğu sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birleşme ve Tür Kuramı, Bilgi Yapısı, Eski Uygur Türkçesi, Göreceli Zaman.

ABSTRACT

TEMPORAL CLAUSES IN CORE AND PERIPHERAL JUNCTURES IN OLD UIGHUR TURKISH

ERSOY, Gülser
PhD Dissertation-2021
Department of Turkish Language and Literature

Adviser: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Since the Old Uighur Turkish texts have a very rich material in terms of the use of compound structured sentences, they constitute a rich database in the analysis of the relative tense meaning seen in compound layered sentences. In this context, the present study covers the relative tense meaning of compound structured sentences in Old Uighur Turkish texts. In this process, both a syntactic and a semantic evaluation will be made on sentences with compound structures containing the meaning of time.

In traditional linguistics studies, it is seen that different opinions about sentences with compound structures are put forward. This situation also causes a confusion about the subject. For this reason, in the syntactic evaluation of compound structured sentences with time content in Old Uyghur Turkish texts, Juncture and Nexus theory, whose data is considered to have a universal quality, will be taken as a criterion. Sentences that include participles, gerundiums, state morphemes and / or some analytic forms formed with prepositions and sentences ordered with or without conjunctions will be classified according to Juncture and Nexus theory. In addition, the validity of the information made typology studies on the structure of the combined sentence of Turkish will be tested on these sentences. In the correct interpretation of the semantic value of the compound structured sentences, which are thought to contain the meaning of time, the importance of the actionality of the verbs, the lexical markers with tense content and the context will be emphasized. In this context, it will be questioned whether it is valid or not to interpret certain morphemes or analytical forms with certain time meanings.

Keywords: Juncture and Nexus Theory, Information Structure, Old Uighur Turkish, Relative Time.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
KISALTMALAR ..... **xx**
ÖN SÖZ ..... **xxii**
GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM

BİRLEŞME VE TÜR KURAMI; ZAMAN ANLAMI İÇEREN TÜMCELERİN BİRLEŞME VE TÜR KURAMINDAKİ YERİ

1.1. ZAMAN KAVRAMI 5
1.2. SENTAKTİK İNCELEME 7
1.2.1. Birleşme ve Tür Kuramı (Juncture and Nexus Theory) 7
1.2.1.1. Tümcenin Katmanları 7
1.2.1.2. Birleşme ve Türün İzahı 8
1.2.1.2.1. RGD'ye Göre Birleşme Kuramı 9
1.2.1.2.2. RGD'ye Göre Tür Kuramı 10
1.2.1.2.2.1. İşlemciler ve Kapsama Alanları 10
1.2.1.2.2.2. Bağımlı Tür (Subordination) 14
1.2.1.2.2.3. Eş-sıralı Tür (Coordination) 17
1.2.1.2.2.4. Eş-bağımlı Tür (Cosubordination) 18
1.2.1.2.3. Birleşme ve Tür Kuramının İzahı-Türkiye Türkçesine Uygulanması 25
1.2.1.2.3.1. Öz Katmanda Birleşen Eş-sıralı Yapı (Core Coordination) . 25
1.2.1.2.3.2. Öz Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapı (Core Cosubordination) 29
1.2.1.2.3.3. Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapı (Core Subordination) 31
1.2.1.2.3.4. Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-sıralı Yapı (Clausal Coordination) 32
1.2.1.2.3.5. Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapı (Clausal Subordination) 33

1.2.1.2.3.6. Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapı (Clausal Cosubordination) 35
1.2.1.2.4. Zaman Anlamlı Birleşik Katmanlı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramına Göre İzahı 38
1.2.2. Zaman Anlamlı Birleşik Katmanlı Tümcelerde Bilgi Yapısı (Information Structure) 46
1.2.2.1. Gerundiumlu Yapılarda Sözcük Dizimi ve Bilgi Yapısı 47
1.2.2.2. Partisipli Yapılarda Sözcük Dizimi ve Bilgi Yapısı 49
1.3. SEMANTİK İNCELEME 51
1.3.1. Birleşme ve Tür Kuramına Semantik Yaklaşım 51
1.3.1.1. Birleşik Katmanlı Tümcelerde Sentaktik-Semantik Hiyerarşi ve Bu Hiyerarşinin Birleşim-Tür Kuramındaki Yeri 52
1.3.1.2. Niteleme (Modification) 58
1.3.1.3. Ek-öz Bağımlı Yapılarda Niteleme ve Katmanlar Arasında Göreceli Zaman İlişkisi 60
1.3.1.3.1. Birleşik Katmanlı Yapılarda Zaman Anlamı ve Görünüş 63
1.3.1.3.2. Birleşik Katmanlı Yapılarda Zaman Anlamı ve Kılınış 66

2. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE DIŞ (PERIPHERAL) VE ÖZ (CORE) KATMANA YERLEŞEN GERUNDİUMLAR VE BU YAPILARDA ZAMANSALLIK

2.1. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE KATMANLAR ARASINDA GÖRECELİ ZAMAN ANLAMININ OLUŞMASINA NEDEN OLAN GERUNDİUMLAR 73
2.1.1. Eski Uygur Türkçesinde Öz Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapılar ve Bu Yapılarda Zamansallık 74
2.1.1.1. {-(X)p} 74
2.1.1.1.1. Sentaktik İnceleme 76
2.1.1.1.1.1. {-(X)p} Morfemli Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 76
2.1.1.1.1.1.1. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı 78
2.1.1.1.1.1.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı 82

2.1.1.1.1.2. *Fiil+{-(X)p} Ötrü* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 86
2.1.1.1.1.3. *Fiil+{-(X)p} Anta(da)kin / Anta(da)basa* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 89
2.1.1.1.1.4. *Kaltı…Fiil+{-(X)p}* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 91
2.1.1.1.1.5. *Ne…Fiil+{-(X)p}+(Ok)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 91
2.1.1.1.1.6. {-(X)p} Morfemli Birleşik Yapılarda Katmanlar Arasında Olumluluk-Olumsuzluk Uyumu 92
2.1.1.1.1.6.1. {-mADI(n)} 93
2.1.1.1.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 97
2.1.1.1.2.1. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 97
2.1.1.1.2.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 100
2.1.1.1.3. Semantik İnceleme 102
2.1.1.1.3.1. {-(X)p} Morfeminin Semantik İşlevi İle İlgili Yapılan Değerlendirmeler 102
2.1.1.1.3.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 108
2.1.1.1.3.3. {-(X)p} Morfemli Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi 110
2.1.1.2. {-(X)pAn(In)} 112
2.1.1.2.1. Sentaktik İnceleme 114
2.1.1.2.1.1. {-(X)pAn(I)n} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 114
2.1.1.2.1.1.1. {-(X)pAn(I)n} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı 114
2.1.1.2.1.1.2. {-(X)pAn(I)n} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı 116

2.1.1.2.2. {-(X)pAn(I)n} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 116
2.1.1.2.2.1. {-(X)pAn(I)n} Morfemi ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 116
2.1.1.2.2.2. {-(X)pAn(I)n} Morfemi ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 117
2.1.1.2.3. Semantik İnceleme 118
2.1.1.3. Ünlülü Gerundium 121
2.1.1.3.1. Sentaktik İnceleme 123
2.1.1.3.1.1. Ünlülü Gerundium ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 123
2.1.1.3.1.1.1. Ünlülü Gerundium İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı 125
2.1.1.3.1.1.2. Ünlülü Gerundium İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı ... 127
2.1.1.3.1.2. *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök (ötrü/anta)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 129
2.1.1.3.2. Ünlülü Gerundiumlar ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 130
2.1.1.3.2.1. Ünlülü Gerundium ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümcenin Yüklemine Göre Konumu 130
2.1.1.3.2.2. Ünlülü Gerundium ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 132
2.1.1.3.3. Semantik İnceleme 133
2.1.1.3.3.1. Ünlülü Gerundiumların Yer Aldığı Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi 138
2.1.1.3.3.2. Ünlülü Gerundiumların Yer Aldığı Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 140
2.1.1.3.3.3. *Ünlülü Gerundium+Ötrü* Formunun Yer Aldığı Tümcelerde Katmanlar Arasında Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi: 141

2.1.1.3.3.4. *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök+(ötrü/anta)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerde Katmanlar Arasında Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 141
2.1.1.4. {-sAr} 143
2.1.1.4.1. Sentaktik İnceleme 144
2.1.1.4.1.1. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 144
2.1.1.4.1.1.1. {-sAr} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı 144
2.1.1.4.1.1.2. {-sAr} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı 146
2.1.1.4.1.2. *Ne+Fiil+{-sAr}…Fiil+Aorist* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 149
2.1.1.4.1.3. *Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(Ötrü)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 150
2.1.1.4.1.4. *Kayu Ödün+Fiil+{-sAr}* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 152
2.1.1.4.1.5. *Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(ötrü)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 152
2.1.1.4.1.6. *Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 153
2.1.1.4.1.7. *Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü+ Ançata* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 153
2.1.1.4.1.8. *Erser* Yardımcı Fiilinin Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 154
2.1.1.4.2. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 156
2.1.1.4.2.1. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 156
2.1.1.4.2.2. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 159
2.1.1.4.3. Semantik İnceleme 160
2.1.1.4.3.1. Ne+Fiil+{-sAr} 173
2.1.1.4.3.2. Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(ötrü) 174

2.1.1.4.3.3. Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+ (ötrü) 176
2.1.1.4.3.4. Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi 177
2.1.1.4.3.5. Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü Ançata 178
2.1.1.4.3.6. Kayu Ödün+Fiil+{-sAr} 178
2.1.1.5. {-gInçA} 179
2.1.1.5.1. Sentaktik İnceleme 180
2.1.1.5.1.1. {-gInçA} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 180
2.1.1.5.1.2. *Fiil+{-gInçA}+kA Tegi* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 182
2.1.1.5.2. {-gInçA} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 185
2.1.1.5.2.1. {-gInçA} Morfemi ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 185
2.1.1.5.2.2. {-gInçA} Morfemi İle Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 186
2.1.1.5.3. Semantik İnceleme 187
2.1.1.6. {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı) 191
2.1.1.6.1. Sentaktik İnceleme 192
2.1.1.6.1.1. Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı) Formlu Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 192
2.1.1.6.1.1.1. *Fiil+{-DUkDA}* Formu ile Kurulan Dış Katmanda Öznenin İfade Edilme Şekli 195
2.1.1.6.1.1.2. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA} Formu* İle Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu 198
2.1.1.6.1.1.3. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}* Formunun Son Çekim Edatı ve/veya Soru Sözcükleri İle Kullanımı 199
2.1.1.6.2. *Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 203

2.1.1.6.2.1. *Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 204
2.1.1.6.2.2. Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+DA+ (Son Çekim Edatı) Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 205
2.1.1.6.3. Semantik İnceleme 207
2.1.1.6.3.1. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 208
2.1.1.6.3.2. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi 213
2.1.1.7. {-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+Durum Morfemi+(Son Çekim Edatı)..... 214
2.1.1.7.1. {-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) 215
2.1.1.7.1.1. Sentaktik İnceleme..... 215
2.1.1.7.1.1.1. Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) Formlu Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 215
2.1.1.7.1.1.1.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}* Formunun Son Çekim Edatı ve/veya Soru Sözcükleri İle Kullanımı 216
2.1.1.7.1.1.1.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Dış Katmanda Öznenin İfade Edilme Şekli 218
2.1.1.7.1.1.1.3. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu 221

2.1.1.7.1.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 222
2.1.1.7.1.2.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 223
2.1.1.7.1.2.2. Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 225
2.1.1.7.1.3. Semantik İnceleme 226
2.1.1.7.1.3.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 229
2.1.1.7.1.3.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi 233
2.1.1.7.2. {-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA} 234
2.1.1.7.2.1. Sentaktik İnceleme 237
2.1.1.7.2.1.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)* Formlu Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 237
2.1.1.7.2.1.1.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Dış Katmanda Öznenin İfade Edilme Şekli 238
2.1.1.7.2.1.1.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu 239
2.1.1.7.2.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 241

2.1.1.7.2.2.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 241
2.1.1.7.2.2.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi .. 242
2.1.1.7.2.3. Semantik İnceleme 243
2.1.1.7.2.3.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 243
2.1.1.8. [-ken] 244
2.1.1.8.1. Sentaktik İnceleme 246
2.1.1.8.1.1. [-ken] Morfemli Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 246
2.1.1.8.1.1.1. *(Kaltı) Fiil+aorist erken, Fiil+{-gAlIr} erken* Formu İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı 247
2.1.1.8.1.1.2. *(Kaltı) Fiil+aorist erken, Fiil+{-gAlIr} erken* Formu İle Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu ve İfade Edilme Şekilleri 249
2.1.1.8.1.1.3. *(Takı) Fiil+{-mAzkAn}* Formu İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye ve İşlemci Paylaşımı 252
2.1.1.8.2. [-ken] Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 254
2.1.1.8.2.1. [-ken] Morfemi İle Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 254
2.1.1.8.2.2. [-ken] Morfemi ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 257
2.1.1.8.3. Semantik İnceleme 258
2.1.1.8.3.1. *Fiil+aorist erken* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi 259
2.1.1.8.3.2. *Fiil+{-gAlIr} erken* Formunun Kullanıldığı Tümcelerde Semantik İnceleme 262

2.1.1.8.3.3. *(Takı)+Fiil+{-mAzkAn}* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerde Göreceli Zaman Anlamı 265
2.1.1.8.3.3.1. *(Takı)+Fiil+{-mAzkAn}* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi 266
2.1.1.8.3.3.2. *(Takı)+Fiil+{-mAzkAn}* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 267
2.1.1.9. {-gAlI} 268
2.1.1.10. {-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi (-mAkIŋA) 271
2.1.1.11. {-gUdA} 272

3. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÖZ (CORE) KATMANA YERLEŞEN PARTİSİPLER VE BU YAPILARDA ZAMANSALLIK

3.1. PARTİSİPLERİN BİRLEŞME VE TÜR KURAMINDAKİ YERİ 275
3.2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE ÖZ KATMANDA BİRLEŞEN BAĞIMLI YAPILAR VE BU YAPILARDA ZAMANSALLIK 277
3.2.1. {-mIş} 278
3.2.1.1. Sentaktik İnceleme 278
3.2.1.1.1. *Fiil+{-mIş} Başad:* Tümleç Partisipi (Non-subject Participle) 278
3.2.1.1.2. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 281
3.2.1.1.3. *Fiil+{-mIş}+ İyelik Morfemi/Akuzatif Morfemi* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 285
3.2.1.2. {-mIş} Partisip Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 292
3.2.1.2.1. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 293
3.2.1.2.1.1. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu 293
3.2.1.2.1.2. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi 294

3.2.1.2.2. *Fiil+{-mIş}+İyelik Morfemi/Akuzatif Morfemi* Formu ile Kurulan Tümcelerde Bilgi Yapısı 295
3.2.1.3. Semantik İnceleme 297
3.2.2. {-DUk} 304
3.2.2.1. Sentaktik İnceleme 305
3.2.2.1.1. *Fiil+{-DUk} Başad:* Tümleç Partisipi (Non-subject Participle) 305
3.2.2.1.2. *Fiil+{-DUk}+İyelik Morfemi+(Akuzatif Morfemi)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 306
3.2.2.1.3. *Fiil+{-mADUk} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 308
3.2.2.2. *Fiil+{-DUk} Başad* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 310
3.2.2.3. Semantik İnceleme 311
3.2.2.3.1. *Fiil+{-DUk}+İyelik Morfemi+(Akuzatif Morfemi)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Semantik İnceleme 311
3.2.2.3.2. *Fiil+{-mADUk} Başad* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Semantik İnceleme 312
3.2.3. {-yUk}/{-mAyUk} 314
3.2.3.1. Sentaktik İnceleme 314
3.2.3.1.1. *Fiil+{-mAyUk}*: Tümleç Partisipi (Non-subject Participle) 314
3.2.3.1.2. *Fiil+{-mAyUk} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 316
3.2.3.2. *Fiil+{-mAyUk} Başad* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 317
3.2.3.3. Semantik İnceleme 318
3.2.4. {-(X)gmA} 320
3.2.4.1. Sentaktik İnceleme 322
3.2.4.1.1. *Fiil+{-(X)gmA}:* Özne Partisipi (Subject Participle) 322
3.2.4.1.2. *Fiil+{-(X)gmA} (Başad)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 324
3.2.4.2. *Fiil+{-(X)gmA} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 328
3.2.4.3. Semantik İnceleme 329
3.2.5. {-(X)glI} 333

3.2.5.1. Sentaktik İnceleme 334
3.2.5.1.1. *Fiil+{-(X)glI}:* Özne Partisipi (Subject Participle) 334
3.2.5.1.2. *Fiil+{-(X)glI} (Başad*) Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 336
3.2.5.2. *Fiil+{-(X)glI} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 337
3.2.5.3. Semantik İnceleme 337
3.2.6. {-DAçI} 339
3.2.6.1. Sentaktik İnceleme 340
3.2.6.1.1. *Fiil+{-DAçI}:* Özne Partisipi (Subject Participle) 340
3.2.6.1.2. *Fiil+{-DAçI} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 343
3.2.6.2. *Fiil+{-DAçI} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 346
3.2.6.3. Semantik İnceleme 349
3.2.7. {-gUçI} 354
3.2.7.1. Sentaktik İnceleme 355
3.2.7.1.1. *Fiil+{-gUçI} (Başad):* Özne Partisipi (Subject Participle) 355
3.2.7.1.2. *Fiil+{-gUçI} (Başad*) Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 358
3.2.7.2. *Fiil+{-gUçI} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 360
3.2.7.3. Semantik İnceleme 362
3.2.8. Aorist 364
3.2.8.1. Sentaktik İnceleme 366
3.2.8.1.1. *Fiil+Aorist (Başad):* Özne Partisipi (Subject Participle) 366
3.2.8.1.2. *Fiil+Aorist (Başad*) Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 370
3.2.8.1.3. *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 372
3.2.8.2. Aorist Partisip Morfemi ile Kurulan Birleşik Tümcelerde Bilgi Yapısı 373
3.2.8.2.1. *Fiil+Aorist (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 373

3.2.8.2.2. *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 374
3.2.8.3. Semantik İnceleme 375
3.2.9. {-gU} 379
3.2.9.1. Sentaktik İnceleme 380
3.2.9.1.1. *Fiil+{-gU} (Başad):* Tümleç Partisipi (Non-Subject Participle) 380
3.2.9.1.2. Fiil+{-gU} (Başad)/ Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 383
3.2.9.2. {-gU} Partisip Morfemi ile Kurulan Birleşik Tümcelerde Bilgi Yapısı 385
3.2.9.2.1. *Fiil+{-gU} (Başad*) Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 385
3.2.9.2.2. *Fiil+{-gU}+Teklik 3.Şahıs İyelik Morfemi+n Akuzatif Morfemi* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 386
3.2.9.3. Semantik İnceleme 387
3.2.10. {-gUlUK} 390
3.2.10.1. Sentaktik İnceleme 391
3.2.10.1.1. *Fiil+{-gUlUK} (Başad):* Tümleç Partisipi (Non-Subject Participle) 391
3.2.10.1.2. *Fiil+{-gUlUK} (Başad*) Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 394
3.2.10.2. *Fiil+{-gUlUK} (Başad*) Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı 398
3.2.10.3. Semantik İnceleme 400
3.2.11. {-sXk} 404
3.2.11.1. Sentaktik İnceleme 405
3.2.11.1.1. *Fiil+{-sXk} (Başad)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar 405
3.2.11.2. Semantik İnceleme 406

4. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TÜMCECİKSEL KATMANDA BİRLEŞEN EŞ-SIRALI BİRLEŞİK YAPILAR (CLAUSAL COORDINATION)

4.1. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ARALARINDA BAĞLAÇ BULUNMAYAN BİRLEŞİK YAPILI TÜMCELER: TÜMCECİKSEL KATMANDA BİRLEŞEN EŞ-SIRALI YAPILAR 408

4.1.1. Aralarında Bağlaç Bulunmayan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri 408

4.1.2. Aralarında Bağlaç Bulunmayan Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-Sıralı Yapılarda Semantik İnceleme 413

4.1.2.1. Katmanlar Arasında Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi 413

4.1.2.2. Katmanlar Arasında Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi 413

4.2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE BAĞLAÇLAR ARACILIĞIYLA OLUŞTURULAN BİRLEŞİK YAPILI TÜMCELER: TÜMCECİKSEL KATMANDA BİRLEŞEN EŞ-SIRALI YAPILAR 414

4.2.1. Kin yana 415

4.2.2. Anta(da) kin 415

4.2.3. Basa 418

4.2.4. Basa basa 418

4.2.5. Anta(da) Basa 419

4.2.6. Ötrü 422

4.2.7. Anta ötrü 424

4.2.8. Ol ödün 426

4.2.9. Udu 428

4.2.10. Yana 428

4.2.11. (Takı) Yme 430

SONUÇ 434

KAYNAKÇA 444

KISALTMALAR

AAEB : Aynı Ardışık Eksen Boşluğu

ABH : Aç Bars Hikayesi

AÖ : Ad Öbeği

AY(S) : Altun Yaruk (Sudur)

BK D : Bilge Kağan Anıtı Doğu

BK B : Bilge Kağan Anıtı Batı

BT : Belirteç Tümceciği

BT II : Berliner Turfantexte 2

E : Eylem

H : Haller

Huast. : Huastuanift

HTA : Hsüan Tsang Biyografisi

IB : Irk Bitig

İKP : Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin (İyi ve Kötü Düşünceli Prens)

KB : Kutadgu Bilig

KÇ : Küli Çor

KT D : Kül Tigin Anıtı Doğu

KT K : Kül Tigin Anıtı Kuzey

Mayt. : Maytrısimit

MÇ D : Moyun Çor Doğu

OV : Object+Verb (Nesne+Yüklem)

ÖNY : Özne+Nesne+Yüklem

[+ÖS] : Ön Sınırı Vurgulayan

ÖYN : Özne+Yüklem+Nesne

RGD : Rol ve Gösterim Dil Bilgisi

SB : Sıralama Bağlaçları

SOV : Subject+Object+Verb (Özne+Nesne+Yüklem)

[+SS] : Son Sınırı Vurgulayan

[-SV] : Sınır Vurgulamayan

SVO : Subject+Verb+Object (Özne+Nesne+Yüklem)

Ş.Z. : Şimdiki Zaman

T : Tonyukuk

TBİ : Tümce Bağlama İşaretleyicisi

T.k. : Tekil Kişi

Tot. : Totenbuch

TT : Temel Tümcecik

U : Uigurica

VO : Verb+Object (Yüklem+Nesne)

VSO : Verb+Subject+Object (Yüklem+Özne+Nesne)

Ye : Yenisey

YNÖ : Yüklem+Nesne+Özne

ÖN SÖZ

Eski Uygur Türkçesi metinleri Türklerin sosyal, kültürel ve dini hayatlarındaki değişime paralel olarak dillerinde de yaşanan büyük değişim ve gelişimin önemli bir tanığıdır. Nitekim Uygur Türklerinin farklı sosyal ve dini çevrelerle münasebet içerisine girmesi bu dönem metinlerinin kelime varlığını ve tümcelerin sentaktik yapısını da etkilemiştir.

Eski Uygur Türkçesi Türk dilinin aslında kendine has bir matematiğe sahip olduğunun da en büyük ispatıdır. Bu dönem içerisinde kendi dillik ölçütlerini esas alarak farklı katmanlı yapıların oluşmasına zemin hazırlayan Türkçe, aynı zamanda bu yapıların içerisinde zaman kavramını en iyi şekilde ifade etmeyi de başarmıştır. Kimi formların Türk runik harfli metinlerle birebir örtüştüğü görülse de bu formların üzerine Eski Uygur Türkçesi metinlerinde birçok yeni formların geliştirildiği görülmektedir. Partisipe eklenen durum morfemi ve/veya son çekim edatı ile ya da gerundiumlara eklenen kimi soru zamirleri ve/veya son çekim edatları ile oluşturulan analitik formlar aracılığıyla göreceli zaman kavramı sistemli bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca bağlaçlı/bağlaçsız bir şekilde aralarında yapısal ve semantik bir bağın kurulduğu birleşik katmanlı tümcelerde de yine göreceli zamanın varlığından söz edilebilmektedir. Eski Uygur Türkçesinde tanıklık edilen bu formların işaret ettiği semantik içerik kadar incelemeye değer bir diğer husus bu formların içinde bulunduğu tümcelerin sahip olduğu sentaktik değerdir. Bu sebeple eldeki çalışmada söz konusu tümcelerin sentaktik özelliklerinin belirlenmesinde verilerinin evrensel bir değere sahip olduğu düşünülen Birleşme ve Tür kuramı esas alınmıştır.

Çalışma tamamlandığında Birleşme ve Tür kuramının verileri doğrultusunda Eski Uygur Türkçesinde zaman/görünüş içerikli partisipli, gerundiumlu, bağlaçlı/bağlaçsız kimi formların sentaktik özellikleri ortaya konmuş olacaktır. Ayrıca kimi belirli morfemlerin ya da analitik formların belirli bir semantik değere karşılık gelmediği; bu anlamda yapılacak herhangi bir değerlendirmede fiillerin kılınış değerinin ve kontekstin önemi vurgulanmış olacaktır.

Eski Türk dilinin kendine has bir matematiğinin olduğu hususunu keşfetmem noktasında yol gösterici niteliğe sahip böylesine önemli bir konuyu bana layık gören ve fikirleriyle yolumu çizmemde yardımcı olan değerli hocam Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya teşekkür ederim. Ayrıca fikir ve görüşleri ile çalışmamın şekillenmesinde

yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Faruk Gökçe'ye ve Doç. Dr. Oktay Berber'e de teşekkür ederim. Son olarak bu sürecin tamamlanmasını sabırla bekleyen ve bana bu konuda gereken özveriyi gösteren aileme de teşekkürü kendime bir borç bilirim.

GİRİŞ

Dil, canlı bir mefhumdur. Bu sebeple dünya üzerindeki hiçbir dil doğduğu şekilde kalmaz, gelişir ve değişir. Diğer dillerde olduğu gibi Türk dili de tarihî seyri içerisinde fonetik, morfolojik, leksik ve sentaktik birtakım değişikliklere uğramıştır.

Toplulukların farklı kültürlerle ve dinlerle karşılaşması, coğrafi değişiklikler eserlerde görülen değişim ve gelişimin en önemli nedenleri olarak gösterilebilir. Nitekim Maniheizm ve Budizm dininin etkisi altında kalan Uygur Türkleri benimsedikleri dinlerin kutsal kitaplarını tercüme ederken bir yandan kendi dillerinin imkânlarından faydalanmışlar, diğer yandan da kaynak dillerden ödünçleme yollarına başvurmuşlardır. Gerek tercüme faaliyetleri gerekse farklı kültürlerle karşılaşmanın doğal bir sonucu olarak dil, daha çok zenginleşmiş diyebileceğimiz bir değişimin içerisine girmiştir. Birleşik yapılı tümcelerin gözle görülür ölçüde sayısının artması ve bu tür tümcelerde göreceli zaman anlamının ifadesinde Türk runik harfli metinlere nispeten çok daha farklı metotlara başvurulduğunun görülmesi eldeki çalışmanın çıkış noktası olarak gösterilebilir.

Eski Uygur Türkçesi ile kayda geçirilmiş geniş bir külliyattan bahsetmek mümkün. Ancak eldeki çalışmada bütün bu eserler taranmamıştır. Bunun yerine Eski Uygur Türkçesinin erken, klasik ve geç dönem dillik özelliklerini yansıtabilecek eserlerden bir korpus oluşturulmuştur. Irk Bitig, Huastuanift, Maytrısimit, Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin (İKP), Altun Yaruk külliyatından ve Totenbuch'tan oluşan korpus için birtakım kaynaklar temel alınmıştır. Eldeki çalışmada verilen örnek tümceler için başvurulan kaynak çalışmalar şu şekildedir: Korpus olarak belirlenen metinlerden *Irk Bitig* için Talat Tekin'in çalışmasına (2013a); *Huastuanift* için Betül Özbay'ın çalışmasına (2014) başvurulmuştur. *Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin* için Hüseyin Namık Orkun (1940), Hamilton'ın çevirisini esas alan Ece Korkut, İsmet Birkan'ın çalışmaları (1998) ve M. Mahur Tulum/K.Azılı çalışmaları (2015) karşılaştırılarak incelenmiştir. Sayfa numaraları verilirken H. Namık Orkun'un çalışması dikkate alınmıştır. *Maytrısimit* için Şinasi Tekin çalışmasına (1976); *Altun Yaruk Süü ve I* için Peter Zieme (1996) çalışmasına; *Altun Yaruk II* için Jens Wilkens (2001) çalışmasına; *Altun Yaruk III. Kitap (=5.Bölüm)* için Mehmet Ölmez (1991) çalışmasına; *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç* için Hacer Tokyürek'in çalışmasına (2018); *Altun Yaruk Sudur V. Kitap* için Erdem Uçar'ın çalışmasına (2009); *Altun*

Yaruk Sudur VI. Kitap için Özlem Ayazlı çalışmasına (2012); *Altun Yaruk VII. Kitap* için Engin Çetin çalışmasına (2012); *Altun Yaruk VIII. Kitap* için Engin Çetin çalışmasına (2017); *Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç* için Erdem Uçar çalışmasına (2013); *Aç Bars Hikayesi* için Zemire Gulcalı çalışmasına (2015a); *Altun Yaruk Sudur X. Kitap* için Zemire Gulcalı çalışmasına (2015b); *Totenbuch* için P.Zieme ve G.Kara çalışmasına (1978) başvurulmuştur. Ayrıca Totenbuch'un ilk bölümü için G.Aris çalışmasına (2018) başvurulmuştur.

Türk runik harfli yazıtlardan verilen örnekler için de Mehmet Ölmez'in *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük (2015)* adlı çalışmasına başvurulmuştur. Irk Bitig'den verilen örneklerde parantez içerisindeki ilk rakam satırların yer aldığı sayfanın numarasını ikinci rakam ise falların sıra sayısını belirtmektedir. Diğer eserlerden verilen örneklerde de ilk rakam yine satırların yer aldığı sayfanın numarasını ikinci rakam ise satırların sıra sayısını belirtmektedir.

Eldeki çalışma ile alakalı bildirilmesi gereken bir diğer önemli husus örnek olarak verilen tümcelerin numaralandırılması ile ilgilidir. Morfemler ya da bağlaçlar için oluşturulan her bir başlık altında tümceler 1 sayısından başlamak üzere numaralandırılmıştır. Tanıklık edilen tümcelerde farklı türde birçok morfemin kullanılıyor olması bu şekilde bir sisteme başvurulmasının nedeni olarak gösterilebilir. Aksi takdirde farklı bir morfem için verilecek örnek tümceye verilen sıra sayısının yine başka bir morfemin de içinde bulunduğu bir tümce için de verilmesi örneklerin takip edilmesini zorlaştıracaktır.

Transkripsiyon çalışmalarında kimi harflerin çeşitli versiyonları ile karşılaşılmasına rağmen bu konuda tutarlı olması amacıyla çalışmamızda bu türden harfler tek şekliyle yazılmıştır. Bu sebeple kiminde /o/ ve /u/ harflerinin altında bir nokta şeklinde işaretlenen harfler /ö/ ve /ü/ şekliyle; altta nokta ile işaretlenen kalın k ünsüzü noktasız /k/ şekliyle; üstte iki nokta ile işaretlenen /a/ ünlüsü /e/ şekliyle, kapalı /e/ harfi de /i/ şekliyle; /ng/ sesi de /ŋ/ şekliyle; kalın sıradan /g/ ünsüzü noktasız olarak yazılmıştır.

Korpusta tanıklık edilen zaman içerikli birleşik katmanlı tümcelere sentaktik bağlamda yaklaşılırken W.A. Foley ve R. Van Valin'in *Functional Syntax and Universal Grammar (1984)* adlı çalışmasında ayrıntılı bir şekilde izahını yaptığı

Birleşme ve Tür (Juncture and Nexus Theory) kuramına başvurulmuştur. R. Van Valin'in Randy J. Lapolla ile birlikte çıkardığı *Syntax Structure, Meaning and Function (1997)* adlı çalışması da temel kaynaklar arasında gösterilebilir. Bu şekilde Eski Uygur Türkçesinde zaman içerikli birleşik yapılı tümceler, verilerinin evrensel bir değere sahip olduğu düşünülen bir kuramın ölçütlerine uygun bir şekilde tasnif edilebilmiştir.

Bu bağlamda eldeki çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde korpusta tanıklık edilen zaman içerikli birleşik yapılı tümceler üzerine yapılacak olan sentaktik ve semantik değerlendirmelerin içeriği hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölümde Birleşme ve Tür kuramı, kuramın öncülerinin verdiği bilgiler ışığında ayrıntılı bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Birleşik katmanlı yapılarda yer alan göreceli zaman anlamının doğru bir şekilde yorumlanması için göz önünde bulundurulması gereken ölçütler yine aynı bölümde izah edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde; -korpusta tanıklık edilen- gerundiumlar ve gerundiumların içinde bulunduğu analitik formlarla oluşturulan birleşik katmanlı yapılar, *sentaktik inceleme* başlığı altında Birleşme ve Tür kuramının verileri doğrultusunda tasnif edilmiştir. Tanıklık edilen tümcelerin içerdiği göreceli zaman anlamı *semantik inceleme* başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu bölümde başvurulan önemli bir diğer kaynak Peter Schulz'un *Verbalnomina und Konverbien Als Adverbiale Ergänzungen im Alttürkischen* (1978) adlı doktora tezidir.

Üçüncü bölümde; -korpusta tanıklık edilen- partisiplerin, partisiplerle kurulan analitik formların bir yandan Birleşme ve Tür kuramına göre tasnifi yapılırken diğer yandan söz konusu formların zaman anlamı içerip içermediği sorgulanmıştır. Partisiplerin daha çok görünüş değerinin ön plana çıkarıldığı üçüncü bölümde fiillerin kılınış değerinin ve tümcede yer alan zaman içerikli leksik birimlerin ne denli önemli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde başvurulan önemli bir kaynak Marcel Erdal'ın *A Grammar of Old Turkic* (2004) adlı çalışmasıdır.

Dördüncü bölümde; bağlaçsız ve bağlaçlı bir şekilde birbirlerine bağlandığı ve böylelikle aralarında semantik ve sentaktik bir bağın kurulduğu tümceler ele alınmıştır. Zaman içerikli bu tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre tasnifi de yapılmıştır.

Her bölümde ortak olarak birleşik katmanlı tümcelerin bilgi yapısı (information structure) üzerinde durulmuştur. Bilgi yapısının belirlenmesi, zaman içerikli birleşik

katmanlı yapıların sözcük dizimi hakkında genel bir değerlendirilme yapılmasını kolaylaştırmıştır. Bu konu ile alakalı başvurulan temel kaynak ise Eser Erguvanlı Taylan'ın *The Function of Word Order in Turkish Grammar (1984)* başlıklı çalışmasıdır.

1. BÖLÜM

BİRLEŞME VE TÜR KURAMI: ZAMAN ANLAMI İÇEREN TÜMCELERİN BİRLEŞME VE TÜR KURAMINDAKİ YERİ

1.1. ZAMAN KAVRAMI

Anlaşılması ve somutlaştırılması oldukça zor olan *zaman* kavramının fizik, felsefe ve din gibi alanlarda geniş izahı yapılmıştır. Konu ile ilgili fikir ayrılıkları ve çeşitliliği hem disiplinler arasında hem de her disiplinin kendi içerisinde var olmuştur.

Felsefe alanının en önemli isimlerinden biri olan Aristoteles'e göre zaman nesneldir, ölçülebilir. Araştırmacı bu bağlamda zaman kavramını *öncesine ve sonrasına göre hareketin sayısı* olarak tanımlar (Tezgör ve Armaner, 2001: 191). Zaman kavramını hareket sayısından bağımsız bir şekilde değerlendiren Newton ise *mutlak zaman* anlayışını benimser. Adı geçen fizikçiye göre zaman nesnellik ya da öznellikle ilişkisi bulunmayan bir mefhumdur ve onun insan ölçümünden ve hissiyatından tamamen bağımsız, doğası gereği eşyayla ilişkiye girmeyen, matematiksel bir sistemi olan ontolojisi vardır (Turetzky, 1999: 2). Einstein ise mutlak zaman kavramını *İzafiyet Teorisi* ile reddederek zamanın hareket eden kişiye göre hızlanan veya yavaşlayan bir yapıda olduğunu savunur (Doko, 2015: 540). Bu bağlamda *"Zaman hızlı ilerliyor.", Zamanım kalmadı."* gibi tümceler de söz konusu teorinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Bütün bu yaklaşımların birer izdüşümü olarak kabul edilen ve bu doğrultuda dil biliminin ilgi alanına giren *dil bilgisel zaman/fiil zamanı(tense)* olarak ifade edilen bir üst başlık vardır. Dil bilimciler, *genel zamanı* başlangıcı ve sonu belirsiz, durmadan akıp giden şeklinde; *fiil zamanını* da gerçek zamanın insan zihninde oluşumunun dile yansıması sonucu ortaya çıkan dil bilgisi sınıflaması olarak tanımlamaktadır (Benzer 2012: 9-10). Taylan İngilizcede *tense* olarak ifade edilen kavramı, zamanda yerleştirmenin gramatikal bir ifadesi olarak tanımlar. Bu bağlamda *tense*, gramatikal bir kategori olarak nitelendirilir. Zaman göndergesi içeren belirteçler ise zaman içerikli morfemlerin aksine varlığı seçime bağlı olan leksikal bir kategori olarak değerlendirilir (Taylan, 1988: 333). Başka bir ifade ile dil bilgisel zamanda, soyut olan zaman kavramının morfolojik, morfo-sentaktik, leksik değerlendirilmesi söz konusudur.

Reichenbach, zaman kavramını anlaşılır kılmak için üzerinde *konuşma zamanı (speech time), atıf zamanı (reference time)* ve *olay zamanı (event time)* olmak üzere üç temel zamanın yerleştirildiği bir *zaman çizgisi* tasarlamıştır. Bu bağlamda bütün dil bilgisel zaman değerlendirmeleri konuşma anı esas alınarak yapılmış ve temelde *geçmiş, şimdi* ve *gelecek* olmak üzere üç zamanın var olduğu ifade edilmiştir. Konuşma anının *gösterimsel merkez (deictic center)* olarak işaretlendiği zaman çizgisinde olay zamanı (event time) ya konuşma anından önce (before), ya eş zamanlı (simultaneous) ya da sonra (after) gerçekleşecektir. Olay zamanının konuşma anından önceye yerleşmesinin gramatikalleşmesi geçmiş zamanı, eş zamanlı olması şimdiki zamanı, konuşma anından sonraki bir noktaya yerleşmesi ise gelecek zamanı temsil eder. Reichenbach ayrıca *ikincil (secondary)* ya da *göreceli (relative)* olarak adlandırdığı zamanı, konuşma anının gösterimsel merkez olarak işaretlendiği zamandan ayırır. Araştırmacıya göre *öncelik (anteriorty), sonralık (posteriority)* ve *eş zamanlılık (simultaneity)* kavramları göreceli zamanın içeriğini oluşturur (Aksu-Koç, 1988: 11).

Akerson, *dilimlenmemiş zaman* ve *dilimlenmiş zaman* olmak üzere iki üyeli bir karşıtlık şeması oluşturur. Dilimlenmemiş zaman, başı sonu belli olmayan bir akış; dilimlenmiş zaman ise başı sonu belli olan aralıklar olarak izah edilir. Merkeze şimdi ya da şu anın (konuşma zamanı) alındığı çizelgede geniş zaman dilimlenmemiş zaman; geçmiş, şimdi ve gelecek zaman da dilimlenmiş zamana yerleştirilir (Akerson, 2007: 262).

Sonuç olarak zaman anlamı yükleyen morfemler, leksik birimler bahsi geçen bu üç zamansal noktanın etrafında değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın amacı gereği söz konusu morfemler ve zaman içerikli leksik birimler değerlendirilmeyecektir. Bunun yerine W.A. Foley ve R.Van Valin'in (1984) *Birleşme ve Tür Kuramı (Juncture and Nexus Theory)* doğrultusunda taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde öz (core) ve tümceciksel (clausal) katmanlı birleşik yapılarda zamansallık konusu sentaktik ve semantik bağlamda incelenecektir. Bu sebeple ilk olarak Foley ve V. Valin'in Birleşme ve Tür Kuramından bahsetmek yerinde olacaktır.

1.2. SENTAKTİK İNCELEME

1.2.1. Birleşme ve Tür Kuramı (Juncture and Nexus Theory)

Birleşme ve Tür kuramı, tümcelerin yapı itibariyle farklı katmanlardan oluştuğunu kabul eden bir görüşün üzerine kurulmuştur. Her tümcede olduğu kabul edilen bu katmanlar ve bu katmanların özellikleri şu şekildedir:

1.2.1.1. Tümcenin Katmanları

Foley ve Van Valin (1984), Birleşme ve Tür Kuramında her dilin sahip olduğu ortak tümce yapısından bahseder. Bu kuram, *Rol ve Gösterim Dil Bilgisinin (Role and Reference Grammar)* ilgi alanına girmektedir. Rol ve Gösterim Dil Bilgisi (RGD); dili semantik, sentaktik ve pragmatik bağlamda inceleyen sistemin adıdır.

RGD'ye göre her tümce *çekirdek (nucleus), öz (core) ve dış (peripheral)* olarak adlandırılan üç katmanlı yapıdan (layered structure of clause) oluşmaktadır. Çekirdek, yüklemcil bir ögenin var olduğu katmandır. Burada yüklemcil ifadesi ile kastedilen sadece fiil değil aynı zamanda sıfat ya da isim soylu kelimelerdir. Tümcenin öz katmanı, yüklemcil ögenin temel bir üyesinden[1] oluşmaktadır. Zorunlu olmayan üyelerin yer aldığı en son katman da tümcenin dış katmanı olarak adlandırılmaktadır (Von On Colbe, 2003: 38-39). Başka bir ifade ile:

Yüklemcil öge+ yüklemcil ögenin zorunlu ögesi= Öz katman

Yüklemcil öge+ yüklemcil ögenin zorunlu üyesi+ zorunlu olmayan-seçime bağlı ögesi= Tümcecik.

Dolayısıyla tümcecik için *öz katman+dış katman* gibi matematiksel bir hesap da yapılabilir.

Valin ve LaPolla tümcenin bu katmanlı yapısının evrensel bir değere sahip olduğunu belirtir ve İngilizce bir tümce ile konuyu örneklendirir: *John kütüphanede sandviç yedi. (John ate the sandwich in the library.)* tümcesinde *yedi (ate)* çekirdek üyesi ile birlikte *John* ve *sandviç* (*sandwich)* temel üyesinin içinde yer aldığı bir öz katman ve *kütüphanede (in the library)* gibi zorunlu olmayan (seçime bağlı) bir üyenin bulunduğu dış katman yer almaktadır. Valin ve LaPolla, ifadenin yukarıda bahsedildiği şekliyle değil de *John dün kütüphanede sandviç yedi. (John ate the*

[1] Temel üye (argument) terimi ile kastedilen, yüklemin almasının zorunlu olduğu her bir üyedir.

sandwich yesterday in the library.) şekliyle kullanıldığı durumlarda da *John sandviç yedi*. (John ate the sandwich) yapısının yine öz katmanı oluşturduğunu, dış katmanın ise *dün kütüphanede* (yesterday in the library) tümleçlerinden oluştuğunu ifade eder (Van Valin ve LaPolla, 1997: 25).

Tümcenin katmanlı yapısı belirlenirken semantik açıdan bir değerlendirmenin yapıldığı apaçıktır. Bu durumda tümcenin yüklemcil ögesi çekirdek yapıyı oluştururken bu yüklemcil ögenin anlamsal olarak seçime bağlı olmayan temel üyesi öz katmanı oluşturmakta; yine anlamsal olarak bakıldığında tümcedeki varlığı zorunlu olmayan diğer ögelerin de dış katmanı oluşturduğu görülmektedir. Bu sebeple seçimli ögelerin oluşturduğu dış katman genel olarak *eklenti (adjunct)* olarak tanımlanır. *Eklenti,* Üretici Dil Bilgisinde "*Bir tümcede yapı bakımından zorunlu olmayan, seçmeli ikincil öge"* olarak tanımlanırken eylem öbeği içinde de *zaman, tarz* ve *yer* gösteren sözlüksel ya da tümcesel ögelere karşılık geldiği belirtilmektedir. Burada eklenti tümceciği ile kastedilen (adjunct clause) örn. Türkçede {–(X)p}, {-ArAk}, {-IncA} vb. ile kurulan gerundiumlarla -DAn önce, -DAn sonra vb. ilgeçlerle kurulan yan tümcelerdir (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 114). *Dün, yarın, beş dakika içinde, yemekten sonra* gibi zaman ifade eden belirteçler dış katman içinde değerlendirilmektedir.

Verilen bu ölçütlerin herhangi bir dil üzerinde uygulanabilir olduğu gerçeği, söz konusu teorinin evrensel bir değere sahip olduğu sonucunu doğurmaktadır.

1.2.1.2. Birleşme ve Türün İzahı

Birleşik tümce yapıları dil bilimcilerin çoğunlukla üzerinde durduğu bir mesele olup genel olarak tartışmaya açık bir konu olarak görülmektedir. Yapılan izahlar ve tasnif çalışmaları bu konudaki görüş ayrılıkların temel nedeninin kullanılan ölçütlere dayalı olduğu sonucunu doğurmaktadır.

Birleşme ve Tür Kuramı çerçevesinde ise birleşik tümceler *birleşme (juncture)* ve *tür (nexus)* kriterlerine göre değerlendirilmektedir. Birleşik tümcelerin sentaktik özelliğini belirlemede başvurulacak olan bu kavramlardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

1.2.1.2.1. RGD'ye Göre Birleşme Kuramı

Birleşme, bağlanmanın gerçekleştiği katman; *tür* ise iki tümcecik arasındaki sentaktik bağlantı çeşidi olarak tanımlanmaktadır (Taylan, 1988: 336). Van Valin ve LaPolla, tümce birleşmelerinin çekirdek, öz ve tümceciksel olmak üzere üç katmanda gerçekleştiği tezini savunur. Bu kurama göre *çekirdek birleşme (nuclear juncture), öz birleşme (core juncture), tümceciksel birleşme (clausal juncture)* olmak üzere üç birleşim şekli vardır.

Çekirdek birleşme, iki yüklemin birleşmesinden meydana gelir ve bir özü oluşturur. İki özün birleşmesinden meydana gelen öz birleşme bir tümceciği oluşturur. Her bir öz katman kendi çekirdeğine sahiptir. Ayrıca Van Valin ve LaPolla'ya göre birleşen öz katmanlar semantik olarak bir üyeyi paylaşmak zorundadır. Tümceciksel birleşmede ise bağımsız dış katmanı, öz ve çekirdekleri ile birlikte iki tümcecik birleşir ve bir tümceyi oluşturur. Van Valin ve LaPolla farklı katmanların bu şekilde birleşimini şu şekilde formüle eder (1997: 442-445):

[Öz…[$_{\text{Çekirdek}}$Yüklem]…+…[$_{\text{Çekirdek}}$Yüklem]…] Çekirdek Birleşme

[Tümcecik (Clause)…[$_{\text{Öz...}}$]…+…[$_{\text{Öz}}$…]…] Öz Birleşme

[Tümce (Sentence)…[$_{\text{Tümcecik...}}$]…+…[$_{\text{Tümcecik}}$…]…] Tümcecik Birleşme

Türkçede çekirdek birleşmesine örnek bir yapı bulunmamaktadır. Ancak yardımcı fiillerle kurulan birleşik fillerin çekirdek birleşmeye örnek olarak verilebileceği ile ilgili bir görüş mevcuttur (Aydın, 2010: 100). Dolayısıyla *"Sen artık buralara gelmez oldun."* gibi bir tümcede *gelmez oldun* birleşik fiilinin çekirdek birleşmeye örnek olabileceği görüşü tartışmaya açık bir meseledir. Ancak Fransızcadan verilecek olan örnek meseleyi anlaşılır kılacaktır. *Pierre Marie'yi sık sık çalıştıracak-koşturacak. (Pierre* ***fera*** *souvent* ***courir*** *Marie.)* tümcesinde *fera-yaptırmak* ve *courir-koşmak-çalışmak* gibi iki yüklemden oluşan çekirdek yapı birleşir ve tek bir karmaşık çekirdek katmanlı yapıyı oluşturur. Burada çekirdek katmanlı birleşik yapılarda her bir birleşen yüklemin arasına esas bir belirtecin dışında hiçbir leksik birimin giremeyeceğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla verilen örnekte *sık sık* anlamındaki belirtecin (souvent) iki çekirdek yapının arasına yerleşmesinde kural dışı bir durum yoktur (Van Valin ve LaPolla, 1997: 442-443).

Özlerin birleşiminde, her birinin kendi çekirdek ve öz üyesinin olduğu iki tümce özü birleşir ve daha büyük karmaşık öz oluşturur. Bu durumda her iki öz

tarafından paylaşılan dış ögeler de birleşir. Ayrıca öz katman birleşmede bir üye, semantik olarak iki çekirdeğin de ögesi olmak durumundadır. Tümceciksel birleşmede ise bağımsız dış katmanı, öz ve çekirdekleri ile birlikte iki tümcecik birleşir ve karmaşık bir tümce oluşturur (Taylan, 1988: 335). *"Pelin çantasını alıp evi terketti"* tümcesi (Pelin) *çantasını alıp* ve (Pelin) *evi terketti* şeklindeki iki öz katmanın yer aldığı birleşik yapılı bir tümcedir. Burada her bir tümcecik kendi içerisinde bir çekirdek (alıp, terketti) ve özden (Pelin, çantasını, evi) oluşmaktadır. Aynı zamanda *Pelin*, semantik olarak her iki öz arasında ortak bir öge durumundadır.

1.2.1.2.2. RGD'ye Göre Tür Kuramı

Van Valin ve LaPolla'nın Birleşme ve Tür kuramının ikinci önemli alt başlığını, birleşik katmanlı yapıların türü (nexus) oluşturur. Birleşik yapılı tümcelerin türünü belirlemede başvurulan ölçütlerden biri temel tümce fiilinin taşıdığı işlemcilerdir (operator). Bu sebeple öncelikle işlemci teriminin izah edilmesi yerinde olacaktır.

1.2.1.2.2.1. İşlemciler ve Kapsama Alanları

Tümcenin çekirdek, öz ve dış katmanları ayrı ayrı farklı işlemcilerin kapsama alanlarına girmektedir. Rol ve Gösterim Dil Bilgisi, işlemcilerin kapsama alanlarını belirlemek suretiyle aynı zamanda tümcenin katmanlarının sınırlarını da belirlemeyi amaçlamaktadır.

Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğundan işlemci adını verdiğimiz morfemler temel tümcede yer alan fiilin sonuna eklenmektedir. Van Valin ve LaPolla işlemcileri zaman (tense), görünüş (aspect), durum (status), edim söz gücü (illocutionary force), kanıtlanabilir (evidentials), olumsuzluk (negation), kiplik (modality), yön (directionals) olarak sıralar. Adı geçen işlemcilerin her biri farklı katmanları kapsama gücüne sahip olmakla birlikte her katman birden fazla işlemci tarafından kapsanabilmektedir. Bu durumda Van Valin ve LaPolla, görünüş ve olumsuzluk işlemcisinin çekirdek katmanı; yön işlemcisinin hem çekirdek hem öz katmanı; olumsuzluk ve kiplik işlemcisinin öz katmanı; edim söz gücü, kanıtlanabilir, zaman ve durum işlemcisinin dış katmanı kapsadığını belirtir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 47). Van Valin ve Foley'in tümcenin katmanlı yapısı ve işlemciler ile ilgili özet şeklindeki teorileri şu şekildedir:

(Edim Söz Gücü (Kanıtlanabilir (Zaman (Durum [(Kip (AÖ (AÖ) (Yön (Görünüş[Yüklem]))]

DIŞ ÖZ ÇEKİRDEK (Foley ve Van Valin, 1984: 224)

Taylan, işlemcileri edim söz gücü, kanıtlanabilir, zaman, durum, kiplik ve görünüş olarak sıralar:

Edim Söz Gücü- Kanıtlanabilir-Zaman-Durum……..

Kiplik…….

Görünüş

DIŞ ÖZ ÇEKİRDEK (Taylan, 1988: 335).

Her bir katmanı kapsayan işlemcilerin tümcenin en dışından en iç katmanına doğru sıralandığı görülmektedir.

Dış katmandan içeriye doğru işlemciler hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse edim söz gücü, bir sözce ya da tümcenin söylenmesi ile ifade edilen işlemin yerine getirilmesidir. İfade edilen işlemin niteliği, iletişim içinde bulunan kişilere, ifadenin kullanıldığı durumlara bağlı olarak değişir (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 111). Edim söz gücü işlemcisi, ifadenin iddia, soru, emir ya da dilek mi içerdiği meselesi ile ilgilenmektedir. Zira *"Karnım aç."* ifadesinin iletisi bu tümceyi kuran kişi ile iletiyi alan kişi arasındaki ilişkiye göre ya da içinde bulunan bağlama göre değişebilir. Bu tümce-örneğin-bir çocuk tarafından ifade ediliyorsa annesi tarafından bir dilek olarak algılanabilir. Taylan, edim söz gücünün *kiplik* kavramının yerine kullanıldığını belirtir. Zira kiplikler geleneksel anlamda emir ya da dilek-şart/gereklilik/ buyrum anlamı içerir (Taylan, 1988: 334). Dolayısıyla her tümcenin bu şekilde bir anlamsal değerinin var olduğu düşünülecek olursa edim söz gücü, evrensel bir değeri olan işlemcidir.

Van Valin ve LaPolla, edim söz gücünün oldukça önemli ve evrensel bir işlemci olduğuna dikkat çeker. Edim söz gücü bir ifadenin bir iddia mı, bir soru mu, bir emir mi yoksa bir istek mi içerdiğini belirtir. Dolayısıyla edim söz gücünün soru (interrogative illocutionary force), emir (imperative illocutionary force), istek (optative illocutionary force), bildirme (declarative illocutionary force) olmak üzere alt başlıkları vardır. Bütün diller, bu çeşit bir anlam içerikli söyleme sahip olacağından her dilin edim söz gücü işlemcisine sahip olması kaçınılmazdır (Van Valin ve LaPolla, 1997: 41).

Kanıtlanabilir, söylemlerin temelini oluşturan bilginin kaynağı, bu kaynağın niteliği ile ilgilidir. Söylediğimiz şeylerin bilgisine meseleye şahit olduktan sonra mı ulaştık ya da bu bilgiye birilerini dinledikten sonra mı ulaştık, söz konusu bilgilere bir takım kanıtlardan yola çıkarak çıkarım yaparak mı ulaştık, gibi sorular ve cevapları kanıtlanabilir işlemcinin anlam alanına girmektedir. Örneğin Türkçede {-mIş} morfemi ile çekimlenen fiillerle kurulu bir tümceden bilginin kaynağına dair farklı sonuçlar çıkartılabilir.

Zaman, konuşma anı ile olayın geçtiği anı zaman çizgisi üzerine yerleştirerek soyut olan kavramı somutlaştırmaya yarayan morfemin ya da işlemcinin adıdır.

Durum, tümcecikle anlatılan olayın gerçekliğini yani olayın gerçekleşip gerçekleşmediğini ifade eden dış katmanda en içte yer alan işlemcidir (Yıldırım, 2006: 169). Diğer bir ifade ile süreç üzerinde gerçek-gerçek olmayan iki kutup arasındaki herhangi bir noktayı ifade eden işlemcidir (Foley ve Van Valin, 1984: 213) Foley ve V.Valin bu iki noktayı şu şekilde izah eder:

Gerçek…...Gerekli(lik)……Muhtemel……Mümkün……Gerçek olmayan

(real) (necessary) (probable) (possible) (unreal)

Durum işlemcisinin izahı Van Valin ve LaPolla tarafından şu şekilde yapılır:

> *"Durum; bilgisel kiplik, gerçek-gerçek olmayan gibi kategorileri içine alan bir işlemcidir. İngilizcede bilgisel kiplik (epistemic modality) ve yükümlülük kipliği (deontic) aynı formu paylaşır ancak aralarında anlamsal olarak farklılık vardır. Örneğin 'must' 'zorunluluk' yerine 'gereklilik'i ifade eder. 'can' ve 'may' ve 'should', 'iktidar, gücü yetme' ya da 'izin' yerine 'mümkün olma' anlamını içerir. Bu sebeple bilgisel kiplik ve yükümlülük kipliği arasındaki temel fark 'zorunluluk' ve 'gücü yetme' anlamının aksine 'gereklilik' ve 'mümkün olma' şeklinde izah edilebilir. "John yarışı kazanmak zorunda" (John must/is obliged to win the race) örneğinde olduğu gibi 'zorunluluk' anlamı ile kullanıldığı durumlarda 'must' yerine bir şeyi yapmaya zorunlu olma anlamında 'obliged to' getirilebilir. Bilgisel kiplik ile yorumlandığında "John'un yarışmayı kazanması gerekli." gibi bir anlam çıkar ki buradaki gereklilik ifadesi zorunluluk yerine kullanılan bir ifade değildir. Bir diğer nöbetleşme "John'un yarışmayı kazanma ihtimali var.(It is possible for John to win the race)" ve "John yarışmayı kazanabilir. (John is able to win the race)" arasındadır. Birinci tümcede mümkün olma durumu ikinci tümcede ise gücü yetme anlamı vardır. Gerçekçi (realis) ve gerekli (necessity) ile gerçek olmayan (irrealis) ve olasılık (possibility) arasında semantik bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla durum, gerçekçilik ile gerçekçi olmayan bu iki nokta arasındaki anlamsal geçişler ile ilgilenen işlemcinin kendisidir"* (Van Valin ve LaPolla, 1997: 41)

Bu izahlardan çıkan sonuca göre *"Ahmet mangal yakabilir."* tümcesinde yükümlülük kipliği, Ahmet'in mangalı yakabilme iktidarı-kabiliyeti ile ilgilenirken bilgisel kiplik Ahmet'in mangalı yakma ihtimali ile ilgilenmektedir. Ya da *"Ahmet mangalı yakmalı."* tümcesinde yükümlülük kipliği, semantik olarak Ahmet'in mangalı yakma zorunluluğu ile ilgilenir. Ahmet'in mangalı yakmasının gerekliliği şeklindeki semantik çıkarım bilgisel kipliğin alanına girmektedir. Dolayısıyla birinci tümcede olasılık anlamı ikinci tümcede gereklilik anlamı durum işlemcisinin de kapsama alanına girmektedir.

Valin ve LaPolla, geleneksel dil bilgisi çalışmalarında kiplik konusunun durum, edim söz gücü ile birlikte *kip* başlığı altında birleştirildiğini belirtir. Ancak adı geçen araştırmacılara göre bu üç kategori arasındaki belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Kiplik tümcenin öz katmanı üzerinde etkiye sahip bir işlemcidir. Taylan ve Özsoy bildirilerinde (1993), bilgisellik, yükümlülük-olurluk ve devingenlik olmak üzere üç çeşit kiplikten bahseder. Bilgisel kiplik, kişinin konuşmacının söylediklerini kendi bilgi ve inancı çerçevesinde doğru, kesin, olası, çıkarım sonucu elde edilmiş yargı olarak algılaması şekliyle izah edilir. Yükümlülük-olurluk, zorunluluk veya izin-olurluk anlamlarını ifade eder. Devingenliğin ise beceri ve isteklilik bildirdiğini belirten araştırmacılar bunun "-A bil-" ve zaman eki ve aorist ile sağlandığını ifade eder. Yani olasılık, varsayım ve çıkarım gibi anlamlar bilgisel kipliğin; olanak, zorunluluk, gereklilik, izin, emir, niyet de yükümlülük-olurluk alanına girmektedir.

Görünüş, Van Valin ve LaPolla'ya göre konuşma anı ile olay anı arasındaki zamansal ilişkiyi ifade etmek yerine olayın kendi içsel zamansal yapısı hakkında bilgi veren bir kategoridir. Diğer bir ifade ile şu soruların cevabı görünüşün anlam alanına girmektedir: Olay tamamlandı mı tamamlanmadı mı? Olay devam mı ediyor yoksa tekrar mı ediyor? Bahsi geçen olayın tamamı bir anda mı gerçekleşiyor yoksa zaman içine mi yayılmış? Dolayısıyla görünüşün temel dayanak noktasının bitmişlik ve sürerlik olduğu ifade edilir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 40). Demirci, görünüşün bir eylemin zamana yayılışını, zamana dağılımını, devam eden, aralıklarla devam eden, kesilen, başlayan, biten gibi süreyle ilgili ince ayrıntıları gösterdiğini ifade eder (Demirci, 2015: 151).

Yıldırım, adı geçen işlemcilere ek olarak Türkçede özne uyumunun da tümce birleştirme sürecinde boş olarak gösterilmemesi gerektiğini belirtir. Karmaşık tümce

oluşturan tümceciklerin eş-dizinli olan ya da olmayan özneleri vardır. Yıldırım'a göre öznelerin eş-dizinli olması ya da olmaması durumunda bu karmaşık tümcelerin işlemci yansımalarındaki gösterimi farklılaşacaktır. Eğer tümceciklerin özneleri eş-dizinli ise uyum işlemci yansımasında dış katman işlemcisi olarak yer alacak; tümceciklerin özneleri eş-dizinli değilse uyum, öz katman işlemcisi olarak görülmektedir. Yıldırım, uyum işlemcisini şu şekilde formüle eder:

(([([([Yüklem]Olumsuzluk)Gör]Kip(Uyum)]Zaman)(Uyum)EdimSöz)
(Yıldırım, 2006:169).

Kısaca izah etmeye çalıştığımız işlemciler, Birleşme ve Tür Kuramında oldukça önemli bir fonksiyona sahiptir. Çünkü çekirdek, öz ve tümceciksel olmak üzere farklı katmanlarda birleşen tümcelerin türünü (nexus) belirlemede başvurulacak bir ölçüt de işlemci paylaşımıdır. İşlemcilerin birleşik katmanlı yapıların türünü ne şekilde belirlediğine geçmeden önce birleşik tümce ile ilgili yapılan açıklamalardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

1.2.1.2.2.2. Bağımlı Tür (Subordination)

Tasnif çalışmalarına bakıldığında birleşik yapılı tümceyi temelde ikiye ayıran geleneksel bir görüş mevcuttur. Bunlar eş-sıralı (coordinate) ve bağımlı (subordinate) tümce yapılarıdır. Geleneksel tanımlamaya göre eş-sıralı (coordinate) yapıda tümceciklerin her biri kendi bitimli fiiline sahiptir. Bu sebeple söz konusu tümcecikler birbirine bağımlı değildir. Diğer bir birleşik yapılı tümce çeşidinde de temel tümceciğin kendisi bir diğer tümceciğin ya da tümcelerin niteleyeci (modifier) özelliği ile tamamlanır. Temel tümceciği farklı anlam özellikleri ile tümleme özelliğine sahip bu yan tümcecik aynı zamanda bitimsiz fiillerden oluştuğu için temel tümceciğe bağlı (subordinate) bir görünüm sergiler (Lyons, 1968: 178).

Bu şekilde bir tasnif ve tanımlamaya benzer bir diğer değerlendirme Verhoeven'e aittir. Adı geçen araştırmacı tümceciklerin birbirine iki şekilde bağlandığını belirtir. Bunlardan birincisi *eş-sıralı (co-ranking)* bir diğeri ise *bağlama yapıları (chaining structure)* olarak adlandırılır. Eş-sıralı yapılarda birleşik tümceyi oluşturan her bir tümceciğin birbirine eşit şartlarda bağlandığını görmekteyiz. Yani her bir tümceciğin fiili bitimli şekliyle birleşik yapının içinde yerini almış bulunmaktadır. Diğer bir yandan bağlama yapıları, bir temel tümcecik (matrix clause) ve bitimsiz fiilden kurulu bir yan tümcecikten (nonfinite subordinate clause) oluşmaktadır. Söz

konusu karmaşık yapılı tümcede yan tümcecik, temel tümceciği sebep, şart, zaman, karşıtlık vb. anlam ilişkisi yönüyle sınırlamaktadır (Verhoeven, 1992: 153).

Eş-sıralı tümceyi Birleşme ve Tür Kuramına göre izah etmeden önce bağımlı tümce yapılarının ne anlama geldiği ve ne gibi bir ölçüte dayandırılması gerektiği hususuna değinmek yerinde olacaktır. Johanson *subordination* ifadesine genel anlamda bir izah getirir. Sentaktik olarak birbirine bağımlı her yapıyı *subordination* başlığı altında değerlendiren Johanson, 'xy' olarak tanımladığı bu birleşik yapıda x ve y'nin tümce içinde farklı hiyerarşik rütbeye sahip olduğunu belirtir. x'in var olabilmesi için y'nin varlığına ihtiyaç duyduğu, y'nin ise böyle bir şarta ihtiyaç duymadığı ilkesinden yola çıkan araştırmacı *"x, bağımlı olan üyeyi (subjunct); y ise temel üyeyi (superjunct) temsil etmekte ve sentaktik yapının bütünü, x'den çok y'ye benzemektedir."* şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. *Subordination* başlığı altında verdiği *Beyaz ev, ekmek ye-, Ali geldi, yavaş konuş-* gibi örneklerde sırasıyla *beyaz, ekmek, Ali* bağımlı üyeyi (subjunct); *ev, ye-, gel-* ise temel üyeyi (superjunct) temsil etmektedir (Johanson 1995: 340). Bu değerlendirmeyi genelleştirdiğimizde ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Bağımlı tümce yapılarında yan tümcecik x, temel tümcecik y olarak kabul edilirse yan tümceciğin var olabilmesi için temel bir tümceciğe ihtiyaç duyduğunu; y'nin yani temel tümceciğin böyle bir şarta ihtiyaç duymadığını hatta bütün bir tümcenin sentaktik yapısının yan tümcecikten çok temel tümceciğe benzediğini söyleyebiliriz.

Haspelmath, bağımlı yapılar için geçerli olan 5 önemli kriterden bahseder (Haspelmath, 1995: 12-17). Bu kriterler aynı zamanda bağımlı tümce yapılarını eş-sıralı ve eş-bağımlı tümce yapılarından ayıran ölçüt olarak da düşünülebilir:

Bunlardan ilki yan tümceciğin temel tümceciği oluşturan ögelerin arasına yerleştirilebilmesidir (Clause-internal word order). Örneğin *"[Selam vererek] yerine oturdu"* tümcesinin yan tümceciğini *"Yerine [selam vererek] oturdu"* şekliyle temel tümceciğin iç yapısına yerleştirebiliriz.

İkincisi yan tümceciğin temel tümceciğin önünde veya sonunda yer alabilme seçeneğine sahip olabilmesidir (Variable position). Haspelmath'a göre sadece bağımlı tümcelerde yan tümcecik temel tümceciğin eyleminden önce ya da sonra gelebilme esnekliğine sahiptir. Yan tümceciğin konumunda yapılan bu şekilde bir değişiklik semantik açıdan tümcede herhangi bir değişikliğe neden olmamaktadır. Haspelmath,

eş-sıralı tümcelerde bu şekilde bir esnekliğin bulunmadığını ifade eder. Çünkü eş-sıralı tümceleri oluşturan her bir tümcenin sırası ile bu tümcede yer alan eylemlerin oluş sırası arasında bir paralellik vardır. Yani ilk tümcenin eylemi, ikinci tümcenin eyleminden önce gerçekleşir. Bu sıranın değiştirilmesi aynı zamanda eylemlerin zamana bağlı sıralamasında da bir değişikliğe neden olur ki ortaya çıkan bu durum kabul edilebilir değildir. Örneğin *"Selam verdi ve yerine oturdu."* gibi eş-sıralı tümcenin sıralaması ile eylemlerin oluş sırası arasında bir paralellik vardır. Bu sebeple tümcenin sıralamasını değiştirmek semantik anlamda da değişikliğe neden olacaktır. Ancak *"Selam vererek yerine oturdu."* gibi bağımlı yapılı bir tümcede yan tümceciğin eylemi, temel tümceciğin eyleminden sonra gelebilme özelliğine sahiptir. *"Yerine oturdu selam vererek."* şeklinde kurulan bağımlı tümcede yan tümceciğin temel tümceciğin eyleminden sonra gelmesi eylemlerin oluş sırası ile ilgili bir değişikliğe neden olmamaktadır.

Üçüncü kriter, bağımlı tümce yapılarında yan tümceciklerde yer alan zamirlerin art gönderim olanağına sahip olmasıdır (Backwards pronominal anaphora and control). Art gönderim (anaphora), bir dil biriminin tümcede daha önce kullanılan bir birimle bağlantısını gösteren dil bilgisi ilişkisidir (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 184). Dolayısıyla geriye dönük zamirsel gönderim, sadece yan tümceciğin bulunduğu bağımlı tümce yapılarında mümkündür. Haspelmath'a göre buradaki önemli nokta zamirin kendinden önceki isim ile (burada kendinden sonraki ile) kurucu buyurma (c-commanded) ilişkisi içerisinde olmasıdır. Kurucu buyurma, dil bilimine ait bir terim olup kastedilen Üretici Dil Bilgisinde bir budağın kendisini doğrudan dallandıran budağın dallandırdığı diğer budaklarla arasındaki yapısal ilişkidir (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 184). Bu şekilde bir art gönderime, eş-sıralı tümcelerde rastlanmaz. Haspelmath, konuyu *O_i geldikten sonra, Zamira$_i$ problemleri çözdü. (After she$_i$ came home, Zamira$_i$ solved the problems.)* tümcesi ile örneklendirir. *Zamira problemleri çözdü. (Zamira solved the problems)* temel tümceciğinin öznesi *Zamira*, kendinden önceki yan tümcecikte yer alan *o (she)* zamirine art gönderim gerçekleştirebilmektedir. Aynı şekilde zamirsel art gönderim *O_i eve geldi ve Zamira bütün problemleri çözdü. (*She$_i$ came home and Zamira$_i$ solved all problems.)* gibi eş-sıralı tümcede mümkün değildir. *"Onunla$_i$ buluştuğunda, Selma Selin'e$_i$ her şeyi anlattı."* tümcesinde de temel tümcecikte yer alan Selin ismi, yan tümceciğin zamirine art gönderme gerçekleştirebilmektedir.

Dördüncü kriter, yan tümceciğin odaksıllaşabilme (focusability) özelliğinin olmasıdır. Haspelmath burada gerundiumlu yapıların da çeşitli şekillerde odaksıllaşabildiğini belirterek bu tür fiilimsilerden oluşan öbeğin yan tümcecik olduğu sonucuna varır. Araştırmacı bu tür odaksıllaşmanın de/da bağlacı, olumsuzluk morfemi ya da soru edatı ile yapılabildiğini belirtir. Örneğin *"İstanbul'a geldiğinde mi hayretler içinde kaldın?"* tümcesinde yan tümceciğin soru edatı ile odaksıllaşma özelliği taşıdığı görülür.

Beşinci kriter, bağımlı tümcelerde yan tümceciğin birleşik yapılı tümceden çıkarılabilme (possibility of extraction) özelliği taşımasıdır. *Alexis ne aldı [bu arabayı satarak] (What did Alexis buy having sold this car?)* örneğinde *bu arabayı satarak (having sold this car)* yan tümceciğin tümceden çıkarılması mümkündür.

Sonuç olarak Haspelmath tarafından izah edilen bu beş kriter, bağımlı tümce yapılarının diğer birleşik yapılı tümcelerden farkını da ortaya koymaktadır.

1.2.1.2.2.3. Eş-sıralı Tür (Coordination)

Kornfilt, eş-sıralamayı (coordination); *ve-eş sıralama (and-coordination), fakat-eş sıralama (but-coordination)* ve *ya da-eş sıralama (or-coordination)* olmak üzere üç temel başlık altında değerlendirir. Bunlar arasında *ve-eş sıralamanın* (and-coordination) temelde üç şekilde gerçekleştiğini belirtir. Bunlardan ilki herhangi bir eş-sıralama bağlacı kullanılmaksızın bir tümceyi diğerinin ardından sıralayarak, ikincisi Arapçadan ödünç alınan *ve* bağlacını kullanılarak, üçüncüsü de DA bağlacı kullanılarak oluşturulmaktadır. Kornfilt'in herhangi bir bağlaç kullanılmayan *Hasan işine gitti, Ali evine döndü, ben parkta kaldım* örneğinin de eş-sıralı yapılar içerisinde değerlendirilmesi kayda değerdir (1997: 109-111).

Van Valin ve LaPolla'nın verdiği örneklerde eş-sıralı yapılarda (coordinate construction) her bir tümce bağımsız bir söylem oluşturmakta ve bu tümceler birbirine bağlaçlarla bağlanmaktadır:

Kewa:

Nipú Ípu-la pare nÍ paalá na-pÍa.

3.t.k. gel-3t.k. Ş.Z. fakat 1.t.k. kork- olumsuzluk morfemi-yardımcı fiil-1.tk.Ş.Z.

O geliyor fakat ben korkmuyorum.

Dolayısıyla eş-sıralı tür için ortak olan husus, birleşen tümceciklerden herbirinin bir diğerinden bağımsız işlemci morfemine sahip olmasıdır.

1.2.1.2.2.4. Eş-bağımlı Tür (Cosubordination)

Verhoeven (1992: 153) ve Lyons'un (1968: 178) tümceciklerin bağımlı ve eş-sıralı olmak üzere iki şekilde birleştiği hususunda birbirine uygun düşen izahlarına Van Valin ve LaPolla temkinli yaklaşır.

Adı geçen araştırmacılar, bahsedilen iki geleneksel sınıflandırmaya (bağımlı ve eş-sıralı) ilaveten üçüncü bir türden bahsederler. *Eş-bağımlı (cosubordination)* olarak adlandırılan bu tür, geleneksel tasnif çalışmalarında yer almamakla birlikte sentaks çalışmalarına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.

Bağımlı tümceler ile eş-sıralı tümceler arasında belirlenen farklılıkların aslında sanıldığı kadar net olmadığı görüşü araştırmacıları bir üçüncü türün var olabileceği konusunda şüpheye düşürmüştür. Van Valin ve LaPolla, eş-sıralı tümceler ile bağımlı tümceler arasındaki geleneksel anlayışa bağlı zıtlığın İngilizce ve onun mensubu olduğu Hint-Avrupa dillerinde kesin çizgilerle ayrılıyor gibi görüldüğünü ancak daha ayrıntılı bir incelemede durumun sanıldığı gibi olmadığını belirtir. Araştırmacılar Papua Yeni Gine'de konuşulan Chuave ve Fore dillerinden verdiği örneklerle eş-sıralı ve bağımlı yapıların bilinenin dışında birbirlerinden ayrılan yönlerinin de var olduğu gerçeğine dikkat çekmek istemiştir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 448-454):

Chuave:

*Yai kuba i-**re** kei si-**re** fu- m- **e**.*

Adam sopa al- AAEB (sequential same pivot) köpek vur-AAEB git-3.t.k.- bildirme

(Adam sopayı aldı, köpeğe vurdu ve kaçtı.)

Fore:

Kanamagina agamagina máe'táye.

*Kana-**ma**-ki-na a-ka-**ma**-ki-na máe-' **tá**-y-e*

Gel-.AAEB.-bağlaç-3.t.k 3.t.k.-gör-AAEB.-bağlaç al-DI-3.t.k.-bildirme

(O geldi ve onu gördü ve (onu) aldı.)

"Adam sopayı aldı, köpeğe vurdu ve kaçtı." ve *"O geldi ve onu gördü ve onu aldı."* şeklinde çevrilen tümceler, ilk etapta eş-sıralı tümce olarak düşünülebilir. Ancak eş-sıralı yapıyı oluşturan her bir tümcenin bağımsız olması gerektiği; başka bir ifade ile kendi işlemcisine sahip olması gerektiği göz önünde bulundurulduğunda bu tümcelerin sanılanın aksine yapı itibariyle farklı bir tür olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılır. Zira örneklerde birleşik yapılı tümcelerin ilk tümceciği dikkatli incelendiğinde her ikisinin de herhangi bir gramatikal işaretleyiciye başka bir ifade ile temel tümce fiilinin taşıdığı edim söz gücü (bildirme) işlemcisine (-e/ -tá) sahip olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla her iki yapıda da ilk tümceciklerin işlemci (operator) açısından bağımsız olmadığı ve bu sebeple temel tümceciğe bağımlı olduğu sonucuna rahatlıkla ulaşılabilir. Bu bağlamda her iki tümceyi eş-sıralı tümce olarak değerlendiremeyeceğimiz gibi bağımlı tümce (subordinate) olarak değerlendirmemiz de mümkün görünmemektedir. Van Valin ve LaPolla, Chuave ve Fore dilinde bağımlı yapılı tümcelerin zaten var olduğunu örneklerle izah ederek bağımlı tür ile eş-bağımlı türün farkını ortaya koymaya çalışır:

Chuave:

a. Yai kei su-n-g-a fu-m-e

Adam köpek vur-3.t.k.-bağımlı-SB git- 3.t.k.- bildirme

Adam köpeğe vurduktan sonra kaçtı.

b. Yai kei si-**re** fu-m-e

Adam köpek vur- *AAEB* git- - 3.t.k.- bildirme

Adam köpeğe vurdu ve kaçtı.

Burada yapı itibariyle iki farklı tümce yer almaktadır. İlk örnekte (subordination structure) bağımlı tümceciğin özel bir morfem (-g) ile işaretlendiği görülür. Bu morfem yan tümceciğin eyleminin zaman bakımından temel tümceciğin zamanı ile uyum içerisinde olduğunu belirtmektedir. Yine aynı tümcecikte özne uyumunu belirten bir morfemle de karşılaşırız. İkinci tümcede ise (cosubordination structure) ilk tümceciğin işlemci işaretleyicisinin olmaması kendisini temel tümceye bağımlı kılması sonucunu doğurmaktadır. Her iki tümceyi farklı kılan husus birinci tümcede yan tümceciğin zaman ve özne uyumu işaretleyicisi taşımasına rağmen bağımsız bir söylem olarak değerlendirilemeyişi onu bağımlı kılmaktadır. İkinci tümcede ise ilk tümcenin işlemci işaretleyicisine (bu tümcede -e bildirme morfemi)

sahip olmaması söz konusu tümceyi bağımlı kılmaktadır. Dolayısıyla verilen örneklerde ilk tümcecikleri tek başına bağımsız bir söylem (utterance) olarak var olamadığından her iki tümce bağımlı bir yapı özelliği sergilemektedir.

Haspelmath (1995: 20-27) eş-bağımlı yapılarda yer alan yan tümcecik fiilinin Papua Yeni Gine'de *ara fiil (medial verb)* olarak adlandırıldığını belirtir. Ara fiil tabirinin kullanılma sebebi olarak da fiilin kendisine bağımlı olanlar (yan tümcecikte yer alan ad öbekleri) ile kendisini kontrol eden fiil (temel tümcecik fiili) arasında yer alması gösterilmektedir. Araştırmacı, ara fiilin özelliklerini de şu şekilde sıralar: Bu fiiller ayrı bağımsız bir tümcede görünmezler. Kiplik ve zaman bakımından bağımlı olduğu ve kendisini kontrol eden bir fiil-ki burda kastedilen temel tümcecik fiilidir- ile birlikte kullanılır. Ara fiillerin taşıdığı özne kendisini kontrol eden fiil tarafından belirlenir. Bu özellikleriyle ara fiiller gerundiumlara benzetilse de aralarında belirgin bir farklılığın da olduğunun altı çizilir.

Haspelmath, gerundiumlu yapının [+içe yerleşik] özelliği sebebiyle bağımlı tümce yapısını (subordination) oluşturduğunu; ara fiillerin [-içe yerleşik] özelliği ile eş-bağımlı tümce yapısını (cosubordinate) oluşturduğunu ifade eder. Ayrıca Haspelmath, eş-bağımlı türlerin bağımlı tümce için belirlenen beş önemli kritere de (Haspelmath, 1995: 12-17) uymadığını belirtir.

Valin ve LaPolla bağımlı yapılardan (subordinate construction) bahsederken ilk tümceciğin tek başına bağımsız bir söylem olarak var olamadığını bunun yanında özne ve zaman/görünüş işaretleyicisini taşıdığını belirterek söz konusu yapının belirgin özelliğini ortaya koymaya çalışır. Nitekim takip eden tümcede yan tümceciğe ait yüklemcil ögenin özne (lo) ve şahıs işaretleyicisine (pulu) sahip olması bağımlı türü diğer türlerden özellikle de eş-bağımlı türden ayıran bir özellik olarak belirtilmektedir:

(Nĺ) Épo lá-lo-pulu irikai épa-lia

1.t.k. ıslık söyle-1.tk.sürerlikgör.-sebep köpek gel-3.tk.gelecek

Islık çaldığım için/çalıyor olduğum için köpek gelecek.

Eş-bağımlı yapı için (cosubordination construction) verilen örneğin ise bahsi geçen diğer birleşik yapılardan ayrıldığı durumlar olduğunu görmekteyiz. Bu yapılar, ilk tümceciğin tek başına bir söylem ifade etmemesi, diğer temel tümceye bağımlı olması yönüyle bağımlı tümce türlerine benzerken zaman ve özne işaretleyicisi almamaları sebebiyle bağımlı tümcelerden ayrılırlar:

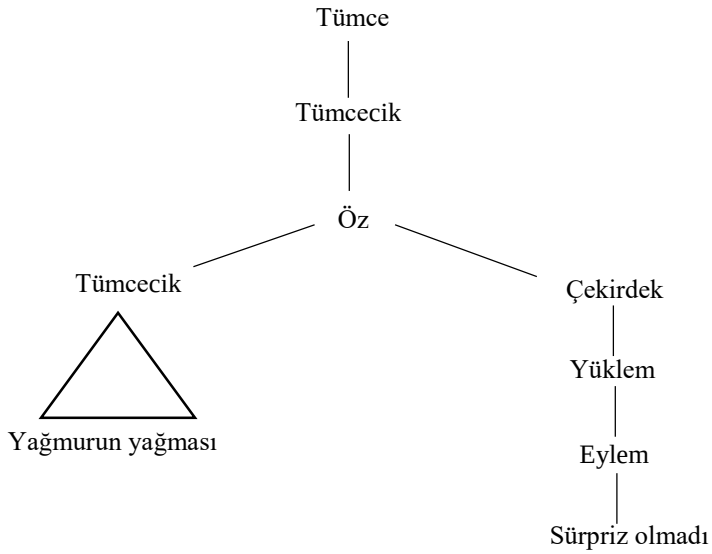
(NÍ) Épo lá-**ri** épa-wa

1.t.k. ıslık söyle-eşzaman işaretleyicisi.AAEB. gel-1.tk.geçmiş zaman

Islık çalarak geldim./ Gelirken ıslık çaldım.

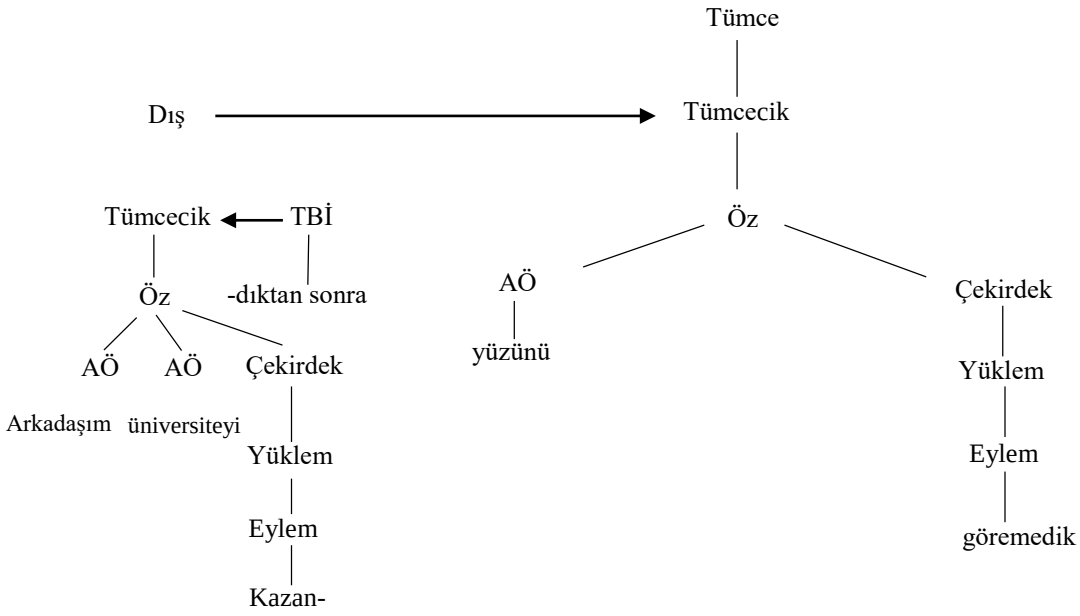
Van Valin ve LaPolla'ya göre eş-bağımlı türün en belirgin özelliği tümceyi meydana getiren her bir katmanın ortak bir işlemciye sahip olmasıdır. Bu sebeple verdikleri örneklerde birleşik yapıyı oluşturan her tümcecik ortak bir işlemciye sahip olduğundan ilk tümcecik herhangi bir işlemci işaretleyicisi almamıştır. Dolayısıyla bu tür yapılarda ilk tümcecik yapı itibariyle kendinden sonra gelen ve söz konusu işlemci işaretleyicisini taşıyan ikinci tümceye bağımlı bir durum sergilemiştir.

Eş-bağımlı yapıları bağımlı yapılardan ayıran bir diğer ölçüt Lyons'un tanımında gizlidir. Lyons'un açıklamalarında bağımlı tümcelerden bahsederken yan tümceciğin temel tümceciği niteleme (modifier) özelliğine rastlanır. Yani bağımlı yapılarda yan tümcecik temel tümceciği şart, sebep, karşıtlık, zaman vb. anlamsal özellikleri ile sınırlandırır. Bunun yanı sıra yine yan tümcecikler kimi birleşik katmanlı yapılarda temel tümce eyleminin temel üyesi (argument) olarak işlev görür. Valin'e göre bu sebeple iki tür bağımlı yapı vardır. Bunlar *kız evlat bağımlı yapı (daughter subordination/core)* ve *dış katmansal bağımlı yapıdır (peripheral subordination).* Bu bağlamda Türkçede infinitifler ve isimleştirici (nominalizer) morfemini alan partisipler, kız evlat bağımlı yapının içinde değerlendirilmektedir. Bu tür yapılarda yan tümcecik temel tümceciğin özne, nesne gibi temel üyesi olarak; başka bir ifade ile yan tümcecik temel tümceciğin oluşturduğu öz katmanın bir üyesi olarak işlev görmektedir. Birleşme ve Tür Kuramına göre kız evlat bağımlı yapıların kendi içinde çözümlenmesi de mümkün değildir:

Şekil 1: "Yağmurun yağması sürpriz olmadı."

Dış katmansal bağımlı yapılarda ise yan tümcecik temel tümceciğin dışında yer almakla birlikte temel tümceciği niteleme işlevine sahiptir (Van Valin, 2009: 197). Birleşme ve Tür Kuramına göre dış katmansal bağımlı yapıların kendi içinde çözümlenmesi mümkündür:

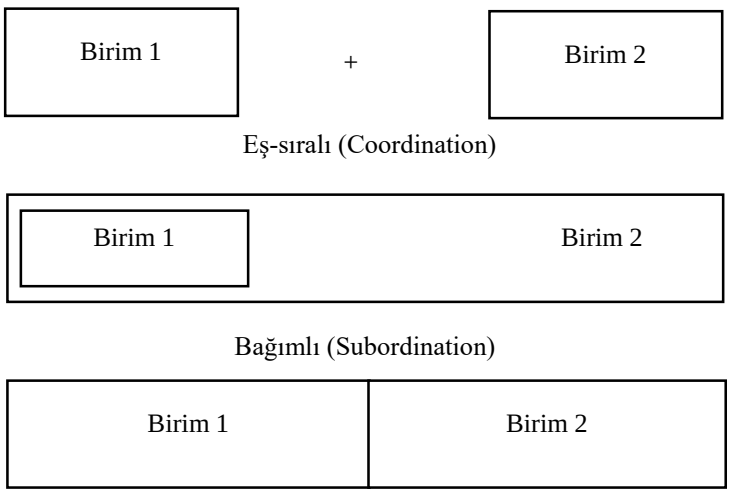
Şekil 2: "Arkadaşım üniversiteyi kazandıktan sonra yüzünü göremedik."

Araştırmacılar konu ile ilgili -Türkçeye tercüme edilmiş şekliyle- şu örnekleri vermektedir:

"Yağmurun yağması sürpriz olmadı." bağımlı tümce yapısında *Yağmurun yağması* yan tümceciği *sürpriz olmadı* temel tümceciğinin öznesi görevinde kullanılmakla birlikte yine aynı tümceciğin temel üyesidir. Bu sebeple söz konusu yan tümcecik *sürpriz olmadı* çekirdeği ile birlikte bir öz katmanının oluşumuna neden olmaktadır.*"Max, Susan'a hakaret ettiğinin pişmanlığını yaşıyor."* bağımlı tümce yapısında da *"Susan'a hakaret ettiğinin pişmanlığını"* yan tümceciği *"Max yaşıyor"* temel tümceciğin nesnesi görevinde kullanılmakla birlikte yine aynı tümceciğin temel üyesidir. Dolayısıyla kız evlat bağımlı yapıya örnek teşkil eden bu tümcelerin yan tümceciklerinin kendi içinde "yağmurun /yağması" ve "Susan'a/hakaret ettiğinin/ pişmanlığı" şeklinde ayrı ayrı çözümlenemeyeceği de görülmektedir.

Türkçede sebep, şart, zaman, karşıtlık vb. anlam içeren her türlü gerundiumlarla kurulu karmaşık tümceler de dış katmansal bağımlı yapı örneği oluşturmaktadır. *"Arkadaşım üniversiteyi kazandıktan sonra yüzünü göremedik"* tümcesinde *yüzünü göremedik* öz katmanını zaman anlamı ile niteleyen *arkadaşım üniversiteyi kazandıktan sonra* tümceciği hem dış katmanda yer almakta hem de kendi içinde *arkadaşım/üniversiteyi /kazandıktan sonra* şeklinde ayrıştırabileceğimiz bir katman oluşturabilmektedir.

Halbûki bu şekilde bir niteleme ya da zorunlu üye olma durumu eş-bağımlı tümce yapıları için geçerli değildir. Bu türden yapıları bağımlı kılan tek husus edim söz gücü, zaman, olumsuzluk gibi işlemcilerin ortak olma zorunluluğu ile alakalıdır. Van Valin'in çizdiği tablo konuyu özetler mahiyettedir:

Van Valin, 2009: 188.

Taylan (1988), birleşik tümce türlerinin geleneksel tanımlamada iki çeşit olduğunu ancak Foley ve Van Valin'in *içe yerleşik (embedded)* ve *bağımlı (dependent)* olma kriterlerini kullanarak 4 çeşit başlık oluşturduğunu belirtir. Adı geçen araştırmacılar üç türün gerçekte var olduğunu (bağımlı/subordination, eş-bağımlı/cosubordination, eş-sıralı/coordination) dördüncüsünün ise henüz ispatlanmadığını bildirirler. Burada *içe yerleşik olmak* ile kastedilen diğer tümcenin bir üyesi olmak ile ilgili bir durumdur. Başka bir ifade ile temel tümceciğe zorunlu üye konumunda olan bir diğer tümceciğin varlığı o karmaşık tümceyi [+içe yerleşik] olarak değerlendirmemize neden olacaktır. Tümcenin bağımlı olması ise işlemcilere göre belirlenir. Yani karmaşık tümcede yer alan her bir tümceciğin ortak işlemciye sahip olması durumunda o tümce [+bağımlı], olmaması durumunda ise [-bağımlı] olarak değerlendirilmektedir.[2] Taylan'ın ifadesi ile [+bağımlı] ve [+içe yerleşik] özellik taşıyan tümceler bağımlı türleri; [-bağımlı] ve [-içe yerleşik] özellik taşıyan tümceler eş-sıralı türleri; [+bağımlı] ve [-içe yerleşik] özellik taşıyan tümceler de eş-bağımlı türleri oluşturmaktadır.

Taylan, çalışmasında (1988) Foley ve Van Valin'in değinmediği dördüncü birleşik yapılı tümceden de bahseder. Araştırmacıya göre Türkçede [+içe yerleşik] bir başka birleşik yapılı tümce örneğinin var olduğuna dair kanıt mevcuttur. "Subcoordination" (bağımlı-eşsıralı?) olarak adlandırdığı bu dördüncü türe *"Koş-tu sanıyorum."* tümcesini örnek olarak verir. Bu türde bir yapı incelendiğinde *koştu* yan tümceciği *sanıyorum* temel tümceciğin temel bir üyesi konumundadır. Bu sebeple [+içe yerleşik] olarak değerlendirilir. Burada temel üye ile kastedilenin temel tümce fiilinin zorunlu, seçime bağlı olmayan ögesi olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bu bağlamda *koştu*, temel üye olduğu için [+içe yerleşik] özelliği taşımakta; yan tümcecik konumunda iken tek başına bitimli bir fiil olduğu için de eş-sıralı yapı özelliği göstermektedir. Eş-sıralı yapı özelliği taşıması başka bir ifade ile tek başına bitimli bir fiilden oluşması ve ortak bir işlemci taşımamaları sebebiyle de [-bağımlı] olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Özetlemek gerekirse Valin ve Foley tarafından [± içe yerleşik] ve ortak işlemciye sahip olma ya da olmama kriterlerine bağlı olarak birleşik katmanlı

[2] Taylan'ın sadece ortak işlemciye sahip olma durumuna göre tümceleri [± bağımlı] olarak değerlendirmesi konunun izahını zorlaştırmaktadır. Çünkü Birleşme ve Tür Kuramına göre tümcelerin bağımlı olma durumu hem işlemci ortaklığı ile ilgili hem de bir tümceciğin bir üst tümcenin zorunlu üyesi olması ile ilgilidir.

yapılarda *eş-sıralı (coordination), bağımlı (subordination), eş-bağımlı (co-subordination)* olmak üzere üç tür belirlenmiştir. Bağımlı türlerin [+bağımlı] özellik taşıması yan tümceciğin temel tümceciği nitelemesi ya da zorunlu üyesi olması ile ilgili iken eş-bağımlı tümcelerin [+bağımlı] özellik taşıması birleşik yapıyı oluşturan tümceciklerin ortak işlemciye sahip olması ile ilgilidir. Eş-sıralı yapılar ise her birinde bitimli fiillerin yer aldığı tümcelerden oluşan [-bağımlı] özelliğe sahip bir türdür.

1.2.1.2.3. Birleşme ve Tür Kuramının İzahı-Türkiye Türkçesine Uygulanması

Birleşme ve Tür Kuramının Türkiye Türkçesi üzerinden izah edilmesi konunun daha iyi anlaşılmasına sebep olacaktır. Ancak dil bilimcilerin yapmış olduğu değerlendirmeler ve tasnifler dikkatle incelendiğinde mesele ile ilgili farklı bakış açılarının var olduğu görülecektir.

1.2.1.2.3.1. Öz Katmanda Birleşen Eş-sıralı Yapı (Core Coordination)

Van Valin ve LaPolla, *öz katmanda birleşen eş-sıralı* (core coordination) yapıya *"Müzik dinleyerek, uyuyabilirim."* tümcesini örnek olarak verir (1997: 461). Tümce, *müzik dinleyerek* ve *uyuyabilirim* gibi iki öz katmanın birleşiminden meydana gelmiştir. Öz katman birleşiminin bir sonucu olarak her iki özün semantik olarak ortak bir üyesi (ben) mevcuttur. Türün eş-sıralı olarak değerlendirilmesi de -Abil- kiplik işlemcisinin birleşik katmanı oluşturan her bir özü kapsayamaması ile ilgilidir. -Abil- kiplik işlemcisi her iki özü de kapsıyor olsaydı "Müzik dinleyebilirim, uyuyabilirim." gibi bir anlam kabul edilebilir olacaktı.

Watters, her biri zorunlu üyeye ve bağımsız kiplik işlemcisine sahip iki öz katmanın birleşerek oluşturduğu basit öz yapıyı *öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı* olarak adlandırır. *"Odamda uzanmış gazete okuyordum."* örneğinde -öz katman birleşmelerinin bir gerekliliği olarak- her iki tümceciğin ortak bir üyeye (ben) sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca bir tümcecik işlemcisi olan zaman morfemi de (-DI) her iki öz katmanı kapsamaktadır. Ancak tümcenin eş-sıralı bir tür olarak değerlendirilmesinin sebebi her iki öz katmanın kendi görünüş işlemcisine (birinci öz katmanda -mIş; ikinci öz katmanda -yor) sahip olmasıdır. *"Odamda yatmış uyuyordum."* ve *"Odamda yatmış uyuyamıyordum*." tümceleri de yine Watters tarafından *öz katmanda birleşen eş-sıralı* yapıya örnek olarak verilmiştir. Araştırmacı, birleşik yapıyı oluşturan tümceciklerin bağımlı (subordination) olduğuna işaret eden

herhangi bir morfem almadığını belirtir. Zira tümcecik fiilinin son çekim edatı, durum ya da iyelik morfemi ile işaretlenmemiş olması onun temel tümceciğe bağımlı olmadığının bir işareti olarak görülmektedir.

Burada araştırmacının üzerinde durduğu bir diğer konu {-mIş} morfemidir. Örneklerde söz konusu morfemin kanıtlanabilirlik işlevi ile değil bitmişlik görünüş işleviyle kullanıldığı belirtilmektedir. *"Odamda yatmış uyuyamıyordum."* örneğinde ise yine her iki öz katman bir tümcecik işlemcisi olan zaman morfemini paylaşmaktadır. Ancak her iki öz katman farklı görünüş işlemcisine sahip olmakla birlikte (birinci öz katman -mIş; ikinci öz katman -yor) ikinci öz katmanda yer alan kiplik işlemcisi (-Abil) birinci öz katmanı kapsamamaktadır.

Watters, zaman işlemcisinin her iki öz katmanı kapsayabilmesi bilgisinden yola çıkarak kanıtlanabilirlik işlemcisinin de yine her iki öz katmanı kapsayacağından; herhangi bir öz katmanın diğerinden ayrı bir kanıtlanabilirlik işlemcisi alamayacağından bahseder. *"Odamda yatıyormuş uyuyormuşum.", "Odamda yatıyor uyuyormuşum."* tümcelerinde {-mIş} morfemi kanıtlanabilirlik işlemcisi olarak işlev görmekte ve bu yönüyle her iki özü kapsayabilmektedir. "*Odamda yatıyormuş uyuyorum." tümcesi ise bir tümcecik işlemcisi olan kanıtlanabilirlik morfeminin tek başına birinci öz katmanı kapsayacak şekilde kullanılmasından dolayı kabul edilebilir bir örnek değildir.

Araştırmacı, {-ArAk} morfemi ile kurulu birleşik katmanları da *öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı* olarak değerlendirmiştir. *"Çocuk koşarak geldi.", "Çocuk koşarak gelmiş."* ve *"Her yaptığını bana açıklayarak aletlerini seve seve kullanarak iki saat kadar çalıştı."* tümcelerinde her bir özün ortak üyeye (çocuk) sahip olması ve zaman (birinci ve üçüncü tümcede), kanıtlanabilirlik (ikinci tümcede) işlemcilerinin her bir tümceciği kapsıyor olması birleşimin öz katmanda gerçekleştiğinin göstergesidir. Birleşimin eş-sıralı olması ise her bir özün kendi görünüş gibi çekirdek işlemcisine ya da kiplik gibi öz katman işlemcisine sahip olması ile ilgilidir. Bu bağlamda örnekler incelendiğinde birinci öz katmanda {-ArAk} morfemi ile kullanılan fiiller bitmemişlik görünüşüne; ikinci öz katmanda yer alan fiiller bitmişlik görünüşüne sahiptir. Watters {-ArAk} ile kurulu tümcenin eş-sıralı olduğunu ispat etmek için -Abil- kiplik işlemcisini birinci öz katmanda kullanan bir örnek sunmaktadır. Zira bir öz katman işlemcisi olan kiplik, her iki öz katmanı kapsıyor olsaydı bu türden birleşme eş-bağımlı olarak kabul edilecekti. Bu sebeple *"Müzik*

dinleyerek uyuyabilirim." tümcesi kabul edilebilir bir kullanım iken *"*Müzik dinleyebilerek uyurum."* tümcesi kabul edilemez bir kullanımdır.

Watters, *istemek* fiili ile kurulu tümceleri *öz katmanda birleşen eş-sıralı* yapı olarak değerlendirir. Burada temel ölçüt *istemek* fiilinin herhangi bir durum işaretleyicisi almamasıdır. Böylelikle birleşik katmanı oluşturan her iki öz katman ortak bir üyeye (burada özne) sahip olabilecek böylelikle öz katmanda birleşme gerçekleşecektir. *"Çalışabilmek istiyorum."* ve *"Bu kış kayabilmek istiyorum."* örneklerinde bitimsiz fiillerin akuzatif gibi herhangi bir durum işaretleyici almamış olması birinci öz katman ile ikinci öz katman öznelerinin eş gönderimsel özelliğe sahip olmasına sebep olmuştur. Araştırmacı birinci öz katman fiilinin herhangi bir durum işaretleyicisi alma durumunda temel tümceciğin zorunlu bir üyesi durumuna geçeceğini ve nesne göreviyle kullanılacağını bu sebeple söz konusu tümcelerin böylesi bir kullanımda eş-sıralı değil de bağımlı tür olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak herhangi bir durum işaretleyicisi almayan bu örnekler Watters tarafından temel tümceciğin zorunlu bir üyesi olarak görülmemiştir. Bu sebeple verilen örnekler öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı grubuna dâhil edilmiştir (Watters, 1993: 549-554).

Taylan (1988: 337), öz katmanda birleşen eş-sıralı birleşik yapıya *"yatmış uyuyordu"* ve *"yatacak uyuyacaktı"* tümcelerini örnek olarak verir. Burada araştırmacı Van Valin ve Foley'in kuramında öz katmanda birleşen eş-sıralı yapıların bir öz üyeyi paylaşmaları gerektiği kuralının Türkçeye uygun olmadığını belirtir. Taylan Türkçede ortak olmayan öz üyelerle de bu türde birleşik yapının oluşturulabileceğini iddia eder. *"Biz yok-ken Ayşe yemek pişir-ecek Gönül de bulaşık-lar-ı yıka-yacak-tı."* örneğinde tümceler arasında ortak bir öz üyenin varlığının söz konusu olmadığını ancak her bir tümceciğin öz katmanda birleştiğini savunur. Bu sebeple tümce araştırmacıya göre öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı olarak değerlendirilmelidir (Taylan, 1988: 348).

Yıldırım'ın (2004: 86), öz katmanda birleşen eş-sıralı yapıya verdiği örneklerden birkaçını inceleyelim:

(1) "Barbaros [uzanıp] omzuma dokunuyor."

(2) "[Rabia'dan para kesilince] Ahmet sefalet çekmişti."

(3) "Ahmet [yemek yediği zaman] kendine gelebildi."

(4) "[Rabia'dan para kesilince] Ahmet sefalet çekmişti."

(5) Mehmet sokaklarda [yıkıla yıkıla] dolaşıyor.

(1) numaralı tümce {–(X)p} morfemli gerundium ile kurulmuş olmasına rağmen eş-bağımlı yapının içerisinde değerlendirilmemesi dikkat çekicidir. Zira genel yargı, {–(X)p} morfeminin kendinden önceki fiili zaman, şahıs ve kiplik yönüyle temel tümcecik fiiline bağladığı şeklindedir. Ancak burada *uzan*- fiilinin bitmişlik; *dokun*- fiilinin sürerlik içerdiği şeklinde bir gerekçe ile tümce, eş-sıralı kabul edilmiş olabilir. (5) numaralı örnekte de buna benzer bir durum söz konusudur. Nitekim temel tümcecik fiili görevinde kullanılan *dolaş*- sürerlik ifade ederken *yıkıl*- fiili bitmişlik içermektedir. Araştırmacı, (3) numaralı tümcenin *yemek ye-diği zaman* ve *Ahmet kendine gel-ebil-di* şeklindeki iki öz katmanın birleşiminden; (4) numaralı tümcenin de *Rabia'dan para kesil-ince* ve *Ahmet sefalet çekmişti* şeklindeki iki öz katmanın birleşiminden meydana geldiğini savunur. Ancak -Abil- kiplik işaretleyicisi (3) ve {-mIş} görünüş işaretleyicisi (4) her iki özün ortak işlemcisi olmadığından tümce Yıldırım tarafından eş-sıralı tür olarak değerlendirilir. Eğer kiplik işlemcisi, her iki özü kapsamış olsaydı "Ahmet yemek yiyebildi, kendine gelebildi." gibi bir anlam kabul edilebilirdi. Dolayısıyla öz katman işlemcisi olan kiplik (birinci tümcede) ve çekirdek işlemcisi olan görünüş (ikinci tümcede), her iki özü kapsamadığından söz konusu yapı eş-sıralı olarak değerlendirilmiştir.

Adı geçen araştırmacıların konu ile ilgili birleştiği noktalar şu şekilde özetlenebilir:

1. Öz katmanda birleşen eş-sıralı tümceler, işlemcileri farklı olan özlerin oluşturduğu birleşik yapılardır.

2. Temel tümceciği oluşturan özün işlemcisi diğer özü de kapsamıyorsa öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı meydana gelmektedir.

3. Birleşmenin öz katmanda gerçekleşebilmesi için öz katmanların ortak temel bir üyeye sahip olması gerekmektedir.

4. Öz katmanda birleşmenin bir diğer şartı da bir öz katmanın diğerinden bağımsız olarak tümcecik işlemcisi alamıyor olmasıdır.

Ancak Taylan, Türkçede yan tümcecik fiilinin durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı alması halinde söz konusu tümceciğin temel tümceciğe bağımlı bir yapı sergilediğini ifade eder. Bu sebeple basit yapılı gerundium morfemlerini eş-

bağımlı yapı; durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı ile kullanılan gerundiumlu tümceleri bağımlı yapı olarak tasnif eder. Dolayısıyla Yıldırım'ın öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı için verdiği (3) *"Ahmet yemek yediği zaman kendine gelebildi"* tümcesi eş-sıralı tür içerisinde değil, bağımlı tür içerinde değerlendirilmelidir.

1.2.1.2.3.2. Öz Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapı (Core Cosubordination)

Öz katmanda birleşen eş-bağımlı (core cosubordination) yapılara Van Valin ve LaPolla (1997: 460) *"Gid-ip gör-meli-yiz."* tümcesini örnek olarak vermektedir. Burada birleşik yapı *gid-ip* ve *gör-meli-yiz* gibi iki öz katmandan oluşmakta ve her iki öz katman {-mAlI} kiplik işlemcisinin kapsama alanına girmektedir. Bu sebeple söz konusu tümceyi "Git-meli-yiz gör-meli-yiz." şeklinde yorumlamak mümkündür.

Watters, öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıların Türkçede {-(X)p} morfemi ile kurulabileceğini; böylelikle her bir öz katmanın ortak işlemciye sahip olabileceğini belirtmiştir. Burada ortak olan sadece öz katman işlemcisi değil aynı zamanda tümcecik işlemcisidir. *"Oturup konuşuyorlar.", "Arayıp bulmadı.", "İçip yiyeceğiz.", "Gidip görmeliyiz."* örneklerinde [-yor] (birinci tümcede), {-mA} (ikinci tümcede), {-EcEk} (üçüncü tümcede) ve {-mAlI} (dördüncü tümcede) morfemlerinin aynı zamanda birinci öz katmanları da kapsadığı bu sebeple tümcelerin eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Birleşik katmanlı yapıların ortak bir üyeye sahip olması da (özneler) birleşimin öz katmanda gerçekleştiğini göstermektedir (1993: 555-556).

Taylan, *"...koşup..." ve "...koşarak..."* kullanımlarını öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapılara örnek olarak verir (1988: 338). Dolayısıyla Taylan; Watters, Van Valin ve LaPolla'nın öz katmanda birleşen eş-sıralı (core-coordination) yapıya örnek olarak verdiği "Müzik dinle-yerek uyuyabilirim." tümcesinin aksine {-ArAk} ile kurulu gerundiumlu yapıları da öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapılar grubuna dâhil eder. Taylan *"O çok çalış-ınca çabuk yorul-ur-du."* tümcesini eş-bağımlı türe örnek olarak verir. Çünkü Taylan'a göre görünüş işlemcisi aorist {(-X)r} ile zaman işlemcisi {-DI} her iki tümcenin ortak işlemcisidir. Aynı çalışmada *"O çok çalış-tı ama çabucak yorul-ma-z."* örneği her bir tümce kendi bağımsız işlemcisine sahip olduğundan eş-sıralı yapı olarak değerlendirilir. {-DI} zaman morfemi birinci tümceye ait bir işlemci

iken aorist ile oluşturulan işlemci ikinci tümceyi kapsamaktadır. *"O çok çalış-tığ-ı zaman çabuk yorulurdu."* tümcesi de bağımlı türe örnek olarak verilir.

Taylan, gerek eş-bağımlı tür için verdiği örnekte gerekse bağımlı tür için verdiği örneklerde tümcelerin içe yerleşik bir durum sergilemediğini belirtir. Başka bir ifade ile *o çok çalışınca* ve *o çok çalıştığı zaman* yan tümcecikleri temel tümceciğin zorunlu bir üyesi değildir. Çünkü her iki durumda da [+bağımlı] tümcecikler, temel tümceciğin dış (peripheral) üyesi olarak görev yapmaktadır. Bu sebeple Taylan, Türkçede bağımlı yapılar ile eş-bağımlı yapılar arasındaki farkı belirlemek için morfolojik kriterlere ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bu bağlamda araştırmacıya göre isim çekim morfemleri-durum morfemleri, iyelik morfemi- ve/veya son çekim edatları *bağımlı* yapıları karakterize ederken;{-(X)p}, [-ken], {-ErEk}, {-IncA} gibi basit yapılı oluşumlar *eş-bağımlı* yapıları karakterize etmektedir (Taylan, 1988: 339). Başka bir ifade ile Taylan, basit yapılı gerundiumların yer aldığı birleşik yapılı tümceleri eş-bağımlı; birleşik yapılı gerundiumların yer aldığı birleşik yapılı tümceleri bağımlı tür olarak nitelendirir.

Yıldırım, öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıya şu örnekleri verir:

(6) "Barbara [uzanıp] omzuma dokundu."

(7) "Arzu [elini sallaya sallaya] uzaklaştı."

(8) "Adam olanları [ağlayarak] anlattı."

İki özün birleşmesinden oluşan birleşik katman örneklerinde edimsöz gücü, özne uyumu, zaman işlemcilerinin her iki öz katmanı da kapsadığı görülmektedir. Bu bağlamda verilen tümceler, (6) "Barbara uzandı (ve) omzuma dokundu."; (7) "Arzu elini salladı (ve) uzaklaştı." (9) "Adam olanları anlattı (ve) ağladı." şeklinde yorumlanabilir. Çünkü bir dış katman işlemcisi olan zaman işaretleyicisi {-DI} gerek gerundiumlu tümceciğin gerekse temel tümceciğin fiilini kapsamaktadır.

Burada gerek Van Valin-LaPolla ve Watters'ın gerekse Taylan'ın vermiş oldukları örneklerde ortak olan husus {-(X)p} morfeminin kullanılmış olmasıdır. Dolayısıyla Türkçede eş-bağımlı yapılarının oluşumunda {-(X)p} morfeminin önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Çünkü söz konusu morfem, bağlı olduğu fiilin zaman, kiplik, görünüş vb. açısından temel tümceciğin fiili ile eş değerde olduğunu ifade etmektedir. Ancak Yıldırım'ın çalışmasında da (2004: 86-87) görüldüğü üzere, temel tümcecik fiilinin görünüş işlemcisi ile çekimlendiği örneklerde {-(X)p} morfeminin

aynı fonksiyonu taşımadığı görülmektedir. Zira araştırmacı *"Barbaros [uzanıp] omzuma dokunuyor."* tümcesini öz katmanda birleşen eş-sıralı yapıya; *"Barbaros [uzanıp] omzuma dokundu."* tümcesini öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıya örnek olarak vermektedir. Dolayısıyla iki tümceyi birbirinden ayıran husus birinci örnekte; ikinci öz katmanın taşıdığı fiil görünüş işlemcisine sahipken ikinci örnekte ikinci öz katmanın taşıdığı fiilin zaman işlemcisine sahip olmasıdır. Bu durumda Yıldırım'ın verdiği örneklerden çıkarılacak sonuç şudur: Birleşme ve Tür Kuramına göre tümcenin hangi türe dâhil olduğunu belirlemede temel tümcecik fiilinin taşıdığı işlemcinin ve gerundium morfeminin önemli bir yeri vardır. Yıldırım'ın dikkat çeken bir diğer değerlendirmesi zaman anlamı içeren gerundiumlu yapılarla ilgilidir. Araştırmacıya göre zamansal alt tümcecik ile oluşturulan birleşik yapılı tümceler öz katman seviyesinde (core-level layer) birleşir ve bu tümceler işlemcilerin kapsama alanına bağlı olarak eş-sıralı ya da eş-bağımlı türlerden birine dâhil edilirler. Yıldırım ayrıca zaman anlamı içeren gerundiumlu tümceciğin yapısal olarak (structurally) -temel tümceciğe bağlı olmadığı için- bağımlı tümcecik olmadığını belirtir. Bu sebeple araştırmacı zaman anlamlı gerundiumlu tümceciklerin eş-sıralı ya da eş-bağımlı yapı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur.

1.2.1.2.3.3. Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapı (Core Subordination)

Öz katmanda birleşen bağımlı yapı (core subordination), Birleşme ve Tür Kuramının belirlediği bir diğer birleşik yapı çeşididir. Söz konusu yapıyı diğer birleşik yapılardan ayıran özellik asimetrik bağlantıya sahip olmasıdır. Yani genel olarak birleşim çekirdek katman çekirdek katmanla, öz katman öz katmanla, tümcecik tümcecikle olacak şekilde iken öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda bir öz katman bir tümceciğin içinde özne ya da nesne gibi temel üye görevinde bulunmaktadır (Van Valin ve LaPolla, 1997: 462). *"Fred'in yarışı kazanması Mary'i şaşırttı." (Fred's winning the race surprised Mary.)* tümcesi *Fred'in yarışı kazanması (Fred's winning the race)* gibi küçük bir öz ve *[(Fred'in yarışı kazanması) Mary'i şaşırttı.]* gibi daha büyük bir öz katmanın birleşiminden meydana gelmiştir. Aynı zamanda *Fred'in yarışı kazanması* öz katmanı, özne işleviyle birleşik yapılı tümcenin temel üyesi konumunda yer almaktadır.

Watters öz katmanda birleşen bağımlı yapıda bir öz katmanın temel tümceciğin temel bir üyesi olma durumundan bahseder. Burada bir öz katmanın akuzatif ve iyelik

morfemleri ile kullanılıyor olması diğer öz katmana bağımlı bir yapı sergilediğinin göstergesi olarak kabul edilir. *"Çalışmamı istiyor.", "Kitap okumanı istiyor."* örneklerinde isimleştirici {-mE} morfemi, akuzatif ve iyelik morfeminin yer aldığı birinci öz katman bağımlı bir tümcecik örneğidir. *"Onların bize geleceği sanılmıştı."* tümcesinde {-EcEk} morfeminin yanında iyelik morfeminin kullanılması birinci öz katmanın [+içe yerleşik] özelliğe sahip olduğunun göstergesidir. Ayrıca temel tümceciğe bağımlı olan bu katman aynı zamanda birleşik katmanlı yapının öznesi görevinde kullanılmaktadır (Watters, 1993: 554-555).

Taylan çalışmasında (1988: 338) öz katmanda birleşen bağımlı yapıya *"...koşması...", "...koştuğu...", "...koşacağı...", "...koşmaktan...", "...koşan çocuk...", "koştuğu cadde..."* örneklerini verir. Verilen örneklerle oluşturulan öz katmanın, birleşik yapılı tümcenin özne ya da nesne gibi temel bir üyesi olarak görev yapabileceği görülmektedir.

1.2.1.2.3.4. Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-sıralı Yapı (Clausal Coordination)

Birleşme ve Tür Kuramının belirlediği bir diğer birleşik yapı çeşidi tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı (clausal coordination) yapıdır. Van Valin ve LaPolla bu yapının evrensel bir özellik taşıdığını, her dilde var olan bir birleşim-tür çeşidi olduğunu ifade eder. Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı birleşik yapıda her bir tümcecik -gerek duyulduğunda edim söz gücü de dâhil olmak üzere- işlemci açısından tamamen birbirinden bağımsızdır. "*Mary dün Fred'i aradı ve ondan odayı beyaza boyamasını istedi."* (*Mary called Fred yesterday, and she asked him to paint her room white.)* örneğinde işlemcileri birbirinden bağımsız iki tümceciğin dış katmanda birleştiği görülmektedir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 463). Taylan (1988: 337) söz konusu birleşik yapıya "…ve…" , "…ama…" gibi bağlaçlarla birbirine bağlanan tümcecikleri örnek olarak verir. Araştırmacı aynı zamanda bu türden yapıları içe yerleşiklik ve bağımlılık yönüyle değerlendirir. [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] özelliğe sahip bu yapıda hiçbir tümcecik diğerinin temel bir üyesi değildir ve her bir tümceciğin fiili kendi işlemcisine sahiptir.

1.2.1.2.3.5. Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapı (Clausal Subordination)

Tümceciksel katmanda birleşen bağımlı (clausal subordination) yapı, Birleşme ve Tür Kuramının belirlediği bir diğer birleşme-tür çeşididir. Van Valin ve LaPolla bu yapıya İngilizceden *"John partiye gittikten sonra Max'ı gördü."* (*John saw Max after he went to the party.)* tümcesini örnek olarak verirler. Burada işlemci yönüyle birbirinden bağımsız iki tümceciğin birleştiği görülmektedir. *John Max'ı gördü (John saw Max)* tümceciksel katmana *o partiye gittikten sonra (after he went to the party)* tümceciksel katmanı belirteç tümleci işleviyle bağlanmıştır. Burada belirteç tümleci aynı zamanda *John Max'ı gördü (John saw Max)* tümceciğinin dış (peripheral) ögesi konumundadır.

Türkçenin aksine İngilizcede belirteç tümceciğinin bitimli bir fiilden (went) oluştuğu görülmektedir. *O partiye gittikten sonra (after he went to the party)* şeklindeki belirteç tümceciğinin Türkçede karşılığı gerundiumlu yapılardır. Bundan dolayıdır ki -bitimli fiillerden oluşmasa da- Taylan, kimi gerundiumlardan oluşan tümcecikler ile kurulu yapıyı, dış katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek olarak vermektedir. Araştırmacının bu kategoriye yerleştirdiği örnekler şunlardır: *"...koştuktan sonra...", "...koşmadan önce..."; "...koştuğu için..."; "...koşmasına rağmen..."; "...koştuğu zaman..."; "...koştuğunda..."; "...koştuysa..."* (1988: 337-338). Türkçede gerundiumlu yapılar temel tümceciği dış katmanda sebep, karşıtlık, zaman vb. şekillerde niteleyen bir işleve sahiptir. Bu sebeple birleşik yapılı gerundiumlar, dış katmanda birleşen bağımlı yapı türüne dâhil edilmiştir.

Watters tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıda yan tümceciğin; uzamsal, zamansal vb. anlam ilişkisi içeren dış katman göreviyle kullanıldığını belirtir. Araştırmacı Türkçede söz konusu yapının son çekim edatı ve kimi eğik durum (oblique case) morfemleri[3] alması sebebiyle tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapılardan ayrıldığını belirtir. *"Ben çalışmadan önce gitti.", "Ben cevabı bilmeden önce o (cevabı) biliyordu."* örneklerinde her iki tümcecik arasında ortak temel bir üyenin olmaması birleşmenin tümcecik katmanlarda gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca *önce* son çekim edatının kullanılması da tümce türünün *bağımlı* olarak

[3] Eğik durum morfemi (oblique cases): Bir tümcede eylemin özne nesne ve dolaylı tümleci dışında diğer adların eylemle olan ilişkisini belirten durum. Gerekli izah için bkz. İMER, Kamile; Ahmet Kocaman ve Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 112.

değerlendirilmesi için bir nedendir. *"*Ben cevabı bilmeden o cevabı biliyordu."* tümcesi bağımlı olan tümceciğin içe yerleşikliğine işaret eden herhangi bir son çekim edatı olmaması sebebiyle araştırmacı tarafından kabul edilemez olarak işaretlenmiştir. {-mEdEn} morfeminin son çekim edatı almaksızın kullanımı öz katmanlı birleşmelerde mümkün kabul edildiğinden *"Kitabı okumadan cevabı biliyordu."* örneği kabul edilebilir bir örnek olarak görülmektedir. Söz konusu tümcenin her iki öz katmanının ortak bir üyeye (o/özne) sahip olması birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğini gösterir. Aynı zamanda {-mEdEn} morfeminin herhangi bir son çekim edatı almaması da yapının tümceciksel katman yerine öz katmanda birleşmeye izin verebileceğine işarettir. *"Ben ona söylemeden cevabı biliyordu."* tümcesi birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğini gösteren bir başka örnek olarak verilir. Burada {-mEdEn} morfeminin son çekim edatı olmaksızın kullanılması yapının bağımlı olmadığına işarettir. Herhangi bir özne ortaklığı olmamasına rağmen birinci öz katmanda yer alan *ona* dolaylı nesnenin ikinci öz katmanda özne görevinde kullanılması birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim Birleşme ve Tür Kuramına göre her iki öz katmanda eş-gönderimlilik ilişkisi özne-özne arasında olabileceği gibi özne-nesne arasında da olabilmektedir. Dolayısıyla söz konusu tümce kabul edilebilir bir örnek olarak görülmektedir.

Watters'ın verdiği örneklerden çıkardığı sonuç şudur: Birinci öz katmanda herhangi bir son çekim edatı yok ise birleşik tümceyi oluşturan her bir tümcecik arasında bir o kadar sıkı bir ilişki vardır. Zira son çekim edatının ya da eğik durum morfeminin bulunması birleşimin tümceciksel katmanda gerçekleştiğini gösterir. Watters tümcecik işlemcilerinin her bir öz katmanı kapsayabilmesini, son çekim edatsız kullanılan {-mEdEn} morfeminin öz katmanda birleşmeye izin verdiğinin bir ispatı olarak gösterir. Bu şekilde bir yapıda birinci öz katman her ne kadar ikinci öz katmanda yer alan işlemcinin kapsama alanında olsa da tek başına tümcecik işlemcisi ile kullanılamaz. *"Kitap okumadan her sorunun cevabını verebiliyormuş."* tümcesinde her ne kadar kanıtlanabilirlik işaretleyicisi {-mIş} her iki tümceciği kapsasa da birinci öz katmanın söz konusu morfemle kullanılması kabul edilebilir bir kullanım değildir:**Kitap oku(-mış)madan her sorunun cevabını verebiliyormuş* (Watters, 1993: 542-544). Sonuç olarak, her iki tümceciğin ortak zorunlu bir üyeye sahip olmaması birleşmenin öz katmanda gerçekleşmediğini, tümceciksel katmanda gerçekleştiğini;

herhangi bir son çekim edatı ya da durum morfemi alan tümceciğin varlığı da söz konusu birleşik tümcenin bağımlı bir yapı sergilediğini göstermektedir.

1.2.1.2.3.6. Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapı (Clausal Cosubordination)

Tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı (clausal cosubordination) yapılarda eş-bağımlılık türünün bir gereği olarak yan tümceciğin işlemcisi ile temel tümceciğin işlemcisi ortak olmak zorundadır. Ayrıca birleşen katmanlardan biri diğerinin zorunlu olmayan bir üyesidir. Bu türe Taylan, {-IncA} ve *aorist+ken* gerundiumlardan oluşan yapıları örnek olarak vermektedir. Gerundiumlu yapının temel tümceciğin zorunlu bir üyesi olmaması ve bu tümceciği türlü anlamsal ilişkilerle nitelemesi sebebiyle birleşimin dış katmanda gerçekleştiği görülmektedir.

Watters, tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapıların, bağımlı yapıların aksine, [+içe yerleşik] özelliğe sahip olmadığını; bağımlılığın her iki tümceciğin edim söz gücü, zaman, durum gibi ortak işlemciye sahip olması ile ilgili olduğunun altını çizmektedir. Araştırmacı aynı zamanda adı geçen birleşik yapının {-IncA}, [-ken], {-AlI} ve {-mAklA} morfemleri ile kurulduğunu belirtir. {-IncA} morfeminin semantik işlevi, eklendiği fiilin işaret ettiği eylemin temel tümcecik eyleminden hemen önce gerçekleştiğini belirtmesi şeklinde ifade edilir. *"Ahmet eve gelince Hasan yatmaya gitti."* ve *"O gelince kalkarım."* örneklerinde birleşik katmanı oluşturan tümceciklerin ortak bir öz katman üyesi paylaşmadığı görülmektedir. Başka bir ifade ile tümceciklere ait her bir fiilin kendine ait üyesi bulunmaktadır: Birinci tümcede *gel-* fiilinin temel üyesi *Ahmet, git-* fiilinin temel üyesi *Hasan*; ikinci tümcede *gel-* fiilinin temel üyesi *o, kalk-* fiilinin temel üyesi *ben*-dir. Dolayısıyla örnek tümcelerde birleşme tümceciksel katmanlarda gerçekleşmiştir, denilebilir. *"Ahmet eve gelince Hasan yatmaya gitti."* tümcesinde {-DI} işlemcisinin her iki tümceciği etkiliyor olması söz konusu örneğin eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmesine sebep olmaktadır. *"O gelince kalkarım."* örneğinde de temel tümcecik her ne kadar aorist ile işaretlense de gelecek zamana gönderme yapmaktadır. Bu sebeple her iki tümcecik eylemi gelecek zamana işaret ettiğinden söz konusu birleşik yapının türü eş-bağımlı olarak değerlendirilmiştir (Watters, 1993: 544).

Watters, birleşik katmanlı bir tümcenin *tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapı* olup olmadığını belirlerken birtakım ölçütlere başvurulabileceğini

belirtir. Araştırmacıya göre birleşme tümceciksel katmanda gerçekleşiyorsa tümceciklerin kendi bağımsız üyelerine sahip olmalarının yanında kendi kiplik işlemcilerine de sahip olması gerekmektedir. Başka bir ifade ile her tümcecik kendi kiplik işlemcisini bir diğerine bağımlı olmadan alabilmelidir. Nitekim *"O işine gidebilince mutlu olacağım."* örneğinde birinci tümceciğin temel tümcecikten bağımsız olarak kiplik işlemcisi almış olması birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğini kanıtlamaktadır.

Watters'a göre [-ken] (1993: 546-548), tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapıyı oluşturan bir diğer morfem olup çoğunlukla eş zamanlılık işlevine sahiptir. *"Ben odada otururken onlar dışarıda konuşuyorlardı."* örneğinde her bir tümceciğin bağımsız temel üyelerden oluştuğu görülür ki bu durum birleşmenin öz katman yerine tümceciksel katmanda gerçekleştiğine bir kanıttır. İlaveten her bir tümceciğin uzamsal içerikli kendi dış katmanına (birinci tümcecikte "odada", ikinci tümcecikte "dışarıda") sahip olması da yine birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin göstergesidir. Birleşik tümcenin bağımlı bir tür olarak değerlendirilmemesi [-ken] morfeminin son çekim edatı ile kullanılmaması ile ilgilidir. *"O işine giderken ben evde oturuyormuşum."* tümcesinde birinci tümcecik fiili kanıtlanabilirlik morfemi {-mIş} almamış olsa da temel tümcecik fiilinin almış olduğu kanıtlanabilirlik işlemcisinin kapsama alanındadır, bu sebeple ortak işlemciye sahip tümce eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmelidir. *"O işine gitmişken ben evde oturuyordum."* tümcesinde birinci tümcecik fiilinin aldığı {-mIş} morfemi kanıtlanabilirlik işlevi ile yorumlandığı takdirde kullanım dışı kabul edilirken görünüş işlevi ile yorumlandığında kabul edilebilir bir örnek olarak görülmektedir. Zira [-ken] morfemi temel tümceden bağımsız olarak kanıtlanabilirlik işlemcisi ile kullanılamamaktadır. Bu durum eş-bağımlı tümcelerin oluşumunda [-ken]'li tümceciklerin temel tümceciklerden bağımsız olarak kanıtlanabilirlik işlevindeki [-mIş] morfemini alamayacağına işarettir.

Sonuç olarak [-ken] ile kurulu tümcecik bağımsız olarak öz katman ve tümceciksel katman üyelerine sahipken zaman ve kanıtlanabilirlik işlemci açısından da temel tümceye bağımlıdır. Bu sebeple Watters, [-ken] ile kurulu tümcecikleri, tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapı içerisinde değerlendirir.

Eş-bağımlı yapılar da dâhil olmak üzere tüm tümceciksel birleşmelerde her bir tümcecik fiili, kendi öz katman işlemcisini alabilmelidir. Bu durum -Abil- kiplik

işlemcisi ile mümkün görünürken {-mAlI} ile kullanım dışı bir durum ortaya çıkmaktadır: Nitekim *"Ben konuşabilirken siz susmalısınız."* örneğinde birinci tümceciğin temel tümcecikten bağımsız olarak öz katman işlemcisi olan -Abil- ile kullanılırken; *"*Ben konuşmalıyirken siz susmalısınız."* kabul edilebilir bir örnek değildir (Watters, 1993: 548).

Watters, Türkçede {-AlI} morfeminin tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapı oluşturan bir diğer morfem olduğunu, söz konusu morfem ile kurulu tümcede her bir tümceciğin kendi öz üyelere ve kiplik işlemcilerine sahip olabileceğini ifade eder. *"Oğlum yürüyebileli mutluyum."* örneğinde her tümceciğin bir diğerinden bağımsız öz katman üyelerine ve öz katman işlemcisine sahip olması birleşimin tümceciksel katmanda gerçekleştiğine örnektir. {-AlI} morfeminin herhangi bir durum ya da son çekim edatı almamış olması tümcenin bağımlı olarak değerlendirilemeyeceğinin göstergesidir. Ayrıca tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıların aksine {-AlI} ile kurulu tümcecik zaman, kanıtlanabilirlik açısından temel tümceciğe bağımlıdır. Bu sebeple *"*O buraya gelmişeli korkuyorum."* örneği kabul edilebilir bir tümce değildir (Watters, 1993: 548).

Sonuç olarak Birleşme ve Tür Kuramına göre Türkçede, öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı (core-coordination), öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı (core cosubordination), öz katmanda birleşen bağımlı yapı (core subordination), tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı (clausal coordination), tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı (clausal subordination), tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapı (clausal cosubordination) ve Taylan'ın ilave ettiği bağımlı eş-sıralı (subcoordination) olmak üzere toplam yedi birleşik yapı mevcuttur.

Ortak temel üyelerden birine sahip iki ya da daha fazla öz katman herhangi bir işlemci paylaşmadan bir araya geliyorsa öz katmanda birleşen eş-sıralı yapıyı oluşturmaktadır. Söz konusu katmanlar kiplik gibi ortak bir öz katman işlemcisine sahipse öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıyı oluşturmaktadır. Bir öz katman diğer öz katmanın içerisinde temel bir üyeyi oluşturma işlevine sahipse öz katmanda birleşen bağımlı yapı oluşmaktadır. Herhangi bir öz katman üyesinin paylaşılmaması yeni yapının tümceciksel katmanda birleştiğinin kanıtıdır. Tümceciksel katmanda gerçekleşen birleşmelerin bir özelliği olarak kiplik işlemcisinin her bir tümcecik için bağımsız olarak kullanılabilmesidir. Tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapı; edim söz gücü, kanıtlanabilirlik, zaman vb. işlemcilerinden birinin her bir tümceciği

kapsadığı tümce çeşididir. Tümceciklerin her birinin farklı işlemcinin kapsamında olması tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapının oluşmasına neden olmaktadır. Türkçede eş-bağımlı tür ile bağımlı tür arasındaki en belirgin ölçüt yan tümcecik fiilinin durum, iyelik morfemi ya da son çekim edatı alıp almaması ile ilgilidir. Genel kanı söz konusu morfemler ve son çekim edatı ile kurulu tümcenin bağımlı türü oluşturduğu şeklindedir.

1.2.1.2.4. Zaman Anlamlı Birleşik Katmanlı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramına Göre İzahı

Birleşme ve Tür Kuramının kurucusu Van Valin ve LaPolla'nın tümcenin katmanları, bu katmanların birleşim şekilleri ve türü ile ilgili ileri sürdükleri sav, evrensel bir değere sahiptir. Çünkü dünya üzerinde konuşulan hiçbir dilin eylemsiz, eyleyensiz, gerektiğinde nesnesiz ya da tümleçsiz olması düşünülemez. Bu sebeple yine dünya üzerindeki hiçbir dilin çekirdeksiz, öz ve gerektiğinde dış katmansız olması beklenemez. Dolayısıyla Türkçede birleşik yapılı tümcelerde zaman konusuna adı geçen dil bilimcilerin verileri doğrultusunda yaklaşmak çalışmamıza daha bilimsel ve evrensel bir değer katacaktır.

Van Valin ve LaPolla, İngilizcede belirteç tümceciklerini *tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı (clausal subordination)* çeşidi içinde verir (1997: 466). Burada araştırmacıların birleşimin tümcecik seviyesinde gerçekleştiğini kabul etmesi Türkçenin aksine İngilizcede belirteç tümcelerinin bitimli fiillerden oluşması ile ilgili bir durumdur. *John Max'ı o partiye gittikten sonra gördü. (John saw Max after he went to the party)* tümcesinde *John* ***saw*** *Max* ve *after he* ***went*** *to the party* tümcecikleri kendi içinde bitimli fiillere (saw/went) sahiptir. Bu durum İngilizcede zaman anlamı katan diğer birleşimler için de geçerlidir. *After, before, until, as soon as, whenever* gibi zaman belirteçleri ile kurulan yapılarda yan tümceciklerin de bitimli fiillere sahip olduğu görülmektedir. Van Valin ve LaPolla söz konusu birleşik yapıyı değerlendirirken zaman anlamlı belirteç tümceciğini dış katmana (periphery) yerleştirir.

Türkçenin çekirdek hariç bütün katmanlarda birleşmeye izin verdiği görüşünde birleşen araştırmacılar, karmaşık tümce yapılarında zaman anlamının hangi birleşme ve türde sağlandığı hususunda birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur.

Yıldırım (2004: 87), Türkçede zaman anlamı içeren karmaşık tümcelerin öz katman seviyesinde birleştiğini ve bu tümcelerin işlemcilerinin kapsama alanına bağlı olarak eş-sıralı (coordination) ya da eş-bağımlı (cosubordination) yapılarından birine dâhil edilmesi gerektiğini belirtir. Bu bağlamda örneğin "*Barbaros uzanıp omzuma dokunuyor."* tümcesi temel tümcecik fiilinin görünüş işlemcisi (sürerlik işaretleyicisi -yor) gerundiumlu tümceciği kapsamadığından öz katmanda birleşen eş-sıralı tümce olarak kabul edilir. *"Barbaros uzanıp omzuma dokundu."* tümcesi, temel tümcecik fiilinin zaman işlemcisi (geçmiş zaman işaretleyicisi -DI) gerundiumlu tümceciği de kapsadığından öz katmanda birleşen eş-bağımlı tümce olarak değerlendirilir. Dolayısıyla adı geçen araştırmacı, zaman anlamı içeren gerundiumlu tümceciğin yapısal olarak temel tümceye bağlı olmaması sebebiyle bir bağımlı tümce (subordinate) olmadığını belirtir. Yıldırım, zaman anlamı içeren gerundiumlu tümceciklerin bağımlı tümcelerde görüldüğü gibi ne temel tümcenin tümleci ne de niteleyicisi (modify) olduğunu ifade eder. Bu sebeple adı geçen araştırmacı zaman anlamı içeren gerundiumlu tümceciklerin eş-sıralı ya da eş-bağımlı yapıların içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir.

Konu ile ilgili bir diğer değerlendirme Taylan'a (1988) aittir. Daha önce de ifade edildiği gibi Taylan, basit yapılı gerundiumlardan (-IncA, aorist+ken, -Xp, -ArAk) kurulu tümceleri eş-bağımlı tür içinde değerlendirirken *isimleştirici morfem+isim çekim morfemleri-durum morfemleri, iyelik morfemi- ve/veya son çekim edatları* ile oluşan gerundiumlu yapıları bağımlı tür olarak kabul eder. Bu sebeple -DIktAn sonra, -mAdAn önce, -DIğI zaman, -IncA, aorist+ken ile kurulu zaman içerikli gerundiumları bağımlı türde dış katmana yerleştirirken {-(X)p}, {-ArAk} ile kurulu gerundiumları eş-bağımlı türde öz katmana yerleştirir. {–(y)EcEk}, {-DIk},{-An} partisip; {-mE}, {-mAktAn} infinitif ve isimleştirilmiş partisip morfemleri ile kurulu tümcecikleri de bağımlı yapılar içinde öz katmana yerleştirir.

[+içe yerleşik] ve [+bağımlı] özelliğe sahip olduğunu düşündüğü bağımlı yapılarda (subordination) zaman konusunu inceleyen Taylan'a göre bu tür karmaşık yapılarda öz katmanda zamansal gönderge ancak leksik birimlerle yani belirteçlerle sağlanmaktadır. Dolayısıyla öz seviyede içe yerleşik tümcenin önemli bir bölümünü oluşturan {–(y)EcEk}, {-DIk} ve {-mE} işaretleyicileri temelde zamansal gönderge özelliğine sahip değildir. Taylan'a göre [+içe yerleşik] ve [+bağımlı] özellik içeren *"Onun işe gittiğini biliyorum."* tümcesinin zamansal göndergesi belirsizdir. *{-*

DIk}+isimleştirici (nominalizer) morfem ile kurulu tümcenin zamansal gönderge taşıyabilmesinin şartı yine zaman içerikli bir belirteç ile kullanılmasıdır. Bu sebeple *"Onun dün/bugün/yarın işe gittiğini biliyorum."* tümcesinin belirli bir zamana işaret etme sebebi Taylan'a göre tümcede yer alan *{-DIk}+ isimleştirici (nominalizer) morfem* formu değil tümcede yer alan *dün/bugün/yarın* belirteçleridir.

Bize göre bu örnekte üzerinde durulması gereken bir diğer husus da temel tümcecik fiilinin görünüş ve kılınış özelliği olmalıdır. Zira kılınış özelliği itibariyle *bil-* biliş fiilidir (cognition verb). Dolayısıyla bil- fiili ile kurulu bir tümcenin dünü, bugünü, yarını kapsayacak bir zaman içeriğine sahip olması mümkündür. Ayrıca bil- eyleminin {–(X)yor} sürerlik görünüş işaretleyicisi taşıması tümcenin belirli bir zaman göndergesine sahip olmamasının bir diğer nedeni olabilir. *"Engin'in TV'de konuşacağını bana söylemediler."* tümcesinde de yine *{-EcEk}+isimleştirici (nominalizer) morfem* formu araştırmacıya göre zaman fonksiyonuna sahip değildir. Ancak *"Engin'in TV'de dün/yarın konuşacağını bana söylemediler."* örneklerinde olduğu gibi tümceye yerleştirilecek olan zaman belirteci tümceye belirli bir zaman anlamı kazandıracaktır. Örnek tümcede *söylemediler* temel tümcecik fiilinin içerdiği eylem bitmişliği ifade etse de *{-EcEk}+ isimleştirici (nominalizer) morfem* formu tek başına yan tümceciği zaman çizgisinde belirli bir noktaya yerleştirmemiz için yeterli değildir. Bu şekilde bir belirsizlik *{-mA}+ isimleştirici (nominalizer) morfem* formu ile kurulu tümcelerde de görülmektedir. Zira *"Onun işe alınmasını destekliyorum."* tümcesinde yan tümceciğin hangi zamana gönderme yaptığı müphemdir. Burada zamansal göndergeyi belirsiz kılan etken tek başına yan tümcecik fiilinin *{-mA}+ isimleştirici (nominalizer) morfem* formundan oluşması değildir. Gerek yan tümcecik fiilinin gerekse temel tümcecik fiilinin taşıdığı kılınış özelliği ve aynı zamanda temel tümcecik fiilinin taşıdığı görünüş işaretleyici de söz konusu belirsizliğin sebebi olarak düşünülebilir.

Taylan'ın konu ile ilgili yaptığı bir diğer önemli değerlendirme yan tümcecik fiilinin kılınış özelliği ile ilgilidir. *İsimleştirici morfem+iyelik morfemi+akuzatif morfemi* formunun bulunduğu tümceciklerde zaman anlamını belirginleştiren koşullardan biri de tümceciğin sahip olduğu fiilin kılınış özelliğidir. *"Onun bu meseleyi bildiğini hemen anladım."* karmaşık tümcesi ile *"Camı onun kırdığını hemen anladım."* karmaşık tümcesi Taylan'a göre zamansal olarak farklı şekillerde yorumlanmalıdır. İlk tümcede geçen *bil-*, kılınış özelliği itibariyle biliş fiili iken ikinci

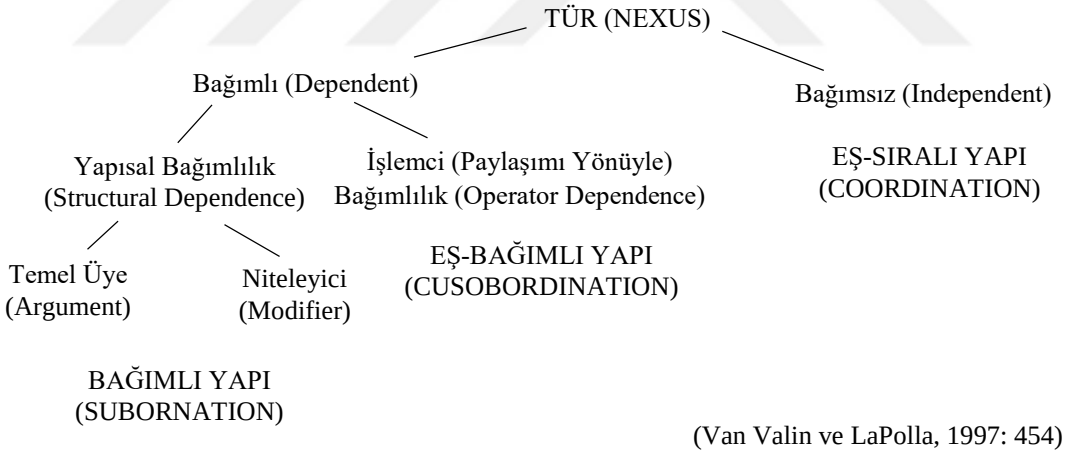
tümcede geçen *kır*-, başarı fiilidir. Bu sebeple bir meselenin bilgisi zaman üstü genişlediğinden ilk tümcede {-DIk} morfemi geçmiş zamanı ifade etmez, sürerliliği ifade eder. İkinci tümcede yan tümcecik fiili tamamlanmış bir olayı içerdiğinden buradaki {-DIk} morfemi haliyle geçmiş zamana gönderme yapmaktadır. Karmaşık tümcelerde yan tümcecik ve temel tümcecik fiillerinin kılınış, görünüş özellikleri ve zaman ilişkilerine daha sonra ayrıntılı olarak değinilecektir. Ancak anlatılanları özetleyecek olursak Taylan, [+içe yerleşik] ve [+bağımlı] özelliğe sahip bağımlı yapılarda (subordination) öz katmanda zaman anlamının ancak belirteçlerle belirginleştirildiğini belirtir. Bunun yanı sıra zaman ile ilgili yapılacak olan herhangi bir değerlendirmede karmaşık tümcede yer alan fiillerin kılınış özelliklerinin de göz önünde bulundurulması gerektiği sonucuna ulaşır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi bir tümcede belirteç ya da belirteç öbekleri o tümcenin temel bir üyesi değildir. Yani öz katmanın içinde yer almazlar. Bu sebeple hangi dilden olursa olsun zaman anlamı içeren bütün belirteçler ya da belirteç öbekleri bir tümcede dış katmanın (periphery) içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple temel tümceciğe zaman anlamı katarak bağlanan gerundiumlu tümcelerin dış katmanın içinde değerlendirilmesi yerinde bir tespittir. Bunun yanı sıra Türkçede zaman anlamı içeren her gerundiumlu tümce özne ve/veya nesneye sahip olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla temel tümceciğin dış katmanı içinde yer alan gerundiumlu tümcecikler aynı zamanda kendi içerisinde bir öz katmanı oluşturmaktadır.*“ Kemal Selin’i gördüğünde şaşkınlığını gizleyemedi.”* örneği “ Kemal Selin’i gördüğünde” gerundiumlu tümceciği ile “şaşkınlığını gizleyemedi.” temel tümceciğin birleşiminden meydana gelen birleşik yapılı bir tümcedir. Burada gerundiumlu tümcecik, tıpkı temel tümcecik gibi içinde bir çekirdek (gör-düğünde) ve temel üyenin (Kemal$_i$, Selin) yer aldığı öz katmandan oluşmaktadır. Temel tümcecik ise yine içinde bir çekirdek (gizle-yemedi) ve temel üyenin (PRO$_i$, şaşkınlığını) yer aldığı öz katmandan meydana gelmektedir.

Yıldırım, zaman anlamı içeren gerundiumlu tümceciklerin bağımlı yapıların içinde değil de işlemci paylaşımına göre eş-sıralı ya da eş-bağımlı yapıların içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu savdan yola çıkarak zaman anlamı içeren gerundiumların hangi tür içinde değerlendirilmesi gerektiği hususunda diğer araştırmacıların görüşüne değinmek yerinde olacaktır.

Haspelmath (1995: 12-17), yan tümce için 5 önemli kriterden bahsederken aynı zamanda gerundiumlu tümceciğin de bu yapı içinde değerlendirilmesi gerektiğinin vurgusunu yapar. Daha önce de bahsedildiği üzere temel tümceciği oluşturan ögelerin arasına yerleştirilebilmesi, temel tümceciğin önünde veya sonunda yer alabilme seçeneğine sahip olabilmesi, zamirlerinin art gönderim olanağına sahip olması, odaksıllaşabilme özelliğinin olması, birleşik yapılı tümceden çıkarılabilme özelliği taşıması gibi yan tümceciğin sahip olduğu kriterlerin hepsi gerundiumlu tümcecikleri için de geçerlidir. Haspelmath, çalışmasında "subordination" terimini [+içe yerleşik] ya da eklenti (incorporated) anlamında kullanır. Bu bağlamda Yıldırım, zaman anlamlı gerundiumları işlemci paylaşımlarına paralel olarak eş-sıralı ya da eş-bağımlı yapıların içinde değerlendirmesi sebebiyle Haspelmath'tan ayrılır. Çünkü gerek eş-sıralı yapılarda gerekse eş-bağımlı yapılarda [+içe yerleşik] bir özellik görülmez. Bu sebeple ilk olarak zaman anlamı içeren gerundiumlu yapıların Birleşme ve Tür Kuramına göre hangi türün içerisinde değerlendirilmesi gerektiğinin belirlenmesi gerekmektedir.

Van Valin ve LaPolla bağımlı, eş-bağımlı, eş-sıralı ve bağımlı yapıların farkını çok net bir şekilde şu şema ile belirtir:

(Van Valin ve LaPolla, 1997: 454)

Şemaya göre, birleşik yapılı tümcelerin türünü belirlemede başvurulan temel ölçüt o tümceleri oluşturan katmanların bağımlı (dependent) ya da bağımsız (independent) olmasını belirlemektir. Eş-sıralı tümcelerde birleşik yapıyı oluşturan her bir tümcecik, birbirinden bağımsızdır. Bu bağlamda eş-sıralı tümce (coordination), gerek yapı gerekse işlemci açısından birbirinden bağımsız tümceciklerin yer aldığı birleşik yapılı tümce türüdür.

Bağımlı tümcelerin birbirlerine yapı (structural) ya da işlemci (operator) olmak üzere iki yönlü bağımlı olma durumu söz konusudur. Eğer birleşik yapıyı oluşturan tümceciklerden her biri ortak işlemciye sahipse başka bir ifade ile her iki tümcecik birbirine işlemci yönüyle bağımlı ise o tümce eş-bağımlı türü (cosubordination) oluşturur. Yapısal bağımlılık (structural dependence) ise birleşik yapıyı oluşturan tümceciklerden birinin diğerinin zorunlu bir üyesi olması (argument) ya da niteleyicisi (modifier) olması ile ilgili bir durumdur. Van Valin ve LaPolla niteleyici olma işlevinin partisip ve belirteç öbekleri ile sağlandığını belirtir. Bu durumda her iki şarttan birini yerine getiren yan tümceciğin varlığı o birleşik yapılı tümceyi yapısal anlamda bağımlı (subordination) kılmak için yeterlidir.

Johanson çalışmasında (1995: 322-324) gerundiumlu tümceciğin temel tümce eylemi üzerinde niteleme (modification) özelliği taşımasından bahsetmektedir. Burada niteleme ile kastedilen gerundiumlu tümceciğin temel tümce eyleminin gerçekleşme şartını, amacını, sonuçlarını, sebeplerini belirlemesi bir anlamda sınırlandırmasıdır. Johanson, niteleme özelliğine sahip gerundiumlar için *uydular (satellites)* tabirini kullanır. Araştırmacı, CS => BS (Converb Segment/Gerundiumlu Bölüm=> Base Segment/Temel Bölüm) şekliyle gerundiumlu tümcecik ile temel tümceciğin ilişkisini ortaya koymaktadır. Temel tümce eyleminin ne zaman, nasıl, hangi şartlar altında gerçekleştiğinin cevabını veren gerundiumlu tümce bir uydu işlevine sahiptir. Böylece gerundiumlar olayın çeşidini, sırasal ilişkisini, amacını, sebebini, sonucunu, tarzını, yöntemini vb. hakkında daha ayrıntılı bilgi verme özelliğine sahiptir. Johanson standart Avrupa dillerinde bu şekilde niteleyen işlevine sahip yapıların bağımlı (subordinate) türlerde görüldüğünü bu sebeple Avrupa dil bilimcilerinin bağımlanan önermeyi *uydu* olarak tasvir ettiğini belirtir. Bu bağlamda araştırmacı Türkçe gerundiumlu tümceleri yapı itibariyle bağımlı gruba dâhil etmektedir.

Johanson aynı zamanda {–(X)p} morfemini nitelemeyen (non-modifying) gerundium olarak kabul eder. Bu durum {–(X)p} morfeminin niteleme özelliğinden çok eylemleri oluş sırasına göre sıralama işlevi ile ilgilidir. Bu şekilde bir değerlendirme gerek Taylan'ın gerekse Van Valin ve LaPolla'nın Türkçede eş-bağımlı yapı türü için vermiş oldukları örnekleri akla getirmektedir. Zira kendileri de aynı morfemi bağımlı yapı içerisinde değil eş-bağımlı yapı içerisinde vermişlerdir. Dolayısıyla yapılan açıklamalar Johanson'un zaman içerikli gerundiumları bağımlı tümce türleri içerisinde değerlendirdiği kanısına ulaştırmaktadır.

Konu ile ilgili yapılan açıklamalar dikkate alındığında çıkarılacak olan sonuçlar şu şekildedir:

1. Gerek tarihî gerek çağdaş Türk dillerinde birbirlerine bağlaçlarla ya da virgül-noktalı virgül gibi noktalama işaretleri bağlanan tümcelerin her biri birbirinden bağımsız olduğundan tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıları (clausal coordination) oluşturmaktadır. Söz konusu türde tümceciklerin sıralanışı ile bu tümceciklerde yer alan eylemlerin oluş sırası arasında bir paralelliğin olduğunu bu sebeple-bağımlı tümcelerin aksine-tümceciklerin yerinin değiştirilemeyeceğini daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda gerek tarihî gerek çağdaş Türk dilinde tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılarda zaman anlamının varlığını sorgulamak gerekmektedir.
2. Türkçede {-(X)p} morfeminden kurulu tümceciğin kiplik-görünüş ve kişi yönüyle temel tümceciğe bağlandığı durumlarda söz konusu morfemle kurulu tümceleri öz-katmanda birleşen eş-bağımlı tür olarak değerlendirebiliriz. Bu tür yapılarda birinci tümcecik ile ikinci tümcecik eylemleri arasında -tıpkı eş-sıralı tapılarda olduğu gibi- bir oluş sırasının var olduğu görülmektedir. Söz konusu morfemin yer aldığı birleşik tümcenin türünün belirlenmesinde fiillerin görünüş ve kılınış özeliklerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.
3. Daha önce de belirtildiği üzere Taylan {-ArAk} morfemli gerundiumlardan kurulu tümceleri de eş-bağımlı türün içerisinde değerlendirir. Yapılan bu değerlendirmeyi her şartta kabul etmek mümkün değildir. *"Şoseyi bırakarak dağ yoluna saptık."* tümcesinde (Banguoğlu, 2015: 575) üstü kapalı bir *"Şoseyi bıraktık/bırakıp, dağ yoluna saptık"* anlamı vardır. Bu sebeple verilen örnekte gerek temel tümcecik fiilinin gerekse ona {-ArAk} ile bağımlı yan tümcecik fiilinin zaman ve şahıs işlemcisi ortaktır. Bu durumda Taylan'ın tespiti ancak {-ArAk} gerundium morfeminin {–(X)p} gerundium morfeminin (yan tümceciği temel tümceciğe uladığı işleviyle) yerine kullanıldığı durumlarda kabul edilebilir. Aynı işlevi yerine getiren {-ArAk} gerundiumlu yapılarda da eylemler arasında bir oluş sırasının var olduğu görülmektedir.
4. Van Valin ve LaPolla'nın ifade ettiği gibi yapısal anlamda bağımlı tümce türlerinin iki önemli şartı vardır. Bunlar birleşik yapıyı oluşturan tümceciklerden birinin diğerinin temel bir üyesi olması (argument) ya da niteleyicisi (modifier) olması ile ilgilidir. *"Zafer'in gelmesi beni memnun etti."*

tümcesinde *Zafer'in gelmesi* yan tümceciği gerundiumlu yapıların aksine kendi içinde çekirdek ve öz katmanlarına ayrılamaz ve bir bütün olarak temel tümceciğin özü olarak değerlendirilir. Bu durumda infinitifler, isimleştirici morfemlerini alan partisipler ve partisipler ile kurulu yan tümcecikler, temel tümceciğin zorunlu bir üyesini oluşturduğundan bu tür tümceler bağımlı (subordination) yapı içerisinde değerlendirilmelidir. Öz katmanı bu çeşit fiilimsilerden kurulu bağımlı yapılarda zaman anlamının var olup olmadığı meselesi de henüz kesinliğe ulaşmamış görünmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere kimi araştırmacılar partisipler ve isimleştirilmiş partisiplerde zaman anlamının varlığına değinirken Taylan konuyu semantik bağlamda değerlendirmiş ve söz konusu morfemlerde zaman anlamına şüpheyle yaklaşmıştır. Fiillerin kılınış ve görünüş özelliklerinin zaman konusuna farklı bir yorum getirdiği muhakkaktır. Bu sebeple yapılacak incelemelerde partisipler ve isimleştirilmiş partisiplerden kurulu yapılarda zaman anlamının tespitinde kılınış ve görünüş özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

5. Bağımlı yapılar için belirlenen *niteleyici* olma ölçütü gerundiumlu yapılar için de uygundur. Gerundium ile kurulu yan tümcecikler temel tümceciği sebep, şart, zaman, karşıtlık vb. anlam ilişkileri yönüyle nitelendirdiğinden bu tümceleri bağımlı tür içerisinde değerlendirmek yerinde bir tespit olarak görülmektedir. Aynı zamanda Haspelmath'ın bağımlı yapılar için belirlemiş olduğu beş kritik ölçüte gerundiumlu yapıların uyduğu görülmektedir.
6. Burada zaman ve özne işaretleyicisi alan birleşik yapılı gerundiumları basit yapılı gerundiumlardan ayırmak gerekmektedir. Van Valin ve LaPolla'nın eş-bağımlı türe örnek olarak verdikleri tümcelerde yer alan bitimsiz eylem- Haspelmath ara fiil olarak adlandırır.- hiçbir şekilde zaman ve özne işaretleyicisi almamaktadır. Dolayısıyla Türkçede zaman anlamı içeren basit yapılı gerundiumlarla (…-A…-A, -(X)p, -ArAk, -IncA,) kurulu tümceler ile birleşik yapılı gerundiumlarla kurulu tümceleri birbirinden ayırmak gerekmektedir. Van Valin ve LaPolla'nın eş-bağımlı tür için vermiş olduğu örneklere basit yapılı gerundiumlardan kurulu tümceler zaman ve özne işaretleyicisi taşımadıklarından daha yakın görünmektedir. Bu sebeple {…-A…-A}, {-(X)p}, {-ArAk}, {-IncA} gibi basit yapılı gerundiumlardan oluşan

tümceler işlemcileri ortak ise eş-bağımlı; değilse eş-sıralı tür olarak kabul edilebilir.

1.2.2. Zaman Anlamlı Birleşik Katmanlı Tümcelerde Bilgi Yapısı (Information Structure)

Sözcüklerin tümce içerisindeki sıralaması (word order) üzerine yapılan ilk ve temel çalışma Greenberg (1963) ardından Li/Thompson (1975) ve Lehman'a (1978) aittir. İlk olarak Greenberg, dünya dillerini sözcük dizimi kriterine göre Özne+Yüklem+Nesne(SVO), Yüklem +Özne+ Nesne (VSO) ve Özne+ Nesne+ Yüklem (SOV) olmak üzere üç temel başlık altında değerlendirmiştir. Greenberg'in bu şekildeki tasnifinin üzerine kimi eklemeler yapılmış ve ardından dünya dilleri, tümce içerisinde nesnenin yükleme göre konumu göz önünde bulundurularak iki temel başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlar Yüklem+Nesne (VO) dilleri ve Nesne+Yüklem (OV) dilleridir. Bu bağlamda nesnenin yüklemden sonraya konumlandığı ÖYN (SVO) ve YÖN (VSO) dizilimli tümceler YN(VO) dillerindendir; nesnenin yüklemden önceye konumlandığı ÖNY (SOV) dizilimli tümceler NY(OV) dillerindendir.

Türkçe, genelde ÖNY(SOV) şeklinde bir söz dizimine sahip olduğundan bu tip bir tipoloji çalışması içerisinde genelde NY(OV) dilleri arasına yerleştirilmektedir. Ancak bu sıralamanın geçerliliği katı kurallarla sabit değildir. Çünkü Türkçe, sözcüklerin tümce içerisinde rahatlıkla hareket edebileceği bir esnekliğe sahiptir. Dolayısıyla tümce içerisinde öznenin, nesnenin yükleme göre farklı pozisyonlar almasının altında kimi sebeplerin var olabileceği fikri ile hareket edilmiş ve tümceler bu bağlamda inceleme altına alınmıştır.

Dil bilimi içerisinde *"Bilgi Yapısı" (Information Structure)* başlığı altında sözcüklerin tümce içerisindeki konumlarına farklı bir bakış açısı getirilmiştir. Bilgi Yapısı, dil bilim sözlüklerinde şu şekilde tanımlanır: *"Tümce ya da sözcede ögelerin iki temel ilkeye dayalı olarak belli bir biçimde düzenlenmesi. Bu temel ilkeler şunları kapsar: 1) Konuşurun, dinleyen ya da okurun var olan bilgisine ilişkin varsayımları 2) Konuşur/yazarın öncelemek istediği ögeleri. Buna göre bazı ögeler konulaştırılır, bazı ögeler ise odaklanır." (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 57).*

Bu bağlamda Taylan söz dizimsel konumlara paralel olarak 3 pragmatik konum belirlemiştir:

Söz dizimsel Konum (Synactic position)	Pragmatik konum (Pragmatic position)
Tümce-başı (S-initial)	Topik (Konuşma konusu) (T)
Fiilden hemen önce (İmmediately preverbal)	Fokus (Tümcede vurgulanmak istenen bilgi) (F)
Fiilden sonra(post-predicate)	İkincil konum (Backgrounding) (B)

Tabloya göre söz dizimleri, konuşurun ya da yazarın öncelemek istedikleri ögelere göre başka bir ifade ile pragmatik ölçütlere göre yapılmaktadır. Bu durumda konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir konu (topik) tümce başına konur ki bu genel olarak tümcelerin öznesidir. Tümcede ifade edilen yeni bir bilgi her zaman odaklanılması gereken bir içeriği oluşturur. Bu sebeple pragmatik anlamda fokusa konumlandırılan ögeler yüklemden ya da yüklemcil ögelerden hemen önce yer almaktadır. İkincil değer olarak ifade edilenler ise söylem içerisinde çok bir öneme sahip olmayan ögeleri içermektedir (Taylan, 1984: 72).

1.2.2.1. Gerundiumlu Yapılarda Sözcük Dizimi ve Bilgi Yapısı

Türkçenin genel olarak sola dallanan bir söz dizimi (left-branching syntax) özelliği taşıdığı bu sebeple zaman anlamlı gerundiumlu tümceciklerin temel tümceciğin soluna konumlandığı şeklinde bir yargı söz konusudur. Johanson (1992: 254-255) bu durum için yönetilen-yöneten (rectum-regens) ifadesini kullanır. Yani Türkçe söz dizimi kurallarına göre yan tümcecik (rectum), temel tümcecikten (regens) önce gelir ve tümceye yapılacak herhangi bir ekleme yine temel tümcenin sol tarafına yerleştirilir. Genel kanı bu şekilde olsa da gerek gerundiumlu tümceciklerin yükleme göre konumunun gerekse gerundiumlu tümceciklerin kendi içerisinde yer alan ögelerinin yüklemcil ögeye göre konumunun konuşurun/yazarın iletişimindeki öncelik sırasına göre değişkenlik gösterebileceği görülmektedir. Başka bir ifade ile temel tümceciğin yüklemi ölçüt alınarak gerundiumlu tümcecik pragmatik bağlamda topik, fokus ya da ikincil konumda yer alabilmektedir. Bu şekilde bir sıralama gerundiumlu tümceciğin kendi içerisinde de mümkündür. Zira tıpkı bir temel tümcecik gibi yapılanabilen bir gerundiumlu yapının kendi içerisinde özne, nesne ve yüklemcil bir öge alabildiği bilinmektedir. Bu sebeple gerundiumlu tümceciği oluşturan ögelerin

kendi içerisinde yine konuşurun/yazarın iletişimindeki öncelik sırasına göre değişkenlik göstermesi mümkündür.

Aydemir çalışmasında (2012a) gerundiumlu tümceciklerin kendi içerisindeki sözcük dizimini ve bu gerundiumlu tümceciğin bir bütün olarak birleşik tümcenin yüklemine göre konumunu değerlendirmiştir. Araştırmacı Türkçe gerundium tümcelerinde ÖNY (***Ali sınavı kazanınca*** *annesi çok sevindi*.), YNÖ (***Açıp kapıyı*** *sokağa çıkacağım*.) ve ÖYN **(*Ben çekip silahı*** *vursam demiş***.)** olmak üzere üç çeşit sözcük sıralamasının olduğunu ifade eder. Gerundium tümceciğini oluşturan ögelerin dizilişini ifade eden ÖNY dizilişinde özne topik, nesne fokus konumda; YNÖ dizilişinde nesne ikincil konumda; ÖYN dizilişinde özne fokus, nesne ikincil konumda yer almaktadır. Dolayısıyla yüklemin hemen önünde fokus konumda yer alan ögeler konuşur/yazar tarafından asıl vurgulanmak istenen ögeyi ifade ederken, gerundium tümceciğinin başında topik konumda yer alan ögeler bilinen bir konuya işaret etmektedir. Gerundiumun sonuna konumlanan ögeler de önem sırasına göre diğer ögelerden sonra gelen içeriği oluşturmaktadır. Aydemir, makalesinde gerundium tümcelerinin söz dizimsel konumunu ön tümce (***Ders bittikten sonra*** *sinemaya gideceğim*.), son tümce ("*Gidiyor musun?" dedi Belkıs* ***çekine çekine****.),* ara tümce (*Bütün salon,* ***padişah girince*** *ayağa kalkmıştı.)* olmak üzere üç başlık altında değerlendirir.

Taylan, gerundiumlu yapıları oluşturan sözcüklerin kendi içerisinde ve bu yapının bir bütün olarak bir üst tümcecikte dizilişini {-IncA} ve {-AlI} morfemleri ile izah etmektedir (1984: 100-113). Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Türkçe gerundiumlu yapılarda yüklemcil ögenin (gidince) önüne ve bu yapının başına konumlanan ögeler kendi içerisinde yer değiştirme esnekliğine sahiptir. Böylelikle aynı öge, farklı kullanımlara göre topik ve fokus konumda yer alabilmektedir: Gerundiumlu tümcecik kendi içerisinde değerlendirildiğinde (a) örneğinde *Ali* topik, *Ankara'ya* fokus konumda yer alırken; (b) örneğinde *Ali* fokus, *Ankara'ya* topik konumda yer almaktadır. Bu değişimin pragmatik konuma göre açıklaması şudur: Birinci örnekte gerundiumlu yapının içerisinde asıl üzerinde durulan ve herkes için yeni olan bilgi *Ankara* iken; ikinci örnekte *Ankara* herkesin zaten üzerinde durduğu yani herkesçe bilinen bir gerçeği ifade etmektedir.

a. [Ali Ankara'ya gidince] ben sizde kalabilirim.

b. [Ankara'ya Ali gidince] ben sizde kalabilirim.

Gerundiumun oluşturduğu yan tümceciğin, bir bütün olarak temel tümceciğin fokus ve ikincil konumuna yerleştiği örneklere de rastlanmaktadır. (c) örneğinde konuşur/yazar gerundiumlu tümceciği fokus konuma yerleştirilerek asıl vurgulanmak istenilen bilginin *Ali Ankara'ya gidince* olduğunu ifade etmek istemiştir. Aynı bilgi (d) örneğinde önemini kaybetmiş ve ikincil konuma yerleştirilmiştir:

c. *Ben sizde [Ali Ankara'ya gidince] kalabilirim.*
d. *Ben sizde kalabilirim [Ali Ankara'ya gidince].*

Gerundiumlu yapıyı oluşturan herhangi bir ögenin bulunduğu tümcecikten ayrı olarak temel tümceciğin topik, fokus ya da ikincil konumuna yerleşmesi beklenemez, Türkçede bu durum kullanım dışı olarak kabul edilir:

e. **[Ali gidince] ben sizde Ankara'ya kalabilirim.*
f. **[Ali gidince] ben sizde kalabilirim Ankara'ya.*
g. **Ankara'ya ben sizde [Ali gidince] kalabilirim.*

1.2.2.2. Partisipli Yapılarda Sözcük Dizimi ve Bilgi Yapısı

Partisiplerle kurulu yan tümceciğin sözcük dizilimi kendi içerisinde birtakım kurallara bağlıdır. Partisip içeren tümceciğin hiçbir ögesi partisipli yapıdan ayrı olarak temel tümcecikte yer alan yüklemin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşememektedir. Ayrıca partisipli yapının hiçbir ögesi kendi içinde ikincil konuma yerleşememektedir. Dolayısıyla Türkçe, partisipli tümceciğin ancak tamamının temel tümceciğin fokus, topik belki de ikincil konumuna yerleşmesine izin veren bir dildir. Taylan çalışmasında (1984: 89-92) bu durumu şu örneklerle izah eder:

h. *Polis [dün müzeden Picasso'nun resimlerini çalan] hırsızı yakaladı.*
i. *Polis [Picasso'nun resimlerini dün müzeden çalan] hırsızı yakaladı.*
j. **Polis [dün Picasso'nun resimlerini çalan müzeden] hırsızı yakaladı.*
k. *?[Picasso'nun resimlerini] Polis [dün müzeden çalan] hırsızı yakaladı.*
l. **[Picasso'nun resimlerini çalan] hırsızı polis dün müzeden yakaladı.*
m. **Polis [dün Picasso'nun resimlerini çalan] hırsızı yakaladı müzeden.*
n. *Polis dün hırsızı yakaladı [Picasso'nun resimlerini müzeden çalan.]*

(h) ve (i) tümcelerinde partisipli alt tümceciğin hem kendi içerisinde *çalan* yüklemcil ögesine göre konumlandığı hem de bir bütün olarak temel tümceciğin yüklemine (yakalamak) göre konumlandığı görülmektedir. (h) tümcesinde partisipli

yan tümcecikte *Picasso'nun resimlerini* ad öbeği *çalan* yüklemcil ögenin hemen önünde fokus konumda; *dün* yine aynı partisipli tümceciğin başında topik konumda yer almaktadır. (i) tümcesinde ise partisipli yapının kendi içerisinde topik (Picasso'nun resimlerini) ve fokus (müzeden) içeriklerinin değiştiği görülmektedir. Yine bu örnekte de Türkçenin yapısına aykırı bir durum söz konusu değildir. (j) tümcesinin kullanım dışı kabul edilmesinin sebebi partisipli yapının hiçbir ögesinin kendi içinde ikincil konuma yerleşememesi ile ilgilidir. Dolayısıyla (j) tümcesinde *müzeden* tümlecinin *çalan* yüklemcil ögesinin sonuna gelerek ikincil konuma yerleşmesi kabul edilebilir bir kullanım değildir. (l) ve (m) tümceciğinin kullanım dışı kabul edilmesinin sebebi partisip içeren tümceciğin hiçbir ögesinin partisipli yapıdan ayrı olarak temel tümcecikte yer alan yüklemin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşememesi ile ilgilidir. Bu sebeple (l) tümcesinde partisipli yan tümceciğin ögeleri olan *dün-müzeden* tümleçlerinin temel tümceciğin fokus konumunda yer alması; (m) tümcesinde *müzeden* tümlecinin temel tümceciğin ikincil konumunda yer alması kullanım dışı olarak kabul edilmektedir.

İsimleştirici morfemlerle birlikte kullanılan partisipli yapıların da sözcük dizimi kendi içerisinde birtakım kurallara bağlıdır. Bu tür yapıları (İsimleştirici morfemlerle birlikte kullanılan partisipli yapılar) oluşturan herhangi bir öge, temel tümceciğin topik konumuna yerleştirilirken fokus konuma yerleştirilememektedir. Ayrıca isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapının kendi içinde hiçbir öge ikincil konuma yerleştirilemezken söz konusu yapının herhangi bir ögesi temel tümceciğin ikincil konumuna yerleştirilebilmektedir. Taylan konu ile ilgili şu örnekleri vermektedir (1984: 95):

o. Erol [Ali'nin Ankara'dan döndüğünü] bilmiyor.
p. Erol [Ankara'dan Ali'nin döndüğünü]bilmiyor.
q. Ankara'dan Erol [Ali'nin döndüğünü] bilmiyor.
*r. *[Ali'nin döndüğünü] Erol Ankara'dan bilmiyor.*
*s. *Erol [Ali'nin döndüğünü Ankara'dan] bilmiyor.*
t. Erol [döndüğünü] bilmiyor Ali'nin Ankara'dan.
u. Erol [Ankara'dan döndüğünü] bilmiyor Ali'nin.

(o) ve (p) tümcelerinde isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapıyı oluşturan ögelerin kendi içerisinde topik ve fokus konumda yer değişikliği yapabildiği görülmektedir. (q) tümcesinde isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapıyı

oluşturan ögenin (Ankara'dan) temel tümceciğin başında topik konumda yer alabildiği görülmektedir. Aynı ögenin (r) örneğinde olduğu gibi yüklemin önüne konumlandığında kullanım dışı kabul edilmesi, *isimleştirici morfemlerle kullanılan partisipli yapıları oluşturan herhangi bir ögenin, temel tümceciğin fokus konuma yerleştirilememesi* ile ilgili bir durumdur. Türkçede isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapı içerisinde bir ögenin (Ankara'dan) yüklemcil ögeden (döndüğünü) sonra kullanılarak ikincil konumda yer alması mümkün olmadığından (s) örneği kullanım dışı kabul edilmektedir. Aynı yapı içerisindeki ögeler bağlı bulundukların dışına çıkıp temel tümceciğin ikincil konumuna yerleşebildiğinden (t) ve (u) tümceleri kabul edilebilir örnek olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak Türkçede sözcükler, konuşur/yazar tarafından asıl vurgulanmak istenen içeriğe bağlı olarak topik, fokus, ikincil olmak üzere üç farklı konumda yer alabilir. Bu esneklik gerundiumlar ve dolayısıyla zaman içerikli gerundiumlu tümcecikler, partisipler ve isimleştirici morfemlerle kullanılan partisipler için de geçerlidir. Ancak Türkçede birleşik yapıyı oluşturan ve zaman anlamı içeren gerundiumlu yapıyı oluşturan herhangi bir ögenin bulunduğu tümcecikten ayrı olarak temel tümceciğin topik, fokus ya da ikincil konumuna yerleşmesi; partisip içeren tümceciğin herbir ögesinin partisipli yapıdan ayrı olarak temel tümcecikte yer alan yüklemin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşmesi; isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapıları oluşturan herhangi bir ögenin, temel tümceciğin fokus konuma yerleştirilebilmesi mümkün değildir.[4]

1.3. SEMANTİK İNCELEME

1.3.1. Birleşme ve Tür Kuramına Semantik Yaklaşım

Çekirdek, öz ve tümceciklerin bir araya gelerek oluşturduğu birleşim ve türlerin analizinde semantik izahlara da yer verilmelidir. Zira bir araya gelen katmanların birbirlerini farklı anlam ilişkileri ile tamamladıkları muhakkaktır. Ayrıca her bir katmanın çekirdeğini oluşturan yüklemcil ögelerin taşıdıkları içkin (inherent) zaman anlamı (kılınış) birleşik tümcelerde zaman konusuna farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu sebeple bu bölümde ilk olarak bir araya gelen katmanların birbirlerini hangi farklı anlam ilişkileri ile tamamladıkları; ardından her bir katmanda

[4] Konu ile ilgili istisnai durumlar için Taylan'ın çalışmasına (1984) başvurulabilir.

yer alan fiillerin kılınış özellikleri ve bu özelliklerin birleşik yapılı tümcenin zaman anlamını ne şekilde etkilediği üzerinde durulacaktır.

1.3.1.1. Birleşik Katmanlı Tümcelerde Sentaktik-Semantik Hiyerarşi ve Bu Hiyerarşinin Birleşim-Tür Kuramındaki Yeri

Dilin doğası gereği katmanlar bir araya gelirken aynı zamanda bu katmanlar birbirlerini farklı anlam ilişkileri ile tamamlamaktadır (Van Valin, 2009: 206). Katmanların birleşimi sonucu ortaya çıkan anlam ilişkileri şu şekilde sıralanabilir[5]:

a-Neden Olma (Causative1): Bir eylemin başka bir eylem tarafından gerçekleştirilmesi. Bu anlam daha çok İngilizcede *make* ettirgenlik anlamı veren eylem ile gerçekleştirilir. *"Sana yemek yedirdim." (I will make you eat)* örneğinde *make* ve *eat* iki çekirdek ile oluşturulan yapıda ettirgen bir anlam vardır.

b-Aşama (phase): Burada bir eylem ile bu eylemin başlaması, devam etmesi ve sona ermesi gibi anlamları karşılayan bir başka eylemin (sürdürmek, başlamak, bitirmek) kullanılması söz konusudur. "*Chris* ***ağlamaya başladı (started crying).*** *", "Fred* ***şarkı söylemeyi sürdürdü (kept singing).***", *ya da "Kim bölümü* ***yazmayı bitirdi (finished writing).***" tümceleri de bu anlam ilişkisine örnek olarak verilir.

c-Alt Eylemleri Niteleme (Modifying subevents):

1-Tarz (manner): Eylemin gerçekleşme tarzını bildirir. *Bill odaya* ***atlayarak*** *girdi. (Bill entered the room skipping)* tümcesinde öznenin *odaya girme* eylemini ne şekilde gerçekleştirdiği belirtilmektedir.

2- Hareket (motion): Burada başka bir eyleme eşlik eden ikinci bir hareketten bahsedilmektedir. "*Yukarı çıkarken konuşmak"* (konuşarak yukarı çıkmak da diyebiliriz) örneğinde *konuş-* eylemi *yukarı çık-* eylemine eşlik etmektedir başka bir ifade ile her iki eylem aynı anda gerçekleşmektedir.

3- Pozisyon-Duruş (Position): Bir eylemi yerine getirirken içinde bulunulan pozisyonu ifade eder. *"Kim kitap okuyarak oturdu."* örneğinde *kitap okuma* eylemi *oturma* pozisyonunda gerçekleşmektedir.

[5] Buradaki tanımlar ve verilen örnekler Van Valin'in kaynakça olarak gösterdiğimiz çalışmasındandır.

4- Araç/yöntem (Means): Eylemi gerçekleştirirken başvurulan araç-yöntemler ifade edilir. *"Sam kutuyu bir bıçakla keserek açtı."* tümcesinde *kutuyu açma* eylemi yine *kutuyu bıçakla keserek* gerçekleşmektedir.

d- Psikolojik eylemler (Psych-action): Olası bir eylemle ilgili zihinsel bir eğilimi ifade eder. "*Max ayrılmaya karar verdi.", "Sally pencereyi açmayı unuttu.", "Tanisha sinemaya gitmek* istiyor." tümcelerindeki *karar vermek, unutmak* ve *istemek* eylemleri öznenin zihinsel eğilimini ortaya koyan, dinamik olmayan eylemlerdir.

e-Amaca Yönelik (Purposive): Bir eylem başka bir eylemin gerçekleştirilmesi niyetiyle gerçekleştirilir. *"Juan markete süt almak için gitti." ya da "Susan okumak için kitap getirdi."* tümcelerinde *gitme* eylemi *süt alma* amacıyla *kitap getirme* eylemi *okuma* amacıyla gerçekleştirilmiştir.

f- İstek-emir (Jussive): Komut, istek ya da talep ifadesi taşır. *"Pat öğrenciden ayrılmasını istedi." (Pat asked students to leave). ve "Kral askerlere şehre saldırmalarını emretti." (The king ordered the troops to attack the city.)* tümcelerinde anlam istek ve emir ifadeleri ile tamamlanmaktadır.

g-Neden Olma (Causative2): Bir eylemin bir diğer eylemin gerçekleşmesine yol açmasını ifade eder. *"John'un keki yemesine izin vereceğim." (I'll let John eat the cakes.)* ya da *" O bana yazmayı öğretti." (She teaches me to write)* tümcelerinde sırasıyla *izin vermek* eylemi *kek yeme* eyleminin; *öğretmek* eylemi de *yazmak* eyleminin gerçekleşmesine yol açmaktadır.

h-Doğrudan Algı (Direct perception): Bazı olay ya da durumları araya herhangi bir aracı girmeden doğrudan, duyularla algılama anlamını ifade eder. *"Rex çocuğu pencereyi açarken gördü." (Rex saw the child open the window)* ya da *"Yolanda misafirlerin ulaştığını işitti." (Yolanda heard the guests arrive)* tümcelerinde *görmek* ve *işitmek*, sırasıyla *açmak* ve *ulaşmak* eylemlerinin özne tarafından direk olarak algılandığını ifade eder.

i-Dolaylı Algı (Indirect perception): Kanıttan yola çıkarak bazı olay, durumlarla alakalı çıkarımda bulunmayı ifade eder. Örneğin boş sıraya bakarak *"John'un erkenden eve gittiğini görüyorum." (I see that John has gone home early)* şeklinde kurulan bir tümcede çıkarım anlamı vardır.

j- Öneri İçerikli Tutumlar (Propositional Attitude): Kişinin bir durum, mesele karşısındaki yargı ya da tutumunu ifade eder. *"Carl, UFO'ların Dünya için bir tehdit*

olduğuna inanıyor." (Carl believes that UFOs are a menace to the earth) tümcesinde ya da *"Paul, Carl'ın aptal olduğunu düşünüyor."(Paul considers Carl to be a fool)* tümcesinde sırasıyla Carl ve Paul'un konu hakkındaki tutumları ifade edilmektedir.

k- Biliş (Cognition): Bilgi veya zihinsel aktive ifade edilir. *"Aaron Dünya'nın yuvarlak olduğunu biliyor." (Aaron knows that the earth is round)* ve *"George Madeleine'nin onunla çıkmayı reddettiğini düşünüyor." (George is thinking about Madeleine's refusal to go out with him)* tümcelerinde yer alan *bilmek* ve *düşünmek* eylemi zihinsel bir aktiviteyi ifade eder.

l- Dolaylı Söylem (Indirect discourse): Bildirilen konuşmayı ifade eder. *"Frank arkadaşlarının yozlaştığını söyledi". (Frank said that his friends were corrupt)* ifadesinde öznenin söylemi dolaylı şekilde ifade edilir.

m- Doğrudan Söylem (Direct discourse): Konuşulan olayın doğrudan aktarımını ifade eder. "*Frank 'Arkadaşlarım yozlaştı.' dedi.*" tümcesinde konuşulan söylem doğrudan kişinin ağzından aktarılmaktadır.

n- Koşullar (Circumstances): Bir olayın zamansal ya da mekânsal parametrelerini ifade eder. *"Kim Pat'i o partiye ulaştıktan sonra gördü."* tümcesinde zamansal parametre yer almaktadır.

o- Sebep (Reason): Bir eylemin oluş nedeni ifade edilir. *"Bebek ağladı, çünkü o açtı." (The baby cried because she was hungry)* tümcesinde bir eylemin nedeni diğer tümcede ifade edilmektedir.

p- Şarta Bağlı (Conditional): Belirli koşullar altında gerçekleşebilecek eylemler ifade edilir. *"Yağmur yağarsa piknik yapamayacağız."* tümcesinde piknik yapabilmenin şartı yağmurun yağmamasıdır.

q- Ayrıcalı (Concessive): Temel tümceciğin eylemi yan tümceciğin eylemi göz önüne alındığında umulmadık şekilde gerçekleşir. *"Bill yoğun kar yağışı olmasına rağmen çalışmasını sağladı." (Bill made it to work even though it was snowing heavily).* tümcesinde yoğun kar yağışı gibi olumsuz şarta rağmen temel tümce eyleminin gerçekleşmesinin umulmadık bir sonuç olması anlatılmaktadır.

r- Zamana Ait (Temporal):

1- Eş Zamanlı Eylemler (Simultaneous Actions): Bir eylemin diğer eylem ile eş zamanda gerçekleşmesini ifade eder. *"Max dans ediyordu aynı zamanda Susan*

piyano çaldı." (Max was dancing at the same time Susan played piano) tümcesinde *dans etmek* ve *piyano çalmak* eylemleri aynı anda gerçekleşmektedir.

2- Ardışık Eylemler (Sequential Actions): Eylemlerin arka arkaya birbirlerini zamansal açısdan izlemelerini ifade eder. *"Juan kitap okumayı bitirdi sonra Carlos odaya girdi." (Juan finished reading a book and then Carlos walked into the room)* tümcesinde *kitap okuma* eylemi zaman açısından *Carlos'un odaya girme* eyleminden önce gerçekleşmektedir. Dolayısıyla her iki eylem arasında da zaman yönüyle ardışıklık söz konusudur.

s- Zamansal olarak sıra bildirmeyenler (Temporally unordered state of affairs): Arka arkaya sıralanan yargılar arasında zamansal bir ilişki söz konusu değildir. *"Tyrone Tanisha ile konuştu ve Yolanda Kareem ile konuştu." (Tyrone talked to Tanisha and Yolanda chatted with Kareem)* tümcesinde ardışık iki eylem görünse de zaman açısından iki eylem arasında ardışıklık ifade edilmeyebilir.

Van Valin, tümce birleşimlerinde sentaktik ve semantik ilişkileri şu şekilde sistemleştirmektedir (2009: 209):

EN GÜÇLÜ (Strongest)	EN YAKIN (CLOSEST)
Çekirdek eş-bağımlı (Nuclear cosubordination)	Neden Olma (Causative1)
	Aşama (phase)
	Tarz (manner)
Çekirdek bağımlı (Nuclear subordination)	Hareket (motion)
Kız Evlat (Daughter)	Pozisyon-Duruş (Position)
Dış Katmansal (Peripheral)	
Çekirdek eş-sıralı (Nulear coordination)	Araç/yöntem (Means)
	Psikolojik eylemler (Psych-action)
Öz eş-bağımlı (Core cosubordination)	Amaca Yönelik (Purposive)
	İstek-emir (Jussive)
Öz bağımlı (Core subordination)	Neden Olma (Causative2)
Kız Evlat (Daughter)	Doğrudan Algı (Direct perception)
Dış Katmansal (Peripheral)	

Öz eş-sıralı (Core coordination)	Dolaylı Algı (İndirect perception)
	Öneri İçerikli Tutumlar (Propositional Attitude)
Tümceciksel eş-bağımlı (Clausal cosubordination)	Biliş (Cognition)
	Dolaylı Söylem (Indirect discourse)
	Doğrudan Söylem (Direct discourse)
Tümceciksel bağımlı (Clausal subordination)	Koşullar (Circumstances)
Kız Evlat (Daughter)	Sebep (Reason)
Dış Katmansal (Peripheral)	
Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı (Clausal coordination)	Şarta Bağlı (Conditional)
	Ayrıcalı (Concessive)
Tümce eş-bağımlı(Sentential cosubordination)	Eş zamanlı eylemler (Simultaneous actions)
	Ardışık Eylemler (Sequential Actions)
Tümce eş-sıralı (Sentential coordination)	Zamansal olarak sıra bildirmeyenler
EN ZAYIF (WEAKEST)	EN UZAK (LOOSEST)

Sentaktik ve semantik hiyerarşinin yer aldığı şemada belirleyici prensip şu şekilde izah edilebilir: İki önerme arasındaki semantik ilişki ne kadar yakınsa söz konusu önermeleri birbirlerine bağlayan sentaktik ilişki o kadar kuvvetlidir. Van Valin bu durumu başka bir ifade ile şu şekilde izah eder: Hiyerarşinin en üstündeki semantik ilişkiler en üstteki bağlantı kategorileri tarafından gerçekleştirilmeli; hiyerarşinin en altındaki semantik ilişkiler sentaktik tarafın en altındaki bağlantı kategorileri tarafından gerçekleştirilmelidir (2009: 209).

Bu durumda sentaktik bağın en kuvvetli olduğu yapılardan en zayıf olduğu yapılara doğru şu şekilde bir sıralama yapılabilir: Çekirdek katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılar> çekirdek katmanların birleştiği bağımlı yapılar> çekirdek katmanların birleştiği eş-sıralı yapılar> öz katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılar> öz katmanların birleştiği bağımlı yapılar> öz katmanların birleştiği eş-sıralı yapılar> tümceciksel katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılar> tümceciksel katmanların birleştiği bağımlı yapılar> tümceciksel katmanların birleştiği eş-sıralı yapılar> tümcelerin birleştiği eş-bağımlı yapılar> tümcelerin birleştiği eş-sıralı yapılar.

Dolayısıyla sentaktik bölümde hiyerarşinin en üstünde yer alan birleşik katmanlı tümcelerin karşısında yine semantik ilişkisi en güçlü tümceler yer almalıdır. Bu durumda örneğin, çekirdek birleşimlerin karşısındaki neden olma, hareket, tarz, aşama, pozisyon bildiren tümceler semantik ilişkinin en kuvvetli olduğu tümcelerdir. Ya da tersi ifade ile hareket, neden olma, tarz, aşama, pozisyon anlamı içeren tümceler sentaktik ilişkisi en kuvvetli tümce yapılarıdır.[6] İngilizce örneği ile *"I will make you eat"* tümcesi semantik hiyerarşide "neden olma-1"(Causative-1) sırasında yer alırken aynı tümcenin sentaktik hiyerarşideki karşılığı "çekirdek katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılar" (nuclear cosubordination) şeklindedir. Zira söz konusu tümcede iki çekirdek (make ve eat) birleşerek tek bir çekirdek katmanı oluşturmuştur. Dolayısıyla sentaktik olarak bu şekilde bir bağın var olduğu tümceyi hiyerarşide en üst sıraya yerleştirmek zorunlu görülmektedir. Böylesi bir sıralamanın doğal bir sonucu olarak da birleşen katmanlar arasında ortaya çıkan neden olma-1 anlam ilişkisi de semantik hiyerarşide en üst sıradaki yerini almaktadır. Türkçede çekirdek birleşmeye örnek bir kullanım söz konusu değildir. Dolayısıyla sentaktik ve semantik hiyerarşideki sıralama öz katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılar ile başlayacaktır.

Konumuz gereği zaman anlam ilişkisi ile bağlanan tümceler incelendiğinde ortaya şu şekilde bir sonuç çıkmaktadır: *Koşullar* başlığının hiyerarşi sıralamasında tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıda; eş zamanlılığın ve ardışıklığın da tümce eş-bağımlı yapı ile tümce eş-sıralı yapı arasında konumlandırıldığı görülmektedir. Burada koşul anlamının bir olayın zamansal ya da mekânsal parametrelerini ifade ettiğini hatırlatmakta fayda var. Verilen örneğin de Türkçe karşılığı *öncelik* ve *sonralık* ilişkileri ile birbirine bağlanan gerundiumlu tümcecik yapılarıdır. Ancak İngilizcenin aksine Türkçede bu şekilde öncelik-sonralık ilişkisi ile birbirine bağlanan tümcecikler bitimsiz fiillerden oluşmaktadır. Buna bağlı olarak da Türkçede bitimsiz fiillerle zaman anlamının sağlandığı birleşik tümce yapılarının- İngilizceye nispeten- sentaktik yapılarının daha güçlü, semantik ilişkilerininse daha yakın olduğu söylenebilir. Van Valin sentaktik ve semantik ilişkilerin hiyerarşisini belirlediği şemada zaman başlığı altında eş zamanlılığı "M*ax dans ediyordu aynı zamanda Susan piyano çaldı."* tümcesiyle; ardışıklığı da "*Juan kitap okumayı bitirdi sonra Carlos odaya girdi."* tümcesiyle örneklendirir. İngilizcede zaman anlamının oluşumuna neden olan bağlaçlı (when, while, at the same time vb.) yapıların bitimli

[6] Türkçede çekirdek katmanda birleşen tümce yapıları bulunmadığından örnek verilemeyecektir.

eylemlerden oluşması bu tür tümcelerin semantik ve sentaktik hiyerarşinin zayıf olduğu alt sıralarda yer almasına neden olmaktadır.

Aynı zamanda ya da *sonra* gibi eş zamanlılık-ardışıklık bildiren bağlaçlarla kurulu yapılarla tümce kurmak elbette ki Türk dilinde de mümkündür. Ancak Türkçede bu tür yapıların yerine yine aynı zaman anlamını veren [-ken], {-(X)p}, -DIktAn sonra gibi morfemlerin daha sık kullanıldığı görülür. Ayrıca bu tür tümcelerde zaman anlamının yer aldığı yan tümceciğin İngilizcenin aksine bitimsiz eylemlerden oluştuğu düşünülecek olursa Türkçede zaman anlam ilişkisi ile birbirine bağlanan birleşik yapılı tümcelerin sentaktik hiyerarşinin daha üst sıralarında konumlandığı görülecektir. Örneğin eş zamanlılık anlam ilişkisinin kurulmasını sağlayan {–(X)p} ile kurulu tümcelerin sentaktik hiyerarşide karşılığı öz katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılardır. Genel anlamda öncelik ya da sonralık bildiren -DIktAn önce, -DIktAn sonra gibi gerundiumlarla kurulu birleşik yapıların da sentaktik hiyerarşide karşılığı bağımlı yapılardır. Bu bağlamda Türk dilinde zaman anlam ilişkisi ile birbirine bağlanan birleşik yapılı tümceler arasındaki sentaktik ve semantik ilişkinin İngilizceye göre daha yakın ve güçlü olduğu söylenebilir.

1.3.1.2. Niteleme (Modification)

Semantik başlık altında incelenmesi gereken bir diğer önemli mesele gerek eş-bağımlı gerek bağımlı gerekse eş-sıralı yapılarda bir katmanın diğerini kaç farklı anlam ilişkisi ile nitelediğidir. Bunun yanı sıra incelenecek olan tümceler tek yargı bildirmediğinden bu tür birleşik katmanlı yapılarda zaman konusuna farklı bir bakış açısıyla yaklaşmak gerektiği de muhakkaktır.

Johanson'un *uydu/satellite* (1995: 322-324) olarak isimlendirdiği gerundiumlu tümceciklerin temel tümcecik eylemi üzerinde niteleme (modification) özelliğine sahip olduğunu biliyoruz. Burada niteleme ile kastedilen gerundiumlu tümceciğin temel tümcecik eyleminin gerçekleşme şartını, amacını, sonuçlarını, sebeplerini vb. belirlemesi bir anlamda sınırlandırmasıdır.

Birleşme ve Tür Kuramında temel tümceciği zaman anlamı ile niteleyen gerundiumlu tümcecikler ile neden, koşul, zıtlık vb. anlam ilişkileri ile niteleyen gerundiumlu tümcecikler önemli çizgilerle birbirinden ayrılırlar. Van Valin, temel tümceciği zaman anlamı ile niteleyen gerundiumlu tümceciği *ek-öz bağımlı yapı* (ad-core subordination) olarak adlandırır. Araştırmacı burada *"Kim, Pat'i konserden sonra*

gördü." (Kim saw Pat after the concert) tümcesindeki belirteç görevinde kullanılan ve tümcenin dış katmanında yer alan *konserden sonra* öbeği ile *"Kim, Pat'i$_i$ o$_i$ partiye ulaştıktan sonra gördü." (Kim saw Pat after she arrived at the party)* tümcesindeki *o partiye ulaştıktan sonra* yan tümceciğinin işlevini eş değerde görmektedir. Zira *konserden sonra* belirteç öbeğinin *Kim Pat'i gördü* özünü zaman yönüyle dış katmanda nitelemesi gibi zaman anlamlı gerundium tümceciği de -tıpkı belirteç öbeğinde olduğu gibi- *"Kim Pat'i gördü."* temel tümceciğini dış katmanda nitelemektedir. Bu işlevi yerine getirirken de belirteç öbeğinin yaptığı gibi özü nitelediğinden ve dış$_{öz}$ şeklinde bulunduğundan zaman anlamlı gerundiumlu tümceler ek-öz bağımlı yapı olarak değerlendirilmektedir (Van Valin, 2009:194).

Van Valin, neden, koşul, zıtlık anlamı içeren diğer gerundiumlu tümceciklerden oluşan yapıyı da *ek-tümceciksel bağımlı yapı (ad-clausal subordination)* içerisinde değerlendirir. Çünkü bu türde gerundiumlu yan tümcecikler bütün olarak tümcecik tarafından bildirilen eylemin neden ya da koşulunu ortaya koymaktadır (Van Valin, 2009: 195). Valin bu durumu *"Kim berated Pat after they arrived at the party because she kissed Chris."* ve *"Kim berated Pat because she kissed Chris after they arrived at the party."* tümceleri ile izah etmektedir. Her iki tümce incelendiğinde aralarında semantik anlamda farklılığın olduğu görülecektir. Birinci tümcede zaman anlamlı tümcecik (after they arrived at the party) temel tümcecikten hemen sonra geldiğinden *"Kim, Pat'e onlar (Kim ve Pat) partiye ulaştıktan sonra kızdı, çünkü o (Pat) Chris'i öptü."* şeklinde bir anlam ortaya çıkmaktadır. Burada tümce dikkatlice incelendiğinde sebep bildiren yan tümceciğin bütün bir tümceyi, zaman anlamlı yan tümceciğin de sadece kendinden önceki öz katmanı (Kim berated Pat) niteleme gücüne sahip olduğu görülecektir. Zira zaman anlamlı tümceciğin en sona alındığı *"Kim berated Pat because she kissed Chris after they arrived at the party."* tümcesinde *"Kim Pat'e kızdı, çünkü O, Chris'i onlar (Pat ve Chris) partiye ulaştıktan sonra öptü."* gibi bir anlam oluşmaktadır. Burada da *partiye ulaştıktan sonra* zaman bildiren tümceciğin bütün bir tümce yerine kendinden önce yer alan öz katmanı nitelediği görülmektedir.

1.3.1.3. Ek-öz Bağımlı Yapılarda Niteleme ve Katmanlar Arasında Göreceli Zaman İlişkisi

Ek-öz bağımlı yapı grubuna dâhil edilen zaman içerikli gerundiumlar, temel tümceciğe farklı zaman ilişkisi içerisinde bağlanır. Bu bağlamda konu ile ilgili dil bilimcilerin yapmış oldukları açıklamalardan bahsetmek yerinde olacaktır.

Banguoğlu, *"Zaman Cümlesi"* başlığı altında *izleme cümlesi, vakitleme cümlesi, eşzaman cümlesi, başlangıç cümlesi, bitim cümlesi, öncelik cümlesi, sonralık cümlesi* olmak üzere yedi farklı zaman anlamından bahseder. *İzleme cümlesi*, kendi ifadesiyle baş cümlenin yüklemi zamanca içcümle yüklemini izlemekteyse mümkündür. Genel olarak [-ince] morfemiyle sağlanan bu anlama *"Eve dönünce hatırladım."* tümcesi örnek olarak verilir. *Vakitleme cümlesi* baş cümledeki kılınışın iç cümle yüklemine zamanca bağlı olarak sürdüğünü veya tekrarlandığını anlatan karmaşık tümceler olarak izah edilir. [-dikçe], [-diği müddetçe] morfemleri ile sağlanan bu anlama da *"Güldükçe güller açılır."* tümcesi örnek olarak verilmiştir. Baş cümle ile iç cümle yargılarının aynı zamanda gerçekleştiğini anlatan cümleler *eşzaman cümlesi* olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra baş cümlenin kılışı için iç cümle bir başlangıç zamanı göstermekteyse *başlangıç cümlesi*, baş cümle fiili için zaman içinde bir bitim noktası gösteren bir iç cümleyle kurulmuşsa *bitim cümlesi*, baş cümle fiilinin zamanca önceliğini anlatan bir iç cümleyle kurulmuşsa *öncelik cümlesi*, baş cümle fiilinin zamanca sonralığını anlatan bir iç cümle ile kurulmuşsa *sonralık cümlesi* olarak tasnif edilmektedir. Eş zaman anlamı katan morfemler -dikte, -diğinde, -diği zaman, -diği sırada olarak sıralanırken *"Babası öldüğünde 17 yaşındaymış."* tümcesi örnek olarak verilmektedir. -eli beri, -eliden beri başlangıç cümlesi anlamı katan morfemlerden olup *"O köyde yerleşeliden beri şehre az iniyor."* örneği verilmiştir. -inceye dek, -inceye değin, -inceye kadar bitim cümlesi ifade ederken, [-meden] ile öncelik, -dikten sonra ile sonralık anlamı sağlanmaktadır (Banguoğlu, 2015: 576-580).

Erdal, çalışmasının *"Temporal Clause"* başlığı altında birbirleri ile farklı şekillerde zaman ilişkisi kuran yan tümcecik ve temel tümcecikten bahseder (2004: 471). Burada temel tümcecikte yer alan ana eylemin yan tümcecik eylemi ile aynı zamanda gerçekleşmesi durumundan ya da oluş sırası itibariyle yan tümcecik eyleminin temel tümcecik eyleminden önce (preceding) ya da sonra (following) gerçekleşmesinden bahsedilmektedir. Ayrıca temel tümcecik eyleminin diğer eylemden önce ya da sonra gerçekleşmesinin kısa bir aralıktan sonra mı yoksa uzun

bir aralıktan sonra mı mümkün olduğu da yine bu tür birleşik katmanlı yapıların zamansallığı ile ilgili meselelerden sayılmıştır.

Yıldırım, çalışmasında (2011) Allen'in çalışmasına gönderme yaparak iki olay arasında 7 dil bilgisel zaman ilişkisinin var olabileceğini; olaylar tersine çevrildiğinde de toplam 14 dil bilgisel zaman ilişkisinin var olduğunu ifade eder. Belirteç tümceciklerinin (BT) temel tümcecikten (TT) önce gerçekleşmesi *öncelik* (Ali gelince sinemaya gideceğiz.); BT ve TT'nin paralel olarak gerçekleşmesi *paralellik* (Nuray abla çamaşırları ütülerken şarkı söylüyordu.); TT'nin BT'nin bitiminden hemen sonra gerçekleşmesi *karşılama* (Yemek pişirir pişirmez sofrayı kurdum.); BT ve TT'nin gerçekleşmeleri süresinde herhangi bir zaman noktasında çakışması *örtüşme* (Ankara'ya giderken Salih'le karşılaştık.); BT'nin gerçekleşmesi sırasında TT gerçekleşip bitiyorsa *içerme* (Yerleri süpürürken bir altın yüzük buldu.); BT'nin gerçekleşmesi TT'nin gerçekleşmesini başlatıyorsa *başlatma* (Teneffüs zili çaldığından beri futbol oynuyor.); BT gerçekleşir ve TT'nin gerçekleşmesini bitirirse *bitirme* (Gün batasıya kadar manzarayı izledik.) anlam ilişkilerinin ortaya çıktığı belirtilmektedir.

Johanson, kimi özel gerundiumlar aracılığıyla yan tümcecik eylemi ile temel tümcecik eyleminin sırasının belirlendiğini ifade eder. Araştırmacı her iki eylemin oluş sırasını $_{\text{öncelik (anteriorty)}}\ E_1 => E_2$ "sonra"; $_{\text{sonralık (posteriority)}}\ E_1 => E_2$ "önce"; $_{\text{içerme (including)}}\ E_1 => E_2$ "iken" ve $_{\text{sınırlama (limitation)}}\ E_1 => E_2$ şeklinde sistemleştirir. (1995: 319). Dolayısıyla yan tümcecik eyleminin birinci eylem (Event 1), temel tümcecik eyleminin ikinci eylem (Event 2) olarak adlandırıldığı sistemde şu şekilde bir izaha gidilebilir: Birinci eylemin oluş sırası itibariyle ikinci eylemden önce gerçekleştiği durumlarda her iki tümcenin eylemleri arasında semantik bağlamda *öncelik (anteriority);* birinci eylemin ikinci eylemden sonra gerçekleştiği durumlarda da *sonralık (posteriority)* ilişkisi mevcuttur. Birinci eylemin gerçekleşme zamanı ile ikinci eylemin gerçekleşme zamanı aynı zamansal aralığa denk gelebilir ($_{\text{içerme (including)}}\ E_1 => E_2$). Bunun yanı sıra ikinci eylemin gerçekleşme süreci zaman çizgisinde birinci eylemin başlama noktası ile son bulabilir ($_{\text{sınırlama (limitation)}}\ E_1 => E_2$).

Johanson'un *öncelik* ve *sonralık* kavramları için kullandığı *göreceli (relative)* ifadesi birleşik katmanlı yapılarda zaman konusunu daha doğru değerlendirmek açısından önemlidir. Çünkü basit yapılı tümcelerde bitimli eylemlerle ifade edilen zaman kavramı ile birleşik katmanlı yapıların oluşturduğu tümcelerde ifade edilen

zaman kavramı birbirinden oldukça farklıdır. Johanson, her olayın (ereignis) bir sürme (cursus) ve iki sınıra (termini) sahip olduğunu belirtir. *Başlangıç sınırı (terminus initialis)* ve *bitiş sınırı (terminus finalis)* olarak adlandırılan iki sınır arasında söz konusu eylemler başlar ve biter (Johanson, 2016: 51). Burada eylemin oluş zamanı hayali bir zaman çizgisine yerleştirilir. Konuştuğumuz an, aslında bahsi geçen eylemlerin zaman çizgisine yerleştirilmesinde önemli bir ölçüt olarak kabul edilir. Johanson'un *Hic et nunc* yani *burada ve şimdi* olarak tanımladığı *konuşma anının* öncesinde gerçekleşen bir olay geçmişte, sonrasında gerçekleşen bir olay da gelecekte bir noktaya yerleştirilir (2016: 58). Bu şekilde bir zaman anlamı birleşik katmanlı yapılarda söz konusu değildir. Bu tür yapılarda göreceli bir zaman anlayışı mevcuttur. Zira iki eylemin yer aldığı bir yapıda Johanson'un tabiriyle *burada ve şimdi* noktasını belirleyici bir ölçüt olarak kullanmak mümkün değildir. Burada yapılması gereken şey birinci eylemi zaman çizgisinde belirli bir nokta ya da aralığa yerleştirmek ardından da bu eylemin oluş zamanına göre ikinci eylemi zaman çizgisinde olması gereken aralığa ya da noktaya yerleştirmektir. Birleşik yapılı tümcelerin taşıdığı zamansal değer sorgulanırken kullanılan *öncelik, sonralık, eş zamanlılık* gibi ifadeler de aslında bu göreceli anlamın bir göstergesidir. Bu yüzdendir ki Johanson, birleşik yapılı tümcelere zaman anlamı kattığını düşündüğümüz gerundiumların aslında kesin bir zaman anlamı taşımadığını ifade eder. (1995: 320).

Aydemir, Johanson'un çalışmasına atıfta bulunarak gerundium tümceciklerinde zaman konusunun temel tümceciklerden farklı bir temelde ele alınması gerektiğini vurgular. Zira gerundium yüklemleştiricileri (çalışmamızda gerundium morfemleri tabirini kullanmaktayız) konuşma anının referans olarak alındığı *mutlak zamanı* değil dolaylı gösterimli yöneliş noktasının temel alındığı *göreceli zamanı* göstermektedir. Buna göre iki olay arasında *eş zamanlılık, öncelik ve sonralık* gibi üç değişik zaman ilişkisi kurulmaktadır (Aydemir, 2010: 60). Aydemir aynı çalışmada partisipli yapıların tümceye kattığı zaman anlamını değerlendirirken konuşma anının referans olarak varsayıldığı mutlak zamanın ölçüt olarak kabul edildiğini belirtir. Bu durumda partisipin işaret ettiği zaman konuşma anı esas alınarak geçmiş zamana, şimdiki zamana ya da gelecek zamana konumlandırılır.

Aydemir aynı zamanda tıpkı gerundiumlarda olduğu gibi partisiplerde de göreceli bir zaman anlamının var olduğunu ifade eder. Ancak Aydemir'e göre partisiplerde zaman anlamının betimlemesi yapılırken partisip cümlesinin

yüklemindeki fiilin kılınış değerinin dikkate alınması gerekmektedir. Konuyu *konuşan adam* ve *ölen adam* örnekleriyle izah eden Aydemir, süreçli bir fiil olan *konuşmak* eyleminin {-An} morfemiyle şimdiki zamana işaret ettiğini belirtir. *Ölmek* ise bitiş sınırlı bir eyleme işaret ettiğinden geçmiş zamana gönderme yapılmaktadır (Aydemir, 2010: 87-88).

Sonuç olarak gerundiumlu tümceciklerle kurulu birleşik katmanlı tümcelerde göreceli bir zaman ilişkisinin var olduğu muhakkaktır. Partisipler ve isimleştirici morfemlerle kurulu partisiplerde ise mutlak zaman (konuşma anı) esas alındığından eylemin zaman çizgisinde geçmiş, şimdi ve gelecekte bir noktaya yerleştirilmesi söz konusudur. Ancak söz konusu fiilimsilerle kurulu birleşik yapılı tümcelerde de gerundiumlu tümcelerde olduğu gibi göreceli zaman ilişkisi mevcuttur.

Birleşik katmanlı yapılarda zaman konusu değerlendirilirken aynı zamanda fiillerin görünüş ve kılınış özelliklerinin göz ardı edilmemesi gerektiği birçok dil bilimci tarafından dile getirilmiştir. Bu sebeple birleşik yapılı tümcelerde zaman konusunun doğru değerlendirilmesi için fiillerin görünüş ve kılınış özellikleri ve bu kategorilerin tümcenin zaman anlamını ne şekilde etkileyebileceği üzerinde durulacaktır.

1.3.1.3.1. Birleşik Katmanlı Yapılarda Zaman Anlamı ve Görünüş

Johanson, görünüş bildiren gerundiumların sıklıkla zaman bildirme ya da diğer anlamsal işlevleriyle karıştırıldığını belirtmiştir. Dilin bilişsel bir süreç dışında değerlendirilmesi de araştırmacı tarafından bu tür karışıklığın sebebi olarak ileri sürülmüştür. Bağlamın tamamından ayrı ve kopuk bir dil değerlendirmesi yapmak ya da dilin izahında morfemleri tek başına incelemek dil çalışmalarında onaylanan bir yöntem değildir. Bu sebeple morfemlere metin bağlamsal (contextual determination) ve edim bilimsel bir yaklaşım sergilemek modern dil bilimin esaslarındandır.

Johanson, Türkçede zaman işlevine sahip olduğu düşünülen kimi morfemlerin aslında öncelikli olarak görünüş özelliği ile değerlendirilmesi gerektiğini savunan araştırmacılardandır. Burada görünüş, olaya farklı türden perspektifler açan subjektif bakış biçimi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifade ile görünüş, konuşurun olaya nasıl bir tutum takındığını ve bunu dinleyiciye nasıl yansıtmak istediğini ifade eden bir kategori olarak değerlendirilir. Bu bağlamda araştırmacı zaman çizgisinde olayın başlangıç ve bitiş sınırlılıklarını (terminal) temel alarak *postterminallik,*

intraterminallik ve terminallik olmak üzere üç farklı perspektif belirler. *Postterminallik,* eylemi belirlenen/kritik noktanın sonrasına yerleştiren bir bakış açısı iken *intraterminallik* eylemin meydana geldiği aralıktaki süreci ifade eder. Terminallik ise olayı kritik sınıra ulaştığında gözlemleyen bir bakış açısı sunmaktadır.

Araştırmacı çalışmasında Eski Uygur Türkçesinde kullanılan gerundiumları farklı semantik ilişkileri içerisinde değerlendirirken aynı zamanda gerundiumların görünüş özelliklerine de değinir. Burada ünlülü gerundiumlar ve aorist intraterminal; {-(X)p}, [-ça] ve {-mIş} postterminal; {-dUk} ise terminal görünüş ifade eden morfemler olarak tasnif edilmiştir. Johanson ayrıca aorist, {-mIş}, {-dUk} morfemlerinin kimi durum morfemleri ile birlikte kullanıldığında yine görünüş anlamı içerebildiğini ifade eder. Bu durumda {-r+da} intraterminal; {-mIş+da} postterminal; {-dUk+da} terminal; {-r erken} ise intraterminal görünüş özelliğine sahiptir (Johanson, 1995: 319-320).[7] Birleşik katmanlı yapıyı oluşturan bu tür morfemlerin zaman özelliğinden çok görünüş özelliğine dikkat çeken Johanson {-(X)p} gerundium morfeminin zaman içerisinde postterminal işlevinden sıyrılıp terminal bir görünüş özelliği kazandığını (1990: 139); {-(y)IncA} gerundium morfeminin terminal görünüş özelliğine sahip olduğunu (1991: 105) belirtir.

Sonuç olarak Johanson sıraladığı gerundium morfemlerinin kesin bir zaman anlamı taşımadığı yargısına ulaşmaktadır. Dolayısıyla araştırmacıya göre bu tür katmanlı yapılarda mutlak bir zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir.

Aydemir çalışmasında {-(y)A…-(y)A}, {– (y)ArAK}, {– (X)rken} gibi morfemlerin intraterminal; -DXktAn sonra, {-mXşken} morfemlerinin postterminal; {-(y)Ip}, {-(y)XncA}, {-DXğXndA} morfemlerinin de adterminal görünüş içerdiğini belirtir. Çalışmada bahsi geçen morfemlerin görünüş değerlerine sahip olmada eklendikleri fiillerin kılınış özelliklerinin de etkisinin olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda intraterminal görünüş özelliğine sahip olduğu ileri sürülen {-(y)A…-(y)A}, {-(y)ArAK}, {-(X)rken} morfemlerinin genellikle sürek bildiren fiil tabanlarına getirildiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra postterminal görünüş özelliğine sahip -DXktAn sonra, {-mXşken} morfemlerinin de kritik sınırı aştığı düşünülen fiillerle kullanıldığı ifade edilmektedir. Araştırmacı aynı çalışmada {-(y)Ip}, {-(y)XncA}, {-

[7] Söz konusu morfemler ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

DXğXndA} morfemlerinin eklendikleri fiillerin kritik sınırı aşması durumuna bağlı olarak adterminal görünüş değeri taşımasından bahseder (Aydemir, 2012b: 19-27).

Türk diline ait geleneksel dil bilgisi çalışmalarına bakıldığında basit yapılı tümcelerde zaman anlamının o tümcede yer alan fiillerin taşıdığı {-DX}, {-(X)yor}, {-(X)r}, {-(y)AcAk}, {-mXş} gibi morfemlerle sağlandığı ifade edilir (Ergin, 1992; Karaağaç, 2013; Koç, 1990; Toklu, 2013). Ancak konuyla alakalı kimi kapsamlı çalışmalarda da {-(X)yor}, {-(X)r}, {-(y)AcAk}, {-mXş} morfemlerinin zaman anlamından ziyade farklı anlam özelliklerine sahip olduğunun altı çizilmektedir. Bu bağlamda Taylan çalışmasında (1988) {-DI} morfeminin dildeki tek zaman işaretleyicisi olduğunu; {-(X)yor}, {-(X)r}, {-(y)AcAk} ve {-mXş} morfemlerinin temel anlamının da görünüş, kiplik, kanıtlanabilirlik ve durum (status) olduğunu belirtir. Taylan'a göre {-mIş} morfeminin geçmiş zaman anlamı aslında söz konusu morfemin bitmişlik içeren görünüş fonksiyonunun bir uzantısıdır. {-(X)yor} sürerlik görünüşünü işaretleyebildiği gibi gelecek zamana gönderme yapabilmekte ya da içinde bulunduğu bağlama göre kiplik (niyet) anlamı da taşıyabilmektedir.[8] Yine Taylan'a göre genellikle gelecek zaman morfemi olarak gösterilen {–(y)EcEk}, kiplik (zorunluluk) ve durum (olasılık) anlamı taşır. Nitekim söz konusu morfemin *"O mektubu sen yazacaksın."* tümcesinde kiplik (zorunluluk) anlamı; *"O yan odada olacak."* tümcesinde de durum (olasılık) anlamı ağır basmaktadır. Bu bağlamda Taylan {–(y)EcEk} morfeminin kullanıldığı tümceye gelecek zaman anlamı yüklemesinin onun kiplik fonksiyonundan türediğini ifade eder. Araştırmacı aorist işaretleyicisinin de görünüş (alışkanlık), kiplik (niyet) ve durum (olasılık) işlevlerinin ağır bastığını ifade eder. Böylelikle fiile eklenerek zaman anlamı katan tek morfemin {-DI} olduğunu diğer bütün işaretleyicilerinin temel işlevinin kanıtlanabilirlik, durum, kiplik ve görünüş olduğunu; zaman anlamının da bu temel fonksiyondan türeme olduğunu belirtir.

Söz konusu morfemlere zaman anlamının dışında bu şekilde bir anlamın yüklenmesi aynı zamanda bu morfemlerle kurulan birleşik katmanlı tümcelerin semantik özelliklerine farklı bir yorum getirecektir. Nitekim Taylan, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, söz konusu morfemlerin görünüş, kiplik ve durum anlamları

[8] Taylan sürerlik görünüşüne "O mektubu Ayça yazıyor." tümcesini; kiplik işlevine de "O mektubu on dakika sonra yazıyorum." tümcesini örnek olarak verir.

içermesi gerçeğinden yola çıkarak bağımlı tümce yapılarının öz katmanına yerleştirdiği partisiplerin ve isimleştirici morfemleri alan partisiplerin leksik birimlerle kullanılmadıkları sürece zamansal bir gönderge taşımadıklarını ifade etmiştir.

Öz katmanların ya da tümcecik katmanların bir araya gelerek oluşturduğu birleşik yapılı tümcelerde mutlak zaman anlamından ziyade göreceli bir zaman anlamından bahsetmek gerekir. Bu, birden çok yargı içeren tümcelerin zaman doğrusunda Johanson'un ifadesiyle *burada ve şimdi* noktasına yerleştirilememesinin doğal bir sonucudur.

1.3.1.3.2. Birleşik Katmanlı Yapılarda Zaman Anlamı ve Kılınış

Birleşik katmanlı yapılarda zaman konusunu doğru şekilde yorumlayabilmenin bir diğer yolu morfemlerin eklendiği fiilin kılınış özelliklerinin göz önünde bulundurulmasından geçmektedir.

Van Valin ve LaPolla (1997: 91-93) kılınış (aktionsart) terimini bir fiilin içkin zaman anlamı olarak tanımlar ve terimin ilk olarak Vendler tarafından önerildiğini ifade eder. Vendler, fiillerin ve diğer yüklemcil ögelerin içkin (inherent) zaman özelliklerinin *haller (states), erişiler (achievements), başarılar (accomplishments)* ve *faaliyetler (activities)* olmak üzere dört başlık altında sınıflandırılabileceğini belirtir. Bir fiilin içkin zaman özelliğini belirleyebilmek için öncelikle o fiilin bahsi geçen bu dört kategoriden hangisine dâhil olduğunu belirlemek gerekmektedir. *Haller* (bilmek, inanmak, sahip olmak vb.) dinamik değildir ve zaman açısından da herhangi bir başlangıç ya da bitiş noktasına işaret etmez. *Erişiler* süreç ifade etmeyen, aniden gerçekleşen eylemlere (patlamak, çökmek, ölmek, doğmak vb.) işaret eder. *Başarılar* (erimek, donmak, kurumak vb.) içinde süreç anlamı barındıran bitiş noktasına işaret eder. *Faaliyetler* (yürümek, yüzmek, okumak vb.) dinamiktir ve zaman açısından da herhangi bir başlangıç ya da bitiş noktasına işaret etmez.

Araştırmacılar bu dört kategorinin [±statik], [±telik] ve [±noktasal][9] ölçütleri doğrultusunda tanımlanabileceğini belirtir. Araştırmacılara göre bir fiil, *ne oldu* ya da *ne oluyor* sorusunun cevabını veremiyorsa başka bir ifade ile bahsi geçen fiilin içerdiği eylem hareketlilik-devinim anlamı içermiyorsa [+statik] özelliğe sahiptir. *"John dünyanın yuvarlak olduğuna inanıyor."* tümcesinde *inanmak* (haller) fiilinde içkin bir

[9] "Punctual" kelimesinin karşılığı olarak verilmiştir.

devinim-hareketlilik anlamı yoktur. Diğer bir ifade ile *inanmak* fiili *ne oldu* ya da *ne oluyor* sorusunun cevabını verememektedir; bu sebeple [+statik] özelliğe sahiptir. Bu durumda haller, [+statik] özelliğe sahip olması bakımından diğer kılınış kategorilerinden ayrılır. [±telik] ölçütü bir fiilin zamansal olarak bitiş sınırına sahip olup olmadığı ile alakalıdır. *"John parkta koşuyor."* tümcesinde *koşmak* (faaliyetler) zamansal olarak herhangi bir bitiş sınırına işaret etmezken *"İpteki çamaşırlar kuruyor."* tümcesinde *kurumak* (başarılar) fiilinin bitiş sınırına işaret ettiği görülmektedir. *Bir bombanın patlaması* ya da *bir tekerin patlaması (erişiler)* zamansal olarak bitiş sınırına işaret eden içkin bir anlama sahiptir. Bu durumda başarılar ve erişiler [+telik] kılınış özelliğine sahip fiillerdir. [+noktasal] özelliğe sahip fillerde bir süreçten bahsetmek mümkün değildir. Aynı zamanda bu tür fillere karşılık gelen olay aniden olup bitmiştir. *Topun patlaması (erişiler)* aniden gerçekleşen [+noktasal] kılınış özelliğine sahip bir fiildir. Bu durumda erişiler, [+ noktasal] özelliğe sahip olması sebebiyle diğer kılınış kategorilerinden ayrılır. Konuyu özetlemek gerekirse;

Haller: [+statik], [-telic], [-noktasal]

Faaliyetler: [-statik], [-telik], [-noktasal]

Başarılar: [-statik], [+telik], [-noktasal]

Erişiler: [-statik], [+telik], [+noktasal] özelliğe sahiptir.

Van Valin ve LaPolla bir fiilin ait olduğu kılınış özelliğini belirlemede başvurulacak kriterlerden de bahseder (1997: 94):

Haller	Erişiler	Başarılar	Faaliyetler
1.Süreç ifade eder	Hayır	Hayır	Evet	Evet
2."Etkin/aktif bir şekilde" gibi belirteçlerle kullanılır.	Hayır	Hayır	Hayır	Evet
3."Yavaşça/hızlıca" gibi belirteçlerle kullanılır.	Hayır	Hayır	Evet	Evet

4. "Bir saat içinde X yapmak, bir saati X yaparak geçirmek" şeklinde kullanılabilir.	Evet	Hayır	Alakasız	Evet
5."Bir saat içinde X yapmak" ile kullanılır.	Hayır	Hayır	Evet	Hayır

"Bomba patladı." tümcesinde yer alan *patla-* fiili söz konusu kriterlere göre değerlendirildiğinde erişiler kılınış özelliği taşıdığı görülmektedir. Zira söz konusu eylem süreç ifade etmemektedir (birinci kriter); Bu bağlamda *"Bomba etkin bir şekilde patladı."* tümcesi (ikinci kriter); *"Bomba yavaş yavaş patladı." t*ümcesi (üçüncü kriter); *"Bomba bir saat boyunca patladı."* tümcesi (dördüncü kriter); *" Bomba bir saat içinde patladı."* tümcesi (beşinci kriter) kabul edilebilir değildir.

Van Valin ve LaPolla'nın üzerinde durduğu bir diğer konu fiillerin metnin bağlamına uygun olarak farklı kılınış değerleri kazanabileceği ile ilgilidir (1997: 99). Semantik açıdan birbirleri ile nöbetleşme ilişkisi içerisinde olan kılınış kategorileri başarılar ve faaliyetlerdir. *"O, on dakikadır parkta yürüyor."* (He walked in the park for ten minutes) tümcesi *faaliyetler* olarak değerlendirilirken *"O, on dakika içinde parka yürüdü." başarılar* olarak değerlendirilir. Zira ikinci tümcede olduğu gibi hareket bildiren fiil sonlu bir amaç anlamı taşıyorsa -ki bu da o eylemi zaman çizgisinde son noktaya gönderme yapmasına sebep olur- bu durum söz konusu fiilin başarılar kategorisinde değerlendirilmesine neden olur. İkinci örnekte *parka yürüme* eyleminin on dakika içinde tamamlanması eylemin son noktaya göndermede bulunduğunu, tamamlandığını göstermektedir. İlk örnekte herhangi bir bitiş noktasına işaret etmeksizin *on dakikadır* gibi süreç ifade eden belirteçle kurulu *yürüme* eylemi ise *faaliyetler* kategorisinin içinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla fiilin içkin zaman anlamı olarak tanımlanan kılınış konusunun bağlamsal bir değerlendirmeye gereksinim duyduğu muhakkaktır.

Johanson, fiilleri kılınış özellikleri itibariyle *dönüşümlüler (transformatives)* ve *dönüşümsüzler (nontransformatives)* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Dönüşümsüzler, kritik dönüşüm noktasına sahip olmayan fiiller için kullanılan bir terimdir. Araştırmacı dönüşümsüz fiilleri kendi içerisinde *durağan olanlar* ve *dinamik olanlar* olmak üzere ikiye ayırır. Bunlardan Vendler'in tasnifinde yer alan haller, durağan grup içerisinde; faaliyetler de dinamik olanlar içerisinde

değerlendirilmektedir. Dönüşümlüler, *bitiş-dönüşümlüler* ve *başlangıç-dönüşümlüler* olmak üzere iki başlık altında incelenir. Bitiş-dönüşümlüler (finitransformative) grubunda yer alan fiillerde kritik bir bitiş sınırı mevcuttur. Johanson bitiş-dönüşümlü fiilleri *anlık olanlar* ve *anlık olmayanlar* şeklinde ikiye ayırmaktadır. Bunlardan anlık olanlar ile kastedilen erişi bildiren eylemlerdir. Başlangıç-dönüşümlüler (initiotransformative) ise kritik olarak bir başlangıç noktasına bir de bu noktadan itibaren içinde bulunduğu sürerliliğe işaret eden eylemleri içermektedir zira *uç-* içkin anlamıyla hem havalanmayı hem de uçmaya devam etmeyi içeren bir eylemdir (Johanson, 2000: 59-66). Başka bir ifade ile bu tür fiiller başlangıç niteliğindeki dinamik bir eylemi ve onu takip eden sonuçsal bir hali içerir (Bacanlı, 2014: 50).

Karadoğan çalışmasında (2009) gerek basit gerekse birleşik yapılı tümcelerde zaman konusuna kılınış kategorisini ölçüt alarak değinmektedir. Kılınış, fiil tabanındaki eylemin gerçekleşme tarzı itibariyle zaman çizgisinde belli noktalara vurgu yapması veya yapmaması şeklinde açıklanmaktadır. Başka bir ifade ile kılınış bir fiilin iç zamanıdır. Burada belli noktalar ile kastedilen fiil tabanında bildirilen eylemin gerçekleşmiş sayılabilmesi için ulaşılması ya da aşılması gereken ulaşılmadığı ya da aşılmadığı takdirde eylemin tam anlamıyla gerçekleşmiş kabul edilemeyeceği sınır (crucial limit) olarak izah edilmektedir. Bu ölçütten yola çıkılarak fiiller taşıdıkları içkin (inherent) anlama bakılarak *sonlu (telic), sonsuz (atelic)* ve *sürek* adı verilen kılınış kategorilerinden birine yerleştirilir. *Bulmak* örneğinde olduğu gibi kimi eylemin gerçekleşmiş sayılabilmesi için son sınıra ulaşması gerekebilir. Başka bir ifade ile bu tip eylemlerin kritik noktası son sınırdır. Bu sebeple bu tür eylemler Uğurlu'nun çevirisi ile (1999: 1185) *Son Sınırı Vurgulayan Fiiller (+SS)* olarak adlandırılmıştır. Evlenmek, kaybetmek, almak, ölmek, ulaşmak, bitmek vb. örnekler yine son sınırı vurgulayan fiiller olarak değerlendirilmiştir. Çalışmak, okumak, dinlemek vb. örnekler de *Sınır Vurgulamayan (-SV)* onun yerine *sürek* ifade eden fiiller arasında değerlendirilmektedir. Bu tip fiillerin işaret ettiği eylemlerin gerçekleşmiş sayılabilmesi için söz konusu eylemin gerçekleşmeye başlaması yeterlidir. Uyumak, oturmak, saklanmak, uçmak vb. fiiller de *Ön Sınırı Vurgulayan Fiiller (+ÖS)* olarak sınıflandırılmaktadır. Burada kritik nokta olayın başlangıcında kabul edilir. Tıpkı son sınırı vurgulayan fiiller gibi olayın gerçekleşmesi için son sınırın aşılması gerekir; aynı zamanda da sınır vurgulamayan fiiller gibi sürek özelliğinin var olması gerekmektedir. Örneğin *uçmak* eyleminin gerçekleşmesi için

uyuma durumuna geçme şartı başka bir ifade ile bir ön sınıra ihtiyaç duyulurken aynı zamanda söz konusu eylemin *içinde bulunulan durumu ifade etme* gibi durağan bir durumu içermesi gerekmektedir. Bu bağlamda Karadoğan (2009: 91-93) Türkçedeki gerundium morfemlerinin hemen hemen hepsinin işlevinin tespitinde eklendiği fiil tabanının sahip olduğu kılınış değerinin önemli olduğunun altını çizer. Öyle ki gerundium morfemlerinin işlevlerinin büyük ölçüde fiil tabanının kılınışına göre şekillendiğini belirtir. Örneğin *"Evini satıp başka şehre taşındı."* tümcesinde yan tümcecik eylemi *sat-*, [+SS] kılınış özelliğine sahiptir. Başka bir deyişle *sat-*, ancak son sınıra ulaştığı takdirde tamamlanmış kabul edilen bir eyleme işaret eder. Bu sebeple örnek tümcede birinci öz katmanda {–(X)p} ile kurulu fiilin işaret ettiği eylem tamamlanmış ardından da ikinci öz katmanda bahsi geçen eylem (taşınmak) gerçekleşmiştir. Bu durumda şu şekilde bir çıkarımda bulunabiliriz: {–(X)p} gerundium morfemi son sınırı vurgulayan fiillere eklendiği takdirde kullanıldığı tümceye bir öncelik (anteriority) anlamı katmaktadır.

Çalışmada dikkati çeken bir diğer husus birleşik yapılı tümcede kılınış ve zaman anlamı değerlendirilirken aynı zamanda temel tümcecik fiilinin de kılınış özelliğinin göz önünde bulundurulması gerektiğidir. Nitekim Karadoğan verdiği *"Çömelip suya bir taş attı."* tümcesinin göreceli zaman anlamını değerlendirirken sadece *çömel-* fiilinin değil aynı zamanda *at-* fiilinin de kılınış özelliğini ortaya koymuştur. Bu tümcede *çömel-*, ön sınırı vurgulayan bir fiildir. Dolayısıyla *çömel-* eylemi gerçekleşmiş ancak ilerleyen süreçte de bu eylem ön sınırı vurgulayan eylemlerin anlamı gereği gerçekleşmeye devam etmektedir. Bu süreçte de son sınırı vurgulayan *taş at-* eylemi gerçekleşmiştir. Bu sebeple Karadoğan'a göre {–(X)p} morfeminin ön sınırı vurgulayan fiillere eklendiği durumlarda aynı zamanda temel tümcecik son sınırı vurgulayan bir fiil taşıyorsa o birleşik yapılı tümcede bir eş zamanlılık (simultaneous) söz konusudur.

Aynı çalışmada partisiplerde zaman konusuna da fiillerin kılınış özellikleri çerçevesinde yorum getirilmiştir. Örneğin {-An} morfeminin ön sınırı vurgulayan eylemlere eklendiğinde şimdiki zamana; son sınırı vurgulayan eylemlere eklendiğinde geçmiş zamana gönderme yaptığı şeklinde bir değerlendirme söz konusudur. Araştırmacı ön sınırı vurgulayan *uç-* eyleminin *"Uçan güvercinleri hayran hayran seyrettiler."* tümcesinde şimdiki zamana; son sınırı vurgulayan *bozul-* eyleminin de

"Bozulan araba için tamirci çağırdı." tümcesinde geçmiş zamana gönderme yaptığını belirtir (Karadoğan, 2009: 81-83).

Taylan *"Camı onun kırdığını hemen anladım."* tümcesinde {-DIk} morfemi ile kullanılan *kır-* fiilinin geçmiş zamana gönderme yaptığını belirtirken; *"Onun bu meseleyi bildiğini hemen anladım."* örneğinde *bil-* fiilinin ise sürerliliği ifade ettiğini bu sebeple tümcede geçmiş zaman anlamının bulunmadığını bildirir (1988: 344). Bu durumda araştırmacı zaman ile ilgili yapılacak olan herhangi bir değerlendirmede karmaşık tümcede yer alan fiillerin kılınış özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını çizmektedir.

Yıldırım iki katman arasında *öncelik, sonralık, paralellik, karşılama, örtüşme, içerme, başlatma, bitirme* ilişkisi kuran zaman içerikli gerundium morfemlerinden bahsettiği çalışmasında (2011) kılınış konusuna değinmiştir. Çalışmada, göreceli zaman ilişkisinin kurulduğu bu tür birleşik yapılı tümcelerde semantik inceleme yapılırken iki öz katmanda yer alan fiillerin kılınış özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerektiği örneklerle açıklanmıştır. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus birleşik katmanlı tümcelerin göreceli zaman anlamı incelenirken sadece yan tümcecik fiilinin değil aynı zamanda temel tümcecik fiilinin de kılınış özelliğinin göz önünde bulundurulmasıdır. *"Dolabı düzenlerken eski ders notlarını buldu."* örneğinde birinci katmanda yer alan *düzenle-* sürek ifade eden bir eyleme işaret eder. *Bul-* ise sürek ifade etmeyen, son sınırı vurgulayan bir fiildir. Bu durumda *düzenle-* eylemi gerçekleştirilirken temel tümcecik eylemi gerçekleşip bittiğinden söz konusu birleşik yapılı tümcede *içerme* ilişkisinin var olduğu belirtilmiştir. Temel tümceciği ve yan tümceciği sürek ifade eden eylemlerden kurulu birleşik katmanlı tümcelerde *aorist+ken* morfeminin katmanlar arasında *paralellik* ilişkisi kurduğu görülmektedir. *"Nuray abla çamaşır ütülerken şarkı söylüyordu."* örneğinde gerek *ütüle-* gerekse *söyle-* eylemleri sürek kılınış özelliğine sahip olduğundan her iki eylem arasında paralellik ilişkisinin bulunduğu ifade edilmiştir. -DIğIndA/ -DIğI zaman gerundium morfemlerinin iki katman arasında öncelik zaman ilişkisi kurması fiillerinin her ikisinin de son sınırı vurgulama şartını taşımasına bağlıdır. Nitekim *"Sınavı bittiğinde/bittiği zaman tatile gideceğiz."* örneği bu görüşü destekler mahiyettedir. Aynı gerundium morfeminin sürek bildiren fiillerle kullanıldığında aynı anlam ilişkisini kurmadığı da görülmektedir. *"Ahmet kaybolan evrakları aradığında/aradığı zaman bütün dosyaları kurcaladı."* örneğinde *ara-* ve *kurcala-* fiilleri süreli kılınış

özelliğine sahiptir. Bu sebeple -DIğIndA/ -DIğI zaman morfemi her iki öz katmanı birbirine *içerme* ilişkisi ile bağlamıştır.

Şimdiye kadar yapılan değerlendirmelerden ve tespitlerden çıkarılacak sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Türkçede gerundium morfemleri kesin bir zaman anlamı taşımamaktadır. Bu sebeple bu tür gerundiumlarla kurulu katmanlı yapılarda mutlak bir zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir.
2. Bu tür tümcelerde mutlak zaman anlamı yerine göreceli zaman anlamından bahsetmek gerekmektedir. Bu sebeple çalışmamızda Yıldırım'ın *öncelik, paralellik, karşılama, örtüşme, içerme, başlatma, bitirme* şeklinde yapmış olduğu tasnife ve Johanson'un ifadesi ile *öncelik (anteriority), sonralık (posteriority)* ve *eş zamanlılık (simultaneity)* ifadelerine başvurulacaktır.
3. Dildeki tek zaman işaretleyicisinin {-DI} olduğu; {-(X)yor}, {-(X)r}, {-(y)AcAk} ve {-mXş} morfemlerinin temel anlamının da görünüş, kiplik, kanıtlanabilirlik ve durum olduğu görüşü hâkimdir. Bu sebeple birleşik katmanlı yapılarda yan tümceciği oluşturan fiilin almış olduğu morfemin zaman anlamından çok intraterminal, postterminal, terminal görünüş değerine sahip olduğu görüşü mevcuttur.
4. Göreceli zaman anlamı değerlendirilirken birleşik yapıyı oluşturan katmanların sahip olduğu fiiller ve bu fiillerin kılınış özelliklerini göz önünde bulundurmak gerekir. Gerek yan tümcecik gerekse temel tümcecik fiilinin sahip olduğu içkin zaman anlamının tespiti morfemlerin işlevlerinin doğru şekilde belirlenmesine sebep olacaktır. Böylelikle bir morfeme sadece tek bir işlev yüklemek gibi standart ve ezberci bir söylemin dışına çıkılacaktır.
5. Fiillerin kılınış değerlerinin ifadesinde Johanson tarafından ileri sürülen ve Uğurlu tarafından *Son Sınırı Vurgulayan Fiiller (+SS), Sınır Vurgulamayan Fiiller (-SV), Ön Sınırı Vurgulayan Fiiller (+ÖS)* şeklinde çevrilen ifadelere başvurulacaktır.

2. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE DIŞ (PERIPHERAL) VE ÖZ (CORE) KATMANA YERLEŞEN GERUNDİUMLAR VE BU YAPILARDA ZAMANSALLIK

Birinci bölümde kuruculuğunu Van Valin ve Foley'in üstlendiği Birleşme ve Tür kuramı hakkında bilgi verilmiş ve bu kuramın özellikleri Türkiye Türkçesinden seçilen örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde sentaktik incelemenin kapsamı içerisine dâhil edilen bilgi yapısı konusuna da kısaca değinilmiştir. Yine Türkiye Türkçesinden seçilen örneklerden yola çıkarak göreceli zaman anlamı içeren birleşik katmanlı yapıların Birleşme ve Tür kuramındaki yeri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ise taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri üzerinde Birleşme ve Tür kuramının geçerliliği sorgulanmaktadır. Korpusta tanıklık edilen zaman içerikli birleşik katmanlı tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre tasnifi ve bu tümcelerin bilgi yapısı bu bölüm içerisinde incelenmektedir. Katmanlar arasında var olan göreceli zaman anlamı fiillerin kılınış ve görünüş özellikleri doğrultusunda -semantik inceleme başlığı altında- yine bu bölüm içerisinde yorumlanmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda ikinci bölümde, göreceli zaman anlamının oluşmasına neden olan gerundiumlu yapıların Birleşme ve Tür kuramındaki yeri sorgulanmış ve bu yapılardaki göreceli zaman anlamı incelenmiştir.

2.1. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE KATMANLAR ARASINDA GÖRECELİ ZAMAN ANLAMININ OLUŞMASINA NEDEN OLAN GERUNDİUMLAR

Eski Uygur Türkçesi metinleri, Türk runik harfli metinlerine kıyasla oldukça zengin gerundium formlarına sahiptir. Bu dönem içerisinde kimi gerundiumun basit yapıya kiminin birleşik yapıya sahip olduğu görülmektedir. Yine aynı dönem içerisinde kimi gerundiumun durum morfemi, son çekim edatı ve birtakım bağlaçlarla birlikte çeşitli analitik formları oluşturduğu ve bu formlar sayesinde katmanlar arasında zaman anlam ilişkisinin kurulduğuna tanıklık edilmektedir.

Taranan metinler içerisinde katmanlar arasında zaman anlam ilişkisi kuran gerundium morfemleri ve gerundiumların içinde bulunduğu analitik formlar şu şekildedir:

{-(X)p} ve formları: *Fiil+{-(X)p} Ötrü, Fiil+{-(X)p} Anta(da)kin/Anta(da)basa, Kaltı…Fiil+{-(X)p}, Ne…Fiil+{-(X)p}+(Ok);*{-(X)pAn}; ünlülü gerundium ve formu: *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök (ötrü/anta);*{-sAr} ve formları: *Ne+Fiil+{-sAr}…Fiil+Aorist, Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(Ötrü), Kayu Ödün+Fiil+{-sAr}, Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(Ötrü), Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi, Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü+Ançata*; {-gInçA} ve formu: *Fiil+{-gInçA}+kA Tegi*; {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı); {-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Durum Morfemi+(Son Çekim Edatı); *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)*; [-ken] ve formları: *(Kaltı) Fiil+aorist erken, Fiil+{-gAlIr} erken, (Takı) Fiil+{-mAzkAn}*; {-gAlI};{-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi (-mAkIŋA).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen basit ya da birleşik yapılı gerundiumların içinde yer aldığı tümcelerin Birleşme ve Tür kuramındaki karşılığı ve bu tümceleri oluşturan katmanların birbirleri arasındaki göreceli zaman anlam ilişkisi şu şekildedir:

2.1.1. Eski Uygur Türkçesinde Öz Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapılar ve Bu Yapılarda Zamansallık

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde en az bir temel üyesinin ortak olduğu öz katmanları birleştiren ve bu öz katmanlardan yönetilenlerin yüklemcil ögelerini yönetenin bitimli fiiline işlemci morfemi açısından bağlayan gerundium morfemleri {–(X)p}, {-(X)pAn}, {-A}, {-I}, {-U} olarak sıralanabilir.

Söz konusu morfemlerin sentaktik ve semantik incelemesi şu şekildedir:

2.1.1.1. {-(X)p}

Kuznetsov (1997: 221), {-(X)p}'nin eski bir fiil olan *ba- (bağlamak, birleştirmek, bir araya getirmek)* sözcüğünden gelebileceğini ifade etse de genel kanı morfemin etimolojik olarak analizi yapılamayacağı şeklindedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme Kononov'a (2002: 268-270) aittir. Araştırmacı, çalışmasında W. Schott, W. Kotviç, ve A. Baskakov gibi kimi dil bilimcilerin söz konusu morfem ile ilgili açıklamalarına değinir. Bunlardan Schott, kimi morfemlerin başında yer alan q, gh, k, g ünsüzlerinin erimesinden yola çıkarak -ip< -qip (atlad-ip <atlad-qip) şeklinde

bir izaha gitmiştir. Araştırmacı burada -qip'in nerden geldiğine dair herhangi bir izahta bulunmamaktadır. Kotviç, söz konusu morfemle geçmiş zamanda kullanılan Moğol gerundiumu (-fi/-pi) ve -ba bildirme kipinde Moğol perfekti arasında ilgi kurmaya çalışmıştır. Bu bağlamda{-(X)p}'nin analizi ile ilgili kesin bir sonuca varıldığı söylenemez.

Kimi dil bilimciler {-(X)p}'nin birtakım şekil bilgisel unsurlarla birlikte kullanılması gerçeğinden yola çıkarak söz konusu morfemin isim kökenli olabileceği tezini savunmaktadır. Eski Türkçe metinlerinde karşımıza çıkan *yatıban, okuban, inipenin, olurupan* örneklerinin yanında Oğuz Kağan Destanında geçen*"Andan soŋ irte* ***bolupda*** *akalarnı inilerni carlap keltürdi." (Ondan sonra ertesi gün ağabeylerini ve küçük kardeşlerini çağırdı.) ve "Muz Taglarda köp soğuk* ***bolupdan*** *ol beg kagardan sarunmış irdi." (Buz dağlarında çok soğuk olduğundan o bey karlarla örtülmüştü, bembeyaz olmuştu.)* tümceleri{-(X)p}'nin ardından lokatif ve ablatif morfemlerinin kullanılması sebebiyle oldukça dikkat çekicidir. Kononov, söz konusu morfemin sebep ve zaman anlamlarını güçlendirmek amacıyla lokatif ve ablatif morfemlerini alabildiğini ifade eder (2002: 264). Araştırmacı Oğuz Kağan Destanında geçen tümcelere ilaveten Azerbaycan diyalektlerinden de *bazardan kelifden, bahıfnan* örneklerini verir. Şçerbak, Karaimce *körüpler (görerek), işitipler (işiterek),* Kumukça *kızarıpsuv (hafifçe kızararak), işlepli, işleplin (çalışarak-çalıştığında)*, Türkmence *alıpcık, alıpdacık (alarak), geçiprecik (biraz geçerek),* Özbekçe *ilcayibgina (hafifçe gülümseyerek)* örneklerinden yola çıkarak {-(X)p}'nin isim kökenli olması konusunda hiçbir şüphe bırakmadığını savunmaktadır (Şçerbak, 2016: 140-141).

Kirişçioğlu, makalesinde {-(X)p}'nin fiilden isim yapma morfemi olduğu görüşünü kimi tek heceli sözcükleri temel alarak ispatlamaya çalışmıştır. Makalede de belirtildiği üzere gerek Gabain gerekse Clauson söz konusu morfemin isimleştirici rolünden bahsetmektedir. *Tolp, top* ve *kop* sözcüklerinde canlı olmayan bir -p fiilden isim yapım morfemi olduğunu belirten Gabain, bu morfemin belki de -p gerundiumu ile aynı olduğunu ifade eder. Clauson ise 8.-11.yy.larda kullanılan kelimelerde tespit edilen bazı morfemlerin bu kelimelerden atıldığında kalan kelime kökünün bazılarının 8.yy.da bile kullanılmadığını, bu durumun bazı morfemlerin çok önceden kullanımdan düştüğünün ve söz konusu morfemlerin de dilin daha önceki dönemlerine dayandığının bir kanıtı olduğunun altını çizer. Bu bağlamda Kirişçioğlu -p morfeminin *"alp, çöp(?), ip (yıp), kap, kip, küp (?), hep (kop), sap, sarp, tüp"* gibi kelimelerde

mevcut olabileceğini düşünür ve bu kelimeler üzerinden –p'nin fiilden isim yapma morfemi olduğu görüşünü ispatlamaya çalışır. -p fiilden isim yapma morfeminin çok eskiden beri geldiğini belirten Kirişçioğlu iki varsayıma ulaşır. Birincisi morfemin bilinmeyen dönemlerde sınırlı sayıda kelimede kalıplaşarak gelip sonrasında işlev değiştirmiş olabileceğidir. İkinci varsayım ise iki farklı -p morfeminin var olabileceği şeklindedir (Kirişçioğlu, 2015: 7-17).

Korkmaz çalışmasında –(y)Ip/-(y)Up morfemini *fiilden ad türeten ekler* başlığı altında incelemiştir (2017a: 156).

Sonuç olarak gerek çağdaş Türk dillerinde gerekse tarihî metinlerde tanıklık edilen örnekler {-(X)p} morfeminin isimleştirme fonksiyonunun var olduğuna dair kanıyı kuvvetlendirmektedir.

2.1.1.1.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.1.1.1. {-(X)p} Morfemli Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Araştırmacıların {-(X)p} morfemli birleşik tümcelerle ilgili değerlendirmeleri günümüz Türkçenin verileri doğrultusundadır. Ancak Türkçenin tarihî dönemler içerisinde göstermiş olduğu gelişim ve değişime paralel olarak {-(X)p} morfemli tümceler de aynı değişim ve gelişime uğramıştır. Söz konusu morfeme özellikle tarihî metinlerde art arda sıralanan tümcelerde tanıklık edilmesi {-(X)p} morfeminin aslında yüklemleştirici bir işleve sahip olabileceği görüşünü düşündürmektedir.

Bu bağlamda Johanson,{-(X)p}'nin daha önce bitimli bir fiil oluşturabilen morfem olabileceğini iddia etmektedir (1995: 335-337):

> *"Uydu (satellites) işlevi taşıyan bazı gerundiumların [±niteleme] özelliğini aynı anda taşıması yorumlamaya açık bir durumdur. Bu bağlamda şu kafa karıştırıcı soruyu sormak yerinde olacaktır. Türkçede gerundiumların bağımlı/altsıralı (hypotaxis) kuruluşu bağımsız tümce/art arda sıralılık (parataxis) özelliğinden mi gelmiştir? Herhangi bir şekilde ispatlanmamış olsa da bu mümkündür. Türkçe gerundium morfemleri "postpositive" elementtir, yani bu elementler metinde ileriye işaret eder ve önceki önerme ile bir sonraki önerme arasındaki ilişkiye işaret eder. Gerundiumların en eski olanları iki komşu önermenin arasına orijinalinde yerleşmiş olan partikıllardan gelişmiş olmalı. Örneğin kim/ki bağlaçlarını düşünelim. Bu bağlaçlar anlamsal açıdan yakın ilişki içerisindeki bir diğer önermeyi takdim etmez. Diğer kopya edilen bağlayıcılar*

*gibi (ama vb.) bu bağlaçlar ikinci tümcenin bir parçası değildir ancak bürünsel açıdan (prosodic/ritim-ton-konuşma hızı-vurgusal özellik) birinci tümcenin sonuna eklenmiştir. Bu partikıl daha sonra birinci önermeyi ikinci önermeye yaklaştıran ve onun yakın bir parçasıymış gibi gösteren bir morfem olarak yorumlanmış olabilir. Bu sav morfolojik kanıtlarla desteklenebilir mi? Ünlülü gerundiumlar ve -ıp gibi en eski gerundium morfemleri tümcede yüklemleştirici (predicator) işleve sahip miydi? Eski Türkçede ünlülü gerundiumun -r ile birleşmesi muhtemelen kopula "er"'in kalıntısı olup intraterminal aorist oluşturmak içindir. Bazı Türkologlar -p'nin orijinalinde yüklemleştirici özelliği taşıdığını belirtir. Örneğin Kormuşin, -p'nin Genel Altaycada "bitmişlik" (perfects) ifade ettiğini ve gerundium işlevinin ikincil olduğunu iddia eder. Birçok modern Türk dilinde -p'nin bitimli kullanımına örnekler vardır. Her durumda hem ünlülü gerundium hem -p orijinalinde tümce yüklemleştirici (predicator) olarak kullanılan bir görünüş gövdesi olabilir. Oldukça arkaik özelliklere sahip olan Halaççа -di morfemini -p ile eş değer görevde kullanır, örneğin al-dı (al-gerundium) sözcüğü Türkçe al-ıp ile aynı anlamdadır. Bu birlik geçmiş zaman -d ile (al-d-ı Fiil-terminal. geçmiş- 3.teklik kişi) orijinalinde aynı olabilir. Geçmiş zaman işaretleyicisi -d bazılarının iddia ettiği gibi fiili isimleştiren *-t işaretleyici değildir, bunun yerine kişi morfemi alabilen görünüş gövdesi *d morfemidir."*

{-(X)p}'nin yüklemleştirici bir morfem olduğu kabul edildiği takdirde söz konusu morfemle kurulan tümcelerin birleştiği katman ve oluşturduğu tür de değişikliğe uğrayacaktır. Ancak konunun birkaç dilbilimcinin savından öteye geçememesi sebebiyle meseleye eldeki veriler doğrultusunda izah getirilmeye çalışılacaktır.

Eski Uygur Türkçesinde {-(X)p} morfemi ile kurulan birleşik katmanlı tümceleri sentaktik açıdan incelemeden önce söz konusu morfemle ilgili Birleşme ve Tür kuramı bağlamında yapılan değerlendirmeleri hatırlamakta fayda vardır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki şu ana kadar Türkçenin tarihî metinlerinde yer alan birleşik tümce yapılarına Birleşme ve Tür kuramı doğrultusunda yaklaşılmamıştır. Günümüz Türkçesine dair verilen örnek sayısı da oldukça azdır. Kuramın öncüleri Van Valin ve LaPolla (1997: 460) "*Gid-ip gör-meli-yiz."*örneğinden yola çıkarak {-(X)p} ile kurulu tümceleri *öz katmanda birleşen eş-bağımlı (core cosubordination)* yapı olarak değerlendirmiştir. Watters, Van Valin ve LaPolla'nın izinden giderek {-(X)p} ile oluşturulan tümceleri yine öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak değerlendirir. Türkçede {-(X)p} morfemi ile kurulan birleşik katmanlarda her bir öz katmanın ortak işlemciye sahip olabileceğini *"Oturup konuşuyorlar.", "Arayıp bulmadı.", "İçip yiyeceğiz.", "Gidip görmeliyiz."* örnekleri ile izah eder (Watters, 1993: 555-556). Taylan da yine {-(X)p} ile kurulu tümceleri öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı

grubuna dâhil etmektedir. Ancak Yıldırım'ın çalışmasında (2004: 86-87) temel tümcecik fiilinin görünüş işlemcisi ile çekimlendiği örneklerde {-(X)p} morfemli birleşik tümce, *öz katmanda birleşen eş-sıralı (core coordination)* yapı olarak değerlendirilmiştir. Öz katmanda birleşen eş-sıralı yapıya örnek olarak *"Barbaros [uzanıp] omzuma dokunuyor."* tümcesini; öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıya örnek olarak da *"Barbaros [uzanıp] omzuma dokundu."* tümcesini vermektedir. İki tümceyi birbirinden ayıran husus birinci örnekte; ikinci öz katmanın taşıdığı fiil (dokunuyor) görünüş işlemcisine (-yor) sahipken ikinci örnekte ikinci öz katmanın taşıdığı fiilin (dokundu) zaman işlemcisine (-DI) sahip olmasıdır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen {-(X)p}'li tümcelerin "Birleşme ve Tür" kuramına göre yerinin tespit edilmesi için öncelikle katmanlar arasında temel üye ve işlemci paylaşımının gözden geçirilmesi gerekmektedir.

2.1.1.1.1.1.1. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı

Göreceli zaman anlamının yer aldığı birleşik yapılarda üzerinde durulması gereken husus özne paylaşımı ya da öznelerin kullanım şeklidir. Kimi dil bilimciler (Johanson, 1995: 313-315; Csató ve Johanson, 1993: 134) çalışmasında sentaktik ve semantik ölçütleri göz önünde bulundurarak gerundiumlu yapıları 4 seviyede değerlendirir: 1.seviyede gerek yan tümcecik gerekse temel tümcecik kendi öznesine sahiptir. *Kış ütip yaz yitti. "Kış geçti ve yaz geldi."* örneğinden yola çıkarak 1. seviyedeki yapı şu şekilde formüle edilir: *Tümcecik1 ([Özne] yüklem)+ Tümcecik2 ([Özne] yüklem).*

2. seviye yapılarda temel tümcecik sadece yüklemcil öge taşımakta ancak yine birinci dereceden özneye sahip olmaktadır: *"Kız çıkıp gitti."* örneği şu şekilde formüle edilmiştir:

Tümcecik ([Özne] yüklem 1 + Yüklem 2)

3. seviyede *"al-ıp gelmek", "ol-up bitmek"* örnekleri verilir. Bu seviyede her ne kadar örneğin *almak* sözcüğü ayrı bir fiile işaret etse de bir bütün olarak bakıldığında *al-ıp gelmek*, *getirmek* gibi; *ol-up bitmek* ise *meydana gelmek* gibi tek bir madde başı kelimeye/fiile tekabül etmektedir: *Tümcecik ([özne] yüklem (çekirdek yüklem 1+ çekirdek yüklem 2).*

4. seviyede ise birleşik tümce yapısı gibi duran tümcede özne ve tek bir birleşik fiil yapısına dönüşen fiil vardır. Bu birleşik fiil yapısı *oku-y-up durmak* örneğinde olduğu gibi bir sözlük birim ve tasviri fiil şekline dönüşmüştür:

Tümcecik ([özne] yüklem (çekirdek yüklem (sözlükbirim+tasviri fiil)

Nedjalkov, gerundiumların ve temel tümcecik fiillerinin özne paylaşımlarını ölçüt alarak üç temel gerundium yapısı belirlemiştir. Bunlardan ilki *ortak özneli* gerundiumlardir (Same-subject converbs). Bu tür yapılarda yan tümceciğin öznesi ile temel tümceciğin öznesi her zaman eş-gönderimlidir (coreferential). *Farklı özneli* gerundiumlu (different-subject converbs) yapılarda yan tümceciğin öznesi ile temel tümceciğin öznesi hiçbir zaman eş-gönderimli değildir. Bu tür yapılarda her bir katmanın zorunlu olarak (obligatory) farklı öznelere sahip olduğu görülmektedir. *Değişken özneli* gerundiumlu (Varying-subject converbs) yapılarda yan tümceciğin öznesi ile temel tümceciğin öznesi ortak olabileceği gibi farklı da olabilir (Nedjalkov, 1995: 110-111).

İncelenen metinler Johanson'un ve Nedjalkov'un tasnif çalışmalarına göre değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç şudur: Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-(X)p} ile oluşturulan katmanların genelde ortak özne taşıdığı görülmektedir. Başka bir ifade ile {-(X)p} ile kurulan birleşik tümcelerde yan tümcecik ile temel tümceciğin öznesi çoğunlukla eş-gönderimlidir (coreferential). Çoğunlukla katmanların ortak özne taşıyor olması da bu tür tümcelerin öz katmanda birleştiğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda incelendiğinde, (1).tümce *biziŋ üzüt(ü)müz/sön [yek]lügün süŋüşüp* ve *balıg başl(ı)g/boltı* olmak üzere iki öz katmandan oluşmaktadır. *Hormuzta t(e)ŋri/oglan[ı] beş t(e)ŋri, biziŋ üzüt(ü)müz/sön* ise her iki öz katmana ait öznedir. (2).tümce *bu ulus bodun ay(ı)g kılınçlar kılmışın körüp, ertüŋü busuşlug kadgul(u)g bolup* ve *ıglayu balıkka kirdi* olmak üzere üç öz katmanın birleşmesinden meydana gelmiştir. *Bodis(a)v(a)t tigin* ise bu üç öz katmanın ortak öznesi olarak işlev görmektedir. Bu sebeple tümcelerde birleşme öz katmanda gerçekleşmiştir. (3).tümce *bu y(a)rl(ı)k işidip, terilip* ve *içgerü ötüg birdiler* olmak üzere üç katmandan oluşmaktadır. *Biş yüz satıgçı,* bu üç katmanın ortak öznesi olarak işlev görmektedir. Bu sebeple örnek tümcede birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği kabul edilmelidir. Bu bağlamda (4).tümcede *kögürçgün;* (5).tümcede *(bu) (i)ki uru*; (6).tümcede *onlar Ø;* (7).tümcede *tört uluglar;* (8).tümcede *kondini braman;* (9).tümcede *siz Ø;* (10).tümcede *m(a)has(a)tve tegin;* (11).tümcede *tın yiil* öz katmanlar arasında ortak

özne olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla {-(X)p}'nin çoğunlukla çeşitlenebilir özneye izin vermediği söylenebilir. Özne gibi temel bir üyenin zorunlu olarak katmanlar arasında ortak olması söz konusu tümcelerin öz katmanda birleştiğinin göstergesidir:

(1) *Hormuzta t(e)ŋri/oglan[ı] beş t(e)ŋri, biziŋ üzüt(ü)müz/sön [yek]lügün* ***sünüşüp*** *balıg başl(ı)g/boltı...* "Hormuzta tanrının çocukları beş tanrı ile bizim ruhlarımız, ezelde şeytanlarla ***savaşıp*** yaralandı." (Huast. 78 7/10).

(2) *Y(i)me Bodis(a)v(a)t tigin bu ulus bodun ay(ı)g kılınçlar kılmışın* ***körüp*** *ertünü* ***busuşlug kadgul(u)g bolup*** *ıglayu balıkka kirdi.* "Yine Buda namzeti şehzade bu halkın kötü ameller işlemiş olduğunu ***görüp*** son derece ***kederli olup*** ağlayarak şehre girdi." (İKP 18 10/12).

(3) *Ötrü bu y(a)rl(ı)k* ***işidip*** *biş yüz satıgçı erenler* ***terilip*** *içgerü ötüg birdiler*. "Bunun üzerine bu fermanı ***işitip*** beş yüz tüccar ***toplanıp*** saraya müracaat ettiler." (İKP 32 1/4).

(4) *Anıŋ ara bir kuşlagu kuşka kovıtmış kögürçgün* ***muŋka tarkka tegip*** *şariputri arhantnıŋ köligesiŋe sıkıntı.* "Bu arada bir yırtıcı kuş tarafından takip edilen bir güvercin ***yorgun ve bitkin düşüp (bitkin bir halde)*** Şāriputra'nın gölgesine sığındı." (Mayt. 48 24/28).

(5) *Anta ötrü (bu) (i)ki uru şortapan kutın* ***bulup*** *ul(ug) agar ayamakın teŋri teŋrisi burk(an-)tın* ***boşug yarlıkap*** *kerti igil etözin bakşısı badarıka ol savlarag ögrünçü iştürgeli dkşanpt ilke önüp bardı.* "Bunun üzerine (bu) iki oğul, Şrota-āpanna asaletini ***bulup*** büyük bir hürmetle Tanrılar Tanrısı Burkan ile haşmetle ***vedalaşıp*** bayağı (dünyevi) vücudu ile üstadı Badhari'ye bu sözleri sevinçle bildirmek için Dakŝināpatha ülkesine çıkıp gitti." (Mayt. 67 14/20).

(6) Burkan üzkinte tegdüklerinte ***töpülerin 'engitdürüp****..biş tilgenin* ***yirke tegürüp*** *yinçürü* ***töpün yükünüp*** *üç yolı* ***ongarula tegzinip kitip*** *birtin sıngar olurdılar*. "Buda(nın) huzuruna vardıklarında ***başlarını eğip*** beş uzuv(lar)ını ***yere değidirip*** secde ederek ***baş aşağı eğilip*** üç kere ***sağa doğru dönüp gidip*** sağ tarafa oturdılar." (AY III. Kitap 23 2a13/17).

(7) *Tört uluglar* ***birikip timin*** *bütmiş etöz ol.* "Dört büyükler birleştikten hemen sonra bedeni tamamlarlar." (AYS V. Kitap 194 0496/0497).

(8) *Ol üdün kondini braman bo ślöküg* ***eşidip ögirip sevinip muŋadıp*** *ötrü ol kamag ulug tirin kuvragka ince tip tidi.* "Kondini Brahman, bu şiiri ***işittiğinde*** çok ***sevinip şaşırdı; sonra*** o büyük cemaate şöyle dedi." (AY VII. Kitap 158 709/712).

(9) *Altı yıl töni duşkaraçar atl(ı)g açıg tarka* ***emgek emgenip*** *y(i)ti tegzinçlig ıdok nom tilgenin/ evirtiŋiz emgeklig t(ı)nlıglar oglanın* ***ozgurup kutgarıp*** *[ın]tın kıdıgka tegürtüŋüz*. "Altı yıl boyunca duskara-carya adlı ***ızdıraba katlanıp*** keskin daireli kutsal dharma tekerleğini çevirdiniz. Izdırap içindeki canlıları ***kurtarıp*** diğer kıyıya ulaştırdınız." (AYS X. Kitap 184/185 1245/1248).

(10) *Eçilerin* ***ıdıp*** *m(a)has(a)tve tegin k(e)ntü özi yanturu yene ol arıgka* ***kirip*** *aç bars öskinte* ***tegip*** *terkin tavratı* ***tonın suçulup*** *kamış butıkı üze* ***asıp*** *ince tep b(e)k katıg sav sözledi*. "Ağabeylerini ***bırakarak*** Mahasattva prens kendisi tekrar (dönüp) o ormana ***girip*** aç kaplanın önüne ***varıp*** çabucak ***giysilerini çıkartıp*** kamış budağına ***asıp*** oldukça sert bir şekilde şöyle dedi." (ABH 88/89 248/253).

(11) *Yürekte yme ozkı yaŋça tın yiil tokuz yüz kata biş tamırlartın* ***ünüp*** *andın tegşilip* ***barıp*** *tamg(a)kta tokuz yüz kata* ***yorıp*** *anta basa töpüde* ***tegşilip*** *üner tokuz yüz kata bolur*. "Kalpte nefes rüzgarı 905 kere damarlardan ***yukarı yükselip*** sonra ***değişip*** oradan uzaklaştığında gırtlakta 900 kere ***hareket edip*** ardından saç ayrımına doğru ***gidip*** ve orada 900 kere yükselmektedir" (Tot. 124 575/ 578).

{-(X)p}'li tümceler çoğunlukla eş-gönderimli özneye sahip olsa da Eski Uygur Türkçesi ile yazılan kimi tümcede her bir katmanın kendine ait özneye sahip olduğu görülmektedir. Zira fiillerin geçişsiz ya da pasif çatı ile çekimlendiği durumlarda {-(X)p}'li tümceler çeşitlenebilir özneye izin verebilmektedir. Nitekim (12).örnekte birleşik tümcenin her bir katmanının kendine ait özneye sahip olduğu görülmektedir. Birinci katman *küvrüg,* ikinci katman *y(a)rl(ı)k,* üçüncü katman *kim*, dördüncü katman *t(i)mir so(n)* ve beşinci katman *t(e)mir ışıg* öznelerinden oluşmaktadır. Zira söz konusu tümcede *tokımak, yarlıkamak, açmak* ve *yorumak* fiilleri pasif anlam içermektedir. (13).tümcede birinci katman *badarı bramn;* ikinci katman *tü tüpleri* olmak üzere iki ayrı özneden oluşmaktadır. Söz konusu tümcede de bitimli fiilin pasif anlam içermesi katmanların farklı özne taşımalarına neden olmuştur. Ancak ikinci katman öznesini birinci katmanın öznesinden tamamen bağımsız düşünmek doğru değildir. Çünkü örneğin *tüpleri* sözcüğünün taşıdığı iyelik morfemi yine *badarı bramn* öznesine gönderme yapmaktadır. (14).örnekte de birleşik katman *maytrı bodisvtnıŋ kerti körki*

ve *toyın dıntar körki* olmak üzere iki ayrı özden oluşmaktadır. Her ne kadar iki farklı özneden oluşsa da her iki öznenin birbiriyle olan semantik bağı birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğini gösterir:

(12) *Küniŋe munçulayu* ***küvrüg tokıp y(a)rl(ı)k y(a)rl(ı)kap*** *kim neŋ üntemeser yitinç kün t(i)mir so(n) açtı t(e)mir ışıg yorıdı.* "Her gün bu şekilde ***davul çalınıp ferman verilmesine*** hiç kimse ses çıkarmayınca demir zincirler açıldı demir halatlar çözüldü" (İKP 39 1/4).

(13) *Anta ötrü badarı bramn bu muntag türlüg öŋre kisre işitmedük teŋri teŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin* ***işidip*** *alku etözinteki tü tüpleri barça yokaru turdı.* "Bunun üzerine Badhari brahman vaktiyle işitmediği Tanrılar Tanrısı Burkan'ın (bu türlü) iyi adını, şöhretini ***işitip/işitince*** bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi" (Mayt. 60 21/26).

(14) *Bu munça sav sözlep süzük köŋülin yinçürü töpün yüküntükte ötrü tözün maytrı bodisvtnıŋ kerti körki* ***yitlinip*** *toyın dıntar körki belgülüg boltı.* "Bunca sözleri söyleyip temiz bir gönülle eğilerek secdeye vardıktan sonra asil Maytrı bodhisattva'nın dünyevi vücudu ***kaybolup***/***kayboldu*** (ve) rahip vücudu belirdi" (Mayt. 65 10/14).

2.1.1.1.1.1.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı

Bitimli fiile eklenen görünüş ve kiplik işlemcisinin kapsama alanının belirlenmesi halinde birleşik tümcelerin türü de belirlenmektedir. Zira görünüş ve kiplik işlemcisinin bitimli fiilin yanında yan tümceciğe ait fiili de kapsıyor olması birleşik yapının türünü eş-bağımlı kılmaktadır.

Eş-bağımlı tümce türlerinin bir diğer önemli özelliği yan tümcecikte kullanılan yüklemcil ögenin aynı ardışık eksen boşluğuna (sequential same pivot) sahip olmasıdır. Herhangi bir şahıs işaretleyicisi ya da işlemci morfemi almayan yüklemcil öge, taşıdığı bu boşluğu bitimli fiilde yer alan işlemcilerle doldurur. Bu bağlamda {-(X)p}'li tümceler, Van Valin ve LaPolla'nın Chuave ve Fore dillerinden verdiği örneklerle (1997: 448) sentaktik açıdan birebir örtüşen yapıdadır. Zira *Yai kuba i-**re** kei si-**re** fu- m- e. (Adam sopayı aldı, köpeğe vurdu ve kaçtı.)* örneğinde herhangi bir şahıs işaretleyicisi ve işlemci morfemi almayan *-re,* bu boşluğu bitimli fiilde yer alan

işlemci morfemi (-e) ile doldurmaktadır. Bu sebeple söz konusu tümcenin türü adı geçen araştırmacılar tarafından eş-bağımlı olarak belirlenmiştir. Aynı şekilde hiçbir şekilde şahıs işaretleyicisi ve işlemci morfemi almayan {-(X)p}'li fiilin aynı ardışık eksen boşluğuna sahip olduğu ve bu boşluğu bitimli fiilde yer alan işlemcilerle doldurduğu görülmektedir. Bu sebeple Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-(X)p} ile kurulan birleşik yapılı tümceler eş-bağımlı (cosubordination) olarak kabul edilmelidir.

Eş-bağımlı (cosubordination) tümcelerle bağımlı (subordination) tümcelerin ortak özelliği her ikisinde de yan tümceciklerinin temel tümceciğe belli sebeplerle bağımlı olmasıdır. Bağımlı (subordination) tümcelerde bu bağımlılık yan tümceciğe ait fiilin durum morfemi, şahıs morfemi ya da son çekim edatı alması ile ölçülürken eş-bağımlı (cosubordination) tümcelerde bu bağımlılık yan tümcecik fiilinin taşıdığı aynı ardışık eksen boşluğu ile ölçülmektedir. Bu bağlamda bitimli fiillere ait işlemcilerin aynı zamanda aynı ardışık eksen boşluğu taşıyan {-(X)p}'li fiilleri de kapsaması yan tümceciği temel tümceciğe bağımlı kılmaktadır:

(15) *Anta* ***(te)gip*** *badari bramanta ulatı ulug bilgelerig nom bilge bilig og(rın)ta muŋadturtı.* "Oraya ***varıp*** Badhari braman ve öteki büyük hâkimleri din ve hikmet konularında hayrete düşürdü." (Mayt. 53 27/28) tümcesi, iki öz katmanın birleşmesinden meydana gelmiştir. *Anta (te)gip* birinci öz katmanı, *badari bramanta ulatı ulug bilgelerig nom bilge bilig og(rın)ta muŋadturtı* ikinci öz katmanı oluşturmaktadır. Her iki katmanın ortak özneye (o Ø) sahip olması birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğine bir kanıttır. {-(X)p} gerundium morfemi ile kullanılan *teg-* fiili *muŋadtur* fiilinde bulunan {-DI} zaman işlemcisinin kapsama alanında olduğundan söz konusu tümce "*Anta* ***(te)gdi*** *badari bramanta ulatı ulug bilgelerig nom bilge bilig og(rın)ta muŋadturtı."* şeklinde de yorumlanabilmektedir. Bu sebeple söz konusu tümce eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmelidir.

Aşağıda verilen örneklerde de her bir birleşik tümcenin öz katmanda birleştiği görülmektedir. Çünkü birleşik yapıyı oluşturan her katman kendi içerisinde bir temel üyeyi paylaşmaktadır. Ayrıca temel tümcecik fiillerinin taşıdığı işlemciler diğer öz katmanların yüklemcil ögesini de kapsadığından tümcelerin türü eş-bağımlı olarak kabul edilmelidir. Bu durumda (16).tümce öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapılara örnek teşkil etmektedir. Zira *ol biş yüz koltguçılar* her iki katmana ait özne olarak işlev görmekte ve bitimli fiile eklenen {-DI} zaman işlemcisi aynı zamanda *işit-* fiilini de kapsamaktadır. Bu sebeple söz konusu tümce "*Ötrü ol ödün ol biş yüz koltguçılar bu*

*savag **işiddiler** ulıdılar sıktılar." şeklinde* yorumlanmaya müsaittir. (17).örnekte her bir katmanın ortak özne (sizler Ø) paylaşıyor olması birleşmenin öz katmanlarda gerçekleştiğinin göstergesidir. Temel fiilin taşıdığı istek-emir kiplik işlemcisi aynı zamanda birinci öz katmana ait yüklemcil ögeyi (bıçıp) de kapsadığından söz konusu tümce "*Bu yagılar kız…yiti öŋi etözlerin **bıçıŋlar**…(s)uburganlar ara kemişiŋler.*" şeklinde yorumlanabilmektedir. Bu sebeple (17).tümce öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak değerlendirilmektedir. (18).tümcede temel tümceciğe ait fiilin istek kiplik işlemcisi taşıdığı görülmektedir. Söz konusu tümcenin "*Amtı men **barayın** şariputri (arhant)ka tuyuzayın*." şeklinde ifade edilebilmesi {-(X)p}'li fiilin bitimli fiile ait işlemcinin kapsamı dâhilinde olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca *men* her iki katmanın ortak öznesi olarak işlev gördüğünden örnek tümce öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak kabul edilmektedir. (19).tümcede bitimli fiilin (sakınç sakınur) sahip olduğu aorist işlemcisi *olurup, öp, sakınıp, osuglug bolup, turgurup* yüklemcil ögelerini de kapsadığından birleşmenin türü eş-bağımlıdır. Ayrıca *Maytrı bodisvt* birleşik tümcenin her bir katmanına ait ortak özne olarak işlev görmektedir:

(16) *Ötrü ol ödün ol biş yüz koltguçılar bu savag **işidip** ulıdılar sıktılar.* "Bunun üzerine o beş yüz dilenci bu sözü ***işitip*** feryat ettiler, hıçkıra hıçkıra ağladılar." (İKP 66 8/11).

(17) *Bu yagılar kız…yiti öŋi etözlerin **bıçıp**…(s)uburganlar ara kemişiŋler.* "Bu düşman olan kızların vücutlarını yedi ***parçaya ayırıp***…mezarlar arasına atın." (Mayt. 47 9/11).

(18) *Amtı men **barıp** şariputri (arhant)ka tuyuzayın*. "Şimdi ben ***gidip*** (veli) Şāriputra'ya bildireyim." (Mayt. 70 17/18).

(19) *Ayagka tegimlig maytrı bodisvt ol ok orunta **olu(rup)** ilkide ertmiş rtnaşiki artadrşda ulatı bügü biliglig burkanlarnaŋ alkamış alkışların **öp sakınıp** yar(lı)kançuçı biliglig üç/-…/süŋün yülegün **san(çı-)tmış osuglug bolup** kop kamag tirig tınlıg ödüş özlüg tınlıglar öze yarlıkançuçı bilig turgurup ince sakınç sakınur.* "Saygı değer Maytrı bodhisattva bizzat bu yere ***oturup*** vaktiyle gelmiş geçmiş Ratnaşikhin, Arthadarşin ve diğer hikmetli burkanların övülmüş takdislerini ***düşünüp idrak edip*** merhametli üç (çatallı) mızrak ve bıçak ile ***dövüşmüş gibi olup*** bütün canlı yaratıklar için acıma duygusu besleyip şöyle düşünür." (Mayt. 83 32/43).

(20) Örnekte iki yan tümceciğin ve bir temel tümceciğin birleşmesinden meydana gelen karmaşık yapıda bir tümce bulunmaktadır. En dış katmanda yüklemcil ögesi {-sAr} işaretleyicisi ile genişletilen bir yan tümcecik, iç katmanda {–(X)p} gerundium morfemi ile yüklemcil ögesinin kişi, kiplik ya da zaman işaretleyicisi yönüyle bitimli fiile bağlı olduğu bir diğer yan tümcecik yer almaktadır. Bu bağlamda (20).tümcede bitimli fiile (sözlemiş kergek) ait gereklilik ifade eden kiplik işlemcisi aynı zamanda yan tümceciğe ait fiili de (töpün yükünüp) kapsadığından temel tümcecik ile ikinci yan tümceciğin türü eş-bağımlı olarak kabul edilmelidir. Söz konusu tümcenin birleşme-tür çeşidi ise dış katmanda yer alan {–sAr}'lı morfeme göre belirlenmelidir:

(20) *Kimler birök bo d(a)rni nomug tutayın tip sakınsarlar eŋ öŋre burhanlar bodid(a)t(a)vlar atın atayu yinçürü töpün* ***yükünüp antata basa timin ök*** *bo <d(a)rni> nomug sözlemiş kergek.* "Kimler eğer bu dhārāniyi tutayım diye düşünse ilk önce buddhalar bodhisattvalar adı ile zikrederek (onlara) ***secde edip ondan sonra derhal*** bu <dhārāniyi> söylemesi gerekir." (AYS V. Kitap 179/180 0286/0291).

(21) Tümce *özi arıg suvka kirip, yaŋı arıg ton kedip, eliginte tütsüglük tuta bo tütsügüg urup* ve *meni okızun o*lmak üzere dört öz katmanın birleşmesinden oluşmuştur. Zira her öz katmanın ortak bir öznesi (özi) bulunmaktadır. Bitimli fiilin sahip olduğu istek-emir kiplik işlemcisi aynı zamanda söz konusu tümceye ait yüklemcil ögeleri de kapsamaktadır. Bu bağlamda aynı tümce "*Özi arıg suvka kirzün, yaŋı arıg ton kedzün, eliginte tütsüglük tuta bo tütsügüg urzun* ve *meni okızun"* şeklinde de yorumlanabildiğinden türü eş-bağımlı olarak kabul edilmelidir:

(21) *Özi arıg* ***suvka kirip*** *yaŋı arıg* ***ton kedip*** *eliginte tütsüglük tuta bo* ***tütsügüg urup*** *meni okızun.* "Kendisi temiz ***suya girip*** (banyo yapıp) yeni, temiz ***giysi giyip*** elinde buhurluk tutarak bu tütsüyü ***yakıp*** beni çağırsın." (AYS VI. Kitap 131 0884/ 0888).

Bitimli fiilin {-gAy} işlemci morfemini aldığı (22).tümcede *körüp, yakın kelip, kirip, olurup* yüklemcil ögelerinin de aynı işlemcinin kapsamı dâhilinde olduğu söylenebilir. Bu sebeple aynı birleşik tümce "*Ötrü m(e)n ol ugurta ol tözünler oglınıŋ bo evrişin* ***körgey men*** *aŋa* ***yakın kelgey men*** *ol mandal kılmış evniŋ içinte* ***kirgey men*** *ol sutsita* ***olurgay men*** *anıŋ tapıgın udugın alı tegingey men."* şeklinde yorumlanmaya müsaittir. Bu bağlamda bitimli fiile ait işlemcinin diğer yüklemcil ögeleri kapsıyor

olması söz konusu tümceyi eş-bağımlı kılar. Söz konusu birleşik yapıyı oluşturan her katmanın öznelerinin ortak olması (men) sahip olması birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğinin göstergesidir:

(22) *Ötrü m(e)n ol ugurta ol tözünler oglınıŋ bo evrişin* ***körüp*** *aŋa* ***yakın kelip*** *ol mandal kılmış evniŋ içinte* ***kirip*** *ol sutsita* ***olurup*** *anıŋ tapıgın udugın alı tegingey men.* "İşte ben o zaman o asiller oğlunun bu yaptıklarını ***görüp*** ona ***yaklaşıp*** o özel alan hazırladığı evine ***oturup*** onun hizmetini kabul buyuracağım." (AY VIII 284/285 618/624).

2.1.1.1.1.2. *Fiil+{-(X)p} Ötrü* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde *{-(X)p} ötrü* formunun sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Burada {-(X)p}'nin predikatör işlevine sahip olduğu kabul edilmiş olsaydı *ötrü* tümce başı edatı olarak nitelendirilebilirdi. Böylelikle {-(X)p}'li tümceler ile *ötrü* ile başlayan tümceler arasında parataksis bir ilişkinin varlığından söz edilebilirdi. Hatta aynı parataksis ilişkinin {-(X)p} *anta(da)kin / anta(da)basa* formunun kullanıldığı birleşik yapılı tümcelerde de olduğu yargısına varılabilirdi. Ancak dil bilimcilerin konu ile ilgili kesin bir yargıya ulaşmaması meseleye bir diğer açıdan yaklaşmamıza neden olmuştur.

Daha önce de ifade edildiği üzere {-(X)p}'nin birtakım şekil bilgisel unsurlarla birlikte kullanılması söz konusu morfemin isim kökenli olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Özellikle Oğuz Kağan Destanında geçen örneklerde {-(X)p}'nin ardından lokatif ve ablatif morfemlerinin kullanılması ve kimi lehçelerde de isme gelen işletim morfemlerinin {-(X)p}'ye eklenebilmesi bu düşünceyi doğrular mahiyettedir. Dolayısıyla {-(X)p}'nin isim kökenli olması halinde *ötrü* son çekim edatı olarak kabul edilmelidir. Bu durumda bir klasik dönem eseri olan Altun Yaruk'ta çok sık karşılaşılan *{-(X)p} ötrü* formunun yer aldığı birleşik tümceler ile yine Altun Yaruk ve Totenbuch'ta sıklıkla karşılaşılan *{-(X)p} anta(da)kin / anta(da)basa* formunun yer aldığı birleşik tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre izahı da yapılmalıdır.

Taylan, bağımlı yapılar ile eş-bağımlı yapılar arasındaki farkı *isim çekim morfemleri-durum morfemleri, iyelik morfemi-ve/veya son çekim edatları "bağımlı" yapıları karakterize ederken;{-(X)p}, [-ken], [-ErEk], [-IncA] gibi basit yapılı*

oluşumlar "eş-bağımlı" yapıları karakterize etmektedir (Taylan, 1988: 339) şeklinde izah eder. Watters, bu konuda Taylan'a benzer ifadeler kullanır ve *tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapının son çekim edatı ve kimi eğik durum (oblique case) morfemleri alması sebebiyle tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapılardan ayrıldığını* belirtir (1993: 542). Taylan ve Watters'ın yapmış olduğu izahlar Eski Uygur Türkçesinde karşılaşılan *{-(X)p} ötrü* formlu birleşik tümcelerin bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesi gerektiği düşüncesini akla getirebilir. Ancak adı geçen araştırmacıların Birleşme ve Tür kuramı ile ilgili vermiş oldukları örneklerin günümüz Türkiye Türkçesine ait tümcelerle sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Zira Türkiye Türkçesinde son çekim edatını alan gerundiumların aynı zamanda kimi durum morfemleri ile birlikte kullanıldığı (geldikten sonra, ölmeden önce vb.) görülmektedir. Aynı zamanda bu tür birleşik tümcelerde gerundium, bitimli fiilin işlemcilerine bağımlı değildir. Başka bir ifade ile *partisip morfemi+durum morfemi+son çekim edatı* formundan ibaret birleşik yapılı gerundiumlar, aynı ardışık eksen boşluğu taşımaz. Ayrıca bu tür birleşik yapılı tümcelerde her bir katmanın çoğunlukla kendine ait bir özneye sahip olduğu görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise *{-(X)p} ötrü* formundan önce herhangi bir durum morfemi kullanılmamakla birlikte {-(X)p}'li fiil yine bitimli fiile eklenen işlemcilerin kapsamı alanındadır. Bunun yanı sıra *ötrü* son çekim edatı ile genişleyen {-(X)p}'li yan tümceciğin öznesi ile temel tümceciğin öznesi çoğunlukla ortaktır. Bu sebeple *partisip morfemi+durum morfemi+son çekim edatı* ile kurulan birleşik yapılı tümcelerle *{-(X)p} ötrü* formunun yer aldığı birleşik yapılı tümceleri birbirinden ayırmak gerekmektedir. Zira (23)-(28).örnekler incelendiğinde birleşik tümceleri oluşturan her bir katmanın ortak özneye sahip olduğu görülecektir. (23).örnekte *ol kamag tirin kuvrag arkası,* (24).örnekte *tört m(a)haraaç t(e)ŋriler,* (25).örnekte *men,* (26).örnekte *bo üç teginler,* (27).örnekte *ol t(e)ŋri kızı,* (28).örnekte *ol bayagut oglı* kullanıldıkları birleşik yapının her bir katmanına ait ortak özne olarak işlev görmektedir. Bu sebeple bahsi geçen tümcelerde birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği söylenebilir. Örnek tümcelerin türünü belirlemek için işlemci paylaşımcılarının gözden geçirilmesi gerekmektedir. (23).örnekten (28).örneğe kadar bütün birleşik yapılı tümcelerde yan tümcecik fiillerinin *ötrü* ile genişletilmiş olmasının aynı ardışık eksen boşluğu taşımasına engel teşkil etmediği görülmüştür. Nitekim (23).tümcede *körüp ötrü*, (24).tümcede *eşidip ötrü,* (25).tümcede *tükel bilge biligke tegip ötrü,* (26).tümcede *sözleşip ötrü,* (27).tümcede *uz kalaŋgurup ötrü,* (28).tümcede *körüp ötrü* yüklemcil ögelerinin aynı tümcelerde yer alan bitimli fiillere

ait işlemcinin (-DI) kapsamı alanında olduğu söylenebilir. Bu sebeple Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *{-(X)p} ötrü* formunun kullanıldığı tümceler *öz katmanda birleşen eş-bağımlı tümceler* olarak değerlendirilmiştir:

(23) *Anı* ***körüp ötrü*** *ol kamag tirin kuvrag arkası ertiŋü tangladılar..muŋaddılar*. "Onu ***görüp sonra*** o bütün topluluk ve destekçileri şaşırdılar, hayret ettiler." (AY III. Kitap 70 31b 16/18).

(24) *Ol üdün tört m(a)haraaç t(e)ŋriler t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ bo y(a)rlıgın* ***eşidip ötrü*** *t(e)rkin tavratı olormış oronlarıntın* ***örü turup*** *birtin sıŋar oŋ 'eŋ(n)inlerindeki tonların* ***açınıp*** *oŋ tizlerin* ***çökitip*** *ayaların* ***kavşurup*** *agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ince tep ötündiler.* "O vakit dört Mahārāja Tanrılar, Tanrı Tanrısı Budanın bu buyruğunu ***işitip sonra*** çabucak oturdukları yerden ***ayağa kalkıp*** bir taraftaki, sağ omzundaki giysilerini ***açıp***, sağ dizlerini ***çökertip*** ayalarını ***kavuşturup*** saygıyla Tanrılar Tanrısı Budaya şöyle dedi." (AYS VI. Kitap 67/68 0049/57).

(25) *M(e)n öŋre ertmi yüz miŋ kolti nayut sanınça kalp üdlerte üç asankelar içinde burhan kutıŋa* ***katıglanıp*** *tüü tüpi yokaru turgu teg yürek yarılınçıg açıg tarka* ***emgekler emgenip*** *ol emgekimniŋ küçinde temin ök bo alp bulguluk üzeliksiz üstünki yeg köni tüz tuymak* ***burhan kutın bulup tükel bilge biligke tegip ötrü*** *bo ıdok nom erdinig aça yada okıtu nomladım.* "Ben geçmişte yüz bin Koti, Nayuta sayısınca Kalpa döneminde üç Asamkhyeya içinde Buda kutsallığına (ulaşmaya) ***çalışıp*** tüylerim diken diken olurcasına yürek yaralayıcı acılara, ***eziyetlere katlanıp*** bu zahmetim sayesinde bu ulaşılması zor mükemmel, gerçek aydınlanmaya buda kutsallığına ***ulaşıp*** eksiksiz, ***mükemmel bilgeliğe erişip sonra*** bu kutsal öğreti mücevherini açıkladım, yaydım." (AYS VI. Kitap 74/75 0128/0139).

(26) *Ol üdün bo üç teginler öz öz köŋüllerinteki sakınmış savların* ***sözleşip ötrü*** *örü turup ol arıg içinte takı içgerü kirtiler*. "O zaman bu üç prens kendi akıllarından geçen sözleri ***konuşup sonra*** kalkıp o orman içinden daha içeri girdiler." (ABH 79 108/111).

(27) *Ol t(e)ŋri kızı bo nomlug y(a)rlıgıg* ***eşidü teginip*** *ögrünç sevinç üze ertiŋü* ***uz kalaŋgurup ötrü*** *olurmış orunıntın* ***örü turup*** *birtin sıŋar oŋ tizin* ***çökitip ayasın kavşurup*** *agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ince tip ötündi.* "O tanrı kızı, bu dharmanın buyruğunu işitip sevinç ile epey ***yukarı fırlayıp sonra*** oturduğu yerinden

ayağa kalkıp sağ taraftaki sağ dizi ile ***çöküp (iki) ayasını birleştirip*** saygı göstermek suretiyle tanrı tanrısı buddhaya şöyle arz etti." (AYS V. Kitap 207 0649/0655).

(28) *Ol üdün ol bayagut oglı bo savıg* ***körüp ötrü*** *ınaru berü yügürüp törttin yıŋak* ***tegzinip suv tilep*** *idi bulmatı.* "Bunun üzerine, o *śresthī*nin oğlu bu durumu ***görüp sonra*** sağa sola ***koşup*** dört bir tarafı dolanarak su dilenmiş, [ama] hiç [su] bulamamış." (AYS IX. Tegzinç 138 0829/0833).

2.1.1.1.1.3. *Fiil+{-(X)p} Anta(da)kin / Anta(da)basa* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Altun Yaruk ve Totenbuch'ta {-(X)p}'den sonra *anta(da)kin / anta(da)basa* tümce başı edatlarının kullanıldığı tümcelere sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bu tür formun yer aldığı birleşik tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre çeşidini belirlemek için konu ile ilgili birkaç sorunun cevaplandırılması gerekmektedir:

1. *Anta(da)kin / anta(da)basa'*nın tümce başı edatı olarak kullanıldığı örneklerde bir önceki tümcede yer alan {-(X)p}'nin predikatör işlevinden söz edilebilir mi?

2. Herhangi bir işlemci morfemi taşımasa da bitimli fiillere ait kiplik, görünüş ve şahıs işlemcilerinin kapsamı alanında olması {-(X)p}'li fiillere kendinden sonra tümce başı edatı getirilmesi hakkı tanır mı?

{-(X)p}'nin yüklemleştirici (predicator) işlevinden söz edildiği takdirde *antada basa/ antada kin* ile birlikte kurulan yapıların birleştiği katman ve türü de değişecektir. Zira bu türden örnekler Van Valin ve LaPolla'nın *tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı birleşik yapı* (clausal coordination) için verdiği örnekler ve açıklamalar ile örtüşmektedir. Van Valin ve LaPolla söz konusu yapıda her bir tümceciğin -gerek duyulduğunda edim söz gücü de dâhil olmak üzere- işlemci açısından tamamen birbirinden bağımsız olabileceğini "*Mary dün Fred'i aradı ve ondan odayı beyaza boyamasını istedi."* (*Mary called Fred yesterday, and she asked him to paint her room white.)* tümcesi ile örneklendirir (1997: 463). Taylan (1988: 337) [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] özelliğe sahip bu yapıda hiçbir tümceciğin diğerinin temel bir üyesi olmadığını ve her bir tümceciğin fiilinin kendi işlemcisine sahip olduğunu belirtir. Ancak {-(X)p}'nin yüklemleştirici (predicator) işlevi ile ilgili net

bir sonuca ulaşılmaması meseleye farklı bir zaviyeden yaklaşmayı zorunlu kılmaktadır.

Kendisini *anta(da)kin / anta(da)basa* gibi bağlaçların takip ettiği örneklerde de yine {-(X)p}'li fiillerin bitimli fiillere ait kiplik, görünüş ve şahıs işlemcilerinin kapsamı alanında olduğu görülmüştür. Başka bir ifade ile söz konusu bağlaçların kullanılması, {-(X)p}'li fiillerin aynı ardışık eksen boşluğu (sequential same pivot) taşımasına engel teşkil etmemiştir. Ayrıca yine bu tür yapılarda {-(X)p}'li fiilin işaret ettiği özne ile bitimli fiilin öznesi eş-gönderimlidir. Dolayısıyla Altun Yaruk ve Totenbuch'ta sıklıkla karşılaşılan *{-(X)p} anta(da) kin / anta(da) basa* formunun yer aldığı tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre çeşidi öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda (29), (30) ve (32).örnekte *o Ø*, her katmana ait ortak özne olarak işlev görmektedir. Öz katmanların birleştiği örneklerde bağlaçlardan önce kullanılan *sözlep (29), bıntavır tartıp (30), körüp (31) ve sakınıp (32)* yüklemcil ögelerinin bitimli fiillere ait işlemcilerin kapsamı alanında olduğu görülmektedir:

(29) Bo darnig yüz sekiz kata ***sözlep antada basa*** temin çintamani erdini atl(ı)g darnig sözlezün. "Bu Dhārāni'yi 108 kez ***söyleyip ondan sonra hemen*** cintāmani mücevheri adlı Dhārani'yi söylesin." (AYS VI. Kitap 132 0897/0899).

(30) *Bo d(a)r(a)nı üze ot birle kayınturmış isig suvug yüz sekiz kata* ***arvap*** *çopunta* ***kodup*** *törtdin yıŋak* ***bıntavır tartıp anta kin*** *temin ol suv içinte* ***kirip*** *arıtı yunsun.* "Bu dharaniden sonra bitki ile kaynamış sıcak suyu yüz sekiz kez ***büyülü sözler okuyup*** çomağın üzerine ***bırakıp*** ve dört tarafa ***perde çekip sonra*** hemen o suya ***girip*** yıkansın (ve) arınsın." (AY VII. Kitap 139/140 451/456).

(31) *Tilin tamgakka tirep köz üze titrü burun uçın* ***körüp anta kin*** *vsirlıg bahşınıŋ dyanın sakıngu ol*. "Dil ile damağa bastırılıp gözler ile burun ucuna ***bakılıp ardından*** vajragurusun Dhyanası hayal edilmesi gerekir." (Tot. 163/164 1020/1023).

(32) *Ozakı tugmış kadaşlarınıŋ yakınında kaçsar ol tugmış kadaşları yme bilmeser körmeser anta basa antirabav erürin* ***bilip*** *üç yavlak yolnıŋ emgekin* ***ööp sakınıp anta basa*** *kizleklig atın* ***ööp sakınıp*** *at <atagu> (urguçı) bahşını* ***sakınıp anta basa*** *şiri çakira sanbaranıŋ mantalınta abişik teginmişig bilser şiri çakira sanbaraka ınag teginser anta ötürü tamsung tyan teŋri yüüz tilgenin* ***körkitip*** *kök kalıgka bargalı uyur.* "Ve insan eski tanıdıklarının/akrabalarının yanına kaçtığında, onlar (tanıdık ve

akraba) onu tanımayıp bilmediğinde (bu böyle olduğunda) insan ara oluşumunun oluşumunu ***tanıyıp*** bu üç kötü yolun sıkıntısını ***düşünüp ardından*** ise gizemlinin ismini düşünüp tevcih eden Guru isimliyi ***hatırlayıp sonra*** ise (insan) Sri Cakrasamvara'nın mandalasın da bir Abhiseka kazandığını anlar ve (insan) Sri Cakrasamvara da sığınma bulduğunda Dhyana tanrılığında (gerektiğinde) açıklama ***gösterilip*** en sonunda bulutlara/cennete yürür." (Tot. 90 326/335).

2.1.1.1.1.4. *Kaltı…Fiil+{-(X)p}* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Kaltı…Fiil+{-(X)p}* formlu yapılara da tanıklık edilmiştir. (33).örnekte katmanlar ortak özneye (o Ø) sahiptir. Bu sebeple birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği söylenebilir. Ayrıca bitimli fiile ait {-DI} işlemcisi aynı zamanda *tegip* yüklemcil ögesini de kapsadığından söz konusu tümcenin türü eş-bağımlı olarak nitelendirilmektedir. (34).örnekte bitimli fiilin pasif çekimli olması her katmanın farklı özneye sahip olmasına neden olmuştur. Ancak yine de temel tümcecikte kullanılan iyelik morfemi (tözin başlagın) her iki katman arasında semantik bir bağın kurulmasına neden olmuştur:

(33) ***Kaltı*** *taluy ögüzke* ***tegip*** *yiti kün turup k(e)mi yarattı yiti timir son k(e)mi solap turgurdı. "*Okyanus sahiline ***vardığında*** yedi gün boyunca gemi yaptı. Demir zincirle bağlayıp sabitledi." (İKP 37/38 11/12).

(34) **K(a)ltı** ignің b(e)lgüsin adırtlıg adır[a] **adırtlap anta kin** emlegü ol tözin tuta başlagın. "Bu nedenle, hastalığın alâmeti ayrıntılarıyla ***tefrik edilir edilmez,*** [hastalığın] başlangıcı ve kaynağı dikkate alınarak tedavi uygulanmalıdır." (AYS IX. Tegzinç 113 0614/0617).

2.1.1.1.1.5. *Ne…Fiil+{-(X)p}+(Ok)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen bir diğer form *Ne…Fiil+{-(X)p}+(Ok)* şeklindedir. Söz konusu formun yer aldığı tümceler, öz katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılar içerisinde yerini almaktadır. Zira (35).örnekte *ulugı mahabale tegin,* (36).örnekte *onlar Ø,* (37).örnekte *o Ø* öz katmanlara ait ortak özne olarak işlev görmektedir. Ayrıca *körüp* yüklemcil ögesi her bir tümcede bitimli fiillerin taşıdığı {-DI} işlemcisinin kapsamı alanındadır:

(35) ***Ne*** *anı ulugı mahabale tegin* ***körüp*** *ince tep tedi.* "Bunu büyük prens Māhabalā ***görünce*** şöyle dedi." (ABH 79 118/120).

(36) ***Ne*** *anı* ***körüp ök*** *et'özlerin ol süŋök üze kemişip ögsirep tınsırap kamıldılar.* "***Onu görünce*** kendilerini o kemiklerin üzerine fırlatıp kendilerinden geçerek yıkıldılar." (ABH 95 339/341).

(37) ***Ne*** *anı* ***körüp*** *takı artokrak oyırkandı yogurkandı.* "***Bunu görünce*** daha çok endişelendi." (ABH 98 384/385).

2.1.1.1.1.6. {-(X)p} Morfemli Birleşik Yapılarda Katmanlar Arasında Olumluluk-Olumsuzluk Uyumu

{-(X)p}'li birleşik yapılarda bitimli fiilin taşıdığı olumluluk-olumsuzluk işlemcisinin genellikle yan tümceciğe ait fiili de kapsadığı görülmektedir. Başka bir deyişle bitimli fiil olumlu çekimli ise diğer öz katman fiillerinin olumlu; bitimli fiil olumsuz ise diğer öz katman fiillerinin olumsuz anlam içerdiği görülmektedir. Ana fiil olumsuz çekimli ise {-(X)p}'nin genellikle kullanılmadığı görülmektedir. Ancak kimi örneklerde bitimli fiilde yer alan olumsuzluk işlemcisinin {-(X)p'li öz katmanda yer alan fiili kapsamadığı görülmektedir:

(38) *Ol ödün kaŋı kan bu ötüg sav* ***işidip*** *neŋ keginç birü umadı*. "O zaman han babası bu ricayı ***işitip (işittiği zaman)*** hiç cevap vermedi." (İKP 27 3/5).

(39) *Ötrü y(a)rl(ı)kın* ***işidip*** *kim neŋ un(a)madılar.* "(Sonra (Şehzade'nin) buyruğunu ***işitip*** kimse (geri gitmeye) asla razı olmadılar." (İKP 38 10/12).

(40) *Ötrü bodisatav* ***örü turup*** *ınaru berü* ***körüp*** *bı bıçgu* ***tilep*** *bulmadı.* "Sonra Bodhisattva ***ayağa kalkıp*** öteye beriye ***bakınıp*** bıçak ***arayıp*** bulamadı." (ABH 90 273/275).

(41) *Kamagda kiçigi sever amrak ogulum* ***yalaŋuz kalıp*** *kelmeser…* "Hepsinden küçüğü, sevgili oğlum ***yalnız kalıp*** gelmese…" (ABH 101 437/439).

(38)-(41).örnekler incelendiğinde birleşik yapıları oluşturan katmanların ortak bir temel üyeye sahip olduğu görülecektir. (38).örnekte *kaŋı kan,* (39).örnekte *kimse*[10], (40).örnekte *bodisatav,* (41).tümcede *sever amrak ogulum* sözcük ya da sözcük

[10] Birinci öz katmanda yüklemcil öge olumlu olduğu için kimse yerine herkes zamiri kullanılacaktır. Ancak yine de her iki zamir, aynı özneye işaret etmektedir.

grupları ortak özne olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla söz konusu tümcelerde birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği söylenebilir. Ancak olumsuzluk işaretleyicilerinin birinci öz katmanda yer alan yüklemcil ögeleri kapsamaması incelenen tümcelerin türünü eş-sıralı kılmaktadır.

{-(X)p} gerundiumu bitimli fiilden bağımsız olarak olumsuz anlam içerebilir. Bu durumda Türk diline ait tarihî metinlerde söz konusu morfemin olumsuzluk dengi olarak {-mADI(n)} morfeminin kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.1.1.6.1. {-mADI(n)}

{-(X)p, {-(X)pAn} ve ünlülü gerundiumların Eski Türkçedeki olumsuz karşılığı olarak tanımlanmaktadır (Ağca, 2010: 88; Tekin, 2016: 161).

Türk dilinin tarihî seyri içerisinde söz konusu morfemin fonolojik olarak değişkenlik gösterdiği bilinmektedir. Türk runik harfli yazıtlarda -matı(n); Irk Bitig'de [-matın] şeklinde kullanılan morfemin Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde {-mADIn}; Karahanlı Türkçesinde {-mAdI(n)}; Harezm Türkçesinde {-mAdIn}; Çağatay Türkçesinde de {-mAp}, {-mAy}[11] ve {-mAyIn}[12] şekilleri kullanılırken Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sürekli olarak {-mAdIn} şekli ile kullanıldığı; Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Azeri Türkçesi ve Kırım Tatarcasında da halen {-mAdAn} şekliyle yaşadığı kaydedilmiştir (Tekin, 2013b: 587-588).

{-mADI(n)} morfeminin etimolojisi ile ilgili birçok varsayımlarda bulunulmuş ancak net bir sonuç elde edilememiştir. Tekin; Thomsen, Radloff, Bang, Brockelmann ve Menges'in *-mA+-t fiilden isim yapan morfem+ n instrumental durum morfemi* tezini, [-t] morfeminin tam olarak {–(U)t} şeklinde olması ve bu morfemin Türkçede olumsuz kökten isim yapmak gibi bir işleve sahip olmaması sebebiyle reddeder. Araştırmacı Benzing'in *[-d] fiilden isim yapan morfem+ [ti] zarf morfemi* tezini Türkçede fiilden isim türeten [-d] morfemi olmaması sebebiyle reddeder. Ramstedt'in *[-ti] gerundium morfemi* tezi için verdiği *tüketi, yüzeti* örneklerinden yola çıkan Tekin, bu örneklerde yer alan gerundium morfeminin [-ti] değil {-I} olduğunu belirtir. Adı

[11] Tekin, -mAy gerundiumunun Orta Türkçede kullanılan -mA olumsuzluk morfemi ile -yU gerundiumunun kombinasyonu olabileceğini düşünür (Tekin, 2013: 587).

[12] Tekin -mAyIn şekli için Tonyukuk'taki -mayın kullanımını hatırlatarak morfemin ya -mA olumsuzluk morfemi ile -yIn'ın kombinasyonu olabileceğini ya da -mAy ile -In instrumental morfeminin kombinasyonu olabileceğini bildirir. Dolayısıyla -mAyIn ile -mAdIn'ın ayrı birer morfem olduğunu kabul eder ve bu konuda kendisi ile aynı düşünceyi taşıyan Eckmann'a ve onun iddiasının yer aldığı "Çağatayca El Kitabı"na gönderme yapar (Tekin, 2013: 587) .

geçen araştırmacı Ergin'in *yan yana gelen aynı sesteş kelimeden birinin düşmesiyle olumsuz anlamdaki kökten -mA isim-fiil ekine ablatif hal ekinin eklenmesiyle türetilmiştir (bil-me-me+din>bilmedin)* tezini fonetik ve semantik olarak reddeder. Fonetik olarak reddetmesinin sebebi *morfemin en eski şeklinin -mAtI(n) olması* ile ilgilidir. Semantik olarak reddetmesi de *morfemin anlamının "bir şeyi yapmamaktan" değil "bir şeyi yapmamak" olması* ile ilgilidir. Tekin Zeynep Korkmaz'ın *-mAtı< -mA morfemi+ d koruyucu ünsüz ve -I gerundium morfemi; -mAtın< -mA eki+ d koruyucu ünsüz+-^{0}n gerundium morfemi* tezini Türkçede tek koruyucu ünsüzün /y/ olması sebebiyle reddeder. Ş.Tekin'in söz konusu morfemin Toharca kökenli -ma-te şeklinden geldiği tezini Toharcada -ma'nın fiilden önce gelmesi sebebiyle ve doğal ya da ödünç olarak alınan bir morfemin Türkçe fiil köküne eklenemeyeceği sebebiyle reddeder.

Tekin bu iddialara karşı *-m isim-fiil morfemi+ *e- Altayca olumsuzluk fiili+*-tI(n) gerundium morfemi* şeklinde Altayca üzerinden bir tez geliştirir (al-ı-m e-ti(n)> Orkh. almatin "almadan"). Tekin, -m isim-fiil morfeminden önceki ünlünün düşmesini, *birleşik isimlerin oluşumunda (kay'ın ana>ka'ynana ve kayı'n ata >ka'ynata)ilk ismin son hecesinde yer alan vurgunun ilk heceye kayması ve böylelikle ikinci hecedeki ünlünün düşmesi* olayına bağlar (2013: 593).

Öner, {-mAtI} gerundiumunun iç içe birleşik cümle yapısına dayandığını belirtir. Araştırmacı *{-mA} olumsuzluk morfemi+-tI görülen geçmiş zaman morfemi* kalıplaşmasının sonraki safhada {-mAtI} gerundiumunu meydana getirmiş olabileceği tezini savunur. Öner, {-mAtI} gerundiumunun böyle şekillenmesi ile geçmiş zaman-teklik 3.şahıs çekimli cümlelerin isim olarak kalıplaşması (şıpsevdi, külbastı, imambayıldı vb.) arasında doğrudan bağlantı kurar (Öner, 1996: 833-840).

Tekin, Halaç Türkçesinde yaşayan {-tI(n)} gerundium morfemine işaret ederek -n'yi -tI'dan ayırmaz ve birlikte gerundium morfemi olarak değerlendirir. Ayrıca -tI(n) gerundium morfeminin Uygurcada sadece *neçökle-ti~neçökle-di "nasıl yaptı hangi tarzda yaptı"* örneğinde kullanıldığına değinir. Ancak T.Tekin'in verdiği örneklerde morfemin {-tI(n)} değil {-tI} şekliyle kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda {-mAtI} ile {–(X)p} arasındaki denklikten yola çıkarak {-tI} ve {–(X)p}'nin eş değer morfem olabilecekleri düşünülebilir. Bu sebeple {-tI} için gerundium morfemi tanımlaması yapılabilir. Söz konusu morfemin bir diğer birleşeni olan -n'nin ne tür bir işleve sahip olduğu sorusu da tam olarak cevaplandırılmış değildir.

Morfemin sentaktik ve semantik özellikleri ile ilgili bir takım değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Schulz, {-mADI(n)} ile kurulan tümcelerde kontekste bakılarak iki farklı anlamın çıkartılabileceğini ifade eder. İlkinde {-mADI(n)}'ın kullanıldığı yan tümcecik diğerinden bağımsız olarak kabul edildiğinden *A gerçekleşmez, B gerçekleşir* gibi bir anlam çıkarılabilir; diğerinde ise her iki katman birbiri ile alakalandırıldığından örnek yapı *A gerçekleşmeksizin B gerçekleşir* şeklinde yorumlanır (Schulz, 1978: 170). Bu bağlamda *sekiz oguz tokuz tatar kalmatı kelti "Sekiz Oğuz, Tokuz Tatar'dan (geride hiç kimse) kalmadı, geldi." (MÇ D 3)* tümcesi ilk yapıya; *Tuymatın tuzakka ilinmiş uça umatın olurur tir. "Farketmeden tuzağa takılmış uçamadan oturuyor der." (IB 25 61)* tümcesi de ikinci yapıya örnek olarak verilebilir. İki farklı kullanımın yer aldığı örneklerde aynı zamanda Birleşme ve Tür kuramına göre iki farklı yapının söz konusu olduğu söylenebilir. Birinci örnekte -kullanılmayan ama semantik anlamda varlığı hissedilen- *ama, fakat* gibi bağlaçlarla birbirine bağlanan tümcelere eş değerde bir yapı söz konusudur. İkinci tümcede ise biri diğerini durum yönüyle niteleyen iki katmanlı bir yapının varlığından söz edilebilir. Dolayısıyla ilk örnek eş-sıralı yapı, ikinci örnek de bağımlı yapı olarak değerlendirilebilir.

Schulz, {-mADI(n)} gerundium morfeminin farklı semantik işlevlere sahip olduğunu ifade eder. Bu işlevlerden ilki eşlik etme (accompanying) olarak tanımlanmaktadır. Bu tür tümcelerde *A gerçekleşmezken B gerçekleşir* anlamı yatmaktadır. Araştırmacı söz konusu anlam ilişkisi için *Ne bo bayagut oglın körtükte ötrü ol umunçlug köŋülin titrü körüp* ***közlerin ançakya yme öŋi kitermedin*** *titrü körüp yatdılar.* "[Balıklar] o śresthīnin oğlunu gördüğü vakit, [onu] umutla seyredip ***gözlerini bir an dahi kırpmadan*** [ona] dikkatlice bakıp kalmışlar." (AYS IX. Tegzinç 138 0826/0829); *Bu savag eşidip çaştani ilig beg yürekin katrunup ançakıa yme* ***korkmatın*** *ol yeklerke ince tep tedi.* " Bu sözleri işitince Çaştani Bey şeytanlara ***korkmadan*** şunları söyledi."(U IV A 22-25) tümcelerini örnek olarak verir. Örnek tümcelerde E_2'ye (titrü körüp yatdılar) eşlik eden eylem E_1'dir (közlerin ançakya yme öŋi kitermedin). Ancak yine aynı tümcede her iki katman arasında durum anlam ilişkisi olduğu düşünülebilir. Bir diğer örnekte E_2 (ince tep tedi) ile aynı zamanda gerçekleştiği düşünülen E_1'nin (korkmatın) aynı zamanda durum anlam ilişkisi kurduğu görülmektedir. Bu sebeple Erdal, söz konusu morfem ile kurulan yapıları *kontekste bağlı gerundiumlarla kurulan tümcecikler (clauses with contextual*

converbs) başlığı altında verir (2004: 458). Erdal'ın ifade ettiği şekilde bir anlam ilişkisi aşağıdaki tümcelerde de mevcuttur:

Anın bo nomlug etöz artamadın buzulmadın tepremedin kamşamadın örügin amılın ertükteg meŋün turup alku burhanlarnıŋ öŋi öŋi adrok adrok işlerin küdöklerin barça bütürgeli belgürtgeli utaçı tep tetir. "Onun için bu dini varlık bozulmadan, değişmeden sükûnet ile öylesine ebedi olup bütün Buddhaların değişik ve seçkin işlerini tümüyle bitirebilecek, belirtebilecek(tir) denilir." (AY II 0730/0736)

Ötrü olar burhan erdinig ayıglamadın nom erdinig yeniglemedin bursaŋ kuvrag erdinig uçuzlamadın tınlıg oglanlarınıŋ tarımaduk edgülüg yıltızların tarıtdurgaylar. "Daha sonra onlar Buddha'nın mücevherini kötülemeden, din mücevherini değersizleştirmeden, cemaat mücevherini değersizleştirmeden insanoğlunun ekmediği iyi kökleri ektirsinler." (AY II 1201/1206).

Ötrü son çekim edatının *partisip morfemi+lokatif morfemi* formundan sonra geldiği tümcelerde ve {–(X)p}'den sonra kullanıldığı tümcelerde göreceli zaman anlamı sağladığı bilinmektedir. Schulz {-mADIn} morfeminden sonra *ötrü* son çekim edatının kullanıldığı örneklere işaret ederek bu tür tümcelerde de zaman anlamının olabileceğini ifade eder:

Ol ulug bilge biliglig közin körmekleri küçinte nirvanıg yeme ***tetmetin*** *sansarka yeme* ***yapşınmatın ötrü*** *tütrüm teriŋ yorıkta yorıyurlar*. "O büyük bilgi gözü ile görmeleri sayesinde yine nirvanayı da ***bırakmadan*** samsaraya da ***bağlanmadan*** derin yolda yürürler." (AY IV. Tegzinç 498 2599/2604). Söz konusu tümcede tek başına zaman anlam ilişkisinin olduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olur. Zira *-mAtIn ötrü* formunun kullanıldığı tümcede katmanlar arasında durum anlam ilişkisi de bulunmaktadır.

{-mADI(n)} morfeminin bir diğer semantik işlevi temel tümcecikte işaret edilen eylemin nedenini belirten bir yan tümcecik oluşturmasıdır:

Tigin emgekin ***körü umatın*** *tigiŋe ince tip tidi.* "(Aksakal) Şehzadenin acısını ***görmeye dayanamayıp/dayanamadığı için*** şöyle dedi." (İKP 55 12).

Yirtinçüg asıgıg ***tilemetin*** *at küü bulunç alınç özin ök kelip kamagka ayaguluk çiltegülük bolgaylar.* "Dünyayı, faydayı ***dilemeden/dilemedikleri için*** şan, şöhret, kar-kazanç kendiliğinden gelip herkes katında saygı göreceklerdir." (AY III. Kitap 76 19/22).

Schulz, -mADI(n) morfeminin bir diğer semantik işlevini y*erini almak (substituting)* olarak tanımlar. Bu tür tümcelerde yer alan katmanlar, *A'yı gerçekleştirmek yerine B'yi gerçekleştirmek* şeklinde yorumlanabilir (Schulz, 1978: 170-175).Taranan metinlerde *yerini almak* şeklinde ifade edilen anlam ilişkisine örnek olabilecek tümceler şunlardır:

Edgü törülerte ***bışrunmatın ögretinmetin*** *amru ayıg kılınçlarıg ok asdım üklitdim erser* "İyi öğretiler üzerinde ***çalışmadan (çalışmak yerine)*** onları ***öğrenmeden (öğrenmek yerine)*** sürekli kötü davranışları da artırdım çoğalttım ise." (AY III. Kitap 30 18/21).

Negülük titdiŋ özügin bizni birle ***barmadın***. "Ne diye terkettin kendini, ***bizimle varmadın. (varmak yerine).***" (ABH 95 349).

Örnek olarak verilen tümcelerde özelde katmanlar arasında *eşlik etme, zaman, sebep ve yerini almak* gibi anlamlar yatabilir. Ancak {-mADI(n)} ile kurulan birleşik yapılı tümcelere belirli bir semantik değerin yüklenmesi mümkün görünmemektedir. Bu durum söz konusu morfem ile kurulan gerundiumların kontekste bağlı olarak yorumlanması gerektiği sonucuna ulaştırır.

2.1.1.1.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

2.1.1.1.2.1. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde {-(X)p} ile kurulu yan tümceciğin genellikle birleşik yapılı tümcenin topik ve fokus konuma yerleştiği görülmektedir. Bu durumda Eski Uygur Türkçesinde {-(X)p} ile kurulu yan tümceciğin içerdiği bilginin önem sırasına göre kimi durumlarda (fokus) öncelik ifade ettiği; ancak çoğu kez de tümce başında kullanılarak (topik) yazar tarafından önceden konuşulan bir konuya işaret ettiği düşünülebilir.

Taranan metinlerde {-(X)p} ile kurulu yan tümceciğin ikincil konumda (backgrounding) kullanıldığı örneklere Altun Yaruk'ta tanıklık edilmiştir. Örneklerde temel tümcenin fiili olarak kullanılan *körtiler* ve *sözlezün* ögesinden sonra {-(X)p}'li yan tümceciğin kullanıldığı böylelikle söz konusu yan tümceciğin ikincil konuma yerleştiği görülmektedir:

Antata kin bir ugurta ol bayagut oglı otaçı udakapuri udaka{k}alvani atl(ı)g iki oglanı birle balık uluş sayu kezigçe keze yorıyu bir kurug öleŋte [ter]iŋ kutuztın (düz. kudugtın) erter erken ***körtiler*** *[kalın kuş keyikler kuvragın manu irbis tilkü karsak yiüy (düz. yüy) kara kuş ulatı ed yideçi kan içteçi tınl(ı)glar tavrak yügürü y(i)ti uça yumgı birtin yıŋak yolanıp aşunmaklaşu barmış.]* "*Bu arada, bir vakit o śresthīnin oğlu hekim Udakapūri [ve] Udakaālīna [adlı] iki oğlu ile beraber sırasıyla şehir şehir gezdikleri sırada boş bir çimenlikte derin bir kuyunun [yanından] geçerlerken,* ***gördüler*** *[kalabalık bir yabanî kuş ve hayvan topluluğu içinde vahşi kedi, panter, bozkır tilkisi, vahşi maymun, kartal ile birlikte et yiyip kan içen canlıların hızla [etrafa] dağılıp birden havalanarak toplu halde bir tarafa yönelmek suretiyle kaçıp koşuştuklarını.]" (AYS IX. Tegzinç 131/132 0776/0786).*

Üç yiti kün ertginçe öŋreki d(a)r(a)nıg ***sözlezün*** *[titrü körüp körkümin sarasvati üskinte.] "Üç (kere) yedi gün geçtiğinde resmime iyice bakarak karşımda durup önceki dharaniyi söylesin [karşımda durup resmime iyice bakarak]." (AY VII 156 684/687).*

Topik konuma verilebilecek örneklerden bazıları şunlardır:

[Puşi bergeli kızganıp] yeti türlüg puşi nomka tüketi berü umad(ı)m(ı)z erser…["Sadaka vermekten kaçınıp] yedi türlü sadaka öğretisini tam olarak yerine getirmediysek…" (Huast. 87 269/271).

[Elgin adakın b(e)rklep] kınlıkta urdılar. "[Elini ayağını bağlayıp] zindana attılar." (İKP 58 6/7).

[Muŋadınçıg taŋlançıg küü kelig edremler taşgarıp] ötrü aŋa k(a)ltı öŋreki teg üzeliksiz üstünki yig köni tüz tuymak burhan kutıŋa alkış birü y(a)rlıkadı. "[(Budanın) hayret verici sihir gücü dışarı çıkıp]; sonra ona, önceki gibi en üstün, en doğru aydınlanma adlı buddha kutunu kehanet ederek buyurdu." (AYS V. Kitap 243/244 1158/1162).

[Tilin tamgakka tirep köz üze titrü burun uçın körüp] anta kin vsirlıg bahşınıŋ dyanın sakıngu ol. "[Dil ile damağa bastırılıp gözler ile burun ucuna bakılıp] ardından vajragurusun Dhyanası hayal edilmesi şarttır."(Tot. 163/164 1020/1023).

Taranan Uygur metinlerinin kiminde temel tümcecik yükleminin hemen önünde yer alan ve böylelikle fokus konuma yerleştirilen {-(X)p}'li yan tümceciklere tanıklık edilmiştir. Verilen örneklerde {-(X)p}'nin eklendiği yüklemcil öge temel tümcecik fiilinden ayrı olarak yorumlanabilmektedir. Başka bir ifade ile bu örneklerde {-(X)p}'nin kendinden sonra gelen fiil ile birlikte birleşik fiil teşkil ettiği iddia edilemez. Bu sebeple {-(X)p} ile kurulu yan tümceciğin bu örneklerde fokus konumda olduğu rahatlıkla söylenebilir:

Hormuzta t(e)ŋri oglan[ı] beş t(e)ŋri, biziŋ üzüt(ü)müz [sön [yek]lügün süŋüşüp] balıg başl(ı)g/boltı... "Hormuzta tanrının çocukları beş tanrı ile bizim ruhlarımız, [ezelde şeytanlarla savaşıp] yaralandı." (Huast. 78 7/10).

Sürüg ud kamag öntükte tilin yalg(a)p [iki közinteki şışın alıp] kottı " Sığır sürüsü(nün) tamamı geçip gittikten sonra onu diliyle yalayarak [iki gözündeki şişi çıkarıp] attı. (İKP 59/60 10/12).

Ötrü ol ödün ol biş yüz koltguçılar [bu savag işidip] ulıdılar sıktılar. "Bunun üzerine o beş yüz dilenci [bu sözü işitip] feryat ettiler, hıçkıra hıçkıra ağladılar." (İKP 66 8/11).

Ötrü turup iki kamış sış ilip kıy(ı)p [iki közüŋe s(a)nçıp] tezti. "Sonra kalkıp iki kamışın ucunu sivriltip [(ağabeyinin) iki gözüne saplayıp] kaçtı." (İKP 55 1/3).

Aşağıdaki tümcelerin ilkinde Ş.Tekin, çevirisinde *oraya* zamirini kullanarak her iki fiili (önüp bar-) birbirinden ayırmıştır. Ancak verilen örneklerde *barmak, yatmak, turur* tasviri fiilleri ile birlikte kullanılan {-(X)p}'li yapı, birleşik fiil olarak değerlendirilmelidir. Bu durumda söz konusu örneklerde {-(X)p}'nin yer aldığı fiili yan tümceciğin yüklemcil bir ögesi olarak değerlendirmek ve bu tümceciğin fokus konumda yer aldığını söylemek mümkün değildir:

Bu savı işidip niridani bramn yagışlıg yirdin [önüp bardı…] "Bu sözü işitip Nirdhana brahman [kurban yerinden kalkıp] oraya gitti." (Mayt. 55 6/8).

(bu) (ya)rlıg yarlıkadukta ol sansız (tümen) (y)ıgılmış kuvrag [yadılıp bardılar]. "(Bu) haşmetli sözü söyledikten sonra o sayısız toplanmış olan cemaat [dağılıp gitti]." (Mayt. 68 45/46).

Anta ötrü (bu) (i)ki uru şortapan kutın bulup ul(ug) agar ayamakın teŋri teŋrisi burk(an)tın boşug yarlıkap kerti igil etözin bakşısı badarıka ol savlarag ögrünçü iştürgeli dkşanpt ilke [önüp bardı]. "Bunun üzerine (bu) iki oğul, Şrota-āpanna asaletini bulup büyük bir hürmetle Tanrılar Tanrısı Burkan ile haşmetle vedalaşıp bayağı (dünyevi) vücudu ile üstadı Badhari'ye bu sözleri sevinçle bildirmek için Dakŝināpatha ülkesine [çıkıp gitti.]" (Mayt. 67 14/20).

M(a)has(a)tve tegin ol barsnıŋ açın torokın emgekin tolgakın tetrü körüp tegre tegzinip közin idi andıran keterü umatın ür keç tetrü körü turup ötrü kodup öŋi [yorıp bardılar]. "Mahasattva prens o kaplanın açlığını, zayıflığını, eziyetini tam olarak izleyip etrafında dönüp dolaşıp gözünü ondan hiç ayırmadan uzun süre dikkatlice bakıp durup sonra (bakmayı) bırakıp başka tarafa [yürüyüp gittiler.] Sonra o vakit Mahasattva Bodhisattva yürüyerek şöyle düşündü." (ABH 84/85 178/ 184).

Ne bo bayagut oglın körtükte ötrü ol umunçlug köŋülin titrü körüp közlerin ançakya yme öŋi kitermedin titrü [körüp yatdılar]. "[Balıklar] o śresthīnin oğlunu

gördüğü vakit, [onu] umutla seyredip gözlerini bir an dahi kırpmadan [ona] dikkatlice [bakıp kalmışlar].” (AYS IX. Tegzinç 138 0826/0829).

Neçete birök m(e)n nırvanka kirü y(a)rlıkasar m(e)n y(e)m(e) inçip edgü tityük nomlug şazınım öçülmetin alkınmatın şuradi üdke’teginç kedki yirtinçüde [serilip turur]. “İşte o zaman ben Nirvana’ya girsem bile böylesi iyi denilen öğretili öğretim ortadan kalkıp yok olmadan işitilmiş zamana kadar sonraki dünyada [yerleşip kalır].” (AY III. Kitap 19b 51 12/15 ve 52 16/17).

Gulcalı’ya ait olan aşağıdaki çeviride (2015a: 77) *ötünüp ayıtıp* ve *kalmak*, iki ayrı fiil olarak düşünülüp yorumlanmıştır. Eraslan aynı örneği *kalmak* tasviri fiili ile kurulu birleşik yapılı fiil olarak değerlendirdiğinden *devamlı olarak ricada bulundular* şeklinde çevirmiştir (2012: 445).

Kaçan anda tegip ilinçü meŋi işin ertürdükte ötrü ol üç tegitler hua çeçek tüşyemiş evdigeli [ataları ilig begke ötünüp ayıtıp] kaltılar. “Oraya ulaşıp eğlenip neşelendikten sonra üç prens çiçek, meyve, (ve) yemiş toplamak için [babaları hükümdara (izin için) sorup] (geride) kaldılar.” (ABH 77 81/85).

Örneklerde de görüldüğü üzere Türk dilinin tarihî dönemlerine ait eserler üzerine yapılan çeviri çalışmalarında farklı yorumlarla karşılaşmak mümkündür. Bu ikilem belki de *kalmak* ya da diğer fiillerin tasviri fiil olarak kullanımının henüz yaygın olmayışı ile ilgilidir. Eldeki çalışmada Eraslan’ın çevirisi göz önünde bulundurulmuş ve tümcenin bitimli fiili *ayıtıp kalmak* şeklinde yorumlandığından fokus konuma yerleştirilmemiştir.

Sonuç olarak Eski Uygur Türkçesi ile yazılı korpusta temel tümceciğin yüklemine göre fokus ve topik konumunda yer alan {-(X)p} ile kurulu yan tümceciklere tanıklık edilmiştir. Ancak {-(X)p} ile kurulu yan tümcecikler, verilen istisna örneklerin dışında ikincil konumda (backgrounding) yer almamıştır. Bunun yanı sıra {-(X)p}’nin *barmak, kalmak, turmak* tasviri yardımcı fiillerle oluşturduğu birleşik yapılı fiillere rastlanılmıştır. Bu tür örneklerdeki birleşik yapılı fiiller birbirinden ayrı iki fiil olarak değerlendirilmediğinden {-(X)p} morfemini alan tümcecik, fokus konuma yerleştirilmemiştir.

2.1.1.1.2.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Yapılan tipoloji çalışmasında, Türkçenin ÖNY (SOV) dilleri arasına yerleştirildiği ancak bu sıralamanın geçerliliği katı kurallarla sabit olmadığı daha önce belirtilmiştir. Zira Türkçe, sözcüklerin tümce içerisinde rahatlıkla hareket edebileceği

bir esnekliğe sahiptir. Modern Türkiye Türkçesine ait bu şekilde bir esnekliğe, korpusu oluşturan eserlerde rastlanılmamıştır. Çünkü bu eserlerde {-(X)p}'nin yer aldığı tümceciğe ait ögelerin istisnasız olarak yüklemcil ögenin soluna konumlandığı görülmektedir.

Söz konusu birleşik yapıyı oluşturan katmanlar genel olarak ortak özne taşıdığından {-(X)p}'nin yer aldığı yan tümcecik içinde farklı bir özneye nadir olarak tanıklık edilmektedir. Bu tür yapıların kendine has öznesi varsa genellikle sıralama (Ö)(N)Y[13] şeklindedir. Nitekim örnekte {-(X)p}'nin yer aldığı yan tümceciğin öznesi (badarı bramn) topik konuma, nesnesi (teŋri teŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin) fokus konuma yerleştirilmiştir. Bir sonraki örnekte özne (tözün maytrı bodisvtnıŋ kerti körki), yüklemden hemen önce gelerek fokus konuma yerleşmiş; böylelikle klasik sözcük diziminin dışına çıkılmamıştır:

Anta ötrü [badarı bramn bu muntag türlüg öŋre kisre işitmedük teŋri teŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin işidip] alku etözinteki tü tüpleri barça yokaru turdı. "Bunun üzerine [Badhari brahman vaktiyle işitmediği Tanrılar Tanrısı Burkan'ın (bu türlü) iyi adını, şöhretini işitip/işitince] bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi." (Mayt. 60 21/26)

Bu munça sav sözlep süzük köŋülin yinçürü töpün yüküntükte ötrü [tözün maytrı bodisvtnıŋ kerti körki yitlinip] toyın dıntar körki belgülüg boltı. "Bunca sözleri söyleyip temiz bir gönülle eğilerek secdeye vardıktan sonra [asil Maytrı bodhisattva'nın dünyevi vücudu kaybolup] (ve) rahip vücudu belirdi." (Mayt. 65 10/14).

{-(X)p}'nin yer aldığı tümceciğin kendi içinde istisnasız (Ö)NY şeklinde sözcük sıralamasına örnek olabilecek diğer tümceler şu şekildedir:

Anta ötrü purnabtri [tükel bilge teŋri teŋrisi burkannıŋ sakınu yitinçsiz edgüsin öp sakınıp] ince tip tidi… "Bunun üzerine Pūrnabhadra [mükemmel hikmetli Tanrılar Tanrısı Burkan'ın düşünmekle erişilmeyen meziyetlerini düşünüp idrak edip] şöyle dedi." (Mayt. 60 10/13).

[Üç yavlak yollar barça yitlinip] [yirtinçüte tolu erdinilig sögütler b(e)lgürüp] yiti erdinilig linhua çeçekler kuşatriler üstürdi kodı t(e)ŋridem hua çeçekler yagdı. "[Üç kötü yolların hepsi kat edilip] [yeryüzünde tamamen hazineli ağaçlar ortaya çıkıp] yedi hazineli lotus çiçekleri, gölgelikler yukarıdan aşağıya kutsal çiçekler yağdı." (AYS V. Kitap 223 0871/ 0876).

[13] Parantez içine alınmasının sebebi her tümcede sırasıyla özne-nesne dizilişinin olmaması ile ilgilidir.

Sonuç olarak Eski Uygur Türkçesi ile yazılan korpusta {-(X)p}'nin bulunduğu yan tümcecik kendi içerisinde (Ö)(N)Y sıralamasına uygun olarak dizilmiş; yapıyı oluşturan hiçbir ögenin yüklemcil ögeden sonraya konumlandığı görülmemiştir.

2.1.1.1.3. Semantik İnceleme

2.1.1.1.3.1. {-(X)p} Morfeminin Semantik İşlevi İle İlgili Yapılan Değerlendirmeler

{-(X)p}'nin semantik izahı hususunda farklı görüşlerle karşılaşılmaktadır. Haspelmath {-(X)p}'yi art arda sıralanan olayların ifade edilmesinde kullanılan bir çeşit *tümce bağlama aracı (clause-chaining device)* olarak nitelendirir ve bu özelliği ile {-(X)p}'yi diğer gerundium yapılarından ayırır. Araştırmacı Kumuk Türkçesinden verdiği örnekten[14] yola çıkarak {-(X)p}'yi zaman ifade eden bir gerundium ya da tümce bağlama aracı olarak değerlendirebilecek net bir ölçütün olmadığını belirtir (Haspelmath, 1995: 7).

Johanson {-(X)p}'nin işlevsel açıdan değerlendirmesini yaptığı çalışmasında (1995) söz konusu morfemi -tarihî metinleri ölçüt alarak- diğer gerundium morfemlerinden ayırır. Araştırmacıya göre Eski Türkçe metinlerde {-(X)p}'nin temel işlevi *anlatım zinciri (narrative chaining)* oluşturmak iken diğer gerundium morfemlerinin temel işlevi, temel tümceciğin içeriğini nitelemektir. Bu bağlamda Johanson {-(X)p}'yi ve diğer morfemleri [±niteleme][15] özelliğine göre birbirinden ayırt eder. Zira {-(X)p}, kendinden sona gelen tümceciği semantik açıdan [-niteleme] özelliğine sahipken diğer gerundium morfemleri [+niteleme] özelliğine sahiptir. Burada {-(X)p}'nin temel işlevi *periyodik zincirleme tümceler (periodische Kettensätze)* oluşturmaktır. Birleşik yapılı bu tümce tipinde, çok sayıda {-(X)p}'li tümce arka arkaya sıralanmaktadır. Bu şekilde bir yapıda tümceler arasında bir belirteç ilişkisi yoktur; sadece *konusal-anlatımsal eşitlik (thematischnarrative Gleichrangigkeit)* söz konusudur (Johanson 2007: 194).

Johanson {-(X)p} morfeminin yer aldığı birleşik tümce yapılarının Eski Türkçe metinlerde *anlatım zinciri* oluşturduğunu bu sebeple de her bir tümceciğin kendi

[14] Bular kölnü görüp, arbasın toktatıp, çemodannı Manajga da götertip, kölnü jagasına barıp, çemodannı açıp, şişleni çıgarıp tizip, suwdan tolturup kajtarıp çemodanga sala.
[15] Johanson, (±modified) şeklinde ifade etmiştir.

içerisinde bağımsız bir tümce olarak değerlendirildiğini; Avrupalılaşma sürecinde söz konusu morfemin bu işlevini *ve, veya* gibi bağlaçlara bıraktığını ifade eder. Araştırmacı Klasik Osmanlıca da yaygın olarak kullanılan anlatım zinciri işlevinin özellikle Tanzimat döneminde Fransız yazarların ve gazetecilerin etkisiyle zayıfladığını; bu dönemden itibaren {-(X)p} morfeminin daha çok belirteç işlevi ile ön plana çıktığının altını çizer (Johanson, 1995: 331-333).

Aydemir, {-(X)p} ile kurulan periyodik zincirleme tümcelerde üç ya da daha fazla sayıda gerundium tümcesinin belli bir söz dizimsel teknikle birbirine bağlandığını belirtir. Ayrıca birbirine zincirleme bağlanan tümceler arasında bir belirteç ilişkisinin olmadığını sadece konusal-anlatımsal eşitliğin söz konusu olduğunu ifade eder. Bu ilişkiye göre hiçbir gerundium tümcesi kendinden sonra gelen tümceyi semantik açıdan nitelemez; bu şekilde bağlanan gerundium tümceleri sentaktik olarak kronolojik bir sıralamada verilmektedir (Aydemir, 2010: 65).

Eraslan, Eski Uygur Türkçesinin gramerini incelediği çalışmasında (2012: 416) her durumda {-(X)p}'yi gerundium olarak adlandırır ve morfemin *bağlama işlevi* ve *zaman ifadeli zarf işlevi* olmak üzere iki temel işlevinin olduğunu belirtir. Ardından {-(X)p} gerundium morfeminin asıl işlevinin bağlama olduğunu bu sebeple getirildiği fiilde belirtilen hareketi daha sonraki bir harekete bağlamış böylece bir bağ görevi yüklenmiş olduğunu ifade eder. Araştırmacı, *Az nızvanıg bukurup turguzmazlar. "Hırs gibi ihtirasları boğarlar, onları yaratmazlar."* (KTUN, XVII, 325) ve *Yüz burhanlar uluşında barıp no nomlayur. "Yüz burkan ülkesine varıp akide vaaz eder."* (Totenbuch, 921-922) tümcelerini bağlama işlevine; *Anı körüp kotuz bukası tip tidi. "Onu görünce kotuz boğası diye söyledi."* (Pançatantra-Frag., A 1 r, 14) tümcesini de zaman ifadeli zarf-işlevine örnek olarak verir.

Delice, Türkçe dilbilgisi çalışmalarında {-(X)p}'nin hangi dilbilgisel kategori içerisinde bulunursa bulunsun genellikle *gerundium* olarak adlandırıldığını ya da kategori ayrımı yapılmadan *bağ-fiil* ifadesinin kullanıldığını belirtir. Delice'ye göre {-(X)p} morfemi *gerundium, bağ-fiil* ve *kiplik* olmak üzere üç kategori altında değerlendirilmelidir. Dilbiliminde gerundium ile bağ-fiilin birbirine karıştırıldığını iddia eden Delice, her iki terimin farklı kategoriler altında değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bu bağlamda eş görev ve eş değerde yüklem veya yüklemsileri birbirine bağlayan {-(X)p}, bağ-fiil işlevinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla {-(X)p}

morfemini alan asıl fiil kendisinden sonra gelen yüklem veya yüklemsiyle aynı dilbilgisel özellikleri taşımaktadır (Delice, 2012).

Nedjalkov, öncelikli olarak gerundiumları semantik çeşitliliklerine göre *özelleştirilmiş gerundiumlar (specialized converbs), kontekste bağlı gerundiumlar (contextual converbs), anlatıcı (bağlantı kurucu) gerundiumlar (narrative/coordinative converbs)* olmak üzere üç başlık altında toplamaktadır. Bunlardan özelleştirilmiş gerundiumlar, *zaman bildirenler (temporal specialized converbs)* ve *zaman bildirmeyenler (non-temporal specialized converbs)* olmak üzere iki alt başlığa ayrılmaktadır. Zaman bildiren gerundiumlar, eş zamanlılık (simultaneity), öncelik (anteriority), sonralık (posteriority) olmak üzere üç göreceli zaman anlamı içermektedir. Durum, sebep, sonuç, amaç, zıtlık vb. anlam içeren gerundiumlar da *zaman bildirmeyen gerundiumlar* başlığı altında değerlendirilmiştir. Kimi gerundiumların semantik işlevini belirlemek oldukça kolaydır. Kimilerinde ise anlamı belirlemenin tek şartı metnin bağlamını gözden geçirmektir. Başka bir ifade ile aynı anda eş zamanlılık, öncelik, sonralık, sebep, şart, sonuç, amaç, zıtlık vb. anlamlarına sahip olan kimi gerundiumların semantik işlevlerinin belirlenmesinde başvurulacak tek ölçüt kontekstin gözden geçirilmesidir. Nedjalkov'a göre anlatma işlevine (narrative/coordinative converbs) sahip olan {-(X)p}, semantik işlevinin belirlenmesinde aynı zamanda metnin bağlamına bakılması gereken bir gerundium morfemidir (contextual converb) (1995: 106-109).

Banguoğlu, {-(X)p} morfemini *ulama zarf- fiiller* başlığı altında değerlendirir. İşlevini şu şekilde sıralar: Yüklemi oldukları içcümleyi baş cümlenin yüklemine bağlamak ve iki kılışın birbiri ardınca veya aynı zamanda gerçekleştiğini göstermek. Araştırmacı bu zaman yakınlığının bazen iki fiilde bir tek kılışın sürekliliği anlamını yarattığını ve gerundiumun -yapıp durmak, sürüp gitmek örneklerinde olduğu gibi- bir türlü tasvir fiili meydana getirdiğini ifade eder (2015: 429).

Gabain çalışmasında (1988: 84), {-(X)p} gerundium morfeminin işlevini, *iş ve hareketin kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini göstermek* olarak kaydeder. Araştırmacı aynı çalışmada "*Esas fiilin yaptığı iş veya oluş; zaman, mantık yahut sebep bakımından bu fiilinkinden sonra gelir."* ifadesini kullanır (Gabain, 1988: 119).

Gabain her ne kadar {-(X)p}'nin *iş ve hareketin kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini göstermek olduğunu* ifade etse de çalışmasında bir yerde söz konusu morfem ile ünlülü gerundiumlar arasındaki benzerliğe değinir. Örnek olarak verdiği *Etin yiyü kanın içip bagarsukların et'özleriŋe yörgeyürler erdi. "Etini yiyip (yediler ve) kanını içerek (içtiler)* tümcesi için öncesinde ve sonrasında şu şekilde bir izahta bulunur: *Bundan sonra gelen cümle -p'nin tekrarını önlemek için, cümle belirleyicilerinin çift çift birbirlerine nasıl bağlanabileceklerini gösteriyor. İlk cümle belirleyicisi bir -u gerundiumu ile bağlanır ve ikinci -p gerundiumu bir cümleye tabi olur. Bunlar ikisi de aynı anda meydana gelirler ve sonra bağırsaklarını vücutlarına sararlar (1988: 119).*

Marcel Erdal, Gabain'in aksine söz konusu morfemin işlevini bu şekilde keskin çizgilerle ayırmaz. Erdal, {-(X)p}, {-(X)pAn}, nadir de olsa {-(X)pAnIn}, ünlülü gerundiumları, {-mAtI(n)} ve belki de {-mAks(X)z(X)n} morfemlerini kontekste bağlı gerundium (contextual converbs) olarak değerlendirir (Erdal, 2004: 458) Kontekste bağlı gerundium ifadesinin kullanılmasının araştırmacıya göre iki türlü izahı vardır. Birincisi bahsi geçen morfemlerle oluşturulan gerundiumların içerdiği eylem ile bitimli fiilin içerdiği eyleminin gerçekleştirilmesi sırasının bağlama göre belirlenmesi ile ilgilidir. Kimi durumda her iki eylem aynı anda (simultaneity) gerçekleşmeyi ifade ederken kimi durumda da her iki eylem arasındaki göreceli zaman ilişkisi önceliğe (anteriority) ya da sonralığa (posteriority) işaret edebilmektedir. İkincisi yan tümcecik ile temel tümcecik arasındaki sebepsel, koşul, karşıtlık, zaman vb. anlam ilişkisinin yine metnin bağlamından çıkarılması ile ilgilidir.

Özellikle {-(X)p} ve ünlülü gerundiumların kontekste bağlı anlamlarının incelendiği bu bölümde Erdal, verdiği örneklerle kimi durumda söz konusu morfemlerin ({-(X)p} ve ünlülü gerundiumlar) semantik açıdan farklı işleve sahip olabileceği konusunda Gabain ile hemfikirdir. Nitekim *Karlok yavlak sakınıp teze bardı. "Karlok kötü düşünceler taşıyıp kaçtı."; Bodis(a)v(a)t tegin bo uluş bodun ayıg kılınçlar kılmışın körüp ertiŋü busuşlug kadgulug bolup ıglayu balıkka kirdi. "Bodhisatva şehzade bu halkı günah işlerken görüp çok üzüldü ve ağlayarak şehre girdi." (İKP 3-4); Ol taşıg kötürüp ol kudug içinte kemiştiler. "Onlar taşı kaldırdı ve kuyunun içine attılar." (U I 8,9-10)* örneklerinde{-(X)p}'nin eklendiği fiillerin işaret ettiği eylemlerin temel tümcecik eyleminden önce gerçekleşmiş olması Gabain'in açıklamasını doğrular mahiyettedir. Ancak Erdal, *Neçede temin öglenip ötrö eliglerin*

örö kötürüp ulug ünin ulıdılar. "Bir süre sonra kendilerine gelip sonra ellerini (yukarı) kaldırıp yüksek sesle feryat ettiler." (AYS 619 18/20*)* örneğinde gerundiumun semantik açıdan belirsizliğinin altını çizmektedir. Nitekim bu şekilde bir örnekte *eliglerin örö kötür-* ve *ulug ünin ulı-* arka arkaya sıralanmadan ziyade eş zamanlı gerçekleşen eylemler olarak da düşünülebilir. Gabain'in {-(X)p} gerundiumunun içerdiği eylemin temel tümcecik eyleminden önce gerçekleştiği tezine örnek olarak verdiği *"Karmaputug sıp tsuy kıltımız erser"* (Emirleri kırıp günah işledik ise) (TT IV A 67) tümcesinden hareketle Erdal, *karmaputug sı-* ve *tsuy kıl-* eylemlerinin aynı anda gerçekleştiğini bu sebeple {-(X)p} gerundiumunun bitmişliğin yanında eş zamanlılığı da ifade edebileceğini savunur (Erdal, 2004: 460).

Şçerbak (2016: 139), {-(X)p} morfemli gerundiumun *çekilmiş fiil şekli ile ifade edilen eylemden önce gelen veya onunla aynı zamanda geçen eylemi bildirdiğini* beyan eder. Söz konusu gerundium, iki eylem arasında geçişin dolaysız, aralıksız olduğu anlamını verdiğinden *bağlayıcı (gerundium der verbindung)* adını da almaktadır. Araştırmacı iki eylem arasındaki duraksamanın mümkün olabileceğini bu sebeple gerundiumla çekilmiş fiil şekli arasında *soŋ* edatının kullanılabildiğini belirtir.

Schulz, çalışmasında Gabain'in aksine {-(X)p}'nin tek işlevinin *iş ve hareketin kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini göstermek* olmadığını aynı zamanda eş zamanlılık anlamının da söz konusu olduğunu ifade eder. Nitekim *İnçip erdemin baturup bo yertinçü yer suvda kamag tınlıglar yorıyur ertiler "Onlar erdemlerini koruyarak bu dünya üzerinde diğer canlılarla birlikte yaşıyorlardı." (TT VI 352-353)* ve *Oyunçılar ikidin yorıp oyun etizdiler* (HTA 4 b 18-19) örneklerinde *batur-* ve *yorı-* ; *yorı-* ve *oyun etiz-* fiillerinin içerdiği eylemler eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir (Schulz, 1978: 140).

Schulz, {-(X)p}'nin tümceye kattığı göreceli zaman anlamından bahsederken aynı zamanda fiillerin *kılınış* değerlerinin önemini de vurgular. Bazı durumlarda {-(X)p}'li fiillerin bildirdiği hareketin sonunda temel tümcecik fiilinin işaret ettiği eylemin başladığını; bazı durumlarda da {-(X)p}'li fiillerin bildirdiği eylemin, temel tümcecik fiilinin işaret ettiği eylemin sürecinin içine dâhil olabileceğini ifade eder. Araştırmacıya göre eylemlerin oluş sırasının belirlenmesinde kılınış değerlerinin oldukça büyük bir rolü vardır. Kimi eylemlerin gerçekleşmiş sayılabilmesinin şartı o eylemin son sınırı vurgulaması gerektiği iken kimilerinde de başlangıç noktasının vurgulamasının yeterli olacağı şeklindedir. Schulz, örneğin *yan-* ve *patla-* eylemlerinin

gerçekleşmiş sayılabilmesinin şartının eylemlerin son sınırı vurgulamaları ile ilgili olduğunu belirtir. Bu bağlamda *Ol ayıg kılınç küçinte anta* ***ölüp*** *ulug tamularda togdumuz* (Maitr.) "O kötü ameller sebebiyle orada ***ölüp*** büyük cehennemlerde doğduk." örneğinde *öl-,* [+SS] bir fiil olduğundan *tog-* fiilinin işaret ettiği eylem ile aynı anda gerçekleşmesi mümkün değildir. Yan tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylem ile temel tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylemin aynı anda gerçekleşmiş sayılabilmesi için {-(X)p}'nin eklendiği fiilin ön sınırı vurgulaması [+ÖS] gerekmektedir. Zira bu türden kılınış değerine sahip fiiller süreç ifade etmektedir. Bu sebeple bu türden kılınış değerine sahip bir fiile eklenen {-(X)p}, eş zamanlılık ifade edebilmektedir: *Bo ıduk tsı ın čuen nom bitigig kulutı budaşiri S`ZYNKYda olurup başından adakka tegi okıyu tegindim* örneğinde{-(X)p}'nin eş zamanlı olarak yorumlanmasının sebebi eklendiği fiilin ön sınırı vurgulayan kılınış değerine sahip olması ile ilgilidir (Schulz, 1978: 140-141).

{-(X)p}'nin semantik işlevinin belirlemesinde konteksti gözden geçirmek ve tümceyi metnin bağlamına uygun olarak anlamlandırmak oldukça önemlidir. Temel işlevi eklendiği fiil ile diğer fiiller arasında bağ kurmak olan {-(X)p}'nin kimi tümcelerde belirgin bir şekilde temel tümcecikte bildirilen eylemi sebep ve durum yönüyle nitelediği görülmektedir:

(42) *Yme* ***sav elitip sav kelürüp*** *kişig neçe kikşürü sözled(i)m(i)z erser.* "Dahası (ne kadar) ***laf taşıyıp*** insanlar (arasında) nifak sokarak konuştuysak (yine ne kadar laf taşıyarak insanlar arasına nifak soktuysak!" (Huast. 83 142/145)

(43) Y*me közin* ***körüp*** *kulkakın* ***eşidip*** *tilin* ***sözlep*** *elgin* ***sunup*** *adakın* ***yorıp*** *ürke üzüksüz emgetir biz beş t(e)ŋri y(a)rukın kurug öl yerig beş türlüg t(ı)nl(ı)g türlüg otug ıgaçıg.* "(Şeytanın) gözü ile ***bakıp*** kulağı ile ***işitip*** (işiterek) dili ile ***söyleyip*** (söyleyerek) elleri ile ***kavrayıp*** (kavrayarak) ayakları ile ***yürüyüp*** (yürüyerek) beş tanrı aydınlığına, kuru ve ıslak yere, beş türlü canlıya, beş türlü bitkiye ve ağaca uzun süre ızdırap veririz." (Huast. 90 350/356)

(44) *Ol ödün tigin özi* ***barıp kolın yetip*** *içgerü kaŋı kan tapa kigürdi*. "O zaman Şehzade kendisi ***gidip*** (kılavuzu) ***kolundan tutup*** (tutar bir şekilde) saraya getirdi." (İKP 33 6/9).

(45) *Sürüg ud kamag öntükte tilin* ***yalg(a)p*** *iki közinteki şışın alıp kottı ötrü kapagçı er turgurup yolta öŋi olgurtı*. "Sığır sürüsü(nün) tamamı geçip gittikten sonra

onu diliyle ***yalayarak*** iki gözündeki şişi çıkarıp attı. Sonra bekçi (Şehzade'yi) kaldırıp yol kenarına oturttu." (İKP 59/60 10/12)

Eski Türkçe metinlerde *anlatım zincirinin* (narrative chaining) oluşmasına neden olan {-(X)p}, aynı zamanda eylemler arasında göreceli zaman anlamının oluşmasına sebep olmaktadır. Söz konusu morfemle kurulan birleşik yapılı tümcelerde katmanlar arasında *öncelik-sonralık* ve *eş zamanlılık* olmak üzere iki farklı göreceli zaman anlamı mevcuttur.

2.1.1.1.3.2. {-(X)p} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

Öncelik-sonralık anlamının bulunduğu {-(X)p}'li birleşik yapılarda birbirini takip eden eylemler arasında geçen süre farklılık gösterebilir. Kimi tümcelerde birinci eylemin bitmesi ve diğer eylemin başlaması arasında hiçbir zaman aralığı yoktur; iki ya da daha fazla eylem birbirini art arda takip etmektedir. *Karşılama tümcesi* olarak adlandırılan (Yıldırım: 2011) bu tür tümcelerde yan tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylemin bitiminden hemen sonra temel tümcecikte ifade edilen eylemin gerçekleşmesi söz konusudur. Bu bağlamda (46)-(49).tümcelerde bu şekilde bir anlam ilişkisinin varlığından söz edilebilir. (46).örnekte geçen *süs-*; (47).örnekte geçen *al-*; (48).örnekte geçen *tur-* ve *sanç-*; (49).örnekte *işid-* erişiler kılınış kategorisine sahip fiillerdir. [+telik] özelliğe sahip bu fiiller, zamansal olarak bitiş sınırına işaret etmektedir. Başka bir ifade ile *süs-, al-, tur-, ilip kıy-, sanç- ve işid-* [+SS] kategorisine dâhildir. Bu sebeple söz konusu eylemler tamamlanmış ve arkasından sırayla *sın-, bir-, tez-, sakınç bolmak* eylemleri gerçekleşmiştir:

(46) *Kemi* ***süsüp*** *sınur*. "Gemi ***toslayıp*** parçalanır." (İKP 28 6).

(47) *Ötrü edgü ögli tigin başıntakı erd(i)nig* ***al(ı)p*** *inisiŋe birdi.* "Sonra İyi Niyetli Şehzade başındaki inciyi ***alıp*** küçük kardeşine verdi." (İKP 53 9/10).

(48) *Ötrü* ***turup*** *iki kamış sış* ***ilip kıy(ı)p*** *iki közüŋe* ***s(a)nçıp*** *tezti.* "Sonra ***kalkıp*** iki kamışın ucunu ***sivriltip*** (ağabeyinin) iki gözüne ***saplayıp*** kaçtı." (İKP 55 1/3).

(49) *Ol burkan atlıg kim anıŋ atın* ***işidip*** *ince sakınçım boltı.* "Burkan adı verilen o (kimse) kimdir ki onun adını ***işitip (işitince)*** şöyle düşündüm." (Mayt. 60 31/32).

{-(X)p}'nin *ötrü* son çekim edatı ve *anta(da kin), anta(da)basa* tümce başı edatlarının birlikte kullanıldığı yapılarda çoğunlukla eylemler arasında zamansal bir boşluğun bulunmadığı, eylemlerin birbirini arka arkaya takip ettiği görülmektedir. (50).tümcede *ötünü tüket-;* (51).tümcede *yüz sekiz kata sözle-*; *(52).tümcede törtdin yıŋak bıntavır tart- (53).tümcede öğlen-;* (54).tümcede *udun-,* aynı zamanda [+SS] kılınış değerine sahip fiillerdir. Bu sebeple örnek olarak verilen eylemler arasında öncelik-sonralık ilişkisi söz konusudur:

(50) *burkan kutın bulguka ertiŋü edgü yaraşı erürler t(e)ŋrim tip* ***ötünü tüketip ötrü*** *ol k(a)rtirakut tag töpüsinte adruk adruk t(e)ŋridem körkle mantarik m(a)hamantarike ulatı t(e)ŋri yirindeki kua çeçeklerig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan üze birgerü saçdılar.* "Buda kutsallığını bulmak için son derece iyi (ve) uygundurlar efendim" diye (konuşmasını) ***saygıyla tamamlayıp*** sonra o Grdhrakuta dağının tepesinde, ayrı ayrı tanrısal güzellikteki Mandaraka, Mahamandaraka çiçeklerinden başka tanrı yerindeki çiçeklerini de tanrılar tanrısı Buda üzerine hep birlikte saçtılar." (AY III. Kitap 66/67 29a 8/16).

(51) *Bo darnig yüz sekiz kata* ***sözlep antada basa*** *temin çintamani erdini atl(ı)g darnig sözlezün.* "Bu Dhārāni'yi ***108 kez söyleyip ondan sonra hemen*** cintāmani mücevheri adlı Dhārani'yi söylesin." (AYS VI. Kitap 132 0897/0899).

(52) *Bo d(a)r(a)nı üze ot birle kayınturmış isig suvug yüz sekiz kata arvap çopunta kodup törtdin yıŋak* ***bıntavır tartıp anta kin*** *temin ol suv içinte kirip arıtı yunsun.* "Bu dharaniden sonra bitki ile kaynamış sıcak suyu yüz sekiz kez büyülü sözler okuyarak çomağın üzerine bıraksın ve ***dört tarafa perde çeksin sonra*** hemen o suya girerek yıkansın (ve) arınsın." (AY VII. Kitap 139/140 451/456).

(53) *Neçete ken temin* ***öglenip ötrü*** *eliglerin örü kötürüp ulug ünin ulıdılar.* "Bir süre sonra ***kendilerine gelip sonra*** ellerini (yukarı) kaldırıp yüksek sesle feryat ettiler." (ABH 95 341/343).

(54) Ol üdün ol ilig han tülintin **ötrü udunup** tugdı ulug ögrünçi tolp etözinte toşguru. "O an, o hükümdar, rüyâsından ***uyanır uyanmaz***, bütün bedenine tesir eden büyük bir sevinç duymuş." (AYS IX. Tegzinç 49 0063/0066).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen *Ne…Fiil+{-(X)p}+(Ok)* formunun yer aldığı tümcelerde katmanlar arasında *karşılama* anlamının

yer aldığı görülmektedir. Nitekim (35).tümcede[16] E_1'in (körüp) hemen arkasından E_2'nin (temek) gerçekleştiği söylenebilir. Aynı şekilde (36).tümcede[17] E_1'i (körüp ök) E_2'nin (kemişip ögsirep tınsırap kamıldılar) karşıladığı söylenebilir. (37).tümcede[18] de E_2 (oyırkandı yogurkandı), E_1'in (körüp) hemen arkasından gerçekleşmiştir.

Öncelik-sonralık anlam ilişkisinin yer aldığı {-(X)p}'li tümcelerde bir eylem diğerinin hemen arkasından gerçekleşmemiş olabilir. Bu tip yapılarda eylemler arasında zamansal bir boşluk bulunmaktadır. Nitekim (48).tümcede[19] E_1 (turup) ve E_2 (iki kamış şış ilip) arasında ardı sıralık değil zamansal bir boşluk söz konusudur. (55).tümcede *ölür-* eyleminin hemen arkasından *tamuda tog-* eylemi gerçekleşmez. Her iki eylem arasında zamansal olarak bir boşluk söz konusudur. Aynı boşluk (56).tümcede *yütür-* ve *bul-* fiillerinin işaret ettiği eylemler arasında da geçerlidir:

(55) *Tınlıg kiçigkiye çimeli* ***ölürüp*** *utguratı tamuda togar*. "Bir yaratık küçücük bir karınca ***öldürünce*** muhakkak cehennemde doğar." (Mayt. 117 24/25).

(56) *Kün ortu* ***yütürüp****, tün ortu kanta, negüde bulgay ol…* "Güpegündüz ***kaybedip (kaybettiğinde)*** gece yarısı nerede, nasıl bulacak…" (IB 21 24).

2.1.1.1.3.3. {-(X)p} Morfemli Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi

{-(X)p}'li yapılarda görülen bir diğer göreceli zaman ilişkisi de eşzamanlılıktır. Eşzamanlılık anlamı içeren birleşik yapılı tümcelerde {-(X)p}'nin eklendiği fiilin kılınış değeri önem arz etmektedir. Sınır Vurgulamayan Fiiller [-SV] ve Ön Sınırı Vurgulayan Fiiller [+ÖS] kendi içerisinde bir süreç ifade ettiğinden bu tür kılınış değerine sahip fiillere eklenen {-(X)p}'li tümcelerde katmanlar arasında eşzamanlılık anlamı aranmalıdır. Nitekim (9).tümcede[20] *emgek emgen-ip,* [-SV] kılınış değerine sahip bir fiil olduğundan *y(i)ti tegzinçlig ıdok nom tilgenin evir-* fiilinin işaret

[16] ***Ne*** *anı ulugı mahabale tegin* ***körüp*** *ince tep tedi.* "Bunu büyük prens Māhabalā ***görür görmez*** şöyle dedi." (ABH 79 118/120).
[17] ***Ne*** *anı* ***körüp ök*** *et'özlerin ol sünök üze kemişip ögsirep tınsırap kamıldılar.* "***Onu görür görmez*** kendilerini o kemiklerin üzerine fırlatıp kendilerinden geçerek yıkıldılar." (ABH 95 339/341).
[18] ***Ne*** *anı* ***körüp*** *takı artokrak oyırkandı yogurkandı.* "***Bunu görür görmez*** daha çok endişelendi." (ABH 98 384/385).
[19] *Ötrü* ***turup*** *iki kamış sış* ***ilip kıy(ı)p*** *iki közüŋe s(a)nçıp tezti.* "Sonra kalkıp iki kamışın ucunu sivriltip (ağabeyinin) iki gözüne saplayıp kaçtı." (İKP 55 1/3).
[20] *Altı yıl töni duşkaraçar atl(ı)g açıg tarka* ***emgek emgenip*** *y(i)ti tegzinçlig ıdok nom tilgenin evirtiŋiz* "Altı yıl boyunca duskara-carya adlı ***ızdıraba katlanıp*** keskin daireli kutsal dharma tekerleğini çevirdiniz." (AYS X. Kitap 184/185 1245/1248).

ettiği eylem ile eş zamanlı gerçekleştiği düşünülebilir. (28).tümcede[21] eş zamanlılık anlam ilişkisi yan tümceciğe ait iki yüklemcil öge arasındadır. [-SV] kılınış değerine sahip *törttin yıŋak tegzin-* fiili aynı zamanda süreç ifade ettiğinden *suv tile-* fiili ile eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. (31).tümcede[22] [+ÖS] kılınış özelliğine sahip *(tilin tamgakka) tiremek* fiili yine süreç ifade ettiğinden bir sonraki fiil (kör-) ile eş zamanlı olarak gerçekleştiği söylenebilir. (57).tümcede *kolın yit-ip* [+ÖS] kılınış değerine sahip bir fiildir. Bu sebeple *yor-ıp* fiili ile eş zamanlı gerçekleşmiştir. (58).tümcede E_1 (suv tutdur-up) süreç olarak devam ederken E_2'nin (*tört buluŋda olgurt-sun)* gerçekleşmesi istenmektedir. (59).tümcede eş zamanlılık anlam ilişkisi {-(X)p} morfemini alan *olor-up* fiili ile ünlülü gerundium morfemini alan *oyun etiz-ü* ve *işid-ü* fiilleri arasındadır. *Olor-* fiilinin [+ÖS] kılınış değerine sahip olması aynı zamanda süreç ifade eden bir fiil olarak yorumlanmasına sebep olmaktadır. Bu durum aynı zamanda *olor-* fiilinin *oyun etiz-ü* ve *işid-ü* fiilleriyle eş zamanlı gerçekleştiği sonucuna ulaştırır:

(57) *Ol ödün edgü ögli tigin yirçi avıçka* ***kolın yitip*** *yeti kün bilçe boguzça suvda* ***yorıp*** *kümüşlüg otrukka takka tegdi.* "O zaman İyi Niyetli Şehzade yaşlı kılavuzun ***kolundan tutup*** yedi gün bellerine boğazlarına kadar (olan) suda ***yürüyüp*** gümüşlü adaya ve dağa ulaştılar." (İKP 41 1/6).

(58) *Yana tört oglank(ı)yalarıg uz tonandurup itip yaratıp birer* ***burnaçda suv tutdurup*** *tört buluŋda olgurtsun.* "Ayrıca dört genç erkeği güzelce donatıp süsleyerek (ellerinde) birer ***su kabı tutturarak (tutturup)*** dört tarafa oturtsun." (AYS VII. Kitap 138 433/436).

(59) *Erdnilig kimide* ***olurup*** *biş türlüg yinçge* ***oyun etizü*** *kekük kıdıgulug kalvink yuy kuşlar ünin* ***işidü*** *balık uluş kay kidinligler sayu keze yorıyu meŋi (meŋileyürler).* "Cevherle süslü gemide ***oturup*** beş çeşit zarif ***musiki çalarak*** guguk kuşu, serçe, tavus kuşu seslerini ***işiterek*** şehirlerin sokak ve evlerinin herbirinde yürüyerek sevinirler." (Mayt. 82 12/18).

Sonuç olarak Eski Uygurca ile yazılan korpuslarda birleşik yapılarda karşılaşılan {-(X)p}, öncelik-sonralık ve eş zamanlılık olmak üzere iki farklı göreceli

[21] *Ol üdün ol bayagut oglı bo savıg* körüp ötrü *ınaru berü yügürüp* ***törttin yıŋak tegzinip*** suv tilep *idi bulmatı.* "Bunun üzerine, o *śresthī*nin oğlu bu durumu ***görüp*** sağa sola ***koşup*** dört bir tarafı ***dolanarak*** su dilenmiş, [ama] hiç [su] bulamamış." (AYS IX. Tegzinç 138 0829/0833).

[22] *Tilin tamgakka* ***tirep*** *köz üze titrü burun uçın körüp anta kin vsirlıg bahşınıŋ dyanın sakıngu ol*. "Dil ile damağa ***bastırılıp*** gözler ile burun ucuna bakılıp ardından vajragurusun Dhyanası hayal edilmesi şarttır."(Tot. 163/164 1020/1023).

zaman anlamıyla kullanılmaktadır. Söz konusu morfem [+SS] kılınış değerine sahip bir fiile eklendiğinde kullanıldığı tümceye öncelik-sonralık anlamı ile katkıda bulunurken; [-SV] ve [+ÖS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiğinde kullanıldığı tümceye eş zamanlılık anlamı katmaktadır.

2.1.1.2. {-(X)pAn(In)}

Yazıtlarda ve Uygur Türkçesinin n ağzında sıkça, y ağzında ise nadir görülen bir morfem olarak kaydedilir (Gabain, 1988: 85; Eraslan, 2012: 419). Kök Türkçe ile yazılan metinlerde {–(X)pAn}, Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerinde de {–(X)pAn}'a ilave olarak -büyük bir ihtimalle- {+(X)n} instrumental morfemi ile genişlemiş şekli olan {–(X)pAn(In)} morfeminin kullanıldığı kaydedilmektedir (Ağca, 2006: 336).

Etimolojik olarak bakıldığında {-(X)pAn} ile ilgili farklı değerlendirmelerle karşılaşılmaktadır. Genel kanı söz konusu morfemin kendisinden daha yaygın olan {–(X)p}'den genişletildiği şeklindedir (Gabain, 1988: 85; Tekin, 1976: 316; Ergin, 1992: 344). Ancak hakkında fikir ayrılıklarının yaşandığı konu {+An} morfeminin ne olduğu ile alakalıdır.

Gerek Gabain gerekse Ergin, morfemin muhtevasını oluşturan {+An} ile ilgili herhangi bir açıklama yapmazken Ş.Tekin, verdiği örneklerle {-(X)pAn}'ın {–(X)p} morfemine eklenen +in instrumental morfemi ile genişlediği iddiasında bulunur. Araştırmacı aynı zamanda sadece isimlere gelebilen instrumental morfemin nasıl oluyor da isim olmayan kelimelere de eklendiği meselesini sorgulamaktadır:

> *"Vasıta hal eki, çoğunlukla zarf-tümleci yaptığına göre (mesela yazın kışın gibi) zarf-fiiller ile tabiî olarak bir fonksiyon birliği kuracaktır. Sonunda bu anlam ve kullanış ortaklığı, vasıta hâl ekini zarf-fiillere yaklaştırmış ve -pan+ın, -matı+n şekilleri doğmuştur"* (1976: 317).

Sertkaya, {-(X)p} gerundium morfemine eklenen -an/-en morfemini -ok/-ök gibi bir pekiştirme partikeli olarak nitelemiştir. Araştırmacı, -an/-en morfeminin bu şekilde bir işlevle teklik 2.şahıs şart morfeminde (-saŋ+-an /-seŋ+-en) ve teklik 2.şahıs emir morfeminde (-gıl+-an/-gil+-en; -gın+-an/-gin+-en) kullanıldığına dair örnekler getirir (1996: 138).

Kononov, çalışmasında (2002: 270-276) {–(X)pAn} morfeminin terkibi ile ilgili M. Ş. Şiraliyev, A.M. Şçerbak, D.Sinor, O.Pritsak, G.İ. Ramstedt ve O.P.Sunik

gibi kimi dil bilimcilerin izahına değinmiştir. Yapılan izahlar içerisinde en dikkat çekici olanı D.Sinor, Ramstedt ve O.P.Sunik'e aittir. D.Sinor, {-(X)pAn}'ın analizini *-p partisipi +yardımcı ünlü +lokatif eki* şeklinde yapar. Burada D.Sinor'un {–(X)p} morfemini partisip, -n'yi ise lokatif olarak tanımlaması tartışmaya açık bir değerlendirmedir. Ramstedt, söz konusu morfeme Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin verileri doğrultusunda yorum getirmeye çalışmıştır. Araştırmacı morfemi, Altay *-ba~-bi görülen geçmiş zaman morfemine; sondaki -n'yi ise instrumental morfemine bağlamıştır. Ramstedt, söz konusu morfemle -bai, -bei, -ba, -be Moğol sürekli geçmiş zaman ile; Kuzey Tunguz grubu dillerindeki -pi gerundiumu arasında bir bağlantı kurmaktadır. O.P.Sunik, Ramstedt'in izahının dilbilgisel anlamda çürük ve fonetik bakımdan inandırıcı olmadığını ispatlamaya çalışır. Adı geçen araştırmacı Tunguz-Mançu dilindeki -fi~-pi, -fei, -pi/-pari, -pi/-pissa gerundiumlar ile {–(X)p}'nin arasındaki bağı bi< *bar < *ba-pi "olmak" şeklinde izah eder. Kononov da {–(X)p} gerundiumunun kuşkusuz Tunguz-Mançu şekli ile genetik olarak bağlı olduğunu ifade ederek Sunik'in izahını daha kabul edilebilir bulur.

Ağca, çalışmasında Johanson'un {–(X)pAn} ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmelere değinir. Johanson'un konu ile ilgili iki farklı hipotezi vardır. İlki *-bA+n analizinden yola çıkarak instrumental morfemin birleşmesi sonucu oluştuğu; bir diğeri ise {–(X)pAn(In)} gerundiumunda meydana gelen hece yutumu sonucu oluştuğu tezidir. Johanson, {–(X)pAn(In)} morfeminin ise *–(X)p anın* birleşiminden meydana gelmiş olabileceğini bildirir. Ağca, Kök Türk metinlerinde ve erken tarihli Uygur metinlerinde sadece {–(X)pAn} morfeminin kullanılması ve {-(X)pAn(In)} morfeminin daha sonraki metinlerde kullanılması sebebiyle {–(X)pAn}'ın {–(X)pAn(In)} gerundiumundan hece yutumu sonucu meydana geldiği tezine ihtiyatla yaklaşır. Araştırmacı, {-(X)pAn} ve {-(X)pAn(In)} morfemlerinin {-(X)p} morfemi ile ilişkili olduğu hususuna kesin gözüyle bakar ve {-(X)pAn(In)} morfeminin {-(X)pAn}'ın üzerine eklenen {+(X)n} instrumental morfemi ile oluştuğunun altını çizer (Ağca, 2006: 337-338).

Korkmaz, {-(X)pAn} ile ilgili ayrıntılı olarak değerlendirme yaptığı çalışmasında genel kanının aksine +˚n'nin ikincil bir gerundium morfemi olduğu görüşünü savunmaktadır. Araştırmacı {–(X)pAn} morfemindeki -an/-en parçasının bir instrumental morfemi olabilmesi için fiil soylu değil isim soylu bir kelimeye eklenmesi gerektiğini savunur. Dolayısıyla Korkmaz'a göre {-(X)pAn}, -p gerundiumunun

üzerine eklenen +˚n ikincil bir gerundium sayesinde kuvvetlendirilmiş bir gerundium morfeminden başka bir şey değildir (2017b: 183-184).

Daha önce de ifade edildiği üzere gerek çağdaş Türk dillerinde gerekse tarihî metinlerde tanıklık edilen kimi örnekler, {-(X)p} morfeminin isimleştirme fonksiyonunun var olduğuna dair kanıyı kuvvetlendirmektedir. Özellikle Oğuz Kağan Destanı'nda {-(X)p}'nin lokatif morfemi ile kullanılması, {-(X)pAn}'ın *–(X)p ve +an instrumental morfemi* ile genişlemiş bir gerundium olabileceği tezini destekler mahiyettedir.

{-(X)pAn} morfemine korpusu oluşturduğumuz eserlerden Irk Bitig ve Huastuanift'te diğer eserlere nispeten daha çok tanıklık edilmiştir. Irk Bitig, Huastuanift ve Maytrısimit'te {-(X)p} (daha yaygın kullanılmakla birlikte) ve {–(X)pAn(I)n} birlikte kullanılırken bir klasik dönem Budist metni olan Altun Yaruk'ta ve geç safhaya ait olan Totenbuch'ta {–(X)pAn(I)n} morfemine tanıklık edilmemiştir. Konu ile ilgili olarak Ağca, söz konusu morfemin genel olarak erken tarihli Uygur metinlerinde geçtiğini; aynı morfeme klasik ya da geç dönem metinlerinde tanıklık edilmediğini; bu dönem metinlerinde {–(X)pAn(I)n} morfeminin yerine {–(X)p} morfeminin kullanıldığını ifade eder. Bu durum araştırmacı tarafından {–(X)pAn(I)n} morfeminin yerini zaman içerisinde {–(X)p} morfemine bıraktığının göstergesi olarak kabul edilir (Ağca, 2006: 339).

2.1.1.2.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.2.1.1. {-(X)pAn(I)n} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

2.1.1.2.1.1.1. {-(X)pAn(I)n} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı

Irk Bitig, Huastuanift ve Maytrısimit'te[23] tanıklık edilen {–(X)pAn(I)n} ile kurulu tümceler Birleşme ve Tür kuramı verileri doğrultusunda incelendiğinde

[23] Maytrısimit'te geçen tümcenin kimi yerleri silindiği için hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmak mümkün değildir: *İnçip yme avış tamuda togmış emgeklig tınlıglarnıŋ emgekin tolga(kın)* ***körüpen*** *şariputri arhant…ança yarlıkançuçı…* "Fakat yine Avici cehenneminde doğmuş olan ve ızdırap çeken yaratıkların ızdıraplarını, sıkıntılarını ***görüp*** velî Şariputra…bunca merhameti…" (Mayt. 176 106 2/6).

birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği görülmektedir. Öz katmanda birleşmenin bir sonucu olarak {–(X)pAn(I)n} ile kurulu tümcecik ile temel tümceciğin öznesi ortaktır. Başka bir ifade ile ortak özneli gerundiumlar (same-subject converbs) kategorisine dâhil edebileceğimiz {–(X)pAn(I)n}, temel tümcecikte yer alan bitimli fiille eş-gönderimli özneye (coreferential subject) sahiptir:

(1) *Yarın kiçe altun örgin üze* ***olurupan*** *meŋileyür men.* "Sabah akşam altın taht üzerinde ***oturup*** mutlu oluyorum." (IB 19 1).

(2) *Yaglıg kamıç* ***bulupan*** *yalgayu tirilmiş.* "Yağlı bir kepçe ***bulup*** yalayıp -öylece- hayatta kalmış." (IB 20 13).

(3) *Yaylag tagıma* ***agıpan*** *yaylayur turur men.* "Yazlık dağıma ***çıkıp*** yazı geçiriyorum." (IB 25 62).

(4) *Körüklüg kayaka* ***konupan*** *küzleyür men…* "Manzaralı kaya(lık)lara ***konup*** etrafa bakınırım…" (IB 26 64).

(5*)…yagaklıg tograk üze* ***tüşüpen*** *yaylayur men* "…üstü cevizle dolu kavak üzerine ***inip*** yazı geçiririm." (IB 26 64).

(6) *yme yer t(e)ŋri yok erken öŋre ne bar ermiş* ***tepen*** *biltim(i)z t(e)ŋrili yekli nede ötrü süŋüşmiş y(a)ruklı k(a)ralı kaltı katılmış yerig t(e)ŋrig kim yaratmış* ***tepen*** *biltim(i)z.* "Dahası yer ve gök (henüz) yokken önceden ne var imiş ***deyip*** (neyin var olduğunu) öğrendik, Tanrı ve şeytan neden dolayı savaşmış, ışık ve karanlık nasıl karışmış, yeri ve göğü kim yaratmış ***deyip*** öğrendik." (Huast. 85 199/207).

(7) *Ol iş(i-)lerniŋ köŋüllerinteki s(akınç)ların* ***ukupanın*** *toyınlarag* ***okıpanın*** *ınçe tip yarlıkadı.* "O kadınların gönüllerindeki düşüncelerini ***anlayıp*** rahipleri ***çağırıp*** haşmetle şöyle dedi." (Mayt. 72 23 11/14).

(1), (3), (4) ve (5).tümcede *men*, (2).ve (7).tümcede *o,* (6).tümcede *biz* kullanıldıkları tümcede birleşik yapıyı oluşturan her bir katmanın ortak öznesi olarak işlev görmektedir. *Fiil+{–(X)pAn(I)n}* formunun çeşitlenebilir özneye izin vermemesi, söz konusu gerundium ile kurulan tümcelerde birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

2.1.1.2.1.1.2. {-(X)pAn(I)n} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı

Birleşen katmanların türünün belirlenmesinde temel ölçüt gerundium ile bitimli fiil arasındaki işlemci paylaşımıdır. {-(X)pAn(I)n}'ın eklendiği fiilin herhangi bir kiplik, görünüş işlemcisi ya da şahıs morfemi almaması *aynı ardışık eksen boşluğu (sequential same pivot)* taşımasına neden olmuştur. Dolayısıyla yan tümceciğe ait fiilin taşıdığı bu boşluk, bitimli fiile ait işlemci morfemleri ile doldurulabilmektedir. Bu sebeple {-(X)pAn(ı)n} ile kurulan birleşik yapılı tümcelerin türü eş-bağımlı (cosubordination) olarak tasnif edilmelidir.

Öz katmanların birleşmesinden oluşan (1)-(7) arası örnek tümcelerde {-(X)pAn(I)n}'ın eklendiği her fiil, bitimli fiille aynı işlemciyi paylaşmaktadır. Nitekim (1).örnekte temel tümce yüklemi (*meŋile-),* aorist görünüş işlemcisini alarak sürerlik anlamı içermektedir. Diğer öz katmanın yüklemi konumundaki *olur-*, yine aorist görünüş işlemcisinin etkisi altındadır. Bu sebeple söz konusu tümceyi *"Yarın kiçe altun örgin üze olurur men meŋileyür men. "Sabah akşam altın taht üzerinde oturuyorum mutlu oluyorum."* şeklinde yorumlamak mümkün. (2).örnekte *tiril-* fiilinin taşıdığı bitmişlik işlemcisi *bul-upan* gerundiumunu kapsadığından aynı tümce "*Yaglıg kamıç bulmuş yalgayu tirilmiş. "Yağlı bir kepçe bulmuş yalayarak -öylece- hayatta kalmış."* şeklinde yorumlanabilmektedir. (3).örnekte *yayla-* fiilinin taşıdığı aorist işlemcisi *agı-pan* gerundiumunu kapsadığından söz konusu tümcelerin türü eş-bağımlı olarak değerlendirilebilir. (4) ve (5).tümcelerde yer alan gerundiumlar (kon-upan, tüş-üpen) bitimli fiillere ait aorist işlemcisinin kapsamı alanındadır. (6).örnekte yine *te-pen* gerundiumu ve (7).örnekte *uku-panın okı-panın* gerundiumu, bitimli fiilde yer alan {-DI} işlemcisinin kapsamı alanındadır. Bu sebeple örnek tümcelerin türü eş-bağımlıdır.

2.1.1.2.2. {-(X)pAn(I)n} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

2.1.1.2.2.1. {-(X)pAn(I)n} Morfemi ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

İncelenen metinlerde {–(X)pAn(I)n} ile ilgili örneklerin azlığı, konu ile ilgili yapılacak olan değerlendirmelerin genel geçerliliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

Eldeki veriler doğrultusunda bir değerlendirme yapmak gerekirse {–(X)pAn(I)n} ile kurulu yan tümceciğin genellikle birleşik yapılı tümcenin başına (s-initial) yerleştiği söylenebilir. Bu bağlamda Irk Bitig'de ve taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {–(X)pAn(I)n}'lı yapıların ikincil konuma yerleştiği herhangi bir örneğe tanıklık edilmemiştir:

[Yaglıg kamıç bulupan] yalgayu tirilmiş. "*[Yağlı bir kepçe bulup] yalayarak -öylece- hayatta kalmış." (IB 20 13).*

[Bulupan] uyasıŋaru ögire sebinü kelir. "[(Avını) bulup] yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor." ... (IB 31 22).

[Yiliŋe, kudursugıŋa tegi yagrıpan] kamşayu umatın turur. "(At) [hızlı koşmaktan yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış], kımıldayamadan duruyor." (IB 28 16).

[…yagaklıg tograk üze tüşüpen] yaylayur men… "[…üstü cevizle dolu kavak üzerine inip] yazı geçiririm." (IB 26 64).

[Bed[ük] tiz üze ünüpen] möŋreyür men. "[Yüksek dizlerimin üstüne doğrulup] böğürürüm." (IB 25 60).

yme [yer t(e)ŋri yok erken öŋre ne bar ermiş tepen] biltim(i)z [t(e)ŋrili yekli nede ötrü sünüşmiş y(a)ruklı k(a)ralı kaltı katılmış yerig t(e)ŋrig kim yaratmış tepen] biltim(i)z. "Dahası [yer ve gök (henüz) yokken önceden ne var imiş deyip] (neyin var olduğunu!) öğrendik, [Tanrı ve şeytan neden dolayı savaşmış, ışık ve karanlık nasıl karışmış, yeri ve göğü kim yaratmış deyip] öğrendik." (Huast. 85 199/207).

Birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği birleşik yapılarda öz katmanlara ait ortak zaman belirtecinin tümce başına (s-initial/topik) konumlandığı örneğe rastlanılmıştır:

***Yarın kiçe** [altun örgin üze olurupan] meŋileyür men. "**Sabah akşam** [altın taht üzerinde oturup] mutlu oluyorum." (IB 19 1).*

2.1.1.2.2.2. {-(X)pAn(I)n} Morfemi ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Irk Bitig, Huastuanift ve Maytrısimit'te {-(X)pAn(I)n} ile kurulu yan tümceciğin içeriğini oluşturan ögelerin yüklemcil ögenin soluna konumlandığı görülmektedir. Nesnenin, tümlecin ve varsa öznenin yüklemcil ögenin sağına konumlandığı hiçbir örneğe rastlanılmamıştır. Örnek tümcelerde {-(X)pAn(I)n} ile oluşturulan yan tümceciğin ÖNY şeklindeki standart sözcük dizimi kurallarına uygun bir sıralamaya sahip olduğu gözlemlenmiştir. *Bul-upan* yüklemcil öge yan tümceciğin

en sonuna, nesne işlevindeki *yaglıg kamıç* yan tümceciğin başına yani topik konuma yerleştirilmiştir. *Olur-upan* ve *ag-ıpan* yüklemcil ögeleri, yan tümceciğin sonunda yer alırken dolaylı nesne görevindeki sözcük grupları yüklemcil ögenin soluna konumlandırılmıştır:

[Yaglıg kamıç bulupan] yalgayu tirilmiş. "[Yağlı bir kepçe bulup] yalayarak -öylece- hayatta kalmış." (IB 20 13).

[Çıntan ıgaç üze olurupan] meŋileyür men. "[Sandal ağacı üzerinde oturup] mutlu oluyorum." (IB 19 4).

[Yaylag tagıma agıpan] yaylayur turur men. "[Yazlık dağıma çıkıp] yazı geçiriyorum." (IB 25 62).

2.1.1.2.3. Semantik İnceleme

Dil bilimciler {-(X)pAn(I)n} morfeminin kendisinden türediği {–(X)p}'den işlevsel olarak ayrılıp ayrılmadığı hususunda farklı görüşlere sahiptir. Gabain, {–(X)p}'nin işlevini *iş ve hareketin kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini gösterir* şeklinde ifade ederken aynı işlevin {-(X)pAn} için de geçerli olduğuna işaret eder. Araştırmacı {–(X)p} morfeminin bar-, yorı-, kod-, kel-, kal-, tur- vs. hareket bildiren fiillerle birlikte kullanılabilme özelliğinden bahsederek söz konusu morfemin {-(X)pAn}'dan ayrılan yönüne işaret etmektedir. Zira {-(X)pAn}'ın bu şekilde birleşik fiil oluşturmak gibi bir işlevi bulunmamaktadır (Gabain, 1988: 84-85).

Çağatay {-(X)pAn}'ın predikatif olarak kullanılmaması, birleşik fiil oluşturmaması, arka arkaya sıralanmaması, olumsuz şeklinin seyrek veya olmaması ve maksat anlamında kullanılması yönüyle {–(X)p} morfeminden ayrıldığını ifade eder. Çağatay, Şinkeviç'in Rabguzi Sintaksında {-(X)pAn}'ı *sebep ve tarz gerundları* olarak tanımladığını bildirir (1947: 31).

Kononov, çalışmasında Çağatay'ın değerlendirmelerinin kimine karşı çıkar. Araştırmacı, Çağatay'ın *–(X)pAn'ın birleşik fiil oluşturmaması* iddiasına karşı Azerbaycan Türkçesindeki *oturubanı tururlar* şeklindeki kullanımı örnek olarak verir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki aşağıda verilen örneklerde {-(X)pAn} morfeminin *barmak* tasviri fiil ile birlikte birleşik fiil oluşturduğu kanaatindeyiz. Zira verilen örneklerde söz konusu morfemin *barmak* fiilinden hemen önce kullanılması tesadüfi değildir:

Uzun tonlug idişin ayakın ***kodupan barmiş***. (IB 23 42)

Utru talım karakuş ***kopupan barmiş***. *"Yırtıcı bir kartal yerinden uçup karşısına çıkmış." (IB 23 43).*

Oglı öginte kaŋınta öbkelepen ***tezipen barmiş***. *"(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş." (IB 25 58).*

Kononov'un bir diğer iddiası {-(X)pAn}'ın sadece maksat bildirmediği esas olarak zaman anlamına sahip olduğudur. Araştırmacının çalışmasında sonuç olarak vardığı kanı {–(X)p} ve {–(X)pAn(I)n} morfemlerinin *eş anlamlı dil bilgisel morfem* olduğu şeklindedir (2002: 268).

Schulz, {-(X)pAn} ve {–(X)p}'nin aynı tümce içerisinde aynı fiil ile kullanımına dikkat çekerek söz konusu morfemlerin aynı işleve sahip olduğunun savunuculuğunu yapar. Nitekim Kül Tigin Anıtının doğu yüzü 22. satırındaki örnekte *kel-* fiili hem {–(X)p} hem de {-(X)pAn} morfemi ile kullanılmıştır: *Yaraklıg kantan* ***kelip*** *yana iltdi süŋüglüg kantan* ***kelipen*** *süre iltdi "Silahlı (düşmanlar nasıl ve) nereden* ***gelip*** *sizi dağıtabilecek, mızraklı (düşmanlar) nereden* ***gelip*** *(sizi) yurdunuzdan sürebilecekti?".* Bunun yanı sıra aynı tümce içerisinde farklı fiillerle kullanılmaları söz konusu morfemler arasında işlevsel farklılıklarının olabileceği fikrini de akla getirmiştir (Schulz, 1979: 151).

Doerfer, {-(X)p}'nin bir defada meydana gelen olayları {–(X)pAn(In)}'ın ise uzun sürede ve sıkça yapılan olayları ifade ettiğini belirtir. Konu ile ilgili olarak da *olorupan/tahta oturmak; olorup/bir toprağı işlemek üzere oturmak, ikamet etmek üzere oturmak* örneğini verir. Ağca, Doerfer'in konu ile ilgili görüşünün bazı örneklerde kabul edilebilir olacağını ifade ettikten sonra {–(X)pAn(In)} için bu şekilde bir genelleme yapmanın doğru olmayacağını belirtir. Zira Kök Türkçe ve Uygur Türkçesinde aynı metinde hatta benzer cümlelerde her iki gerundium morfemi, birbirinin yerine kullanılmıştır (Ağca, 2006: 337).

Doerfer'in konu ile ilgili görüşünün *olor-* fiili için bile geçerli olmadığını kolaylıkla ifade edebiliriz. Nitekim Bilge Kağan Anıtının doğu yüzü 2. ve 3. satırında geçen *olor-* fiilleri aynı anlamda (tahta oturmak) olmalarına rağmen sırasıyla {–(X)p} ve {–(X)pAn} morfemleri ile kullanılmıştır: *Bödke özüm* ***olorup*** *bonça agır törög tört buluŋdakı…dim. (BK D 2) "Böylesi bir vakitte ben kendim* ***tahta çıkıp*** *bunca önemli yasayı, dört taraftaki halkı (yoluna koydum, düzene sok)tum.". Kişi oglınta üze eçüm apam bumun kagan işteemi kagan olormış* ***olorupan*** *türk bodunıŋ ilin törösin tuta*

birmiş. "İnsanoğullarının da üzerine atam, dedem Bumin Kağan, İştemi Kağan tahta çıkmışlar. ***Tahta çıktıktan sonra*** *Türk halkının ülkesini, yasalarını ele alıp düzenlemişler." (BK D 3)* (Ölmez, 2015: 136). Ayrıca Hustuanift'te *te-* fiilinin aynı anlama gelecek şekilde her iki morfemle kullanılıyor olması dikkat çekicidir:

(8) *...edgü kılınçl(ı)g arıg dendar* ***tep*** *kertkünmed(i)m(i)z erser...* "…güzel amelli temiz rahip ***deyip*** inanmadıysak…" (Huast. 82 108/109).

(9)*…yme buyan bügteg kılur biz* ***tep*** *yaŋ(ı)lu neçe anıg kılınç kılt(ı)m(ı)z erser...* "…dahası sevap işliyoruz ***deyip*** yanılarak ne kadar kötü davranışlarda bulunduysak…" (Huast. 85 179/182).

(10) Yme kertü erklig küçlü(g) t(e)ŋri ***tepen*** kertkünmed(i)m(i)z erser… "Ayrıca gerçek, güçlü, kudretli tanrı ***deyip*** inanmadıysak…" (Huast. 81 56/57).

Sonuç olarak {–(X)p} ve {-(X)pAn(I)n} morfemlerinin tümce içerisinde aynı fiille kullanıyor olması söz konusu morfemlerin tarihî metinlerde birbirilerinin yerine kullanıldığı tezini doğruluyor mahiyettedir. Ancak farklı fiillerle de olsa aynı tümce içerisinde hem {–(X)p}'nin hem de {–(X)pAn}'ın kullanılması konu ile ilgili ayrıntılı bir araştırmanın yapılması gerektiği fikrini akla getirmektedir. Ş.Tekin bu konuda yapılacak olan ayrıntılı bir araştırmanın söz konusu morfemler arasında çok eskiden var olmuş bir anlam ayrılığının izlerini ortaya koyabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (1976: 316).

Irk Bitig ve Huastuanift'te {–(X)pAnI(n)} morfeminin semantik işlevini net olarak ifade etmek mümkün görünmemektedir. Söz konusu morfem kullanıldığı tümceye kontekste bağlı olarak sebep, durum anlam özelliği yükleyebileceği gibi aynı tümce göreceli zaman anlamıyla da yorumlanabilmektedir. Yapısında var olduğunu kabul ettiğimiz instrumental morfeminin {–(X)pAn(I)n}'a bu şekilde bir anlam yüklemiş olması muhtemeldir. Nitekim {–(X)pAn(I)n} morfeminin (1).tümcede[24], katmanlar arasında sebep-sonuç ilişkisinin kurulmasına neden olduğu söylenebilir. Bu şekilde bir anlam ilişkisi (11), (12) ve (13).tümcelerde de mevcuttur. {–(X)pAn}, (12).örnekte *ö-* fiiline eklenerek tümceye sebep anlamı; *tut-* fiiline eklenerek tümceye durum anlamı katmıştır:

[24] *Yarın kiçe* ***altun örgin üze olurupan*** *meŋileyür men.* "Sabah akşam ***altın taht üzerinde oturup*** mutlu oluyorum." (IB 19 1).

(11) *Eŋin meŋin bulmiş.* ***Bulupan*** *uyasıŋaru ögire sebinü kelir.* "Avını bulmuş. (Avını) ***bulup*** yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor." (IB 31 22).

(12*) Toruk at semritti. Yirin* ***öpen*** *yügürü barmış. Utru yirde ogrı sookuşup* ***tutupan*** *minmiş. "*Zayıf at semirdi. -kaldığı- yerini ***düşünüp*** koşarak gitmiş. Yolda karşısına -bir- hırsız çıkmış, (atı) ***tutup*** (üstüne)- binmiş." (IB 20 16).

(13) *Yiliŋe, kudursugıŋa tegi* ***yagrıpan*** *kamşayu umatın turur.* "(At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar ***yara bere içinde kalıp*** kımıldayamadan duruyor" (IB 28 16).

Ancak bütün bu örneklerde {–(X)pAn(I)n}'ın kullanıldığı katmanlarla diğer katmanlar arasında öncelik-sonralık ya da eş zamanlılık anlam ilişkisinin bulunduğu da düşünülebilir. Nitekim (12).örnekte [-SV)] kılınış değerine sahip *ö-* fiili ile yine [-SV] kılınış değerine sahip *yügürü bar-* fiili eş zamanda gerçekleşmeyi ifade ederken [+ÖS] kılınış değerine sahip *tut-* fiili ile yine [+ÖS] kılınış değerine sahip *min-* fiili eş zamanda gerçekleşmeyi ifade eder. Bunun yanında (1).örnekte [+ÖS] kılınış değerine sahip *olor-* fiili ile [-SV] kılınış değerine sahip *meŋile-* fiili eş zamanda gerçekleşmeyi ifade eder. Ayrıca (11).örnekte geçen *bul-* fiili [+SS] kılınış değerine sahip olduğundan söz konusu fiilin işaret ettiği eylemle *kel-* fiilinin işaret ettiği eylem arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin varlığından söz edilebilir.

Sonuç olarak {–(X)pAn(I)n}, birleşik yapılı tümcelerde katmanlar arasında durum, sebep, göreceli zaman anlam ilişkisi sağlamaktadır. Söz konusu morfemin tümcelere kattığı göreceli zaman anlamı ile durum, sebep anlamı iç içedir. Öncelik-sonralık zaman ilişkisinin yer aldığı tümcelerde {–(X)pAn(I)n}'ın yer aldığı birinci katman [+SS] kılınış değerine sahip fiillerden oluşurken eş zamanlılık anlam ilişkisinin yer aldığı tümcelerde aynı katman süreç ifade eden [-SV] ya da [+ÖS] kılınış değerine sahip fillerden oluşmaktadır.

2.1.1.3. Ünlülü Gerundium

{-A}, {-I} ve {–(y)U} olmak üzere farklı fonemlerden oluşan ünlülü gerundium morfemlerine, Türkçenin en eski metinlerinden itibaren tanıklık edilmektedir. Söz konusu gerundiumların işlevsel olarak herhangi bir farklılığın olmadığı ancak kullanım sıklığı ile ilgili kendi içinde değişkenlik gösterdiği bilinmektedir. Eraslan (2012: 405), Eski Türk lehçe ve şivelerinde sıklıkla kullanılan

ünlülü gerundium morfemlerinden {-A} ve {–(y)U}'nun {-I} morfemine nispeten daha çok kullanıldığını kaydederken; Gabain (1988: 85), {-A}'ya nispeten {–(y)U}morfeminin daha çok kullanıldığını, {-I}'nın ise istisna olarak kullanıldığını bildirmektedir. Bunun yanı sıra Türk runik alfabesi ile yazılmış yazıtlarda ve erken tarihli Maniheist ve Budist metinlerde çeşitlilik gösteren ünlülü gerundium morfeminin Uygur alanında 13-14.yüzyıllarda yazılmış metinlerde {-U} lehine değişim gösterdiği ifade edilmektedir (Ağca, 2006: 243-264).

Batı Türkçesine bakıldığında, Eski Anadolu Türkçesine kadar tek bir fiile eklenerek gerundium işlevinde de kullanılan {-A}, bu dönemden sonra yalnız *koşa koşa, seve seve* gibi ikili şekillerde kullanılmaya devam etmiştir. Söz konusu morfem, günümüzde de birleşik fiil yapımlarında kullanılmaktadır. Birleşik fiil yapımında {-I} ve {–(y)U}'yu tercih eden diğer Türk şivelerine nispeten Türkiye Türkçesinde {-A} ile kurulu yapılar tercih edilmiştir. Yine de uyuyuvermek, sönüvermek, yapıvermek vb. örneklerinde olduğu gibi günümüzde de {-I} ve {–(y)U} ile kurulu birleşik yapılı fiillere rastlamak mümkündür.

Eski Türkçe metinlerde hangi ünlülü gerundium morfeminin hangi fiile eklendiği hususunda birtakım tasnif çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. T.Tekin (2016: 158), herhangi bir ölçüt belirtmeksizin Orhon Türkçesinde hangi fiilden sonra hangi ünlülü gerundium morfeminin geldiğini tek tek sıralamıştır. Ercilasun (1983), Eski Türkçede {-A} gerundium morfeminin genel olarak ünsüzle biten tek heceli fiillere, basit yapılı fillere ya da /k/ ve /r/ ünsüzü ile biten morfemlerden kurulu türemiş yapılı fiillere geldiğini ifade eder. Araştırmacı, {-I} morfeminin yine tek heceli ya da basit fiillerden bazılarına ve –(X)t- morfemi ile biten kimi fiillerden sonra geldiğini; {–U}'nun ünsüzle biten birden fazla heceli türemiş fiillerden sonra geldiğini; {–(y)U}morfeminin ise ünlü ile biten fiillere eklendiğini bildirir. Ercilasun, ünlülü-gerundiumların Kutadgu Bilig'deki kullanımını değerlendirdiği bir diğer çalışmasında (2014: 235) tek heceli ve ünsüzle biten fillere daha çok {-A} morfeminin; birden fazla heceli fiiller, ünlüler ve /l/, /r/, /d/ gibi ünsüzlerle biten fiillere daha çok {–U}morfeminin gelmesinden yola çıkarak bu iki gerundium morfemi ile geniş zaman morfemleri arasında bir paralellik olduğuna işaret eder.

Konu ile ilgili her ne kadar bir tasnif çalışması yapılmış olsa da ünlülü gerundium morfemlerin eklendiği fiillerin özelliği ile ilgili net bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir.

Eski Türkçe kaynaklardan itibaren yoğun bir şekilde kullanılan ünlülü gerundium morfemlerin işlevleri de çeşitlilik göstermektedir. Eski Türk dili ile ilgili çalışmalarda söz konusu morfemin, doğrudan doğruya mantıki esas fiile bağlandığı böylelikle yüklem belirleyici olduğuna değinilir. Ayrıca tasviri fiilin önündeki mantıki esas fiillerin genellikle ünlülü gerundium morfemleri ile kurulduğuna da işaret edilir.[25] Bunun yanı sıra söz konusu gerundiumun {-gAlI} yerine kullanılarak[26] modal yardımcı fiilin önünde yer alan esas fiile eklendiği de ifade edilir. Bunlara ilaveten, ünlülü gerundium morfemlerinin *vasıflık* yani sıfat işlevinde kullanımlarına da değinilmiştir.[27] (Gabain, 1988: 85). Ağca, ünlülü gerundium morfemlerinin partisip işlevinde kullanımına dikkat çeken bir diğer araştırmacıdır. Ağca çalışmasında kalıplaşma yoluyla zarf, edat ve isim türünden sözcükleri meydana getiren ünlülü gerundiumların böylelikle yeni sözcük türlerinin oluşumuna neden olduğuna; bütün bu işlevlerine ek olarak söz konusu gerundiumun isimlerden önce gelen fiillere eklenerek partisip işleviyle de kullanıldığına işaret eder (Ağca: 2007).

Çalışmamızda zaman içerikli ünlülü gerundiumlardan oluşan birleşik katmanlı yapıların sentaktik ve semantik değerlendirmesi yapılacağından söz konusu gerundiumun kapsamın dışında kalan işlevlerine değinilmeyecektir.

2.1.1.3.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.3.1.1. Ünlülü Gerundium ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen ünlülü gerundiumlar ile ilgili doğru bir değerlendirme yapabilmek için öncelikle söz konusu gerundiumun Kök Türk metinlerindeki kullanım şeklinin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Türk runik alfabesi ile yazılmış metinlerde ünlülü gerundiumların çoğunlukla yüklemden önce yer alması söz konusu gerundiumların sentaktik özelliğine dair dikkat çeken ilk husus olarak kaydedilebilir:

(1) ***Yuvulu*** *intimiz.* "***Yuvarlanarak*** aşağı indik." (T 26).

[25] Utru tut- "karşı tutmak", kötürü iltmek "kaçırmak" gibi..
[26] Kirü tüketmek "girmeyi tüketmek, yani tamamıyla girmek"; belgürü yarlıkamak "yani saygıyla görünmek.
[27] Tolu suwlug patir "dolu su kasesi" üzelenü tüş "yüksek (ulu) meyve".

(2) *Yaglıg kamıç bulupan* ***yalgayu*** *tirilmiş.* "Yağlı bir kepçe bulup ***yalayarak*** öylece hayatta kalmış." (IB 20 13).

(3) *Sekizinç ay iki yaŋıka çıgıltır költe kasuy* ***kezü*** *sünüşdüm. "* Sekizinci ayın ikisinde Çıgıltır Gölünde Kasuy boyunca ***ilerleyerek*** savaştım." (MÇ D 6).

(4) *Er* ***terkleyü*** *kelir.* Bir adam ***koşarak*** geliyor. (IB 19 7).

(5) *Tebe titigke tüşmiş.* ***Basınu*** *yimiş.* "Bir deve bir bataklığa düşmüş. ***Bata bata*** (yine) yemiş." (IB 24 46).

(6) *Kuş og(l)ı* ***uça*** *āztı,* (7) *kiyik oglı* ***yügürü*** *āztı,* (8) *kişi oglı* ***yorıyu*** *āztı.* "Kuş yavrusu ***uçarak*** yolunu kaybetti, geyik yavrusu ***koşarak*** yolunu kaybetti, insanoğlu (da) ***yürüyerek*** yolunu kaybetti." (IB 20 15).

Söz konusu metinlerde ünlülü gerundiumların nesne ile genişletilmiş şekline nadir rastlanılmaktadır:

(9) *Ben* ***seleŋe keçe udu*** *yorıdım. "*Ben ***Selenge'yi geçip takip*** ederek gittim."(*MÇ D4).*

Schulz, ünlülü gerundiumların özellikle Türk runik alfabesi ile yazılmış metinlerde temel tümce yükleminin hemen öncesinde kullanılmasından yola çıkarak şu şekilde bir değerlendirmede bulunur:

> *"/U/ ile kurulu yapının perifrastik fiil formu mu oluşturduğu yoksa bir zarf görevinde mi kullanıldığının ayrımını yapmak kolay değildir. Uygur metinleri üzerine yapılan hızlı bir inceleme sonucunda "/U/'nun birleştiği fiil hiçbir ekleme yapılmaksızın ana fiile eklenir" şeklinde yanlış bir değerlendirme yapılabilir. Ancak Uygur metinleri üzerinde yapılan ayrıntılı bir inceleme konunun hiç de anlaşıldığı gibi olmadığını gösterecektir." (Schulz, 1978: 156)*

Bu bağlamda Eski Uygur Türkçesi ile yazılan eserler dikkatle incelendiğinde söz konusu gerundiumunun kullanım şekli ile ilgili birtakım değişikliklerin olduğu görülecektir. Zira bu dönemde ünlülü gerundiumlar ile temel tümce fiilinin arasına nesne ögesinin girmesi bahsedilen sentaktik değişimin bir göstergesi olarak gösterilebilir:

(10) *Iglayu* ***balıkka*** *kirdi. "*Ağlayarak ***şehre*** girdi." (İKP 18 13).

(11) *Kiŋrenü* ***aş*** *berür boltılar.* "Homurdanarak ***yemek*** verir oldular." (İKP 61 7).

(12) *Teŋrike ig(i)deyü* ***muntag ulug çulvu sav*** *sözledimiz erser* "Tanrıya yalan söyleyerek ***böylesine büyük küfürlerde*** bulunduysak" (Huast. 33 34).

Sonuç olarak özellikle Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerden itibaren tümcelerin sentaktik özelliklerinde Türk runik alfabesi ile yazılan metinlere nispeten farklılıkların olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda daha sade bir dilin ve nispeten daha az sayıda sözcüğün kullanıldığı yazıtlarda ünlülü gerundiumların yüklemden hemen önce kullanılması oldukça doğaldır. Tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü bir dönemde sözcük dağarcığının zenginleşmesi ve bu zenginliğin tümcelerin sentaktik yapısında birtakım değişikliğe neden olması da oldukça doğaldır. Bu sebeple zaman içerisinde basitten karmaşık tümce yapılarına kayan Türk dili, ünlülü gerundiumların sadece perifrastik bir yapı oluşturmadığını aynı zamanda zarf görevi ile de kullanıldığını ispat etmiştir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ünlülü gerundiumlarla kurulan tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre yerinin tespit edilmesi için öncelikle katmanlar arasında temel üye ve işlemci paylaşımının gözden geçirilmesi gerekmektedir.

2.1.1.3.1.1.1. Ünlülü Gerundium İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı

Birleşme ve Tür kuramının verilerine göre incelendiğinde Kök Türk yazıtları ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ünlülü gerundiumlar ile oluşturulan birleşik yapılı tümcelerle{-(X)p} ve {-(X)pAn} ile kurulan birleşik yapılı tümceler arasında birtakım benzerliklerin olduğu görülecektir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ünlülü gerundiumlar ile oluşturulan birleşik yapılı tümcelerde katmanların genelde ortak özne taşıdığı görülmektedir. Bu bağlamda ünlülü gerundiumların öznesi ile bitimli fiilin öznesi çoğunlukla eş-gönderimlidir (coreferential). Ünlülü gerundiumların genel anlamda *değişken öznelerin (varying-subjects)* kullanılmasına izin vermemesi bu tür yapıların öz katmanda birleştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Kök Türk yazıtlarından alınan (1).tümcede ünlülü gerundiumun (yuvul-u) öznesi ile bitimli fiilin (intimiz) öznesi (biz) ortaktır. (3).tümcede *men-Ø,* birleşik yapıyı oluşturan her iki katmanın ortak öznesi olarak işlev görmektedir. Irk Bitig'den alınan (2).tümcede *o-Ø*, (4).tümcede *er*, (5).tümcede *o-Ø*, (6).tümcede *kuş oglı,* (7).tümcede *kiyik oglı*, (8).tümcede *kişi oglı*; birleşen katmanların her birine ait ortak özne olarak işlev görmektedir.

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde konuya dair birçok örneğe tanıklık edilebilir. (13).tümcede *biz-Ø*, (14).tümcede *o-Ø*, (15).tümcede *onlar- Ø,* (16).tümcede *Yaşovatī hatun ve 84 000 kraliçe*, (17).tümcede *siz- Ø*, (18).tümcede *men- Ø*, (19).tümcede *sen-Ø* katmanlara ait ortak öznelerdir. Bu bağlamda Eski Uygur Türkçesinde ünlülü gerundiumlarla kurulu birleşik yapılı tümcelerin genel olarak öz katmanda birleştiği söylenebilir:

(13) *T(e)ŋrim söde berü [b]ilmetin t(e)ŋrike* ***ig(i)deyü*** *montag ulug çulvu sav sözledim(i)z erser…* "…tanrım ezelden beri farkında olmadan tanrıya ***yalan söyleyerek*** böylesine büyük küfürlerde bulunduysak…" (Huast. 80 32/34).

(14) *Elgi* ***kopuz atızu*** *agzı* ***yırlayu*** *olordı*. "Eliyle ***kopuz çalarak,*** ağzı ile ***şarkı söyleyerek*** oturuyordu." (İKP 63 2/4).

(15) *Anta* ***oynayu*** *ırlayurlar.* "Orada ***raksederek*** şarkı söylerler." (Mayt. 82 11).

(16) *Ötrü yaşovati katun linhua çeçeklig otrugların tegriklemiş kut teŋri osuglug sekiz tümen tört miŋ kunçuy katunlar birle idiz karşıdın inip yavaş miŋülerke minip sansız tümen kitumati kent ul(uşlug)lardın* ***ayag çilteg alı*** *balık(tın) önüp supuşpit yimişlik kapagıŋ(a) tegirler.* "Bunun üzerine Yaşovatī hatun, nilüfer çiçeklerinden adalarla çevrilmiş saadet tanrısı gibi 84 000 kraliçe ile yüksek saraydan inip yavaş hayvanlara binip sayısız Ketumatī halkından ***hürmet görerek*** şehirden çıkıp Supuspita koruluğunun kapısına ulaşırlar." (Mayt. 106 46/54).

(17) *Adın tınl(ı)glarka kingürü* ***açа yada*** *ukıtınglar.* "Başka canlılara ayrıntısıyla ***açıklayarak*** anlatınız." (AY III. Kitap 78 36b 17/19).

*(*18) *Meŋülüg nirvan balık kapıgın* ***közüntürü*** *körkitdim*. "Ebedi Nirvana şehir kapısını ***ortaya çıkarıp/çıkararak*** gösterdim." (AYS V. Kitap 200 0556/0558).

(19) *Yana yme alku tınl(ı)g oglanın inç meŋilig kılguluk yme tılaŋurmak erdemlig buşı birmekiŋ üze* ***sakınu sözleyü*** *yitinçsiz ulug edgü kılınçıg kıltıŋ kazgantıŋ*. "Ayrıca bütün canlıları huzurlu kılmak ve hitabet kabiliyetinden bahşetmek amacıyla ***düşünüp söyleyerek*** ulaşılması büyük sevaplar kazandın." (AY VIII. Kitap 252/253 308/314).

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerden oluşturduğumuz korpusta ünlülü gerundiumların öznesi ile temel tümcecik fiilinin öznesinin genel olarak ortak olduğu

gözlemlenmiştir. Ancak nadir olarak karşılaşılan bir durum da kimi tümcelerde her iki katmanın farklı öznelere sahip olmasıdır. Üç katmanın birleşmesinden meydana gelen (20).tümcede birinci katman (Kurug yirig suvayu) ve ikinci katman (öl yirig tarıyu) ortak özneye (onlar-Ø) sahipken üçüncü katman (kuş kuzgun sukar yorıyur sansız tümen özlüg ölürür) kendi öznesini (kuş kuzgun) taşımaktadır. (21).tümcede *sözleş-* fiilinin öznesi (üçegü) ile temel tümce fiilinin öznesi (Pūrnaka) farklılık göstermektedir:

(20) *Kurug yirig* ***suvayu*** *öl yirig* ***tarıyu*** *kuş kuzgun sukar yorıyur sansız tümen özlüg ölürür.* "(Çiftçiler) kuru yeri ***sulayıp*** ıslak yeri ***sürerken*** kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yaratığı gagalayıp öldürüyorlar." (İKP 2 2/6).

(21) *Bular üçegü kök kalıkdak(ı) (yo)lça uça kelip bir ikintişke (söz)* ***savın sözleşü*** *purnaki ince (tip) tidi.* "Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldi, birbirleri ile ***sohbet ederlerken*** Pūrnaka şöyle dedi." (Mayt. 50 8/11).

2.1.1.3.1.1.2. Ünlülü Gerundium İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı

Birleşme ve Tür kuramı kapsamında ünlülü gerundiumlar ile ilgili yapılan tespitler, günümüz Türkiye Türkçesinden verilen birkaç örneğin ötesine geçmemiştir. Ancak söz konusu gerundiumların kimi sentaktik özelliklerinden yola çıkarak elde edilen veriler doğrultusunda birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkün görünmektedir.

Yıldırım (2004: 86),*"Arzu [elini sallaya sallaya] uzaklaştı."* tümcesini *öz katmanda birleşen eş-bağımlı* türe; *"Mehmet sokaklarda [yıkıla yıkıla] dolaşıyor."* tümcesini de *öz katmanda birleşen eş-sıralı* türe örnek olarak vermektedir. Burada {-(X)yor} görünüş işlemcisi ile kullanılmasından yola çıkarak *dolaş-* fiilinin sürerlik; *yıkıl-* fiilinin de bitmişlik ifade ettiği düşünülebilir. Bu sebeple örnek tümce araştırmacı tarafından *eş-sıralı* tür grubuna dâhil edilmiş olabilir. Ancak ünlülü gerundiumun ikileme yoluyla tekrar edildiği bu sebeple de sürerlik anlamı içerdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sebeple söz konusu örnek tümcenin türü *eş-bağımlı* olarak kabul edilmelidir.

Ünlülü gerundiumların yer aldığı tümceciğin tek başına bir söylem ifade etmemesi ve bu yönüyle diğer temel tümceye bağımlı olması söz konusu birleşik yapıyı *bağımlı tümce* türüne yaklaştırır. Ancak ünlülü gerundiumun zaman, kiplik,

görünüş işlemcisi ve şahıs işaretleyicisi almaması bu yapıları bağımlı tümcelerden ayırıp eş-bağımlı türe yaklaştırmaktadır. Bu yönüyle {–(X)p} morfemine benzeyen ünlülü gerundiumlar *aynı ardışık eksen (sequential same pivot)* işaretleyicisi işleviyle eklendiği fiili temel tümcecik fiiline şahıs, kiplik, zaman ve görünüş yönüyle bağlamaktadır. Taylan'ın, Türkçede bağımlı yapılar ile eş-bağımlı yapılar arasındaki farkı belirlemede başvurduğu morfolojik kriterler de[28] göz önünde bulundurulursa ünlülü gerundiumların kullanıldığı tümcelerin türü, işlemci paylaşımının sağlandığı ve her bir katmanın ortak temel üyeye sahip olduğu durumlarda *eş-bağımlı* olarak nitelendirilmelidir.

Türk runik harfli metinlerinden ve Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerinden verilen 1-21 arası örnek tümcelerde ünlülü gerundium morfemlerinin *aynı ardışık eksen (sequential same pivot)* işaretleyicisi işleviyle eklendiği fiili temel tümcecik fiilinin zaman, kiplik, görünüş işlemcisine bağladığı görülmektedir. (5).tümcede temel tümce fiilinin (yi-) bitmişlik görünüş işlemcisi, birinci öz katman fiilini (basın-u) kapsadığından söz konusu tümce eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmelidir. (14).tümcede *kopuz atız-u* ve *yırla-yu* fiilleri ünlülü gerundium morfemlerini alarak süreklilik görünüş anlamı kazanmıştır. Aynı tümcede *olor-* fiilinin {-DI} zaman işlemcisini almış olması tümcenin yine de eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmesine engel değildir. Zira *olor-* fiili, [+ÖS] kılınış değerine sahip bir fiil olduğundan sürek ifade etmektedir. (15).tümcede temel tümcecik fiilinin (ırla-) aorist görünüş işlemcisi, ünlülü gerundium alan ve aynı zamanda [-SV] kılınış değeri taşıyan birinci öz katman fiilini (oyna-yu) kapsadığından söz konusu birleşik yapı eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmelidir. (17).tümcede istek-emir kiplik işlemcisi birinci öz katmanda *aça yada* ünlülü gerundiumunu kapsadığından eş-bağımlı tür olarak değerlendirmelidir. (18).tümcede {-DI} zaman işlemcisini alan fiil süreç ifade etmediği halde birinci öz katmanda *közüntür-ü* ünlülü gerundiumunu kapsayabilmesi söz konusu fiilin [+SS] kılınış değerine sahip olması ile ilgilidir. Bu durum aynı zamanda ünlülü gerundiumların eklendiği tümceye sadece eş zamanlılık anlamı katmadığının göstergesidir.

[28]Araştırmacı, isim çekim morfemleri-durum morfemleri, iyelik morfemi-ve/veya son çekim edatları alan gerundiumlu tümceleri "bağımlı" yapı; {-(X)p}, [-ken], {-ErEk}, {-IncA} gibi gerundium morfemleri ile kurulu tümceleri "eş-bağımlı" yapı olarak değerlendirir (Taylan, 1988: 339).

Ünlülü gerundiumlar ile kurulu birleşik tümcelerin bir diğer özelliği bitimli fiilin taşıdığı olumlu-olumsuzluk işlemcisinin yan tümceciğe ait fiili de kapsamasıdır. Yani ünlülü gerundiumun çoğunlukla bitimli fiilin taşıdığı olumlu çekim işlemcisine tabi olduğu; ana fiilin olumsuzluk işlemcisi taşıdığı durumlarda ünlülü gerundiumun genel olarak kullanılmadığı görülmektedir.

2.1.1.3.1.2. *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök (ötrü/anta)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ünlülü gerundiumlarla kurulan birleşik yapılı tümcelerin başına *ne* soru zamirinin getirildiği örneklere tanıklık edilmiştir. *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök* formunun kullanıldığı yan tümceciklerin *ötrü* son çekim edatı ile ya da *anta* zamiri ile genişlediği örneklere rastlamak da mümkündür.

(22) ve (24).örneklerde *o-Ø*, birleşik yapıyı meydana getiren her bir katmanın ortak öznesi olarak işlev görmektedir. Bu sebeple birçok ünlülü gerundiumların yer aldığı yapılarda olduğu gibi bu tümcelerde de birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği söylenebilir. Ancak istisna olarak (23).tümcede birinci katmanın öznesi (bo irü b(e)lgüler) diğer katmanın öznesinden (ol alokaçintamani atl(ı)g t(e)ŋri kızınıŋ tişi etözi) farklıdır. Aynı tümcelerde bitimli fiillerin taşıdığı {-DI} işlemcisi her bir tümceye ait ünlülü gerundiumları de kapsamaktadır. Bu sebeple söz konusu tümceler "*Monı **eşiddi** ürküp beliŋlep ötrü ordoka kirip hatunka ince tep ötündi*."; "*Bo irü b(e)lgüler **boltu ötrü** ol alokaçintamani atl(ı)g t(e)ŋri kızınıŋ tişi etözi tegşilip ezrua t(e)ŋri etözlüg boltı." ya da "**Oduntu anta** korkınçlıgın busuşlugın ince tep tedi.*" şeklinde de yorumlanabilir:

(22) ***Ne monı eşidü birle ök** ürküp beliŋlep ötrü ordoka kirip hatunka ince tep ötündi*. "***Bunu işitir işitmez*** (hizmetçi kız) korkup hemen saraya girip kraliçeye şöyle arz etti." (ABH 98 390/392).

(23) ***Ne** bo irü b(e)lgüler **bolu birle ök ötrü** ol alokaçintamani atl(ı)g t(e)ŋri kızınıŋ tişi etözi tegşilip ezrua t(e)ŋri etözlüg boltı.* "***Bu alametler belirir belirmez*** o Ālokacintāmani adlı tanrı kızının dişi bedeni değişip Brahman tanrı bedenli oldu." (AYS V. Kitap 0878/0881).

(24) ***Ne odunu birle ök anta** korkınçlıgın busuşlugın ince tep tedi.* "***Uyanır uyanmaz*** o anda korku (ve) kaygıyla şöyle dedi." (ABH 97 370/372).

Sonuç olarak korpusta, ünlülü gerundiumlar ile aynı tümcede yer alan bitimli fiillerin genel olarak eş-gönderimli (coreferential) özne taşıdığı, bu sebeple birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği gözlemlenmiştir.

2.1.1.3.2. Ünlülü Gerundiumlar ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ünlülü gerundiumlar ile kurulu birleşik tümcelerin bilgi yapısı yazarın öncelemek istediği ögelere göre farklılık göstermektedir.

2.1.1.3.2.1. Ünlülü Gerundium ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümcenin Yüklemine Göre Konumu

Daha önce verilen örneklerde de görüleceği üzere Türk runik alfabesi ile yazılan Irk Bitig'de ünlülü gerundiumlardan oluşan yan tümceciğin istisnasız yüklemden önce gelerek fokus konuma yerleştiği görülmektedir:

Er [terkleyü] kelir. Bir adam [koşarak] geliyor. (IB 19 7).

Kuş og(l)ı [uça] āztı, kiyik oglı [yügürü] āztı, kişi oglı [yorıyu] āztı. "*Kuş yavrusu [uçarak] yolunu kaybetti, geyik yavrusu [koşarak] yolunu kaybetti, insanoğlu (da) [yürüyerek] yolunu kaybetti." (IB 20 15).*

Ünlülü gerundiumlarla kurulu yan tümceciklerin bilgi yapısı, Eski Uygur Türkçesi ile yazılan eserlerde değişikliğe uğramış; söz konusu yan tümceciğin tümce başında kullanılarak topik konuma yerleştirildiği kimi örneklerle karşılaşılmıştır:

(25) *[Tarıg tarıyu] amarı tınl(ı)glarıg kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bolup ayıg kılınç kılur tınlıglarag ölürür. "[(Bir taraftan) toprak ekilirken] kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torcular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar." (İKP 2 6/10).*

(26) *[Korkınçl(ıg) ton kedürü]…ol munı yirtinçülüg yivek t(on) itigin itdi.* "*[Korkunç elbise giydirerek]…o bunu dünyevi malzeme, elbise ve süslerle süsledi." (Mayt. 70 2/4).*

Erdal (2004: 458) {–(X)p}, {-(X)pAn}, {-(X)pAn(X)n}, {-mAtI(n)} gerundiumları ile birlikte ünlülü gerundiumların da işlevinin kontekste bağlı olarak belirlenebileceğini bildirmektedir. Bu bağlamda ünlülü gerundiumların işlevi

kontekste bağlı olarak sorgulandığında zaman, durum, sebep anlamının iç içe geçtiği görülecektir. Özellikle durum bildiren gerundiumlar kategorisinde değerlendirilen ünlülü gerundiumların aşağıdaki örneklerde de olduğu gibi fokus konumda yer alması tesadüf değildir. Irk Bitig ve diğer Türk runik harfli yazıtlarda olduğu gibi taranan diğer metinlerde ünlülü gerundiumların çoğunlukla fokus konumda yer alması söz konusu gerundiumunun tümceye kattığı anlam ile ilişkilendirilebilir. Zira konuşurun/yazarın, eserde/konuşma anında eylemin hangi şartlar altında ya da ne şekilde gerçekleştiğini ifade etmek istemesi ya da iletişim anında durum bildiren sözcükleri öncelemek istemesi oldukça doğaldır. Bu sebeple Türk runik harfli yazıtlarda, Irk Bitig'de ve sonraki Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde ünlülü gerundiumların işlevleri gereği yüklemin soluna başka bir ifade ile fokus konuma yerleştirildiği söylenebilir:

(27) *(Teŋri) teŋrisi burkan şariputri arhant birle yazı yirde [çankirmit kılu] yorıyurlar erti. "Tanrılar Tanrısı Burkan, velī Şāriputra ile ovalık bir yerde [cankramita (istiğraka dalarak dolaşmak) yaparak] dolaşıyorlar idi." (Mayt. 48 22/24).*

(28) *Ayıg ırak yolt(a) [emgenü] kelmiş men. "Kötü, uzak bir yoldan [ızdırap çekerek] geldim." (Mayt. 56 2/3).*

(29) *Alku [işleyü] tükedimiz. "Hepsini [çalışarak] bitirdik." (Mayt. 59 29).*

amarıl(arı) ot yük osuglug koptın…[otın örtenü yala ulıyu möŋ(reyü) yıglavu(!) sıktayu] kelirler. "Bazıları ot ve yük gibi her yerden [alevler içinde yana yana bağırıp inleyerek ağlaya ağlaya] gelirler." (Mayt. 131 11/14).

(30) *[İki iligimde bügde baltu tuta] bedizetsün. "[İki elimde hançer (ve) balta tutar halde] resmetsin." (AY VIII 329 1060/1061).*

Sözcük sıralaması ile ilgili yapılan tipoloji çalışmalarında Türkçenin ÖNY(SOV) dilleri arasına yerleştirildiğine ancak bu sıralamanın geçerliliğinin katı kurallarla sabit olmadığına daha önce değinilmişti. Eski Türkçe metinlerde öznenin, nesnenin ya da ünlülü gerundiumlu yan tümceciğin yüklemden sonra yazılarak ikincil konuma yerleştirildiği örneklere rastlamak pek mümkün değildir.

Sözcüklerin tümce içerisinde rahatlıkla hareket edebileceği esnekliğe kavuşması daha çok yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılmaya çalışıldığı dönemlere denk gelmektedir. Ancak istisna teşkil edecek örneklere İKP ve Altun Yaruk'ta

karşılaşılmıştır. İKP'ten alınan örnekte ünlülü gerundiumunun oluşturduğu yan tümcecik (balıkça agnayu), bitimli fiilden (ıgladı sıktadı) sonra gelerek ikincil konuma yerleştirilmiştir. AY'den alınan örnekte ise gerundium (yinçür-ü), bitimli fiilin önüne konumlanmıştır ancak tümcenin nesnesi görevindeki sözcükler (burkanka no erdini kutıŋa bodis(a)t(a)vlar ulatı pratyikabutlar arhantlarka) ikincil konuma yerleştirilerek dönemin standart kullanımının dışına çıkılmıştır:

(31) *Ol ödün edgü ögli tigin inisin okıyu maŋradı inim kanta s(e)n ogrı kelip iki közümin teglerü sançtı tip ıgladı sıktadı [balıkça agnayu]. "O zaman İyi Niyetli Şehzade kardeşini çağırarak feryat etti: Kardeşim neredesin?" Hırsız gelip iki gözümü kör etti" diye hıçkıra hıçkıra ağladı [balık gibi debelenerek]." (İKP 55 5/9.*

(32) *[Yinçürü] yükünzün burkanka no erdini kutıŋa bodis(a)t(a)vlar ulatı pratyikabutlar arhantlarka. "[Eğilerek] secde etsin Buddha'ya, öğreti mücevherine, Bodhisatvalara (ve) ayrıca Pratyikabutlara ve Azizlere." (AY VII 150 602/605).*

2.1.1.3.2.2. Ünlülü Gerundium ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Temel tümcecik ile genellikle ortak özneye sahip olan gerundiumlu yan tümcecik, kendi içerisinde NY sözcük sıralamasına sahiptir. (33).örnekte dolaylı nesne işlevindeki *eliginte*, nesne işlevindeki *tütsüglük*, *tut-a* yüklemcil ögesinin; (34). örnekte nesne görevindeki *bo burhanlar atın bo bodis(a)t(a)vlar atın*, *ata-yu* yüklemcil ögesinin; (35).örnekte nesne görevindeki *t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ y(a)rlıgın*, *töpün töpülerinte tut-a* yüklemcil ögesinin soluna konumlandırılmıştır. Söz konusu yapı içerisinde nesne, genel olarak yüklemcil ögenin soluna yerleştirilmiş böylelikle standart kullanımın dışına çıkılmamıştır:

(33) *Özi arıg suvka kirip yaŋı arıg ton kedip [eliginte tütsüglük tuta] bo tütsügüg urup meni okızun. "Kendisi temiz suya girip (banyo yapıp) yeni, temiz giysi giyip [elinde buhurluk tutarak] bu tütsüyü yakıp beni çağırsın." (AYS VI. Kitap 131 0884/ 0888).*

(34) *Okıdukda ötündükde aşnuça [bo burhanlar atın bo bodis(a)t(a)vlar atın atayu] süzük <kirtgünç> köŋülin yükünü ince tip tizünler. "Okuyup benden dilemeden önce [bu Budaların, Bodis(a)t(a)vların adlarını anarak] samimi (bir) kalple hürmet ederek şöyle desinler." (AY VIII 274/275 520/525).*

(35) *Ötrü ol üdün ol kuvragda erigme iligler hanlar başın ulatı kamag ulug tirin kuvrag ulug ögrünçlüg sevinçlig bolu teginip [t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ y(a)rlıgın töpün töpülerinte tuta] biş tilgenin pançamandal yinçürü töpün yükünü tegindiler. "İşte o zaman o toplulukta bulunan hükümdarların önderi ve bütün büyük topluluk büyük sevince nail olup [Tanrılar Tanrısı Buda'nın buyurduğu vaazı başlarının üstünde tutarak] bütünüyle eğilerek secde ettiler. "(AY VIII 393/394 1694/1703).*

Altun Yaruk'ta gerundiumlu yapıyı oluşturan sözcüklerin kendi içerisinde YN şeklinde sıralanması istisnai bir durumdur. Yan tümcecik içerisinde nesne işlevinde kullanılan *burhanlarıg* sözcüğü *ög-e küle-yü* yüklemcil ögesinden sonra gelerek ikincil konuma yerleştirilmiştir ki bu, Eski Uygur Türkçesinde sıkça karşılaşılan bir durum değildir:

(36) *Ol beg [uzatı munçulayu* ***öge küleyü*** *burhanlarıg] artukrak takı teriŋ köŋülin ince kut koluntı. "O hükümdar [devamlı bu şekilde* ***överek*** *buddhaları] derin gönül ile şöyle niyazda bulundu." (AYS V. Kitap 170 0158/0160).*

Sonuç olarak üzerinde çalışılan korpusta, ünlülü gerundiumdan oluşan yan tümceciğin temel tümce fiilinin soluna konumlandığı; ayrıca ünlülü gerundiumdan oluşan yan tümceciğin de kendi içerisinde ögelerinin yüklemcil ögenin soluna konumlandığı görülmektedir. Ünlülü gerundiumlar, Irk Bitig ve diğer Türk runik harfli metinlerde yüklemden hemen önce görülürken Eski Uygur metinlerinden itibaren topik konumda da yer almaktadır. Ancak bu tür gerundiumların bilgi yapısı genel olarak incelendiğinde, fokusa konumlanan örneklerin çokluğu dikkat çekmektedir. Ünlülü gerundiumların kullanıldığı tümcedeki semantik işlevi, söz konusu gerundiumun çoğunlukla fokus konuma yerleştirilmesinin bir sebebi olarak gösterilebilir.

2.1.1.3.3. Semantik İnceleme

Eski Türkçeden itibaren tanıklık edilen ünlülü gerundiumların semantik işlevi ile ilgili dil bilimi kitaplarında genellikle birbirinin tekrarı mahiyetinde birçok değerlendirme ile karşılaşılmaktadır.

Gabain, çalışmasında ünlülü gerundiumlar ile {–(X)p}'nin işlevsel olarak karşılaştırmasını yapar. Araştırmacıya göre her iki morfem arasında işlevsel olarak en

önemli fark, {-(X)p}'nin zaman bakımından öncelik; ünlülü gerundiumların ise vasıta ve eş zamanlılık bildirmesidir (Gabain, 1988: 86).

Tekin, Orhon Türkçesi ile ilgili yaptığı değerlendirmede ünlülü gerundiumların asıl eylemle aynı zamanda meydana gelen bir eylemi ifade ettiğine değinir (2016: 158).

Schulz, ünlülü gerundiumunun kullanıldığı tümceye *hal bildirme, ayrıcalı tümce kurma, sebep-araç ve amaç bildirmek* gibi farklı semantik işlevlerle katkıda bulunabileceğini bildirmektedir. *Ol avıçka er ıglayu kanka ince tep ötünti. "O yaşlı adam ağlayarak Hakan'a şöyle arz etti." (İKP 79). Teŋrisi ünteyü yol ayu birdi. "Aksakal seslenerek yolu söyleyiverdi." (İKP 155)* örneklerinde ünlülü gerundium temel tümce eyleminin gerçekleşme şeklini bildirmektedir. Araştırmacının ayrıcalı tümce kurma işlevi için verdiği örnekte temel tümcede belirtilen yargı ile ünlülü gerundiumun içerdiği yargı arasında karşıtlık söz konusudur: *Tolp et'özintin kanı aka küçsüz et'özin bramanka tetrü körüp ulug agır ayagın nom tınlagalı anuk boltı. "Vücudundan kan aktığı halde o Brahmana zayıf vücudu ile bakıp büyük saygı gösterdi ve Dharmayı işitmek için hazırlandı." (U III 33.5-8). Kiçig teginig tileyü takı tapışmaz ermiş. "Küçük prensi aradın ama henüz bulmadın." (AYS 634 8-9).* Araştırmacı, temel tümcecikte kullanılan eylemin gerçekleşme sebebinin ya da eylemin hangi araçla gerçekleştiğinin ünlülü gerundium aracılığıyla ifade edilebileceğini belirtir: *Ötrü brahmayu purohit artukta teŋri teŋrisi burhanag körgeli (kü)seyü kergekleyü antran tegzini(p) (s)upişpit yemişlikniŋ tagtınkı (ka)pıgıŋa yakın barır. "Tanrılar tanrısı Budhayı görmeyi çok istediğinden Brahma yemişliğin kuzey kapısına gider." (Maitr. 161 r. 14-18)* (1978: 165-167).

Eraslan, bahsi geçen gerundiumun Eski Uygur Türkçesinde zarf olarak kullanılmak ve birleşik fiilin esas unsuru olmak üzere başlıca iki işlevinin olduğunu ifade eder. Araştırmacı ünlülü gerundiumları, tümcenin esas fiilini hâl yönünden nitelendirmesinden dolayı *hâl zarfı* olarak adlandırır (2012: 403).

Ercilasun ünlülü gerundiumun Kutadgu Bilig'de işlevsel olarak çoğunlukla hâl zarfı görevinde kullanıldığını ifade eder (2014: 233-235).

Eckmann, Çağatay Türkçesinde ünlülü gerundiumun işlevini bir hareketin biçimini göstermek, şimdiki ve geçmiş olmak üzere iki türlü zamanı ifade etmek, amaç ve hedef ifade etmek, asıl hareketin sınırını belirtmek ve birleşik eylem oluşturmak şeklinde sıralar. Araştırmacı ünlülü gerundiumun şimdiki zaman işlevine *Buharı*

kemrak bola ısıg suyı bile yavdum. "Buharı eksilinceye kadar sıcak suyu ile yıkadım." tümcesini; geçmiş zaman işlevine de *Āftāb oltura tagka yavuk yittim. "Güneş batınca dağın yakınına ulaştım."* tümcesini örnek olarak verir. Bu bağlamda Eckmann'ın şimdiki zaman işlevi ile kastettiği ünlülü gerundiumların işaret ettiği eylem ile temel tümce fiilinin işaret ettiği eylemin eş zamanda gerçekleşmesi iken geçmiş zaman ile kastettiği bu eylemlerin oluş sırasına göre öncelik-sonralık ifade etmesidir (2013: 114-115).

Banguoğlu, gerundiumları altı anlam bölümüne ayırdığı çalışmasında zarf işlevinde kullanılan, tek sese düşen ve ikileme şekliyle kullanılan ünlülü gerundiumu, *hâl gerundiumları* başlığı altında değerlendirir (2015: 430).

Şçerbak, söz konusu gerundium ile bitimli fiilin işaret ettiği eylemin aynı zamanda gerçekleşmesinden yola çıkarak ünlülü gerundiumları *bitişik* olarak adlandırır. Bitişiklik, araştırmacıya göre iki eylemin sıkı bağından kaynaklandığı gibi ünlülü gerundiumunun temel tümce fiilinin durum belirteci olmasıyla da alakalıdır (Şçerbak, 2016: 135).

Yüce, ünlülü gerundiumun işaret ettiği eylem ile temel tümcede belirtilen eylemin aynı zamanda gerçekleştiğini ifade eder. Ayrıca araştırmacıya göre ünlülü gerundiumlar ile kurulu yan tümcecikte yer alan ve süren veya tekrar eden anlam değerine sahip bir eylem, temel tümcecikteki eylemin tarzını bildirmektedir. (Yüce, 1999: 28).

Ünlülü gerundiumun sürekli olarak veya arka arkaya tekrarlanarak yapılan hareketi gösterdiğini ifade eden Korkmaz, söz konusu fiillerin aynı zamanda önüne geldiği fiilin yapılış tarzını ifade etme işlevine sahip olduğunu bildirir (2017a: 842).

Karadoğan, ünlülü gerundiumların işaret ettiği eylemin sürekli veya tekrarlanarak gerçekleşmesi konusunda Yüce ve Korkmaz ile hemfikirdir. Ancak araştırmacıya göre söz konusu morfemin işlevi eklendiği fiilin kılınış özelliğine göre belirlenmelidir. Ünlülü gerundium morfeminin [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklenmesiyle oluşan yan tümcecikteki olay tekrarlanarak gerçekleşirken; [-SV] veya [+ÖS] kılınış değerli fiillere ünlülü gerundium morfeminin eklenmesiyle kurulan yan tümcecikler bir defada ve göreceli uzun süreli gerçekleşen olayları anlatmaktadır (Karadoğan: 2009: 102).

Schulz'un üzerinde durduğu bir diğer konu ünlülü gerundiumun görünüş değeridir. Araştırmacı, Johanson'un Osmanlı Türkçesinin bitmişlik bildiren fiillerinin görünüş değerleri üzerine yaptığı çalışmasına (Johanson, 2016: 70) gönderme yaparak görünüş değeri olarak {–(X)p} ve {-ArAk} gerundiumlarının karşıtlık içerdiğini bildirir. Schulz, Johanson'un söz konusu gerundiumlarının görünüş değerinde görülen bu şekilde bir karşıtlığın bitmişlik formu olan {-DI} ve {-Iyordu} morfemleriyle örtüştüğü şeklindeki düşüncesine gönderme yapar. Bu bağlamda Johanson, {-ArAk} ve {-Iyordu} benzerliğini "*Gülerek girdi=Gülüyordu, girdi."* tümceleriyle; -(X)p/-DI benzerliğini de "*Gülüp girdi=Güldü (ve) girdi."* tümceleriyle izah eder. Sonuç olarak Schulz, {-(X)p} ve {-ArAk} gerundiumlarının arasındaki görünüş değeri açısından var olan karşıtlığın bir benzerinin Eski Uygur Türkçesinde {-(X)p} ve {–(y)u} gerundiumları arasında da görüldüğünün altını çizmektedir (Schulz, 1978: 137).

Aydemir, ünlülü gerundiumun eş zamanlılık işlevine ilaveten intraterminal görünüş işlevine değinen yazarlar arasında görülmektedir (2010: 71).

Erdal, Eski Türkçede ünlülü gerundiumların işlevleri hususunda diğer araştırmacılardan farklı birtakım değerlendirmelerde bulunur. Araştırmacı, ünlülü gerundiumların şu üç açıdan diğer gerundiumlardan herhangi bir farkının olmadığını belirtir:

1. Ünlülü gerundiumlar diğer gerundiumlar gibi kendi nesnesini alabilir.
2. Ünlülü gerundiumlar temel tümce fiiline bağlı olmayabilir.
3. Ünlülü gerundiumların işaret ettiği eylem ile temel tümcenin işaret ettiği eylem aynı anda gerçekleşmeyebilir.

Burada üzerinde durulması gereken ilk husus, Erdal'ın ünlülü gerundiumların sentaktik olarak bağımsız tümceler kurabileceğini iddia etmesidir. Araştırmacı ünlülü gerundiumlu yan tümceciği sentaktik olarak bağımsız tümce olarak nitelendirdiğinden "*Ben seleŋe **keçe** udu yorıdım."* tümcesini *"Ben Selenge'yi **geçtim** sonra yürüdüm (MÇ D4)."* şeklinde tercüme etmiştir. Erdal, aynı zamanda verilen örnekte ünlülü gerundiumun işaret ettiği eylemin, temel tümce eyleminden önce gerçekleştiğini ifade ederek söz konusu gerundiumun semantik işlevi ile ilgili iddiaların dışına çıkmaktadır. Araştırmacıya göre ünlülü gerundiumların temel tümce fiilinin gerçekleşme şeklini ya da yöntemini açıkladığı kimi örnekte de yine öncelik-sonralık anlamı mevcuttur. Nitekim Erdal'a göre *Bir kemi sıyokın tuta üntüm* "*Bir geminin parçasından tutarak*

yürüdüm." (İKP 54 6) örneğinde ünlülü gerundium temel tümcenin işaret ettiği eylemin yöntemini açıklamakla birlikte öncelik-sonralık anlamı da içermektedir. Çünkü *geminin parçasını tutmak, ilerlemek* eyleminden önce gerçekleşmiş ve bu eylemin gerçekleşmesi ikinci eylemin gerçekleşmesine imkân sağlamıştır (Erdal, 2004: 461).

Korpusların incelenmesi sonucunda ünlülü gerundiumlar ilgili varılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir: Nedjalkov'un da ifade ettiği üzere ünlülü gerundiumların semantik işlevini belirlemek için yapılması gereken şey kontekste başvurmak başka bir ifade ile metnin bağlamını gözden geçirmektir (1995: 106). Çünkü ünlülü gerundium birlikte kullanıldığı temel tümce ile durum, amaç, sebep, eş zamanlılık ve öncelik-sonralık gibi çeşitli anlam ilişkisi içerisinde olabilir.

Eski Uygur Türkçesinde ünlülü gerundiumların kimi tümcelerde belirgin anlam ilişkisi kurduğu görülmektedir. Bu tür tümcelerde ünlülü gerundiumun semantik işlevini belirlemek nispeten daha kolaydır. (37) ve (38).tümcelerde ünlülü gerundiumun yer aldığı yan tümcecik, temel tümce eyleminin gerçekleşme amacını bildirmektedir:

(37) *Bo y(a)rlıgıg eşidip anant toyın ol kamag tirin kuvrag öŋin öŋin t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkanıg titrü* ***körü*** *olurtılar.* "Rahip Anant bu buyruğu işitince bütün cemaat Tanrı(lar) Tanrısı Buddha'yı iyice ***görerek (görecek biçimde)*** farklı farklı (yerlere) oturdılar." (AY VII 117/118 156/159).

(38) *Ol üdün tegin monça sav sözlep ol aç bars öskinte* ***suna*** *yatdı*. "O vakit prens bu şekilde söyleyip aç kaplanın önünde ona kendisini ***sunarak (sunmak için)*** yattı." (ABH 89 264/265).

(39)-(41).tümcelerde ünlülü gerundium temel tümce fiilinin işaret ettiği eylemin yöntemini ifade etmektedir:

(39) *Aşnuça m(e)n adın öŋi teriŋ yörüglüg nomlarta* ***açа yada*** *nomlatım.* "Daha önce ben diğer derin yorumlu dharmalarda ***açıklayarak*** mükemmel dharmaları vaaz ettim." (AYS V. Kitap 190 0441/ 0443).

(40) *Olarnı üçün m(e)n munta ikileyü* ***ukıtu*** *nomlayın.* "Onlar için ben burada ikinci kez ***açıklayarak*** yokluk dharmasının yorumunu vaaz edeyim." (AYS V. Kitap 191 0449/0451).

(41) *Bo ok nom erdinig **küyü küzetü** tutmış buyan edgü kılınç/ küçinte aç kız ig kegen yagı/ yavlak adasın barçanı tarkaru keterü ugay sizler.* "Bu öğreti mücevherini ***gözetip koruyarak*** işlediğiniz erdemlerin gücüyle açlık, kıtlık, hastalık düşman sıkıntılarının hepsini uzaklaştıracaksınız." (AYS VI. Kitap 66 32/36).

Belirtilen semantik ilişkilerin yanısıra birleşen katmanlar arasında zaman anlam ilişkisi söz konusu olabilir:

2.1.1.3.3.1. Ünlülü Gerundiumların Yer Aldığı Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi

Ünlülü gerundiumun diğer anlamlardan bağımsız olarak sadece amaç ya da yöntem belirtmek için kullanıldığı örnek sayısı azdır. Bunun dışında ünlülü gerundiumun asıl işlevi *temel tümcenin ifade ettiği eylemin nasıl yapıldığını ifade etmek* olarak belirlenmiştir. Burada ünlülü gerundium *belli aralıklarla* ya da *kesintisiz ancak uzun süreli* gerçekleşen bir eyleme işaret edebilir. Bu sebeple bu tür tümcelerde ünlülü gerundiumların kullanıldığı tümceye hem durum hem eş zamanlılık anlamı kattığını düşünmek oldukça doğaldır. Ancak Eski Uygur Türkçesi ile yazılan kimi tümcelerde ünlülü gerundiumun durum anlamı katmadan sadece eş zamanlılık işlevi ile kullanıldığı görülmektedir. (20).tümcede[29] *çiftçiler tarafından* bir yandan *kuru yer sulanmakta* ve *ıslak yer sürülmekte* iken diğer yandan *çok sayıda canlı gagalanıp öldürülmektedir*. Başka bir ifade ile örnek tümcede ünlülü gerundiumlu yan tümcecik, temel tümce eyleminin durumunu ifade etmemektedir. Bu tümcelerde kullanılan [-U] gerundium morfemi, *suva-, tarı-* fiillerinin içerdiği eylemlerin *ölür-* fiilinin içerdiği eylemlerle eş zamanlı gerçekleştiğini belirtmektedir.

Korpusta, ünlülü gerundiumların süren veya tekrar eden anlam değerine sahip bir eyleme işaret ettiği bu sebeple de temel tümcedeki eylemin tarzını bildirdiği örnek sayısı oldukça fazladır. Ancak bu tür tümcelerde ünlülü gerundiumların işaret ettiği eylemler aynı zamanda sürerlik içerdiğinden bu tür tümcelerde, doğal olarak eylemler arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi aranmalıdır.

Ünlülü gerundiumun işaret ettiği eylemin *uzun bir süre devam etmesi* ya da *tekrar etmesine* ilişkin verilecek olan anlam ilişkisi, kullanılan fiilin kılınış değeri ile

[29] *Kurug yirig **suvayu** öl yirig **tarıyu** kuş kuzgun sukar yorıyur sansız tümen özlüg ölürür.* "(Çiftçiler) kuru yeri ***sularken*** (ve) ıslak yeri ***sürerken*** kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yaratığı gagalayıp öldürüyorlar." (İKP 2 2/6).

ilgilidir. (14).tümcede[30] ünlülü gerundium işlevinde kullanılan *kopuz atız-u* ve *yırla-yu* sözcükleri, *olurmak* eyleminin durumunu bildirmektedir. {-U} morfemini alan her iki fiil [-SV] kılınış değeri taşıdığından söz konusu gerundiumlar, temel tümce eylemini bir defada ve uzun süreli gerçekleşen bir eylemle niteleme işlevini üstlenmiştir. Hâl zarfı görevinde kullanılan *kopuz atızu* ve *yırlayu* gerundiumlarının işaret ettiği eylem ile *olur-* fiilinin işaret ettiği eylem arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi de vardır. (15).tümcede[31] [-SV] kılınış değerine sahip *oyna-* fiili ünlülü gerundium morfemi sebebiyle bir defada ve uzun süreli gerçekleşen bir eylem özelliği yüklenmiş, bu sebeple de temel tümce eylemini [+niteleme] özelliği kazanmıştır. Bu bağlamda *ırla-* eylemi gerçekleşirken *oyna-* eylemi gerçekleştiğinden her iki eylem arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin varlığından söz edilebilir. (10).tümcede[32] *ıgla*; (42).tümcede *sür-* ve (43).tümcede *yorı-* [-SV] kılınış değerine sahip fiillerdir. Kendilerine eklenen ünlü morfemler sebebiyle bir defada ve uzun süreli gerçekleşen bir eyleme işaret ettiğinden söz konusu gerundiumlar, sırasıyla *balıkka kir-, ön- ve kir-* eylemlerini durum yönüyle nitelemektedir. Aynı zamanda bahsi geçen ünlülü gerundiumlar ile bitimli fiiller arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi vardır:

(42) *Kaltı balık kapagda olurur erken kan udçısı biş yüz ud* ***süre*** *önti.* "-Şehzade- şehrin kapısında otururken hanın sığırtmacı beş yüz ***güderek*** (ona doğru) ilerledi." (İKP 59 3/5).

(43) *Anda monda ınaru berü* ***yorıyu*** *bir ulug kamışlıg bark arıgka kirip ötrü anda tıngalı olordılar*. "Oraya buraya, öteye beriye ***yürüyerek*** büyük, kamışlı koyu bir ormana girip sonra orada dinlenmek için oturdular." (ABH 77 85/88).

Ünlülü gerundium morfemlerinin [+ÖS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiği durumlarda yan tümcecik, temel tümcede ifade edilen eyleminin gerçekleşme şeklini belirtebilmektedir. Söz konusu morfem, [+ÖS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiğinde bir defada ve uzun süreli gerçekleşen olaylara işaret ettiğinden söz konusu tümcede eş zamanlılık anlam ilişkisi de aranmalıdır.

[30] *Elgi* ***kopuz atızu*** *agzı* ***yırlayu*** *olurdı*. "Eliyle ***kopuz çalarak,*** ağzı ile ***şarkı söyleyerek*** oturuyordu." (İKP 63 2/4).
[31] *Anta* ***oynayu*** *ırlayurlar.* "Orada ***raksederek*** şarkı söylerler." (Mayt. 82 11).
[32] *Y(i)me Bodis(a)v(a)t tigin bu ulus bodun ay(ı)g! kılınçlar kılmışın körüp ertüŋü busuşlug kadgul(u)g bolup* ***ıglayu*** *balıkka kirdi.* "Yine Buda namzeti şehzade bu halkın kötü ameller işlemiş olduğunu görüp son derece kederli olup ***ağlayarak*** şehre girdi." (İKP 18 10/13).

(21).tümcede[33] *uç-,* (33).tümcede[34] *tut-* [+ÖS] kılınış değerine sahip bir fiil olup aralıklı gerçekleşen eylemlere değil görece uzun süreli gerçekleşen eylemlere işaret etmektedir. Böylelikle verilen örnek tümcede yine eş zamanlılık anlam ilişkisi mevcuttur.

2.1.1.3.3.2. Ünlülü Gerundiumların Yer Aldığı Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

Ünlülü gerundiumların, Eski Uygur Türkçesinde tanıklık edilen bir diğer işlevi yan tümcecik ve temel tümcecikte yer alan eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurmasıdır. Ünlülü gerundium morfemlerinin [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiği durumlarda işaret edilen eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim (18).tümcede[35] *közüntür-* fiili; (44).tümcede *tog-* fiili [+SS] kılınış özelliğine sahip olduğundan söz konusu fiillerin işaret ettiği eylemlerin, temel tümce fiillerin işaret ettiği eylemlerden önce gerçekleştiği düşünülebilir:

(44) *M(e)n* ***(t)oga*** *ezük sözlemez m(e)n* "Ben ***doğduğumdan beri*** yalan söylemem." (İKP 74 18/19).

Bu tür örneklerde ünlülü gerundiumların hâl zarfı işlevine paralel olarak eylemlerin oluş sırasını bildirme amaçlı kullanıldığı görülmektedir. (45).tümcede *yola-yu* fiilinin ifade ettiği eylem *tuta ilit-* fiilinin ifade ettiği eylemden önce gerçekleşirken; (46).tümcede öncelikle *maŋgallıg törölerig kıltur-u,* ardından *nomçıka bar-* fiilinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir:

(45) Anta ötrü bringiki upasvami bu iki urılar badarı bramanıg ikidin ***yolayu tuta*** *ilitdiler.* "Bundan sonra Bhrngika ve Upasvāmin, bu iki oğul Badhari brahmanı her iki *taraftan* ***yolunu keserek****,* tuttular, götürdüler." (Mayt. 59 35).

(46) *Et'özin uz etmişte ken süü çerig tümegi üze terin kuvragın etip tümep ötrü k(e)ntü özi yürüŋ kuşatre tütsüg hua çeçekler birle eliginte tutup oyunın bedizin etiztürüp yadagın* ***yorıyu*** *ordo kapıgınta taşdın ünüp ertiŋü agır ulug sakınçın atl(ı)g*

---

[33] *Bular üçegü kök kalıkdak(ı) (yo)lça* ***uça*** *kelip bir ikintişke (söz) savın sözleşü purnaki ince (tip) tidi.* "Bu üçü gökteki yol boyunca ***uçarak*** geldi, birbirleri ile sohbet ederlerken Pūrnaka şöyle dedi." (Mayt. 50 8/11).

[34] *Özi arıg suvka kirip yarı arıg ton kedip eliginte tütsüglük* ***tuta*** *bo tütsügüg urup meni okızun.* "Kendisi temiz suya girip (banyo yapıp) yeni, temiz giysi giyip elinde buhurluk ***tutarak*** bu tütsüyü yakıp beni çağırsın." (AYS VI. 131 0884/ 0888).

[35] *Meŋülüg nirvan balık kapıgın* ***közüntürü*** *körkitdim*. "Ebedi Nirvana şehir kapısını ***ortaya çıkarıp*** gösterdim." (AYS V 200 0556/0558).

maŋgallıg törölerig kılturu *ol nomçıka utru barmış k(e)rgek.* "Vücudunu ustaca süsledikten sonra ordusunu, topluluğunu askeri bir düzen ile düzenleyip sonra kendisi beyaz bir gölgelik ile tütsü ve çiçekleri elinde tutup şarkılar çaldırıp yaya olarak ***yürüyüp*** saray kapısından dışarı çıkıp son derece büyük bir farkındalıkla ***Maŋgallıg yasaları gerçekleştirip*** o (dharma) öğretmeni ile karşılaşmalı." (AYS VI. Kitap 0319/0329).

2.1.1.3.3.3. *Ünlülü Gerundium+Ötrü* Formunun Yer Aldığı Tümcelerde Katmanlar Arasında Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi:

Altun Yaruk'ta tanıklık edilen (47).örnekte ünlülü gerundiumdan sonra *sonralık* anlamı veren *ötrü* son çekim edatının gelmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu türden bir kullanım ünlülü gerundiumun, kullanıldığı tümceye sadece eş zamanlılık değil aynı zamanda öncelik-sonralık anlamı da kattığını göstermektedir:

(47) *Anta ötrü tükel bilge biliglig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan bo d(a)rni nomug nomlayu tüketip inçip bodis(a)t(a)vlar m(a)h(a)s(a)t(a)vlar kuvragıŋa ulug asıg tusu kılgalı t(e)ŋrili yalaŋuklı ulug tirin kuvragka teriŋte teriŋ çın kirtü yig baştınkı yörügüg bildürgeli yok kurug tözin ikileyü* ***ukıtu ötrü*** *şlok takşutın ince tip y(a)rlıkadı.* "Daha sonra tam bilge sahibi tanrı tanrısı buddha vaaz etmeyi tamamladıktan sonra bodhisattvalar ve mahāsattvalar topluluğuna çok faydalı olmak için tanrılı insanlı büyük topluluğa en derin, gerçek, en üstün yorumu bildirmek için yokluk aslını ikinci kez ***açıkladıktan sonra*** şiir ile şöyle buyurdu." (AYS V. Kitap 189/190 0431/0441).

2.1.1.3.3.4. *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök+(ötrü/anta)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerde Katmanlar Arasında Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dikkati çeken bir diğer form *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök* şeklindedir. Söz konusu formun *ötrü* ve *anta* ile genişletilmiş örneğine rastlamak da mümkün. Bu tür tümcelerin en önemli özelliği katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin oldukça belirgin olmasıdır. Çünkü *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök* (ötrü/anta) şeklindeki analitik form, yan tümceciğe ait fiilinin işaret ettiği eylem ile temel tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylem arasında çok kısa bir zaman aralığının olduğuna işaret etmektedir. Nitekim

(22).tümcede[36] *birle ök* edatı ile genişleyen *eşid-ü* gerundiumunun işaret ettiği eylem gerçekleşmiş hemen arkasından da *ürk-, beliŋle-* fiillerin ifade ettiği durumlar gerçekleşmiştir. (23).tümcede[37] *birle ök ötrü* formunun kullanılması *belgüler bol-u* gerundiumunun işaret ettiği eylemden sonra hiçbir zaman aralığı olmaksızın "*ol alokaçintamani atl(ı)g t(e)ŋri kızınıŋ tişi etözi tegşilip ezrua t(e)ŋri etözlüg boltı."* tümcesinde ifade edilen eylemlerin gerçekleştiğini ifade etmek içindir. Söz konusu zaman anlamı *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök anta* formunun kullanıldığı (24).tümcede[38] de mevcuttur. Söz konusu formun yer aldığı (48).tümce ile *inçip* bağlacı ile birlikte kullanılan *Ünlülü Gerundium+Birle+ök* formunun yer aldığı (49).tümcede de fiillerinin içerdiği eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur:

(48) *Bo savıg* ***ne işidü birle ök ötrü*** *mn baştınkıta baştınkı ydy süzük köŋülüm üze ol ol tınlıgların ölürtmiş ayıg kılınça ökünü kakınu koturu süzük kirtgünç [köŋül]te turup…* "***Bu sözleri duyar duymaz*** en iyi ve en saf zihnimle o canlıları öldürme eyleminden pişmanlık duyarak temiz ve imanlı duyguyla ortaya çıkıp …" (AY Süü 91/92 0215/0220).

(49) ***İnçip igleyü birle ök*** *sav söz kodup tutar kopar erken ölüp bardı.* "***Hasta olur olmaz*** konuşma gücünü kaybetti; ayağa kalkıyorken birden öldü." (AY Süü 82 062/065).

Sonuç olarak ünlülü gerundiumların işlevlerini belirleyebilmek için metnin bağlamını (contextual) göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Söz konusu gerundiumdan oluşan yan tümcecikler, temel tümce eyleminin gerçekleşme amacını, yöntemini, gerçekleşme şeklini ifade edebilir. Taranan metinlerde, hâl zarfı işlevinde kullanılan gerundiumların genel olarak [-SV] ve [+ÖS] kılınış değerine sahip fiillerle kullanıldığı görülmektedir. [-SV] ve [+ÖS] kılınış özelliği taşıyan fiiller sürerlik içkin zaman anlamı içerdiğinden bu tür fiillerin kullanıldığı birleşik yapılı tümcelerde eş zamanlılık anlam ilişkisi de mevcuttur. [+SS] kılınış değeri taşıyan fiillerin ünlülü

[36] ***Ne monı eşidü birle ök*** *ürküp beliŋlep ötrü ordoka kirip hatunka ince tep ötündi*. "***Bunu işitir işitmez*** (hizmetçi kız) korkup hemen saraya girip kraliçeye şöyle arz etti." (ABH 98 390/392).

[37] ***Ne*** *bo irü* ***b(e)lgüler bolu birle ök ötrü*** *ol alokaçintamani atl(ı)g t(e)ŋri kızınıŋ tişi etözi tegşilip ezrua t(e)ŋri etözlüg boltı.* "***Bu alametler belirir belirmez*** o Ālokacintāmani adlı tanrı kızının dişi bedeni değişip Brahman tanrı bedenli oldu." (AYS V. Kitap 0878/0881).

[38] ***Ne odunu birle ök anta*** *korkınçlıgın busuşlugın ince tep tedi.* "***Uyanır uyanmaz*** o anda korku (ve) kaygıyla şöyle dedi." (ABH 97 370/372).

gerundium morfemi ile kullanıldığı durumlarda ise katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi söz konusudur.

2.1.1.4. {-sAr}

Eski Türkçeden itibaren çok sık kullanılan {-sAr} morfeminin kökeni ile ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlar içerisinde söz konusu morfemin Proto Türkçede *say-* anlamındaki *sā-*'dan türediği görüşü (Clauson, 1972: 781) ile san-, düşün-, iste-, say- anlamındaki *sa-* fiili ve -r geniş zaman ekinin birleşmesinden meydana geldiği şeklindeki görüşü (Bang, 1923: 117; Räsänen: 1957) en çok kabul görenidir.

{-sAr} morfeminin Türk dilinin tarihî seyri içerisinde birtakım değişikliklere uğrayarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Köktürk metinlerinde, erken dönem ya da klasik öncesi dönem içinde değerlendirilen Maniheist metinlerin tamamında {-sAr} biçiminde kullanılan morfemin (Ağca, 2006: 350), daha sonra {-sAr}~{-sA} şeklindeki ikili kullanımlarına rastlanmış, ardından {-sA} kullanımı yaygınlık kazanmıştır.

Yaylagül (2002: 135) morfemin {-sA}'lı biçimlerine, Budist Türk çevresinde yazılmış Tibet harfli MS P(elliot) T(ibetian), İKP, Pelliot Chinois 2998, sivil Uygur dokümanlarından olan hukuk belgeleri ve T II Y 19 numaralı fal kitabında rastlandığını ifade eder. Araştırmacı Uygur Harfli bazı metinlerde (çoğunlukla) {-sAr}~{-sA}'lı (nadiren) biçimlerin görülmesi, 11.yy'da Hakaniye Türkçesi ile yazılan Kutadgu Bilig'de birkaç örnek dışında ve aynı sahada yazılan DLT'de morfemin daima {-sA} biçiminde görülmesinden yola çıkarak {-sAr}>{-sA} değişiminin 10.yy'da başlamış ve 11.yy'da tamamlanmış olduğunu bildirir (2002: 146).

Ağca, İKP ve HamtouHou'da yayımlanan metinlerde (HamtouHou 16, HamtouHou 21, HamtouHou 26) karşılaşılan {-sA}'lı kullanımların, metinlerin yazım tarihini göz önünde bulundurarak, birer ağız yansıması olduğunu ifade eder. Araştırmacı, geç dönem Uygur metni olarak kabul edilen HamTouHou 30, TT VII 31, TT VIII A, UygYazı II ve Ernte I'de şart eki {-sA} şeklini alırken 14. yy'ın ortalarında yazılmış Budist metni Totenbuch'ta şart morfeminin daima {-sAr} olmasından yola çıkarak bu yüzyılda morfemin Uygur Türkçesinde tamamen {-sA} şekline değişmediği bilgisini kaydeder (Ağca, 2006: 355). Bu bağlamda söz konusu morfem,

Hakaniye Türkçesi ile yazılan eserlerde çoklukla {-sA}'lı şekliyle kullanılmaya devam ederken kimi geç dönem Uygur metinlerinde {-sAr}'lı biçimde kullanılmıştır.

Temel işlevi şart anlam ilişkisi kurmak olan morfemin kimi tümcelerde katmanlar arasında sebep, sınırlandırma ve zaman anlam ilişkisi kurduğu görülmektedir. Kimi örneklerde de {-sAr} morfeminin kullanıldığı tümceye ne türden bir anlam yüklediği belirsizdir. Başka bir ifade ile {-sAr} morfeminin kullanıldığı bir tümcede katmanlar arasındaki semantik ilişki aynı anda şart ya da zaman anlamıyla yorumlanabilmektedir. Bütün bu anlam belirsizliklerin yanında söz konusu morfemin şart anlam ilişkisi kurduğu tümcelerde göreceli zaman anlamının da olduğu tarafımızca düşünülmektedir. Zira şart anlamı taşıyan birleşik tümcelerin derin yapısında yatan asıl anlam, bir eylemin gerçekleşmesi için kendinden önce başka bir eylemin gerçekleşmesi gerektiğidir ya da bir eylemin gerçekleşmesi için kendi ile eş zamanlı başka bir eylemin gerçekleşmesi gerektiğidir. Bu düşünceden hareketle şart anlamı taşımasına rağmen {-sAr}'lı birleşik tümceler de çalışmamıza dâhil edilmiştir.

2.1.1.4.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.4.1.1. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

2.1.1.4.1.1.1. {-sAr} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye Paylaşımı

Türk dilinin tarihî seyri içerisinde {-sAr}'ın kullanım şekli ve dolayısıyla işlevi birtakım değişikliklere uğramıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-sAr}'lı tümcelerin durumunu daha iyi görebilmek adına morfemin Kök Türk yazıtlarındaki kullanımlarını incelemek gerekmektedir.

{-sAr}'lı fiillerin Kök Türk yazıtlarında hangi semantik işlevde kullanılırsa kullanılsın istisnasız teklik 3. şahıs ile çekimlendiği ve morfemde yer alan /r/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir. Bu dönem metinlerinde {-sAr}'ın herhangi bir şahıs morfemi almaması kendisini Birleşme ve Tür kuramına göre {–(X)p}, {-(X)pAn} ve ünlülü gerundiumlar ile benzer kılabilir. Bu benzerlik de Kök Türk yazıtlarında {-sAr}'lı tümcelerde her bir katmanın ortak temel üye taşıdığı bu sebeple birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği gibi bir yargıya varılmasına neden olabilir.

Ancak temel tümcecik ile yan tümceciğin öge ortaklıkları göz önünde bulundurulduğunda {–(X)p}, {-(X)pAn}, ünlülü gerundiumlar ile {-sAr} arasında belirgin bir farklılığın olduğu görülecektir. Zira Kök Türk yazıtlarındaki {-sAr}'lı tümceler genel olarak değerlendirildiğinde; kendine ait özne taşıyan {-sAr}'lı tümcelerin oranının temel tümcecikle ortak özne taşıyan {-sAr}'lı tümcelere göre yüksek olduğu görülecektir. Dolayısıyla Kök Türk metinlerinde, {-sAr} morfemini alan fiillerin çoğunlukla şahıs yönüyle temel fiillere bağımlı olduğu söylenemez. Bu durum Kök Türk metinlerinde {-sAr} morfemi ile kurulan birleşik yapılı tümcelerin tümceciksel katmanda birleştiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.

Zaman anlam ilişkisi taşıyan birkaç örnekte de durum, şart anlam ilişkisi taşıyan tümcelerden farklı değildir. (1).tümcede zaman anlam ilişkisi kuran {-sAr}'lı tümceciğin öznesi (yay) ile temel tümceciğin öznesi (men) birbirinden farklıdır. Dolayısıyla söz konusu örnekte birleşme öz katmanda gerçekleşmemiştir. (2).tümcede sınırlandırma-zaman ilişkisi kuran {-sAr}'lı tümcelerin özneleri (teŋri/yir), temel tümcecik fiilinin öznesinden (kim soru zamiri) farklıdır. Bu sebeple söz konusu tümcede birleşme yine öz katmanda gerçekleşmemiştir. (3).tümcede zaman anlam ilişkisi kuran {-sAr}'lı tümcelerin özneleri (yaş/sıgıt), temel tümcecik fiilinin öznesinden (men) farklı olduğu için yine birleşme öz katmanda gerçekleşmemiştir. (4).tümcede de yine {-sAr}'lı tümcenin öznesi (er) ile temel tümcecik fiilinin öznesi (bodun) farklı olduğundan birleşmenin öz katmanda gerçekleştiği söylenemez. Bu tümcelerde genel olarak birleşme, tümceciksel katmanda gerçekleşmiştir:

(1) ***Yay bolsar*** *üze teŋri kövürgesi eterçe ança tagda sıgun etser sakınur men.* "***İlkbahar geldiğinde*** yukarıda gökyüzü davullarının gümbürdercesine tıpkı öyle dağlarda geyikler böğürürse öylece yas tutuyorum." (BK B 3/6).

(2) *Üze teŋri* ***basmasar*** *asra yir* ***telinmeser*** *türük bodun iliŋin töröŋin kem artatı udaçı erti.* "Yukarıda gök ***çökmedikçe*** aşağıda yer ***delinmedikçe*** ey Türk halkı ülkeni ve yasalarını kim bozabilecekti?" (BK D 18/19; KT D 22).

(3) *Közde* ***yaş kelser*** *tida köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım*. "Gözlerimden ***yaş geldiğinde*** engel olarak, gönülden feryat geldiğinde geri çevirerek yas tuttum." (KT K 11).

(4)*Er* ***erdemlig bolsar*** *bodun isrik yörümedi*. "Er ***erdemli olduğunda*** kavim sarhoş yürümedi." (Ye 29 4).

Zaman anlamı içeren {-sAr}'lı yapıların azlığı konu ile ilgili genel bir değerlendirme yapmanın doğru olmadığını düşündürebilir. Ancak Türk dilinin gelişimi içerisinde {-sAr} morfeminin kip değeri kazanarak şahıs morfemi alması, Kök Türk yazıtlarında söz konusu morfemin çoğunlukla temel tümcecik fiilinden ayrı olarak kendi öznesini taşıyor olmasının bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Nitekim zaman içerisinde {-sAr} morfeminde yer alan /r/ sesi düşmüş, morfemin zamir kökenli şahıs işaretleyicileri ile kullanımı artmış ve son nokta olarak morfem iyelik kökenli şahıs işaretleyicileri ile varlığını devam ettirmiştir.

2.1.1.4.1.1.2. {-sAr} Morfemi İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı

Kök Türk metinlerinde {-sAr} ile kurulan tümcelerin türü konusunda da bir takım değerlendirmelerde bulunulabilir. Konu ile ilgili oldukça basit bir değerlendirme "Basit yapılı gerundium morfemlerinin bulunduğu tümceler eş-bağımlı yapı; durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı ile kullanılan gerundiumlu tümceler de bağımlı yapı olarak tasnif edilebilir." şeklindedir (Taylan, 1988: 339). Bu durumda Kök Türk yazıtlarında yer alan {-sAr}'lı fiillerin durum morfemi, iyelik morfemi ve son çekim edatı almaması bu tür tümceleri eş-bağımlı türe yaklaştırmaktadır. Ancak eş-bağımlı türün en önemli özelliği herhangi bir işlemci morfemi almayan yan tümcecik fiillerinin aynı ardışık eksen (sequential same pivot) boşluğu taşımalarıdır. Aynı ardışık eksen boşluğu, gerundiumda bulunan işlemci açığının temel tümcecik fiili ile tamamlanması anlamına gelir. Türk runik harfli metinlerde {-sAr}'lı fiillerde –{-sAr} morfemini alan er- ile kurulu yapılar hariç- görünüş, kiplik, zaman vb. herhangi bir işlemci işaretleyicisi ile karşılaşılmaz. Bu bağlamda {-(X)p}, {-(X)pAn} ve ünlü gerundium morfemini alan fiillerde görülen aynı ardışık eksen boşluğu {-sAr}'lı fiiller için de geçerli midir sorusunun cevabı verilmelidir. Dolayısıyla {-sAr} ile kurulu birleşik tümcelerin türü ile ilgili kesin bir yargıya varabilmek için katmanlarda yer alan fiillerin işlemci paylaşımlarının gözden geçirilmesi gerekmektedir.

(1).tümcenin derin yapıda *"Yay bolur"* ve *"Üze teŋri kövürgesi eterçe ança tagda sıgun etser sakınur men*." şeklinde iki bağımsız tümceden oluştuğu bilinmektedir. Zira birinci katmanda kullanılan *bol-* fiili, *sakın-* fiilinin sahip olduğu aorist işlemcisinin kapsamı içerisindedir. Çünkü burada bahsi geçen *yay bol-* eylemi *her bahar mevsimi geldiğinde* şeklinde anlam içermektedir. (3).örnekte {-sAr}

morfemini alan *kel-* fiili temel tümcecik fiilin taşıdığı {-DI} işlemcisinin kapsama alanındadır. Bu bağlamda tümce "*Közde yaş kelti tida kөŋülte sıgıt kelti yanturu sakıntım*." şeklinde yorumlanabilir. (4).örnekte *bol-* fiili yine temel tümcecik fiilinin taşıdığı {-DI} işlemcisinin kapsama alanında olduğundan söz konusu tümce "*Er erdemlig boldu bodun isrik yörümedi."* şeklinde yorumlanabilir. Bu bağlamda Türk runik metinlerinde zaman zarfı işlevinde kullanılan {-sAr}'lı tümcelerde yan tümcecik fiilinin temel tümcecik fiilinin taşıdığı işlemcinin etkisi altında olduğu söylenebilir. Bu sebeple bu tip birleşik tümceler eş-bağımlı (cosubordination) tür içerisinde değerlendirilebilir.

Türk runik harfli metinlerde {-sAr} morfemini alan fiilin {–(X)p}, {-(X)pAn} ve ünlülü gerundiumlarda olduğu gibi aynı ardışık eksen boşluğu taşıdığı görülmüştür. Bu dönem metinlerinde gerek şart anlam ilişkisinin yer aldığı tümcelerde gerekse zaman zarfı işlevinde kullanıldığı tümcelerde herhangi bir işletim morfemi almayan {-sAr}'lı tümceler, bu yönüyle Türk dilinin diğer dönemlerinden ayrılırlar.

Herhangi bir şahıs işaretleyicisi almayan {-sAr}'lı fiiller Budist Türk çevresine ait eserlerden biri olan İKP'ten itibaren şahıs işaretleyicisi ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Hunutlu *Eski Uygur Türkçesi döneminde -sAr ekinin şart anlamıyla kullanıldığı kimi örneklerde kendinden sonra şahıs eki almaya başladığını ancak zaman anlamıyla kullanılan yan cümle kuruluşlarında söz konusu ekten sonra şahıs eki gelmediğini* ifade etmiştir (2015: 139). Hunutlu'nun ifade ettiği gibi bir durum göz önünde bulundurulduğunda Eski Uygur Türkçesinde şart anlamı taşıyan fiillerin yer aldığı tümceler bağımlı, zaman anlamıyla kullanılan {-sAr}'lı tümceler de -temel üye ortaklıklarında- eş-bağımlı yapıların içerisinde değerlendirilmelidir.

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde tanıklık edilen kimi {-sAr}'lı tümcelerde katmanların birbirlerine zaman anlam ilişkisi ile bağlandığı açıktır. Ancak aynı metinlerde kimi {-sAr}'lı tümcelerin ne türden bir anlam ilişkisi taşıdığı belli değildir. Konu ile ilgili kesin olan bilgi şudur: Eski Uygur Türkçesinden itibaren {-sAr}'lı fiilin kullanımında görülen bu türden bir değişiklik söz konusu morfemle oluşturulan birleşik tümcelerin türünün de farklı şekilde değerlendirilmesine neden olmuştur.

Bilindiği üzere eş-bağımlı yapılarda aynı ardışık eksen boşluğu taşıyan ara fiillerin (medial verb) taşıdığı özne, kendisini kontrol eden fiil tarafından belirlenir

(Haspelmath, 1995: 26). Bu bağlamda İKP'ten itibaren kimi {-sAr}'lı fiillerin kendi zamir kökenli şahıs işaretleyicisini almaya başlaması bu tür yapıların eş-bağımlı türden ayrılıp bağımlı tümce türüne yaklaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerde zaman zarfı işlevinde kullanılan {-sAr}'lı yapıların gözden geçirilmesi gerekmektedir:

(5).tümcede birinci katmanının öznesi (koltguçılar) ile ikinci katmanın öznesi (tegin) birbirinden farklıdır. (6) ve (7).tümcede birinci katman öznesinin (tigin), ikinci katman öznesinden (onlar Ø) farklı olduğu görülmektedir. Bu tümcelerde aynı zamanda öznenin dışında diğer temel üyeler de ortak değildir. Bu sebeple genel olarak bakıldığında birleşmenin Türk runik harfli metinlerde olduğu gibi tümceciksel katmanda gerçekleştiği söylenebilir. İKP'te geçen ve zaman zarfı işlevinde kullanılan bu tümcelerde yan tümcecik fiilinin öznesi 3.teklik şahıs kadrosundandır. Bu sebeple söz konusu tümcelerin türü ile ilgili net bir yorumda bulunmak mümkün görünmemektedir:

(5) *Koltguçılar yıglayu* ***barsar*** *tegin yme ıglayu kelir erti* "Kısa bir zaman sonra dilenciler **geldiğinde** hazinecileri bulamazlardı. Dilenciler ağlayarak **döndüğünde** şehzade de ağlayarak kalırdı." (İKP 10 4/6).

(6) *Tigin* ***ayıtsar*** *kapagçı kırkın biz tidiler*. "Şehzade ***sorduğunda*** "Biz kapıcı cariyeleriz." dediler." (İKP 44 7/10).

(7) *Tigin körklerin tanlap sizler luular kanı kunçuyı mu sizler* ***ayıtsar*** *biz ordu kapag küzetçi biz tip tidiler.* "Şehzade güzelliklerine hayran kalıp "Sizler Ejderler Hanı'nın eşleri misiniz?" (diye) ***sorduğunda*** (onlar da) "Biz saray kapıcısıyız" dediler." (İKP 45 10/13).

Aynı eserde şart anlamının verildiği kimi tümcelerde -sAr'lı fiilin zamir kökenli şahıs işaretleyicisi ile kullanıldığı görülmektedir:

(8) *Ol linhua yolug* ***yoguru usar siz*** *ötrü luu kanı erd[i]nilig balıkka orduka teggey siz.* "O lotus yolunu ***geçebilirseniz*** sonrasında ejderhalar hanının mücevherlerle süslü kentine ve sarayına ulaşacaksınız."(İKP 43 1/4).

(9) *Anı* ***yoguru usar siz*** *içgerü balıkka kirgey siz.* "Orayı ***yürüyebilirseniz*** içeri şehre gireceksiniz." (İKP 43 7/9).

İKP'te {-sAr}'lı fiil, şahıs işaretleyici ile kullanılabildiği gibi herhangi bir şahıs işaretleyicisinin kullanılmadığı örneklere de rastlanmaktadır. Bu durum {-sAr}'lı tümcelerin İKP'te eş-bağımlı türden bağımlı türe geçiş özelliği gösterdiğinin bir kanıtıdır.

Bütün bu değişim ve gelişimleri {–(X)p}, {-(X)pAn(I)n} ve ünlülü gerundiumların birlikte kullanıldığı fiillerde görmek mümkün değildir. Nitekim İKP'te hem şahıs işaretleyicisiz hem de zamir kökenli şahıs morfem ile kullanılan {-sAr}; 11. yüzyılda Hakaniye Türkçesi ile yazılmış Kutadgu Bilig'de, Harezm sahasında yazılmış Kısasü'l-Enbiya'da, Altınordu Kıpçak sahasına ait Husrev ü Şirin'de hem şahıs zamirli hem de iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi ile kullanılmıştır (Yaylagül, 2002: 149). Bunlara ilaveten {-sA(r)}'lı yapının katmanlar arasında şart anlam ilişkisi kurmak gibi bir işlevinin olması bu yapıya [+niteleme] işlev özelliği kazandırır. Bütün bu özellikler de {-sAr}'lı birleşik yapıları zaman içerisinde bağımlı türe yaklaştırır. İKP'ten itibaren ikili kullanımlarına tanıklık edilen {-sAr} morfemi, zaman içerisinde iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi, zaman, görünüş ve kiplik işaretleyicileri (örn. gelebilseydin) ile birlikte kullanılacak ve bu şekliyle birlikte gerçek anlamda bağımlı yapıların içerisinde yerini alacaktır.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kimi {-sAr}'lı tümcelerin farklı formlarla birlikte yer aldığı ve bu formlarla birlikte tümcede katmanlar arasında zaman anlam ilişkisinin kurulduğu görülmektedir. *Ne+Fiil+{-sAr}+Fiil-aorist, Kaçan(Birök)+Fiil+{-sAr}+(ötrü), Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(ötrü), Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi, Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü Ançata, Kayu ödün+Fiil+{-sAr}* şeklinde sıralayabileceğimiz bu formların da Birleşme ve Tür kuramına göre değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.1.1.4.1.2. *Ne+Fiil+{-sAr}…Fiil+Aorist* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Tek başlarına kullanıldıklarında tümceye soru anlamı katan *ne, kaçan, kayu* gibi soru zamirlerinin {-sAr}'lı yapılarla birlikte zaman zarfı göreviyle kullanıldığı görülmektedir. Zaman zarfı işlevinde kullanılan {-sAr}'lı yapılarda olduğu gibi ikili kullanım içindedir. Zaman zarfı görevindeki *Ne+Fiil+{-sAr}…Fiil+aorist* formunda sonucu herkesçe geçerli olan bir durumdan bahsedildiği için temel tümce fiili aorist işlemcisi ile çekimlenmiştir. *Ne+Fiil+{-sAr}+Fiil-aorist* formu için verilen örnekte

(10) yan tümceciğe ait fiilin öznesi ile temel tümcecik fiilinin öznesi ortaktır. Ancak {-sAr}, çokluk 3. şahıs işaretleyicisi almıştır. Bu sebeple söz konusu tümcenin, eş-bağımlı tür için gerekli olan aynı ardışık eksen boşluğuna sahip olduğu söylenemez. (11).tümcede özne (tınlıglar) çokluk 3. şahıs olmasına rağmen temel tümcecik fiili (kılınç kılmak) {-lAr} çokluk 3. şahıs işaretleyicisini almamıştır. Ancak bu durum tümce türünün bağımlı olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira çokluk 3. şahıs işaretleyicisinin kullanılıp kullanılmama durumu tamamen tercihe bağlıdır, herhangi bir kuralı yoktur. Bu sebeple eldeki veriler doğrultusunda çıkartılabilecek sonuç *Ne+Fiil+{-sAr}…Fiil+aorist* formunun yer aldığı örnekler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilebileceği şeklindedir:

(10) ***Ne ölserler*** *anta ok ün iştilür 'tiriliŋler, tiriliŋler' tep.* " ***Onlar öldüğü an/ölür ölmez*** aniden 'Dirilin, dirilin!' diye bir ses işitirler." (Mayt. 151 81/63).

(11***) Ne ayıg kılınç kılsar*** *tınlıglar sekiz ulug örtlüg tamularda togarlar*. "***Kötü bir amel işlediğinde*** yaratıklar sekiz büyük alevli cehennemde doğarlar." (Mayt. 149 10/11).

2.1.1.4.1.3. *Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(Ötrü)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(ötrü), zaman zarfı işlevinde kullanılan bir diğer formdur. Bu tür yapılarda genel olarak temel tümcecik fiillerinin aorist işlemcisi ile çekimlendiği görülmektedir. Bunun yanı sıra temel tümcecik fiilinin {-gAy}, istek-emir işaretleyicisi, kergek ve {-DI} işlemcisi ile işaretlendiği örneklere de rastlanılmaktadır.

Yan tümcecik fiillerinin şahıs işaretleyicisi ile (bulsar siz, et'öz kodsarlar, kirserler, tegdiler erser) çekimlenmesi tümcelerin bağımlı tür içerisinde değerlendirilmesine neden olmaktadır. Zira bağımlı tür ile eş bağımlı türü birbirinden ayıran önemli hususlardan biri de yan tümcecikte yer alan gerundiumların bitimli fiilden bağımsız olarak kendi şahıs morfemlerini alabilmesiydi. Bunun yanı sıra bu tür örneklerde söz konusu formun oluşturduğu yan tümcecik, birleşik yapılı tümce içerisinde zaman zarfı işlevinde kullanıldığından temel tümceciği [+niteleme] özelliği taşımaktadır. Bu sebeple *Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(ötrü)* formu ile oluşturulan birleşik tümceler tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı grubuna dâhil edilmiştir:

(12) *Siz **kaçan** burkan kutın **bulsar siz** mini tıtmaŋ kutgarıŋ*. "Ne zaman siz Buda saadetini ***bulsanız/Buda saadetini bulduğunuzda*** beni (aklınızdan) çıkarmayın. (İKP 50 10/12).

(13) ***Kaçan birök** ol tınlıglar ol antag agır ayıg kılınçlarıntın **arınmak tileser** öz kılmış kılınçlarıŋa ertingü uyatsar **aymansar**..kin keligme üddeki ayıg yavız tüş birgüsinge artukrak **korksar beliŋleser ötrü** ol tınl(ı)glar k(a)ltı başta tamtulmış tonta tutunmış köyer otug öçürgeli tavranurça tsuy irinçü agır ayıg kılınçların aça yada ökünü bilinü kşanti kılmış kergek*. "Ne zaman ki o canlılar o, öylesi kötü davranışlarından ***temizlenmek dilese(ler)/temizlenmeyi diledikleri zaman,*** kendi işlemiş (oldukları) davranışlarından (dolayı) son derece utansa(lar), çekinse(ler); ilerde gelecek zamandaki kötü karşılık vermesinden fazlasıyla korksa(lar) dehşete kapılsa(lar) işte o zaman o canlılar(ın) öyle ki baştan aşağı tutuşmuş, yanmakta olan ateşi söndürmek için davranırcasına o kötü, berbat davranışlarını açıklayarak pişmanlık bildirip itirafta bulunmuş (olmaları) gerek(li)." (AY III. Kitap 34 8a. 2/12).

(14) ***Kaçan birök** çakravart ilig kaça **kıy(ı)lguçı erser ötrü** yiti erdinileri yme özin ök yitlinürler yokadurlar.* "***Ne zaman*** cakravartin hükümdarı ***ölecek olsa/ öldüğünde o zaman*** yedi mücevherat da kendiliğinden yok olur." (AYS V. Kitap 248 1228/1231).

(15) ***Kaçan** munta et'öz **kodsarlar** üküşi barça t(e)ŋri yerinte tugup t(e)ŋriler kuvragı asılur üstelür.* "***Ne zaman burada bedenlerini terk etseler/terk ettiğinde*** pek çoğu gökyüzünde doğar (böylelikle) Tanrılar topluluğu çoğalır." (AYS VI. Kitap 0190/0193).

(16) ***Kaçan birök kirserler ög karınınta** umayta anta yme t(e)ŋriler anı teg ök küzetürler*. "***Ne zaman ana rahmine düşseler/ düştüğünde*** orada da tanrılar onları aynı şekilde korurlar." (AY VIII. Kitap 347/348 1245/1248).

(17) ***Kaçan** bodıs(a)t(a)vnıŋ et'özin buşi bermiş yer oronka **tegdiler erser anda ötrü** bodıs(a)t(a)vnıŋyaş süŋökleri ınaru berü anda monta saçılıp yatmışın körüp et'özlerin birgerü yerke çalıp ögsirep tınsırap ince kaltı ulug ı ıgaç küçlüg katıg yeelke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamıldılar.* "***Ne zaman(ki)*** Bodhisattva'nın vücudunu feda ettiği yere ***geldilerse/geldiklerinde*** orada Bodhisattva'nın yaş kemiklerinin oraya buraya saçıldığını görüp kendilerini birden yere atıp kendilerinden geçip tıpkı büyük

(bir) ağacın kuvvetli sert yelle vurulup devrildiği gibi yere düştüler." (ABH 103 467/475).

2.1.1.4.1.4. *Kayu Ödün+Fiil+{-sAr}* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Zaman zarfı işlevinde kullanılan bir diğer form *Kayu Ödün+Fiil+{-sAr}* şeklindedir. Yan tümceciğin temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile nitelemesi ve yan tümcecikte yer alan fiilin şahıs işaretleyici alması sebebiyle söz konusu örnekler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı grubuna dâhil edilmiştir:

(18) ***Kayu ödün*** *burkan yirtinçüde* ***belgürser siz****…ol ödün bizni yime unıtmaŋ*. "***Hangi devirde*** burkan olarak dünyada ***zuhur ederseniz*** o devirde bizi de unutmayın." (Mayt. 66 48/51).

(19) ***Kayu ödün*** *maytrı burkan yirtinçüde* ***belgürser****..teŋri yirintin kodı inip sumani ınal birle tuşup altun öŋlüg altun kırtışlıg arhant (bolurlar).* "***Hangi vakit*** Maytrı burkan dünyada ***zuhur ederse*** tanrılar yerinden aşağıya inip İnal Sumana ile buluşarak altın renkli altın yüzlü veli (olurlar)" (Mayt. 105 13/18).

2.1.1.4.1.5. *Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(ötrü)* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

İçinde {-sAr}'lı fiillerin bulunduğu zaman içerikli bir diğer form *Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(ötrü)* şeklindedir. Örnekte (20) {-sAr}'lı fiilin (körser sizler) şahıs işaretleyici alması ve yan tümceciğin temel tümceciği [+niteleme] özelliği taşıması, söz konusu tümcenin tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesine neden olmuştur:

(20) ***Neçete birök*** *bo tütrüm tering yörüglüg nom erdiṅi* ***yitlinser batsar ötrü*** *ançata tuyunmak arkalıg nomlar başlap köni nomlar kirtü yörügler y(e)me barça yitlingeyler, batgaylar*. "**Ne zaman ki** bu keskin, derin yorumlu öğreti mücevheri **kaybolsa, yok olsa sonra** işte o zaman sezmek destekli öğretilerden başlayarak, doğru öğretiler, gerçek yorumlar da kaybolacaklar, batacaklar.) (AY III. Kitap 78 36a 17/22).

(21) *Anı üçün sizler kamag tört m(a)haraaçlar a* ***neçete birök*** *çambudivip yertinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg terin kuvragnıŋ bo nom erdinig boşgunmışların tutmışların bitimişlerin bititmişlerin okımışların okıtmışların*

nomlamışların nomlatmışların ***körser sizler ötrü ançada ok*** *sımtagsız kınıg katıg köŋülin küyü küzetü berip korkınç busuş kadgu adaların tarkarıp keterip ençgü meŋi beriŋler.* "Onun için sizler, ey dört Mahārājalar ne zaman dünyadaki rahip, rahibe, mümin, mümine dört tür topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenmiş, yerine getirmişleri, yazmış, yazdırmış, okumuş, okutmuş, açıklamış, açıklatmışları ***görseniz sonrasında*** gayretli, istekli (bir) gönülle koruyup korku, endişe, sıkıntılarını uzaklaştırıp, huzur verin" (AYS VI. Kitap 0036/0048).

2.1.1.4.1.6. *Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

{-sAr}'lı fiillerinden oluşan bir diğer birleşik tümce *Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi* şeklindedir. Örnek tümcelerde 3. şahsa ait özneler kullanıldığından {-sAr}'lı fiilin şahıs işaretleyicisi ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak bir klasik dönem metni olan Altun Yaruk'ta {-sAr}'lı fiillerin şahıs işaretleyicisi aldığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda söz konusu yapı tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilebilir:

(22) *Teriŋ yörüglüg bo nom erdini* ***neçeke'tegi*** *yirtinçüde* ***turup yitlinmeser batmasar ançaka'tegi*** *bo yirtinçüde yiti kırk türlüg boda-pakşik atl(ı)g tuyunmak arkalıg nomlar öçmetin üzülmetin turgay.* "Derin yorumlu bu öğreti mücevheri ***ne zamana değin dünyada durup kaybolmasa, yok olmasa o zamana*** değin bu dünyada otuz yedi tür Bodhi-Paksika adlı sezmek destekli öğretiler yok olmaksızın, sona ermeksizin duracak." (AY III. Kitap 77/78 36a 12/17).

(23) ***Neçeke'tegi*** *bo nom ertini* ***bar erser ançaka'tegi*** *köni nomlar kirtü yörügler yitlinmez batmaz.* ***"Ne zamana değin*** bu öğreti mücevheri ***var ise o zamana değin*** doğru öğretiler, gerçek yorumlar kaybolmaz." (AY III. Kitap 78 36b 4/6).

2.1.1.4.1.7. *Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü+ Ançata* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü+ Ançata, dolaylı olarak zaman anlam ilişkisi kuran bir diğer birleşik tümce formudur. [+niteleme] işlevine sahip yan tümceciğin varlığı söz konusu tümcenin diğer formlar gibi tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesine neden olmuştur:

(24) ***Ançata birök*** *bo nom ertini* ***yok bolsar ötrü ançata*** *köni nomlar kirtü yörügler yitlinür yokadur* "***Ne zaman ki*** bu öğreti mücevheri ***yok olsa işte o zaman*** doğru öğretiler, gerçek yorumlar kaybolur, yok olur." (AY III. Kitap 78 36b 7/10).

2.1.1.4.1.8. *Erser* Yardımcı Fiilinin Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Türk runik harfli metinlerde {-sAr} morfemini alan *er-* fiilinin kendisinden önceki asıl fiilin zaman ve şahıs işaretleyicisi aldığı örnekler mevcuttur. Her ne kadar bu tümcelerde *erser* zaman ve şahıs işaretleyicisi almamış olsa da öncesinde kullanılan fiil aynı işlevi yerine getirmek üzere bu işaretleyicilerle kullanılmıştır. Fiilin bu şekilde zaman ve şahıs işaretleyicisi ile kullanılması {-sAr} morfeminin ilerleyen zamanlarda tek başına aynı işaretleyicileri taşır duruma geleceğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Hatta (25).örnekte *ertim* kullanımı fiilin iyelik kökenli şahıs işaretleyici alması bakımından oldukça dikkat çekicidir:

(25) "*İlteriş kagan kazganmasar* ***yok erti erser*** *ben özüm bilge tonyukuk kazganmasar ben yok* ***ertim erser*** *kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti.* "İlteriş Kağan başarılı olmasaydı, o ***var olmasaydı***, ben Bilge Tonyukuk başarmasaydım, ben var olmasaydım, Kapgan Kağan Türk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da olmayacaktı." (T II. K. 1-2).

(26) ***Kelir erser*** *körü kelir* ***kelmez erser*** *tılıg savıg alı olor tedi.* "***Gelirlerse*** görünerek gelirler, ***gelmezlerse*** casuslardan haber alıp bekleyin, dedi." (T I. K 8).

(25) ve (26).örneklerde {-sAr}'lı fiilin dolaylı yoldan zaman ve şahıs işaretleyicisi alması bu tür tümcelerin eş-bağımlı tür içerisinde değerlendirilmesine engel teşkil etmektedir. {-sAr}'lı fiilin zaman ve şahıs işaretleyicine sahip olması söz konusu tümcenin her bir katmanının birbirinden bağımsız olduğu düşüncesini bu sebeple de bu tür örneklerin eş-sıralı türe dâhil edilmesi gerektiğini akla getirebilir. Ancak bu tür tümcelerde dikkat edilmesi gereken husus şudur: {-sAr}'lı fiil dolaylı yoldan zaman ve şahıs işaretleyicini alsa da yine de kullanıldığı yapı içerisinde temel tümceciğe bağımlıdır. Bu sebeple bu tür kullanımların yer aldığı tümceleri bağımlı yapı içerisinde değerlendirmenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

Buna benzer örneklere İKP'te ve taranan metinler içerisinde özellikle Altun Yaruk'ta tanıklık edilmektedir:

(27) *Erke* ***yaztım yaŋıltım erser*** *közüŋüz ança aŋ bolzun.* "(Eğer ben) ***zina ettimse*** gözünüz böyle oyuk kalsın." (İKP) (Tulum ve Azılı, 2015: 152).

(28) *Neçe ked uzanıp* ***igiddim erser*** *yme kaltı yavlak yagı törösinçe yanturu meni kemişü utup sevinçsiz utlısız kıltı*. "Ne kadar uğraşıp (vücudumu) ***beslediysem*** de tıpkı kötü (bir) düşman gibi tekrar beni mahvedip yenerek mutsuz etti." (ABH 85 196/199).

(29) *Miŋ öŋi tılım bar erip üküş kalplar ertginçe* ***ögdüm erser*** *üzüksüz sakınu sözleyü yitinçsiz burhanlarnıŋ edgüsin yigin teriŋin yitinçsizin sözlegeli idi boltukmaz*. "Eğer benim ağzımda bin farklı dilim var olup çok kalpa geçene değin sürekli buddhaları ***övseydim*** (yine de) düşünülmesi söylenmesi yetersiz kalan buddhaların üstünlüğünü, mükemmelliğini, derinliğini, ulaşılmazlığını söylemek asla mümkün olmaz. (AY V 167/168 0132/0136)

(30) *Bo közünür üddeki kamag tınlıglarnıŋ kılmış buyan edgü kılınçlarıŋa edgülüg evrişleriŋe neteg iyin* ***ögirür erser men*** *ançulayu yeme öŋre ertmiş üddeki tınlıglarnıŋ kılu tüketmiş buyanlarıŋa alkuka barça bir teg iyin ögirür men sevinür men.* "Bu görünür zamandaki bütün canlıların işlemiş (oldukları) iyi davranışlarına iyi tavırlarına ***ne denli sevinirsem*** öylece de önceki, geçmiş zamandaki canlıların işleyip tamamlanmış iyiliklerine; ilerde, gelecek zamandaki canlıların işleyecekleri iyiliklerine de bütününe toptan aynıymışçasına sevinir, kıvanırım. (AY III. Kitap 43).

(31) *Kamag burhanlar barça tınlıgarıg edgülüg meŋilig kılgalır üçün bo darni nomug* ***yarlıkadılar yarlıkayurlar yarlıkagaylar erser*** *yme anın amtı men yme nomlayu yarlıkayur men.* "Bütün buddhalar bütün canlıları iyi (ve) mutlu kılmak için bu dharinili dharmayı ***buyurdularsa buyuruyorlarsa buyuracaklarsa*** ben de onu şimdi vaaz ederek buyuruyorum." (AY V 178 0269/0272).

Sonuç olarak Kök Türk yazıtlarında {-sAr} morfemini alan fiillerin çoğunlukla kendine ait bir özneye sahip olduğu; bu öznenin de sözlüksel olarak işaretlendiği görülmektedir. Dolayısıyla *Fiil+{-sAr}* formlu gerundiumun bu yönüyle temel fiillere bağımlı olmadığı söylenebilir. Aynı zamanda yine Türk runik harfli metinlerde, zaman anlamı içeren {-sAr}'lı tümcelerde yan tümceciğe ait fiilin temel tümceciğe ait fiilin taşıdığı işlemcinin etkisi altında olduğu görülmektedir. Bu sebeple Türk runik harfli metinlerde geçen bu tip birleşik tümceler tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı tür içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca bu dönem eserlerinde {-sAr}'lı fiillerin

herhangi bir şahıs işaretleyicisi ile kullanılmaması bu dönem için ayırt edici bir özellik olarak görülebilir. Bunun yanında Türk runik harfli metinlerde {-sAr} morfemini alan er- fiilinden önce kullanılan fiilinin zaman ve şahıs işaretleyicisi aldığı örnekleri temel tümceciğe bağlı olmaları sebebiyle bağımlı yapı içerisinde değerlendirmenin doğru olacağı kanaatindeyiz. İKP'ten itibaren kimi {-sAr}'lı fiillerin zamir kökenli şahıs işaretleyicisi almaya başladığı gözlemlenmiştir. Bu durum zaman zarfı işlevinde kullanılan {-sAr}'lı tümcelerin eş-bağımlı türden bağımlı tümce türüne geçmek üzere olduğunu göstermektedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde içinde {-sAr} morfeminin yer aldığı birtakım formlara tanıklık edilmiştir. Bu formlar *Ne+Fiil+{-sAr}, Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(ötrü), Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(ötrü), Neçeke tegi+Fiil (-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi, Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü Ançata, Kayu ödün+Fiil+{-sAr}* şeklinde sıralanabilir. Bu formların oluşturduğu yan tümcecik, temel tümceciği zaman, şart gibi anlam ilişkileri ile nitelendirdiğinden, gerundium kendi şahıs işaretleyicine sahip olduğundan ve aynı ardışık eksen boşluğu taşımadığından söz konusu tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir.

2.1.1.4.2. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-sAr} formunun yer aldığı tümcelerde bilgi yapısı iki şekilde değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki söz konusu formun bir bütün olarak temel tümcecikte yer alan yükleme göre konumunun tespiti ve değerlendirilmesi; diğeri de yan tümceciği oluşturan ögelerin *Fiil+{-sAr}* gerundiumuna göre konumunun tespiti ve değerlendirilmesi şeklindedir.

2.1.1.4.2.1. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

Bilgi Yapısı başlığı altında ögelerin tümce içerisinde konumlandırıldığı yer ve bu yere bağlı olarak konuşurun/yazarın ögeye yüklediği pragmatik değer sorgulanmaktadır. Taranan metinlerde {-sAr}'lı fiillerden oluşan yan tümceciklerin genellikle birleşik tümcenin başına (s-initial) konumlandırıldığı görülmektedir. Tümcenin başına konumlandırılan ögenin pragmatik bağlamda açıklaması şudur: Konuşur/yazar {-sAr}'lı yan tümcecik ile ifade ettiği içeriği topik konuma

yerleştirmek istemektedir. Topik konuma yerleştirilen herhangi bir ögenin konuşur ya da yazar tarafından öncesinde bilinen bir konuya işaret ettiğine daha önce değinmiştik. Buna göre taranan metinlerde {-sAr}'lı fiil ile kurulu tümceciğin içerik olarak genelde konuşur/yazar tarafından önceden bilinen bir konuya işaret ettiği söylenebilir.

Özellikle yan tümcecik ile temel tümceciğin öznesi ortak değil ise {-sAr}'lı fiilden oluşan yan tümceciğin düzenli olarak topik konumda yer aldığı görülmüştür. Daha önce verilen (6).örnekte *[Tigin ayıtsar] kapagçı kırkın biz tidiler. "[Şehzade sorduğunda] "Biz kapıcı cariyeleriz." dedi." (İKP 44 7/10)* yan tümcecik öznesi (tigin) ile temel tümceciğin öznesi (onlar Ø) birbirinden farklıdır. Katmanları farklı öznelerden oluşan örnek tümcede {-sAr'lı yan tümceciğin topik konuma yerleştiği görülmektedir. Benzer durum takip eden örnekler için de geçerlidir. Birinci katman öznesi (koltguçılar) ile ikinci katman öznesinin (tigin) farklı olduğu (32).tümcede {-sAr}'lı yan tümceciğin topik konumda yer aldığı görülmektedir. {-sAr}'lı tümceciğin topik konumda yer aldığı diğer tümcelerde de yine katmanlar birbirinden farklı özneye sahiptir:

(32) *[**Koltguçılar** yıglayu barsar] **tigin** y(i)me ıglayu kalır erti. "[Dilenciler ağlayarak döndüğünde] şehzade de ağlayıp kalırdı." (İKP 23 10/11).*

(33) *[**Ertimlig etözümüz** ertip barsar] [**al(ku) ed tavar barça tolp** karılsar] **alp bulgulug kişi etözin bulmışım** yoksuz bolgay. "[**Fani vücudumuz** göçüp gidince] ve [**bütün mal mülk hepsi** birbirine karışınca] **bulunması güç insan vücuduna ulaşmış olmam** boşuna olacak." (Mayt. 39 13/16).*

(34) *Atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim [birök **el iligler hanlar** bo nom erdinig boşgundaçı tutdaçı tört törlüg terin kuvragıg ayagu agırlayu küyü küzetü tutup k(a)ltı ögi kaŋı k(e)ntü oglın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tüketi berserler] ötrü **biz** kamagun ol ilig hanıg küyü küzetü tutup kamag yalaŋukka barçaka bir yaŋlıg ayatgay agırlatgay biz* "*Yüce Tanrım, [eğer **o hükümdarlar** bu öğreti mücevherini öğrenecek gerçekleştirecek dört tür topluluğa da saygı göstererek koruyup sanki anne babanın kendi oğlunu, kızını severmişçesine ne gerekiyorsa eksiksiz tamamıyla verdiklerinde] **biz** bütün o hükümdarı koruyup bütün insanlara eşit şekilde saygı göstereceğiz (AYS VI. Kitap 70 0079/0090).*

Katmanlar arasında özne paylaşımı söz konusu olduğunda tümcenin bilgi yapısı, öznenin sözlüksel bir işaretleyici olması ya da öznenin fiile eklenen şahıs morfemi tarafından belirlenmesi durumuna göre çeşitlilik göstermektedir.

Ortak özne sözlüksel bir işaretleyiciden oluşuyorsa birleşik yapılı tümcenin başına genelde öznenin yerleştiği görülmektedir. (35).örnekte *tözünler oglı tözünler kızı*, (36).örnekte *tınlıglar*, (37).örnekte *t(e)ŋriler kuvragı*, (38).örnekte *sizler kamag tört m(a)haraaçlar ulatı adın yme t(e)ŋriler kuvragı* kullanıldıkları tümcede ortak özne olarak işlev görmekle birlikte topik konumda yer almaktadır:

(35) *Birök kim kayu **tözünler oglı tözünler kızı** [bo d(a)rni nomug tutsarlar sözleserler] ülgülençsiz teŋlençsiz ulug törlüg buyanlıg yügmekig yıggalı tirgeli kazgangalı ugaylar.* "*Eğer ki! **Asiller oğlu ve asiller kızı** [bu dhārāniyi tutsa ve söylese] ölçülmez ve karşılaştırılmaz çok çeşitli sevapların yığınını toplayabilecek (onu) kazanabilecek." (AYS V. Kitap 185 0372/0376).*

(36) *Birök kim kayu **tınl(ı)glar** [bo nom erdinig eşidserler] ötrü üzeliksiz üstünki yeg köni tüz tuymak burhan kutıŋa agınçsız evrilinçsiz bolurlar*. "***Bazı canlılar** [bu öğreti mücevherini dinledikten sonra] mükemmel aydınlanmaya geri dönüşü olmaksızın ulaşırlar." (AYS VI. Kitap 106 0559/ 0563).*

(37) ***T(e)ŋriler kuvragı** [birgerü monı monçulayu sevinser] yumgı küyü küzetü birürler ol il hanıg üzüksüz. "**Tanrılar topluluğu** [hep birden böyle mutlu olduğunda] o hükümdarı daima koruyup kollarlar." (AY VIII. Kitap 387/388 1642/1645).*

(38) ***Sizler kamag tört m(a)haraaçlar ulatı adın yme t(e)ŋriler kuvragı** [birök ol yalaŋuklar hanı bo nom erdinig süzök köŋülin eşidmişin ayamışın körser sizler] ol ilig hanıg küyü küzetü tutup adasın tudasın tarkarıp inç meŋilig kılıŋlar.* "***Sizler bütün dört Maharaja ve başka tanrılar topluluğu**, [eğer o insanlar hükümdarının bu din cevherini temiz gönülle işittiğini, saygı gösterdiğini görseniz] o hükümdarı gözeterek tutup tehlikesini dağıtıp huzurlu, mutlu edin.(AYS VI. Kitap 126 0822/0830).*

Katmanlar arasında ortak olan özne, fiile eklenen şahıs morfemi tarafından işaretleniyorsa genelde {-sAr}'lı yan tümceciğin tümcenin başına başka bir ifade ile topik konuma yerleştirildiği söylenebilir:

(39) *[Ir ırlasar] adnagu taplamagulug takşut sav takşurmaz**lar**. [Şarkı söyledikleri zaman] başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı söylemezler." (Mayt. 81 2/5).*

(40) *[Suvsasar **biz**] kentü kanımızını içer **biz**… "[Susayınca] kendi kanımızı içeriz." (Mayt. 120 13/14).*

(41) *[Sünüş çerig içinte korkınçta turmış tınl(ı)gların azu yme körser **siz**] ootlug karımta tüşdeçilerig keçiglerte alp yirte ilçi ogrı üze adakmışların olarnıŋ barça uyur **siz** korkınçların kitergeli. "[Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukurlarına düşenleri, zorlu geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde] bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız." (AY VII 169 836/843).*

Taranan metinlerde {-sAr}'lı birleşik tümcelerin temel tümceciğin soluna konumlanması, Türkçenin genel olarak sola dallanan söz dizimi özelliğine (left-branching syntax) sahip bir dil olması ile ilgilidir. Rectum-regens norm (Johanson, 1992: 254-255) şeklinde tanımlanan standart söz diziminin {-sAr}'lı birleşik tümceler için de geçerli olduğu gözlemlenmiştir. Söz konusu metinlerde bitimli fiilin soluna konumlanan {-sAr}'lı yan tümceciğin çoğunlukla topik konuma yerleştirildiği söylenebilir.

2.1.1.4.2.2. {-sAr} Morfemi ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Daha önce de ifade edildiği gibi birleşik tümceyi oluşturan yan tümcecik kendi içerisinde tıpkı temel tümcecik gibi ÖNY şeklinde bir söz dizimine sahiptir. Bu sıranın konuşurun/yazarın iletişimindeki öncelik sırasına göre değişkenlik göstermesi elbette mümkündür. Ancak {-sAr}'lı yan tümcecikte standart söz dizimi kurallarının dışına çıkılmamış; bu yapıya ait ögeler {-sAr}'lı fiilin soluna (Ö)N şeklinde sıralanmıştır.

(32).örnekte *[Koltguçılar yıglayu barsar] tigin y(i)me ıglayu kalır erti. "[Dilenciler ağlayarak döndüğünde] şehzade de ağlayıp kalırdı." (İKP 23 10/11)* yüklemcil öge (barsar) yan tümceciğin sonunda; bu yapıya ait özne (koltguçılar) ve tümleç (yıglayu) yüklemcil ögenin solunda topik (koltguçılar) ve fokus (yıglayu) konumda yer almaktadır. (42)-(44).örneklerde yine yan tümcecik kendi içerisinde (Ö)NY şeklinde bir söz dizimine sahiptir. Nesne işlevindeki sözcük grupları (t(e)ŋri nomın/ bu d(a)r(a)nig sözlegeli tutgalı /sünüşdeçilerig) yüklemcil ögelerin (sözleser/sakınsar/körser siz) solunda, fokus konuma yerleştirilmiştir:

(42) *[T(e)ŋri nomın sözleser] biligsiz(i)n utru üzned(i)m(i)z erser. "[Tanrının öğretilerini söylediklerinde/söyledikleri zaman] akılsızca karşı çıktıysak." (Huast. 82 110/111).*

(43) *Anın kimler birök [bu d(a)r(a)nig sözlegeli tutgalı sakınsarlar] aşnuça yiti kün yiti tün sekiz tözün baçag çahşap(u)tın alıp arıg baçap taŋda erte tal çıbıkın tançulap tişin arıtıp agızın yunzun antada basa yıdın yıparın huan yavışgun burhanlarka tapıg udug kılzun. "O nedenle her kim [bu daraniyi söylemeyi, onun gereklerini yerine getirmeyi düşünse] öncelikle yedi gün yedi gece sekiz asil oruç arınmasını öğrenip orucunu sağlamca tutup tan vaktinden sonra çubuk çiğneyerek dişini temizleyip ağzını yıkasın. Sonra güzel kokularla türlü çiçeklerle Budalara ibadet etsin." (AY VIII 282/283 591/601).*

(44) *[Süŋüşdeçilerig körser siz] köŋülünüz uzatı irinçkeyür. "[Savaş olduğunu gördüğünüzde] kalbiniz her zaman merhametle dolar." (AY VII 163 768/769*

2.1.1.4.3. Semantik İnceleme

Temel işlevi kullanıldığı tümcelerde şart anlamı sağlamak olan {-sAr} morfeminin Eski Türkçe metinlerde *-dığı zaman* anlamıyla da kullanıldığı bilinmektedir. Erdal, (44) *Ötürükye koltguçılar* ***kelser*** *agıçılarıg bulmaz erti bergü bulmatın koltguçılar yıglayu* ***barsar*** *tegin yme ıglayu kelir erti "Kısa bir zaman sonra dilenciler* ***geldiğinde*** *hazinecileri bulamazlardı. Dilenciler ağlayarak* ***döndüğünde*** *şehzade de ağlayarak kalırdı." (İKP 10 3/6)* örneğinde {-sAr}'ın eklendiği fiile *-dığı zaman (when)* anlamı kattığını ifade eder. Erdal'ın verdiği (45) *Mogoçlar ol taşıg alıp öz etözleri kötürü umatılar yılkıka* ***yütürser*** *yılkı kötürü umatı. "Mecusiler o taşı aldılar fakat kendileri taşıyamadılar. Onlar (taşı) ata* ***yüklediklerinde*** *at da onu taşıyamadı." (U I 8)* örneğinde {-sAr} yine tümceler arasında zaman anlam ilişkisi kurmaktadır.

Erdal çalışmasında Eski Türkçe metinlerde {-sAr}'lı tümcelerde görülen anlam kapalılığına da değinir. Araştırmacı {-sAr} morfeminin zaman anlamı taşıdığını bitimli fiilin geçmiş zaman ile çekimlendiği durumlarda *(F+{-sAr}...F+{-DI})* fark etmenin daha kolay olduğunu; diğer kullanımlarda zaman anlamı ile şart anlamının birbirine karışabileceğini yani anlamın bulanıklaşabileceğini ifade eder:

> *"The temporal meaning can be most clearly made out if the event referred to is situated in the past. Otherwise the distinction between temporality and condition can get blurred" (Erdal, 2004: 480).*

Bu bağlamda (46) *Ölürgeli* ***elitserler*** *maŋrayur ünteyür. "Onlar öldürmek için* ***yeltenseler/yeltendikleri zaman*** *(koyunlar) meler, bağırır (M III nr. 14 v 1)*

tümcesinde bitimli fiil aorist ile çekimlendiğinden {-sAr}'ın tümceye kattığı anlam bulanıklaşmaktadır. Dolayısıyla söz konusu örnekte {-sAr}'lı tümcecik şart anlamı ile yorumlanabileceği gibi zaman anlamı ile de yorumlanabilir. (47) *Kaŋ* ***kazgansar*** *oglı üçün timez mü "Han* ***kazandığında/kazansa*** *oğlu için kazandı denmez mi?" (İKP 22, 4/5)* tümcesi yine anlam bulanıklığına örnek olarak verilmiştir. Erdal, Eski Türkçede temel tümcecik fiilinin aorist ile çekimlendiği durumlarda da {-sAr}'lı tümcelerin zaman anlam ilişkisi kurabileceğini şu örnekle bildirir: (48) *Nıpur etigin etiglig adakın maŋ(l)ap* ***yorısar*** *oyun küg arasınta aya yaap [ınıp…] yaraşı yorıyur. "Mücevherlerle süslenmiş ayağı ile* ***yürüdüğünde*** *dans ederek, şarkı (söyleyerek), ellerini çırparak uyumlu bir şekilde yürür."* (Erdal, 2004: 481). Örnekte her ne kadar temel tümcecik fiili aorist ile çekimlense de {-sAr}'ın katmanlar arasında zaman anlam ilişkisi kurduğu açıktır.

Erdal'ın da ifade ettiği gibi taranan metinlerde temel tümcecik fiilinin {-sAr} morfemi; temel tümcecik fiilinin de {-DI} morfemi ile çekimlendiği tümcelerde zaman anlamının nispeten daha belirgin olduğu görülmektedir. Bu türden birleşik tümcelerin katmanları arasındaki göreceli zaman ilişkisini, tümcelerde geçen fiillerin kılınış ve görünüş değerlerine göre belirlemek gerekmektedir. (44).tümcede *kel-*, {-sAr} morfemi ile bitmişlik görünüş değeri kazanmış bu sebeple temel tümcecik fiili (bul-) ile arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi oluşmuştur. Yine aynı örnekte *bar-*, [+SS] kılınış değerine sahip bir fiil olduğundan *kel-* fiili ile öncelik-sonralık anlam ilişkisi oluşturmuştur. (45).tümcede {-sAr}, *yütür-* fiiline bitmişlik görünüş özelliği yüklediğinden katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi söz konusudur. (48).tümcede diğer örneklerden farklı olarak katmanlar arasında eş zamanlı anlam ilişkisi mevcuttur. Zira söz konusu örnekte özne *yorı-* eylemini gerçekleştirirken aynı zamanda dans etmekte, şarkı söylemekte ve ellerini çırpmaktadır. Fiillerin [-SV] kılınış değeri taşıması, örnek tümcenin eş zamanlı olarak yorumlanmasının en önemli nedenidir.

{-sAr} morfeminin *ayıt-* fiiline eklendiği ve temel tümcecik fiilinin {-DI} işlemcisi ile çekimlendiği (6) *Tigin* ***ayıtsar*** *kapagçı kırkın biz tidiler. "Şehzade* ***sorduğunda*** *"Biz kapıcı cariyeleriz." dediler." (İKP 44 7/10)* ve *(7) Tigin körklerin taŋlap sizler luular kanı kunçuyı mu sizler* ***ayıtsar*** *biz ordu kapag küzetçi biz tip tidiler. "Şehzade güzelliklerine hayran kalıp "Sizler Ejderler Hanı'nın eşleri misiniz?" (diye)*

sorduğunda *(onlar da) "Biz saray kapıcısıyız" dediler." (İKP 45 10/13)* tümcelerinde de yine öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır.

Araştırmacılar (Yaylagül, 2002: 232; Karahan, 2015: 161) tarafından sözlüksel şart işaretleyicisi olarak nitelendirilen *birök* bağlacının (49).tümcede {-sAr} ile birlikte kurduğu yapıda *(birök Fiil+{-sAr}+ötrü…Fiil+{-DI})* göreceli zaman anlamı öne çıkmaktadır. Temel tümcecik fiilinin {-DI} morfemi ile çekimlenmiş olması, bu durumun en önemli sebebi olarak gösterilebilir. Ayrıca örnek tümcede {-sAr}'lı fiilden sonra *ötrü* edatının kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Bu durumda E_1, E_2 ve E_3'ün eş zamanlı gerçekleştiği; bu üç eylemin ardından da E_4'ün gerçekleştiği yorumu yapılır. Sonuç olarak {-sAr}'lı tümcelerde göreceli zaman anlamını sadece yan tümcecik fiilleri ile temel tümcecik fiilleri arasında aramak doğru değildir. Zira bu şekilde bir anlam ilişkisi birden çok {-sAr}'lı tümcenin kendi içinde de mevcuttur:

(49) ***[Birök*** *ol kamag iligler hanlar öz öz elleriŋe k(e)ntü k(e)ntü meŋileriŋe kanımlıg bolup adınnıŋ eliŋe adınlar(lar) irigiŋe (oku:erkiŋe)* ***suklanmasar] (E_1) [***t(e)rs yavlak ayıg sakınç ***sakınmasar]E_2*** *[süŋüş atış bamak beklemekte ulatı* ***irig yavgan iş küdöklerig kılmasarlar]E_3 [ötrü*** *imerigme kamag bodun kara enç meŋilig örü ulug kudı kiçig tüz baz k(ı)ltı.]E_4* "O hükümdarların her biri kendi ülkelerindeki huzura doyup başkalarının ülkesine, hükümdarlığına ***açgözlülük etmeyip, kötü düşünceler beslemediklerinde*** çatışma ve pranga gibi başka ***kötü işleri yapmadıklarında*** bütün halkı huzurlu yukarıdaki büyüklerle aşağıdaki küçükler uyumlu oldu." (AYS VI. Kitap 76/77 0159/0168).

İKP'te tanıklık edilen bir örnekte (32) temel tümcecik fiili *aorist+erti* ile çekimlenmiştir *(Fiil+{-sAr}…Fiil+{-Xr} erti).* Yaylagül, söz konusu kalıbı *gerçeksiz şartlı kuruluşlar* başlığı altında değerlendirmiş ve böylesi tümcelerde "*A gerçekleşseydi B de gerçekleşecekti; fakat A gerçekleşmedi; bundan dolayı artık B'nin gerçekleşmesi beklenemez."* şeklinde bir anlamın bulunduğunun altını çizmektedir (Yaylagül, 2002: 423). Bu şekilde bir kullanımda katmanlar arasındaki olasılık değerinin yanında kontekste bağlı olarak fiillerin görünüş değerinin de vurgulanabileceği kanaatindeyiz. Örnekte *bar-* eylemi ile *ıgla-* eylemi arasında öncelik-sonralık ilişkisi olmakla birlikte aynı zamanda *bar-* eyleminin ardından gerçekleşen *ıgla-* eylemi *ünlülü gerundium+kalır erti* formu ile sürerlik görünüş

değeri kazanmıştır. Dolayısıyla (32).[39] tümcede gerçeksiz şart anlamının yanında temel tümcecik fiilinin görünüş özelliği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bütün bu örneklerin yanında temel işlevi şart anlam ilişkisi kurmak olan diğer {-sAr}'lı tümcelerin de göreceli zaman anlamı ile yorumlanması mümkündür. Zira şart anlamının sağlandığı tümcelerde E_2'nin gerçekleşebilmesinin şartı E_1'in daha önce gerçekleşmesine ya da her iki olayın eş zamanlı gerçekleşmesine bağlıdır. Bu bağlamda bu tür tümcelerde her ne kadar şart anlamı temel işlev olarak belirlense de yine de şart anlamı içeren kimi {-sAr}'lı tümcelerde göreceli zaman anlamından bahsetmek mümkündür.

Yaylagül {-sAr}'lı tümce parçasında belirtilen iş/oluşun gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi durumunda ana tümce parçasındaki iş/oluşun gerçekleşeceği ya da gerçekleşmeyeceğinin belirtildiği şartlı tümceleri *gerçek şart tümceleri* olarak adlandırır. Bu tip şartlı tümcelerde temel tümcecik fiilinin bildirme ve tasarlama kip morfemleriyle çekimlenebileceğini bildiren araştırmacı, aynı zamanda söz konusu tümcelerde varsayım oranının en yüksek olduğunu ifade eder (Yaylagül, 2002: 320).

Asıl işlevi şart anlam ilişkisi kurmak olan ve temel tümcecik fiilinin bildirme kipi ile çekimlendiği kimi şart tümcelerinde göreceli zaman ilişkisi şu şekillerde yorumlanabilir: Yan tümcecik fiilinin {-sAr}; temel tümcecik fiilinin aorist morfemi ile çekimlendiği tümcelerde *(F+{-sAr}…F+{-Xr})* varsayım anlamı ağır basmaktadır. Burada konuşurun konuştuğu an, zaman çizgisinde gönderme noktası olarak kabul edilmekte ve konuşur bu noktadan gelecekteki bir noktaya işaret ederek varsayımda bulunmaktadır. Ancak temel tümceciğin aorist morfemi ile çekimlendiği bu tür tümcelerde aynı zamanda bilişsel bir art alanın olduğu düşünülür. Zira bu tip tümcelerde geçmişte gerçekleşen bir olay ya da durumun tekrarlanması yönünde konuşmacı/dinleyicilerin kesin görüşleri vardır (Yaylagül, 2002: 322). Bu bağlamda (50).tümcede *tarıg tarı-* eyleminin kazançlı olduğu hususu daha önce tecrübe edilmiştir. Başka bir ifade ile konuşmacı *tarı-* eylemini gerçekleştiren kişinin bu eylemin sonunda kazançlı olacağının kesin yargısına tecrübelerinden sonra ulaşmıştır. Dolayısıyla söz konusu örnekte her ne kadar ön koşul anlamı varsa da *tarıg tarı-* ve *miŋ tümen bol-* eylemleri arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. *Miŋ*

[39] *Koltguçılar yıglayu* ***barsar*** *tigin y(i)me ıglayu kalır erti*. "Dilenciler ağlayarak ***döndüğünde/dönse*** şehzade de ağlayıp kalırdı" (İKP 23 10/11).

tümen bol- eyleminin şartı olarak kabul edilen *tarıg tarı-* oluş sırasına göre ilk sırayı almaktadır:

(50) *Biri ayur kazganç neŋ tarıg tarımakta edgü yok kim bir* ***tarısar*** *miŋ tümen bolur. "Biri -şöyle der:* "Kazanç konusunda tarla ekmekten iyisi yoktur. Kim bir ***ekerse*** o sayılamayacak kadar çok hale gelir"." (İKP 25 8/11).

Temel tümcecik fiilinin {-mAz} aorist olumsuz işaretleyicisi ile çekimlendiği örnekte (39)[40] konuşur/yazar daha önce kendileri hakkında bilgi sahibi olunan kişilerden bahsetmektedir. Konuşmacı bahsi geçen kişilerin *ır ırla-* eylemini gerçekleştirmesi durumunda eş zamanlı olarak *takşut sav takşur-* eylemini gerçekleştirmeyecekleri hususunda bilişsel bir art alana sahiptir.

(51).tümcede daha önceden edinilmiş kaynağı oldukça güçlü bir bilgiden bahsedilmektedir. Söz konusu {-sAr}'lı birleşik tümcede göreceli zaman anlam ilişkisinin iki boyutu vardır. Birincisi her biri diğerine {-sAr} ile bağlı yan tümcecik fiillerinin kendi içerisinde oluşturduğu zaman anlam ilişkisi ve ikincisi de bir bütün olarak {-sAr}'lı yan tümcecik fiilleri ile temel tümcecik fiilleri arasında oluşan zaman anlam ilişkisidir. *İt-* (E_1), *yap-* (E_2), *suva-* (E_3), *yörüŋ toprak tokı-* (E_4), *bedize-* (E_5), *suvka kigür-* (E_6), *tapın-* (E_7), ve *kimbag yapşur-* (E_8) eylemleri arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin olduğu açıktır. Zira bahsi geçen fiillerin işaret ettiği eylemler arasında oluş sırasına göre ardışıklık anlamı söz konusudur. Bunun yanı sıra bütün bu eylemlerle *ig agrıglıg kişig satagsız tersiz içgü ot öntürüp emle-*, *ota-* (E_9), *ayag çiltegke tegimlig tınlıgların ayagsız tod tolı kılma-* (E_{10}), *ögüg kaŋıg tapın- udun-* (E_{11}) eylemleri arasında eş zamanlı anlam ilişkisi kurmak yerinde bir değerlendirmedir. Zira örneğin E_6'daki eylem gerçekleşmeden E_7'deki eylemin gerçekleşebilmesi mümkün değildir. E_9, E_{10}, E_{11}'deki eylemlerinin gerçekleştirilme şartı da E_1-E_8 eylemlerinin önceden tamamlanmasına bağlı değildir. Bütün bu eylemler ile tümcenin temel fiili olan *teŋri yirinte tog-* (E_{12}) ve *teŋri yirinte meŋisin meŋile-* (E_{13}) arasında da öncelik-sonralık zaman ilişkisi söz konusudur. Eylemler arası ardışıklık > sembolü ile ifade edildiğinde (51).tümcedeki katmanlar arası zaman ilişkisi şu şekilde formüle edilebilir:

$$[[E_1>E_2>E_3>E_4>E_5>E_6>E_7>E_8]=[E_9=E_{10}=E_{11}]]>[E_{12}>E_{13}]$$

[40] ***Ir ırlasar*** *adnagu taplamagulug takşut sav takşurmazlar*. "***Şarkı söyledikleri zaman*** başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı söylemezler." (Mayt. 81 2/5).

(51) *Şal çoj-…**itser**…**yapsar suvasar** (y)örüŋ (to)prak **tokısar bedizeser** burkan (kö)rkin suvka **kigürser** yıdın tütsügin **tapınsar**…kimbag **yapşursar** ig agrıglıg kişig satagsız tersiz içgü ot öntürüp **emleser otasar** ayag çiltegke tegimlig tınlıgların **ayagsız tod tolı kılmasar** ögüg kaŋıg **tapınsar udunsarlar** ol edgü kılınç küçinte munta etöz kodup teŋri yirinte togarlar teŋri yirinte meŋisin meŋileyürler*. "Bir kulübe ve bir…***kursa, yapsa, sıvasa*** açık renkteki bir toprağı ***karsa, boyasa*** ve kurban heykelini suya ***soksa***, güzel kokular ve tütsü ile ***tazim etse***, altın varak ***yapıştırırsa,*** hastalıklı, dertli bir kimseyi ücretsiz ve ilaç vererek ***tedavi etse*** ve ***iyileştirse***; hürmete layık yaratıkları ***şerefsiz ve kötü etmese***, anaya babaya ***hürmet etseler*** bu iyi ameller sayesinde burada öldükten sonra tanrılar yerinde doğarlar, tanrılar saadetine ulaşırlar." (Mayt. 105 1/13). Daha önceki tecrübelerine dayanarak aynı şartlar altında aynı sonucun ortaya çıkacağına inanan konuşur/yazar *sevin-* (37)[41] eyleminden sonra *küyü küzet-; kör-* (44)[42] eyleminin ardından da sonra *irinçke-* eyleminin gerçekleşeceğine inanır. Bu sebeple söz konusu tümcelerde {-sAr}, temel olarak şart işlevi taşısa da işaret edilen eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurmak mümkündür.

(52).tümcede ise *kör-* ve *közün-* fiillerinin işaret ettiği eylem arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi bulunmaktadır:

(52) *Taşdın sıŋar **körser** aŋar karaŋu {karagu} közünür içdin sıŋar **körser** yula yarukıça közünür ozakıtın köŋül ulug yaruyur… Taşdın sıŋar **körser** taŋ sarıgındakı yaruk teg közünür içdin sıŋar **körser** yaruk erip sakınçsız tözlüg bolup kök kalıktakı bulıt açılmış teg yaruyur.* "Dış taraftan ***baksa*** ona karanlık görünür; iç taraftan ***baksa*** meşale ışığı gibi görünür; düşünce öncekinden büyük parlar; dış taraftan ***baksa*** tan sarılığındaki ışık gibi görünür; iç taraftan ***baksa*** parlak olup düşüncesiz esaslı olup gökyüzündeki bulut açılmış gibi parlar" (Tot. 18/19 57/64).

Maniheist Uygur metni olan Huastuanift'te karşılaşılan örnekte (53) *Fiil+{-sAr}…yüklem ismi+ol* şeklindeki kullanımın diğer tümcelerden farkı, temel tümcecikteki durumun vurgulanmak istenmesidir. Başka bir ifade ile {–sAr}'lı tümcede işaret edilen iş ya da oluş gerçekleşirse temel tümcecikte işaret edilen durum kesinlikle oluşacaktır (Yaylagül, 2002: 346). Bu durumda {-sAr}'lı yan tümcecikte

[41] *T(e)ŋriler kuvragı birgerü monı monçulayu **sevinser** yumgı küyü küzetü birürler ol il hanıg üzüksüz.* "Tanrılar topluluğu hep birden böyle ***mutlu olduğunda*** o hükümdarı daima koruyup kollarlar." (AY VIII 387/388 1642/1645).

[42] *Sünüşdeçilerig **körser siz** köŋülünüz uzatı irinçkeyür*. "Savaş olduğunu ***görseniz*** kalbiniz her zaman merhametle dolar." (AY VII 163 768/769).

işaret edilen eylem ile temel tümceciğin işaret ettiği eylem arasında bulunan öncelik-sonralık ilişkisinin olasılıktan ziyade kesinlik içerdiği de söylenebilir:

(53) *Kam(a)g burhanlarn(ı)ŋ [arıg nomnuŋ] y(a)ruknuŋ tözi yıltızı ternegüsi t(e)ŋri yeriŋerü* ***barsar*** *öŋü kapıgı kün ay t(e)ŋri ol.* "Bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, aydınlığın kaynağı, toplandığı (yer olan) gökyüzüne doğru ***vardığında*** ilk kapısı Güneş (ve) Ay tanrıdır" (Huast. 80 41/46).

Altun Yaruk'ta tanıklık edilen *Birök kim Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-Xr},* sözlüksel şart işaretleyicisi olan *birök* ile kurulmuş, temel işlevi şart anlam ilişkisi kurmak olan bir formdur. Ayazlı çalışmasında (2012); *birök* ile başlayan söz konusu yapıyı (36)[43] şart anlam ilişkisi kurmak yerine *-DIktAn sonra* şeklinde tercüme etmiştir. {-sAr}'lı yapının akabinde *ötrü* edatının kullanılması bu şekilde bir tercümenin izahı olarak görülebilir. Ancak örnek tümcenin sözlüksel şart işaretleyicisinin işlevine uygun şekilde tercüme edilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. *"Eğer bazı canlılar bu öğreti mücevherini dinlerse, sonrasında mükemmel aydınlanmaya geri dönüşü olmaksızın ulaşırlar."* Böylelikle Ayazlı'nın tercümesinde temel işlevi zaman anlam ilişkisi kurmak olan tümce, şart anlam ilişkisi sağlayacak şekilde yorumlanmıştır. Ancak yine de örnek tümcede *eşit-* eylemi *agınçsız evrilinçsiz bol-* eyleminden önce gerçekleşme şartını taşıyarak oluş sırasına göre öncelik-sonralık zaman anlam ilişkisi kurmaktadır.

Türk runik harfli metinlerinden biri olan Irk Bitig ve diğer Tun-huang yazmalarında (Turfan Toyok) tanıklık edilen ve gelecek zaman işaretleyicisi olarak adlandırılan (Tekin, 2016: 172) {-gAy} morfemine farklı semantik işlevler kazanmış şekliyle Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çok sık rastlanılmaktadır. Yan tümcecik fiilinin {-sAr}; temel tümcecik fiilinin de {-gAy} ile çekimlendiği birleşik tümcelerin (*Fiil+{-sAr}…Fiil+{-gAy}*) gerçek şartlı durumu ortaya koydukları ifade edilir (Yaylagül, 2002: 355). Başka bir ifade ile bu tür yapılarda, {-sAr} morfemini alan fiilin işaret ettiği eylemin gerçekleşmesi durumunda {-gAy} morfemi ile çekimlenen fiilin işaret ettiği eylem muhakkak gerçekleşecektir. Bu durumda bu türden bir yapıya sahip birleşik tümcelerin fiilleri arasında aynı zamanda öncelik-sonralık anlam ilişkisi de sorgulanabilir. İKP'te geçen örnekte (54) konuşmacının sonucundan emin olduğu

[43] ***Birök kim*** *kayu tınl(ı)glar bo nom erdinig* ***eşidserler ötrü*** *üzeliksiz üstünki yeg köni tüz tuymak burhan kutıŋa agınçsız evrilinçsiz bolurlar*. "Bazı canlılar bu öğreti mücevherini ***dinledikten sonra*** mükemmel aydınlanmaya geri dönüşü olmaksızın ulaşırlar" (AYS VI 106 0559/ 0563).

bilişsel bir art alandan bahsedilmektedir. Bu sebeple öznenin (tigin) E_1'i (tözümin oguşumın belgürti sözleser) gerçekleştirmesi durumunda E_2 (inim ölgey)'nin muhakkak gerçekleşeceği bilgisine ulaşılır. Öncelik-sonralık ifade eden eylemlerin aynı zamanda ardışıklık ifade ettiği bu sebeple de bu tür eylemlerin oluş sırasını değiştirmenin mümkün olmadığı bilinmektedir. Bu bağlamda (54).tümcede *sözle-* öncelik, *öl-* sonralık; (33).[44] tümcede *ertip bar-* öncelik, *yoksuz bol-* sonralık ifade ettiğinden söz konusu eylemlerin oluş sırası değiştirilemez:

(54) *Tigin ince tip sakınç sakıntı tözümin oguşumın belgürti* ***sözleser*** *inim ölgey*. Prens şöyle düşündü: "Eğer soyumu sopumu açıkça ***söylersem*** küçük kardeşim ölecek." (İKP 60 6/10).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen bir diğer form *Fiil+{-sAr}+ötrü… F+{-gAy}* şeklindedir. Bu türden bir kullanımın temel işlevi şart anlamı sağlamak olsa da {-sAr}'lı yapının arkasından *ötrü* edatının kullanılması birinci katmanda yer alan E_1'in ikinci katmanda yer alan E_2'ye öncelik-sonralık anlam ilişkisi ile bağlanması gerektiğinin göstergesi olarak kabul edilmelidir. (8).[45] tümcede *Luu kanı erd[i]nilig balıkka orduka teg-* (E_2) eyleminin şartı olan *ol linhua yolug yoguru u-* (E_1) eylemi zaman çizgisinde oluş sırasına göre önceki bir noktaya yerleştirilmelidir. (55)'te *töröçe evril-* eylemi, (56).tümcede *yüz sekiz sözle-/okı-* eylemi öncelikli gerçekleştiği takdirde temel tümcecik fiillerinin işaret ettiği eylemler gerçekleşecektir:

(55) *Bo nomug eşidmek ugurınta nom tözin ukmaklıg noş tatıg üze köŋüllüg idişleri tolu bolup muntagı* ***töröçe evrilserler ötrü*** *sizlerniŋ t(e)ŋridem çogıŋızlar yalınıŋızlar kutuŋuz küçüŋüzler asılıp üstelip çoglug yalınlıg tolu tükel bolgay sizler.* "Bu öğretiyi dinlemek, özünü almak nedeniyle tatlı düşünce (bilinç) kapları dolup bunun gibi öğretiye uygun ***hareket ederlerse işte bundan sonra*** ilahi haşmetiniz, gücünüz artıp haşmetli ve eksiksiz olacaksınız." (AYS VI. Kitap 80/81 0207/0214).

[44]*Ertimlig etözümüz* ***ertip barsar*** *al(ku) ed tavar barça tolp* ***karılsar*** *alp bulgulug kişi etözin bulmışım yoksuz bolgay.* "Fani vücudumuz ***göçüp gidince/giderse*** ve bütün mal mülk hepsi birbirine ***karışınca/karışırsa*** bulunması güç insan vücuduna ulaşmış olmam boşuna olacak." (Mayt. 39 13/16).
[45]*Ol linhua yolug* ***yoguru usar siz ötrü*** *luu kanı erd[i]nilig balıkka orduka teggey siz.* "O lotus yolunu ***geçebilirseniz sonrasında*** ejderhalar hanının mücevherlerle süslü kentine ve sarayına ulaşacaksınız."(İKP 43 1/4).

(56) *Bo ıduk d(a)r(a)nig yüz sekiz sözlep mini* ***okısar men ötrü*** *ol orunta keli tegingey m(e)n* "(Herhangi birisi) bu kutsal daraniyi yüz sekiz kez söyleyip beni ***ansa sonrasında*** ben oraya geleceğim." (AY VIII. Kitap 309/310 860/863).

Taranan metinler içerisinde Altun Yaruk'ta tanıklık edilen *Birök kim Fiil+{-sAr}…F+{-gAy}* (35) ve *Birök kim Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-gAy}* (34)[46], *Birök Yene Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-gAy}* (57-58), *Birök…kayu kayu…Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-gAy}* (59), bir sözlüksel şart işaretleyicisi olan *birök* ile kurulmuş, temel işlevi katmanlar arasında şart anlam ilişkisi kurmak olan formlardır. Ancak her bir örnekte temel tümcecik fiilinin işaret ettiği eylemin gerçekleşmesi için ileri sürülen şartın altında yatan bir diğer anlam, öncelik ifade etmesidir. Bu bağlamda (35).[47] tümcede konuşmacı konuştuğu anın ötesinde bir noktaya *nom tut-/sözle-* (E_1) eylemlerini yerleştirir, ardından E_1'in gerçekleşmesi şartına bağlı olarak zaman çizgisine *kazgan-* eylemini (E_2) yerleştirir. *Ol iligler hanlar bo nom erdinig boşgundaçı tutdaçı tört törlüg terin kuvragıg ayagu agırlayu küyü küzetü tutup* ve *ögi kaŋı k(e)ntü oglın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tüketi berserler*, (34).tümcenin yan tümceciğini oluşturur. Tümceciklerde yer alan ve birbirlerine {–(X)p} morfemi ile bağlanan *küyü küzetü tut-* (E_1) ve *tüzü tüketi ber-* (E_2) eylemleri eş zamanlı gerçekleşmektedir. Temel tümcecik eyleminin (ayatmak ağırlatmak) (E_3) gerçekleşebilmesinin şartı olarak gösterilen E_1 ve E_2 eylemleri aynı zamanda E_3 için öncelik ifade etmektedir. (57).tümcede yine aynı şekilde {-sAr}'lı yapıyı oluşturan *ugra-* eylemi zaman çizgisinde *yavaldur-* eyleminin öncesinde gerçekleşme şartı taşımaktadır. (58).tümcede olumsuzluk işaretleyicisi ile çekimlenen {-sAr'}lı fiiller (kertgünmeser edgermeser eşidmeser tıŋlamasar ayamasar agırlamasar yene bo nom erdinig tutdaçı tört törlüg terin kuvragıg yme açınmasar ayamasar) eş zamanlılık anlam ilişkisi ile birbirine bağlı iken bütün bu yan tümcecik fiilleri temel tümcecik fiilinden

[46] *Atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim* ***birök*** *ol iligler hanlar bo nom erdinig boşgundaçı tutdaçı tört törlüg terin kuvragıg ayagu agırlayu küyü küzetü tutup k(a)ltı ögi kaŋı k(e)ntü oglın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tüketi* ***berserler ötrü*** *biz kamagun ol ilig hanıg küyü küzetü tutup kamag yalaŋukka barçaka bir yaŋlıg ayatgay agırlatgay biz.* "Yüce Tanrım, eğer o hükümdarlar bu öğreti mücevherini öğrenecek gerçekleştirecek dört tür topluluğa da saygı göstererek koruyup sanki anne babanın kendi oğlunu, kızını severmişçesine ne gerekiyorsa eksiksiz tamamıyla ***verdiklerinde sonrasında*** biz bütün o hükümdarı koruyup bütün insanlara eşit şekilde saygı göstereceğiz." (AYS VI 70 0079/0090).

[47] ***Birök kim*** *kayu tözünler oglı tözünler kızı bo d(a)rni* ***nomug tutsarlar sözleserler*** *ülgülençsiz teŋlençsiz ulug törlüg buyanlıg yügmekig yıggalı tirgeli kazgangalı ugaylar.* "Eğer ki! Asiller oğlu ve asiller kızı bu ***dhārāniyi tutsa ve söylese*** ölçülmez ve karşılaştırılmaz çok çeşitli sevapların yığınını toplayabilecek (onu) kazanabilecek." (AYS V 185 0372/0376).

(*nomlug noş tatıgı üze egsük k(e)rgek bolmak- nom meŋisindin ogadıp çogsuz yalınsız küçsüz küsünsüz bolmak)* önce gerçekleşmeme şartı taşımaktadır. (59).örnekte ise temel tümcecik eyleminin (aça yada nomlayu ukıtu nomlaguluk sakınç sakıntur-) şartı olarak gösterilen eylem (aç kız ig kegen yagı yavlak adası üze basıtıp üküş emgenser buşrulsar sıkılsar tanılsarlar) yine öncelik ifade etmektedir. (59).örnekte {-sAr}'lı yapıyı oluşturan fiiller (basıtıp üküş emgenser buşrulsar sıkılsar tanılsarlar), öncelikli gerçekleşme şartı ile temel tümcecik fiiline (sakınç sakıntur-) bağlanmıştır:

(57) ***Birök yene*** *bo nom erdinig tutdaçı iligler hanlar tört törlüg süülüg kuvragın etinip tümenip ol yagılagalı ugradaçı ellig yagınıŋ eliŋe uluşıŋa bargalı* ***ugrasar ötrü*** *biz tört m(a)haraaç t(e)ŋriler k(e)ntü yeklig içgeklig öz öz kuvraglarımız birle közünmez et'özin ol ilig hannıŋ süüsiŋe çerigiŋe art basut bolup yagısın yavlakın k(e)ntün yavaldurgay biz* "Ayrıca bu öğreti mücevherini tutacak hükümdar dört tür askeri topluluğu ile hazırlanıp o savaşmayı planlayan düşmanın ülkesine gitmeye ***niyetlense*** bunun üzerine biz dört Mahārāja Tanrılar, kendi cinli perili topluluğumuzla bereber gizlenmiş bedenimizle o hükümdarın askerine yardımcı olup düşmanını kendiliğinden mağlup ederiz." (AYS VI. Kitap 72/73 0111/0122).

(58) ***Birök yene*** *t(e)ŋrim kayu iligler hanlarnıŋ elinte uluşınta bo nom erdini bar erip* ***kertgünmeser edgermeser eşidmeser tıŋlamasar ayamasar agırlamasar*** *yene bo nom erdinig tutdaçı tört törlüg terin kuvragıg yme* ***açınmasar ayamasar ötrü*** *biz kamagun t(e)ŋridem kuvragımız birle bo nom erdinig eşidgeli bolmatın nomlug noş tatıgı üze egsük k(e)rgek bolup nom meŋisindin ogadıp çogsuz yalınsız küçsüz küsünsüz bolgay biz* "Tanrım bazı hükümdarların ülkesinde bu öğreti mücevherinin olduğuna dinlemezse (öğreti mücevherlerine) saygı göstermezse yine bu öğreti mücevherini gerçekleştirecek dört tür topluluğu da saygı göstermezse o vakit biz bütün ilahi topluluğumuz ile bu öğreti mücevherini dinlemeden öğretinin lezzet(inden) mahrum kalıp öğreti mutululuğundan uzaklaşıp güçsüz olacağız." (AYS VI. Kitap 113/114 0648/ 0660).

(59) ***Birök*** *bo çambudivip yirtinçüte* **kayu kayu** *il uluştakı iligler hanlar aç kız ig kegen yagı yavlak adası üze* ***basıtıp üküş emgenser buşrulsar sıkılsar tanılsarlar ötrü*** *ol ugurta biz kamagun bo nom erdinig tutdaçı bilteçi nomçı bilgelerniŋ köŋülleriŋe kirip ol iligler hanlarka aça yada nomlayu ukıtu nomlaguluk sakınç sakınturgay biz*. "Eğer bu Jambudvīpa dünyasında her nerde ülkedeki hükümdarlar açlık, hastalık, düşman tehlikesi ile ***baskı görüp çok sıkıntı çekse ve bunaltılsa o***

zaman bu durumda biz hepimiz bu dharma hazinesini tutacak (ve) bilecek dharmacı bilgelerin gönüllerine girip o hükümdarlara ayrıntılı olarak vaaz edip açıklayarak vaaz edilecek düşünceyi düşündürteceğiz." (AYS V. Kitap 258/259 1369/1378).

Altun Yaruk'ta karşılaşılan bir diğer form *Birök Fiil+{-mIş} bolsAr ötrü…F+{-mIş} bol+{-gAy}* şeklindedir. Sözlüksel şart işaretleyicisi olarak kabul edilen *birök* ile birlikte analitik bir form oluşturan kalıp, katmanlar arasında şart anlam ilişkisi kurmaktadır. Ancak söz konusu yapıda üzerinde durulması gereken bir diğer husus yan tümcecikte bulunan *-mIş bolsAr* analitik formu ile temel tümcecikte bulunan *-mIş bolgay* analitik formunun eklendiği fiile kazandırdığı görünüş ve kiplik değeridir. Temel tümcecikte yer alan {-gAy} işaretleyicisi, bahsi geçen olayların zaman doğrusu üzerinde konuşma anının ilerisinde bir noktaya konumlandırılması gerektiğini göstermektedir. (60).tümcede konuşmacı gelecekte bir referans noktası belirler ve bu nokta ile konuşma noktası arasındaki bir zamana gönderme yapar. Bu sebeple "*-mIş bolsAr formundaki -mIş, görünüş değerine sahiptir."* denilebilir. E_1'in (tapıg udug agır ayag kıl-) gerçekleşmesi durumunda E_2 (üç üdki burhanlarka tapıg udug agır ayag kıl-) büyük bir olasılıkla gerçekleşmiş olacaktır. Başka bir ifade ile E_2'ye eklenen {-mIş} morfemi *bolgay* ile birlikte geleceğe yönelik kesinlik ifade etmektedir. Bu sebeple temel tümcecik fiilinde yer alan {-mIş} kiplik ifade ederken {-gAy} zaman anlamı taşımaktadır. İlaveten her iki katmanda *tapıg udug agır ayag kıl-* eyleminden bahsediliyor olması *Fiil+{-mIş} bolsAr…Fiil+{-mIş} bolgay* kalıbına eş zamanlı anlam işlevi yüklenmesine sebep olmuştur.[48] (61).tümcede ise *tapıg udug agır ayag kıl-* eyleminin gelecekte öncelikli olarak gerçekleştirilmiş olması şartına bağlı olarak *ulug buyan edgü kılınçıg kılmış kazgan-* eylemi gerçekleştirilmiş olacaktır. Bu sebeple söz konusu tümcede katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi aramak gerekir:

(60) ***Birök*** *maŋa* ***tapıg udug agır ayag kılmış bolsar ötrü*** *üç üdki burhanlarka tapıg udug agır ayag kılmış bolgaylar (61)* ***birök*** *üç üdki burhanlarka* ***tapıg udug agır ayag kılmış bolsarlar ötrü*** *sakınu sözleyü yetinçsiz ulug buyan edgü kılınçıg kılmış kazganmış bolgaylar.* "Bana saygı gösterdiklerindeyse/saygı göstermiş olsalar üç zamandaki Budalara da saygı göstermiş olacaklar. Üç zamandaki Budalara saygı

[48]Türkiye Türkçesinde "Beni sevmiş olursan ailemi de sevmiş olacaksın." örneğine benzer bir durum.

gösterdiklerinde/saygı göstermiş olsalar telaffuz etmesi, anlatması imkânsız büyük erdemi kazanmış olacaklar." (AYS VI. Kitap 81/82 0221/0229).

Genellikle Türk runik harfli metinlerde kullanılan *Fiil+{-sAr}…F+{-tAçI}* kalıbına Altun Yaruk'ta da rastlanılmıştır. *(62)Y(a)rlıg* ***y(a)rlıkasarlar*** *tözinçe y(a)rlıkadaçı."Söz söylediklerinde aslına uygun konuşurlar." (AY VIII. Kitap 223 2/3)* şeklinde tercüme edilen tümcenin katmanları arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi söz konusudur.

Fiil+{-sAr}+(ötrü)… F-İstek-Emir, taranan eserlerde karşılaşılan bir diğer formdur. Diğer {-sAr}'lı yapılarda olduğu gibi söz konusu formun temel işlevi katmanlar arasında şart anlam ilişkisi kurmaktır. Bu tür tümcelerde birinci eylemin/eylemlerin gerçekleşme şartına bağlı olarak ikinci eylemin/eylemlerin gerçekleşmesi emredilmekte ya da istenmektedir. Başka bir ifade ile tümcelerde eş zamanlı olan konuşma ve gönderim anından başlayarak geleceğe doğru uzanan bir zamanda yan tümcecikteki eylemin gerçekleşmesi durumunda temel tümcecik eyleminin de gerçekleşmesi buyurulmakta ya da istenmektedir (Yaylagül, 2002: 363). Gerçekleşmesi istenilen ya da emredilen ve yine gerçekleşmesi şarta bağlı olan E_2'nin oluş süreci, E_1 ile eş zamanlı olabileceği gibi E_1'den sonraki bir zaman dilimine de denk gelebilir. (38).[49] tümcede *kör-* eylemi ile kendisine istek-emir kipi çokluk 2. şahıs morfemi ile bağlanan *küyü küzetü tut-,adasın tudasın tarkar-, inç meŋilig kıl-* eylemleri arasında; (63).tümcede *küse-* ile kendisine istek-emir çokluk 3. şahıs morfemi ile bağlanan *eşid-, tıŋla-, aya-, -agırla-, okı-, okıt-, biti-, bitit-* eylemleri arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi vardır:

(63) *Anı üçün edgün barmış teŋrim birök kayu iligler hanlar ilin uluşın küzetgeli k(e)ntüleri inç meŋilig bolgalı bodunın karasın inç esen kılgalı yat yagıg utgalı küseser ötrü ol iligler hanlar bo nom erdinig süzök köŋülin eşidzünler tıŋlazunlar ayazunlar agırlazunlar okızunlar okıtzunlar bitizünler bititzünler.* "Onun için iyilikle gitmiş tanrım, eğer hangi hükümdarlar memleketini gözetmek için kendileri huzurlu mutlu olmak için halkını huzurlu, esen yapmak için, yabancı

[49]*Sizler kamag tört m(a)haraaçlar ulatı adın yme t(e)ŋriler kuvragı birök ol yalaŋuklar hanı bo nom erdinig süzök köŋülin eşidmişin ayamışın* ***körser sizler*** *ol ilig hanıg küyü küzetü tutup adasın tudasın tarkarıp inç meŋilig kılıŋlar.* "Sizler bütün dört Maharaja ve başka tanrılar topluluğu, eğer o insanlar hükümdarının bu din cevherini temiz gönülle işittiğini, saygı gösterdiğini ***görseniz*** o hükümdarı gözeterek tutup tehlikesini dağıtıp huzurlu, mutlu edin.(AYS VI Kitap 126 0822/0830).

düşmanı yenmek için arzulasa o zaman o hükümdarlar bu din cevherini temiz gönülle işitsinler, dinlesinler, saysınlar, hürmet etsinler, okusunlar, okutsunlar, yazsınlar, yazdırsınlar." (AYS VI. Kitap 118 0709/0719).

Altun Yaruk'ta karşılaşılan bir diğer form *Birök kayu Fiil+{-sAr}...Fiil+{-mIş} kergek* şeklindedir. Sözlüksel şart işaretleyici *birök* ile kullanılan formun temelde şart anlamı taşıdığı bilinse de söz konusu tümcenin derin yapısında bulunan görünüş değeri gözden kaçırılmamalıdır. Temel tümcecik fiilinin taşıdığı {-mIş} morfemi bitimli fiile bitmişlik görünüş değeri kazandırır ve zaman çizgisinde söz konusu eylemin bitimsiz fiilin öncesine yerleşmesine sebep olur. Bitimli fiilin sonuna gelen *kergek* kiplik işaretleyicisi ile verilmek istenen *gereklilik* anlamı da tam olarak bitimli fiilin bitimsiz fiilden önce gerçekleştirilme zorunluluğu ile ilgilidir. Başka bir ifade ile tümcede *kergek* sözlüksel işaretleyicisinin gereklilik anlamı yüklediği öge {-mIş} morfemidir. {-sAr} şart işaretleyicisini alan fiilin işaret ettiği eylemin gerçekleşmesi, {-mIş} morfemini alan fiilin işaret ettiği eylemin daha önce gerçekleşmesi gerekliliğine bağlıdır. (64).tümcede öznenin (kayu iligler hanlar) öncelikle E_1'i (töröçe suvka kirip et'özin yu-) ardından E_2'yi (kedmedük yürüŋ arıg yaŋı ton kedip kop törlüg etig yaratıg üze et'özin uz et-) gerçekleştirmiş olması gerekir. Bu şartlar yerine getirildiğinde özne E_3'ü (nomlat-) yerine getirebilir:

(64) ***Birök kayu*** *iligler hanlar bo nom erdinig* ***nomlatgalı ugrasarlar*** *'eŋ başlayu ol ilig han k(a)ltı öŋreki töröçe suvka kirip et'özin yumış arıtmış k(e)rgek* ***anta basa*** *kedmedük yürüŋ arıg yaŋı ton kedip kop törlüg etig yaratıg üze et'özin uz etmiş yaratmış k(e)rgek* "Eğer herhangi bir hükümdar bu öğreti mücevherini açıklamaya ***niyetlenirse*** ilk önce o hükümdar aynı şekilde önceki öğreti gereğince suya girip (banyo yapıp) vücudunu yıkayıp temizlemiş olmalı. Ondan sonra (daha) önce giyilmemiş beyaz, temiz, yeni elbiseler giyip türlü türlü süs ile vücudunu ustaca süslemeli." (AYS VI. Kitap 88 0310/0319).

Sonuç olarak temel işlevi kullanıldığı tümcelerde şart anlamı sağlamak olan {-sAr} morfemi, Eski Türkçe metinlerde *-dığı zaman* anlamıyla da kullanılmaktadır. Söz konusu morfemin zaman anlamı taşıdığını *F+{-sAr}...F+{-DI}* şeklindeki birleşik yapılı tümcelerde fark etmek daha kolaydır. Temel işlevi şart anlam ilişkisi kurmak olan {-sAr}'lı tümcelerin de göreceli zaman anlamı ile yorumlanması mümkündür. Sözlüksel şart işaretleyicisi ile birlikte kullanılan ve temel işlevi şart anlamı sağlamak olan *(Birök) (kim) F+{-sAr}+(ötrü)...F+{-Xr} , Fiil+{-sAr}...Yüklem İsmi+ol,*

(Birök) (kim) Fiil+{-sAr}+(ötrü)…Fiil+{-gAy}, Birök Yene Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-gAy}, Birök…kayu kayu…Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-gAy}, Birök Fiil+{-mIş} bolsAr ötrü…F+{-mIş} bol+{-gAy}, Fiil+{-sAr}…F+{-tAçI}, Fiil+{-sAr}+(ötrü)… F-İstek-Emir, Birök kayu Fiil+{-sAr}…F+{-mIş} kergek şeklindeki birleşik yapılı tümcelerde göreceli zaman anlamının içeriğini belirlemek için temel tümcecik fiilinin taşıdığı kip ve zaman gibi işlemcileri dikkate almak gerekir.

Taranan metinlerde, temel işlevi kullanıldığı tümcede şart anlam ilişkisi kurmak olan bu formların dışında temel işlevi göreceli zaman anlam ilişkisi kurmak olan birtakım formlarla da karşılaşılmıştır. Bu formların kurulum şekli ve işlevi şu şekildedir:

2.1.1.4.3.1. Ne+Fiil+{-sAr}

Soru zamiri işlevindeki *ne,* {-sAr} morfemini alan yan tümcecik fiili ile birlikte kullanıldığında tümceye farklı bir anlam yüklemektedir. Erdal, zaman anlamı taşıyan {-sAr}'lı yan tümceciğin *ne* ile birlikte kullanıldığında tümceye *-dığı anda* anlamı kattığını ifade eder (2004: 481-482). Birleşik tümcelerdeki bu türden zaman ilişkisinin *karşılama* sözcüğü ile karşılandığı (Yıldırım, 2011) çalışmamızda daha önce ifade edilmişti. Karşılama bildiren tümcelerde temel tümcecik fiilinin işaret ettiği eylemin yan tümcecik fiilinin işaret ettiği eylemin bitiminden hemen sonra gerçekleşmesi söz konusudur. Araştırmacının verdiği örnekte (10)[50] karşılama anlam ilişkisi yer almaktadır. Bu bağlamda yan tümcecikte yer alan fiilin (öl-) işaret ettiği eylem gerçekleşmiş, hemen ardından da temel tümcecikte yer alan fiilin (ün işit-) işaret ettiği eylem gerçekleşmiştir.

(10).tümce, Erdal'ın *Ne+Fiil+{-sAr}* kalıbına yüklediği *-dığı anda* anlam değerini doğruluyor gibi görünse de aynı anlam ilişkisi (11).[51] tümcede bulunmamaktadır. Başka bir ifade ile (11).tümcede karşılama anlam ilişkisi yoktur. Bu sebeple yan tümcecik fiilinin kılınış değeri, *Ne+Fiil+{-sAr}* kalıbının *-dığında, -dığı zaman* şeklinde yorumlanmasının sebebi olarak gösterilebilir. Çünkü (10).tümcede kullanılan *öl-*, [+SS] kılınış değerine sahip bir fiildir. [+SS] kılınış değerine sahip bir

[50]***Ne ölserler*** *anta ok ün iştilür 'tiriliŋler, tiriliŋler' tep.* " ***Onlar öldüğü an/ölür ölmez*** aniden 'Dirilin, dirilin!' diye bir ses işitirler." (Mayt. 151 81/63).
[51]***Ne ayıg kılınç kılsar*** *tınlıglar sekiz ulug örtlüg tamularda togarlar.* "***Kötü bir amel işlediğinde*** yaratıklar sekiz büyük alevli cehennemde doğarlar" (Mayt. 149 10/11).

fiilin hemen arkasından bir başka eylemin gerçekleşmesi oldukça doğal bir sonuçtur. Ancak (11).tümcede çoğul özneye (tınlıglar) sahip *ayıg kılınç kıl-,* [-SV] kılınış değerine sahip bir fiildir. Bu bağlamda söz konusu tümcede yan tümcecik fiili sürerlik ifade ettiğinden *Ne+Fiil+{-sAr}* kalıbının (10).tümceye yüklediği *-dığı anda* anlamı (11).tümceye yüklenemez. Bu bakımdan (10) ve (11).tümceler, birleşik tümcelerde katmanlar arasında göreceli zaman anlamının yorumlanmasında, fiillerin kılınış değerinin göz önünde bulundurulması gerektiğini gösterir.

2.1.1.4.3.2. Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(ötrü)

Temel olarak soru zamiri işlevinde kullanılan *kaçan* sözcüğünün, bir diğer işlevi katmanlar arasında *-dığı zaman (when)* veya *ne zaman ki (whenever)* şeklinde anlam ilişkisi kurmasıdır (Clauson, 1972: 592). Clauson'un da değindiği üzere Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lügâti't-Türk'te *kaçan* sözcüğünün üç temel işlevine değinir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 173):

> *"Ne zaman anlamında bir edat. Kaçan keldiŋ ne zaman geldin?"Eğer" anlamında da olabilir. Kaçan barsa sen eğer gidersen. "Ne zaman ki" anlamına da gelir. Asıl anlam birincisidir (ne zaman)"*

Erdal, *kaçan* ile birlikte {-sAr} morfemini alan fillerin, temel tümceciğe zaman anlamı ile bağlandığını ifade eder. ***Kaçan*** *ölüm yagı* ***kelser*** *tolp et'özin ıdıtıp sasıtıp… "Ölüm (denilen) düşman geldiğinde/ ne zaman ölüm (denilen) düşman gelse bütün vücudu kökü sarar." (TT X547)* örneğinde ve *Kaçan ol mogoçlar bıdılxımka tegdiler erser… "O Mecusiler Bethlehem'e ulaştığında/ ne zaman o Mecusiler Bethlehem'e ulaşsa…" (U I 6 Magi)* örneğinde *Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}* kalıbı diğer tümceye *zaman* anlamı ile bağlanmıştır (Erdal, 2004: 481).

Kaçan sözcüğünün temel işlevi soru zamiri olduğundan çalışmamızda *Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}* formu yine temel işlevi ile bağlantılı olarak *ne zaman (ki)* şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca form içerisinde kullanılan fiilin [+SS] kılınış değerine sahip olduğu durumlarda söz konusu birleşik tümcenin katmanları arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumda (12).[52] tümcede *bul-,*

[52]*Siz* ***kaçan*** *burkan kutın* ***bulsar*** *siz mini tıtmaŋ kutgarıŋ*. "Ne zaman siz Buda saadetini ***bulsanız*** beni (aklınızdan) çıkarmayın. (İKP 50 10/12).

(14).[53] tümcede *kıyıl-*, (15).[54] tümcede *et'öz kod-*, (16).[55] tümcede *ög karınınta kir-*, (17).[56] tümcede *teg-* ve (65).tümcede *bilü tüket-* fiilleri [+SS] kılınış değerine sahiptirler. Bu sebeple verilen örneklerde yan tümceciğe ait fiillerin tamamı zaman çizgisinde temel tümcecik fiilinin öncesine yerleştirilmelidir:

(65) **İgler kaçan bilü tüketser** bo iglerniŋ tözlerin igke yaraşı yonınça kılmış k(e)rgek ot emig. *"**Ne zaman hastalıklar ve bu hastalıkların kaynağı fark edilirse***, [o zaman] hastalıklara uygun olarak ilacı hazırlamak lazımdır." (AYS IX. Tegzinç 112/113 0611/0614)

Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr} kalıbı içerisinde yer alan fiiller, [+SS] kılınış değerine sahip değilse söz konusu birleşik tümcede göreceli zaman anlamı farklı şekilde yorumlanabilmektedir. (13).[57]tümcede {-sAr} morfeminin eklendiği bütün statik fiiller (tile-, uyat- ayman-, kork- belingle-), [-SV] kılınış özelliği gösterdiğinden temel tümcecik fiili (tsuy irinçü agır ayıg kılınçların aça yada ökünü bilinü kşanti kıl) ile eş zamanlı gerçekleştikleri düşünülebilir. (66).tümcede {-sAr} morfeminin eklendiği statik fiil (sakın-), [-SV] kılınış değerine sahip olduğundan süreç ifade etmekte ve bu süreç içerisinde eş zamanlı olarak *suv saç-, hua çeçekler tölte-, ediz yügsek arslanlıg örgün ur-, yinçü monçuk tizigi üze et-, as-, tik-, köyür-, oyunlar etiztür-, suvka kir-, yıd yıpar türt-, arıg ton ked-, iliglerniŋ hanlarnıŋ öz etigin yaratıgın urun-, m(e)n m(e)niŋ küvenç köŋülin keter-, süzök kertgünç köŋülin as-, üstep*

---

[53]***Kaçan birök*** *çakravart ilig kaça* ***kıy(ı)lguçı erser ötrü*** *yiti erdinileri yme özin ök yitlinürler yokadurlar*. "***Ne zaman*** cakravartin hükümdarı ***ölecek olsa o zaman*** yedi mücevherat da kendiliğinden yok olacak." (AYS V 248 1228/1231).

[54] ***Kaçan*** *munta et'öz* ***kodsarlar*** *üküşi barça t(e)ŋri yerinte tugup t(e)ŋriler kuvragı asılur üstelür.* "***Ne zaman burada bedenlerini terk etseler*** pek çoğu gökyüzünde doğar (böylelikle) Tanrılar topluluğu çoğalır." (AYS VI 0190/0193).

[55] ***Kaçan birök kirserler ög karınınta*** *umayta anta yme t(e)ŋriler anı teg ök küzetürler*. "***Ne zaman ana rahmine düşseler*** orada da tanrılar onları aynı şekilde korurlar." (AY VIII 347/348 1245/1248).

[56] ***Kaçan*** *bodıs(a)t(a)vnıŋ et'özin buşi bermiş yer oronka* ***tegdiler erser anda ötrü*** *bodıs(a)t(a)vnıŋyaş sünökleri ınaru berü anda monta saçılıp yatmışın körüp et'özlerin birgerü yerke çalıp ögsirep tınsırap ince kaltı ulug ı ıgaç küçlüg katıg yeelke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamıldılar.* "***Ne zaman(ki)*** Bodhisattva'nın vücudunu feda ettiği yere ***geldilerse*** orada Bodhisattva'nın yaş kemiklerinin oraya buraya saçıldığını görüp kendilerini birden yere atıp kendilerinden geçip tıpkı büyük (bir) ağacın kuvvetli sert yelle vurulup devrildiği gibi yere düştüler." (ABH 103 467/475).

[57] ***Kaçan birök*** *ol tınlıglar ol antag agır ayıg kılınçlarıntın arınmak* ***tileser*** *öz kılmış kılınçlarınga ertingü uyatsar* ***aymansar****..kin keligme üddeki ayıg yavız tüş birgüsinge artukrak* ***korksar belingleser ötrü*** *ol tınl(ı)glar k(a)ltı başta tamtulmış tonta tutunmış köyer otug öçürgeli tavranurça tsuy irinçü agır ayıg kılınçların aça yada ökünü bilinü kşanti kılmış kergek*. "***Ne zaman ki*** o canlılar o, öylesi kötü davranışlarından temizlenmek ***dilese(ler)***, kendi işlemiş (oldukları) davranışlarından (dolayı) son derece utansa(lar), çekinse(ler); ilerde gelecek zamandaki kötü karşılık vermesinden fazlasıyla ***korksa(lar) dehşete kapılsa(lar)*** işte o zaman o canlılar(ın) öyle ki baştan aşağı tutuşmuş, yanmakta olan ateşi söndürmek için davranırcasına o kötü, berbat davranışlarını açıklayarak pişmanlık bildirip itirafta bulunmuş (olmaları) gerek(li)." (AY III. Kitap 34 8a. 2/12).

nomlataçı nomçı üze yolçı yerçi ulug bahşı sakınçın turgur-, nom erdinig eşid- fiillerinin işaret ettiği eylemler gerçekleşmektedir*:*

(66) ***Kaçan birök*** *bo nom erdinig eşidgeli tıŋlagalı* ***sakınsar ötrü*** *'eŋ aşnu ol ilig han k(e)ntü özi sever taplayur közünügli açok taşaŋ oronta yıdlıg yıparlıg suv saçıp tüü törlüg esriŋü körkle hua çeçekler töltep ediz yügsek arslanlıg örgün urup ol örgünüg yinçü monçuk tizigi üze etip yaratıp adrok adrok pra kuşatrelar asıp öŋi öŋi erdiniler tooglar tikip satıgsız edgü yıd yıparlar köyürüp beş törlüg tüzülmiş yinçge oyunlar etiztürüp ol ilig han suvka kirip et'öziŋe yıd yıpar türtüp yaŋı arıg ton kedip iliglerniŋ hanlarnıŋ öz etigin yaratıgın urunup m(e)n m(e)niŋ küvenç köŋülin keterip süzök kertgünç köŋülin asıp üstep nomlataçı nomçı üze yolçı yerçi ulug bahşı sakınçın turgurup temin ök bo nom erdinig eşidmiş tıŋlamış k(e)rgek.* "***Ne zaman*** bu öğreti mücevherini ***duymak istese ilk önce*** o hükümdar kendi sevdiği görünen geniş bir yerde güzel kokulu sular saçıp türlü türlü rengârenk güzel çiçekler döşeyip yüksek, arslan motifli tahta çıkıp o tahtı inci boncuk taneleri ile süsleyip türlü türlü gölgelikler asıp farklı farklı mücevherler, bayraklar dikip paha biçilemeyecek değerdeki güzel kokular yakıp beş çeşit düzenlenmiş ince melodiler çaldırıp o hükümdar suya girip (banyo yapıp) vücuduna güzel kokular sürüp yeni, temiz elbiseler giyip hükümdarların kendi(ne has) süsünü takınıp kibri bir tarafa bırakıp doğru, samimi düşüncelerini artırıp (öğretiyi) anlatacak öğretmen (vaiz) ve rehber büyük öğretmeni farkındalığını ortaya çıkarıp hemen bu öğreti mücevherini dinlemeli." (AYS VI. Kitap 85/86 0266/0291).

Verilen örneklerden yola çıkarak şu şekilde bir değerlendirmede bulunulabilir: *Kaçan (Birök)+Fiil+{-sAr}* kalıbında geçen fiilin kılınış değeri, söz konusu birleşik tümcenin katmanları arasındaki göreceli zaman anlamını yorumlamada belirleyici bir değere sahiptir.

2.1.1.4.3.3. Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+ (ötrü)

Eraslan tarafından *cümle başı edatı* kategorisine dâhil edilen *neçede birök* kalıbı, kullanıldığı birleşik yapıya *her defasında* anlamı yüklemektedir (2012: 286). Söz konusu kalıbın taranan metinlerde {-sAr}'lı öbeğin başında kullanıldığı ve katmanlar arasında *ne zaman ki/ her defasında* anlam ilişkisi kurduğu görülmüştür.

Neçede+Birök+Fiil+{-sAr} kalıbının kullanıldığı tümcede katmanlar arasında kurduğu göreceli zaman ilişkisi fiillerin kılınış özelliklerine göre değişkenlik gösterir. {-sAr} morfeminin eklendiği fiil [+SS] kılınış değerine sahipse o tümcede eylemler

arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi vardır. (20).[58]tümcede *yitlinmek bat-*, (21).[59]tümcede *kör-* [+SS] kılınış özelliğine sahip olduğundan kullanıldıkları tümcelerin bitimli fiilleri ile aralarında öncelik-sonralık anlam ilişkisi söz konusudur:

2.1.1.4.3.4. Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi

Banguoğlu'nun *vakitleme tümcesi* adını verdiği bu türden yapılarda temel tümcecikteki kılınışın yan tümcecik yüklemine zamanca bağlı olarak sürmesi söz konusudur (2015: 577). Günümüz Türkiye Türkçesinde *-diği müddetçe* (morfem+leksik işaretleyici) ile oluşturulan bu tür tümcelerin Eski Uygur Türkçesinde bir karşılığı da *Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi* formudur.

Bu formun en belirgin özelliği birinci katmanda yer alan yargı ile ikinci katmanda yer alan yargının eş zamanlı gerçekleşiyor olmasıdır. *Neçeke tegi+Fiil+-mA+{-sAr}+Ançaka tegi+Fiil+{-gAy}* yapısının yer aldığı tümcede (22)[60], yan tümcecikte bahsi geçen yargı (teriŋ yörüglüg bo nom erdini yirtinçüde yitlinmeser batmasar) devam ettiği sürece temel tümcecikte bahsi geçen yargı (bo yirtinçüde yiti kırk türlüg boda-pakşik atl(ı)g tuyunmak arkalıg nomlar öçmetin üzülmetin turgay) devam edecektir. *Neçeke tegi+Fiil+{-sAr}+Ançaka tegi+Fiil+{-mAz}* kalıbının kullanıldığı (23).[61]tümcede de temel tümcecikte bildirilen yargının (köni nomlar kirtü yörügler yitlinmez batmaz) devamlılığı yan tümcecikte bildirilen yargının devamlılığına (bo nom ertini bar erser) bağlıdır.

---

[58] ***Neçete birök*** *bo tütrüm tering yörüglüg nom erdiŋi* ***yitlinser batsar***..***ötrü*** *ançata tuyunmak arkalıg nomlar başlap köni nomlar kirtü yörügler y(e)me barça yitlingeyler, batgaylar.* "**Ne zaman ki** bu keskin, derin yorumlu öğreti mücevheri **kaybolsa, yok olsa sonra** işte o zaman sezmek destekli öğretilerden başlayarak, doğru öğretiler, gerçek yorumlar da kaybolacaklar, batacaklar.) (AY III. Kitap 78 36a 17/22).

[59] *Anı üçün sizler kamag tört m(a)haraaçlar a* ***neçete birök*** *çambudivip yertinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg terin kuvragnıŋ bo nom erdinig boşgunmışların tutmışların bitimişlerin bititmişlerin okımışların okıtmışların nomlamışların nomlatmışların* ***körser sizler ötrü ançada ok*** *sımtagsız kınıg katıg köŋülin küyü küzetü berip korkınç busuş kadgu adaların tarkarıp keterip ençgü meŋi beriŋler.* "Onun için sizler, ey dört Mahārājalar ne zaman dünyadaki rahip, rahibe, mümin, mümine dört tür topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenmiş, yerine getirmişleri, yazmış, yazdırmış, okumuş, okutmuş, açıklamış, açıklatmışları ***görseniz sonrasında*** gayretli, istekli (bir) gönülle koruyup korku, endişe, sıkıntılarını uzaklaştırıp, huzur verin" (AYS VI 0036/0048).

[60] *Teriŋ yörüglüg bo nom erdini* ***neçeke'tegi*** *yirtinçüde* ***turup yitlinmeser batmasar ançaka'tegi*** *bo yirtinçüde yiti kırk türlüg boda-pakşik atl(ı)g tuyunmak arkalıg nomlar öçmetin üzülmetin turgay.* "Derin yorumlu bu öğreti mücevheri ***ne zamana değin dünyada durup kaybolmasa, yok olmasa o zamana*** değin bu dünyada otuz yedi tür Bodhi-Paksika adlı sezmek destekli öğretiler yok olmaksızın, sona ermeksizin duracak." (AY III. Kitap 77/78 36a 12/17).

[61] ***Neçeke'tegi*** *bo nom ertini* ***bar erser ançaka'tegi*** *köni nomlar kirtü yörügler yitlinmez batmaz.* ***"Ne zamana değin*** bu öğreti mücevheri ***var ise o zamana değin*** doğru öğretiler, gerçek yorumlar kaybolmaz." (AY III. Kitap 78 36b 4/6).

Dolayısıyla *Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr} +Ançaka tegi* kalıbının kullanıldığı birleşik tümcelerin katmanları arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu söylenebilir.

2.1.1.4.3.5. Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü Ançata

Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü Ançata yapısının tek örneğine Altun Yaruk III'te tanıklık edildiğinden yapının işlevi ile ilgili genel yargılara ulaşmak mümkün değildir. Ancak örnek tümcede (24)[62] yer alan eylemler arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu görülmektedir.

2.1.1.4.3.6. Kayu Ödün+Fiil+{-sAr}

Zaman zarfı işlevinde kullanılan yapının tümcede öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurduğu görülmektedir. Bu işlevin belirlenmesinde yan tümceciğe ait fiilinin kılınış değeri de önemli bir yere sahiptir. Zira verilen örneklerde (18)[63]-(19)[64] *belgür-*, [+SS] kılınış değerine sahip bir fiil olduğundan katmanlarda yer alan fiillerin işaret ettiği eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin olması oldukça doğaldır.

Sonuç olarak taranan metinlerde tanıklık edilen *Ne+Fiil+{-sAr}, Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(ötrü), Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(ötrü), Kayu Ödün+Fiil+{-sAr}* formları ile kurulan birleşik tümcelerde göreceli zaman anlamının tespitinde yine bu tümcelerde yer alan fiillerin kılınış değeri oldukça önemli bir yere sahiptir. [+SS] kılınış değerine sahip fiillerden oluşan yan tümceciklerin temel tümcecikler ile öncelik-sonralık anlam ilişkisi içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra [+ÖS] ve [-SV] kılınış değeri taşıyan fiillerden kurulu yan tümcecik ile temel tümcecik arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi vardır. *Neçeke tegi+Fiil (-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi* ile *Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü Ançata* formunun kullanıldığı birleşik yapılı tümcelerde de eş zamanlılık anlam ilişkisinin yer aldığı gözlemlenmiştir.

---

[62] ***Ançata birök*** *bo nom ertini* ***yok bolsar ötrü ançata*** *köni nomlar kirtü yörügler yitlinür yokadur* "***Ne zaman ki*** bu öğreti mücevheri ***yok olsa işte o zaman*** doğru öğretiler, gerçek yorumlar kaybolur, yok olur." (AY III. Kitap 78 36b 7/10).

[63] ***Kayu ödün*** *burkan yirtinçüde* ***belgürser siz****…ol ödün bizni yime unıtmaŋ*. "***Hangi devirde*** burkan olarak dünyada ***zuhur ederseniz*** o devirde bizi de unutmayın." (Mayt. 66 48/51).

[64] ***Kayu ödün*** *maytrı burkan yirtinçüde* ***belgürser****..teŋri yirintin kodı inip sumani ınal birle tuşup altun öŋlüg altun kırtışlıg arhant (bolurlar).* "***Ne zaman(!)*** Maytrı burkan dünyada ***zuhur ettiğinde*** tanrılar yerinden aşağıya inip İnal Sumana ile buluşarak altın renkli altın yüzlü veli (olurlar)" (Mayt. 105 13/18).

2.1.1.5. {-gInçA}

Türkçede yeni bir morfemin oluşturulmasında başlıca üç yöntemin etkili olduğu ifade edilir. Bu yöntemlerden ilki bir sözcüğün zaman içerisinde kullanış ve anlam zorunluluğu sebebiyle morfem durumuna geçmesidir. İkincisi, iki morfemin birleşmesinden farklı bir işleve sahip yeni bir morfemin oluşması; üçüncüsü de tarihsel dönemlerde Türkçeye yabancı morfemlerin girmesi şeklindedir (Hatipoğlu, 1974: 331-333). {-gInçA}'nın birkaç morfemin birleşmesinden meydana geldiği konusunda hemfikir olan dil bilimcilerin birleşen morfemlerin içeriği hususunda farklı fikirlere sahip olduğu görülmektedir.

Gabain, {-gInçA}'nın *-ınca, -dığı müddetçe, -ıncaya kadar* anlamına gelen bir tümce belirleyicisi olarak işlev gördüğünü ve *–(X)g fiilden isim yapım eki+(s)I(n) teklik 3.şahıs iyelik eki+ça* birleşenlerinden meydana geldiği için de dudak uyumuna girmediğini ifade eder (1988: 87). Ergin (1992: 341), Ercilasun (2014: 238) morfemin birleşenlerini *{-gIn} fiilden isim yapım eki+{+ça} eşitlik eki* olarak ifade eder. Erdal, Gabain ile hemfikirdir ve morfemin *–(X)g fiilden isim yapım eki+ teklik 3.şahıs iyelik eki (s)I(n)+ çA ekvatif durum morfeminin* birleşmesinden meydana gelebileceğini varsayar (2004: 317). Uçar, söz konusu morfemin terkibini *-gU partisip eki+(s)I(n+) teklik 3.şahıs iyelik eki+ça eşitlik eki* şeklinde yorumlar. Araştırmacı, iyelik ekinin tesiriyle gerçekleşen gerileyici benzeşme sebebiyle morfemin sürekli düz-dar ünlü ile kullanıldığını belirtir (Uçar, 2012: 49). Burada teklik 3.şahıs iyelik morfeminde yer alan /ı/ sesinin partisip morfeminde yer alan /u/ sesini etkilemesi ve /u/>/ı/ değişimine sebep olması görüşü tekrar gözden geçirilebilir. Zira kimi durumlarda düşme temayülü gösteren ve /u/ sesine nispeten daha zayıf olan /ı/ sesinin gerileyici benzeşme ile /u/>/ı/ değişimine neden olması pek mümkün görünmemektedir.

Bu durumda Gabain ve Erdal'ın yapmış olduğu izah dilin mantığına daha uygun görünmektedir. {-gInçA} > *{–(X)g} fiilden isim yapım eki+ teklik 3.şahıs iyelik eki (s)I(n)+ {+çA} ekvatif durum morfemi* terkibinde de {–(X)g} morfeminin, eklendiği fiilde zaman anlamını sonlandırdığı düşünülebilir. Ancak {-gInçA}'nın birleşenlerinden biri olan {+çA} ekvatif durum morfeminin tek başına gerekli olan zaman anlamını içerebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

2.1.1.5.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.5.1.1. {-gInçA} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Türk runik harfli yazıtlarda {-gInçA} morfeminin yer aldığı herhangi bir tümceye tanıklık edilmemiştir. Irk Bitig'de geçen *(1) Tokuz kat üçürgüŋ* ***topulgınça*** *teritzün. "Dokuz kat tegeltin* ***yırtılıp delininceye kadar*** *terletsinler." (IB 24 50)* tümcesi söz konusu morfemin runik harfli metinlerde geçen tek örneği olarak kaydedilmiştir.

(2) Oglum savı edgü y(a)vlak ***belgürginçe*** *kınlıkta yatzun tip y(a)rl(ı)k boltı. "Oğlum (hakkında) iyi (veya) kötü haber* ***ortaya çıkıncaya kadar*** *zindanda yatsın diye ferman buyurdu." (İKP 58 3/5)* tümcesi de {-gInçA} morfeminin İKP'te tanıklık edilen tek örneğidir.

Irk Bitig'de ve İKP'te geçen örnekler Birleşme ve Tür kuramına göre incelendiğinde aralarında birtakım ortak özelliklerin bulunduğu görülecektir. (1).örnekte birleşik yapılı tümce bir tümceciksel katman (teritzün) ve bu katmanı zaman anlamı ile niteleyen bir dış katmandan (Tokuz kat üçürgüŋ topulgınça) oluşmaktadır. Tümceciksel katmanı zaman anlam ilişkisi ile niteleyen ve aynı zamanda sınırlandıran dış katman (peripheral), [-içe yerleşik] özelliği taşımaktadır. Başka bir ifade ile (1).tümcenin dış katmanında yer alan *tokuz kat üçürgüŋ topulgınça* yan tümceciği, temel tümcecikte yer alan bitimli fiilin zorunlu olmayan-seçime bağlı bir ögesidir. (2).örnek, *yatzun* tümceciksel katmanından ve bu katmanı zaman anlamı ile niteleyen aynı zamanda sınırlandıran bir dış katmandan (Oglum savı edgü y(a)vlak belgürginçe) meydana gelen birleşik yapılı bir tümcedir. [-içe yerleşik] özelliğine sahip dış katmanın tümcedeki varlığı zorunlu olmayıp tamamen seçime bağlıdır. İki tümceciksel katmanın birleşmesiyle oluşan her iki birleşik yapılı tümcenin katmanları arasında temel üye ortaklığı da bulunmamaktadır. (1).tümcede yan tümcecik öznesi (Tokuz kat üçürgüŋ) ile temel tümcecik öznesinin (onlar Ø) farklı olması ve özne dışında da herhangi bir ortak temel üyenin bulunmaması birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin göstergesidir. (2).tümcede de dış katman öznesi (Oglum savı edgü y(a)vlak) ile temel tümcecik öznesi (o Ø) birbirinden farklıdır. Bu sebeple örnek tümcede birleşme tümceciksel katmanda gerçekleşmiştir.

Gerek Irk Bitig ve İKP'te, gerekse taranan diğer Uygur Türkçesi metinlerinde {-gInçA} morfeminin eklendiği fiilin herhangi bir şahıs, zaman ya da kiplik işlemcisi almadığı görülmektedir. Bu durum {-gInçA} morfeminin kullanıldığı birleşik tümceleri eş-bağımlı türe yaklaştırır. Bu bağlamda söz konusu morfemin eklendiği fiilin aynı ardışık eksen boşluğuna (sequential same pivot) sahip olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. (1).tümcede dış katmanda yer alan fiilin (topul-) taşıdığı boşluk temel tümcecikte yer alan bitimli fiilin kiplik işlemcisi (istek-emir) ile doldurulamamaktadır. Söz konusu tümcede *topulgınça* gerundiumu *teritzün* bitimli fiilinin sahip olduğu istek-emir işlemcisinin kapsama alanında olsaydı aynı tümce *"Tokuz kat üçürgüŋ* ***topulzun*** *teritzün."* şeklinde de yorumlanabilirdi. Aynı durum (2).tümce için de geçerlidir. Zira tümcenin dış katmanında yer alan gerundium (belgürginçe), *yatzun* bitimli fiilinde bulunan kiplik işlemcisinin kapsamında değildir.

Bu durum {-gInçA} morfeminin *–(X)g fiilden isim yapım morfemi+ teklik 3.şahıs iyelik morfemi (s)I(n)+ {+çA} ekvatif durum morfemi* şeklindeki terkibinin doğal bir sonucu olarak yorumlanabilir. *Durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı alması halinde yan tümceciklerin temel tümceciğe bağımlı bir yapı sergilediği (Taylan, 1988:339)* bilgisinden yola çıkarak bünyesinde zaten şahsa (teklik 3. Şahıs) ve zamana işaret eden morfemlerin yer aldığı {-gInçA}'nın aynı ardışık eksen boşluğu taşımadığı sonucuna ulaşılabilir. Bu sebeple gerek Irk Bitig gerekse İKP'te geçen örnek tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir.

Maytrısimit'te tanıklık edilen örnekte (3), temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile niteleyen yan tümcecik (Bükünte ınaru ölü ölginçe), aynı zamanda söz konusu birleşik tümcenin dış katmanını oluşturmaktadır. Birleşik yapının bitimli fiilden oluşan asıl katmanı nesne (çhşapat tamga) ve özne (men) olmak üzere iki temel üyeye sahiptir. Örnek tümcede {-gInçA}morfeminin eklendiği fiil, bitimli fiilin taşıdığı aorist işlemcisinin kapsama alanında değildir. Zira *öl-ginçe* fiilinin bitimli fiili ile ortak işlemciye sahip olduğu kabul görmüş olsaydı tümce "*Bükünte ınaru ölü* ***ölür men*** *çhşapat tamga arıg küzedür men."* şeklinde yorumlanmaya izin verirdi. Bu durumda (3).tümceyi de tümceciksel katmanların birleştiği bağımlı yapılar arasında değerlendirmek gerekir:

(3) *Bükünte ınaru ölü* ***ölginçe*** *çhşapat tamga arıg küzedür men.* "Bu günden itibaren ***ölünceye kadar*** Şīla Mudrā'yı (ahlak mühürü) muhafaza ederim." (Mayt. 65 7/9).

2.1.1.5.1.2. *Fiil+{-gInçA}+kA Tegi* Formunun Yer Aldığı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Taranan metinler içerisinde ilk olarak Irk Bitig'de ve daha sonra İKP'te tanıklık edilen {-gInçA} morfemi kullanıldığı tümceye *-IncAyA kadar* anlamı katmıştır. Ancak Maytrısimit'te ve daha sonra Altun Yaruk'ta birleşik yapılı tümcelerde *-IncAyA kadar* anlam ilişkisini sağlamak üzere *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu durum bir morfemin zaman içerisinde birincil işlevinden uzaklaşması üzerine aynı anlamı/işlevi kazandırmak amacıyla morfeme benzer işlevde kimi morfem ya da son çekim edatlarının ilave edilmesi olarak yorumlanabilir. Nitekim Korkmaz, konu ile ilgili şu şekilde bir izahta bulunur:

> *"Bazı yığılma olaylarının meydana gelişinde ise, ilk ekin yeni bir fonksiyon ile gelişmiş olması rol oynamıştır. Bilindiği gibi Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm ve Çağatay metinlerinde, fiil kök ve tabanlarından sonra gelen -gınça/-ginçe ekinin (<-g+ı+n+ça) 'bir zamana kadar=bir zamandan önce' anlamında zarflar yapması yaygındır: bargıça 'varıncaya kadar' ölmeginçe 'ölünceye kadar=ölmeden önce' (U III, 34-2), tutmagınça 'tutuncaya kadar=tutmadan önce' (Arat, R.R.Kutadgu Bilig, s. 105-881) vb. Fakat bu ek bir taraftan da '-ınca, -dığı zaman' anlamında zarflar teşkil etme özelliği ile gelişince, çok muhtemeldir ki, bu özelliği geliştirmiş olan sahalarda, ekin bundan önceki görevini karşılamak için, ek ve edat birleşmesinden meydana gelmiş -gınça+ka tegi, /-ginçe+ke tegi birleşik şekli ortaya çıkmıştır (Korkmaz, 2017c: 88-89).*

Bu durumda {+kA} datif morfemi ile *tegi* son çekim edatını alan gerundiumun bulunduğu tümce *durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı alması halinde yan tümceciklerin temel tümceciğe bağımlı bir yapı sergilediği (Taylan, 1988:339)* bilgisini akla getirmektedir. Bu sebeple *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun yer aldığı 4, 5 ve 6.tümceler bağımlı yapı (subordination) olarak değerlendirilmiştir:

(4) *Tolmagınçaka tegi…* "dolmayıncaya kadar…" (Mayt. 154 47)[65]

(5) *İnçip m(e)n kavşikiya ol üddin'berü burkan kutın* ***bulgınçaka'tegi*** *tört türlüg yavlak yollartın ertip ozup iki ajunlarta tugdum.* "İşte ben Kausika, o zamandan

[65] Başı ve sonu silinmiş olan 4.örnek söz konusu formun kullanılması açısından önemlidir.

bu yana Buda kutsallığını ***buluncaya değin*** dört tür kötü yollardan geçip, kurtulup, iki varlık şeklinde doğdum." (AY III. Kitap 70 31a 13/16).

(6) *Bir sözlemişde birer köyürzün m(e)n* ***kelgınçeke tegi.*** "Herbir söyleyişte bir kez (bu tütsüleri) yaksın ben ***gelinceye kadar****."* (AY VIII 330 1071/1073).

Şu ana kadar verilen örneklerde *-IncAyA kadar* anlamında kullanılan morfemin Altun Yaruk'ta *-IncA* anlamını karşılayacak şekilde kullanıldığı örneklere tanıklık edilmiştir. Verilen örneklerde {-gInçA}'nın *-IncA* anlamıyla kullanımının artması Korkmaz'ın tezini doğrular mahiyettedir. Zira günümüz Türkiye Türkçesinde de {-IncA} morfemi birincil anlamından tamamen sıyrılıp *-IncA, -dIğI zaman* anlamıyla varlığını devam ettirmektedir. Morfemin birincil anlamı ancak *IncA+(y)A +kadar son çekim edatı* birleşenleri ile sağlanabilmektedir.

Eklendiği fiilde *-IncA* anlamında kullanılan {-gInçA}; (7), (8) ve (9).tümcelerde eş-bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur. Zira {-gInçA}'nın eklendiği fiilin aynı ardışık eksen boşluğuna sahip olduğu varsayıldığında (7).tümce *"Supratiştitiya takı yme bo d(a)rni nomug tutdaçı tınl(ı)glar ünüş yolka* ***teggeyler*** *ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka…tutguluk bolgaylar."* şeklinde yorumlanabilir. (8) ve (9).tümcede *ertginçe* yüklemcil ögesinin taşıdığı boşluk yine temel tümceciğe ait fiilin işlemcisi (istek-emir kiplik) ile doldurulabilmektedir. Bu sebeple söz konusu tümceler *"Üç yiti kün* ***ertzün*** *öŋreki d(a)r(a)nıg sözlezün titrü körüp körkümin sarasvati üskinte."* ve "İkinti kün ***ertzün*** 'eŋ kinki tünte ançulayu ok umasarlar körgeli takı yigrek arıg silig yir orunug tilezün" şeklinde yorumlanabilmektedir:

(7) *Supratiştitiya takı yme bo d(a)rni nomug tutdaçı tınl(ı)glar ünüş yolka* ***teggınçe*** *ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)vka m(a)h(a)ssamutri bodis(a)t(a)vka aryaavalokita-işvari bodis(a)t(a)vka mançuşiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapingalita ulatı bodis(a)t(a)vlarka küyü küzetü tutguluk bolgaylar*. "Ey Supratshita! O zaman bu dhārāniyi tutacak canlılar çıkış yoluna ***ulaşınca*** devamlı Kancanagiri bodhisatva Maitreya, bodhisattva Maha-samudra, bodhisattva Arya-avalokitesvara, bodhisattva Manjusri, bodhisattva Maha-pingala ve diğer bodhisattvalar tarafından korunarak tutulacaklar." (AYS V. Kitap 186/187 0391/0398).

(8) *Üç yiti kün* ***ertginçe*** *öŋreki d(a)r(a)nıg sözlezün titrü körüp körkümin sarasvati üskinte.* "Üç (kere) yedi gün ***geçtiğinde*** resmime iyice bakarak karşımda durup önceki dharaniyi söylesin." (AY VII. Kitap 156 684/687).

(9) *İkinti kün* ***ertginçe*** *'eŋ kinki tünte ançulayu ok umasarlar körgeli takı yigrek arıg silig yir orunug tilezün.* "İki gün ***geçince*** en son gecede de görmeyi başaramazlarsa daha iyi, tertemiz bir yer bulsun(lar)." (AY VII. Kitap 156/157 689/692).

Yan tümcecik ile temel tümceciğe ait öznelerin durumu dikkate alındığında *Fiil+{-gInçA}* formunu, *değişken özneli gerundiumlar* (varying-subject converbs) içerisinde değerlendirmek gerekir. Nitekim {-gInçA}'nın kullanıldığı tümcelerde yan tümcecik ile temel tümceciğe ait özneler ortak olabildiği gibi (3,5,7.tümceler) her iki katman farklı öznelere de (1,2,6,8,9.tümceler) sahip olabilmektedir. Bu durum aynı zamanda tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıların bir özelliğidir. Çünkü bu tür yapılar, öz katmanda birleşen bağımlı yapıların aksine katmanların zorunlu olarak ortak temel üye paylaşımlarını zorunlu kılmaz.

Sonuç olarak tanıklık edilen ilk örneklerde temel işlevi eklendiği fiile *-IncAyA kadar* anlamı kazandırmak olduğuna kanaat edilen {-gInçA} morfemi, teklik 3.şahıs iyelik morfemi {+(s)I(n)} ile {+çA} ekvatif durum morfemi birleşenlerinden oluştuğu için yine aynı örneklerde *Fiil+{-gInçA}* formunun aynı ardışık eksen boşluğu taşımadığı görülmüştür. Ancak Altun Yaruk'ta morfemin -IncA şeklinde bir anlam değeri kazandığı bu sebeple de birincil işlevini pekiştirmek amacıyla *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun kullanıldığı gözlemlenmiştir. Gerek *-IncAyA kadar* anlam değerine sahip ilk tümceler gerekse *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun kullanıldığı tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir. Morfemin -IncA anlam değeri kazandığı tümceler ise -Türkiye Türkçesinde olduğu gibi[66]- gerundiumun bitimli fiile ait işlemci morfemlerini paylaşıyor olması sebebiyle eş-bağımlı tür içerisinde değerlendirilmiştir.

[66] Türkiye Türkçesinde "Eve gelince elini yüzünü yıkadı." tümcesi eş-bağımlı tür olarak nitelendirilmektedir. Çünkü *gelince* gerundiumu *yıkadı* bitimli fiiline ait {-DI} işlemcisinin kapsama alanındadır. Bu sebeple aynı tümce "Eve geldi, elini yüzünü yıkadı." şeklinde yorumlanabilir.

2.1.1.5.2. {-gInçA} Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-gInçA} formunun yer aldığı tümcelerde bilgi yapısı iki şekilde değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki söz konusu formun bir bütün olarak temel tümcecikte yer alan yükleme göre konumunun tespiti ve değerlendirilmesi; diğeri de yan tümceciği oluşturan ögelerin *Fiil+{-gInçA}* gerundiumuna göre konumunun tespiti ve değerlendirilmesi şeklindedir.

2.1.1.5.2.1. {-gInçA} Morfemi ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

{-gInçA} ile kurulan yan tümceciklerin bitimli fiile göre konumunu belirlemek konuşurun/yazarın söz konusu yapıya yüklediği pragmatik değer hakkında da bilgi verecektir. Taranan metinlerde {-gInçA} ile oluşturulan yan tümceciğin çoğunlukla tümce-başına (s-initial) yerleştirildiği görülmüştür. Tümce başına yerleştirilen {-gInçA} morfemli yan tümcecik, pragmatik olarak topik konumda yer almaktadır. Bu durum {-gInçA} ile kurulan yan tümceciğin konuşurun/yazarın öncesinde bildiği bir konuyu içerdiğini göstermektedir:

> *[Tokuz kat üçürgüŋ topulgınça] teritzün. "[Dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar] terlesinler." (IB 24 50).*
>
> *[Oglum savı edgü y(a)vlak belgürginçe] kınlıkta yatzun tip y(a)rl(ı)k boltı. "[Oğlum (hakkında) iyi (veya) kötü haber ortaya çıkıncaya kadar] zindanda yatsın diye ferman buyurdu." (İKP 58 3/5).*
>
> *[Bükünte ınaru ölü ölginçe] çhşapat tamga arıg küzedür men. "[Bu günden itibaren ölünceye kadar] Şīla Mudrā'yı (ahlak mührü) muhafaza ederim." (Mayt. 65 7/9).*
>
> *[Üç yiti kün ertginçe] öŋreki d(a)r(a)nıg sözlezün titrü körüp körkümin sarasvati üskinte. "[Üç (kere) yedi gün geçtiğinde] resmime iyice bakarak karşımda durup önceki dharaniyi söylesin." (AY VII. Kitap 156 684/687).*

Türkçede konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir konu (topik) tümce başına konur ki bu genel olarak tümcelerin öznesidir (Taylan, 1984: 72) yargısının en önemli yansımalarını birleşik yapılı tümcelerde görmekteyiz. Nitekim ortak öznenin sözlüksel bir işaretleyiciden oluştuğu birleşik yapılı tümcelerde topik konuma genelde öznenin yerleştiği görülmektedir. Bu bağlamda (7).örnekte her iki katmanın ortak öznesi olarak işlev gören *bo d(a)rni nomug tutdaçı tınl(ı)glar*, tümcenin topik konuma yerleştirilmiştir:

Supratiştitiya takı yme ***bo d(a)rni nomug tutdaçı tınl(ı)glar*** *[ünüş yolka teggince] ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)vka m(a)h(a)ssamutri bodis(a)t(a)vka aryaavalokita-işvari bodis(a)t(a)vka mançuşiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapingalita ulatı bodis(a)t(a)vlarka küyü küzetü tutguluk bolgaylar. "Ey Supratshita! O zaman* ***bu dhārāniyi tutacak canlılar*** *[çıkış yoluna ulaşınca] devamlı Kancanagiri bodhisatva Maitreya, bodhisattva Maha-samudra, bodhisattva Arya-avalokitesvara, bodhisattva Manjusri, bodhisattva Maha-pingala ve diğer bodhisattvalar tarafından korunarak tutulacaklar" (AYS V. Kitap 186/187 0391/0398).*

Katmanlar arasında ortak olan özne, fiile eklenen şahıs morfemi tarafından işaretleniyorsa genelde {-gInçA} ile kurulan yan tümceciğin tümcenin başına başka bir ifade ile topik konuma yerleştirildiği söylenebilir.

{-gInçA} ile kurulu yan tümceciklerin temel tümceciğin soluna konumlanması, Türkçenin genel olarak sola dallanan söz dizimi özelliğine (left-branching syntax) sahip bir dil olmasının bir yansımasıdır. Rectum-regens norm (Johanson, 1992: 254-255) şeklinde tanımlanan standart söz diziminin {-gInçA} ile kurulu birleşik tümceler için de geçerli olduğu gözlemlenmiştir. Ancak *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun yer aldığı *Bir sözlemişde birer köyürzün [m(e)n kelginçeke tegi]. "Herbir söyleyişte bir kez (bu tütsüleri) yaksın [ben gelinceye kadar]." (AY VIII 330 1071/1073)* örneğinde istisna olarak yan tümceciği oluşturan tümceciğin bitimli fiilin sağına başka bir ifade ile ikincil konuma (backgrounding) yerleştiği görülmektedir. Bu şekilde bir konumlandırmada {-gInçA} ile kurulan yan tümceciğin söylem içerisinde çok bir öneme sahip olmayan bir içeriğe sahip olduğu sonucuna ulaşılır. Yan tümceciğin bitimli fiilden sonra gelmesi bağımlı yapılara (subordination) has bir özellik olarak kaydedilse de (Haspelmath, 1995: 15) bu şekilde bir söz dizimine Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çok sık rastlanılmamaktadır.

2.1.1.5.2.2. {-gInçA} Morfemi İle Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

{-gInçA} ile kurulan yan tümcecikte ögelerin, Türkçenin standart söz dizimi kurallarına uygun olarak yüklemcil ögenin soluna konumlandığı görülmektedir. Örneklerin hiçbirinde yan tümceciği oluşturan herhangi bir öge yüklemcil ögenin sağında başka bir ifade ile ikincil konumda (backgrounding) bulunmamaktadır. *[Tokuz kat üçürgüŋ topulgınça] teritzün. "Dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler." (IB 24 50)* örneğinde yüklemcil öge (topulgınça) yan tümceciğin sonunda; bu yapıya ait özne (tokuz kat üçürgüŋ) yüklemcil ögenin solunda aynı zamanda yan

tümceciğin topik konumunda yer almaktadır. *Bir sözlemişde birer köyürzün m(e)n kelginçeke tegi. "Herbir söyleyişte bir kez (bu tütsüleri) yaksın ben gelinceye kadar." (AY VIII 330 1071/1073)* örneğinde yan tümcecik, bitimli fiilin sağına-ikincil konuma yerleşmiş olmasına rağmen kendi içerisinde yine ÖY şeklindeki söz dizimini muhafaza etmiştir.

2.1.1.5.3. Semantik İnceleme

{-gInçA}'nın tümceye kattığı göreceli zaman ilişkisine değinmeden önce morfem ile ilgili yapılan birkaç değerlendirmeye değinmek gerekir. Gabain, morfemin *-ınca, -dığı müddetçe, -ıncaya kadar* anlamına gelen bir tümce belirleyicisi olarak işlev gördüğünü belirtir (1988: 87).

Erdal, morfemin *-dığı müddetçe (as long as)* ve *-e kadar (until)* olmak üzere iki farklı anlamının olduğunu; *-dığı müddetçe* anlamının yer aldığı tümcelerde yan tümcecik fiilinin işaret ettiği eylem ile bitimli fiilin işaret ettiği eylem arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğunu belirtir (2004: 479). Nitekim ***Küçi yetginçe*** *darnı sözlemiş kergek. "(Kişi)* ***gücü yettiği müddetçe*** *öğretiyi ezberlemeli." (TTVA 73-74)* tümcesinde geçen *küçü yet-* ve *darnı sözle-* eylemleri ile; ***Katıg kertgünçlüg bolmagınça*** *oŋargalı bolmaz. "(Kişi)* ***güçlü inançtan yoksun olduğu müddetçe*** *iyi olamaz." (HTs Par 16r5)* tümcesinde geçen *katıg kertgünçlüg bolma-* ve *oŋargalı bolma-* durumları arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi vardır.

Araştırmacı morfemin *-e kadar (until)* anlamında kullanıldığı tümcelerde zaman açısından kritik bir noktanın var olduğuna işaret eder. Başka bir ifade ile {-gInçA} morfemini alan fiilin işaret ettiği eylem, zaman çizgisinde temel tümce fiilinin işaret ettiği eylemin sürecini tamamladığı bir noktada yer almaktadır. Bu durumda bahsi geçen kritik nokta {-gInçA} morfeminin eklendiği *sargar- (10), ber- (11)* ve *kel- (12)* fiilleri üzerindedir:

(10) *İnçge sokup lalap bakır eşiçte* ***sargargınça*** *kagurup.* "İnce ez, ***sararana kadar*** bakır bir kabın içinde kavur." (Heilk I 172-174).

(11) ***Eşekni bergince*** *bo yer(i)mni yezün.* "(Ben) ***eşeği geri verinceye kadar*** o benim topraklarımdan istifade edebilir." (RH 13, 14-15)

(12) ***Men kelgince*** *evig barkıg uz tutgıl.* "***Ben gelinceye kadar*** evi düzgün tut. (U III 81,18)

Eraslan, {-gInçA}'nın hâl zarfı[67] ve zaman zarfı oluşturmak üzere iki işlevinin olduğunu belirtir. Araştırmacının zaman zarfı işlevine örnek olarak verdiği tümcede herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak verilen örnekler[68] söz konusu morfeme *-dIğI zaman* ve *-IncAyA kadar* anlamlarının yüklendiğini göstermektedir (Eraslan, 2012: 413).

Taranan metinler içerisinde {-gInçA} morfeminin hâl zarfı işlevindeki herhangi bir örneğine ya da *-dığı müddetçe (as long as)* şeklindeki bir kullanımına rastlanılmamıştır. Dolayısıyla {-gInçA}'nın katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi kurduğu herhangi bir örneğe rastlanılmadığı da söylenebilir.

Türk runik harfli yazıtlarda söz konusu morfemin yer aldığı herhangi bir tümceye tanıklık edilmediğini, runik harfli metinlerden sadece Irk Bitig'de tek bir örnekte (1) rastlanıldığını daha önce ifade etmiştik. Gerek Irk Bitig'de gerekse diğer metinlerde {-gInçA} ile oluşturulan gerundiumun katmanlar arasında sadece zaman anlam ilişkisi kurduğu görülmektedir. Eserde *-IncAyA kadar* anlamında kullanılması morfemin ilk etapta bu şekilde bir anlam ilişkisi kurmak üzere ortaya çıktığı düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim İKP'te yer alan örnekte (2), {-gInçA} yine *-IncAyA kadar* anlamında kullanılmıştır. Zaman içerisinde söz konusu morfemin asli anlamından sıyrılıp *-IncA, -dIğI zaman* anlamlarını yüklenmesi morfemin aslî işlevini yerine getirmesine sebep olacak yeni bir formun içinde kullanılmasına sebep olmuştur. Bu sebeple zaman içerisinde *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formu geliştirilmiş böylelikle {-gInçA} morfemine temel işlevi tekrar kazandırılmıştır.

Taranan metinlerde {-gInçA} morfeminin, *-IncAyA kadar* ve *-IncA* şeklinde iki türlü semantik değere sahip olduğu tümcelerle karşılaşılmıştır. Bu türden farklı semantik değere sahip morfemin tümceye kattığı göreceli zaman ilişkisi de elbette farklılık gösterecektir. Nitekim *-IncAyA kadar* anlamının yer aldığı örnekler *bitim tümceleri*; *-IncA* anlamının yer aldığı örnekler *izleme tümceleri* (Banguoğlu, 2015: 576-580) olarak adlandırılmaktadır. Temel tümceciğe ait fiilin E_1, yan tümcecikte yer alan fiilin de E_2 olarak işaretlenmesi durumunda; bitirme tümcelerinde E_1'in zaman

[67] *Bo açari öŋre sün şan atlıg tagda turup tag arıg* ***yorıkınça*** *yorıyur erdi.* "Bu üstad önceleri Song-Shan adlı dağda oturuyor ve hayatını dağda ve ormanda ***yürüyerek*** sürdürüyordu." (Xuanzang-Biogr., 81-83).

[68] ***Birginçe*** *yok bar bolsar men kişim tüzün köni birzün.* "***Verdiğim esnada*** ölürsem karım anında geri ödesin." (USp. 25); *İnçip edgü kılınçlıg işlerke* ***ınanmagınça***… "Böylece iyi amelli işlere ***inanmadığı sürece***…" (TT, I, 79-80).

çizgisinde *bitişi* olarak işaretlendiği nokta aynı zamanda E_2'nin *başlangıç* noktası olarak işaretlenir. Başka bir ifade ile bu tür tümcelerde {-gInçA}'nın eklendiği fiil zaman çizgisinde ikinci sıraya; temel tümceciğe ait fiil de ilk sıraya yerleşmektedir. Bu durumda *-IncAyA kadar* anlamının yer aldığı {-gInçA} ile kurulu tümcelerde katmanlar arasında öncelik-sonralık zaman anlam ilişkisinin bulunduğu söylenebilir. Bu tür tümcelerde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus fiillerin kılınış değeridir. Zira yan tümceciğe ait fiiller [+noktasal] (punctual) özelliğe sahipken temel tümceciğe ait fiiller süreç ifade etmektedir.

-IncAyA kadar anlamının yer aldığı (1).tümcede[69] süreç ifade eden E_1'in (terit) zaman çizgisinde sonlandırıldığı nokta aynı zamanda E_2'nin (topul-) başlangıç noktası olarak işaretlenir. (2).tümcede[70] E_1'in (kınlıkta yatzun) işaret ettiği süreç E_2'nin (Oglum savı edgü y(a)vlak belgür-ginçe) gerçekleşmesi ile sonlanacaktır. Bu durumda bu tür anlamların yer aldığı tümcelerde {-gInçA}'nın eklendiği E_2, E_1 için kritik bir noktaya işaret etmektedir. Ayrıca *-IncAyA kadar* anlamının yer aldığı bu örneklerde E_1 ile E_2 arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre (1). ve (2). tümcede yer alan E_1 (terit-; kınlıkta yat-), zaman çizgisinde E_2'den (topul-; belgür-) önce yer almaktadır. *-IncAyA kadar* anlamının yer aldığı (3).tümcede[71] yine E_2 (öl-ginçe) E_1 (çhşapat tamga arıg küzedür men) için kritik bir noktaya işaret etmektedir. Söz konusu örneklerde {-gInçA} morfeminin eklendiği fiillerin [+noktasal] (punctual) özelliğe sahip olması nedeniyle [+SS] kılınış değeri taşıdığı görülmektedir.

Fiil+{-gInçA}+kA tegi formunun yer aldığı tümcelerde de (5,6) durum diğerlerinden (1,2,3) farklı değildir. Her ne kadar (5).tümcede E_1 (tug-), [+SS] kılınış değerine sahip olsa da kontekste bakıldığında (doğma eylemi birden fazla gerçekleştiğinden) E_1'in süreç ifade eden bir kılınış değeri kazandığı söylenebilir.[72] Diğer örneklerde olduğu gibi *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun eklendiği fillerin yine

[69] *Tokuz kat üçürgüŋ* ***topulgınça*** *teritzün.* "Dokuz kat tegeltin ***yırtılıp delininceye kadar*** terletsinler." (IB 24 50)

[70] *Oglum savı edgü y(a)vlak* ***belgürginçe*** *kınlıkta yatzun tip y(a)rl(ı)k boltı*. "Oğlum (hakkında) iyi (veya) kötü haber ***ortaya çıkıncaya kadar*** zindanda yatsın diye ferman buyurdu." (İKP 58 3/5)

[71] *Bükünte ınaru ölü* ***ölginçe*** *çhşapat tamga arıg küzedür men.* "Bu günden itibaren ***ölünceye kadar*** Şīla Mudrā'yı (ahlak mühürü) muhafaza ederim." (Mayt. 65 7/9).

[72] "Topu patlattım." tümcesinde "patlatmak" [+SS] kılınış değerine sahip bir fiil iken "Topları patlattım." tümcesinde aynı fiil [-SV] kılınış değeri kazanmıştır. Bu sebeple fiillerin kılınış değerinin kontekste bağlı olarak değişkenlik gösterdiği söylenebilir.

[+SS] kılınış değerine sahip olduğu görülmektedir. Bu durumda 5.tümcede[73] E_1'in (iki ajunlarta tugdum) işaret ettiği süreç E_2'nin (burkan kutın bul-) gerçekleşmesi ile; 6.tümcede[74] E_1'in (köyür-) işaret ettiği süreç E_2'nin (m(e)n kel-ginçeke tegi) gerçekleşmesi ile son bulacaktır. Bu sebeple Eski Uygur Türkçesinde {-gInçA} morfeminin *-IncAyA kadar* anlamında kullanıldığı birleşik yapılı tümceler *bitirme tümceleri* olarak adlandırılabilir.

"İzleme cümlesi, baş cümlenin yüklemi zamanca içcümle yüklemini izlemekteyse mümkündür." (Banguoğlu, 2015: 576) ifadesinden yola çıkarak {-gInçA} morfeminin *-IncA* anlamında kullanıldığı izleme tümcelerinde, bitirme tümcelerinden farklı olarak yan tümcecikte yer alan fiillerin ifade ettiği eylemler E_1, temel tümcecikte yer alan fiillerin ifade ettiği eylemler E_2 olarak işaretlenir. Çünkü bu tür tümcelerde {-gInçA} morfeminin eklendiği fiilin işaret ettiği eylemi, temel tümcecik fiilinin işaret ettiği eylem izlemektedir. Bu bağlamda {-gInçA} morfemi ile kurulan izleme tümceleri ile bitirme tümcelerinin ortak noktası katmanları arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin olmasıdır.

İzleme tümcesi olarak değerlendirebileceğimiz (7).[75] örnekte *teg-* (E_1) fiilini *küyü küzetü tutguluk bol-* (E_2) fiili izlemekte; (8).[76] örnekte *üç yiti kün ert-* (E_1) fiilini *d(a)r(a)nıg sözle-* (E_2) fiili izlemekte; (9).[77] örnekte *ikinti kün ert-* (E_1) fiilini *tile-* (E_2) fiili izlemektedir. Bu sebeple söz konusu örneklerde E_1 ile E_2 arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Zaman çizgisinde E_1'in önceki, E_2'nin sonraki bir noktaya konumlandırılmasında yan tümcecik fiilinin kılınış değeri de önemli bir etkiye

---

[73] *İnçip m(e)n kavşikiya ol üddin'berü burkan kutın* ***bulgınçaka'tegi*** *tört türlüg yavlak yollartın ertip ozup iki ajunlarta tugdum.* "İşte ben Kausika, o zamandan bu yana Buda kutsallığını ***buluncaya değin*** dört tür kötü yollardan geçip, kurtulup, iki varlık şeklinde doğdum." (AY III. Kitap 70 31a 13/16).

[74] *Bir sözlemişde birer köyürzün m(e)n* ***kelgınçeke tegi****. "*Herbir söyleyişte bir kez (bu tütsüleri) yaksın ***ben gelinceye kadar****."* (AY VIII 330 1071/1073).

[75] *Supratiştitiya takı yme bo d(a)rni nomug tutdaçı tınl(ı)glar ünüş yolka* ***teggınçe*** *ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)vka m(a)h(a)ssamutri bodis(a)t(a)vka aryaavalokita-işvari bodis(a)t(a)vka mançuşiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapingalita ulatı bodis(a)t(a)vlarka küyü küzetü tutguluk bolgaylar*. "Ey Supratshita! O zaman bu dhārāniyi tutacak canlılar çıkış yoluna ***ulaşınca*** devamlı Kancanagiri bodhisatva Maitreya, bodhisattva Maha-samudra, bodhisattva Arya-avalokitesvara, bodhisattva Manjusri, bodhisattva Maha-pingala ve diğer bodhisattvalar tarafından korunarak tutulacaklar." (AYS V. Kitap 186/187 0391/0398).

[76] *Üç yiti kün* ***ertgınçe*** *öŋreki d(a)r(a)nıg sözlezün titrü körüp körkümin sarasvati üskinte.* "Üç (kere) yedi gün ***geçtiğinde*** resmime iyice bakarak karşımda durup önceki dharaniyi söylesin." (AY VII. Kitap 156 684/687).

[77] *İkinti kün* ***ertginçe*** *'eŋ kinki tünte ançulayu ok umasarlar körgeli takı yigrek arıg silig yir orunug tilezün.* "İki gün ***geçince*** en son gecede de görmeyi başaramazlarsa daha iyi, tertemiz bir yer bulsun(lar)." (AY VII 156/157 689/692).

sahiptir. Bu açıdan incelendiğinde E_1'e konumlandırılan *teg-* ve *ert-* fiillerinin [+SS] kılınış değerine sahip olduğu görülecektir.

Sonuç olarak taranan metinlerde {-gInçA} morfeminin iki farklı semantik değere sahip olduğu görülmektedir. *-IncAyA kadar* anlamının yer aldığı örnekler *bitim tümceleri*; *-IncA* anlamının yer aldığı örnekler *izleme tümceleri* olarak adlandırılmaktadır. Bitim tümcelerinde {-gInçA}'nın eklendiği fiil zaman çizgisinde E_2 ile işaretlenirken izleme tümcelerinde aynı fiil E_1 olarak işaretlenmektedir. Bitim ve izleme tümcelerinin ortak özelliği {-gInçA} morfeminin eklendiği fiillerin [+SS] kılınış değerine sahip olmasıdır. Bu sebeple her iki tümce çeşidinde de katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur.

2.1.1.6. {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)

Türk dilinin en eski kaynaklarından itibaren tanıklık edilen {-DUkDA}, iki morfemin birleşip farklı işleve sahip yeni bir morfem oluşturması olayının bir sonucudur. Partisip morfemi ile {+DA} morfeminin bir araya gelmesi, birleşenlerinden bağımsız farklı sentaktik ve semantik işleve sahip yeni bir morfemin oluşmasına neden olmuştur.

{+DA}'nın hâl morfemine işaret ettiği hususunda hem fikir olan dil bilimcilerinin {-DUk}'un birleşenleri hususunda farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Ş.Tekin {-mAdUk} ile ilgili yaptığı açıklamada aynı zamanda {-DUk} ile ilgili görüşlerini de ifade eder. Ş.Tekin'e göre Toharca *ma te ok* birleşenlerinden meydana gelen {-mAdUk}, Eski Türk yazı dilinin teşekkülünden önce *-ma-tı ok* şeklini almış daha sonra *ok* pekiştirme edatı ile ekleşerek {-mAdUk} biçimine bürünmüştür. Araştırmacıya göre Eski Türkçe döneminde olumsuzluk edatı olarak kabul gören {-mA}, diğerlerinden tamamen ayrılmış ve böylelikle olumlu fiil köklerine getirilen {-DUk} morfeminin oluşmasına neden olmuştur (Tekin, 2015: 50).

Söz konusu morfem ile ilgili bir diğer değerlendirme T.Tekin'e aittir. Araştırmacı çalışmasında morfemin *{*-d} eski, fiilden isim yapan yapım eki ile "ok/ök" kuvvetlendirme edatının birleşmesinden meydana geldiği* şeklindeki görüşünü ifade eder. T.Tekin, aynı çalışmada söz konusu morfemin etimolojisi ile ilgili kimi dil bilimcilerin görüşlerine de değinir. Brockelmann, morfemin etimolojisini *-t fiilden isim yapım eki+uk edatı* şeklinde tahlil ederken; Benzing **d partisip eki+uk/ük edatı*;

Ramstedt *-d-/-t- fiilden fiil türeten ek+ -k fiilden isim türeten ek* şeklinde izahta bulunur (Tekin, 2013b: 514-515).

Nalbant, Kaşgarlı Mahmut'un[78] değerlendirmelerinden yola çıkarak Oğuzlar arasında morfemin her bir şahıs için {-DUk} şeklindeki çekiminin sebebini sorgular ve morfemin etimolojisi ile ilgili T.Tekin'in yapmış olduğu izahı destekler mahiyette şu ifadelerde bulunur:

> *"-DUk şekli Oğuz grubu lehçelerinin hemen hepsinde ve (II. şahıslar hariç) bütün şahıslarla kullanılmıştır. Kaşgarlı'nın da ifade ettiği gibi bu zamanın çekiminde yukarıda adı geçen Türk boyları teklik ve çokluğu ayırmazlar. -DUk ekinin yapısını oluşturan unsurlardan biri olan Ok edatının (-DI+ok) bir etkisi olarak değerlendirilebilir. Ekin bütün şahıslarla çekimlenmesi ve çekimde belirleyici olarak eklerin değil zamirlerin kullanılması da Ok edatının çekime bir etkisi olarak düşünülebilir" (Nalbant, 2002: 199-200)*

{-DUk} morfeminin etimolojisi ile ilgili yapılan her türlü izah elbette varsayımdan ibarettir. Ancak morfemin kullanım şekli göz önünde bulundurulduğunda *ok/ök* pekiştirme edatının {-DI} morfemine eklendiği görüşü dilin mantığına uygun görünmektedir. Zira *ok/ök* edatının kuvvetlendirme işlevi ile fiillerin sonuna eklenmesi örneklerine tarihî[79] ve çağdaş[80] Türk dilinde rastlanılmaktadır (Tekin, 2013b: 516-517).

2.1.1.6.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.6.1.1. Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı) Formlu Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı) formuna Türk runik harfli yazıtlarda tanıklık edilmesi morfemin ortaya çıkış şekli ve dolayısıyla Birleşme ve Tür kuramındaki yeri hususunda birtakım çıkarımlarda bulunulmasına neden olmaktadır.

---

[78] "Oğuzların birçoğu birinci şahsın birinci sıygasında öbür Türklerin *bardım* dedikleri yerde yerine 3 getirerek *barduk* derler; *müfretle cemi arasını ayırmazlar,* yalnız öbür Türklerle, kendisine haber verilen mazi sıygasında birleşirler ve *"gitti", "geldi"* yerine *barduk keldük* demezler.*"*

[79] *Tün udımatı küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg* ***bertim ök***. "Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim." (T 52); *Uzun yelmeg yeme ı(d)tım ok arkuy karagug* ***olgurtdum ok.*** "Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim karakol kuleleri diktirdim." (T 53)

[80] Kırım Tatarcasında gelecek zaman kipinin "-gok/-gök/ok/ök" eki ile biçimlendiği (pargöm~pargoum<bar-gok-men) ifade edilir.

{–(X)p}, {-(X)pAn} ve ünlülü gerundium morfemlerinden kurulu birleşik yapılarda katmanlar arasında görülen temel üye ortaklığını *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* formlu birleşik yapıların genelinde görmek mümkün değildir. Yazıtlardaki örneklerinde söz konusu morfem ile kurulu birleşik yapıların her bir katmanının bağımsız bir tümce gibi kendi öznesini taşıyor olması birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin bir kanıtıdır. *Tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıda yan tümceciğin uzamsal, zamansal vb. anlam ilişkisi içeren dış katman (peripheral) göreviyle kullanıldığı* (Watters, 1993: 542) bilgisinden yola çıkarak *{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* formu ile kurulu yan tümceciğin temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile nitelediği bu sebeple de birleşik yapının dış katmanını (peripheral) oluşturduğu sonucuna ulaşılabilir.

Yazıtlarda *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* formu ile kurulan birleşik yapıların kendi öznesine sahip olduğu; özneye ilaveten söz konusu tümcelerde katmanlar arasında bir başka temel üye paylaşımının da bulunmadığı görülmektedir. (1).tümcede temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile niteleyen ve bu sebeple dış katmanda yer alan yan tümceciğin (Yagru kontokda kisre) öznesi metnin bağlamından (context) çıkarılabilmektedir. Zira bir önceki tümcede geçen *ırak bodun* sözcük grubu yan tümceciğin öznesini oluşturmaktadır. Aynı örnekte yer alan temel tümceciğin (anyıg bilig anta öyür ermiş) öznesi de (onlar Ø) yine metnin bağlamına (context) göre *tavgaç bodun* olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla söz konusu tümcede ve diğer tümcelerde katmanların birbirinden bağımsız temel üyelere sahip oldukları görülür. (2).tümcede yan tümceciğin öznesi (kök teŋri; yagız yer) ile temel tümceciğin öznesi (kişi oglı); (3).tümcede yan tümceciğin öznesi (eçim kagan ili- bodun ilig) ile temel tümceciğin öznesi (biz Ø); (4).tümcede yan tümceciğin öznesi (biz Ø) ile temel tümceciğin öznesi (yot); (5).tümcede yan tümceciğin öznesi (kaŋım kagan) ile temel tümceciğin öznesi (inim kül tigin) birbirinden farklıdır. Ayrıca verilen örneklerde her bir yan tümcecik, temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile niteleyerek temel tümceciğin dış katmanına yerleşmiştir:

(1) *Yagru* ***kontokda kisre*** *anyıg bilig anta öyür ermiş.* " (Çin halkı) Yakına ***yerleştikten sonra*** gereken kötülüğü orada düşünürlermiş." (KT G 5- BK K 4).

(2) *Üze kök teŋri asra yagız yer* ***kılındukta*** *ikin ara kişi oglı kılınmış.* "Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak ***yaratıldığında*** ikisinin arasında da insanoğlu yaratılmış." (KT D 1- BK D 2).

(3) *Eçim kagan ili* ***kamşag boltokınta*** *bodun ilig* ***ikegü boltokınta*** *izgil bodun birle süŋüşdümiz.* "Amcam hakanın devleti ***sarsılıp*** halkı ve devleti ***iki parça olduktan sonra*** İzgil halkı ile savaştık." (KT K 3).

(4) *Amgı korıgan* ***kışladukda*** *yot boltı*. "Amgı kalesinde ***kışladığımız zaman*** kıtlık baş gösterdi." (BK D 31).

(5) Eçim kagan ***olortokda*** özüm tarduş bodun üze şad ertim. "Amcam hakan ***tahta çıktığında*** ben Tarduş halkının başında Şad'dım."(KT D 17).

(6) *Kaŋım kagan* ***uçdokda*** *inim kül tigin yeti yaşda kaltı.* "Babam hakan ***vefat ettiğinde*** küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşındaydı." (KT D 30).

Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı) formu ile kurulu birleşik yapılı tümcelerin türünü belirlemede *isim çekim morfemleri-durum morfemleri, iyelik morfemi-ve/veya son çekim edatları bağımlı yapıları karakterize eder (Taylan, 1988: 339)* bilgisini göz önünde bulundurmak gerekir. Taylan'ın kriteri ölçüt alındığında {+DA} ve son çekim edatları ile genişletilen söz konusu formun bağımlı yapıların oluşmasına neden olduğu düşünülebilir. (2), (4), (5) ve (6).tümcelerde söz konusu morfem herhangi bir şahıs işaretleyicisi, son çekim edatı almaksızın kullanılırken aynı morfemin (1).tümcede son çekim edatı (kisre) ile (3).tümcede iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi ile kullanılması dikkat çekicidir. Kül Tigin yazıtında öznesi teklik 3.şahıs olan (3).tümcede yan tümcecik fiili iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi alırken yine aynı yazıtta öznesi teklik 3. şahıs olan *Fiil+ {-DUkDA}* formunun şahıs işaretleyici almamasının nedeni sorgulanabilir. Yine Kül Tigin yazıtında geçen (1).tümcede *sonra* anlamını pekiştirmek amacıyla {-DUkDA} morfeminden sonra *kisre* son çekim edatının kullanıldığı görülmektedir. Aynı yazıtta sonralık anlamı içermesine rağmen (2) ve (3).tümcelerde {-DUkDA} morfeminden sonra *kisre* son çekim edatının kullanılmamasının da nedeni sorgulanmalıdır. Morfemin örneklerde görüldüğü üzere bu şekilde ikili kullanım sergilemesi yazıtlar döneminin geçiş özelliği gösterdiği düşüncesini akla getirebilir. Ancak Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde de buna benzer örneklerin olması yazıtlarda görülen ikili kullanımların konuşur/yazarın tercihi ile alakalı olabileceği görüşünü mantıklı

kılmaktadır. Yazıtlarda {-DUkDA} ile kurulu yan tümceciklerde öznelerin çoğunlukla sözlüksel işaretleyicilerden oluşması konuşur/yazarın şahıs işaretleyicisi kullanma hususundaki esnekliğin bir sebebi olarak gösterilebilir. Herhangi bir sözlüksel işaretleyicisi olmayan tümcelerde de özne, kontekste bakılarak belirlenebilmektedir. Bu sebeple iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi ve son çekim edatını alabilen {-DUkDA} morfeminin yer aldığı tümceler ile morfemin tek başına kullanıldıkları tümceleri bağımlı yapılar içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.

2.1.1.6.1.1.1. *Fiil+{-DUkDA}* Formu ile Kurulan Dış Katmanda Öznenin İfade Edilme Şekli

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-DUkDA}* formu ile oluşturulan yan tümcecik, öznenin ifade edilme şekli ölçüt alınarak değerlendirildiğinde dört farklı durum ile karşılaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda söz konusu morfemin kullanım şekliyle alakalı esnekliğin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de devam ettiğinin bir kanıtıdır:

1.Herhangi bir iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi almayan {-DUkDA} morfemli fiillerin özneleri bir isim tarafından işaretlenebilmektedir. Burada her ne kadar herhangi bir şahıs işaretleyicisi almasa da sözlüksel bir özneye sahip olan *Fiil+{-DUkDA}* formu *açık özne (explicit subject)* (Haspelmath, 1995: 9) taşıyıcıları arasında değerlendirilmelidir. (7).tümcede {-DUkDA} morfeminin eklendiği *ön-* fiilinin öznesi sözlüksel bir işaretleyiciden (sürüg ud kamag) oluşmaktadır. (8).tümce ile (9).tümcelerde {-DUkDA} morfeminin eklendiği fiiller iyelik kökenli şahıs morfemleri almamış ancak her iki tümcenin yan tümceciği sözlüksel öznelerden (sav söz; nomçı açari) oluşmuştur:

(7) *Sürüg ud kamag* ***öntükte*** *tilin yalg(a)p iki közinteki şışın alıp kottı.* " Sığır sürüsü(nün) tamamı ***geçip gittikten sonra*** onu diliyle yalayarak iki gözündeki şişi çıkarıp attı." (İKP 59 10/12).

(8) *Birök meniŋ agızımta sav söz* ***taşgaru üntükde*** *savım iyin yörügi bützün barça kalısız* "Ağzımdan söz ***dışarı çıkınca*** bu sözlerden doğan derin anlam bütünüyle eksiksiz tamamlansın." (AY VIII 238 176/ 179).

(9) Nomçı açari başlayu öz oronıntın **turdukda** kamagun barça tegintiler t(e)ŋridem hua yavışgun. " İlk olarak, dharma üstadı ācārya kendi yerinden

doğrulunca hepsi beraber kutsal çiçekler ile [ona] hürmetlerini sunmuş." (AYS 57 0133/*136)*

2. Herhangi bir iyelik kökenli şahıs işaretleyici almayan {-DUkDA} morfemli fiillerin özneleri bitimli fiile ait şahıs morfemine bakılarak belirlenebilmektedir. (10)-(12).tümcelerde yan tümceciğe ait fiilin öznesi morfemle ya da sözlüksel olarak işaretlenmemiştir. Bu sebeple {-DUkDA}'nın eklendiği fiilin *örtük özneye (implicit subject)* (Haspelmath, 1995: 9) sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda örnek olarak verilen birleşik yapılı tümcelerde yan tümceciklere ait örtük özneler (10 ve 11.tümcelerde onlar Ø; 12. tümcede o Ø) o tümcelerde yer alan bitimli fiillerin şahsına göre belirlenmiştir:

(10) ***Yakın tegdükte*** *teŋri teŋrisi burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp yılınçga yumşak ayaların kavşurup ince tip ötünürler.* "***Yaklaşınca*** Tanrılar Tanrısı Burkan'ın ayaklarına kapanıp başları ile secdeye vararak ılık yumuşak ayalarını kavuşturup hürmetle şöyle derler." (Mayt. 107 58/62).

(11) ***Ayaların yaddukta*** *tüü türlüg ertini yinçü yagıtıp kamag tınl(ı)glar küsüşin kanturdaçı bolzunlar* "***Ayalarını yaydıklarında*** pek çok, türlü mücevher, inci yağdırıp bütün canlıların isteğini tatmin edecek olsunlar." (AY III. Kitap 56 22a 15/18).

(12) ***Ötündükte*** *bo darnig sözlezün*. "***Arz edince*** bu dhārani'yi söylesin." (AYS VI. Kitap 131 0888/0889).

3.{-DUkDA}morfeminin eklendiği fiilin öznesi, iyelik kökenli şahıs morfemi ile işaretlenebilmektedir. Bu tür tümcelerde yan tümceciğe ait herhangi bir sözlüksel özne mevcut değildir. Ancak {-DUkDA}'ya eklenen iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi sebebiyle bu tür tümcelerde yan tümceciğe ait fiilin açık özne (explicit subject) taşıdığı kabul edilir. Nitekim {-DUkDA} morfemi (13) ve (16).tümcelerde çokluk III. şahıs, (14) ve (15).tümcelerde teklik I. şahıs işaretleyicisini almıştır:

(13) *Kaçan t(e)ŋri t(e)ŋrisi* burkan ***üzkinte tegdüklerinte*** *töpülerin 'engitdürüp..biş tilgenin yirke tegürüp yinçürü töpün yükünüp üç yolı ongarula tegzinip kitip birtin sıngar olurdılar.* "Buda(nın) ***huzuruna varınca*** başlarını eğip beş uzuv(lar)ını yere değdirip secde ederek baş aşağı eğilip üç kere sağa doğru dönüp gidip sağ tarafa oturdılar." (AY III. Kitap 23 131 12/17).

(14) *Ol ok buyan küçinte burkan kutın* ***bultukumta*** *üç ming ulug miŋ yirtinçünüŋ kaŋı ulug ezrua t(e)ŋri mini nom tilgenin evirgeli ötündi.* "İşte bu iyilik sayesinde Buda kutsallığını ***bulduğumda*** üç bin ulu bin dünyasının babası, ulu Brahma tanrı, benim öğreti tekerleğini çevirmemi istedi." (AY III. Kitap 51 19a 19/22).

(15) *Yalaŋuk ajunınta* ***tugdukımta*** *yalaŋuklarta yig'başdınkı boltum anıng ikin arasınta*. "İnsan âleminde ***doğduğumda*** insanlardan daha üstün, başta gelen oldum, o ikisinin arasında!" (AY III. Kitap 31a 19/22).

(16) *Tütsüglüg kuşatrelar b(e)lgürüp ol kuşatrelarıg körüp tütsüg yıdın* ***tuyduklarınta ötrü*** *ol kuşatrelartın altun öŋlüg y(a)ruklar ünmişin körg(e)yler*. "Tütsülü gölgelikler belirip o gölgelikleri, sayvanları görüp tütsü ***kokusunu duyduktan sonra*** o gölgeliklerden altın renkli ışıkların yükseldiğini görecekler." (AYS VI. Kitap 101 0488/ 0492).

4. {-DUkDA} morfeminin eklendiği fiil iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi alırken aynı zamanda yan tümceciğin öznesi yalın halde bir isim ya da zamir tarafından işaretlenebilmektedir. Nitekim (17).tümcede çokluk I. şahıs işaretleyicisini alan yan tümcecik fiili aynı zamanda zamir olarak işaretlenen bir özneye (biz) sahiptir:

(17) ***Biz*** *ol kuşatreg körüp tütsüg* ***yıdın tuydukumuzta*** *ol tütsüglüg kuşatredın altun öŋlüg y(a)ruklar ünüp ordomızını karşımızını y(a)rutgay yaşutgay.* "***Biz*** o gölgeliği görüp tütsünün ***kokusunu duyduktan sonra*** o tütsülü sayvandan altın renkli parıltılar yükselip sarayımızı aydınlatacak." (AYS VI. Kitap 99 0466/ 0470).

Özneyi ifade etme şekli ölçüt alındığında *Fiil+{-DUkDA}* formunun kimi tümcelerde herhangi bir şahıs işaretleyicisine sahip olmadığı; kimi örneklerde iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi aldığı kimi örneklerde de öznesinin sözlüksel olarak işaretlendiği görülmektedir. Söz konusu birleşik tümceler Birleşme ve Tür kuramına göre değerlendirildiğinde birbirinden farklı olmadıkları görülecektir. Nitekim her bir örnekte {-DUkDA} morfemi, yan tümcecik ile temel tümcecik arasında zaman anlam ilişkisinin sağlanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda örneklerde yer alan her bir yan tümcecik, temel tümceciğin dış katmanını oluşturduğundan birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiği söylenebilir. Ayrıca {-DUk} morfeminin {+DA} ile genişletilmiş olması *Fiil+{-DUkDA}* formlu yan tümceciği temel tümceciğe bağımlı kılar. Bu sebeple örnek olarak verilen tümcelerin tamamı tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı içerisinde değerlendirilmelidir.

2.1.1.6.1.1.2. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA} Formu* İle Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu

Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA} formu ile oluşturulan tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılarda değerlendirilmesi gereken bir diğer husus katmanlar arasındaki özne paylaşımıdır. Taranan metinlerde dış katmanda yer alan {-DUkDA} morfemli tümcecik ile kendisinin bağımlı olduğu temel tümcecik arasında özne ortaklığının olduğu örneklerle karşılaşılmıştır. Nitekim (10), (13), (16), (19).tümcelerde *onlar-Ø*; *(15).*tümcede *men;*(18).tümcede *içim* birleşik yapıyı oluşturan tümceciksel katmanlara ait ortak öznelerdir:

(18) *Amtı bu erd(i)ni birle* ***tegdükte*** *içim kök t(e)ŋrike yoklagay.* " Şimdi ağabeyim bu mücevherle ***ulaşınca*** göklere çıkartılacak." (İKP 54 7/9).

(19) ***Kayu iş küdök kıltukta*** *idi bütürü ermezler.* "***Herhangi bir iş yaptıklarında*** (o işi) asla bitiremezler." (AY VIII 371 1489/1490).

Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA} formu ile kurulan tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılarda yan tümcecik ile temel tümceciğin öznesi ortak olmayabilir. Öznesi ortak olmayan bu tür birleşik tümceler iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır:

1. Herhangi bir işaretleyicisi olmayan yan tümcecik fiillerinin öznesi kimi durumlarda bitimli fiile ait şahıs morfemi ile belirlenebilmektedir. Ancak kimi örneklerde tümceciklerin her biri birbirinden bağımsız özneye sahip olabilmektedir. Bu tür birleşik tümcelerde yan tümceciğe ait özneyi tespit etmenin yolu konteksti gözden geçirmektir. (20).tümcede yan tümcecik fiilinin (yarlıkadukta) öznesi herhangi bir morfem ya da isimle işaretlenmediği gibi söz konusu fiilin öznesi ile temel tümceciğe ait fiilin (bultılar) öznesi de (tokuz oṅ sekiz ming kolti nayut tümen kişiler) ortak değildir. (21).tümcede *yarlıkadukta* gerundiumunun öznesi (o-Ø) temel tümceciğe ait fiilin öznesinden (yagız yir) farklıdır. (22).tümcede ise *tegdükte* gerundiumunun öznesi (burkan) temel tümceciğe ait fiilin öznesinden (şrigupti atlıg bay er) farklıdır. Bu sebeple örnek tümcelerde yan tümceciğe ait fiillerin öznesi kontekste göre belirlenmektedir:

(20) *Üçünç kuvragıŋa nom nomlayu* ***y(a)rlıkadukta*** *tokuz oṅ sekiz miŋ kolti nayut tümen kişiler y(e)me ok arhant kutın bultılar.* " Üçüncü topluluğuna öğretiyi

açıklayıp ***buyurunca*** doksan sekiz bin Koti, Nayuta on bin insan daha Arhant kutsallığını buldular." (AY III. Kitap 69 30b 7/10).

(21) Ança sav ***yarlıkaduk(ta)*** yitinçsiz yitiz yagız yir tebreyür. "Bunca sözleri ***buyurunca*** erişilemeyecek kadar yüksek olan yağız yer titrer." (Mayt. 102 22/23).

(22) *Takı yime şrigupti atlıg bay er erdi..teŋri teŋrisi burkanıg ölürgeli sakınıp eviŋe aşka ötünti…taş kapagınta uy kazıp tolu ört yalın koz kodup belgüsüz agzın örtdi..**(an)ta tegdükte** soklunup tüş(zün) ince sakıntı.* "Ve yine Şrīgupta adlı bir zengin var idi. Tanrılar Tanrısı Burkan'ı öldürmeyi tasarladı(!). Evine yemeğe çağırdı. Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev, yalazı ve kızgın kömür döküp belirsiz bir biçimde ağzını örttü. …***oraya varınca*** gözleri kamaşıp düşsün (diye) düşündü." (Mayt. 115 13/19).

2. Yan tümceciğe ait fiilin kendine ait özne işaretleyicisi olduğu durumlarda tümceciksel katmanlar farklı öznelere sahip olabilmektedir. Nitekim (9).tümcede[81] yan tümceciğe ait fiilin sözlüksel olarak işaretlenen öznesi (Nomçı açari) ile temel tümceciğe ait fiilin öznesi (*kamagun barça)* birbirinden farklıdır. Aynı şekilde (14).tümcede[82] iyelik kökenli şahıs işaretleyicisine sahip yan tümcecik fiilinin (bultukımta) öznesi ile temel tümceciğin öznesi (üç ming ulug ming yirtinçününg kangı ulug ezrua t(e)ngri) birbirinden farklıdır.

Sonuç olarak yan tümcecik fiili ile temel tümcecik fiili hem eş-gönderimli (co-referential) özneye sahip olduğundan hem de farklı özne taşıyabildiğinden *Fiil+{-DUkDA}* formu *değişken özneli gerundium (Varying-subject converbs)* (Nedjalkov, 1995: 110-111) kategorisinde değerlendirilmelidir.

2.1.1.6.1.1.3. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}* Formunun Son Çekim Edatı ve/veya Soru Sözcükleri İle Kullanımı

Türk runik harfli yazıtlarda *Fiil+{-DUkDA}* formunun *kisre* son çekim edatı ile genişletilmiş şekline (1) tanıklık edilmiştir. Taranan Eski Uygur Türkçesi

[81]Nomçı açari başlayu öz oronıntın **turdukda** kamagun barça tegintiler t(e)ŋridem hua yavışgun. *"* İlk olarak, dharma üstadı ācārya kendi yerinden ***doğrulunca*** hepsi beraber kutsal çiçekler ile [ona] hürmetlerini sunmuş." (AYS 57 0133/136).

[82]*Ol ok buyan küçinte burkan kutın **bultukumta** üç miŋ ulug ming yirtinçününg kangı ulug ezrua t(e)ŋri mini nom tilgenin evirgeli ötündi.* "İşte bu iyilik sayesinde Buda kutsallığını ***bulduğumda*** üç bin ulu bin dünyasının babası, ulu Brahma tanrı, benim öğreti tekerleğini çevirmemi istedi." (AY III. Kitap 51 19a 19/22).

metinlerinde de söz konusu morfemin kimi son çekim edatları ile genişletilmiş şekilleriyle karşılaşılmıştır. Örneklerde {-DUkDA} morfeminin son çekim edatı ile genişletilmesi aynı zamanda yan tümceciği temel tümceciğe bağımlı kılan bir husustur. Bunun yanında *Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}+Son Çekim Edatı* formunun yer aldığı katman, temel tümceciği zaman anlamı ile nitelediğinden söz konusu tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmelidir.

Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}+berü formuna sahip yan tümceciğin (23) ve (24).tümcede temel tümceciği zaman anlamı ile nitelediği görülmektedir. Bu sebeple söz konusu yan tümcecikler kullanıldıkları birleşik tümcenin dış katmanında (peripheral) yer almaktadır. Ayrıca {-DUkDA} morfemli yan tümcecik fiilinin *berü* son çekim edatını alması söz konusu tümcenin bağımlı yapılar arasında değerlendirilmesine neden olmaktadır:

(23) *Sekizinç kertü teŋrig arıg nomug* ***biltükümüzde b(e)rü*** *eki yıltızıg üç üdki nomug biltim(i)z* "Sekizinci olarak gerçek tanrıyı temiz öğretiyi ***tanıdığımızdan beri*** iki özü üç devirli öğretiyi öğrendik." (Huast. 85 194/197).

(24) *On ç(a)hşap(a)t* ***tutdukumuzda b(e)rü*** *üç agzın üç köŋlün üç/ elgin bir k(a)m(a)g özün tüketi tutmak k(e)rgekti.* "On emri ***kabul ettiğimizden beri*** üç ağız, üç düşünce üç el ve bütün bir benliğin tamamıyla (bu on emre) uymak gerekliydi." (Huast. 86 230/233).

Temel tümceciği zaman anlamı ile niteleyen *Fiil+{-DUkDA}+kin* formu (25).örnekte birleşik tümcenin dış katmanında (peripheral) yer almaktadır. {-DUkDA} morfemli yan tümcecik fiilinin *kin* son çekim edatını alması söz konusu yan tümceciği temel tümceciğe bağımlı kılmaktadır:

(25) *Munça* ***titükte ök kiŋ*** *yagdı erdini yinçü barça. "*Bütün bunları ***der demez,*** mücevher [ve] inci her taraftan yağmış." (AYS IX. Tegzinç 62 0183/0185).

Fiil+{-DUkDA}+aşnuça formuna sahip yan tümcecik, [+niteleme] özelliğine sahip olduğundan (26).tümcede birleşik tümcenin dış katmanına (peripheral) yerleştirilmelidir.{-DUkDA} morfemli yan tümcecik fiilinin *aşnuça* son çekim edatını alması söz konusu yan tümceciği temel tümceciğe bağımlı kılmaktadır:

(26) ***Okıdukda ötündükde aşnuça*** *bo burhanlar atın bo bodis(a)t(a)vlar atın atayu süzük <kirtgünç> köŋülin yükünü ince tip tizünler.* "***Okuyup benden dilemeden***

önce bu Budaların, Bodis(a)t(a)vların adlarını anarak samimi (bir) kalple hürmet ederek şöyle desinler." (AY VIII 274/275 520/525).

Fiil+{-DUkDA}+ötrü formu ile oluşturulan yan tümcecik, (27)-(30).örneklerde birleşik tümcelerin dış katmanında (peripheral) yer almaktadır. Ayrıca *ötrü* son çekim edatının kullanıldığı tümcelerde, {-DUkDA} morfemli yan tümceciğin temel tümceciğe bağımlı olduğu görülmektedir:

(27) *Bu munça sav sözlep süzük köŋülin yinçürü* ***töpün yüküntükte ötrü*** *tözün maytrı bodisvtnıŋ kerti körki yitlinip toyın dıntar körki belgülüg boltı.* "Bunca sözleri söyleyip temiz bir gönülle eğilerek ***secdeye vardıktan sonra*** asil Maytrı bodhisattva'nın dünyevi vücudu kayboldu (ve) rahip vücudu belirdi." (Mayt. 65 10/14).

(28) *Tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan munçulayu* ***y(a)rlıkadukta ötrü*** *ol k(a)rtirakut tag töpüsinteki yıgılmış üsdün t(e)ŋri altın yalaŋuk ulatı tolp kamag tirin kuvrag anıng arasınta teg erser paling'teg bir ertingü ulug bedük y(a)ruklug tilgen içinte bir aŋsız ulug t(e)ŋri burkan nom nomlayu oluru y(a)rlıkamışın körtiler.* "Eksiksiz bilge tanrılar tanrısı Buda bu şekilde ***buyurduktan sonra***, o Grdhrakuta dağının tepesinteki toplanmış, üstte tanrı, altta insan, ayrıca bütün topluluk, onun arasında gibiymişçesine Paryankha-buddha gibi son derece ulu, büyük ışıklı bir tekerlek içinde son derece ulu bir tanrı Buda(nın) öğretiyi açıklayıp, oturup, buyurduğunu gördüler." (AY III. Kitap 70 31b 8/16).

(29) *Bo munça sav sözleyü* ***tüketdükte ök ötrü*** *bo biş çöptik yavlak üddeki neçe tınl(ı)glar erserler olar barça bir yaŋlıg altun öŋlüg kırtışlıg otuz iki lakşanlıg körü kanınçsız körklüg meŋizlig bolup…* "Bu gibi söz söylemeyi ***tamamladıktan hemen sonra*** beş bulanıklık kötü zamanda ne kadar canlı varsa onların hepsi aynı şekilde altın renkli otuz iki alametli bakmaya doyulmaz, güzel görünüşlü oldu."(AYS V. Kitap 222/223 0859/0864).

(30) *Ken kel[igm]e üdlerde kayu iligler erdinig bilip ukup* ***ayadukta ötrü*** *ol iliglerig hanlarıg sizler küyü küzetü tutup, ençgülüg meŋilig kılmak bo iş ugrayu sizlerke tegimlig iş tetir* "Gelecekte [bu öğreti] mücevherini anlayıp ***saygı gösterdikten sonra*** o hükümdarları, sizler(in) koruyup huzurlu ve mutlu duruma getirmesi işte bu size yakışan davranıştır." (AYS VI. Kitap 64 0018).

Temel tümcecik ile yan tümcecik arasında zaman anlam ilişkisi kuran bir diğer form *Ne…Fiil+{-DUkDA}+ötrü* şeklindedir. (31).örnekte yan tümceciğin temel tümceciği [+niteleme] işlevine sahip olması kendisinin birleşik tümcenin dış katmanı olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Ayrıca *ötrü* son çekim edatının kullanılması aynı yapıyı temel tümceciğe bağımlı hale getirmektedir:

(31) ***Ne*** *bo bayagut oglın* ***körtükte ötrü*** *ol umunçlug köŋülin titrü körüp közlerin ançakya yme öŋi kitermedin titrü körüp yatdılar.* "[Balıklar] o *śresthī*nin oğlunu ***gördüğü vakit***, [onu] umutla seyredip gözlerini bir an dahi kırpmadan [ona] dikkatlice bakıp kalmışlar." (AYS IX. Tegzinç 138 0826/0829).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil edecek bir diğer form *Kaltı…Fiil+{-DUkDA}* şeklindedir:

(32) ***Kaltı*** *anta* ***tegdükte*** *inisi birle kavıştı.* "Oraya ***ulaştığında*** küçük kardeşiyle kavuştu." (İKP 51 6/7).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *kaçan* soru sözcüğünün {-DUkDA} morfeminin kullanıldığı tümceciklerin başına getirildiği örneklere sıkça rastlanılmaktadır. *Kaçan…Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}(ötrü)* formunun yer aldığı yapı dış katmanda yer aldığından bu formun yer aldığı örnekler (33-41) tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı olarak değerlendirilmektedir:

(33) ***Kaçan*** *öz ordosıŋa* ***kirtükte*** *ya bökünki kün üze bahşımız şakimuni t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan k(e)ntü özi meniŋ tapıgımın ayagımın algalı ordomka karşımka kirü yarlıkadı.* "***Kendi sarayına girdiğinde*** bugünkü günde öğretmenimiz Sakyāmuni Tanrı Tanrısı Buda bizzat kendisi benim saygımı kabul etmek için sarayıma girme lütfunda bulundu." (AYS VI. Kitap 92/93 0376/0381).

(34) *Soltın yıŋak şirikene kut t(e)ŋri hatunı öŋdün yıŋak meniŋ körkümin kuvragımın birle tükel bedizetzün* ***kaçan büttükte ötrü*** *hua çeçekin yula tütsügin tünle küntüz üzüksüz tapınzun udunzun.* "Sol tarafta srikanya kut Tanrıça, sağ tarafta benim görünüşümü topluluğumu tamamıyla resmetsin. ***Bittiği zaman*** da hua çiçekle, meşale ve tütsüyle gece-gündüz kesintisiz hizmet etsin." (AYS VI. Kitap 141/142 1009/1015).

(35) ***Kaçan yuna tükedükde*** *ol yunmış suvug mantal içinteki aş içgü birle suvta töksün.* "***Yıkanma (işlemi) bittiğinde*** bu yıkandığı suyu alan içindeki yiyecek içecekle birlikte döksün." (AY VII. Kitap 140 456/459).

(36) ***Kaçan*** yalaŋuklar bo montag ***meŋilig toŋalıg ögrünçlüg sevinçlig boltuklarınta ötrü*** ançada bo nom erdinig artukrak ayazunlar agırlazunlar. "***Her ne zaman*** insanlar bunun gibi (ve) ***sevinçli olursa o zaman*** bu öğreti mücevherine daha çok hürmet etsinler." (AY VIII 296/297 732/736).

(37) ***Kaçan*** birök tegşilip yalaŋuklar ara ***intükte*** yalaŋuklar hanı bolurlar. "Durumları değiştirilip insanlar arasına ***indikleri zaman*** kendi seçimleri ve istekleri doğrultusunda insanlar hanı olurlar." (AY VIII 347 1238/1241).

(38) ***Kaçan*** *anda tegip* ***ilinçü meŋi işin ertürdükte ötrü*** *ol üç tegitler hua çeçek tüşyemiş evdigeli ataları ilig begke ötünüp ayıtıp kaltılar*. "Oraya ulaşıp ***eğlenip neşelendikten sonra*** üç prens çiçek, meyve, (ve) yemiş toplamak için babaları hükümdara (izin için) sorup (geride) kaldılar." (ABH 77 81/85).

(39) ***Kaçan*** *bars öskinte* ***tegdükte ötrü*** *ol üdün bo agır ulug yağız yer altı törlügin tepredi kabşadı.* "Kaplanın yanına ***geldiği zaman*** bu ağır büyük yağız yer altı türlü titredi." (ABH 90 278/280).

(40) ***Kaçan*** *anda* ***tegdükte ötrü*** *inileri mahas(a)tve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze asgın turup tururın sını süŋöki saçı birle arkuru turkuru yatmışın akmış kanı tuprakta titig yogrulup yerke yukup turmışın körtiler.* " Oraya ***vardıktan sonra*** küçük kardeşleri Mahasattva prensin elbisesinin kamış budağına asılı olduğunu kemiklerinin saçlarıyla (karışıp) darmadağınık durduğunu akan kanının toprakla çamur (gibi) yoğrulup yere yapıştığını/sindiğini gördüler." (ABH 94 333/339).

(41) ***Kaçan*** *tapıg udug kılguluk törösin* ***ertdürdükte ötrü*** *estüp içinde beklediler*. "***Ne zaman (ki)*** cenaze (uğurlama) törenini ***tamamladıktan sonra*** (onu bir) stūpa içinde sakladılar." (ABH 107 524/526).

(42) ***Kaçan*** *bo [tört yekler mini bir] ev kapıgıŋa* ***[iltdükt]e ötrü*** *ol kök tonlug beg attın kotı tüşüp mini okıdı.* " O dört şeytan beni bir ev kapısına götürdükten sonra mavi giysili bir prens atından indi ve beni çağırdı." (AY Süü 84 095/098).

2.1.1.6.2. *Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) formunun yer aldığı tümcelerde bilgi yapısı iki şekilde değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki söz konusu formun bir bütün olarak temel tümcecikte yer alan yükleme

göre konumu; diğeri de yan tümceciği oluşturan ögelerin *Fiil+{-DUkDA}* gerundiumuna göre konumunun tespiti ve değerlendirilmesi şeklindedir.

2.1.1.6.2.1. *Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı) formu ile kurulan yan tümceciğin bitimli fiile göre aldığı konum aynı zamanda konuşur/yazarın söz konusu yapıya yüklemek istediği pragmatik değer hakkında bilgi vermektedir. Nitekim bir tümcede ögelerin bitimli fiile göre konumlanması konuşur/yazarın öncelemek istediği içeriğe göre değişkenlik göstermektedir. Bu bağlamda topik konuma yerleştirilen ögelerin konulaştırılan bilgileri içerdiği, fokus konuma yerleştirilen ögelerin de vurgulanmak istenilen bilgileri içerdiği bilinmektedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* formu ile kurulan yan tümceciğin çoğunlukla topik konuma yerleştirildiği görülmektedir:

[Sürüg ud kamag öntükte] tilin yalg(a)p iki közinteki şışın alıp kottı. " [Sığır sürüsü(nün) tamamı geçip gittikten sonra] onu diliyle yalayarak iki gözündeki şişi çıkarıp attı." (İKP 59 10/12).

[(bu) (ya)rlıg yarlıkadukta] ol sansız (tümen) (y)ıgılmış kuvrag yadılıp bardılar. "[(Bu) haşmetli sözü söyledikten sonra] o sayısız toplanmış olan cemaat dağılıp gitti." (Mayt. 68 45/46).

[Bo munça sav sözleyü tüketdükte ök ötrü] bo biş çöptik yavlak üddeki neçe tınl(ı)glar erserler olar barça bir yaŋlıg altun öŋlüg kırtışlıg otuz iki lakşanlıg körü kanınçsız körklüg meŋizlig bolup… "[Bu gibi söz söylemeyi tamamladıktan hemen sonra] beş bulanıklık kötü zamanda ne kadar canlı varsa onların hepsi aynı şekilde altın renkli otuz iki alametli bakmaya doyulmaz, güzel görünüşlü oldu."(AYS V. Kitap 222/223 0859/0864).

[Biz ol kuşatreg körüp tütsüg yıdın tuydukumuzta] ol tütsüglüg kuşatredın altun öŋlüg y(a)ruklar ünüp ordomızını karşımızını y(a)rutgay yaşutgay. "[Biz o gölgeliği görüp tütsünün kokusunu duyduğumuzda] o tütsülü sayvandan altın renkli parıltılar yükselip sarayımızı aydınlatacak." (AYS VI. Kitap 99 0466/ 0470).

[Kaçan yuna tükedükde] ol yunmış suvug mantal içinteki aş içgü birle suvta töksün. "[Yıkanma (işlemi) bittiğinde] bu yıkandığı suyu alan içindeki yiyecek içecekle birlikte döksün." (AY VII. Kitap 140 456/459).

Bu durum pragmatik bağlamda şu şekilde de izah edilebilir: Konuşur/yazar {-DUkDA} ile oluşturulan göreceli zaman ilişkisinin bilgisini öncelemek istememiş bu sebeple söz konusu morfemle kurulu yan tümceciği fokus konuma yerleştirmemiştir. {-DUkDA}'nın eklendiği fiil ile bitimli fiil arasında kurulan göreceli zaman anlamı, konuşur/yazar için daha önce üzerinde konuşulan bir içerikten başka bir ifade ile konulaştırılan bir bilgiden ibarettir.

Türkçe nesnenin yüklemden önceye konumlandığı ÖNY (SOV) dizilimine sahip bir dil olduğundan sözcük dizimi (word order) kriterine göre NY(OV) dilleri arasında kabul edilmektedir. Ancak bu sıralamanın geçerliliğinin katı kurallarla sabit olmadığı, sözcüklerin tümce içerisinde rahatlıkla hareket edebileceği bir esnekliğe sahip olduğu da bilinmektedir. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerde *Fiil+{-DUkDA}* formu ile kurulan tümcelerde çoğunlukla standardın dışına çıkılmadığı sözcüklerin ÖNY (SOV) şeklinde sıralandığı görülmektedir. Ancak kimi birleşik tümcelerde bitimli fiilin tümcenin sonuna konumlandırılmadığı bu sebeple de birtakım ögelerin yüklemin sağına başka bir ifade ile ikincil konuma (backgrounding) yerleştirildiği görülmektedir:

Nomçı açari başlayu öz oronıntın turdukda kamagun barça [tegintiler] t(e)ŋridem hua yavışgun. " İlk olarak, dharma üstadı ācārya kendi yerinden doğrulunca hepsi beraber [ona] [hürmetlerini sunmuş] kutsal çiçekler ile" (AYS VI. Kitap 57 0133/136).

Birök meniŋ agızımta sav söz taşgaru üntükde savım iyin yörügi [bützün] barça kalışız.

"Ağzımdan söz dışarı çıkınca bu sözlerden doğan derin anlam [tamamlansın] bütünüyle eksiksiz" (AY VIII. Kitap 238 176/ 179).

Y(a)rutukta y(a)run taŋ [taşgaru ünti] ordotın. "(Hükümdar) şafak söktüğünde [dışarı çıkmış] saraydan" (AYS IX. Tegzinç 49 0066/0068)

Yalaŋuk ajunınta tugdukımta [yalaŋuklarta yig'başdınkı boltum] anıŋ ikin arasınta. "İnsan âleminde doğduğumda [insanlardan daha üstün, başta gelen oldum], o ikisinin arasında!" (AY III. Kitap 31a 19/22).

2.1.1.6.2.2. Fiil+ {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+DA+ (Son Çekim Edatı) Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Bitimli bir fiilden oluşan tümcelerde görülen sentaktik özellikler gerundiumların yer aldığı tümcecikler için de geçerlidir. Bu sebeple temel tümcecikte

görülen ÖNY şeklindeki söz dizimine yan tümcecik içinde de rastlanılmaktadır. Aynı zamanda söz dizimi ile ilgili temel tümcecikte görülen esneklik gerundiumların yer aldığı yan tümcecikler için de geçerlidir. Başka bir ifade ile yan tümcecikte yer alan herhangi bir öge kolaylıkla yüklemcil ögenin sağına (backgrounding) konumlandırılabilir ya da bir tümcede topik konumda yer alan bir öge bir başka tümcede fokus konumda yerini alabilir. Ancak taranan metinlerde *Fiil+{-DUkDA}* formu ile oluşturulan yan tümcecik içerisinde standart kullanımın dışına çıkılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda yan tümceciğe ait bütün ögeler gerundiumun soluna konumlandırılmıştır:

> *[**Ol ok buyan küçinte burkan kutın** bultukumta] üç miŋ ulug ming yirtinçünüŋ kaŋı ulug ezrua t(e)ŋri mini nom tilgenin evirgeli ötündi. "[**İşte bu iyilik sayesinde** Buda kutsallığını bulduğumda] üç bin ulu bin dünyasının babası, ulu Brahma tanrı, benim öğreti tekerleğini çevirmemi istedi" (AY III. Kitap 51 19a 19/22).*

> *[**(bu) (ya)rlıg** yarlıkadukta] ol sansız (tümen) (y)ıgılmış kuvrag yadılıp bardılar. "[**(Bu) haşmetli sözü** söyledikten sonra] o sayısız toplanmış olan cemaat dağılıp gitti" (Mayt. 68 45/46).*

> *[**Ança sav** yarlıkaduk(ta)] yitinçsiz yitiz yagız yir tebreyür. "[**Bunca sözleri** buyurunca] erişilemeyecek kadar yüksek olan yağız yer titrer" (Mayt. 102 22/23).*

> *Sekizinç [**kertü teŋrig arıg nomug** biltükümüzde b(e)rü] eki yıltızıg üç üdki nomug biltim(i)z* "Sekizinci olarak *[**gerçek tanrıyı temiz öğretiyi** tanıdığımızdan beri]* iki özü üç devirli öğretiyi öğrendik" (Huast. 85 194/197)

Türk dilinde özne olarak işaretlenen ögeler konuşur/yazar için öncesinde bilinen bir konu olup genellikle tümce başında (s-initial) yerini almaktadır. Nitekim *Fiil+{-DUkDA}* formu ile kurulan yan tümcecik temel tümcecikten farklı bir özneye sahipse söz konusu ögenin topik konuma yerleştirildiği görülmektedir:

> *[**Sürüg ud kamag** öntükte] tilin yalg(a)p iki közinteki şışın alıp kottı. "[**Sığır sürüsü(nün) tamamı** geçip gittikten sonra] onu diliyle yalayarak iki gözündeki şişi çıkarıp attı" (İKP 59 10/12).*

> *[**Biz** ol kuşatreg körüp tütsüg yıdın tuydukumuzta] ol tütsüglüg kuşatredın altun öŋlüg y(a)ruklar ünüp ordomızını karşımızını y(a)rutgay yaşutgay. "[**Biz** o gölgeliği görüp tütsünün kokusunu duyduğumuzda] o tütsülü sayvandan altın renkli parıltılar yükselip sarayımızı aydınlatacak" (AYS VI. Kitap 99 0466/ 0470).*

> *[**Tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan** munçulayu y(a)rlıkadukta ötrü] ol k(a)rtirakut tag töpüsinteki yıgılmış üsdün t(e)ŋri altın yalaŋuk ulatı tolp kamag tirin kuvrag anıŋ arasınta teg erser paling'teg bir ertingü ulug bedük y(a)ruklug tilgen içinte*

*bir aŋsız ulug t(e)ŋri burkan nom nomlayu oluru y(a)rlıkamışın körtiler. "[**Eksiksiz bilge tanrılar tanrısı Buda** bu şekilde buyurduktan sonra], o Grdhrakuta dağının tepesinteki toplanmış, üstte tanrı, altta insan, ayrıca bütün topluluk, onun arasında gibiymişçesine Paryankha-buddha gibi son derece ulu, büyük ışıklı bir tekerlek içinde son derece ulu bir tanrı Buda(nın) öğretiyi açıklayıp, oturup, buyurduğunu gördüler" (AY III. Kitap 70 31b 8/16).*

Yan tümcecik ile temel tümceciğin aynı sözlüksel özneyi paylaştığı durumlarda özne birleşik tümcenin topik konumunda yer almayabilir:

*[Amtı bu erd(i)ni birle tegdükte] **içim** kök t(e)ŋrike yoklagay. "[Şimdi bu mücevherle ulaşınca] **ağabeyim** göklere çıkartılacak." (İKP 54 7/9).*

*[Kaçan yerke tegdükte] **bodis(a)t(a)v** yene ince tep sakındı. "[Yere düştüğü zaman] **Bodhisattva** yine şöyle düşündü." (ABH 90 270/271)*

2.1.1.6.3. Semantik İnceleme

Türkçenin en eski metinlerinden itibaren tanıklık edilen *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* formunun kullanıldığı tümcelerde zarf fonksiyonu üstlendiği bilinmektedir. Gerek görünüş değeri gerekse bulunduğu tümceye yüklediği göreceli zaman anlamı açısından oldukça önemli bir yere sahip olan morfemin semantik değerine ilişkin çok ayrıntılı bir izahla karşılaşılmamıştır.

{-DUkDA} ile ilgili açıklamada bulunan Eraslan, söz konusu morfemin semantik değerini iki başlık altında değerlendirir. Araştırmacı ilk olarak {-DUkDA} morfemini semantik olarak, *Eski Türkçedeki -gInçA/-kInçA, Eski Anadolu Türkçesi ile Azeri Türkçesindeki -IncA, Çağatayca'daki -gUnçA/-kUnçA, Kıpçakça'daki -gInçA/-kUnçA, Türkiye Türkçesindeki -IncA/-UncA ve kimi şivelerde (EAT, Azeri Türkçesi, Kıpçakça, Çağatayca) kullanılan -gAç/-kAç* morfemleri ile eş değer kılar. Araştırmacı bu sebeple yapmış olduğu tercümelerin çoğunda {-DUkDA} morfemini {-IncA}[83] şeklinde tercüme etmiştir. İkinci başlıkta Eraslan morfemin *-dIktAn sonra*[84] şeklinde bir anlama sahip olduğunun ve aynı anlamın *ötrü* tümce başı edatı ile de verildiğinin altını çizer (1980: 69-71).

[83] *Anta **tegdükte** tün kün katıglanıp bursang kuvragka tapıngalı ogratı.* "Oraya ***ulaşınca*** gece gündüz zahmet çekerek rahipler cemaatine hizmet etmeye niyet etti." (U III 53, 5-7)
[84] *Ulatı şanavaz-i arhant **nırvanka kirtükde** upagupdi arhant anıŋ edgüsin açtı yakdı yarutdı.* "Aziz Sānavāsa ***nirvanaya girdikten sonra*** aziz Upagupta onun üstünlüğünü açıkladı, yaydı, aydınlattı."

Erdal, morfemin semantik değerini *-dığı zaman (when)* olarak belirler ve tercümelerini de bu anlam doğrultusunda yapar (2004: 471-472):

Kaŋım kagan ***uçdokda*** "***When*** my father the khan ***departed***" (KT D 30; BK D 13-14)

Üze kök teŋri asra yagız yer ***kılındokta*** "***When*** the sky ***came into existence*** above and the brown earth below" (KT D 1)

Erdal'ın açıklamalarına paralel olarak diğer dil bilimciler de morfemin *-dığı zaman* anlamına sahip olduğu hususunda hemfikirdir (Timurtaş, 1994: 139; Güner, 2013: 338).

Ercilasun {-DUkDA} morfeminin *-dığı zaman* anlamına ek olarak *[-ken]* anlamına da işaret eder (2014: 242).

Yapılan izahlar {-DUkDA} morfeminin genel olarak katmanlar arasında öncelik-sonralık zaman anlamı sağladığı yönündedir. Ancak Ercilasun'un *-dığı zaman* ile öncelik-sonralık anlamına; *[-ken]* ile eş zamanlılık anlamına işaret ettiği düşünülebilir.

Taranan metinlerde *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* formunun katmanlar arasında sadece öncelik-sonralık değil aynı zamanda eş zamanlılık anlam ilişkisi kurduğu görülmektedir. Bu bağlamda {-DUkDA} morfeminin iki farklı semantik değere sahip olduğu söylenebilir. Morfem, öncelik-sonralık anlam ilişkisinin yer aldığı tümcelerde *{-IncA}* ve *-DIktAn sonra* şeklinde; eş zamanlılık anlam ilişkisinin yer aldığı tümcelerde de *[-ken]* şeklinde anlamlandırılabilir.

2.1.1.6.3.1. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

Aralarında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin yer aldığı eylemlerin zaman çizgisindeki konumu söz konusu eylemlerin aralarında geçen süreye bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Öncelik-sonralık anlam ilişkisinin bulunduğu izleme tümcelerinde zaman aralığı olmaksızın E_1'in hemen arkasından E_2'nin gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda {-DUkDA} morfeminin *-IncA* şeklinde anlamlandırıldığı tümcelere aynı zamanda izleme tümceleri de denilebilir.

{-DUkDA} ile kurulan izleme tümceleri dikkatle incelendiğinde temel tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylemin (E_2) yan tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylemden (E_1) hemen sonra gerçekleştiği görülecektir. Nitekim (9).tümcede[85] *tur-* eylemini *tegin-* eylemi izlerken; (10).tümcede[86] *yakın teg-* eylemini *töpün yükün->ayaların kavşur->ötün-* eylemleri; (12).tümcede[87] *ötün-* eylemini *sözle-* eylemi; (21).tümcede[88] *yarlıka-* eylemini *tebre-* eylemi; (22).tümcede[89] *teg-* eylemini *soklun->tüş-* eylemi izlemektedir.

Temel tümcecikte ifade edilen eylemin yan tümcecikte ifade edilen eylemden hemen sonra gerçekleştiği bu tür izleme tümcelerinde anlamı kuvvetlendirmek amacıyla birtakım formlardan istifade edildiği görülmektedir:

1. {-DUkDA}morfeminin *ok* edatı ile genişletildiği tümcelerde izleme anlamının pekiştirildiği görülmektedir. Erdal'ın *Fiil+{-DUkDA}+Ok* formunu *"...-r...-mAz" (just)* şeklinde yorumladığı tümcede E_1 (eşid-) ile E_2 (ögir-/sevin-) arasında zamansal bir boşluk bulunmamaktadır:

Yad ellig toyın atın ***eşidtökte ök*** *et'özüm könülüm bütürü ögirip sevinip…* "***Just hearing*** the name of the foreign monk, my body and heart get full of joy and…/Yabancı kesişin adını ***işitir işitmez*** vücudum ve kalbim mutlulukla doldu." (HTs Biogr 295) (Erdal, 2004: 472)

Fiil+{-DUkDA}+Ok formunun yer aldığı bir başka örneğe Maytrısimit'te tanıklık edilmiştir:

(43) *Seŋrem takı bütmezken ite* ***başladukta ok*** *altı kat teŋri yirinte siziŋe olurgulug teŋ(ri)d(em) ordular belgülüg boltı.* "Manastır henüz bitmemişti, ***inşaata***

[85]*Nomçı açari başlayu öz oronıntın* ***turdukda*** *kamagun barça tegintiler t(e)ŋridem hua yavışgun. "* İlk olarak, dharma üstadı ācārya kendi yerinden ***doğrulunca*** hepsi beraber kutsal çiçekler ile [ona] hürmetlerini sunmuş." (AYS VI. Kitap 57 0133/136).

[86]***Yakın tegdükte*** *teŋri teŋrisi burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp yılınçga yumşak ayaların kavşurup ince tip ötünürler.* "***Yaklaşınca*** Tanrılar Tanrısı Burkan'ın ayaklarına kapanıp başları ile secdeye vararak ılık yumuşak ayalarını kavuşturup hürmetle şöyle derler." (Mayt. 107 58/62).

[87] ***Ötündükte*** *bo darnig sözlezün*. "***Arz edince*** bu dhārani'yi söylesin." (AYS VI. Kitap 131 0888/0889).

[88] *Ança sav* ***yarlıkaduk(ta)*** *yitinçsiz yitiz yagız yir tebreyür.* "Bunca sözleri ***buyurunca*** erişilemeyecek kadar yüksek olan yağız yer titrer." (Mayt. 102 22/23).

[89] *Takı yime şrigupti atlıg bay er erdi..teŋri teŋrisi burkanıg ölürgeli sakınıp eviŋe aşka ötünti…taş kapagınta uy kazıp tolu ört yalın koz kodup belgüsüz agzın örtdi..* ***(an)ta tegdükte*** *soklunup tüş(zün) inçe sakıntı.* "Ve yine Şrīgupta adlı bir zengin var idi. Tanrılar Tanrısı Burkan'ı öldürmeyi tasarladı(!). Evine yemeğe çağırdı. Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev, yalazı ve kızgın kömür döküp belirsiz bir biçimde ağzını örttü. …***oraya varınca*** gözleri kamaşıp düşsün (diye) düşündü." (Mayt. 115 13/19).

başlar başlamaz altı katlı tanrılar yerinde sizin için oturacak ilahi saraylar ortaya çıktı." (Mayt. 108 19/22).

2. *Sonra* anlamında kullanılan *kin* son çekim edatının semantik işlevi *ok/ök* ile pekiştirilebilir. Bu tür tümcelerde (25)[90] *Ok+kin* birleşenleri ile E_1'in (*Munça titükte ök kin)* hemen arkasından E_2'nin (*yagdı erdini yinçü barça)* gerçekleştiğine ya da gerçekleşeceğine işaret edilir.

3. *Sonra* anlamında kullanılan *ötrü* son çekim edatının işlevi *ok/ök* ile pekiştirilebilir. Bu tür tümcelerde de (29)[91] *Ok+ötrü* birleşenleri ile E_1'i (Bo munça sav sözleyü tüketdükte ök ötrü) zaman aralığı olmaksızın E_2'nin (altun öŋlüg kırtışlıg otuz iki lakşanlıg körü kanınçsız körklüg meŋizlig bolup) izlediği bilgisine ulaşılır.

4. Eski Uygur Türkçesinde *Fiil+{-DUkDA}* ile oluşturulan yan tümceciğin başına *nasıl* anlamındaki *kaltı* soru zamirinin eklendiği böylelikle *en kısa sürede; ...-r…-maz (as soon as)* anlamında zaman zarflarının oluşturulduğu ifade edilir (Schulz, 1978: 60-61):

(44) ***Kaltı*** *men ögsüz bolup sizlerni* **bilmez boltukta** *üzüksüz ud koyn toŋuz takıgu kaz ödirek bo mundag tınlıglar bir künde üç kata kelip aşunmaklaşu tegip meni ısururlar sokarlar.* "Aklımı kaybedip sizleri ***tanımaz olduğumda (olur olmaz)*** sığırlar, ördekler koyunlar, domuzlar, tavuklar, kazlar, ördekler (ve) bunun gibi canlılar günde üç defa gelip (beni) ısırırlar sokarlar." (AY Süü 102 397/402).

Bu bağlamda 32. tümce de ifade edildiği gibi tercüme edilebilir:

Kaltı *anta* ***tegdükte*** *inisi birle kavıştı.* "Oraya ***ulaşır ulaşmaz*** küçük kardeşiyle kavuştu." (İKP 51 6/7).

5. Schulz çalışmasında *Fiil+{-DUkDA}* formu ile oluşturulan yan tümceciğin başına *ne* soru zamirinin de getirildiğini ancak yeterli materyalin olmaması sebebiyle [-DUkDA]'nın *ne* ile birlikte kullanıldığı yapıya net bir anlam vermenin mümkün olmadığını belirtir. Araştırmacı verilen örnekten yola çıkarak *Ne…Fiil+{-DUkDA}*

[90] Munça **titükte ök kiŋ** yagdı erdini yinçü barça. "Bütün bunları ***der demez,*** mücevher [ve] inci her taraftan yağmış." (AYS 62 0183/0185).

[91] *Bo munça sav sözleyü* ***tüketdükte ök ötrü*** *bo biş çöptik yavlak üddeki neçe tınl(ı)glar erserler olar barça bir yaŋlıg altun öŋlüg kırtışlıg otuz iki lakşanlıg körü kanınçsız körklüg meŋizlig bolup…* "Bu gibi söz söylemeyi ***tamamladıktan hemen sonra*** beş bulanıklık kötü zamanda ne kadar canlı varsa onların hepsi aynı şekilde altın renkli otuz iki alametli bakmaya doyulmaz, güzel görünüşlü oldu." (AYS V. Kitap 222/223 0859/0864).

formunun *"en kısa sürede; ...-r…-maz" (as soon as)* anlamını taşıyabileceğini ifade eder (Schulz, 1978: 61):

Ne** bo bayagut oglın **kördükte ötrü** ol umunçlug köŋülin tetrü körüp közlerin ançakıa yme öŋi kitermedin tetrü körü yattılar.* "Onlar (balıklar) Sresthinin oğlunu ***görür görmez, onlar büyük bir ümitle ona baktılar ve orada gözlerini hiç ayırmadan yattılar." (AYS IX. Tegzinç 138 0826/0829)

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde öncelik-sonralık anlam ilişkisinin -yukarıda ifade edilenler dışında- kimi özel formlarla sağlandığı görülmektedir. Kimi tümcelerde E_1'in, *-DIktAn sonra* anlamına gelen *{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}+ötrü* formuyla işaretlendiği görülmektedir. Bu tip tümcelerde de temel tümcecikte yer alan fiilin işaret ettiği eylem ile yan tümcecik fiilinin işaret ettiği eylem arasında zaman aralığının bulunmadığı görülmektedir. Zira *ötrü* son çekim edatının kullanıldığı 16.tümcede[92] E_1'i (tütsüg yıdın tuy-) E_2'nin izlediği söylenebilir. (27).tümcede[93] E_1'i (töpün yükün-) E_2 (kerti körki yitlinip toyın dıntar körki belgülüg bol-) izlemektedir. 45. tümcede de E_1'in (y(a)rlıgıg y(a)rlıka-) hemen arkasından E_2 (örü tur-) gerçekleşmiştir:

(45) *Bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan munı munçulayu nomlug y(a)rlıgıg **y(a)rlıkatukta ötrü** ol t(e)ŋri kızı aŋsız ulug ögrünçlüg sevinçlig bolu teginip ikileyü yene olurmış orunıntın örü turup…* "Tam bilge tanrı tanrısı, bunu bu şekilde dharmalı vaazı ***buyurduktan sonra*** o zaman, o tanrı kızı pek fazla mutlu olup tekrar oturduğu yerinden ayağa kalkıp…" (AYS V. Kitap 218 0803/0808).

Bu durumda *{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA} ötrü* formu ile genişletilen yan tümceciğe ait fiil her ne kadar *-DIktAn sonra* şeklinde yorumlansa da yine de söz konusu tümce izleme tümceleri arasında değerlendirilmelidir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde birleşik yapıyı oluşturan katmanlar arasında öncelik-sonralık anlamının *Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+*

---

[92] *Tütsüglüg kuşatrelar b(e)lgürüp ol kuşatrelarıg körüp tütsüg yıdın **tuyduklarınta ötrü** ol kuşatrelartın altun öŋlüg y(a)ruklar ünmişin körg(e)yler*. "Tütsülü gölgelikler belirip o gölgelikleri, sayvanları görüp tütsü ***kokusunu duyduktan sonra*** o gölgeliklerden altın renkli ışıkların yükseldiğini görecekler." (AYS VI. Kitap 101 0488/ 0492).

[93] *Bu munça sav sözlep süzük köŋülin yinçürü **töpün yüküntükte ötrü** tözün maytrı bodisvtnıŋ kerti körki yitlinip toyın dıntar körki belgülüg boltı.* "Bunca sözleri söyleyip temiz bir gönülle eğilerek ***secdeye vardıktan sonra*** asil Maytrı Bodhisattva'nın dünyevi vücudu kayboldu (ve) rahip vücudu belirdi." (Mayt. 65 10/14).

{+DA} + berü formuyla da verilebildiği görülmektedir. *Başlangıç tümcesi* olarak adlandırılan (Banguoğlu, 2015:577) bu tür tümcelerde temel tümceciğin kılışı için söz konusu form, bir başlangıç zamanını ifade etmektedir. Bu bağlamda (23).tümcede[94] E_1 (kertü teŋrig arıg nomug bil-) öncelik, E_2 (eki yıltızıg üç üdki nomug biltim(i)z) sonralık ifade etmektedir. Aynı zamanda söz konusu tümcede E_2 için E_1, başlangıç zamanına işaret eder. (24).tümce de[95] yine bir başlangıç tümcesi olarak değerlendirilmelidir. Zira öncelik-sonralık ifade eden tümcede E_1 (On ç(a)hşap(a)t tut), E_2 (üç agzın üç köŋlün üç elgin bir k(a)m(a)g özün tüketi tut-) için başlangıç zamanını ifade etmektedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde katmanlar arasında öncelik-sonralık anlamına *Fiil+{-DUkDA}+ aşnu(ça)* formuyla da ulaşılabildiği görülmektedir. Diğerlerinden farklı olarak bu formda temel tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylem E_1, yan tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylem E_2 olarak belirlenir. Bu bağlamda (26).tümcede[96] eş zamanlı gerçekleşen ve bu sebeple E_1 şeklinde işaretlenen eylemler (bo burhanlar atın bo bodis(a)t(a)vlar atın atayu= süzük <kirtgünç> köŋülin yükünü=ince tip tizünler) öncelik, E_2 şeklinde işaretlenen eylemler (okımak=ötünmek) sonralık ifade etmektedir. Bu şekilde bir anlam ilişkisi aşağıdaki örnek tümcede de mevcuttur:

Ay [er]-e bizni sini algalı ***[ıt]-dukta aşnuça*** *an bitigde körtiler.* "Ey kişi, bizi sizi almak için ***göndermeden önce*** yazılı kayda baktılar." (AY Süü 86 142/145).

Katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisine *Kaçan…Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}(ötrü)* formlu birleşik yapılı tümcelerde de rastlanmaktadır. Söz konusu form ile kurulan tümcelerde E_1'i E_2'nin izlediği görülmektedir. Nitekim (35).tümcede[97] E_1'i (yuna tüke-) E_2 (tök-); (39).tümcede[98] E_1'i

---

[94] *Sekizinç kertü teŋrig arıg nomug* ***biltükümüzde b(e)rü*** *eki yıltızıg üç üdki nomug biltim(i)z.* "Sekizinci olarak gerçek tanrıyı temiz öğretiyi ***tanıdığımızdan beri*** iki özü üç devirli öğretiyi öğrendik." (Huast. 85 194/197).

[95] *On ç(a)hşap(a)t* ***tutdukumuzda b(e)rü*** *üç agzın üç köŋlün üç elgin bir k(a)m(a)g özün tüketi tutmak k(e)rgekti.* "On emri ***kabul ettiğimizden beri*** üç ağız, üç düşünce üç el ve bütün bir benliğin tamamıyla (bu on emre) uymak gerekliydi." (Huast. 86 230/233).

[96] ***Okıdukda ötündükde aşnuça*** *bo burhanlar atın bo bodis(a)t(a)vlar atın atayu süzük <kirtgünç> köŋülin yükünü ince tip tizünler.* "***Okuyup benden dilemeden önce*** bu Budaların, Bodis(a)t(a)vların adlarını anarak samimi (bir) kalple hürmet ederek şöyle desinler." (AY VIII 274/275 520/525).

[97] ***Kaçan yuna tükedükde*** *ol yunmış suvug mantal içinteki aş içgü birle suvta töksün.* "***Yıkanma (işlemi) biter bitmez*** bu yıkandığı suyu alan içindeki yiyecek içecekle birlikte döksün." (AY VII 140 456/459).

[98] ***Kaçan*** *bars öskinte* ***tegdükte ötrü*** *ol üdün bo agır ulug yağız yer altı törlügin tepredi kabşadı.* "Kaplanın yanına ***gelir gelmez*** bu ağır büyük yağız yer altı türlü titredi." (ABH 90 278/280).

(teg-) E_2 (tepre-kabşa-) izlemektedir. Buna benzer semantik ilişki (40), (41).tümcelerde katmanlar arasında mevcuttur.

2.1.1.6.3.2. *Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi

{-DUkDA} morfemi katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin yanında eş zamanlılık anlam ilişkisi de kurmaktadır. Eş zamanlılık anlam ilişkisinin bulunduğu tümcelerde {-DUkDA} morfemi *-dIğI zaman* ya da *[-ken]* şeklinde tercüme edilebilir. Bu tip tümcelerin anlamlandırılmasında fiillerin kılınış değeri de oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira süreç içermeyen [+SS] kılınış değerine sahip bir fiilin başka bir fiille eş zamanlı gerçekleşmesi beklenemez. Bu sebeple eş zamanlılığın şartlarından biri de fiillerden birinin süreç ifade etmesi gerektiğidir. Ayrıca eş zamanlı gerçekleşen her eylemin aynı anda başlayıp bitmesi beklenemez. Kimi durumda E_1 ile E_2 zaman çizgisinde aynı noktada başlayıp aynı noktada sonlanabilir (paralellik). *Paralellik* içeren eş zamanlı tümcelerde süreç ifade eden fiillerin bulunması şarttır. Kimi durumda da E_1'in gerçekleşmesi sırasında E_2 gerçekleşir ve biter (içerme). *İçerme* ifade eden tümcelerde de E_1'in süreç ifade eden bir fiilden, E_2'nin de [+SS] kılınış değerli bir fiilden oluşması gerekir. Son olarak E_1 ile E_2 gerçekleşirken zaman çizgisinde herhangi bir noktada buluşabilir (örtüşme).

Bu bağlamda (4).tümcede[99] [-SV] kılınış değerine sahip *kışla-* (E_1) fiili zaman çizgisinde bir noktadan başlayıp belli bir süreç içerisinde devam ederken E_2 (yot bol-) gerçekleşmiştir. Bu sebeple (4).tümcede katmanlar arasında eş zamanlılığın bir alt basamağı olan örtüşme ilişkisinin var olduğu söylenebilir. (5).tümcede[100] *şad er-* haller (states) kategorisine giren ve bu sebeple [-SV] kılınış değerine sahip yüklemcil bir ögedir. Söz konusu tümcede H_1 (şad ertim) zaman çizgisinde E_2'den (olor-) önceki bir noktaya konumlandırılmıştır ve H_1 süreç içerisinde devam ederken E_2 gerçekleşmiştir. Bu sebeple (5).tümcede örtüşme anlam ilişkisi mevcuttur. (6).tümcede[101] ise temel

[99] *Amgı korıgan* ***kışladukda*** *yot boltı*. "Amgı kalesinde ***kışladığımız zaman*** kıtlık baş gösterdi." (BK D 31).

[100] Eçim kagan ***olortokda*** özüm tarduş bodun üze şad ertim. "Amcam hakan ***tahta çıktığında*** ben Tarduş halkının başında Şad'dım."(KT D 17).

[101] *Kaŋım kagan* ***uçdokda*** *inim kül tigin yeti yaşda kaltı.* "Babam hakan ***vefat ettiğinde*** küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşındaydı." (KT D 30).

tümceciğe ait fiilin işaret ettiği durum (yedi yaşta kal-) devam ederken yan tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylem (uç-) gerçekleşmiş ve bitmiştir. Bu sebeple söz konusu tümcede katmanlar arasında eş zamanlılığın bir alt basamağı olan içerme ilişkisinin var olduğu söylenebilir. İçerme ilişkisinin oluşmasında *uç-* fiilinin [+SS] kılınış değerine sahip olmasının payı büyüktür. (11).tümcede de[102] E_1'in (ayaların yad-) zaman çizgisinde başladığı noktadan itibaren E_2'nin de (kamag tınl(ı)glar küsüşin kanturdaçı bol-) gerçekleştirilmesi istenmektedir. Bu sebeple söz konusu tümcede katmanlar arasında eş zamanlılığın bir alt basamağı olan paralellik ilişkisinin var olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak {-DUkDA} morfeminin kullanıldığı tümcede katmanlar arasında sadece öncelik-sonralık anlam ilişkisi değil aynı zamanda eş zamanlılık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin bulunduğu tümceler aynı zamanda izleme tümceleri olarak değerlendirildiğinden söz konusu morfem *-IncA* olarak tercüme edilmiştir. Özellikle *ok/ök* pekiştirme edatının kullanıldığı formlarda izleme anlamı oldukça belirgindir. {-DUkDA} morfeminin ö*trü* son çekim edatı ile genişletildiği örneklerde de yine eylemler arasında izleme anlamının bulunduğu görülmektedir. Eylemler arasında eş zamanlılık söz konusu ise söz konusu morfem *-dIğI zaman* ya da *[-ken]* şeklinde anlamlandırılmıştır. Ayrıca birleşik tümcelerde göreceli zaman anlamını doğru bir şekilde yorumlayabilmek için fiillerin kılınış değerini de göz önünde bulundurmak gerekir.

2.1.1.7. {-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+Durum Morfemi+(Son Çekim Edatı)

Türk runik harfli metinlerden itibaren işlek olarak kullanılan {-mIş} morfemi tümcede eklendiği fiilin genel olarak isim, sıfat ve yüklem işlevinde kullanılmasına neden olmaktadır (Eraslan, 1980: 105; Gabain, 1988: 81; Tekin, 2016: 156). Bunun yanı sıra {-mIş}, kimi durum morfemleri ile birlikte kullanıldığında ait olduğu birleşik yapılı tümcenin zarfı olarak da işlev görebilmektedir.

{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(son çekim edatı) ve *{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(son çekim edatı)* şeklindeki formlar,

[102] ***Ayaların yaddukta*** *tüü türlüg ertini yinçü yagıtıp kamag tınl(ı)glar küsüşin kanturdaçı bolzunlar* "***Ayalarını yaydıklarında*** pek çok, türlü mücevher, inci yağdırıp bütün canlıların isteğini tatmin edecek olsunlar." (AY III. Kitap 56 22a 15/18).

katmanlar arasında göreceli zaman anlamının oluşumuna neden olan birleşik yapılı morfemlerdir.

2.1.1.7.1. {-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)

Türk runik harfli metinlerde rastlanılmayan ancak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın bir şekilde kullanılan birleşik yapılı bir morfemdir. {-mIşDA} birleşik yapılı morfemin sentaktik ve semantik işlevi ile kendisini meydana getiren her bir birleşenin (-mIş+DA) tek başına üstlendiği sentaktik ve semantik işlev birbirinden farklıdır.

2.1.1.7.1.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.7.1.1.1. Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) Formlu Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Uzamsal, zamansal vb. anlam ilişkisi içeren yan tümceciğin dış katman (peripheral) göreviyle kullanıldığı yapılarda birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiği bilinmektedir. Ayrıca yan tümceciğe ait fiile eklenen eğik durum (oblique case) morfemi, iyelik morfemi ve kimi durumlarda son çekim edatı tümcenin bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Birleşik yapı içerisinde zaman zarfı işlevinde kullanılması *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* formu ile oluşturulan yan tümceciklerin dış katmana yerleştirilmesine neden olmaktadır. Dış katmanda yer alan yan tümcecik, aynı zamanda temel tümceciğin zorunlu bir üyesi değil, seçime bağlı bir üyesidir. Tümceciksel katmanların birleşiminden meydana gelen yapıda {-mIşDA}'nın eğik durum morfemi taşıması söz konusu yapıyı bağımlı kılar. Bu durumda (1).birleşik yapıda *borlukta tegmişte*; (2).birleşik yapıda *tıngalı olormışta ve* 3.birleşik yapıda *kindiknıŋ tagtın yıŋakınta tegşilip yorımışta* tümcecikleri, temel tümceciği zaman anlamı ile nitelemektedir. Bu sebeple her bir yan tümcecik, özne ya da nesne gibi temel tümceciğin zorunlu bir üyesi değildir. Bu durum {-mIşDA} ile kurulan yan tümceciklerin tek başına bir tümcecik değeri taşıdığının göstergesidir.

(1) *Borlukta* ***tegm(i)şte*** *borlukçı erke ınçe tip tedi.* "Bağa ***varınca*** bağcıya şöyle dedi." (İKP 67 11/12).

(2) *Tıngalı* ***olormışta*** *'eŋ ulugı tegin iki inileriŋe ınçe tep tedi*. "Dinlenmeye ***oturduklarında*** en büyük prens iki küçük kardeşine şöyle dedi." (ABH 77 88/90).

(3) *Kindikniŋ tagtın yıŋakınta* ***tegşilip yorımışta*** *yiil mhabud tözlüg yaşıl öŋlüg yiil yüreknin kündin yıŋak tamguknıŋ kidini töpüniŋ öŋdüni burunnuŋ yütiŋe tegzinip yorır.* "Göbek deliğinden kuzeye doğru ***dönüşüp hareket ettiğinde*** yeşil renkli rüzgar, rüzgar unsurundan kalbin güneyine, damağın batısına, saç ayrımın doğusuna ve ardından burun deliğin içine girecektir." (Tot. 120 541/545).

2.1.1.7.1.1.1.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}* Formunun Son Çekim Edatı ve/veya Soru Sözcükleri İle Kullanımı

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-mIşDA} morfeminin son çekim edatı ile genişletilmiş şekillerine çok sık rastlanılmaktadır. Bu tür tümcelerde *berü ve kin* gibi son çekim edatları ile genişletilen morfem ile bir edat grubu oluşturulmuş ve bu sayede temel tümcecik zaman anlamı ile nitelenmiştir. Bu bağlamda oluşan yeni yapı, tümceciksel katmanların birleşmesinden meydana gelmiştir. {-mIşDA}'nın eğik durum morfemi yanında kimi tümcelerde son çekim edatı ile genişletilmesi söz konusu yapıyı bağımlı kılmaktadır:

(4) *Yir t(e)ŋri* ***törümişte berü*** *bay yime bar yok çıgay yime bar.* "Yer gök ***yaratıldığından beri*** zengin de var yoksul da var." (İKP 29 8/11)

(5) *Ançama yarasınçıg utun karımak sen kim* ***togmışta berü*** *altm(ış) yaşka tegi küç küsün et kan üstelü ökliyü turdı.* " Ne kadar iğrenç ve kabasın, sen ihtiyarlamak! ***Doğduğundan beri*** altmış yaşına kadar güç kuvvet, et kan, hep artıp çoğalıp durdu." (Mayt. 59 39/42).

(6) *Dandirata ed nom sanınça yogun inçke* ***siŋmişte kin*** *yaruk yaşuk kooşa bışırunmaklıg etöz odgurak yaruyur.* "Tantrada madde ve maneviyat sayısınca kalın inceye ***battıktan sonra*** aydınlık (olan) iki türlü gerçekleştirilecek vücut kesinlikle ışıldar." (Tot. 15 32/33).

(7) *Olar* ***barmış[ta] kin ötrü*** *mn inç boltum…* "Onlar ***gittikten sonra*** sakinleştim." (AY Süü 104 428/429).

Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA} formu ile oluşturulan yan tümcecikler kimi soru sözcükleri ile birlikte kullanılabilmektedir. Bu kullanıma örnek olarak verilebilecek *Kaçan…Fiil+{-mIşDA}+ kin* formunda yan tümcecik, temel

tümceciği zaman anlamı ile nitelemektedir. Bu sebeple söz konusu yapı bulunduğu birleşik yapının dış katmanında yer almaktadır:

(8) ***Kaçan yunmışta kin*** *yaŋı arıg ton kedip mantaltın ünüp bir arıg ev içinte kirip ulug y(a)rlıkançuçı köŋülüg yügerü kılıp ayıgdın tidilip edgüte yaratınguka köni oŋaru süzük köŋül turgursun.* " ***Yıkanma bittiğinde*** yeni, temiz elbise giyip alandan çıkarak temiz bir eve girsin! Ve yüce merhametli gönlünü kötülüklerden sıyırarak iyilik üzerine yaratılmışlara dosdoğru, saf duygular beslesin." (AY VII 140 459/464).

Metinlerde tanıklık edilen bir diğer form *Ne…Fiil+{-mIşDA}+ ok* şeklindedir. Temel tümceciğin dış katmanına yerleştirilen yan tümcecik, gerek soru sözcüğü gerekse durum morfemi ile kendini temel tümceciğe bağımlı kılar:

(9) ***Ne*** *tyan* ***tutmışta ok*** *yir suv altı türlüg tebreyür.* " Tyan (ipini) tutar tutmaz dünya altı defa titrer." (Mayt.107 5/7)

Taranan metinlerde *Neçete birök… Fiil+{-mIşDA}* formunun yer aldığı birleşik yapılara da tanıklık edilmiştir. Temel tümceciği zaman anlamı ile niteleyen yan tümcecik temel tümceciğin dış katmanına yerleşmiş ve tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur:

(10) ***Neçede birök*** *ol ilig han nomçıg ötünüp nomlaguluk oronka* ***agtınmışta*** *ol ilig han biz üçün tütsüg urup bo nom erdinike nomladaçı nomçıka agır ayag kılzun.* "***Ne vakit*** o hükümdar öğretmenini davet edip (öğretiyi) ***açıklayacağı yere çıktığında*** bizim için (krallar) tütsü yakıp bu öğreti mücevherini öğretecek öğretmene saygı göstersin." (AYS VI. Kitap 98/99 0457/0461).

Birök (kim kayu)…Fiil+{-mIşDA}, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıların oluşmasına neden olan bir diğer formdur:

(11) *T(e)ŋrim* ***birök*** *ol m(e)n* ***ötünmişde*** *kayu kişi tutgalı sakınsar…ç'et'öz küzetgülük bo darning sözlezünler.* "Tanrım ***eğer*** ben ***açıkladığımda*** bazı insanlar gerçekleştirmeyi düşünse…vücudu korumak için bu dhārani'yi söylesinler." (AYS VI. Kitap 129 0865/0868).

(12) ***Birök kim kayu*** *tınl(ı)g kişi bo kutlug d(a)r(a)nig sözleyü m(i)ni* ***okıyu teginmişte*** *m(e)n ötrü olarnıŋ okıyu ötünmiş ötüglerin eşidip olarka yakın barıp küsemiş küsüşlerin kanturgay m(e)n* "***Her kim*** bu kutlu daraniyi söyleyerek beni

çağırdığında ben onların dilemiş olduklarını işiterek onlara yaklaşıp bütün arzularını yerine getireceğim." (AY VIII 280 573/ 579).

Sonuç olarak *Fiil+{-mIşDA}* formunun yer aldığı tümceler; söz konusu formun *berü, kin, basa* son çekim edatı ile genişlediği tümceler ve *Kaçan…FİİL+{-mIşDA}+ kin, Ne…Fiil+{-mIşDA}+ok, Neçete birök…Fiil+{-mIşDA}, Birök (kim kayu)…Fiil+{-mIşDA}* formunun yer aldığı tümceler "*Tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıda yan tümcecik uzamsal, zamansal vb. anlam ilişkisi içeren dış katman (peripheral) göreviyle kullanılır; son çekim edatının ya da eğik durum morfeminin bulunması birleşimin tümceciksel katmanda gerçekleştiğini gösterir.*" *(Watters, 1993: 542)* yargısından yola çıkarak tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılardan kabul edilmiştir.

2.1.1.7.1.1.1.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Dış Katmanda Öznenin İfade Edilme Şekli

{-mIşDA} morfeminin yer aldığı yan tümceciğin genel olarak kendi öznesine sahip olması tümceciksel katmanlı birleşmelerinin doğal bir sonucudur. Ancak söz konusu morfemle oluşturulan yan tümcecikte öznenin ifade edilme şekli tümceden tümceye değişkenlik gösterebilmektedir.

{-mIşDA} morfeminin yer aldığı yan tümceciğin kendine ait özneyi birkaç şekilde işaretlediği görülmektedir:

1. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-mIşDA} morfeminin çoğunlukla iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi almadığı görülmektedir. {-mIşDA} morfeminin herhangi bir şahıs morfemi almadığı durumlarda yan tümceciğin öznesi bir isim ya da bir zamir ile işaretlenebilmektedir. Bu sebeple bu tür tümcelerde {-mIşDA} ile oluşturulan gerundiumların açık özne (explicit subject) taşıdığı söylenebilir. Nitekim (13).tümcede *ol ogul*, (14).tümcede *ogulum*, (15).tümcede *öŋ,* (16).tümcede *ün,* (17).tümcede *tatıg,* (18).tümcede *suv,* (19).tümcede *oot,* (20).tümcede *yeel,* (21).tümcede *bilig,* (22).tümcede *Kaşip burkan,* (23).tümcede *men* {-mIşDA} morfeminin eklendiği fiilin öznesi olarak işlev görmektedir:

(13) *Ol ogul* ***togmışta*** *evinte ptpdi sögüt belgülüg boltı.* "Bu oğul ***doğduğu zaman*** evinde bir ptpdi ağacı zuhur etti." (Mayt. 113 1/2)

(14) *Ogulum **yaŋı bolmışta** ögrünçüm sevinçim az erdi.* “Oğlum ***yeni doğduğunda*** sevincim az idi.” (ABH 101 426/429)

(15) *Öŋ ünke **siŋmiş üdte** köz üze yinçke öŋig körü umaz (16) ün yıdka **siŋmişte** burun yıd tuymaz (17) tatıg böritigke **siŋmişte** til tatıg tuymaz…(18)* suv {od}ootka ***siŋmişte*** agız burun kurıyur birerte buruntın agıztın suv akar tamgak kurıyur (19) oot yelke ***siŋmişte*** ’elig adak sogışur (20) yeel biligke ***siŋmişte*** közi alarıp uzun tın alıp ’elig adak tepinür (21) bilig ençke ***siŋmişte*** tört kşanta tört tört bilge bilig yaruyur. “(15) Renk sese ***battığı zaman*** göz ile ince rengi göremez; (16) ses kokuya ***battığında*** burun kokuyu hissetmez; (17) tat dokunmaya ***battığında*** dil tat almaz. (18) Su ateşe battığında ağız (ve) burun kurur bazen de burundan (ve) ağızdan su akar boğaz kurur (19) ateş rüzgâra ***battığında*** el ayak soğur (20) rüzgar bilgiye ***battığında*** gözü kamaşıp uzun nefes alıp el ayak tepinir (21) bilgi huzura ***battığında*** dört anda dört bilgelik parlar.” (Tot. 15/17 38/48).

(22) *Kaşip burkan **nırvanka barmışta berü** evrilmedük nomlug tilgen branas kent uluşta tevirdi*. “Kāşyapa burkan ***Nirvāna’ya vardığından beri*** döndürülmeyen din tekerleğini Benares şehrinde döndürdü.” (Mayt. 62 10/13).

(23) *Ötrü ol üdün m(e)n bo savlarıg **bilmişte kin** ol kişiniŋ evinte ışın tarıgın edin tavarın aşın içgüsin asa üklitü tegingey m(e)n.* “Sonra ben bu sözleri ***duyduğumda!*** O kişinin evindeki mahsulünü, malını mülkünü, yiyecek içeceğini artıracağım.” (AY VIII. Kitap 273/274 514/518).

2. {-mIşDA} morfeminin eklendiği fiil iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi alırken aynı zamanda yan tümceciğin öznesi yalın halde bir isim ya da zamir tarafından işaretlenebilmektedir. (24) ve (25).tümcede yan tümceciğe ait fiiller iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi alırken (öritmişlerinte-24; kelmişimizde-25) aynı zamanda söz konusu yapıların öznesi bir isim (Bodis(a)t(a)vlar-24) ve bir zamir (biz-25) ile işaretlenmiştir. Bu sebeple bu tür tümcelerde gerundiumun, açık öznelere (explicit subject) sahip olduğu söylenebilir:

(24) ***Bodis(a)t(a)vlar*** *başdınkı oronka **köŋül öritmişlerinte** sukançıg erdini atlıg samadi dyanıg öritürler ikinti oronka **köŋül öritmişlerinte**.. onunç oronka **köŋül öritmişlerinte**...*“***Bodhisatvalar*** baştaki yere ***gönül beslediğinde*** sevimli cevher adlı samadhi dhyanayı yükseltirler. İkinci yere ***gönül beslediğinde***..onuncu yere ***gönül beslediklerinde***…” (AY IV.Tegzinç 524/526 2997/3027).

(25) *Yana **biz** enetkektin **kelmişimizde** sindu ögüz suvın keçer erken bir yük nom suvda kaldı erdi.* "Bu arada Hindistandan geldikten sonra ***biz*** İndus Nehri'ni geçerken bir yük kitap suda kaldı." (HT 2020-2023) (Schulz, 1978: 71)

3. Kimi tümcelerde öznenin, tamlayanda yer alan isim ya da zamir ve gerundiumda yer alan iyelik kökenli şahıs morfemi ile işaretlendiği görülmektedir. (26).tümcede tamlayanda yer alan sözcük grubu (bo sansardakı tınlıglarnıŋ) aynı zamanda yan tümceciğin öznesi olarak işlev görmektedir. Bu sebeple (26).tümcede {-mIşDA} ile kurulan gerundiumun aynı zamanda açık özne taşıdığı söylenebilir:

(26) *Burkan atı kötrülmişler yme **bo sansardakı tınlıglarnıŋ** munçulayu **ayur ötünmişlerinde** mundak sakındı*. "Buddhayı yüceltenler de ***samsaradaki canlıların*** bu şekilde konuşmalarından sonra böyle düşündüler." (AY II 146 0844/0846).

4. {-mIşDA} morfemli fiillerin özneleri kimi zaman herhangi bir iyelik kökenli şahıs morfemi, isim ya da zamir aracılığıyla işaretlenmeyebilir. Bu tür tümcelerde gerundiumların özneleri bitimli fiile ait şahıs morfemine bakılarak belirlenebilmektedir. (1).tümcede yan tümceciğe (borlukta tegmişte) ait özne ile (27).tümcede yan tümceciğe (Et'özin uz etmişte kin) ait özne, bitimli fiillerin işaret ettiği şahıs (o Ø) ile ortaktır:

(27) *Et'özin **uz etmişte kin** süü çerig tümegi üze terin kuvragın etip tümep ötrü k(e)ntü özi yürüŋ kuşatre tütsüg hua çeçekler birle eliginte tutup oyunın bedizin etiztürüp yadagın yorıyu ordo kapıgınta taşdın ünüp ertiŋü agır ulug sakınçın atl(ı)g maŋgallıg törölerig kılturu ol nomçıka utru barmış k(e)rgek.* "Vücudunu ustaca ***süsledikten sonra*** ordusunu, topluluğunu askeri bir düzen ile düzenleyip sonra kendisi beyaz bir gölgelik ile tütsü ve çiçekleri elinde tutup şarkılar çaldırıp yaya olarak yürüyüp saray kapısından dışarı çıkıp son derece büyük bir farkındalıkla Maŋgallıg yasaları gerçekleştirip o (dharma) öğretmeni ile karşılaşmalı." (AYS VI. Kitap 0319/0329).

Taranan metinlerde {-mIşDA} ile oluşturulan yan tümcecikte özne yalın bir isim, zamir, tamlayan ya da o tümcede yer alan bitimli fiilin taşıdığı şahıs morfemi ile ifade edilebilmektedir. Özneyi ifade etme şekli farklılık gösteren bu tümcelerin ortak özelliği tamamının tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı içerisinde yer almasıdır.

2.1.1.7.1.1.1.3. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu

Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) formu ile oluşturulan yan tümcecik ile temel tümceciğin özne paylaşımı ölçüt alındığında taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde iki farklı tümce tipi ile karşılaşılmaktadır:

1. Kimi tümcede birleşik yapıyı oluşturan katmanların öznesi ortaktır. Nitekim (1), (8) ve (28).tümcede *o-Ø*, (29).tümcede *otaçı, (30).*tümcede *Teŋri teŋrisi burkan* her iki katmanın ortak öznesi olarak işlev görmektedir:

(28) ***Yana ok yanmışta*** *maha muduranı yene bışurungu ol*. "***Yeniden döndüğünde*** büyük kurtuluşu tekrar gerçekleştirecektir." (Tot. 34 191/192)

(29) *Munçulayu adırtlıg* ***bilmişte kin*** *otaçı ol ok üdlerniŋ yonınça otın birip emlezün aşın içgün ot emin şaşurmatın üdinçe.* "Hekim, bu şekilde, ayrıntılarıyla [tedavi yöntemlerini] ***anladıktan hemen sonra*** tedavide uygulasın mevsimlerin uygunluğunu dikkate alarak ilaçları hazırlayıp yiyecek, içecek ve ilacı hatasız olarak zamanına göre." (AYS IX. Tegzinç 115 0629/0632).

(30) *Teŋri teŋrisi burkan* ***nırvanka barmışta kin*** *şazanta ulug tusu kıltılar.* "Tanrılar Tanrısı Burkan ***Nirvana'ya ulaştıktan sonra*** dine hizmet etti." (Mayt. 44 43/45).

2. Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* formu ile oluşturulan birleşik yapılı tümcelerin çoğunda her bir katmanın farklı özneye sahip olduğu görülmektedir. Bu durum tümceciksel katmanlı birleşimlerin doğal bir sonucu olarak yorumlanabilir. Temel tümcecik ile aynı özneyi paylaşmayan gerundiumlu yapı kimi zaman örtük özneye (implicit subject) sahiptir. Bu tür birleşik tümcelerde yan tümceciğe ait özneyi tespit etmenin yolu konteksti gözden geçirmektir. Nitekim (2).tümcede *Tıngalı* ***olormışta*** *'eŋ ulugı tegin iki inileriŋe ince tep tedi*. *"Dinlenmeye* ***oturduklarında*** *en büyük prens iki küçük kardeşine şöyle dedi." (A.B.H. 77 88/90)* dış katmana ait özne (onlar) temel tümceciğin öznesinden ('eŋ ulugı tegin) farklıdır. (5).tümcede ***togmışta berü*** *altm(ış) yaşka tegi küç küsün et kan üstelü ökliyü turdı. "****Doğduğundan beri*** *altmış yaşına kadar güç kuvvet, et kan, hep artıp çoğalıp durdu."* (Mayt. 59 39/42)

yine dış katmana ait özne (sen) temel tümceciğin öznesinden (küç küsün et kan) farklıdır. Örneklerde temel tümcecik ile aynı özneyi paylaşmayan dış katmanların, kendi içinde herhangi bir özne işaretleyicisi de almadığı görülmektedir. Bu durumda (2), (5) ve (9).tümcelere ait dış katmanların öznesi kontekste göre belirlenmek zorundadır.

Temel tümcecik ile aynı özneyi paylaşmayan gerundiumlu yapının kimi örneklerde de açık özneye (explicit subject) sahip olduğu görülmektedir. (13).tümcede dış katmanda yer alan gerundiumlu tümceciğin öznesi (ol ogul) temel tümceciğin öznesinden (ptpdi sögüt) farklıdır ve sözlüksel olarak işaretlenmiştir. (31) ve (32).tümcelerde temel tümcecikten farklı bir özneye sahip olan gerundiumlu tümceciklerin özneleri (tört m(a)haraaça-31; ol kirtütin kelmiş ulug bahşi-32*)* sözlüksel olarak işaretlenmiştir:

(31) *Tört m(a)haraaça t(e)ŋriler t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanıg munçulayu* ***öge tüketmişte kin ötrü*** *tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan yme şlok takşutın tört m(a)haraaça t(e)ŋrilerke inçip yanturu ınçe tep yarlıkadı.* "Dört Mahārāja Tanrılar Tanrısı Budayı bu şekilde ***övmeyi tamamladıktan sonra*** mükemmel bilge Tanrı Tanrısı Buda da şiirle dört Mahārāja Tanrılara şöyle yanıt verdi." (AYS VI. Kitap 153/154 1163/ 1169).

(32) *Ol kirtütin kelmiş ulug bahşi* ***nirvanka kirü y(a)rlıkamışta kin*** *ol ugurta yirtinçüte suçati atl(ı)g beg erti. "*O, hakikatten gelen yüce üstad, ***nirvanaya girdikten sonra*** o vakitlerde o kıtada Sujata adlı bir hükümdar varmış." (AYS IX. Tegzinç 47/48 0045/0049)

Sonuç olarak yan tümcecik fiili ile temel tümcecik fiili hem eş-gönderimli (co-referential) özneye sahip olduğundan hem de farklı özne taşıyabildiğinden *Fiil+{-mIşDA}* formu *değişken özneli gerundium (varying-subject converbs)* (Nedjalkov, 1995: 110-111) kategorisinde değerlendirilmelidir.

2.1.1.7.1.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) formunun yer aldığı tümcelerde bilgi yapısı iki şekilde değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki söz konusu formun bir bütün olarak temel tümcecikte yer alan yükleme

göre konumu; diğeri de yan tümceciği oluşturan ögelerin *Fiil+{-mIşDA}* gerundiumuna göre konumunun tespiti ve değerlendirilmesi şeklindedir.

2.1.1.7.1.2.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* formu ile kurulan yan tümcecik, temel tümcecikten bağımsız olarak kendi öznesine sahipse genellikle topik konuma yerleştirilmiştir:

*[**Yir t(e)ŋri** törümişte berü] bay yime bar yok çıgay yime bar. "[**Yer gök** yaratıldığından beri] zengin de var yoksul da var" (İKP 29 8/11).*

[Tıngalı olormışta] 'eŋ ulugı tegin iki inileriŋe inçe tep tedi. "[Dinlenmeye oturduklarında] en büyük prens iki küçük kardeşine şöyle dedi" (ABH 77 88/90).

[Teminkeye körmişte torok küçsüz aç barsıg] aç emgekke egirtip enükin yegeli kılmışın anın sezindim. "[Demincecik gördüğünde (o) zayıf, güçsüz aç kaplanı], açlık eziyeti çekip yavrusunu yemek üzere olduğunu onun için şüphelendim" (ABH 93/94 323/327).

*[**Ogulum** yaŋı bolmışta] ögrünçüm sevinçim az erdi. "[**Oğlum** yeni doğduğunda] sevincim az idi" (ABH 101 426/427).*

Eski Uygur Türkçesinde *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* formu ile kurulan yan tümceciğin konuşur/yazar tarafından çoğunlukla topik konuma yerleştirilmesinin bilgi yapısındaki (information structure) izahı şu şekilde yapılabilir: {-mIşDA} ile kurulan ve temel tümceciğin dış katmanında yer alan yan tümceciğin içerdiği göreceli zaman anlamı konulaştırılan bilgileri içermektedir. Konulaştırılan bilgilerin aynı zamanda daha önce üzerinde konuşulan bir içerikten ibaret olduğu da unutulmamalıdır.

Konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir konu (topik) tümce başına konur ki bu genel olarak tümcelerin öznesidir (Taylan, 1984: 72) bilgisine paralel olarak katmanların ortak özneye sahip olduğu durumlarda çoğunlukla özne topik konuma yerleştirilmiştir:

***Teŋri teŋrisi burkan** [nırvanka barmışta kin] şazanta ulug tusu kıltılar... "**Tanrılar Tanrısı Burkan** [Nirvana'ya ulaştıktan sonra] dine hizmet etmiş" (Mayt. 44 43/45).*

Kaşip burkan *[nırvanka barmışta berü] evrilmedük nomlug tilgen branas kent uluşta tevirdi. "**Kāşyapa burkan** [Nirvāna'ya vardığından beri] döndürülmeyen din tekerleğini Benares şehrinde döndürdü" (Mayt. 62 10/13).*

Bodis(a)t(a)vlar *[başdınkı oronka kөŋül öritmişlerinte] sukançıg erdini atlıg samadi dyanıg öritürler. "**Bodhisatvalar** [baştaki yere gönül beslediğinde] sevimli cevher adlı samadhi dhyanayı yükseltirler (AY IV. Tegzinç 524 2997).*

Genel anlamda ÖNY (SOV) söz dizimine sahip Türk dilinin kimi tümcelerinde standardın dışına çıkıldığı görülmektedir. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerde *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* formu ile kurulan tümcelerde sözcüklerin çoğunlukla ÖNY (SOV) şeklinde sıralandığı görülmektedir. Ancak bitimli fiil kimi örneklerde tümcenin sonuna konumlandırılmamıştır. Bu sebeple söz konusu tümcelerin bilgi yapısında birtakım değişiklikler olmuş ve ögelerin pragmatik değeri değişikliğe uğramıştır. ÖNY standart söz dizimi kuralının esnetildiği *(29) Munçulayu adırtlıg **bilmişte kin** otaçı ol ok üdlerniŋ yonınça otın birip emlezün aşın içgün ot emin şaşurmatın üdinçe. "Hekim, bu şekilde, ayrıntılarıyla [tedavi yöntemlerini] **anladıktan hemen sonra** tedavide uygulasın mevsimlerin uygunluğunu dikkate alarak ilaçları hazırlayıp yiyecek, içecek ve ilacı hatasız olarak zamanına göre." (AYS IX. Tegzinç 115 0629/0632)* tümcesinde {-mAtIn} ile kurulan ikinci gerundium grubu bitimli fiilin (emlezün) sağına konumlandırılmıştır. (33).tümcede temel tümceciğin öznesi (*lişip tözlüg ig agrıg)* ile (34).tümcede temel tümceciğin öznesi (*yiil tıltaglıg ig)* yine yüklemin sağına konumlandırılmıştır. Bu şekilde bir konumlandırılmanın pragmatik bağlamda izahı şudur: (29). tümcede {-mAtIn} ile kurulan ikinci gerundium grubu; (33) ve (34).tümcede de temel tümceciğe ait özneler söylem içerisinde çok bir öneme sahip olmayan içeriğe sahip olduklarından konuşur/yazar tarafından ikincil konuma (backgrounding) yerleştirilmiştir:

(33) ***Aş yimişte kin*** *inçip teprenür lişip tözlüg ig agrıg. "**Yemek yendikten sonra***, balgam kaynaklı hastalık harekete geçer." (AYS IX. Tegzinç 112 0606/0607).

(34) ***Aş siŋmişte kin*** *teprenür yiil tıltaglıg ig toga. "*Rüzgâr kaynaklı hastalık ***yemek sindirildikten sonra*** harekete geçer." (AYS IX. Tegzinç 112 0609/0610).

2.1.1.7.1.2.2. Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Bitimli tümcelerde geçerli olan standart ÖNY sözcük dizimi kuralı *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* formunun oluşturduğu yan tümcecik içerisindeki sözcükler için de geçerlidir. Bu tür yapılarda yüklemcil ögenin tümceciğin sonuna konumlandırıldığı ve diğer ögelerin de topik ya da fokus konuma yerleştirildiği görülmektedir:

*[**Yir t(e)ŋri** törümişte berü] bay yime bar yok çıgay yime bar. "[**Yer gök** yaratıldığından beri] zengin de var yoksul da var" (İKP 29 8/11).*

*[**Tört m(a)haraaça t(e)ŋriler t(e)ŋri t(e)ŋrisi** burhanıg munçulayu öge tüketmişte kin ötrü] tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan yme şlok takşutın tört m(a)haraaça t(e)ŋrilerke inçip yanturu ince tep yarlıkadı. "[**Dört Mahārāja Tanrılar Tanrısı** Budayı bu şekilde övmeyi tamamladıktan sonra] mükemmel bilge Tanrı Tanrısı Buda da şiirle dört Mahārāja Tanrılara şöyle yanıt verdi" (AYS VI. Kitap 153/154 1163/ 1169).*

*[**Ogulum** yarı bolmışta] ögrünçüm sevinçim az erdi keninde ogulug yitirdükte busuşı emgeki üküş turur. "[**Oğlum** yeni doğduğunda] sevincim az idi sonra oğlumu kaybedince acısı büyük oldu" (ABH 101 426/429).*

*[**Ün** yıdka siŋmişte] burun yıd tuymaz; [**tatıg** böritigke siŋmişte] til tatıg tuymaz; [**suv** {od}ootka siŋmişte] agız burun kurıyur birerte buruntın agıztın suv akar tamgak kurıyur; [**oot** yelke siŋmişte] 'elig adak sogışur; [**yeel** biligke siŋmişte] közi alarıp uzun tın alıp 'elig adak tepinür; [bilig ençke siŋmişte] tört kşanta tört tört bilge bilig yaruyur. "[**Ses** kokuya battığında] burun kokuyu hissetmez; [**tat** dokunmaya battığında] dil tat almaz; [su ateşe battığında] ağız (ve) burun kurur bazen de burundan (ve) ağızdan su akar boğaz kurur; [**ateş** rüzgâra battığında] el ayak soğur; [**rüzgâr** bilgiye battığında] gözü kamaşıp uzun nefes alıp el ayak tepinir; [**bilgi** huzura battığında] dört anda dört bilgelik parlar" (Tot. 15/17 38/48)*

Taranan metinler içerisinde bir tümcede ÖNY şeklindeki standart sözcük diziminin dışına çıkıldığı görülmektedir. Söz konusu tümcede konuşur/yazar, tümcede yüklemcil ögeyi (körmişte) sona konumlandırmamıştır. Böylelikle her bir öge, içerdiği bilginin önem sırasına göre yüklemcil ögenin sağına ya da soluna yerleştirilmiştir. Bu bağlamda yüklemcil ögenin sağına başka bir ifade ile ikincil konuma (backgrounding) yerleştirilen nesnenin (torok küçsüz aç barsıg) söylem içerisinde önemli bir içeriğe işaret etmediği düşünülebilir:

*[Teminkeye körmişte **torok küçsüz aç barsıg**] aç emgekke egirtip enükin yegeli kılmışın anın sezindim. "[Demincecik gördüğünde **(o) zayıf, güçsüz aç kaplanı**], açlık*

eziyeti çekip yavrusunu yemek üzere olduğunu onun için şüphelendim" (ABH 93/94 323/327)

2.1.1.7.1.3. Semantik İnceleme

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren tanıklık edilen ve süreç içerisinde sıklıkla kullanılan {-mIşDA} morfeminin semantik değeri ile ilgili genel görüş söz konusu morfemin eklendiği fiile *-DIğI zaman, -DIğInda, -IncA* anlamı yüklediği şeklindedir (Eraslan, 1980: 109; Bayraktar, 2004: 243). Eraslan ayrıca morfemin *basa, berü ve kin* edatları ile birlikte kullanılarak hareket ifadesi taşıdığını ve böylelikle ait olduğu tümcede zaman zarfı işlevinde kullanıldığını belirtir. Erdal, genel olarak *Fiil+{-mIşDA}* formunun içerdiği eylemin temel tümceciğe ait eylemden daha önce gerçekleştiğini; söz konusu morfemin *sonra (after)* şeklinde tercüme edilebileceğini bildirir (Erdal, 2004: 473).

Dil bilimcilerin morfeme yüklediği semantik işlev *{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}* morfemine yüklenen semantik işlev ile örtüşmektedir. Her iki gerundium morfeminin *partisip morfemi+{+DA} lokatif morfemi* birleşenlerinden meydana geldiği dikkate alındığında {-mIş} ve {-DUk} partisip morfemlerinin semantik olarak birbirinin yerine kullanılabildiği sonucuna ulaşılacaktır. Nitekim Türk runik harfli metinlerde ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sıklıkla kullanılan {-mIş} partisip morfeminin olumsuz şekli uzun bir dönem {-mAdUk} ile işaretlenmiş; {-mAmIş} morfemine ancak bazı geç tarihli Budist metinlerinden itibaren tanıklık edilmiştir (Ağca, 2006: 328). Erdal da çalışmasında {-mAdUk}'un {-mIş} morfeminin olumsuz biçimi olduğunu ve {-mIş} gibi *dolaylı geçmiş zaman* ifadesi taşıdığını belirtir ve şu tümce ile örneklendirir:

*Amru buşanu saknu **olormış** kaŋı kan ögi hatun…oglıŋa neçe aytsar neŋ **kiginç bermedök*** "Üzgün bir şekilde orada ***oturmuş.*** Annesi ve babası oğluna ne zaman sorsa o hiç ***cevap vermemiş.***" (ChristManMsFr Man v11) (Erdal, 2004: 239/240).

Verilen örnekte {-mAdUk} morfeminin {-mIş} dolaylı geçmiş zamanın olumsuz karşılığı olarak kullanıldığı açıktır. Ancak birbirinden farklı görünüş değerine sahip iki morfem iken olumsuz fiil çekimlerinde {-DUk} morfeminin {-mIş} morfeminin yerine kullanılması ya da {+DA} lokatif morfemi ile genişletilerek oluşturulan {-DUkDA}ve {-mIşDA} birleşik morfemlerin semantik değerinin birbirleri ile örtüşüyor olması oldukça ilginçtir.

Nitekim dil bilimciler tarafından yapılan izahlar söz konusu morfemlerin farklı görünüş değerine sahip olduğu yargısını haklı kılar. Gabain, *Belirsiz Zaman (Anlatılan Geçmiş Zaman)* başlığı altında değerlendirdiği {-mIş} morfemi için şu açıklamada bulunur: *Bu şekil kitabelerde ekseriya duyulan-söylenilenden öğrenilmiş bir olayı ifade eder. Yazmalarda da sık sık daha önceki geçmiş zamanı anlatır (1988: 81).* Adı geçen araştırmacı {-DUk} için ise ekseriya *görülen geçmiş zaman manası verir* şeklinde bir izahta bulunur (Gabain, 1988: 56).

Eraslan {-mIş} morfeminin işlevini *geçmiş zaman ifadesi taşımakla beraber bu zaman kesin değildir. Eski Türkçe devresinde şekil ve zaman eki durumuna geçmiş -mış/-miş, -muş/-müş isim-fiil eki, öğrenilen geçmiş zaman fiil çekimini kurar,* şeklinde izah eder (1980: 104). Araştırmacı {-DUk} morfeminin işlevini açıklarken M.Mansuroğlu'nun *"Daha önce edinilen bir nitelik anlatır. Bu nitelik şimdiki zaman da sürebilir."* şeklindeki izahına gönderme yapar ve ekler: *Bu ekle teşkil eden isim-fiillerin sıfat olarak kullanışında geçmiş zamandan gelecek zamana kadar uzayan bir devamlılık ifadesi taşıdığı görülür* (Eraslan, 1980: 67).

Yapılan izahlar {-mIş} ve {-DUk} morfemlerini geçmiş zamana işaret etmesi hususunda ortak kılarken aynı morfemleri görünüş ve kanıtlanabilirlik bakımından ayırmaktadır. Ayrıca Türk dilinin tarihî seyri içerisinde {-DUk} morfeminin yerini Doğu Türkçesinde {-GAn} morfemine bırakması da söz konusu morfemin görünüş değerinin geçmiş ve şimdiki zaman aralığına işaret ettiğinin göstergesidir.

Taranan metinlerde tümcelerde arka arkaya {-DUkDA}ve {-mIşDA} gerundium morfemlerinin kullanıldığına tanıklık edilmiştir. Bu şekildeki bir kullanımın nedeni farklı şekillerde izah edilebilir. Bunlardan ilki {-DUkDA}ve {-mIşDA} morfemlerinin birbirlerinin yerine kullanılabileceği ihtimalidir. Nitekim {-mIş} morfeminin olumsuzluk işaretleyicisi almadığı durumlarda yerine {-DUk}'un kullanıldığı bilinmektedir. Tümcelerde arka arkaya her iki gerundium morfemin kullanılmasının nedeni {-mIş} ve {-DUk}'un farklı görünüş değerlerine sahip olması ile de izah edilebilir. Aç Bars Hikâyesi'nden alınan aşağıdaki örnekte iki gerundiumun işaret ettiği iki eylemden bahsedilmektedir. Bu gerundiumlardan *yaŋı bolmışta* (E_1) zaman çizgisinde konuşma anından önceki bir noktaya yerleştirilirken *ogulug yitir-dükte* (E_2), E1'den daha sonraki bir noktaya konumlandırılır. Başka bir ifade ile geçmiş zamana konumlandırılan eylemlerden E_1'in, E_2'den daha önce gerçekleştiğini ifade etmenin yolu E_1'i {-mIşDA}; E_2'yi de {-DUkDA} ile işaretlemek olabilir.

Morfemlerin birbirlerinin yerine kullanılabileceği de bir diğer ihtimal olarak değerlendirilebilir:

*Ogulum **yaŋı bolmışta** ögrünçüm sevinçim az erdi keninde ogulug **yitirdükte** busuşı emgeki üküş turur.* "Oğlum ***yeni doğduğunda*** sevincim az idi sonra oğlumu ***kaybedince*** acısı büyük oldu." (ABH 101 426/429).

Altun Yaruk III'ten alınan aşağıdaki örnekte de {-DUkDA} ve {-mIşDA} gerundium morfemlerinin arka arkaya sıralanan tümcelerde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu morfemler farklı tümcelerde hemen hemen aynı yan tümcecik içerisinde (kuvragıŋa nom nomlayu y(a)rlıka-dukta/-mışta) aynı fiile (yarlıka-) eklenmiştir. Bu durumda Altun Yaruk'ta tanıklık edilen örnekler, {-DUkDA}ve {-mIşDA} morfemlerinin birbirlerinin yerine kullanılabileceğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir:

*Başdınkı kuvragıŋa nom nomlayu **y(a)rlıkadukta** yüz miŋ kolti nayut tümen tınlıglar alku akıgların alkıp nızvanılıg kkirlerin tarkarıp arhant kutın bulup üç türlüg yaruk bilge bilig altı türlüg büyülenmek edremke tıdıgsız erklig boltılar. İkinti kuvragıŋa nom nomlayu **y(a)rlıkadukta** tokuz on miŋ kolti nayut tümen tınlıglar yime bo edgülerke tükellig bolup arhant kutın bultılar. Üçünç kuvragıŋa nom nomlayu **y(a)rlıkadukta** tokuz oṅ sekiz miŋ kolti nayut tümen kişiler y(e)me ok arhant kutın bultılar..t(e)ŋriler iligiye inçip m(e)n ol üdte ol ugurta radnaprabi atl(ı)g kız ertim..ol üçünç kuvragka nom nomlayu **y(a)rlıkamışta** ol raçaradnaprabasi atl(ı)g t(e)ŋri burkantın yügerü bo altun önglüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atlıg nom ertinig eşidip ötrü üzeliksiz üsdünki yig köni tüz tuymak burkan kutı küsüşin boşgundum tutdum okıdum.* "En baştaki topluluğuna öğretiyi anlatarak ***buyurduğunda*** yüz bin Koti, Nayuta, on bin canlılar, bütün (zararlı) eğilimlerini yok edip tutku kirlerini uzaklaştırıp Arhant kutsallığını bulup üç tür parlak bilgi bilgeye, altı tür bilgilenmek erdemine engelsiz sahip oldular. İkinci topluluğuna öğretiyi anlatıp ***buyurduğunda*** 90000 Koti, Nayuta tümen canlılar da bu iyiliklere tamamıyla sahip olup, Arhant kutsallığını buldular. Üçüncü topluluğuna öğretiyi açıklayıp ***buyurduğunda*** doksan sekiz bin Koti, Nayuta on bin insan daha Arhant kutsallığını buldular. Ey tanrılar hükümdarı, şöyle ki ben o çağda o zamanda Ratnaprabha adlı kız idim. O üçüncü topluluğa öğretiyi açıklayıp ***buyurduğunda*** o, Rajaratnaprabhasa adlı tanrı Budadan şimdiki, bu altın renkli parlak, ışıltılı, her (şey)den (çok) yükseltilmiş, öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini işitip sonra daha üstü bulunmayan (en) üstün,

mükemmel, doğru-düz sezmek (adlı) Buda kutsallığı dileğini öğrendim, (gereklerini) yerine getirdim, okudum." (AY III. Kitap 69 30b 7/20).

Sonuç olarak farklı görünüş değerine sahip partisiplerden meydana gelmiş olmasına rağmen {-mIşDA} ve {-DUkDA}'nın semantik olarak birbiriyle örtüşmesi ve bu sebeple birbirlerinin yerini alabilmesi yoruma açık bir konu olarak yerini almaktadır.

2.1.1.7.1.3.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

{-mIşDA} morfeminin temel işlevi katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurmasıdır. Bu tür tümcelerde {-mIşDA} morfemi çoğunlukla [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiğinden eylemler arasındaki göreceli zaman anlamı oldukça belirgindir. Zira (1).tümcede[103] *teg-*, (13).tümcede[104] *tog-*, (28).tümcede[105] *yan-*, (35).tümcede *içgerü tın-* fiilleri [+SS] kılınış değerine sahip fiillerdir. Bu sebeple her bir fiilin işaret ettiği eylem ile temel tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylem arasındaki öncelik-sonralık anlam ilişkisi belirgindir:

(35) *Tokuz ay on künniŋög karıntın taşkaru ünmiş ödte taştın sıŋarkı mahbudlug yiil burun yütindin (kirmekindin) ozakı avatudi içindeki yürüŋ öŋlüg tiglini yokaru töpüde sürüp iltip içtin yorıgu yiil* ***içgerü tınmışta*** *altırtı yorır yiil ög evin kızıl tigli tamırlar kindik altın isig oot tözlüg çandali tamırka tegürür bo erser kutrulmaklık yol uçın tutmak erür.* "9 ay ve 10 gün sonrası anne rahminden doğduktan/çıktıktan sonra dışardaki tüm unsurlar burun deliklerinden içeri girmektedir, önceden Avadhutide bulunan beyazımsı damlalar ve ardından saç ayrımına yükselip (ardından) yükselen rüzgâr içe doğru ***girdiğinde*** annenin damarlarındaki kırmızı Candali damarını bulup göbek deliğine doğru inmektedir. Bunun simgesi ise sıcak ateştir. Bu ise özgürlüğü son tutuşudur." (Tot. 114 477/486).

---

[103]*Borlukta* ***tegm(i)şte*** *borlukçı erke ince tip tedi.* "Bağa ***varınca*** bağcıya şöyle dedi." (İKP 67 11/12).
[104] *Ol ogul* ***togmışta*** *evinte ptpdi sögüt belgülüg boltı.* "Bu oğul ***doğduğu zaman*** evinde bir ptpdi ağacı zuhur etti." (Mayt. 113 1/2).
[105]***Yana ok yanmışta*** *maha muduranı yene bışurungu ol*. "***Yeniden döndüğünde*** büyük kurtuluşu tekrar gerçekleştirecektir." (Tot. 34 191/192).

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde {-mIşDA} morfeminin kimi son çekim edatları ile genişletildiği tümcelere tanıklık edilmiştir. Bu bağlamda birleşik yapıyı oluşturan katmanlar arasında öncelik-sonralık anlamı *Fiil+{-mIşDA}+kin* formuyla verilebilmektedir. Bu form ile kurulan birleşik yapılı tümcelerin kiminde yan tümcecik fiillerinin [+SS] kılınış değerine sahip olduğu görülür. (36).tümcede *bar-*, (37).tümcede *öl-* [+SS] kılınışına sahip fiillerdir. Ancak (27).tümcede[106] *uz et-*, (33).tümcede[107] *aş yi-*, (34).tümcede[108] *aş siŋ-* [-SV] kılınış değerine sahip fiillerdir; bu sebeple süreç ifade ederler. Bu sebeple söz konusu fiillerde katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin bulunmasının sebebi *sonra* anlamındaki *kin* son çekim edatıdır. Çünkü söz konusu edat eklendiği fiilin ifade ettiği sürecin sonlandırılmasına neden olmaktadır:

(36) *Teŋri teŋrisi burkan* ***nırvanka barmışta kin*** *şazanta ulug tusu kıltılar...* "Tanrılar Tanrısı Burkan ***Nirvana'ya ulaştıktan sonra*** dine hizmet etmiş (Mayt. 44 43/45).

(37) *Ol ok tüş et'öz turguluk burh(a)nl(a)r ulusıŋa bargalı bolur anıŋ belgüsi* ***ölmişte kin*** *kaŋnıŋ yürüŋ tigli burun yütindin taşkaru üner kılınçlıg erser biligi kidin yolca ünüp üç yavl(a)k yolka barır*. " O da Buda'nın devletine, ürün bedenine ürün gövdesine oyalandığı yere ulaşabilir. Onun simgesi (şudur) : ***Öldükten sonra*** babanın burun deliğinden beyaz damla çıkmaktadır. Eğer ki o (başarısız) bir davranan ise, bilgisi gizli yoldan çıkacaktır ve o üç kötü yola ulaşacaktır. (Tot. 86 292/296).

Öncelik-sonralık anlam ilişkisinin bulunduğu kimi örneklerde zaman aralığı olmaksızın E_1'in hemen arkasından E_2'nin gerçekleştiği bu sebeple de bu tür tümcelere *izleme tümceleri* dendiği bilinmektedir. Bu bağlamda {-mIşDA} ile kurulan kimi tümcelerde izleme anlamının belirgin hale getirilmesi için birtakım formlara başvurulduğu görülmektedir:

---

[106] *Et'özin* ***uz etmişte kin*** *süü çerig tümegi üze terin kuvragın etip tümep ötrü k(e)ntü özi yürüŋ kuşatre tütsüg hua çeçekler birle eliginte tutup oyunın bedizin etiztürüp yadagın yorıyu ordo kapıgınta taşdın ünüp ertiŋü agır ulug sakınçın atl(ı)g maŋgallıg törölerig kılturu ol nomçıka utru barmış k(e)rgek.* "Vücudunu ustaca ***süsledikten sonra*** ordusunu, topluluğunu askeri bir düzen ile düzenleyip sonra kendisi beyaz bir gölgelik ile tütsü ve çiçekleri elinde tutup şarkılar çaldırıp yaya olarak yürüyüp saray kapısından dışarı çıkıp son derece büyük bir farkındalıkla Maŋgallıg yasaları gerçekleştirip o (dharma) öğretmeni ile karşılaşmalı." (AYS VI. Kitap 0319/0329).

[107] ***Aş yimişte kin*** *inçip teprenür lişip tözlüg ig agrıg. "****Yemek yendikten sonra***, balgam kaynaklı hastalık harekete geçer." (AYS IX. Tegzinç 112 0606/0607).

[108] ***Aş siŋmişte kin*** *teprenür yiil tıltaglıg ig toga. "*Rüzgâr kaynaklı hastalık ***yemek sindirildikten sonra*** harekete geçer." (AYS IX. Tegzinç 112 0609/0610).

1.{-mIşDA} morfeminin *ok/ök* edatı ile genişletildiği tümcelerde izleme anlamının pekiştirildiği görülmektedir. (38).tümcede E_1'i (yiilin üç kata küçlüg yürüp ündürmişte ök) herhangi bir zaman aralığı olmaksızın E_2'nin (nizvani kılınçlar barça burunnung iki yütintin taşkaru ünmişin) izlediği anlamı *Ok* pekiştirme edatı aracılığıyla verilir. *Ok* pekiştirme edatının kullanıldığı 39.tümcede de yine önce gerçekleşen E_1 (bil-) ile sonra gerçekleşen E_2 (üdlerniŋ yonınça otın birip emlezün aşın içgün ot emin şaşurmatın üdinçe) arasında herhangi bir zamansal boşluk bulunmamaktadır:

(38) *Bişinç tıdıglıg yiilin üç kata küçlüg yürüp* ***ündürmişte ök*** *başlagsıztın berüki nizvani kılınçlar barça burunnung iki yütintin taşkaru ünmişin sakınıp içgerü yiilig yıgmışta öŋdün kök kalıgta bahşı başın alku ançulayu kelmişlerniŋ barın köŋül-kerip olarnıŋ yrukları burunnunŋ yütinçe kirip tolp et'öz yadılmışın sakınıp iki yiillerig kabşurup tutgu ol.* "Beşinci : Eğer engel olan rüzgarını 3 kez güçlü bir şekilde dışarı ***üflendiğinde*** ilk baştan itibaren var olan zevk olayları her iki burun deliğinden çıkacaktır. Rüzgâr *içeriye doğru biriktiğinde* cennetin en başlarından en zirvesinde Guru ile tüm Tathagater var olduğunu ve onların burun deliklerinden girip tüm bedeni sardığının düşünülmesi gerekir. Tüm iki rüzgar birleştirip ve tutulması lazım." (Tot. 165 1046/1058)

(39) *Munçulayu adırtlıg* ***bilmişte kin*** *otaçı* ***ol ok*** *üdlerniŋ yonınça otın birip emlezün aşın içgün ot emin şaşurmatın üdinçe muntag atı kükülür ked otaçı erür tip.* "Hekim, bu şekilde, ayrıntılarıyla [tedavi yöntemlerini] ***anladıktan hemen sonra*** mevsimlerin uygunluğunu dikkate alarak ilaçları hazırlayıp yiyecek, içecek ve ilacı zamanına göre hatasız olarak tedavide uygulasın, böylece adı da 'usta hekim' olarak ünlenecektir." (AYS IX. Tegzinç 115 0629/0634)

2. *Sonra* anlamına gelen *kin* son çekim edatının yine aynı anlama gelen *ötrü* son çekim edatı ile kullanıldığı tümcelerde izleme anlamının pekiştirildiği düşünülmektedir. *Fiil+{-mIşDA}+ kin+ ötrü* formuna sahip (40).tümcede E_1'i (sözleyü tüket-) E_2'nin (alkayu yarlıka-) takip ettiği anlamı kolaylıkla çıkartılabilir. (31).tümcede[109] de izleme anlamının *Fiil+{-mIşDA}+ kin+ ötrü* formu ile pekiştirildiği söylenebilir:

[109] *Tört m(a)haraaça t(e)ŋriler t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanıg munçulayu* ***öge tüketmişte kin ötrü*** *tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan yme şlok takşutın tört m(a)haraaça t(e)ŋrilerke inçip yanturu ince tep yarlıkadı.* "Dört Mahārāja Tanrılar Tanrısı Budayı bu şekilde ***övmeyi tamamladıktan sonra*** mükemmel bilge

(40) *Vaişiravane m(a)haraaça bo ötügüg ötünüp bo d(a)rnilarıg törösi birle* ***sözleyü tüketmişte kin ötrü*** *tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan vaişiravane m(a)haraaçıg öge alkayu y(a)rlıkap edgü edgüsi vaişiravaneya bir erser kamag yalaŋuklarnıŋ çıgay emgeklig tut tulvı açıg emgeklerin tarkarguluk ikinti erser bo nom erdinike takı artokrak süzülgülük ertiŋü k(e)rgeklig ötüg ötündüŋ.* "Vaisravana Mahārāja bu sözü söyleyip bu tılsımları yasa üzere ***söyleyip tamamladıktan sonra*** mükemmel bilge Tanrı Tanrısı Buda, Vaisravana Mahārāja'yı övüp buyurarak "Ey iyi Vaisravana, birincisi bütün insanları fakirlik zahmetinden değersizlik sıkıntısından uzaklaştırmak için ikincisi ise bu öğreti mücevheriyle fazlasıyla temizlenmek için son derece gerekli bir söz söyledin." (AYS VI. Kitap 149/150 1105/ 1116).

3. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde izleme anlamını pekiştirmek amacıyla başvurulan bir diğer form *Ne Fiil+{-mIşDA}+Ok* şeklindedir. ***Ne*** *tyan* ***tutmışta ok*** *yir suv altı türlüg tebreyür. " Tyan (ipini) tutar tutmaz dünya altı defa titrer." (Mayt.107 5/7)* tümcesinde E_2'nin (tebre-) E_1'in (tut-) hemen arkasından gerçekleştiği anlamı çıkmaktadır. Ancak burada *tut-* [+ÖS] kılınış değerine sahip bir fiil olduğu için süreç ifade ettiği göz ardı edilmemelidir. [+ÖS] kılınış özelliği taşıyan *tut-* eylemi zaman çizgisinde önceki bir noktaya konumlandırılmış ancak eylem devam ederken E_2 (tebre) gerçekleşmiştir. Bu sebeple izleme anlamının verildiği böylesi bir formu E_1'in [+ÖS] kılınış özelliğinden dolayı öncelik-sonralık anlam ilişkisinin içerisinde değil eş zamanlılık anlam ilişkisinin içerisinde değerlendirmek gerekir.

Temel tümceciğin kılışı için yan tümceciğin bir başlangıç zamanı oluşturduğu *başlangıç tümcelerinde* (Banguoğlu, 2015: 577) doğal olarak öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Taranan metinlerde başlangıç tümcelerine örnek teşkil edecek yapıların *Fiil+ {-mIşDA}+berü* formuyla verilebildiği görülmektedir. (4)[110], (5)[111] ve (22)[112].örnekler bahsi geçen form ile oluşturulan tümcelerdendir.

Tanrı Tanrısı Buda da şiirle dört Mahārāja Tanrılara şöyle yanıt verdi." (AYS VI. Kitap 153/154 1163/ 1169).

[110] *Yir t(e)ŋri* ***törümişte berü*** *bay yime bar yok çıgay yime bar.* "Yer gök ***yaratıldığından beri*** zengin de var yoksul da var." (İKP 29 8/11).

[111] *Ançama yarasınçıg utun karımak sen kim* ***togmışta berü*** *altm(ış) yaşka tegi küç küsün et kan üstelü ökliyü turdı.* " Ne kadar iğrenç ve kabasın, sen ihtiyarlamak! ***Doğduğundan beri*** altmış yaşına kadar güç kuvvet, et kan, hep artıp çoğalıp durdu." (Mayt. 59 39/42).

[112] *Kaşip burkan* ***nırvanka barmışta berü*** *evrilmedük nomlug tilgen/ branas kent uluşta tevirdi*. "Kāşyapa burkan ***Nirvāna'ya vardığından beri*** döndürülmeyen din tekerleğini Benares şehrinde döndürdü." (Mayt. 62 10/13).

Taranan metinlerde öncelik-sonralık anlamının yer aldığı yan tümceciklerin başında *kaçan* soru sözcüğünün kullanıldığı örnek tümceye tanıklık edilmiştir. (8).tümce[113] *Kaçan Fiil+ {-mIşDA}+ kin* kalıbına örnek teşkil etmektedir.

Eski Uygur Türkçesinde şart anlamının {-sAr} morfemi ve kimi tümcelerde de *birök* sözlüksel işaretleyici ile sağlandığı bilinmektedir. Bu tip tümcelerde zaman ve şart anlamının iç içe olduğu durumlarla karşılaşılabilmektedir. Örneğin (11).tümcede[114] {-sAr} ile kurulan yan tümceciğin kendi içinde sahip olduğu göreceli bir zaman anlamı vardır. Burada *ötün-* (E_1) fiilinin {-mIşDA} morfemini alması E_1'in E_2'den önce gerçekleşmiş olmasının doğal bir sonucudur.

Ancak {-mIşDA} morfeminin yer aldığı kimi tümcelerde {-sAr} morfemi kullanılmamasına rağmen *(Neçede) birök Fiil+{-mIşDA}* formuyla hem göreceli zaman anlamının hem de şart anlamının verildiği görülmektedir. Bu bağlamda (10).tümce[115] ve (12).tümcede[116] şart anlamı ve göreceli zaman anlamı iç içedir.

2.1.1.7.1.3.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı)* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi

Daha önce de ifade edildiği gibi {-mIşDA} morfeminin temel işlevi katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurmaktır. Ancak morfemlerin tümceye kazandırdığı göreceli zaman anlamı eklendikleri fiillerin kılınış özelliklerine göre çeşitlilik gösterebilmektedir. Bu sebeple birleşik yapılı tümcelerin zamanı ile ilgili

---

[113] ***Kaçan yunmışta kin*** *yaŋı arıg ton kedip mantaltın ünüp bir arıg ev içinte kirip ulug y(a)rlıkançuçı köŋülüg yügerü kılıp ayıgdın tidilip edgüte yaratınguka köni oŋaru süzük köŋül turgursun.* " ***Yıkanma bittiğinde*** yeni, temiz elbise giyip alandan çıkarak temiz bir eve girsin! Ve yüce merhametli gönlünü kötülüklerden sıyırarak iyilik üzerine yaratılmışlara dosdoğru, saf duygular beslesin." (AY VII. Kitap 140 459/464).

[114] *T(e)ŋrim* ***birök*** *ol m(e)n* ***ötünmişde*** *kayu kişi tutgalı sakınsar…ç'et'öz küzetgülük bo darning sözlezünler.* "Tanrım ***eğer*** ben ***açıkladığımda*** bazı insanlar gerçekleştirmeyi düşünse…vücudu korumak için bu dhārani'yi söylesinler." (AYS VI. Kitap 129 0865/0868).

[115] ***Neçede birök*** *ol ilig han nomçıg ötünüp nomlaguluk oronka* ***agtınmışta*** *ol ilig han biz üçün tütsüg urup bo nom erdinike nomladaçı nomçıka agır ayag kılzun.* "***Ne vakit*** o hükümdar öğretmenini davet edip (öğretiyi) ***açıklayacağı yere çıktığında*** bizim için (krallar) tütsü yakıp bu öğreti mücevherini öğretecek öğretmene saygı göstersin." (AYS VI. Kitap 98/99 0457/0461).

[116] ***Birök kim kayu*** *tınl(ı)g kişi bo kutlug d(a)r(a)nig sözleyü m(i)ni* ***okıyu teginmişte*** *m(e)n ötrü olarnıŋ okıyu ötünmiş ötüglerin eşidip olarka yakın barıp küsemiş küsüşlerin kanturgay m(e)n* "***Her kim*** bu kutlu daraniyi söyleyerek beni ***çağırdığında*** ben onların dilemiş olduklarını işiterek onlara yaklaşıp bütün arzularını yerine getireceğim." (AY VIII. Kitap 280 573/ 579).

yapılacak herhangi bir değerlendirmede gerek yan tümcecik fiilinin gerekse temel tümceciğe ait fiilin kılınış değeri göz önünde bulundurulmalıdır.

Tümcelerin içerdiği göreceli zaman anlamının yorumlanmasında gerundium morfemlerinin işaret ettiği zaman elbette ki önemli bir yere sahiptir. Ancak bir morfem eklendiği fiilin kılınış değerine bağlı olarak kullanıldığı tümceye farklı anlamlar yükleyebilmektedir. Bu bağlamda {-mIşDA} morfemi ancak [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiği zaman -[-SV] kılınış değerine sahip fiillerden sonra gelen *kin* son çekim edatının yer aldığı tümceler hariç- bir tümceye öncelik-sonralık anlamını kazandırabilmektedir. Söz konusu morfem [-SV] ya da [+ÖS] kılınış özelliğine sahip fiillere eklendiğinde katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi oluşmaktadır. (2).tümcede[117] {-mIşDA} morfeminin eklendiği *olor*- fiili [+ÖS] kılınış değerine sahiptir. Bu sebeple söz konusu fiil sahip olduğu içkin anlamı sebebiyle süreç ifade etmektedir. Süreç ifade eden yan tümcecik fiili ile temel tümceciğe ait fiil arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinden ziyade eş zamanlılık anlam ilişkisi aranmalıdır. Dolayısıyla (2).tümce şu şekilde okunmalıdır: Zaman çizgisinde bir noktada başlayan *olor*- eylemi süreç içerisinde gerçekleşmeye devam ederken *te*- eylemi gerçekleşir. (9).tümcede[118] geçen *tut*- fiili de yine [+ÖS] kılınış değerine sahiptir. Bu sebeple söz konusu tümce için ön sınıra sahip fiil süreç içerisinde gerçekleşmeye devam ederken eş zamanlı olarak *tebre*- eyleminin gerçekleştiği yorumu yapılabilir.

Sonuç olarak morfemlerin tümceye kazandırdığı göreceli zaman anlamını belirlemede fiillerin kılınış değerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. {-mIşDA} morfemi de bu şekilde incelendiğinde kullanıldığı tümcede öncelik-sonralık anlamına ek olarak eş zamanlılık anlam ilişkisi kurduğu görülecektir.

2.1.1.7.2. {-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}

{-mIş} partisip morfemine datif morfemi eklenerek elde edilen birleşik yapılı gerundium işaretleyicisidir. Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilmeyen söz konusu morfem Eski Uygur Türkçesi metinlerinde özellikle sebep bildirme amacıyla kullanılmıştır. Nitekim Erdal çalışmasında {-mIşkA} morfemini *sebep tümcecikleri*

[117] *Tıngalı* ***olormışta*** *'eŋ ulugı tegin iki inilerinŋe inçe tep tedi*. "Dinlenmeye ***oturduklarında*** en büyük prens iki küçük kardeşine şöyle dedi." (ABH 77 88/90).
[118] ***Ne*** *tyan* ***tutmışta ok*** *yir suv altı türlüg tebreyür.* " Tyan? (ipini) ***tutar tutmaz*** dünya altı defa titrer." (Mayt.107 5/7).

(causal clauses) başlığı altında değerlendirir (2004: 486). Bu bağlamda (1) ve (2) numaralı tümcelerin açık bir şekilde ifade edilen amaca örnek teşkil ettiği söylenebilir. Hatta tümcelerde sebep-sonuç anlamını pekiştirmek amacıyla *bu yüzden* anlamına gelen *anın* zarfının kullanıldığı görülmektedir:

(1) *Edgüli ayıglı kılınçıg iki törlüg yorıgıg yorıtguka ötlemiş üçün bodunın* ***körkitmişke*** *belgülüg edgüli ayıglı tüş utlıg* ***anın*** *bolur bolgalı yalaŋuklarka ilig han .* "İyi ve kötü davranışı (bu) iki türlü yolu öğrettiği için halkına, ***gösterdiği için*** örnekleriyle, bulacak oldukları iyi ve kötü karşılığı insanlara hükümdar bütün tanrılar hep birden onu koruyup kollarlar." (AY VIII. Kitap 1555/1560 378/379).

(2) *Alku nomlarıg barçanı könisinçe* ***ukmışka*** *könisinçe* ***tuymışka*** *könisinçe* ***körmişke anın*** *bo avant tıltagın men teŋriler uruŋutı könisinçe bildeçi sançanaçayi tep atım teginür.* "Bütün öğretileri doğru bir şekilde ***anladığım için,*** doğru bir şekilde ***dinlediğim için***, ***gördüğüm için*** bu yüzden benim ismim tanrıların lideri, doğru bilen Saminaya diye anılmıştır." (AY VIII. Kitap 321 977/983)

{-mIşkA} morfeminin kullanıldığı kimi tümcelerde de sebep ve zaman anlamının iç içe geçtiği başka bir ifade ile anlamın bulanıklaştığı görülmektedir. Dolayısıyla bu tür örnekler sebep-sonuç bildiren tümceler olarak değerlendirilebileceği gibi göreceli zaman anlamının yer aldığı tümceler arasına da yerleştirilebilir. Yani içerik tümcelerin her iki şekilde yorumlanmasına izin vermektedir. Bu bağlamda (3), (4) ve (5).tümceler her iki şekilde yorumlanmaya açıktır:

(3) *Biz sizni küden* ***bulmışka*** *teŋridem çogumuz yalınımız aşıltı öklidi.* "Biz sizi misafir (olarak) ***kabul etmekle***/ ***kabul ettikten sonra*** ilahi parlaklığımız arttı, çoğaldı." (Mayt. 163 45/47).

(4) *Yavız yavlak yalaŋukug* ***ayamışka sevmişke*** *tözün yavaş kişilerig* ***tutamışka yazuklap*** *g(a)rhlar yultuzlar yorıgı yiil yagmurnuŋ kezigi bolar barça tegşilip yorımazlar inçip üdinçe* (AY VIII. Kitap 365 1425/ 1431). "Kötü insanlara saygı duyup onları ***sevdikleri için***/***sevdiklerinde*** sakin (ve) asil kimseleri ***küçümseyip suçladıkları için***/***küçümseyip suçladıklarında*** yıldızların yörüngesi, rüzgâr ve yağmurun sırası bunlar bütünüyle değişip sırası ve zamanına göre hareket etmezler." (AY VIII. Kitap 365 1425/ 1431).

(5) ***İdikmişke*** *yavızlar* ***ayagsız bolmışka*** *edgüler montada adın üç törlüg ada tudalar belgürer.* "Kötülerin ***artmasıyla/arttığında,*** iyilerin ***değersiz olmasıyla/ değersiz olduğunda*** bundan başka üç türlü tehlike daha belirir." (AY VIII. Kitap 366 1438/1443).

Schulz, çalışmasında {-mIşkA} morfeminin kullanıldığı kimi tümcelerde görülen anlam bulanıklığına değinir. Ardından morfemin çok belirgin bir şekilde katmanlar arasında zaman anlam ilişkisi kurduğu tümcelerin varlığına işaret eder. Bu sebeple {-mIşkA}'ya sadece sebep bildiren gerundium morfemi demenin yanlış olacağı sonucuna ulaşır:

(6) *Kişi* ***üküş bolmışka*** *arslan ölürgüçiniŋ urugı kan boldı.* "Kişi sayısı (aslan avcısı ailesinden gelenler) ***arttıktan sonra*** aslan avcısının torunları kral olmuştu." (HTP 85 v. 24=26 HTT 622-624) (Schulz, 1978:41).

(7) *Antada basa şakimuni teŋri teŋrisi burkanıg bir* ***körmişke*** *bakşım siz tip yinçürü yükünüp sevip taplap toyın bolup vzanpat edgüsiŋe tegdi.* "Bundan sonra Şākyamuni'yi Tanrılar Tanrısı Burkan'ı bir defa ***gördükten sonra*** 'Siz üstadımsınız' diye secdeye vararak sever ve kabullenir." (Mayt. 113 9/13)

{-mIşkA} ile alakalı değinilmesi gereken bir diğer husus morfemin olumsuzluk işaretleyicisi ve bu işaretleyicinin tümceye kazandırdığı semantik değerdir. Dil bilimciler (Schulz, 1978: 47; Erdal, 2004: 486) {-mIşkA}'nın olumsuzluk işaretleyicisinin {-mAyUkkA} olduğu konusunda hemfikirdir. Söz konusu morfem, Eski Uygur metinleri ile sınırlıdır. Schulz, morfemin temel işlevinin katmanlar arasında sebep-sonuç anlam ilişkisi kurmak olduğunu ifade eder. Nitekim {-mAyUkkA} morfeminin kullanıldığı kimi tümcelerde sebep-sonuç anlamını pekiştirmek için *bu yüzden* anlamına gelen *anın* zarfının kullanıldığı görülmektedir.[119] Araştırmacı aynı zamanda {-mAyUkkA} morfemi ile kurulan kimi tümcelerde zaman anlamının da aranması gerektiğinin altını çizer[120]. Ancak taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde söz konusu morfemin zaman anlam ilişkisi kurduğu tümcelere rastlanılmadığından inceleme dışında tutulmuştur.

---

[119] *Sizler hinayan açarilar makayan pakşılarnıŋ edgüsin edremin* ***bilmeyükke anın*** *yaŋılmış taplagıŋızlarnı bek katıg tutar sizler.* "Çünkü siz, Hinayana ustaları, Mahayana öğretmenlerinin erdemlerini ve üstünlüklerini ***bilmiyorsunuz bu yüzden***…" (HTP 81 r.19-24).

[120] *Şilabadri açari* ***ıdmayukıŋa*** *ayı kodı öpkesi kelip ince tep sav ıddı.* "Usta Şilabhadrayı ***göndermediğinden*** çok kızdı ve şu mesajı gönderdi." (HT 286-288).

Sonuç olarak kontekste bakılarak {-mIşkA} morfemine yüklenen iki temel işlev vardır. Bunlar katmanlar arasında sebep-sonuç ilişkisi sağlamak ve göreceli zaman anlamı kurmaktır. Bu sebeple söz konusu morfemin zaman anlam ilişkisi kurduğu tümcelerin ve ikili anlama sahip olduğu düşünülen tümcelerin sentaktik ve semantik incelemesi yapılacaktır.

2.1.1.7.2.1. Sentaktik İnceleme

2.1.1.7.2.1.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)* Formlu Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Birleşme ve Tür kuramına göre tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıların belirgin özellikleri yan tümceciklerin uzamsal, zamansal vb. anlam ilişkisi içeren dış katman (peripheral) göreviyle kullanılması ve bu yapıların son çekim edatı ve kimi eğik durum (oblique case) morfemleri almasıdır. Katmanlar arasında zaman anlam ilişkisi kuran *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)* formlu yan tümcecik, temel tümceciğin temel üyesi olarak kabul edilemez. Bu sebeple bulunduğu birleşik yapının dış katmanında (peripheral) yer alır. Ayrıca {-mIşkA}'nın eğik durum morfemi taşıması söz konusu yapıyı bağımlı kılar. Bu sebeple (3), (4), (5), (7) ve (8).tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir:

(8) ***Tarkarmışka*** *kop törlüg ayıg yavız törülerig umış üçün kılgalı nomça törüçe buyanıg antag osuglug iligler bo ok közünürü ajunta <közünürde aşagu buyan tüşinẹ tegirler.* "***Giderdiğinde*** bütün kötü yasaları, başarabildiğinde öğretiye (ve) yasaya göre hareket edip sevap almayı, işte böyle hükümdarlar şu anki dünyada büyük sevap karşılığına ulaşır." (AY VIII. Kitap 378 1550/1555).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-mIşkA} morfeminin kimi iyelik kökenli şahıs işaretleyicileri ile ya da *tegi* son çekim edatı ile genişletilmiş örneklerine tanıklık edilmiştir. Bu tür tümcelerde de yan tümceciğin temel tümceciğe bağımlı olduğu ve birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiği söylenebilir. Bu durumda teklik 3.şahıs şahıs morfemi ile genişleyen gerundiumun (belgürmişinẹ) yer aldığı (9).örnek, yine teklik 3.şahıs şahıs morfemi ile genişleyen gerundiumun (sözlemişinẹ) yer aldığı (10).örnek, çokluk 2. şahıs morfemi ile genişleyen gerundiumun (toyın dıntar bolmışınızka) yer aldığı (11).örnek, teklik 3.şahıs morfemine ilave olarak *tegi*

son çekim edatı ile genişleyen gerundiumun (yarlıkamışıŋa tegi) yer aldığı (12).örnek tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıya örnek teşkil etmektedir:

(9) *Teŋri teŋrisi maytrı burkan yirtinçüde* ***belgürmişiŋe*** *şanki çkrvrt ilig kan yiti erdnisin ıdalap maytrı burkan nomınta toyın bolmış.* "Tanrılar Tanrısı Maytrı burkan dünyada ***zuhur edince*** dünya hükümdarı Şankha yedi cevherini terk edip Maytrı burkan'ın dininde rahip olmuş." (Mayt. 105 21/25).

(10) *Virutak ilig beg basa basa şakilarag utmak adak asra kılmak* ***savlarag sözlemişiŋe*** *altı katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utruntılar.* " Hükümdar Virudhaka çok sonra Şākyaları yenmek, ayakaltına almak (gibi) ***sözler sarfettiğinden dolayı/sarfettikten sonra*** altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirine karşı geldiler. (Mayt. 47 2/7).

(11) Siziŋ ***toyın dıntar bolmışıŋızka*** yinçürü töpün yükünür biz. "Sizin rahip oluşunuza hürmet ederiz." (Mayt. 66 44/46).

(12) *Kaujnagar kentke (ya)kın şalavan berkte kalı(nçsız) nırvanka kirü kirü* ***yarlıkamışıŋa tegi*** *alku nomlarag ukıtdaçı maytrısmit yiti otuz ülüş ulug nom bitigig bititü tegintimiz.* "Kauşīnāgara adlı şehre yakın Şālavana adlı korulukta parinirvanaya ***haşmetle girinceye kadar*** olan hayatının bütün safhalarını öğreten yirmi yedi bölümlü Maytrısimit adlı büyük din kitabını biz aciz kullar yazdık." (Mayt. 40 33/38).

2.1.1.7.2.1.1.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Dış Katmanda Öznenin İfade Edilme Şekli

{-mIşkA}'nın yer aldığı yan tümcecikte öznenin ifade edilme şekli tümceden tümceye farklılık gösterebilmektedir:

1. {-mIşkA} morfeminin eklendiği fiil hiçbir özne işaretleyicisi almazken yan tümceciğe ait özne, bir isim ya da zamir ile işaretlenebilir. Dolayısıyla bu tür tümcelerde {-mIşkA} ile oluşturulan gerundiumların açık özne (explicit subject) taşıdığı söylenebilir. Nitekim *(3)* ***Biz*** *sizni küden* ***bulmışka*** *teŋridem çogumuz yalınımız aşıltı öklidi. "****Biz*** *sizi misafir (olarak)* ***kabul etmekle/ kabul ettikten sonra*** *ilahi parlaklığımız arttı, çoğaldı." (Mayt. 163 45/47)* tümcesinde *biz* zamiri {-mIşkA} morfeminin eklendiği fiilin öznesi olarak işlev görmektedir.

2. {-mIşkA} ile oluşturulan gerundiumlu tümceciğin öznesi isim ya da zamir ile işaretlenirken gerundiumun kendisi de aynı zamanda iyelik kökenli şahıs morfemi alabilir. Dolayısıyla bu tür örneklerde gerundium açık özneye (explicit subject) sahiptir. *(9)* ***Teŋri teŋrisi maytrı burkan*** *yirtinçüde* ***belgürmişiŋe*** *şanki çkrvrt ilig kan yiti erdnisin ıdalap maytrı burkan nomınta toyın bolmış. "****Tanrılar Tanrısı Maytrı burkan*** *dünyada* ***zuhur edince*** *dünya hükümdarı Şankha yedi cevherini terk edip Maytrı burkan'ın dininde rahip olmuş." (Mayt. 105 21/25)* tümcesinde *Teŋri teŋrisi maytrı burkan* yan tümceciğe ait özne olarak işlev görmektedir. Bunun yanı sıra aynı tümcede gerundium teklik 3.şahıs iyelik morfemi almıştır. *(10)* ***Virutak ilig beg*** *basa basa şakilarag utmak adak asra kılmak* ***savlarag sözlemişiŋe*** *altı katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utruntılar. "* ***Hükümdar Virudhaka*** *çok sonra Şākyaları yenmek, ayakaltına almak (gibi)* ***sözler sarfettiğinden dolayı/sarfettikten sonra*** *altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirine karşı geldiler. (Mayt. 47 2/7)* tümcesinde yan tümceciğe ait sözlüksel bir özne (Virutak ilig beg) varken aynı zamanda gerundium (sözlemişiŋe) teklik 3.şahıs iyelik morfemini taşımaktadır.

3. Özne tamlayan durumunda iken {-mIşkA} ile oluşturulan gerundium iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi alabilir. Dolayısıyla bu tür tümcelerde söz konusu gerundium açık özneye sahiptir. Nitekim öznenin zaten gerundiuma getirilen şahıs morfemi (toyın dıntar bolmışıŋızka) ile işaretlendiği *(11)* ***Siziŋ toyın dıntar bolmışıŋızka*** *yinçürü töpün yükünür biz. "****Sizin rahip oluşunuza*** *hürmet ederiz." (Mayt. 66 44/46)* tümcesinde aynı zamanda özne (siziŋ) tamlayana yerleştirilmiştir.

2.1.1.7.2.1.1.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}+(Son Çekim Edatı)* Formu ile Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu

Katmanların ortak özne paylaşımı ölçüt alındığında farklı tümce tipleri ile karşılaşılmıştır. Bu tür yapılarda yan tümcecik ile temel tümceciğe ait özne kimi örnekte eş-gönderimli (coreferential) iken kimi örnekte de eş-gönderimli değildir (non-coreferential):

1. Kimi tümcede {-mIşkA} ile oluşturulan yan tümcecik ile temel tümcecik ortak özneye sahiptir. Bu tür tümcelerde {-mIşkA} ile oluşturulan gerundiumda ve gerundiumun yer aldığı yan tümcecikte herhangi bir özne işaretleyicisi olmadığı durumlarda özne, temel tümceciğin öznesi ile ortak olabilmektedir. Bunu

belirleyebilmenin yolu konteksti gözden geçirmektir. Nitekim (7).tümcede bitimli fiile (tegdi) ait şahıs (o Ø), aynı zamanda yan tümceciğin de öznesi durumundadır. (8).tümcede bitimli fiile (tegirler) ait çokluk 3.şahıs işaretleyicisi yan tümceciğin de öznesine işaret etmektedir.

2. Kimi tümcede de {-mIşkA} ile oluşturulan yan tümcecik ile temel tümcecik farklı özneye sahiptir. Bu tür tümceler kendi içerisinde öznelerin ifade edilme şekli açısından birtakım farklılıklar gösterebilmektedir:

a. Temel tümceciğin öznesi ile yan tümceciğin öznesinin farklı olduğu tümcelerde yan tümcecik hem şahıs morfemi hem de bir isim ya da zamir ile işaretlenen bir özneye sahip olabilmektedir. Nitekim birbirinden farklı özneye sahip katmanların yer aldığı (9).tümcede gerundiumlu yan tümceciğin öznesi (Teŋri teŋrisi maytrı burkan) isimden oluşmaktadır. (10).tümcede temel tümceciğin öznesi (altı katunlar) ile yan tümceciğin öznesi (Virutak ilig beg) birbirinden farklıdır. Yine birbirinden farklı özneye sahip katmanların yer aldığı (11).tümcede yan tümceciğin öznesi bir zamir (siz) aracılığıyla işaretlenmiştir.

b. Temel tümceciğin öznesi ile yan tümceciğin öznesinin farklı olduğu tümcelerde {-mIşkA} ile oluşturulan gerundium herhangi bir şahıs morfemi almazken söz konusu yan tümcecikte özne zamir tarafından işaretlenebilmektedir. Bu bağlamda (3).tümcede temel tümceciğin öznesi *teŋridem çogumuz yalınımız* iken yan tümceciğin öznesi zamir (biz) tarafından işaretlenmiştir.

c. Gerundiumlu tümcecikte hiçbir özne işaretleyici olmasa bile söz konusu tümceciğin öznesi ile temel tümceciğin öznesinin aynı olmadığının yorumu kontekste bakılarak yapılabilir. Nitekim (4).tümcede {-mIşkA} ile oluşturulan yan tümceciğin öznesinin (onlar Ø) temel tümceciğin öznesinden (yultuzlar yorıgı yiil yagmurnuŋ kezigi bolar barça) farklı olduğu sonucuna kontekste bakılarak karar verilebilmektedir.

Sonuç olarak yan tümcecik fiili ile temel tümcecik fiili hem eş-gönderimli (co-referential) özneye sahip olduğundan hem de farklı özne taşıyabildiğinden *Fiil+{-mIşkA}* formu *değişken özneli gerundium (varying-subject converbs)* kategorisinde değerlendirilmiştir.

2.1.1.7.2.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA} formunun yer aldığı tümcelerde bilgi yapısı iki şekilde değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki söz konusu formun bir bütün olarak temel tümcecikte yer alan yükleme göre konumu; diğeri de yan tümceciği oluşturan ögelerin *Fiil+{-mIşkA}* gerundiumuna göre konumunun tespiti ve değerlendirilmesi şeklindedir.

2.1.1.7.2.2.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* formu ile kurulan yan tümceciğin birleşik tümcenin başına (s-initial) yerleştiği görülmektedir. Bu bağlamda topik konuma yerleştirilen ögelerin konulaştırılan bilgileri içerdiği göz önünde bulundurulduğunda şu şekilde bir çıkarımda bulunulabilir: {-mIşkA} ile kurulan tümceciğin içerdiği bilgi konuşur/yazarın daha öncesinde üzerinde durduğu bir içeriğe işaret etmektedir:

[Biz sizni küden bulmışka] teŋridem çogumuz yalınımız aşıltı öklidi. "[Biz sizi misafir (olarak) kabul etmekle/ kabul ettikten sonra] ilahi parlaklığımız arttı, çoğaldı" (Mayt. 163 45/47).

[Virutak ilig beg basa basa şakilarag utmak adak asra kılmak savlarag sözlemişiŋe] altı katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utruntılar. " [Hükümdar Virudhaka çok sonra Şākyaları yenmek, ayakaltına almak (gibi) sözler sarfettiğinden dolayı/sarfettikten sonra] altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirine karşı geldiler (Mayt. 47 2/7).

[Yavız yavlak yalaŋukug ayamışka sevmişke] [tözün yavaş kişilerig tutamışka] yazuklap g(a)rhlar yultuzlar yorıgı yiil yagmurnuŋ kezigi bolar barça tegşilip yorımazlar inçip üdinçe "[Kötü insanlara saygı duyup onları sevdiklerinde] [sakin (ve) asil kimseleri küçümseyip suçladıklarında] yıldızların yörüngesi, rüzgâr ve yağmurun sırası bunlar bütünüyle değişip hareket etmezler sırası ve zamanına göre" (AY VIII 365 1425/ 1431).

2.1.1.7.2.2.2. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Katmanlar arasında göreceli zaman anlamının kurulmasına neden olan {-mIşkA} morfemli yan tümcecikte çoğunlukla ÖNY şeklindeki standart söz dizimi kuralının geçerli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bitimli fiilin yer aldığı tümcelerde bilgi yapısına (information structure) dair yapılan yorumların yan tümceciği oluşturan ögeler için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu bağlamda ÖNY şeklindeki sözcük dizimine sahip yan tümcecikte yüklemcil öge sona yerleştirilirken söz konusu yan tümceciğin topik konumuna özne, fokus konumuna nesne yerleştirilmiştir:

*[**Biz sizni** küden bulmışka] teŋridem çogumuz yalınımız aşıltı öklidi. "[**Biz sizi** misafir (olarak) kabul etmekle/ kabul ettikten sonra] ilahi parlaklığımız arttı, çoğaldı." (Mayt. 163 45/47).*

*[**Teŋri teŋrisi maytrı burkan yirtinçüde** belgürmişiŋe] şanki çkrvrt ilig kan yiti erdnisin ıdalap maytrı burkan nomınta toyın bolmış. "[**Tanrılar Tanrısı Maytrı burkan dünyada** zuhur edince] dünya hükümdarı Şankha yedi cevherini terk edip Maytrı burkan'ın dininde rahip olmuş" (Mayt. 105 21/25).*

*[**Virutak ilig beg basa basa şakilarag utmak adak asra kılmak savlarag** sözlemişiŋe] altı katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utruntılar. " [**Hükümdar Virudhaka çok sonra Şākyaları yenmek, ayak altına almak (gibi) sözler** sarfettiğinden dolayı/sarfettikten sonra] altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirine karşı geldiler (Mayt. 47 2/7).*

*[**Yavız yavlak yalaŋukug** ayamışka sevmişke] [**tözün yavaş kişilerig** tutamışka] yazuklap g(a)rhlar yultuzlar yorıgı yiil yagmurnuŋ kezigi bolar barça tegşilip yorımazlar inçip üdinçe (AY VIII 365 1425/ 1431). "[**Kötü insanlara saygı duyup onları** sevdiklerinde] [**sakin (ve) asil kimseleri** küçümseyip suçladıklarında] yıldızların yörüngesi, rüzgâr ve yağmurun sırası bunlar bütünüyle değişip sırası ve zamanına göre hareket etmezler" (AY VIII. Kitap 365 1425/ 1431).*

Taranan metinler içerisinde bir örnekte standart söz dizimi kuralının dışına çıkıldığı görülmektedir. Nitekim örnekte gerundium (tarkarmışka) beklenilen aksine yan tümceciğin başına, nesne de (kop törlüg ayıg yavız törülerig) ikincil konuma (backgrounding) yerleştirilmiştir:

*[Tarkarmışka **kop törlüg ayıg yavız törülerig**] umış üçün kılgalı nomça törüçe buyanıg antag osuglug iligler bo ok közünürü ajunta <közünürde aşagu buyan tüşiŋe tegirler. "[Giderdiğinde **bütün kötü yasaları**], başarabildiğinde öğretiye (ve) yasaya*

göre hareket edip sevap almayı, işte böyle hükümdarlar şu anki dünyada büyük sevap karşılığına ulaşır" (AY VIII. Kitap 378 1550/1555).

2.1.1.7.2.3. Semantik İnceleme

Temel işlevi katmanlar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmak olan {-mIşkA} morfeminin bir diğer işlevi eklendiği fiile *-dığı zaman* ya da *esnada* anlamı yüklemektir. Daha önce de ifade edildiği gibi kimi tümcede {-mIşkA} morfeminin sebep bildirdiği yorumu açık bir şekilde yapılırken kiminde de sebep ve zaman anlamı iç içe geçmiştir (Schulz, 1978: 41). Eraslan da çalışmasında morfemin *için, dolayı, mukabil, gibi, karşı, esnada* gibi çeşitli ifadeler taşıması sebebiyle zarf işlevinde kullanıldığına değinir (1980: 108).

{-mIşkA} morfeminin taranan Budist Uygur metinleri içerisinde az sayıda örnekte göreceli zaman anlamının oluşumuna neden olduğu görülmektedir. Morfem bu örneklerin çoğunda eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurmaktadır.

2.1.1.7.2.3.1. *Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA}* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

Göreceli zaman anlamının bulunduğu tümcelerde {-mIşkA} morfeminin [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiği böylelikle eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin oluşmasına neden olduğu görülmektedir. Nitekim (3).tümcede[121] *küden bulmışka*, (7).tümcede[122] *bir körmişke*, (8).tümcede[123] *tarkarmışka*, (9).tümcede[124] *belgürmişiŋe,* (11).tümcede[125] *toyın dıntar bolmışıŋızka* gerundiumları [+SS] kılınış değerine sahip olduğundan süreç ifade etmemektedir. Böylelikle de temel

[121] *Biz sizni* ***küden bulmışka*** *teŋridem çogumuz yalınımız aşıltı öklidi*. "Biz sizi ***misafir (olarak) kabul etmekle/ kabul ettikten sonra*** ilahi parlaklığımız arttı, çoğaldı." (Mayt. 163 45/47).

[122] *Antada basa şakimuni teŋri teŋrisi burkanıg* ***bir körmişke*** *bakşım siz tip yinçürü yükünüp sevip taplap toyın bolup vzanpat edgüsiŋe tegdi.* "Bundan sonra Şākyamuni'yi Tanrılar Tanrısı Burkan'ı ***bir defa gördükten sonra*** 'Siz üstadımsınız' diye secdeye vararak sever ve kabullenir." (Mayt. 113 9/13).

[123] ***Tarkarmışka*** *kop törlüg ayıg yavız törülerig umış üçün kılgalı nomça törüçe buyanıg antag osuglug iligler bo ok közünürü ajunta <közünürde aşagu buyan tüşiŋe tegirler.* "***Giderdiğinde*** bütün kötü yasaları, başarabildiğinde öğretiye (ve) yasaya göre hareket edip sevap almayı, işte böyle hükümdarlar şu anki dünyada büyük sevap karşılığına ulaşır." (AY VIII. Kitap 378 1550/1555).

[124] *Teŋri teŋrisi maytrı burkan yirtinçüde* ***belgürmişiŋe*** *şanki çkrvrt ilig kan yiti erdnisin ıdalap maytrı burkan nomınta toyın bolmış.* "Tanrılar Tanrısı Maytrı burkan dünyada ***zuhur edince*** dünya hükümdarı Şankha yedi cevherini terk edip Maytrı burkan'ın dininde rahip olmuş." (Mayt. 105 21/25).

[125] Sizin ***toyın dıntar bolmışıŋızka*** yinçürü töpün yükünür biz. "***Sizin rahip oluşunuza*** hürmet ederiz." (Mayt. 66 44/46).

tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylemle gerundiumların işaret ettiği eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin oluşmasına neden olmaktadır.

2.1.1.8. [-ken]

Türk runik harfli metinlerden (Tekin, 2016: 163)[126] itibaren gerundium işlevinde kullanılan bir morfemdir. Yan tümceciğin olumlu anlam içerdiği durumlarda söz konusu morfemin *er-* yardımcı fiiline eklendiği ve böylelikle zaman anlam ilişkisinin bulunduğu birleşik yapılı tümceleri oluşturduğu görülmektedir.

Kimi dil bilimcinin *erken* gerundiumunun etimoloji ile ilgili birbirine benzer birtakım değerlendirmelerde bulunduğu bilinmektedir. Gabain *er-mez+ken*'e benzeterek olumlu bir *er-ür+ken'in teşkil edildiğini ardından da **bar-ır "vardır">bar* varsayımında olduğu gibi **er-ür+ken >erken* şeklinin ortaya çıktığını ifade eder (1988: 121). Erdal'ın konu ile ilgili izahı Gabain ile benzemektedir. Zira Erdal, **erür ken>erken* şeklindeki varsayımını, iki ünlü arasında kalan /r/ sesinin hece yutumu ya da benzeşme sebebiyle düşebileceği tezi üzerine kurmuştur (2004: 344).

Yan tümceciğin olumlu anlam içerdiği birleşik yapılı tümcelerde *er+ken* şekliyle kullanılan gerundiumun olumsuz karşılığı ile ilgili henüz fikir birliği sağlanamamıştır. Bu bağlamda Schulz, *Fiil+{-mAz} erken* ile *Fiil+{-mAzkAn}* formunu, Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilen *Fiil+aorist erkli* ile Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen *Fiil+aorist erken* gerundiumunun olumsuz karşılığı olarak işaretlemektedir (1978: 93). Ancak araştırmacı Türk runik harfli metinlerinde *Fiil+{-mAz} erken* formuna tanıklık edilmemesine ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de bu formun sadece bir tümcede kullanılmasına dikkat çeker:

*Men **neŋ kılmaz erken** mün yazuklar idişin yılım yaşım adırtlıg bilmez ödde erür erken anam katundın adrılıp bir acunlug busuş kadgu kөŋülümke sapılıp...* "Ben asla ***bilmezken*** kusur ve günahları ayıracak yaşım iyice bilemeyeceğim zamanda iken annem hatundan ayrılıp dünyevi kaygı gönlüme saplanıp…" (HTP 19 v. 26-20 r.11).

Araştırmacının dikkat çektiği bir diğer husus *Fiil+{-mAz} erken* gerundiumunun kullanım sahasının Karahanlı Türkçesi metinleri[127] olması ve bunun

[126] *Yigit **erken** esiz yıta açıg a* "***Genç iken*** yazık eyvah ne acı (öldü). (Abakan 8).

[127] *Ölüm **tutmaz erken** odun ay ilig/ işiŋni itingil yetürgil bilig* "Ey hükümdar, ölüm henüz ***yaklaşmadan***, uyan; bilgini kullan, işini tanzim et." (KB 1366).
*Ölüm **kelmez erken** ölümke itin/ tiriglik ödinde tapug kıl tapın*. "Ölüm ***gelmeden***, sen ölüme hazırlan; hayatta iken, Tanrının emirlerini yerine getir; ibâdette kusur etme." (KB 1370).

yanında *Fiil+{-mAzkAn}* gerundiumuna daha çok Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilmesi ve aynı gerundiumun Türk runik harfli metinlerinde de iki tümcede kullanılmış olmasıdır:

(1) Tanım tüsi ***takı tükemezken*** *taluyda yatıpan tapladukumin tutar men.* "Tenimin tüyleri henüz ***bitmemişken*** deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyorum." (IB 19 3).

(2) *Karı üpgük yıl* ***yarumazkan*** *etdi.* "Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ***ağarmamışken*** öttü." (IB 21 21).

Erdal, konu ile ilgili şu şekilde bir izahta bulunur: *"The rather common construction with -mAzkAn is not, by meaning, the negative counterpart of aorist+erken, as it does not supply the main clause with a temporal framework during which the main action took place (as -mAz erken does)."* (2004: 478).

Açıklamaya göre araştırmacı oldukça yaygın bir şekilde kullanılan {-mAzkAn} yapısının *aorist+erken*'in olumsuz karşılığı olduğunu düşünmez. Zira *-mAz erken'*in bitimli fiille oluşturduğu zaman anlam ilişkisini {-mAzkAn} ile sağlamak mümkün değildir. Erdal {-mAzkAn} gerundiumunun birçok örnekte *takı* son çekim edatı ile kullanılması ve böylelikle tümceye *henüz değil (not yet)* anlamı katmasını söz konusu morfeme ait ayırt edici bir özellik olarak belirtir (2004: 478).

Ağca, *erken* olumlu kullanımının {-mAzkAn} ve *-mAz erken* şekilde ikili kullanım sergilemesinden yola çıkarak *-mAz erken* formunun daha eskicil olduğunu iddia eder. Bu bağlamda Ağca, Eski Türkçede fiillere eklenen -mAzkAn şeklinin daha eski *-mAz erken* şeklinin kısalmış hali olabileceğini bildirmektedir. Aynı çalışmada Maniheist-Budist Türk çevresine ait örneklerde -mAzkAn ve *-mAz erken* gerundiumlarının ikili kullanımlarının *-mAz erken>-mAzkAn* şeklindeki ekleşmenin bir kanıtı olarak gösterilmektedir (2010: 97).

Bu dünya begi sen aŋa bolma kul/ sini ***kodmaz erken*** *anı kodgu tul.* "Sen bu dünyanın beyisin, ona kul olma; o seni ***bırakmadan***, sen onu dul bırak." (KB 1376).
Sini ***kodmaz erken*** *bu dünyanı kod/ Saŋa* ***todmaz erken*** *sen ir aşnu tod*. "Bu dünya seni ***terketmeden,*** sen onu bırak; o senden ***bıkmadan,*** sen daha önce davran, onu gözünden düşür." (KB 4737).

2.1.1.8.1. Sentaktik İnceleme

Tarihî Türk dilinde [-ken] gerundiumunun birkaç farklı form ile birlikte kullanıldığı bilinmektedir. Bu formlar olumlu tümcelerde *(Kaltı) Fiil+aorist erken, Fiil+{-gAlIr} erken, Fiil+-(y)U turur erken (Schulz, 1978: 98)*; olumsuz tümcelerde *Fiil+{-mAz} erken, (takı) Fiil+{-mAzkAn}* şeklinde sıralanabilir.

Taranan metinler içerisinde *Fiil+-(y)U turur erken* şeklindeki gerundiuma *Kün tangda erte örte[ ]g [ ] turur erken ol beg tirilip (AY Süü 82 073/074)* tümcesinde tanıklık edilmiştir. Ancak gerundiumu oluşturan fiilin okunamaması konu ile ilgili bir değerlendirilmeye gidilmesini imkânsız kılmaktadır. Bu sebeple sentaktik ve semantik inceleme başlığı altında *Fiil+-(y)U turur erken* dışındaki diğer formlar ele alınmıştır.

"Siz ***enetkekde erken*** *bo açarı uz[a]tı sizni birle sözleşip" (HTs VII 1875-16)* ve "***Karanta erken*** *yig oglın tüşürtümüz" (MaitH XX 14r27)* örneklerinde e*rken* gerundiumunun kimi tümcelerde lokatif hâl morfemini alan isimleri yönettiği görülmektedir (Erdal, 2004: 476). Ancak bu tür örnekler birleşik yapılı tümceleri oluşturmadığından inceleme dışında tutulmuştur.

2.1.1.8.1.1. [-ken] Morfemli Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Taylan (1988: 339) ve Watters (1993: 546-548), Türkiye Türkçesinde sıklıkla kullanılan *Fiil+aorist+ken* gerundiumlarından oluşan tümceleri, *tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapılar (clausal cosubordination)* arasında değerlendirir. Bu bağlamda Eski Uygur Türkçesinde *Fiil+aorist+erken* gerundiumunun oluşturduğu tümcelerin de *tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapılar* arasında değerlendirilebilmesi için bu tümcelerde temel bazı şartların bulunması gerekmektedir.

Birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğini kabul etmek için her bir tümceciğin bağımsız temel üyelerden oluşması gerekir ki bu durum birleşmenin öz katman yerine tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin bir ispatıdır. Ayrıca bu tür tümcelerde her bir tümceciğin kendisi uzamsal içerikli ayrı bir dış katmana sahip olabilmelidir. Başka bir ifade ile gerundiumlu yapının temel tümceciğin zorunlu bir üyesi olmaması ve bu tümceciği türlü anlamsal ilişkilerle nitelemesi birleşimin dış katmanda gerçekleştiğinin göstergesidir.

2.1.1.8.1.1.1. *(Kaltı) Fiil+aorist erken, Fiil+{-gAlIr} erken* Formu İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında İşlemci Paylaşımı

Tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapılarda (clausal cosubordination) eş-bağımlılık türünün bir gereği olarak bitimli fiile ait edim söz gücü, kanıtlanabilirlik, zaman vb. işlemcilerinin aynı zamanda yan tümceciğe ait fiili de kapsaması gerekmektedir.

Taylan ve Watters Türkiye Türkçesindeki tümce yapılarını dikkate alarak [-ken] ile kurulu yan tümceciklerin birbirinden bağımsız olarak öz katman ve tümceciksel katman üyelerine sahip olduğunu; edim söz gücü, zaman ve kanıtlanabilirlik işlemcisi açısından da temel tümceciğe bağımlı olduğunu ifade eder.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *(Kaltı) Fiil+aorist erken, Fiil+{-gAlIr} erken* gerundiumlarının bitimli fiile ait edim söz gücü, zaman ve kanıtlanabilirlik işlemcilerinin kapsamı alanında olduğu görülmektedir. Başka bir ifade ile [-ken] gerundium morfemine ait aynı ardışık eksen boşluğu (sequential same pivot) bitimli fiilin işlemcileri tarafından doldurulmaktadır.

Bu tür birleşik tümcelerin bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmemesinin sebeplerinden biri de [-ken] morfeminin son çekim edatı almaması ile ilgilidir. [-ken] morfeminin son çekim edatı ile kullanılmaması birleşik tümcenin bağımlı bir tür olarak değerlendirilmemesinin nedeni olarak gösterilebilir. Nitekim (3).tümcede bitimli fiilin taşıdığı {-DI} zaman işlemcisi aynı zamanda söz konusu tümcede yer alan gerundiumun (taŋlayur erken) zaman işlemcisidir. Bu sebeple (3).tümce *Yetinç kün* ***taŋ taŋlayur erti*** *edgü ögli tigin ulug küvrüg tokıtıp ince tip y(a)rl(ı)kadı. "Yedinci gün* ***tan ağarıyordu*** *İyi Niyetli Şehzade büyük davulu çaldırıp şöyle dedi."* şeklinde de yorumlanabilir. (4).tümcede yer alan *kovıtur erken* gerundiumunun taşıdığı aynı ardışık eksen boşluğu tümcenin bitimli fiiline ait aorist işlemcisi tarafından doldurulmaktadır. Dolayısıyla söz konusu tümce *Üç kögürçgen atayı laçınka* ***kovıtur erür*** *birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg ozar bolur. "Üç güvercin yavrusu (bir) doğan (tarafından)* ***kovalanır*** *birisi yakalanıp ikisi korkup kaçar."* şeklinde anlaşılabilir. (5).tümcede de bitimli fiile ait aorist işlemcisi *siŋer erken* gerundiumunu kapsamaktadır. Bu sebeple örnek tümcelerin türü eş-bağımlıdır:

(3) *Yetinç kün taŋ* ***taŋlayur erken*** *edgü ögli tigin ulug küvrüg tokıtıp ınçe tip y(a)rl(ı)kadı.* "Yedinci gün tan ***ağarırken*** İyi Niyetli Şehzade büyük davulu çaldırıp şöyle dedi." (İKP 38 2/6).

(4) *Üç kögürçgen atayı laçınka* ***kovıtur erken*** *birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg ozar bolur* "Üç güvercin yavrusu (bir) doğan (tarafından) **kovalanırken** birisi yakalanıp ikisi korkup kaçar." (ABH 96 366/370).

(5) *Aş* ***siŋer erken*** *teprenür sarıg tözlüg isig ig*. "***Yemek sindirilirken*** harekete geçer safra kaynaklı ateşli hastalık." (AYS IX. Tegzinç 112 0607/0609).

Taranan metinlerde *Fiil+aorist erken* gerundiumunun bulunduğu yan tümceciğin *kaltı* bağlacı ile genişletildiği örneklere rastlanmıştır. Bu tür tümceler yine eş-bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmektedir. Zira (6).tümcede *önti* bitimli fiiline ait {-DI} zaman işlemcisinin *olurur erken* gerundiumunu kapsadığı görülmektedir. Bu sebeple söz konusu tümcenin *Kaltı balık kapagda* ***olurur erti*** *kan udçısı biş yüz ud süre önti*. *"-Şehzade- şehrin kapısında* ***oturuyordu*** *hanın sığırtmacı beş yüz güderek (ona doğru) ilerledi."* şeklinde yorumlanması mümkün. (7).ve (8).tümcede *yorıyur erken* gerundiumu aynı ardışık eksen boşluğu taşımakta ve boşluk bitimli fiile ait {-DI} işlemcisi ile doldurulabilmektedir:

(6) ***Kaltı*** *balık kapagda* ***olurur erken*** *kan udçısı biş yüz ud süre önti*. "-Şehzade- şehrin kapısında ***otururken*** hanın sığırtmacı beş yüz güderek (ona doğru) ilerledi." (İKP 59 3/5).

(7) ***K(a)ltı*** *m(e)n öŋre asankılıg uzun yolta bodis(a)t(a)vlar yorıgınta* ***yorıyur erken*** *üküş kurla burkanlarka nom tilgenin evirtgeli ötügçi boltum.* "Şöyle ki ben önceden, sayısız uzun yolda, Bodhisattvalar yürüyüşünde ***yürür iken,*** pek çok defa Budalara öğreti tekerleğini çevirmeleri için ricacı oldum." (AY III. Kitap 51 19a 14/19).

(8) *K(a)ltı m(e)n öŋre uzun asankilıg yolda bodis(a)t(a)vlar yorıkınta* ***yorıyur erken*** *burhan kutıŋa katıglanur ugurta k(a)ltı alp er çerigke tegir teg isig özümin esirkençsizin titip ıdalap bo muntag sukançıg tatıglıg nom erdinig boşguntum tutdum ötrü yene adınlarka ukıtu nomlatım.* "Ben önceden uzun asamkhyeyalı yolda bodhisattvalar değişiminde ***değişiyor iken*** buddha kutunu çabaladığım sırada cesur erin orduya hizmet etmesi gibi özümle fedâkarca vazgeçmeden böylesi hoş, tatlı

dharma hazinesini öğrendim, tuttum sonra başkalarına açıklayarak vaaz ettim." (AYS V. Kitap 247/248 1216/ 1223).

Eski Uygur Türkçesinde *Fiil+{-gAlIr} erken* gerundiumunun kullanıldığı birleşik yapılı tümcelere rastlamak mümkündür. Bu tür tümcelerde gerundiumun taşıdığı işlemci boşluğu bitimli fiile ait işlemci tarafından doldurulmaktadır:

(9) *Bo d(a)r(a)nig* ***sözlegelir erken*** *azu et'öz küzetgülük d(a)r(a)nig sözlemiş k(e)rgek.* "Bu daraniyi ***söylüyorken*** bedeni koruma daranisini de söylemek gerekir." (AY VIII 311 877/881).

2.1.1.8.1.1.2. *(Kaltı) Fiil+aorist erken, Fiil+{-gAlIr} erken* Formu İle Kurulan Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-Bağımlı Yapılarda Öznenin Durumu ve İfade Edilme Şekilleri

[-ken] ile kurulan birleşik yapılı tümcelerde katmanlar arasında temel üye ortaklığının özellikle de özne paylaşımlarının tespit edilmesi birleşen katmanların çeşidini belirlemede önemli bir ölçüttür.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+aorist erken* gerundiumu ile bitimli fiilin öznelerinin kimi tümcelerde ortak özneye sahipken kimilerinde farklı öznelere sahip oldukları görülmektedir. Söz konusu gerundiumunun bitimli fiilden bağımsız olarak farklı bir özne taşıması başka bir ifade ile *Fiil+aorist erken* gerundiumunun çeşitlenebilir özneye izin vermesi birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin bir göstergesidir.

Nitekim (3).tümcede birinci katmanın temel üyeleri ikinci katmanın temel üyelerinden bağımsızdır. Örnek tümcede *taŋ* birinci katmanın, *edgü ögli tigin* ikinci katmanın öznesi olarak işlev görmektedir. Birleşik yapıyı oluşturan yüklemin ve gerundiumun birbirinden bağımsız özne taşıyor olabilmesi, tümceciksel katmanlı birleşmenin doğal bir sonucudur. (4).tümce, özneleri birbirinden farklı iki tümceciksel katmanın birleşmesinden meydana gelmiştir. Aynı tümcede ikinci tümceciksel katman kendi içerisinde iki öz katmanın birleşmesinden meydana gelmiştir. *Üç kögürçgen* birinci tümceciksel katmanın*; birisi* diğer tümceciksel katmanın birinci özünün; *ikegüsi* ise aynı tümceciksel katmanın ikinci özünün öznesi olarak işlev görmektedir. (5).tümcede *aş* birinci tümceciksel katmanın öznesi iken *sarıg tözlüg isig ig* ikinci tümceciksel katmanın öznesi durumundadır. Bu durumda verilen örnek tümcelerde

Fiil+aorist erken formunun her birinin açık özneye (explicit subject) sahip olduğu görülmektedir.

Kaltı Fiil+aorist erken formunun yer aldığı tümceler Birleşme ve Tür kuramına göre değerlendirildiğinde *Fiil+aorist erken* gerundiumunun bulunduğu tümcelerden bir farkının olmadığı görülecektir. Dolayısıyla her iki tümce tiplerinin tümceciksel katmanların birleştiği eş-bağımlı yapılar içerisinde değerlendirildiği söylenebilir. *Kaltı* bağlacı ile başlayan (6).tümcede birinci tümceciksel katman örtük özneye (implicit subject) sahiptir çünkü söz konusu katmanda özne herhangi bir şekilde işaretlenmemiştir. Ancak kontekste bakılarak öznenin *tigin* olduğu konusunda çıkarımda bulunulabilir. Söz konusu tümcenin ikinci tümceciksel katmanında *kan udçısı* özne olarak işlev görmektedir.

Fiil+{-gAlIr} erken ile kurulan tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre çeşidi yine tümceciksel katmanların birleştiği eş-bağımlı yapı olarak belirlenmiştir. Nitekim (9).tümce birbirinden farklı temel üyelere sahip iki tümceciksel katmanın birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu bağlamda *bo d(a)r(a)nig* birinci tümceciksel katmanın*, et'öz küzetgülük d(a)r(a)nig* ise ikinci tümceciksel katmanın öznesidir.

[-ken] morfeminin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde er- yardımcı fiiline eklenerek oluşturduğu birleşik yapılı tümcelerin benzeri Türk runik harfli metinlerde *erkli* donmuş partisipi (pertrified participle) ile kurulmaktadır (Erdal, 2004: 476). *Erken* ile *erkli* arasında her ne kadar semantik işlev olarak benzerlik bulunsa da sentaktik olarak her iki gerundium arasında önemli farklılıkların olduğu gözlemlenmiştir. Türk runik harfli metinlerinde *erkli* kendinden önce sadece aorist morfemli fiillere eklenirken *erken*'in isim tümcesinden oluşan alt yapılı tümcelere de eklendiği görülmektedir (Erdal, 2004: 476).[128] Nitekim *erken* gerundiumu (10).tümcede y*me yer t(e)ŋri yok* ; (11).tümcede *talım balık odug;* (12).tümcede ise *türk yigit erken* şeklinde kurulan isim tümcelerini yönetmektedir. Söz konusu tümceler Birleşme ve Tür kuramına göre incelendiğinde birleşmenin tümceciksel katmanlarda gerçekleştiği görülecektir. Zira söz konusu örneklerde her iki katman birbirinden bağımsız olarak temel üye taşıyabilmektedir. *Erken* gerundiumunun yönettiği isim tümceleri (10) ve (11).tümcelerde açık özneye sahip iken (12).tümcede özne örtüktür. Bu bağlamda (10).tümcede *yer t(e)ŋri* birinci tümceciksel katmanın; *biz-Ø* ikinci

[128] *Siz enetkek**de erken** bo açarı uz[a]tı sizni birle sözleşip* (HTs VII 1815-1816).

tümceciksel katmanın öznesidir. (11).tümcede yine birinci katmanın öznesi (talım balık) ikinci katmanın öznesinden (o Ø) farklıdır. Ancak diğerlerinden farklı olarak (12).tümcede her iki katman ortak özneye (biz) sahiptir:

(10) ***Yme yer t(e)ŋri yok erken*** *öŋre ne bar ermiş tepen biltim(i)z.* "***Dahası yer ve gök (henüz) yokken*** önceden ne var imiş deyip (neyin var olduğunu!) öğrendik." (Huast. 85 199/201).

(11) ***Talım balık odug erken*** *saklanmadın tuşar.* "***Canavar balık uyanıkken*** (kişi) beklemediği anda (onunla) karşılaşır." (İKP 28 2/4).

(12) *Amtı* ***türk yigit erken*** *kayu erser bir nom bitig bititelim*. "Şimdi ***gücümüz kuvvetimiz yerinde iken*** hangisi olursa olsun bir din kitabı yazdıralım." (Mayt. 39 16/18).

Tümceciksel katmanlı birleşmelerde her iki katman ortak özneye sahip olabilir. Burada önemli olan yan tümcecikte yer alan gerundiumların bitimli fiillerle zorunlu olarak eş-gönderimli özneye sahip olmamasıdır. Başka bir ifade ile tümceciksel katmanların birleşmesiyle oluşan birleşik yapıda *Fiil+aorist/{-gAlır} erken* gerundiumlarının bitimli fiillerle ortak olan bir özneye sahip olması bir zorunluluk gereği değildir. Nitekim (13).tümcede *men*, (14).tümcede *anası hatun,* (15).tümcede *ol hatunnuŋ bir tapıgçı kızı,* (16).tümcede *ol bayagut oglı otaçı udakapuri udaka{k}alvani atl(ı)g iki oglanı* her iki katmanın ortak öznesi olarak işlev görmektedir.

Erken ile kurulan birleşik yapılı tümcelerde gerundiumun bitimli fiille ortak özneye sahip olduğu durumlarda öznenin ifade edilme şekli bakımından farklılıklarla karşılaşılabilmektedir. Yan tümcecik, (13).tümcede olduğu gibi herhangi bir özne işaretleyicisi almayabilir ya da (14), (15) ve (16).tümcelerde olduğu gibi yan tümceciğin öznesi sözlüksel olarak işaretlenebilmektedir:

(13) Asaŋılag yolta yorıyu burkan kutıŋa ***edgü kılınç kazganur erken*** siziŋde adrılmaklıg isig koz içinte erüş üküş kata a/ /ndım. "Sayısız yollarda yürüyüp Burkanlık için ***iyi ameller işler iken*** sizden ayrılmanın sıcak közü içinde pek çok defalar debelendim." (Mayt. 164 27/31).

(14) *Ançagınça* ***anası hatun*** *balıkta ediz kalıkta* ***yatıp udıyur erken*** *ertiŋü yavız tül tüşedi.* "Nihayet ***katun annesi*** şehirde yüksek gökte ***yatıp uyurken*** çok kötü bir rüya gördü." (ABH 96 361/364).

(15) *Ol üdün* ***ol hatunnuŋ bir tapıgçı kızı*** *taştın* ***turur erken*** *kıyça erter yolkı kişitin teginig tilep takı bulmaz ermiş tep sav eşidti.* "O esnada ***o kraliçenin bir hizmetçi kızı*** dışarıda ***duruyorken*** yolda geçen kişiden "Prens aranıp henüz bulunamamış." diye söz işitti." (ABH 98 386/390).

(16) *Antata kin bir ugurta* ***ol bayagut oglı otaçı udakapuri udaka{k}alvani atl(ı)g iki oglanı birle*** *balık uluş sayu kezigçe keze yorıyu bir kurug öleŋte [ter]iŋ kutuztın (düz. kudugtın)* ***erter erken*** *körtiler kalın kuş keyikler kuvragın manu irbis tilkü karsak yiüy (düz. yüy) kara kuş ulatı ed yideçi kan içteçi tınl(ı)glar tavrak yügürü y(i)ti uça yumgı birtin yıŋak yolanıp aşunmaklaşu barmış.* "Bu arada, bir vakit ***o śresthīnin oğlu hekim Udakapūri [ve] Udakaālīna [adlı] iki oğlu ile beraber*** sırasıyla şehir şehir gezdikleri sırada boş bir çimenlikte derin bir kuyunun [yanından] ***geçerlerken,*** kalabalık bir yabanî kuş ve hayvan topluluğu içinde vahşi kedi, panter, bozkır tilkisi, vahşi maymun, kartal ile birlikte et yiyip kan içen canlıların hızla [etrafa] dağılıp birden havalanarak toplu halde bir tarafa yönelmek suretiyle kaçıp koşuştuklarını görmüş." (AYS IX. Tegzinç 131/132 0776/0786).

2.1.1.8.1.1.3. *(Takı) Fiil+{-mAzkAn}* Formu İle Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Katmanlar Arasında Temel Üye ve İşlemci Paylaşımı

Daha önce *Fiil+aorist erken* gerundiumunun olumsuz karşılığının *Fiil+{-mAz} erken* ve *Fiil+{-mAzkAn}* şeklinde ikili kullanım sergilediği, bunlardan ilkinin Hsüan-Tsang adlı eserde bir tümcede; ikincisinin Irk Bitig'te iki örnekte (1.ve 2.tümceler) ve Eski Uygur Türkçesinin diğer eserlerinde birçok örnekte kullanıldığı ifade edilmişti. Bahsi geçen formun *takı* edatı olmaksızın tanıklık edilen örnek tümce sayısı oldukça azdır. Taranan metinler içerisinde biri Irk Bitig'de *Karı üpgük yıl* ***yarumazkan*** *etdi. "Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık)* ***ağarmamışken*** *öttü." (IB 21 21)*; diğeri Altun Yaruk'ta (17) *Kayu küsüşi erser anı köŋülinte sakınu* ***kün t(e)ŋri tugmazkan*** *ol ok ev içinte olurup kara öŋlüg aşlarıg aşanzun. "Hangi isteği varsa onu kalbinde düşünerek* ***güneş tanrı doğmadan*** *o ev içinde oturup kara renkli yemekleri yesin." (AYS V. Kitap 188 0414/ 0417)* olmak üzere iki tümcede *takı* edatının kullanılmadığı örneğe rastlanılmıştır. *Fiil+{-mAzkAn}* formunun yer aldığı diğer tümcelerin *takı* edatı ile genişletildiği görülmektedir.

(Takı) Fiil+{-mAzkAn} formunun kullanıldığı tümcelerde yan tümceciğe ait fiil ile bitimli fiilin öznesi ortak olabileceği gibi farklı da olabilir (Schulz, 1978: 106).

Ancak taranan metinlerde söz konusu form ile oluşturulan birleşik yapılı tümcelerin her bir katmanının birbirinden bağımsız temel üyeye sahip olduğu görülmektedir.

Nitekim (1).tümcede yan tümceciğin öznesi (tanım tüsi) birbirine {–(X)pAn} morfemi ile bağlanan tümceciklerin öznesinden (men) farklıdır. İki yan tümcecik ile bir temel tümceciğin birleşmesinden meydana gelen (18).tümcede birinci katman *takı Fiil+{-mAzkAn}*; ikinci katman *-dUktA ok* formu ile oluşturulmuştur. Birbirine farklı gerundium morfemleri ile bağlanan tümcede *seŋrem* birinci katmanın; *siziŋe olurgulug teŋ(ri)d(em) ordular* temel tümceciğin öznesi olarak işlev görmektedir. (19).tümcede {–(X)p} morfemi eklendiği fiili isimleştirmiş böylelikle kullanıldığı yan tümceciğin tümüyle özne işlevinde kullanılmasına neden olmuştur. Bu sebeple *abijik kılıp, keç-mezken ötrü* gerundiumunun öznesi olarak işlev görürken *ol atası ilig han* sözcük grubu da temel tümceciğin öznesidir. (20).tümce iç içe geçmiş dört yan tümceciğin ve bir temel tümceciğin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu yan tümceciklerden ilki *takı Fiil+{-mAzkAn}* formu ile kurulurken diğer yan tümcecikler birbirine {–(X)p} bağlama morfemi ile bağlanmıştır. {–(X)p} morfeminin birbirine bağladığı tümceciklerde özneler (bir buryuk) eş-gönderimli iken *takı Fiil+{-mAzkAn}* formunun yer aldığı yan tümceciğin öznesi (bo sav) diğerlerinden farklıdır:

(18) *Seŋrem* ***takı bütmezken*** *ite başladukta ok altı kat teŋri yirinte siziŋe olurgulug teŋ(ri)d(em) ordular belgülüg boltı.* "Manastır ***henüz bitmemişken***, inşaata başlar başlamaz altı katlı tanrılar yerinde sizin için oturacak ilahi saraylar ortaya çıktı." (Mayt. 108 19/22).

(19) Bir ugurta ol ilig han ol somadivaçi atl(ı)g oglıŋa ulug tigitler törüsinçe abijik kıltı..abijik kılıp ***takı keçmezken ötrü*** ol somadivaçi atl(ı)g oglıŋa inçe tip tidi. "Bir zaman o hükümdar o Somadivaçi adlı oğlunu büyük prensler töresi gereğince hükümdar ilan etti. Bu görev verme işi ***daha bitmeden*** hükümdar babası o Somadivaçi adlı oğluna şöyle dedi." (AY VIII. Kitap 339 1153/1158).

(20) *Bo sav* ***takı keçmezken*** *bir buryuk t(e)rkin tavratı kelip ilig begke yakın tegip ay ulug ilig beg busanu yarlıkamazun iki tegitler su esen teginür 'eŋ kiçigi m(a)has(a)tve tegin takı tapışu teginmez tileyü teginürler tep ötündi.* "Bu konuşma ***daha bitmeden*** bir kumandan alalacele gelip hükümdara yaklaşıp "Ey büyük hükümdar üzülmeyin lütfen iki prens sağ salimdir, en küçüğü Mahasattva prens daha bulunamadı, aranıyor." diye anlattı." (ABH 100 416/423).

Sonuç olarak *(Takı) Fiil+-mAzkAn* formunun bitimli fiilden bağımsız olarak özne taşıyabiliyor olması bu tür yapılarda birleşmenin tümceciksel katmanlarda gerçekleştiğinin göstergesidir.

Fiil+aorist erken formunun oluşturduğu tümceler, tümceciksel katmanların birleşmesinden meydana gelen eş-bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir. *Fiil+{-mAz+kAn}* formunun yer aldığı tümceler de yine tümceciksel katmanların birleşmesinden meydana gelmiştir. Ancak bu tümcelerde gerundiumun bitimli fiilden bağımsız olarak olumsuzluk işaretleyicisine sahip olmasının yanında bitimli fiilin taşıdığı zaman, edim söz gücü ve kanıtlanabilirlik işlemcilerinin gerundiumu kapsamaması nedeniyle eş-bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilememektedir.

2.1.1.8.2. [-ken] Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

2.1.1.8.2.1. [-ken] Morfemi İle Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

Taranan metinlerde [-ken] ile oluşturulan yan tümceciğin bilgi yapısı, gerundium ile bitimli fiilin ortak özne taşıyıp taşımamalarına göre değişkenlik göstermektedir. Gerundium ile bitimli fiilin özneleri ortak ise ve sözlüksel bir işaretleyiciden oluşuyorsa o tümcede söz konusu öznenin çoğunlukla tümce-başına (s-initial) yerleştirildiği görülmektedir. Tümce başına yerleştirilen özne, pragmatik olarak topik konumda yer almaktadır:

> *Ançagınça **anası hatun** [balıkta ediz kalıkta yatıp udıyur erken] ertiŋü yavız tül tüşedi. "Nihayet **katun annesi** [şehirde yüksek gökte yatıp uyurken] çok kötü bir rüya gördü" (ABH 96 361/364).*
>
> *K(a)ltı **m(e)n** [öŋre asankılıg uzun yolta bodis(a)t(a)vlar yorıgınta yorıyur erken] üküş kurla burkanlarka nom tilgenin evirtgeli ötügçi boltum. "Şöyle ki **ben** [önceden, sayısız uzun yolda, Bodhisattvalar yürüyüşünde yürür iken], pek çok defa Budalara öğreti tekerleğini çevirmeleri için ricacı oldum" (AY III. Kitap 51 19a 14/19).*
>
> *K(a)ltı **m(e)n** [öŋre uzun asankilıg yolda bodis(a)t(a)vlar yorıkınta yorıyur erken] burhan kutıŋa katıglanur ugurta k(a)ltı alp er çerigke tegir teg isig özümin esirkençsizin titip ıdalap bo muntag sukançıg tatıglıg nom erdinig boşguntum tutdum ötrü yene adınlarka ukıtu nomlatım. "**Ben** [önceden uzun asamkhyeyalı yolda bodhisattvalar değişiminde değişiyor iken] buddha kutunu çabaladığım sırada cesur erin orduya hizmet etmesi gibi özümle fedakarca vazgeçmeden böylesi hoş, tatlı dharma hazinesini*

öğrendim, tuttum sonra başkalarına açıklayarak vaaz ettim" (AYS V. Kitap 247/248 1216/ 1223).

[-ken] morfemi ile kurulan gerundiumun bitimli fiilden bağımsız olarak sözlüksel bir özneye sahip olduğu tümcelerde ya da söz konusu gerundiumun herhangi bir özne işaretleyicisi taşımadığı tümcelerde yan tümceciğin genellikle topik konuma yerleştirildiği görülmektedir:

(21) *[Alkanur erken] köŋülümüzni sakınçım(ı)znı t(e)ŋrigerü tutmad(ı)m(ı)z erser "[Dua ederken] gönlümüzü düşüncemizi Tanrıya doğru yöneltmediysek" (Huast. 87 251/253).*

(22) [*Bu sav(ag) (sözleyür) erken]…elgin yokaru (öntürüp) agırlayu… "[Bu sözleri söylerken] Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırıp hürmet ile…huzurunda." (Mayt. 55/56 19/22).*

[Asaŋılag yolta yorıyu burkan kutıŋa edgü kılınç kazganur erken] siziŋde adrılmaklıg isig koz içinte erüş üküş kata a/ /ndım. "[Sayısız yollarda yürüyüp Burkanlık için iyi ameller işler iken] sizden ayrılmanın sıcak közü içinde pek çok defalar debelendim" (Mayt. 164 27/31).

[Üç kögürçgen atayı laçınka kovıtur erken] birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg ozar bolur tep monçulayu tüşeyü yatur erken yer tepremeki üze beliŋlep odunup kelti. "[Üç güvercin yavrusu (bir) doğan (tarafından) kovalanırken] birisi yakalanıp ikisi korkup kaçar. Böylece rüya görüp yatıyorken yerin titremesinden dolayı korkup uyanıverdi" (ABH 96 366/370).

Kaltı [balık kapagda olurur erken] kan udçısı biş yüz ud süre önti. "-Şehzade-[şehrin kapısında otururken] hanın sığırtmacı beş yüz güderek (ona doğru) ilerledi" (İKP 59 3/5).

Anın [bo d(a)r(a)nig sözlegelir erken] azu et'öz küzetgülük d(a)r(a)nig sözlemiş k(e)rgek. "Bu sözüm asla yalan olmayacak. O nedenle [bu daraniyi söylüyorken] bedeni koruma daranisini de söylemek gerekir" (AY VIII 311 877/881).

[Yme yer t(e)ŋri yok erken] öŋre ne bar ermiş tepen biltim(i)z. "[Dahası yer ve gök (henüz) yokken] önceden ne var imiş deyip (neyin var oduğunu!) öğrendik" (Huast. 85 199/201)

Zaman bildiren belirteçlerin içerik olarak her iki tümceciksel katmanı kapsadığı durumlarda söz konusu belirtecin topik konuma yerleştirildiği görülmektedir:

Yetinç kün *[taŋ taŋlayur erken] edgü ögli tigin ulug küvrüg tokıtıp ince tip y(a)rl(ı)kadı. "**Yedinci gün** [tan ağarırken] İyi Niyetli Şehzade büyük davulu çaldırıp şöyle dedi" (İKP 38 2/6).*

Ol üdün *ol hatunnuŋ bir tapıgçı kızı [taştın turur erken] kıyça erter yolkı kişitin teginig tilep takı bulmaz ermiş tep sav eşidti. "**O esnada** o kraliçenin bir hizmetçi kızı [dışarıda duruyorken] yolda geçen kişiden "Prens aranıp henüz bulunamamış." diye söz işitti" (ABH 98 386/390).*

*Antata kin **bir ugurta** ol bayagut oglı otaçı udakapuri udaka{k}alvani atl(ı)g iki oglanı birle [balık uluş sayu kezigçe keze yorıyu bir kurug öleŋte [ter]iŋ kutuztın (düz. kudugtın) erter erken] körtiler kalın kuş keyikler kuvragın manu irbis tilkü karsak yiüy (düz. yüy) kara kuş ulatı ed yideçi kan içteçi tınl(ı)glar tavrak yügürü y(i)ti uça yumgı birtin yıŋak yolanıp aşunmaklaşu barmış. "Bu arada, **bir vakit** o śresthīnin oğlu hekim Udakapūri [ve] Udakaālīna [adlı] iki oğlu ile beraber sırasıyla [şehir şehir gezdikleri sırada boş bir çimenlikte derin bir kuyunun [yanından] geçerlerken], kalabalık bir yabanî kuş ve hayvan topluluğu içinde vahşi kedi, panter, bozkır tilkisi, vahşi maymun, kartal ile birlikte et yiyip kan içen canlıların hızla [etrafa] dağılıp birden havalanarak toplu halde bir tarafa yönelmek suretiyle kaçıp koşuştuklarını görmüş" (AYS IX. Tegzinç 131/132 0776/0786).*

Bilindiği üzere Türkçe, sözcük dizimi (word order) kriterine göre NY(OV) dilleri arasında kabul edilmektedir. Bu durum tümce kuruluşlarında genel olarak bitimli fiilin tümcenin sonuna; diğer ögelerinde topik ya da fokus konuma yerleştirilmesinin doğal bir sonucudur. Standart yazı diline ait kuralların geçerli olduğu Eski Uygur Türkçesinde kimi tümcelerde ÖNY (SOV) diziliminin dışına çıkıldığı görülmektedir. Nitekim daha önce verilen (5).tümcenin öznesi işlevindeki *sarıg tözlüg isig ig,* tümceye ait yükleminin (teprenür) sağına konumlandırılmıştır. Pragmatik anlamda ikincil konuma (backgrounding) yerleştirilen özne, konuşur/yazar tarafından önemini yitirmiş bir içeriğe işaret etmektedir. Yine daha önce verilen örnekte (6) yüklem (körtiler) tümcenin sonuna konumlandırılmamıştır. Böylelikle söz konusu tümcede nesne işlevindeki tümcecik (kalın kuş keyikler kuvragın manu irbis tilkü karsak yiüy (düz. yüy) kara kuş ulatı ed yideçi kan içteçi tınl(ı)glar tavrak yügürü y(i)ti uça yumgı birtin yıŋak yolanıp aşunmaklaşu barmış) ikincil konuma yerleştirilmiştir:

*Aş siŋer erken [teprenür] **sarıg tözlüg isig ig.** "Yemek sindirilirken [harekete geçer] safra kaynaklı ateşli hastalık" (AYS IX. Tegzinç 112 0607/0609).*

Antata kin bir ugurta ol bayagut oglı otaçı udakapuri udaka{k}alvani atl(ı)g iki oglanı birle balık uluş sayu kezigçe keze yorıyu bir kurug öleŋte [ter]iŋ kutuztın (düz.

kudugtın) erter erken [körtiler] ***kalın kuş keyikler kuvragın manu irbis tilkü karsak yiüy (düz. yüy) kara kuş ulatı ed yideçi kan içteçi tınl(ı)glar tavrak yügürü y(i)ti uça yumgı birtin yıŋak yolanıp aşunmaklaşu barmış.*** *"Bu arada, bir vakit o śresthīnin oğlu hekim Udakapūri [ve] Udakaālīna [adlı] iki oğlu ile beraber sırasıyla şehir şehir gezdikleri sırada boş bir çimenlikte derin bir kuyunun [yanından] geçerlerken [gördüler] kalabalık bir yabanî kuş ve hayvan topluluğu içinde vahşi kedi, panter, bozkır tilkisi, vahşi maymun, kartal ile birlikte et yiyip kan içen canlıların hızla [etrafa] dağılıp birden havalanarak toplu halde bir tarafa yönelmek suretiyle kaçıp koşuştuklarını" (AYS IX. Tegzinç 131/132 0776/0786).*

2.1.1.8.2.2. [-ken] Morfemi ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Türkçede bir tümcede yer alan ÖNY şeklindeki standart söz dizimi kuralının gerundiumların yer aldığı yan tümcecikler için de geçerli olduğu bilinmektedir. Buna göre gerundiumdan oluşan yüklemcil öge yan tümceciğin sonuna ve bu yan tümceciğe ait diğer ögeler yüklemcil ögenin soluna konumlandırılır. Böylelikle aynı yan tümcecik içerisinde özne ve nesne işlevindeki ögeler, konuşur/yazar tarafından yüklenen farklı pragmatik değerlere sahiptir. Bu bağlamda taranan metinlerde [-ken] gerundium morfemi ile oluşturulan yan tümceciğin kendi içerisinde ÖNY şeklindeki standart söz dizimi kurallarının uygulandığı görülmektedir. Böylelikle [-ken] morfeminin eklendiği yüklemcil öge yan tümceciğin sonunda yer alırken yan tümceciğe ait özne ve nesnelerin söz konusu ögenin soluna yerleştirilmiştir:

*[**Bu sav(ag)** (sözleyür) erken]…elgin yokaru (öntürüp) agırlayu… "[**Bu sözleri** söylediği sırada] Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırıp hürmet ile…huzurunda." (Mayt. 55/56 19/22).*

(23) *[**Birök kayu iligler hanlar bo nom erdinig süzök kertgünç köŋülin** eşidür tıŋlayur erken] ol iliglerniŋ hanlarnıŋ eliŋe uluşıŋa yaguk yagısı yavlakı ol elig uluşug artatgalı buzgalı sakınçın süülegeli ugrasarlar inçip bo nom erdininiŋ çogınta yalınınta ol süülegeli ugramış elig yagınıŋ elinte uluşınta erüş üküş yavız irü b(e)lgüler b(e)lgürtüp ig kegen adası üküş bolmagay. "[**Eğer herhangi bir hükümdar bu öğreti mücevherini gönülden** dinlerken] o hükümdarların ülkesine yakın düşmanı o ülkeyi tahrip etmek düşüncesiyle savaşmayı planlasa böylelikle bu öğreti mücevherinin gücü sayesinde savaşmaya gelmiş (olan) düşmanın ülkesinde pek çok kötü belirtiler ortaya çıkıp sıkıntısı çok olmayacak" (AYS VI. Kitap 71/72 0099/0111).*

*[**Üç kögürçgen atayı laçınka** kovıtur erken] birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg ozar "[**Üç güvercin yavrusu (bir) doğan (tarafından)** kovalanırken] birisi yakalanıp ikisi korkup kaçar" (ABH 96 366/370).*

2.1.1.8.3. Semantik İnceleme

Bilindiği üzere [-ken] gerundium morfemi fiil köklerine tek başına getirilememektedir. Türk dilinin eski kaynaklarında *er-* yardımcı fiili ile birlikte aorist, {-gAlIr} ve *turur* gövdeli fiillere eklenen morfem, Türkiye Türkçesinde de aorist, {-Iyor}, {-mAktA}, {-mIş}/{-mUş}, {-AcAk} görünüş ve zaman işaretleyicileri ile birlikte kullanılmaktadır. Bu sebeple Kornfilt (1997: 361) ve Lewis (1986: 190) [-ken] gerundium morfeminin içkin anlamında eş zamanlılık olmadığını ifade eder.

Bu bağlamda [-ken] morfemine yüklenen farklı göreceli zaman anlamının gerundiuma eklenen zaman ve görünüş işaretleyicileri ile sağlandığı söylenebilir. Aorist ve {–(X)yor} görünüş işaretleyicileri [-ken] gerundium morfemine eş zamanlılık anlamı yükler; çünkü bu iki işaretleyici devamlılık/sürerlik içkin anlamına sahiptir. Öte yandan {-mIş} görünüş işaretleyicisi bitmişliği ifade eder. Bu sebeple {-mIşken} morfeminin eklendiği fiilin işaret ettiği eylem Türkiye Türkçesinde öncelik, bitimli fiilin işaret ettiği eylem sonralık anlamı içerir. [-ken], {-AcAk} ile kullanıldığında yan tümceciğin eylemi henüz gerçekleşmemiş olaylara işaret eder. Bunun sebebi, {-AcAk} morfeminin gelecekte bir zamansal noktada gerçekleşecek olan tamamlanmamış bir olaya işaret etmesidir. Bütün bu örnekler [-ken] morfeminin yapısı gereği eş zamanlılık anlamı içermediğinin bütün bu anlamların [-ken] ile birlikte kullanılan zaman ve görünüş işaretleyicileri ile alakalı olduğunun göstergesidir.

Yüce, [-ken] gerundium morfeminin birlikte kullanıldığı {-mIş}, {-AcAk} morfemlerine ve bu morfemlerin tümceye kazandırdığı anlam ilişkisine değindiği çalışmasında genellikle zaman anlam ilişkisinin kurulmasına neden olan [-ken] gerundiumunun aynı zamanda kontekste bakılarak şart, karşıtlık ve onay ifade eden yan tümceciklerin kurulmasına da neden olduğunu belirtir. {-mIşken} morfemi kimi tümcelerde[129] katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurarken kiminde de[130] gerçekleşmemiş şart tümcelerinin kurulmasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra araştırmacı [-ken] morfeminin {-AcAk} ile birlikte kullanıldığı tümcelerde karşıtlık[131] (adversative) anlamının varlığına işaret eder.

Yüce, Türkiye Türkçesinden yola çıkarak gerundiumlarla ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunduğu çalışmasında *Fiil+aorist+(i-)+ken* formunun semantik

[129] Şehre ***gelmişken*** bir de sinemaya gittik.
[130] Okumadan okumaya yol var. ***Okumuşken*** öğretmen gibi okuyacaksın.
[131] Yerden bir taş aldı tam ***atacakken*** vazgeçti.

işlevine de değinir. Yüce, temel tümcede ifade edilen eylemin zaman çizgisinde yan tümcecikte ifade edilen eylemle örtüştüğü bu tür tümcelerde *Fiil+aorist+(i-)+ken* formunun *iken (während/while)* ve *-dığı sürece (solange/ as long as)* olmak üzere iki farklı anlama sahip olduğunu ifade eder. *İken* anlamının yer aldığı tümcelerde bitimli fiilin işaret ettiği eylem içerik açısından yan tümcecikte işaret edilen eylemden bağımsız (independent) olarak nitelendirilirken *-dığı sürece* anlamının yer aldığı tümcelerde bitimli fiilin işaret ettiği eylem yan tümcecikte işaret edilen eyleme bağımlı (dependent) olarak nitelendirilir. Nitekim söz konusu form, *"Züleyha odasında soyunurken telaşından titriyordu."* tümcesinde *iken* anlamında; *"Ya Sultan Karıyı öldürürler ya da bu kızı/.../ Sultan Karı sağken alamazlar."* tümcesinde *-dığı sürece* anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla birinci tümcede bitimli fiilin işaret ettiği eylem gerundiumun işaret ettiği eylemden bağımsız olarak; ikinci örnekte ise bağımlı olarak değerlendirilmiştir (Yüce, 1999: 76/77).

Yılmaz, Türkiye Türkçesinde fiilimsiler konusuna değindiği çalışmasında [-ken] gerundium morfeminin birlikte kullanıldığı diğer morfemlere ve bu birleşik formların tümceye kazandırdığı semantik değere değinmiştir. Çalışmada *-mIş iken* formunun yer aldığı tümcelere bir eylemin diğeriyle çakıştığı anlatılanının iletilmesi,[132] yerini verme anlatılanının gerçekleşişi[133], şart anlatılanının iletilmesi[134] şeklinde üç farklı semantik işlev yüklenmektedir. Yılmaz, *–(İ)yor iken* ve *-mEktE iken* formlarının güncel şimdiki zaman anlam birimciğine; -(E/İ)r iken ~ -(E/İ)rken gerundiumunun de güncel olmayan şimdiki zaman anlam birimciğine sahip olduğunu savunur. Çalışmada *"Demin sen ağlarken benim gözlerim kupkuruydu."* tümcesi bir eylemin diğeriyle çakıştığı anlatılanının iletilmesi işlevine; *"Oynar, güler görünürken aslında içim kan ağlıyor."* tümcesi de yerini verme anlatılanının iletilmesi işlevine örnek olarak verilmiştir (Yılmaz, 2009: 142/144).

2.1.1.8.3.1. *Fiil+aorist erken* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi

Türkçenin en eski kaynaklarına bakıldığında olumlu tümcelerde tanıklık edilen *erken* gerundiumunun Türk runik harfli metinlerdeki semantik karşılığı *erkli* olarak tanımlanmaktadır. *Erkli* gerundiumunun işlevi ise T.Tekin tarafından *kullanılan erkli*

[132] Peygamberimizin hicretleri üzerinden tam bin yıl ***geçmişken***…
[133] Beni ***görmüşken*** görmemezlikten geldi.
[134] ***Almışken*** malın en iyisini alacaksın.

donmuş partisipinin oluşturduğu gerundium öbeği bitimli fiil işlendiğinde yürürlükte olan bir başka eyleme işaret etmektedir şeklinde; [-kAn] morfeminin eklendiği gerundiumunun işlevini de *asıl eylemin işlenme zamanını belirtir* şeklinde *(2016: 163)* izah edilir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde [-ken] gerundiumunun *er-* yardımcı fiili ile birlikte aorist ve {-gAlIr} ile genişletilen fiil gövdelerine eklendiği örneklere tanıklık edilmiştir. Dolayısıyla bu dönem metinlerinde de [-ken] gerundium morfemine tek başına belirli bir semantik işlev yüklemek doğru bir değerlendirme olmayacaktır. *Er-* yardımcı fiili ile birlikte kullanılan [-ken] gerundiumunun birleşik tümceye yüklediği semantik değerin, kendinden önce kullanılan aorist ve {-gAlIr} morfemleri ile doğrudan alakası vardır. Dolayısıyla Eski Uygur Türkçesi metinlerinde [-ken] gerundium morfemi ile kurulan tümceleri bu açıdan değerlendirmek yerinde olacaktır.

Schulz, *Fiil+aorist erken* gerundiumunun taşıdığı semantik değerin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen *Fiil+aorist+lokatif morfemi* birleşenlerinden oluşan gerundiumu ile eş değerde olduğunu ancak bu dönem metinlerinde *Fiil+aorist erken* kullanımının daha çok tercih edildiğini ifade eder. Buna göre *Fiil+aorist erken* gerundiumunun ifade ettiği eylem ile bitimli fiilin ifade ettiği eylemin aynı anda gerçekleştiğini ve katmanlar arasında görülen bu şekilde bir anlam ilişkisinin Eski Uygur Türkçesinde neredeyse tüm örnekler için geçerli olduğunun altını çizer (Schulz, 1978: 95).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+aorist erken* formunun temelde katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi kurmak amacıyla kullanıldığı söylenebilir. Daha önce de ifade edildiği üzere eş zamanlı gerçekleşen her eylemin zaman çizgisinde aynı noktada başlayıp bitmesi mümkün değildir. Eylemlerin oluş süreci ile ilgili bu şekilde bir paralellikten söz edebilmek için o tümcede gerek gerundiumun gerekse bitimli fiilin süreç içeren [+ÖS] ya da [-SV] kılınış değerine sahip olması gerekmektedir. Bitimli fiilin [+SS] kılınış değerine sahip olduğu tümcelerde gerundium [+ÖS] ya da [-SV] kılınış değerine sahipse işaret edilen eylemler arasında eş zamanlılığın bir alt başlığı olan *içerme* ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü bu tür tümcelerde E_1'in E_2'den önce başlayıp süregeldiği bir durumda; E_2, E_1'in açtığı zaman aralığına yerleşebilmekte ve E_1'den önce son noktasına ulaşabilmektedir (Yıldırım, 2011). Bu bağlamda *Fiil+aorist erken* formunun kullanıldığı tümcelerde

temelde eş zamanlılık anlam ilişkisinin varlığından; özelde de tümcede yer alan fiillerin kılınış değerine bağlı olarak *paralellik* ya da *içerme* anlamının varlığından söz edilebilir.

(3).tümcede[135] *taŋ taŋla-yur erken* gerundiumunun ifade ettiği eylem ile *küvrüg tokıt-ıp* ve *tip y(a)rl(ı)ka-dı* fiillerinin ifade ettiği eylemin genelde eş zamanlı gerçekleştiği söylenebilir. Özele bakıldığında belirtilen eylemler arasında *paralellik* söz konusudur. Çünkü *taŋ taŋla-yur erken* fiili [+ÖS] kılınış değerine sahip bir fiil olup doğal olarak sürerlik anlamı içermektedir. Söz konusu eylemin süregeldiği zaman dilimi içerisinde eş zamanlı olarak [-SV] kılınış değerine sahip *küvrüg tokıt-ıp* ve *tip y(a)rl(ı)ka-dı* fiillerinin işaret ettiği eylemler gerçekleşmiştir. (6).tümcede[136] *olur-ur erken* gerundiumu ile *ön-ti* bitimli fiilinin işaret ettiği eylemler eş zamanlı gerçekleşmiştir. *Olur-* fiilinin [+ÖS] kılınış değerine sahip olması; *ön-* fiilinin de [-SV] kılınış değerine sahip olması her iki fiilin ifade ettiği eylemin süreç olarak paralellik içerdiğinin bir göstergesidir. (14).tümcede[137] eylemler arasında eş zamanlılığın bir alt basamağı olan paralellik ilişkisi söz konusudur. Çünkü *udı-* [+ÖS]; *tül tüşe-* [-SV] kılınış değerine sahip bir fiillerdir.

Göreceli zaman anlamının bulunduğu birleşik yapılı tümcelerde *içerme* ilişkisinin net bir şekilde belirlenebilmesinin şartı o tümcede bulunan bitimli fiilin [+SS] kılınış değerine sahip olmasıdır. Bu bağlamda (4), (5), (15) ve (22).tümcede katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin bir alt başlığı olan içerme anlamının yer aldığı söylenebilir. Zira (4).tümcede[138] *kovıt-* fiili [-SV] kılınış özelliğine sahip bir fiildir. Bu sebeple *kovıt-ur erken* gerundiumunun açmış olduğu zaman aralığına [+SS] kılınış özelliğine sahip *tutsuk-* ve *ozar bol-* fiillerinin işaret ettiği eylemler yerleşir. Yine aynı numaralı örnekte *yat-* fiili [+ÖS] kılınış özelliğine sahiptir. Süreç ifade eden fiilin açtığı zaman aralığına [+SS] kılınış özelliğine sahip *odunup kel-* fiilinin işaret

[135] *Yetinç kün taŋ* ***taŋlayur erken*** *edgü ögli tigin ulug küvrüg tokıtıp ince tip y(a)rl(ı)kadı.* "Yedinci gün tan ***ağarırken*** İyi Niyetli Şehzade büyük davulu çaldırıp şöyle dedi." (İKP 38 2/6).

[136] ***Kaltı*** *balık kapagda* ***olurur erken*** *kan udçısı biş yüz ud süre önti*. "-Şehzade- şehrin kapısında ***otururken*** hanın sığırtmacı beş yüz güderek (ona doğru) ilerledi." (İKP 59 3/5).

[137] *Ançagınça anası hatun balıkta ediz kalıkta* ***yatıp udıyur erken*** *ertiŋü yavız tül tüşedi.* "Nihayet katun annesi şehirde yüksek gökte ***yatıp uyurken*** çok kötü bir rüya gördü." (ABH 96 361/364).

[138] *(Üç kögürçgen atayı laçınka* ***kovıtur erken*** *birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg ozar bolur tep monçulayu* ***tüşeyü yatur erken*** *yer tepremeki üze beliŋlep odunup kelti*. "Üç güvercin yavrusu (bir) doğan (tarafından) ***kovalanırken*** birisi yakalanıp ikisi korkup kaçar. Böylece *rüya* ***görüp yatıyorken*** yerin titremesinden dolayı korkup uyanıverdi." (ABH 96 366/370).

ettiği eylem yerleşmiştir. (5).tümcede[139] *siŋ-* [-SV] kılınış özelliği taşıdığından belirli bir zaman aralığı açmış ve bu zaman aralığına [+SS] kılınış özelliğine sahip *tepren-* fiili yerleşmiştir. (15).tümcede[140] *tur-* fiili [-SV] kılınış özelliğine sahip olduğundan bir zaman aralığının oluşmasına neden olmuştur. *Eşid-* aslında süreç ifade eden bir eyleme işaret etmektedir. Ancak söz konusu tümcede belirli bir sözün (teginig tilep takı bulmaz ermiş) işitilmesinden bahsedildiği için *tur-* fiilinin işaret ettiği eylem ile *eşid-* fiilinin işaret ettiği eylem arasında içerme anlam ilişkisinin olduğu söylenebilir. (22).tümcede[141] *yokaru öntür-* fiili [+SS] kılınış değerine sahip bir fiildir. Bu sebeple süreç ifade eden [-SV] kılınış değerine sahip *(savag) sözle-* fiilinin açmış olduğu zaman aralığına yerleştiği düşünülebilir.

Schulz, *Fiil+aorist erken* gerundiumunun tek bir semantik değerinin olmadığını ifade eder. Nitekim *Fiil+aorist erken* gerundiumu kullanıldığı tümceye temelde eş zamanlılık anlamı katsa da kontekste bakılarak söz konusu tümceyi farklı anlam ilişkisi ile yorumlamak da mümkün görünmektedir. Araştırmacının verdiği örnekte gerundium ve bitimli fiil arasında zıtlık (contrast) anlam ilişkisinin kurulduğu görülmektedir:

(24) *Anta basa* ***yörgerü tolgayu küyü küzedü açınur agrınur erken*** *…amrakta adrılmak açıg emgekke teginürler.* "Sonra vücutları örtülüp koruyup kollanırken (kollandığı halde) sevdiklerinden ayrı olma acılarına kapılırlar." (Mayt. 198 v. 1-6) (Schulz, 1978: 98).

2.1.1.8.3.2. *Fiil+{-gAlIr} erken* Formunun Kullanıldığı Tümcelerde Semantik İnceleme

[-ken] gerundium morfeminin içkin olarak eş zamanlılık anlam ilişkisi taşımadığı bu ve buna benzer anlam ilişkilerinin [-ken] morfeminden önce kullanılan görünüş ve kiplik işaretleyicilerinin vasıtasıyla sağlandığı görüşü daha önce de ifade

[139] *Aş* ***siŋer erken*** *teprenür sarıg tözlüg isig ig*. "***Yemek sindirilirken*** harekete geçer safra kaynaklı ateşli hastalık." (AYS IX. Tegzinç 112 0607/0609).

[140] *Ol üdün ol hatunnuŋ bir tapıgçı kızı taştın* ***turur erken*** *kıyça erter yolkı kişitin teginig tilep takı bulmaz ermiş tep sav eşidti.* "O esnada o kraliçenin bir hizmetçi kızı dışarıda ***duruyorken*** yolda geçen kişiden "Prens aranıp henüz bulunamamış." diye söz işitti." (ABH 98 386/390).

[141] Bu sav(ag) ***(sözleyür) erken***…elgin yokaru (öntürüp) agırlayu… "Bu sözleri ***söylediği sırada*** Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırıp hürmet ile…huzurunda." (Mayt. 55/56 19/22).

edilmişti. Nitekim *Fiil+{-gAlIr} erken* formu ile oluşturulan tümceler bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Fiil+{-gAlIr} erken formunun kullanıldığı tümcelerde katmanlar arasında görülen zaman ilişkisini değerlendirmeden önce {-gAlIr} morfemi ile ilgili birtakım görüşleri gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Erdal, söz konusu morfemi Budist Uygur Türk çevresinde yakın gelecek (imminent future)[142] için kullanılan kiplik işaretleyicisi olarak tanımlamaktadır (Erdal, 2004: 263). Gökçe, çalışmasında verdiği örneklerden yola çıkarak söz konusu morfemin Budist Uygur Türk çevresinin yanında Maniheist çevre metinlerinde ve Karahanlı Türkçesinde de tanıklandığının altını çizer. Adı geçen araştırmacı aynı zamanda, eklendiği fiile bu fiilde yer alan eylemin ya da durumun gerçekleşmek üzere olduğu ya da neredeyse gerçekleştiği anlamını katmasından yola çıkarak {-gAlIr} morfemine, *yakınlaşıcı bakış açısı (proximative aspect)* adlandırmasını uygun bulur. Gökçe, *yaklaşma kipi* yerine *yakınlaşıcı bakış açısı* gibi bir ifadeyi tercih etmesini şu şekilde izah eder:

> *Yaklaşma kılınışı kurallı olarak geçmiş zaman çekimiyle ve gerçekleşmek üzere olan fakat neticede gerçekleşmeyen bir kılınış türünü işaretlerken, yakınlaşıcı bakış açısı şeklinde Türkçeye aktardığımız proximative aspect ise şimdiki-geniş zaman çekimi ile ana fiildeki eylemin gerçekleşmeye doğru yol aldığı, gerçeklemesine ramak kaldığı, neredeyse gerçekleştiği anlamındaki bakış açılarını işaretlemektedir. Dolayısı ile yakınlaşıcı bakış açısında, yaklaşma kılınışının aksine konuşucunun gözlemlediği ana fiildeki eylemin ya da durumun yakın bir gelecekte mutlak anlamda gerçekleşeceği anlamı hâkimdir (2007: 98-99).*

Bu bağlamda örnek tümcelerde predikatör olarak kullanılan {-gAlIr} morfeminin semantik değeri *-mAk üzere* olarak işaretlenmiştir.

Söz konusu morfem, Türk Budist çevresine ait metinlerde *Fiil+{-gAlIr} erken* formunun içerisinde yer almış ve böylelikle yan tümcecik fiiline yine yakın gelecek için kullanılan bakış açısı anlamı kazandırmıştır.

---

[142] *Aglık* ***kurug bolgalır*** "Hazine ***boşalmak üzere***." (İKP 7 7).
Alko işleyü tükedimiz yene yme kün teŋri uyakgalır. "Bütün işlerimizi bitirdik dahası güneş ***doğmak üzere***." (Mayt. 12v2).

Erdal söz konusu formu örnek olarak verdiği tümcelerde *Fiil+{-gAlIr} erken* formunu *eylem gerçekleşmek üzere iken (about to verb)* şeklinde tercüme etmiştir (2004: 478).

(25) *Bo törtegü ünüp* ***bargalır erken****…bitig keldi.* "Bu dördü yolculuk için ***ayrılmak üzere iken*** bir mektup geldi." (When these four ***were about the leave*** their journey there came a letter. (HTsToa 1472)

Bu şekilde bir forma taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinden AY VIII'de tanıklık edilmiştir:

(26) *Bo darnig* ***sözlegelir erken azu et'öz küzetgülük d(a)r(a)nig sözlemiş kergek*** "Bu dharaniyi ***söylemek üzere iken*** bedeni koruma daranisini söylemek gerekir." (***While about the pronounce*** this dharani…) (AY VIII. Kitap 311 878/881).

Schulz'un söz konusu forma yüklediği semantik değer Erdal'ınkinden farklı değildir. Araştırmacı çalışmasında *Fiil+{-gAlIr} erken* formunu *einer, der im Begriff ist...zu tun "özne tarafından bir eylem gerçekleştirmek üzere iken" (one who is gonna do ...); einer der...tun will "özne bir eylemi yapmak istiyorken/ niyetlenmişken" (one who ... wants to do)* şeklinde tercüme etmiştir (Schulz, 1978: 99).

Bo törtegü ünüp ***bargalır erken****…bitig keldi. "Bu dördü yolculuk için* ***ayrılmak üzere iken*** *bir mektup geldi."* tümcesinde yer alan gerundium formunun Türkiye Türkçesindeki karşılığı *ayrılacak iken* şeklindedir. Bilindiği üzere Türkiye Türkçesinde *Fiil+-AcAkken* formunun yer aldığı tümcelerde gerundiumun işaret ettiği eylemin bitimli fiilin işaret ettiği eylem tarafından durdurulduğu, kesintiye uğratıldığı (interruption) gibi bir anlam söz konusudur. Zira bitimli fiilin E_1, yan tümcecik fiilinin E_2 olarak işaretlendiği (25). tümcede E_2'nin gerçekleşmesi için niyet edilmiştir ancak E_2 gerçekleştirilmek üzere iken E_1 tarafından kesintiye uğratılmıştır. Kesintiye uğrayan bir eylemin daha sonra gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceği bilinmemektedir. Bu sebeple söz konusu tümcede göreceli zaman anlamından söz etmek mümkün görünmemektedir.

Fiil+-gAlIr erken formu (26).tümcede yakınlaşıcı bakış açısı (proximative aspect) ile yorumlanmaya müsaittir. Çünkü söz konusu tümcede gerundiumun içerdiği eylem, ana eylem tarafından kesintiye uğramayı değil; ana eylemden sonra muhakkak gerçekleşmeyi ifade etmektedir. Bu durumda söz konusu tümcede ana eylemin işaret

ettiği eylemin öncelik; gerundiumun içerdiği eylemin sonralık ifade ettiği düşünülebilir.

2.1.1.8.3.3. *(Takı)+Fiil+{-mAzkAn}* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerde Göreceli Zaman Anlamı

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mAzkAn}* gerundiumunun kimi belirteçlerle ve edat ile genişletildiği örneklerle karşılaşmak mümkündür. Söz konusu forma yapılan eklemeler kimi tümcelerde stilistik bir ifade şekli olarak yorumlanırken kiminde de farklı semantik işlevlere sahip dil bilgisel ulam olarak değerlendirilmektedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mAzkAn}* formunun genellikle *takı* edatı ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bunun dışında söz konusu formun *neŋ* (Schulz, 1978: 99) belirteci ve *ötrü* son çekim edatı ile kullanıldığı örneklere rastlamak mümkün. *Fiil+{-mAzkan}* gerundiumundan sonra *ötrü* son çekim edatının kullanıldığı örneklere Altun Yaruk'ta tanıklık edilmiştir. Ancak örnek tümcelerde *ötrü* son çekim edatının işlevini belirlemek mümkün değildir. Dolayısıyla Schulz'un *takı* edatı için ifade ettiği stilistik kaygı *Fiil+{-mAzkan}* gerundiumundan sonra kullanılan *ötrü* son çekim edatı için geçerli olabilir:

(28) *Bo nom erdinig tavgaç tilinçe tüketip takı edgüti keŋürü* ***yadılmazkan ötrü*** *ol ogurda inçiu atlıg balıkta çaŋ baglıg küü tau atlıg beg balık begi erdi. "*Bu öğreti cevheri Çin diline çevrildikten sonra henüz yaygın bir şekilde yayılmamışken o zaman Wen-chou adlı şehirde Chü-tao adındaki bey şehrin beyiydi." (AY Süü 82 4 14/16).

(29) *Aş kılu tüketmişte kin* ***on kün ertmezken ötrü*** *ol beg beliŋdeg agır igledi.* "Ziyafetin bitiminden sonra ***on gün geçmemişken*** o bey aniden çok hastalandı." (AY Süü 4 14/16).

(30) *Bir ugurta ol ilig han ol somadivaçi atl(ı)g oglıŋa ulug tigitler törüsinçe abijik kıltı..abijik kılıp* ***takı keçmezken ötrü*** *ol atası ilig han ol somadivaçi atl(ı)g oglıŋa ınçe tip tidi.* "Bir zaman o hükümdar o Somadivaçi adlı oğlunu büyük prensler töresi gereğince hükümdar ilan etti. Bu görev verme işi ***daha bitmeden*** hükümdar babası o Somadivaçi adlı oğluna şöyle dedi." (AY VIII. Kitap 339 1153/1158).

İstisna olarak Irk Bitig'de ve Altun Yaruk'ta tanıklık edilen tümcelerde *takı* edatı kullanılmamıştır:

Karı üpgük yıl ***yarumazkan*** *etdi.* "Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ***ağarmamışken*** öttü." (IB 21 21).

Kayu küsüşi erser anı köŋülinte sakınu ***kün t(e)ŋri tugmazkan*** *ol ok ev içinte olurup kara öŋlüg aşlarıg aşanzun*. "Hangi isteği varsa onu kalbinde düşünerek ***güneş tanrı doğmadan*** o ev içinde oturup kara renkli yemekleri yesin." (AYS V. Kitap 188 0414/ 0417).

Schulz, *Fiil+{-mAzkAn}* gerundiumunun önüne sıklıkla getirilen *takı* edatının işlevini belirlemenin zor olduğunu ifade eder. Araştırmacı söz konusu edatın kullanıldığı tümcelerde stilistik bir farkın olabileceğini ifade ederken aynı zamanda edatın herhangi bir zaman anlamı içermediğine de gönderme yapmış olabilir (Schulz, 1978: 104). Ancak *henüz, hala (yet, still)* anlamına gelen *takı* edatının zaten *henüz* E_x *gerçekleşmemişken (not yet)* anlamına sahip *Fiil+{-mAzkAn}* gerundiumuna eklenerek pekiştirme işlevinde kullanıldığı düşünülebilir.

2.1.1.8.3.3.1. *(Takı)+Fiil+{-mAzkAn}* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi

(Takı)+Fiil+{-mAzkAn} formunun yer aldığı tümcelerde eş zamanlılık ve öncelik-sonralık olmak üzere iki türlü göreceli zaman anlamı mevcuttur. {-mAzkAn} gerundium morfeminin *büt-* ve *keç-* fiillerine eklendiği tümcelerde katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu düşünülmektedir. *Sonlandır-, bitir-* anlamına gelen bu fiillerin {-mAzkAn} olumsuzluk morfemi ile birlikte kullanılması o tümcelerde süreç ifade eden bitimli fiillerin işaret ettiği eylemlerin henüz sonlanmadığını, hala devam ediyor olduğunu gösterir. Bu sebeple *manastır inşaatı henüz tamamlanmamışken ilahi sarayların ortaya çıkmasından* bahsedilen (18).tümcenin[143] şu şekilde yorumlanması da mümkündür: *Manastır (yapımı) devam ediyorken altı kanatlı tanrılar yerinde sizin için oturacak ilahi saraylar ortaya çıktı.* Ayrıca söz konusu tümcede eylemler arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin bir alt başlığı olan *içerme* söz konusudur. Çünkü *seŋrem (it-),* süreç ifade eden bir eylemdir ve bu eylemin açmış olduğu zaman aralığına *teŋ(ri)d(em) ordular belgülüg bol-tı*

[143] *Seŋrem* ***takı bütmezken*** *ite başladukta ok altı kat teŋri yirinte siziŋe olurgulug teŋ(ri)d(em) ordular belgülüg boltı.* "Manastır ***henüz bitmemişken***, inşaata başlar başlamaz altı katlı tanrılar yerinde sizin için oturacak ilahi saraylar ortaya çıktı." (Mayt. 108 19/22).

eylemi yerleşmiştir. (19).tümcede[144] henüz sürecini tamamlamamış olan eylem, *abijik kıl-* (E_1) olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla aynı tümcede *E_1 henüz bitmemişken* ifadesi *E_1 hala devam ediyor iken* şeklinde yorumlanabilir. Bu sebeple *keçmezken* gerundiumunun kapsamı alanında yer alan E_1 ile E_2 arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin yer aldığı söylenebilir. Yine *keçmezken* fiilinin kullanıldığı (20).tümcede[145] bu şekilde bir anlam ilişkisinin varlığından söz edilebilir. Öznenin gerçekleştirdiği eylem (söyle-) henüz devam ediyorken *kel-, yakın teg-* ve *te-* fiillerinin işaret ettiği eylemler gerçekleşmiştir.

2.1.1.8.3.3.2. *(Takı)+Fiil+{-mAzkAn}* Formunun Kullanıldığı Birleşik Yapılı Tümcelerin Katmanları Arasındaki Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

(Takı)+Fiil+{-mAzkAn} formunun kullanıldığı tümcelerde katmanlar arasında eş zamanlılık anlamının yanı sıra öncelik-sonralık anlamı da bulunmaktadır. Bu tür tümcelerde {-mAzkAn} morfeminin *büt-* ve *keç-* fiillerine değil de direk yan tümceciğe ait fiile eklenmesi öncelik-sonralık anlamının oluşmasında önemli bir etken olarak görülmektedir.

Bu bağlamda (1), (2) ve (17).tümcede bulunan göreceli zaman anlamını şu şekilde yorumlamak mümkün: (1).tümcede[146] *tüke-* yan tümcecik fiilinin ifade ettiği eylem henüz gerçekleşmemişken özne (men), E_1'i (taluyda yat-ıpan tapladukumin tutar men) gerçekleştirmektedir. (2).tümcede[147] E_2 (yıl yaru-) gerçekleşmeden önce; özne (karı üpgük), E_1'i (et-) gerçekleştirmiştir. Bitimli fiilin istek-emir kiplik

[144] *Bir ugurta ol ilig han ol somadivaçi atl(ı)g oglıŋa ulug tigitler törüsinçe abijik kıltı..abijik kılıp **takı keçmezken ötrü** ol atası ilig han ol somadivaçi atl(ı)g oglıŋa ınçe tip tidi.* "Bir zaman o hükümdar o Somadivaçi adlı oğlunu büyük prensler töresi gereğince hükümdar ilan etti. Bu görev verme işi ***daha bitmeden*** hükümdar babası o Somadivaçi adlı oğluna şöyle dedi." (AY VIII. Kitap 339 1153/1158).

[145] *Bo sav **takı keçmezken** bir buryuk t(e)rkin tavratı kelip ilig begke yakın tegip ay ulug ilig beg busanu yarlıkamazun iki tegitler su esen teginür 'eŋ kiçigi m(a)has(a)tve tegin takı tapışu teginmez tileyü teginürler tep ötündi.* "Bu arada bu konuşma ***daha bitmeden*** bir kumandan alalacele gelip hükümdara yaklaşıp "Ey büyük hükümdar üzülmeyin lütfen iki prens sağ salimdir, en küçüğü Mahasattva prens daha bulunamadı, aranıyor." diye anlattı." (ABH 100 416/423).

[146] Tanım tüsi ***takı tükemezken*** *taluyda yatıpan tapladukumin tutar men.* "Tenimin tüyleri ***henüz bitmemişken*** deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyorum." (IB 3).

[147] *Karı üpgük yıl **yarumazkan** etdi.* "Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ***ağarmamışken*** öttü." (IB 21 21).

işaretleyicisi ile çekimlendiği (17).tümcede[148] özneden (o-Ø) önce E_1'i (ev içinte olurup kara öŋlüg aşlarıg aşan-zun) gerçekleştirmesi istenmiştir.

2.1.1.9. {-gAlI}

Türk runik metinlerinden itibaren tanıklık edilen bir morfemdir. Zarf işlevinde kullanılan {-gAlI} morfeminin yazıtlarda amaç ve zaman ifade etmek üzere iki temel işleve sahip olduğu görülmektedir. Bilge Kağan yazıtından alınan (1) ve (2).tümcelerde ve Tonyukuk yazıtından alınan (3).tümcede {-gAlI} morfemi ile kurulan gerundium temel tümcecikte işaret edilen eylemin oluş sebebini açıklarken; (4).tümcede aynı morfem ile kurulan gerundium, temel tümcecikte işaret edilen eylemin başlangıç noktasını ifade etmektedir:

(1) *Yadag yavız boltı tep* ***algalı*** *kelti.* "Yaya olanları perişan oldu diyerek ***teslim almak amacıyla*** geldiler." (BK D 32).

(2) *Sıŋar süsi evig barkıg* ***yulıgalı*** *bardı sıŋar süsi* ***süŋüşgeli*** *kelti.* "Askerlerinin yarısı evi barkı ***yağmalamaya*** yarısı da ***savaşmaya*** gelmişti." (BK D 32).

(3) ***Aşangalı*** *tüşürtümüz atıg ıka bayur ertimiz.* "(Askerleri) ***yemek yemeleri için*** (attan) indirdik." (T 27).

(4) *Türk bodun* ***kılıngalı*** *türk kagan* ***olorgalı*** *şantuŋ balıkka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş.* "Türk halkı ***yaratıldığından beri*** Türk hakanı ***tahta çıkalıdan beri*** Şantung şehirlerine, Sarı Irmağa ulaşmamış imiş." (T 18).

{-gAlI} morfeminin taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde iki farklı işleve sahip olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki amaç[149] ve zaman bildiren zarf işlevi bir diğeri birleşik fiilin esas unsuru (Eraslan, 2012: 410) olarak sıralanabilir. {-gAlI} morfeminin *bar-, bol-, küse-, sakın-, titin-, u-, ugra-, yatur-* modal yardımcı fiillerle

---

[148] *Kayu küsüşi erser anı köŋülinte sakınu* ***kün t(e)ŋri tugmazkan*** *ol ok ev içinte olurup kara öŋlüg aşlarıg aşanzun*. "Hangi isteği varsa onu kalbinde düşünerek ***güneş tanrı doğmadan*** o ev içinde oturup kara renkli yemekleri yesin." (AYS V. Kitap 188 0414/ 0417).

[149] *Kaçan öz ordosıŋa kirtükte ya bökünki kün üze bahşımız şakimuni t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan k(e)ntü özi meniŋ tapıgımın ayagımın* ***algalı*** *ordomka karşımka kirü yarlıkadı.* "Kendi sarayına girdiğinde bugünkü günde öğretmenimiz Sakyāmuni Tanrı Tanrısı Buda bizzat kendisi ***benim saygımı kabul etmek için*** sarayıma girme lütfunda bulundu." (AYS VI. Kitap 92/93 0376/0381).
Anda monda ınaru berü yorıyu bir ulug kamışlıg bark arıgka kirip ötrü anda ***tıngalı*** *olordılar.* "Oraya buraya, öteye beriye yürüyerek büyük, kamışlı koyu bir ormana girip sonra orada ***dinlenmek için*** oturdular." (ABH 77 85/88).

birlikte oluşturduğu birleşik yapılı fiillere Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sıkça tanıklık edilmektedir.[150]

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde {-gAlI} morfeminin zaman işlevi ile kullanıldığı tek örnek tümce *(5) Ay irinç tişi bars* ***enüklegeli*** *yeti kün bolmış. "Ey zavallı dişi kaplan,* ***yavrulayalı*** *yedi gün olmuş." (ABH 79 120/121)* olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla söz konusu morfemin zaman anlam ilişkisi kuran örneklerine Maniheist metinlerinde tanıklık edilmediği söylenebilir. Örnek tümcede {-gAlI} morfeminin tümceye kattığı anlam *-den beri* şeklinde de yorumlanabilir. Taranan metinlerin dışında diğer Uygur Türkçesi metinlerinde de morfemin aynı

[150] *T(e)ŋrim birök ol m(e)n ötünmişde kayu kişi* ***tutgalı sakınsar****…ç'et'öz küzetgülük bo darning sözlezünler.* "Tanrım eğer ben açıkladığımda bazı insanlar ***gerçekleştirmeyi düşünse***…vücudu korumak için bu dhārani'yi söylesinler." (AYS VI. Kitap 129 0865/0868).
Ol ok tüş et'öz turguluk burh(a)nl(a)r ulusıŋa ***bargalı bolur*** *anıŋ belgüsi ölmişte kin kaŋnıŋ yürüŋ tigli burun yütindin taşkaru üner kılınçlıg erser biligi kidin yolca ünüp üç yavl(a)k yolka barır*. " O da Buda'nın devletine, ürün bedenine/ürün gövdesine oyalandığı yere ***ulaşabilir.*** Onun simgesi (şudur) : Öldükten sonra babanın burun deliğinden beyaz damla çıkmaktadır. Eğer ki o (başarısız) bir davranan ise, bilgisi gizli yoldan çıkacaktır ve o üç kötü yola ulaşacaktır. (Tot. 86 292/296).
Erkligin erksiz(i)n erinip ermegürüp işke küdögke tıltanıp yazokda ***boşungalı barmad(ı)m(ı)z erser.*** "Yine bilerek veya bilmeyerek erinip ihmal edip işe güce dalıp! (bahane edip) günahtan ***arınmayı istemediysek…"*** (Huast. 89 303/307).
Ozakı tugmış kadaşlarınıŋ yakınında kaçsar ol tugmış kadaşları yme bilmeser körmeser anta basa antirabav erürin bilip üç yavlak yolnıŋ emgekin ööp sakınıp anta basa kizleklig atın ööp sakınıp at <atagu> (urguçı) bahşını sakınıp anta basa şiri çakira sanbaranıŋ mantalınta abişik teginmişig bilser şiri çakira sanbaraka ınag teginser anta ötürü tamsung tyan teŋri yüüz tilgenin körkitip kök kalıgka ***bargalı uyur.*** "Ve insan eski tanıdıklarının/akrabalarının yanına kaçtığında, onlar (tanıdık ve akraba) onu tanımayıp bilmediğinde (bu böyle olduğunda) insan araoluşumunun oluşumunu tanıyıp bu üç kötü yolun sıkıntısını düşünüp ardından ise gizemlinin ismini düşünüp tevcih eden Guru isimliyi hatırlamaktadır. Sonra ise (insan) Sri Cakrasamvara'nın mandalasın da bir Abhiseka kazandığını anlıyor ve (insan) Sri Cakrasamvara da sığınma bulduğunda Dhyana tanrılığında (gerektiğinde) açıklama gösterilip en sonunda bulutlara/cennete ***yürüyebilir***." (Tot. 90 326/335)
Birök kim kayu tözünler oglı tözünler kızı bo d(a)rni nomug tutsarlar sözleserler ülgülençsiz teŋlençsiz ulug törlüg buyanlıg yügmekig ***yıggalı tirgeli kazgangalı ugaylar***. "Eğer ki! Asiller oğlu ve asiller kızı bu dhārāniyi tutsa ve söylese ölçülmez ve karşılaştırılmaz çok çeşitli sevapların yığınını ***toplayabilecek (onu) kazanabilecek."*** (AYS V. Kitap 185 0372/0376).
Birök kayu iligler hanlar bo nom erdinig ***nomlatgalı ugrasarlar*** *'eŋ başlayu ol ilig han k(a)ltı öŋreki töröçe suvka kirip et'özin yumış arıtmış k(e)rgek* ***anta basa*** *kedmedük yürüŋ arıg yaŋı ton kedip kop törlüg etig yaratıg üze et'özin uz etmiş yaratmış k(e)rgek* "Eğer herhangi bir hükümdar bu öğreti mücevherini açıklamaya ***niyetlenirse (niyetlendiğinde)*** ilk önce o hükümdar aynı şekilde önceki öğreti gereğince suya girip (banyo yapıp) vücudunu yıkayıp temizlemiş olmalı. Ondan sonra (daha) önce giyilmemiş beyaz, temiz, yeni elbiseler giyip türlü türlü süs ile vücudunu ustaca süslemeli." (AYS VI. Kitap 88 0310/0319).
Anı üçün edgün barmış teŋrim birök kayu iligler hanlar ilin uluşın ***küzetgeli*** *k(e)ntüleri* ***inç meŋilig bolgalı*** *bodunın karasın* ***inç esen kılgalı*** *yat yagıg* ***utgalı küseser*** *ötrü ol iligler hanlar bo nom erdinig süzök köŋülin eşidzünler tıŋlazunlar ayazunlar agırlazunlar okızzunlar akıtunlar bitiünler bititünler.* "Onun için iyilikle gitmiş tanrım, eğer hangi hükümdarlar memleketini ***gözetmek için*** kendileri ***huzurlu mutlu olmak için*** halkını ***huzurlu, esen yapmak için,*** yabancı düşmanı ***yenmek için*** arzulasa o zaman o hükümdarlar bu din cevherini temiz gönülle işitsinler, dinlesinler, saysınlar, hürmet etsinler, okusunlar, okutsunlar, yazsınlar, yazdırsınlar. (AYS VI. Kitap 118 0709/0719).

anlama gelecek şekilde kullanıldığı örnek tümce sayısı oldukça azdır (Schulz, 1978: 111):

(6) *Darmapali bodisatav ür keç bolmış erdi amraktın öŋi* ***üdrülmek törüsinde yaratıngalı***. "Darmapali Bodhisattva'nın ***bağlılıktan ayrılma töresinde yaratıldığından beri*** uzun zaman olmuştu." (HTP 97 r. 16-18)

(7) *Biziŋ kut ur ırak öd boldı…nomın adırtlıg* ***ukgalı***. "Bizim kutumuz olan öğretiyi iyi bir şekilde ***anladığından beri*** uzun zaman geçti." (HTP 47 v. 6-10)

(8) *Diva erser* ***edremlig işin tarıgalı*** *ür keç boldı.* "Deva'ya gelindiğinde ***erdemli çalışmalarına başlamasından bu yana*** uzun zaman geçti." (HTP 98 v. 11-13= HTT 379-381)

(9) *Yana kırk artuk yıl bolmış ögüm kaŋım ordusı* ***iyesiz kalgalı***. "Annem babamın evlerinin ***terkedilmesinden bu yana*** 40 yıldan uzun bir süre geçmiş." (HTY 96r. 9-11)

(10) *Belgü nom öŋdün tavgaçka* ***kelgeli*** *altı yüz yıl bolmış.* " Açıkça tanınabilir öğretinin (yani Dharma) Çin'in doğusuna ***gelmesinden bu yana*** 600 yıl geçmiş." (HTY 85 r. 12-14)

Bütün lehçe ve şivelerde ifade edildiği şekliyle kullanılan morfemin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde birkaç örnekle sınırlı kalmasının sebebi bu dönem metinlerinde aynı anlama gelebilecek alternatif kullanımların varlığı ile açıklanmaktadır. Nitekim *-maktın, -galırdın berü, -mış(ın)tın berü* gibi kimi formlarla da aynı anlama gelebilen birleşik yapılı tümceler kurulabilmektedir (Schulz, 1978: 112). Erdal, *-mIşda berü* ve *-dOkda berü* analitik formların zaman anlamı içeren {-gAlI} morfemi ile eş değerde olduğunu ve bu analitik formların zamanla {-gAlI} morfeminin yerini aldığını ifade eder. Araştırmacıya göre {-gAlI}'nın hem amaç hem de mastar görevinde kullanılması bu sürece yardım etmiştir (Erdal, 2004: 480).

Zaman anlamı içeren (5) *Ay irinç tişi bars* ***enüklegeli*** *yeti kün bolmış.* "Ey zavallı dişi kaplan, ***yavrulayalı*** yedi gün olmuş." (ABH 79 120/121) tümcesinden yola çıkarak sentaktik ve semantik olarak genel bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak gerek kaydedilen tümce gerekse Schulz'un çalışmasından kaydedilen diğer örnek tümceler yardımıyla birtakım çıkarımlarda bulunulabilir. Birleşme ve Tür kuramına göre (6)-(11). tümceler, tümceciksel katmanların birleşmesinden meydana gelen eş-bağımlı yapılar arasında değerlendirilmelidir.

{-gAlI} morfemi ile oluşturulan gerundiumun çeşitlenebilir özneye izin vermesi ve söz konusu morfemin yer aldığı yan tümceciğin temel tümceciği zaman anlamı yönüyle nitelemesi örnek tümcelerde birleşmenin tümceciksel katmanlarda gerçekleştiğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda *değişken özneli gerundium (varying-subject converbs)* olarak nitelendirebileceğimiz *yaratıngalı, ukgalı, tarıgalı, iyesiz kalgalı, kelgeli, enüklegeli* yüklemcil ögeleri kullanıldıkları tümcede yer alan bitimli fiiller ile aynı özneye sahip değildir. {-gAlI} morfemi ile kurulan zaman içerikli tümcelerde bitimli fiilin öznesi gerundiumundan bağımsız olarak ya *ür keç (6 ve 8), ırak öd (7), kırk artuk yıl (9)* örneklerindeki gibi belirsiz zaman ifadelerinden ya da *altı yüz yıl (10), yeti kün (5)* şeklinde kurulan belirli zaman ifadelerinden oluşmaktadır.

Bitimli fiilin taşıdığı {-DI} işlemcisi aynı zamanda (6), (7) ve (8).tümcelerde *yaratıngalı, ukgalı, tarıgalı* fiillerini; (5), (9) ve (10).tümcelerde bitimli fiilin taşıdığı {-mIş} kanıtlanabilirlik işlemcisi aynı zamanda söz konusu tümcelerde yer alan *kal-, kel-, enükle-* fiillerini de kapsamaktadır. Bu sebeple taranan metinlerde tanıklık edilen örnek tümce *Ay irinç tişi bars* ***enüklemiş*** *yeti kün bolmış. "Ey zavallı dişi kaplan,* ***yavrulamış (ve üzerinden)*** *yedi gün olmuş (yedi gün geçmiş)." (ABH 79 120/121)* şeklinde de yorumlanabilir.

(5) Ay irinç tişi bars ***enüklegeli*** *yeti kün bolmış. "Ey zavallı dişi kaplan,* ***yavrulayalı*** *yedi gün olmuş." (ABH 79 120/121)* tümcesinin ve diğer tümcelerin (6-10) katmanları arasındaki göreceli zaman anlamının varlığı yoruma açık değildir. Başka bir ifade ile bahsi geçen tümcelerde katmanlar arasındaki anlam ilişkisi kontekste bağlı bir durum sergilememektedir. Bu tür tümcelerde {-gAlI} ile kurulan gerundiumların ifade ettiği eylemler (E_1), bitimli fiilin ifade ettiği eylemin (E_2) başlangıcına işaret etmektedir. Başka bir ifade ile E_1, E_2'nin zaman çizgisinde başladığı noktanın ta kendisidir. Bu sebeple {-gAlI} morfemi ile kurulan birleşik yapılı tümcelerde katmanlar arasında öncelik-sonralık anlamından bahsetmek gerekir. Bu bağlamda *enükle-* zaman çizgisinde önceki bir noktaya *yeti kün bol-* ise sonraki bir noktaya konumlandırılmalıdır.

2.1.1.10. {-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi (-mAkIŋA)

Fiil+{-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi formuna Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilse de söz konusu formun zarf işlevinde kullanıldığı örnek sayısı oldukça azdır.

Yazıtlarda datif morfeminin isme eklenerek tümcede zaman anlamının oluşmasına neden olduğu bilinmektedir.[151] Dolayısıyla *{-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi* formunun oluşumunda yer alan datif morfemi, formun zaman anlamı içermesinin en büyük nedeni olarak kabul edilmelidir. Söz konusu form zaman anlamının yanı sıra bitimli fiilin işaret ettiği eylemin gerçekleşme şekli hakkında da bilgi verebilmektedir (Schulz, 1978: 34; Erdal, 2004: 473).[152]

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde formun zaman anlamı içeren tek örneği *Kin keligme ödlerde **üç miŋ asanke kalplar ertmekiŋe** prabaracaviçayi atlıg kalpta kamagun barça bir yaŋlıg raçamukdi atlıg burkan bolgay sizler. " Sonraki gelecek zamanlarda **üç bin Asamkhyeya-Kalpas geçtikten sonra** siz Rajamukti isimli Buddha olacaksınız." (AY V. Kitap 245 1182/1186)* tümcesidir. İyelik kökenli şahıs işaretleyicisi ve datif morfemi ile birlikte kullanılan {-mAk}, tümcede zaman anlamının oluşmasına neden olmuştur.

İyelik kökenli şahıs morfemi ve datif morfeminin birleşmesinden meydana gelen formun bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca temel tümceciği zaman anlamı ile niteleyen yan tümceciğin varlığı tümcenin bağımlı yapılar arasında değerlendirilmesinin bir başka nedenidir. {-mAkIŋA} morfeminin oluşturduğu gerundium çeşitlenebilir özneye izin verdiğinden söz konusu yapıda birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiği düşünülmektedir.

Örnek tümcede *ertmekiŋe* gerundiumunun işaret ettiği eylem ile bitimli fiilin işaret ettiği eylem arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur.

2.1.1.11. {-gUdA}

Tasarı bildiren {-gU} partisip morfemi ile {+dA} lokatif morfeminin birleşmesinden meydana gelen form, Eski Uygur Türkçesinde zaman anlamı içeren yardımcı tümcelerin oluşmasına neden olmaktadır.

---

[151] ***Altı yigirmi yaşıŋa** eçim kagan ilin törösin ança kazgantı.* "***On altı yaşındayken*** amcam hakanın devleti, yasaları için birçok fetih yaptı." (KT D 31).
*Kül Tigin **altı otuz yaşıŋa** kırkız tapa süledimiz.* "Kül Tigin ***yirmi altı yaşındayken*** Kırgızlara doğru sefer ettik." (KT D 35) vb.

[152]*Kentü özinin **katıglanmakıŋa** köŋülin yürekin vajır teg kılıp alku bizni barça utup yigedip biznide öŋre burkan kutın bultaçı boltı.* "***Kendi gayretiyle (gayreti sebebiyle)*** kalbini bir elmas gibi yaptı hepimizi aştı ve bizden önce Budalığa ulaşmak üzeredir." (U IV A 265-268).

Morfemin birleşenlerinden biri olan {-gU}, henüz gerçekleşmemiş bir olayı işaret etmektedir. Bu sebeple, geleceğe atıfta bulunan her morfemde olduğu gibi, söz konusu birleşik morfem gelecekte gerçekleşme ihtimali olan, niyet edilen ya da gerçekleşmesi umut edilen olaylara işaret etmektedir (Schulz, 1978: 50/51). Bu sebeple {-gUdA} morfeminin yer aldığı birleşik katmanlı yapılarda göreceli zaman anlamı ile kiplik anlamının iç içe geçtiği söylenebilir.

Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilmeyen, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de nadiren rastlanan bir morfemdir. Söz konusu morfeme *Bo nomug **okıguda** eŋ başlayuça dyanıg sakınıp… "Bu sutrayı **okumaya niyet ettiğinde** kişinin öncelikle dyana dalması/idrak etmesi gerekir." (AY I 33 21/22) (Schulz, 1978: 51; Erdal, 2004: 472)* tümcesinde tanıklık edilmiştir. Bir tümceden yola çıkılarak konu ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple korpus dışında verilen *"Edgüli ayıglı kılınçlarnıŋ tüşleri **teggüde** neŋ olartın ozgalı adrılgalı bulmaz "Gelecekte iyi ve kötü amellerin karşılığı **geldiğinde** onlardan kaçış yoktur." (BT II 925-928); Balıklı kuşlı **uçguda batguda** tapınçakıa uçgalı batgalı bulurlar. "Balıklar ve kuşlar **uçmaya ve dalmaya niyet ettiklerinde** istedikleri gibi uçabilirler, dalabilirler." (HTA 3B 4-7) (Schulz, 1978: 51); tınlıgларıg **kutgarguda** "(biri gelecekte) canlıları **kurtardığında/ kurtarmaya niyet ettiğinde**" (Erdal, 2004: 472)* şeklindeki tümcelere bakıldığında {-gUdA} morfeminin herhangi bir aitlik bildiren iyelik morfemi almadığı; yan tümceciğe ait özne ile temel tümceciğe ait öznenin de ortak olduğu görülmektedir. Bu durum söz konusu tümcelerde birleşmenin öz katmanlarda gerçekleştiği fikrini akla getirebilir. Ancak *Fiil+{-gUdA}* formlu yapının temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile nitelemesi ve söz konusu morfemin birleşenlerden birinin eğik durum (oblique case) morfemi (+DA) olması sebebiyle tüm örnek tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içinde değerlendirilmektedir.

Genel anlamda kiplik değerinin ön plana çıktığı tümcelerde morfem, katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi kurmaktadır.

3. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÖZ (CORE) KATMANA YERLEŞEN PARTİSİPLER VE BU YAPILARDA ZAMANSALLIK

Birleşme ve Tür Kuramında yapısal bağımlılıktan (structural dependence) bahsedebilmek için iki şarttan birinin gerçekleşmesi gerekmektedir. Birleşik yapıyı oluşturan tümceciklerden birini diğerine bağımlı kılan şartların ilki niteleyici (modifier) olma şartı; ikincisi de temel üye (argument) olma şartıdır (Van Valin ve LaPolla, 1997: 454)

Birleşik yapılı tümcelerde niteleyici olma işlevi belirteç öbekleri ile sağlanmaktadır. Bu tür tümcelerde yan tümcecik temel tümceciği şart, sebep, karşıtlık, zaman vb. anlamsal özellikleri ile sınırlandırmaktadır. Bunun yanı sıra kimi birleşik katmanlı yapılarda yan tümcecik, bitimli fiilin temel üyesi (argument) olarak işlev görür. Sonuç olarak her iki şarttan birini yerine getiren yan tümceciğin varlığı o birleşik yapılı tümceyi yapısal anlamda bağımlı (subordination) kılmak için yeterlidir.

Bu bağlamda temel tümceciği şart, sebep, karşıtlık, zaman vb. anlamsal özellikleri ile niteleyen belirteç öbekleri temel tümceciğin dış katmanında; temel tümceciğin temel üyesi olarak işlev gören yan tümcecik de öz katmanında yer almaktadır. V. Valin'e göre bu sebeple *kız evlat bağımlı yapı (daughter subordination/core)* ve *dış katmansal bağımlı yapı (peripheral subordination)* olmak üzere iki türlü bağımlı yapı bulunmaktadır (Van Valin, 2009:197).

Burada temel tümceciğin temel üyesi olarak işlev gören ve fiilimsilerden oluşan her türlü sözcük grubu kız evlat bağımlı yapıların içerisinde dâhil edilmeli midir sorusunun cevabı verilmelidir. Watters, öz katmanda birleşen bağımlı yapılardan bahsederken *"Çalışmamı istiyor.", "Kitap okumanı istiyor."* ve *Onların bize geleceği sanılmıştı."* tümcelerini örnek olarak verir. Tümcelerin bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesinin sebebi fiilimsilerden oluşan öz katmanın akuzatif ve iyelik morfemleri ile kullanılıyor olmasıdır. Başka bir ifade ile fiilimsilerden oluşan katmanın akuzatif ve iyelik morfemlerini taşıyor olması bu katmanın diğer öz katmana bağımlı bir yapı sergilediğinin göstergesi olarak kabul edilir (1993: 554-555).

Söz konusu morfemlerin, akuzatif ve iyelik morfemleri ile genişletildiği tümcelerde *kız evlat bağımlı yapılardan* (daughter subordination/core) söz

edilebilmektedir. Watters'ın yukarıda verdiği örnekte *çalış-*, *oku-* ve *gel-* fiilleri {-(y)AcAk} morfemi ile birlikte iyelik ve/veya akuzatif morfemini alarak kendi içerisinde bir öz katmanın oluşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda "*Onların bize geleceği sanılmıştı."* tümcesinin iki öz katmanın birleşmesinden meydana geldiği söylenebilir. [Onların bize geleceği] kendi içerisinde özne (onların), dolaylı nesne (bize) ve fiil isminden ibaret bir yüklemcil ögenin (geleceği) birleşmesinden meydana gelen bir öz katmanı oluşturur. Bu öz katman aynı zamanda çekirdeği *sanılmıştı* bitimli fiilinden oluşan daha büyük bir öz katmana özne işleviyle bağlanmaktadır. [Onların bize geleceği] grubunun özne işlevinde kullanılmasının sebebi bitimli fiilin pasif çatıda çekimlenmesidir. Zira bitimli fiilin etken çatı ile çekimlendiği *"Onların bize geleceğini düşündüm."* tümcesinde yan tümcecik, nesne işlevinde kullanılmaktadır. Sonuç olarak *iyelik morfemi*/*akuzatif morfemi* alarak fiil ismi işlevinde kullanılan form yüklemcil öge olarak işlev görürken aynı yan tümcecikte özne, nesne ve tümlecin varlığı söz konusu yapıyı basit bir tümcenin sentaktik özelliklerine yaklaştırır.

Sonuç olarak Birleşme ve Tür kuramına göre bir tümcenin öz katmanda birleşen bağımlı yapı (core subordination) grubuna dâhil edilebilmesi için yan tümceciğin şu şartları yerine getirmesi gerekmektedir:

1. Öz katmanlı bir birleşmeden bahsediliyorsa yan tümceciğin bir diğer üst tümceciğin temel üyesi olarak işlev görmesi gerekmektedir.
2. Yan tümceciğin bağımlı olduğunun göstergesi olarak yüklemcil ögenin morfolojik bir işaretleyiciye sahip olması gerekmektedir. Bu sebeple isimleştirici morfem+ /iyelik kökenli şahıs morfemi/akuzatif morfemi ile genişleyen yüklemcil ögenin ve dolayısıyla da yan tümceciğin temel tümceciğe bağımlı olduğu düşünülmektedir.

3.1. PARTİSİPLERİN BİRLEŞME VE TÜR KURAMINDAKİ YERİ

Geleneksel dil bilimi çalışmalarında niteleme işlevindeki partisipler ve iyelik morfemi/akuzatif morfemi ile genişleyen fiil isimleri formunun yer aldığı tümceler herhangi bir ayrım yapılmaksızın *girişik birleşik yapı* grubuna dâhil edilmektedir. Ancak Birleşme ve Tür kuramında niteleme işlevinde kullanılan partisiplerin yer aldığı yapılar ile akuzatif morfemi ve/veya iyelik morfemi alan fiil isimlerinin yer aldığı yapıların aynı başlık altında değerlendirmesi mümkün müdür?

Valin ve Lapolla (1997: 497) *Syntax* adlı çalışmasında niteleme işlevinde kullanılan partisipleri (relative clause) birleşik yapılı tümceler içerisinde değil, *karmaşık yapılı ad öbeği* (complex noun phrase) içerisinde değerlendirir. Araştırmacılara göre niteleme işlevli partisiplerle kurulan yan tümcecik kendi içerisinde *ad öbeği bağımlı yapıyı* (noun phrase subordination) oluşturur. Bu tür yapılarda partisiplerin oluşturduğu tümcecik ad öbeğini niteleme işleviyle kullanılmaktadır. Temel tümceciği niteleme işlevinde kullanılan gerundiumun temel tümceciğin zorunlu olmayan, seçime bağlı bir parçası olması sebebiyle dış katmana yerleştirilmesi gibi niteleme işlevinde kullanılan partisipler de ad öbeğinin dış katmanının bir parçası (a part of the periphery) olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla seçime bağlı olan partisip grubu, Birleşme ve Tür Kuramına göre kullanıldığı yapıda temel tümceciğe değil nitelediği başada bağlı bir durum sergilemektedir.

Bilindiği üzere İngilizce, Farsça ve Arapça gibi dillerde partisipli yapı bitimli fiilden oluşurken Türkçedeki partisipli yapı bitimli bir fiile sahip bir tümcecikten değil partisip morfemlerinden birini almış bitimsiz yüklemli bir yan tümcecikten oluşmaktadır. Bu tür tümcelerde partisipler, *başadın* sol tarafına konumlanmakta ve İngilizce, Farsça ve Arapça gibi dillerin aksine bitimli fiillerden değil bitimsiz fiillerden oluşmaktadır. Bu sebeple dil bilimciler ve Türk dili araştırmacıları bu yapıyı Türkçe tipi partisipli yapılar (Turkic type relative clause) olarak adlandırmaktadır (Karabulut, 2009: 95).

Türkçe tipi partisipli yapılarda, bitimli bir fiil iken bitimsiz bir fiile dönüşen derin yapının yüklemi gerekli olan partisip morfemini aldıktan sonra sağına yerleşen başadı bir sıfat gibi nitelemekte ya da tanımlamaktadır. Dolayısıyla partisipli yan tümcecik, bitimli fiilin yer aldığı tümcenin sentaktik özelliklerini taşımasa da dil kullanıcısı partisipin aslında derin yapıda bitimli bir fiilden oluştuğunun bilincindedir. (Karabulut, 2009: 99). Başka bir ifade ile dil kullanıcısı *"Hasta olan arkadaşımı ziyaret ettim."* tümcesinin derin yapıda aslında *"Arkadaşım hasta oldu."* ve *"Arkadaşımı ziyaret ettim.*" şeklindeki iki alt tümceden oluştuğunun bilgisine sahiptir. Başka bir ifade ile bitimli fiil iken taşınma ve dönüşüm sonrası partisipli yapılara dönüşen bitimsiz yüklemli tümceciklerin de aslında bir yargı içerdiği bilinmektedir. Bu sebeple söz konusu fiilimsilerin yer aldığı sözcük grubu içe yerleşik tümcecik (embedded sentence) olarak adlandırılmış ve yapıları itibariyle bağımlı yapılar başlığı altında değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda çalışmamızda partisiplerin yer aldığı tümceler, öz katmanların birleştiği bağımlı yapılar arasında değerlendirilmiştir. Partisiplerin yer aldığı yan tümceciğin temelde bir yargı içermesi ve bu yapının bitimli fiilin temel üyesi olarak işlev görmesi de tezimizi doğrular mahiyettedir. Nitekim Taylan çalışmasında *"Analysis of Turkish Clause Linkage"* başlığı altında niteleme işlevinde kullanılan partisip örneklerini (koşan çocuk, koştuğu cadde) öz katmanların birleştiği bağımlı yapılar arasına dâhil etmektedir (1988).

Bu sebeple çalışmamızın devamında taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde; yan tümceciğinde partisiplerin yer aldığı birleşik yapılı tümcelerin sentaktik ve semantik incelemesi ile yan tümceciği akuzatif morfemi/iyelik morfemi ile genişleyen fiil isimlerinin yer aldığı birleşik yapılı tümcelerin sentaktik ve semantik incelemesi yapılacaktır.

3.2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE ÖZ KATMANDA BİRLEŞEN BAĞIMLI YAPILAR VE BU YAPILARDA ZAMANSALLIK

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen partisip morfemleri {-DAçI}, {-DUk}, {-gAn}, {-glI}, {-gmA}, {-GU}, {-GUçI}, {-mAz}, {-mIş}, {-sXG}, aorist, {-yUk} şeklindedir.

Bu morfemler eklendikleri fiillere kimi zaman sadece kendinden sonra gelen isimleri niteleme işlevi kazandırırken kimi zaman da adı geçen morfemlerin bazıları iyelik morfemi/akuzatif morfemi ile genişleyerek eklendiği fiili isme dönüştürebilmektedir. Bu sebeple çalışmamızın devamında söz konusu morfemlerle oluşturulan tümceler, öz katmanların birleştiği bağımlı yapılar olarak nitelendirilecektir.

Sonuç olarak Eski Uygur Türkçesinde öz katmanların birleşmesinden meydana gelen bağımlı yapıların oluşmasına zemin hazırlayan partisipler ve isimleşmiş partisipler ile oluşan birleşik yapılı tümcelerin sentaktik ve semantik incelemesi şu şekildedir:

3.2.1. {-mIş}

Türk dilinin en eski kaynaklarından itibaren işlek bir şekilde kullanılan morfemlerdendir. Bang, C. Brockelmann gibi kimi dil bilimciler söz konusu morfemin *-m fiilden isim yapma morfemi+ -ş fiilden isim yapma morfemi* birleşenlerinden meydana geldiğini iddia etse de genel kanı basit yapıda olduğu şeklindedir (Eraslan, 1980: 41).

Eski Türkçede belirsiz zaman (anlatılan geçmiş zaman) anlamı içerdiği düşünülen söz konusu morfemin sıfat, isim ve yüklem olmak üzere üç temel işleve sahip olduğu bildirilmektedir (Gabain, 1988: 81). Fiilin çekime girmesine neden olan ve böylelikle söz konusu fiilin temel tümcede yüklem işlevinde kullanılmasını sağlayan üçüncü işlev çalışmamızın kapsamı dışındadır. Bu bağlamda kendinden sonra gelen başadı niteleme işlevinde kullanılan *Fiil+{-mIş} başad* formlu partisipler ile {-mIş} morfemi ile genişleyen fiil isimlerinin (*Fiil+{-mIş}+iyelik morfemi/akuzatif morfemi)* yer aldığı öz katmanda birleşen birleşik yapılı tümceler bu bölümün esasını teşkil etmektedir.

3.2.1.1. Sentaktik İnceleme

3.2.1.1.1. *Fiil+{-mIş} Başad:* Tümleç Partisipi (Non-subject Participle)

Eski Türkçe metinleri ölçüt alan Erdal, partisipleri bitmişlik ifade (perfect) edenler (-mIş, -dOk, -yOk), bitmemişlik bildiren (imperfect) (-Ur, -dAçı, -(X)glI, -(X)gmA, -gAn, -gUçI) ve tasarı bildirenler (projection) (-sXk, -gU, -gUlXk) olmak üzere üç ana başlık altında inceler. Araştırmacı, semantik işlevleri ölçüt alarak oluşturduğu başlıkların altında temelde sentaktik bir değerlendirmede bulunur. Buna göre bitmemişlik bildiren (imperfect) partisipler, derin yapıda özne işlevindeki isimleri nitelemekte ya da kendileri aynı zamanda özneyi bildirmektedir. Söz konusu partisiplerin özne dışı ögeyi nitelediği örnek sayısı oldukça az olarak bildirilir. Bitmişlik bildiren partisiplerin ise içinde direk ya da dolaylı nesnelerin de bulunduğu özne-dışı ögeleri nitelediği ifade edilir. Söz konusu partisiplerin özneyi nitelediği örnek sayısı da oldukça az olarak kaydedilir. Tasarı bildiren partisiplerin ise hiçbir şekilde özneyi nitelemediği ifade edilir (Erdal, 2004: 282). Bu bağlamda taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen partisip morfemleri niteledikleri başadın işlevleri göz önünde tutularak değerlendirilmelidir. Zira Erdal, nitelenen isim ya da

isim öbeğinin derin yapıdaki işlevi hususunda Türk runik harfli metinler ile Eski Uygur Türkçesi metinleri arasında kimi farklılıklara dikkat çekmiştir.

Bu bağlamda {-mIş}, bitmişlik bildiren partisiplerin (perfect participle) oluşumuna neden olan bir morfem olarak kaydedilmektedir. Dolayısıyla bitmişlik bildiren partisiplerin doğal bir gereği olarak *Fiil+{-mIş}* formunun nitelediği başadın derin yapıda nesne ya da dolaylı nesne işlevinde kullanılması beklenir. Bu açıdan yaklaşıldığında Erdal, Türk runik harfli metinlerle Eski Uygur Türkçesi metinleri arasında birtakım farklılıkların olduğuna dikkat çekmiştir. Araştırmacı, {-mIş} ile kurulan formların, Orhon Türkçesinde genel olarak derin yapıda özne işlevinde kullanılan isimleri nitelendirdiğinden bahseder. Bu sebeple *Fiil+{-mIş}* formu bu dönemde *özne partisipi* (subject participle) olarak kaydedilmiştir. Bu form Uygur Türkçesinde Orhon Türkçesinden farklı olarak çoğunlukla özne dışındaki ögeleri (non-subject participle) nitelemektedir. Bu bağlamda yazıtlardan alınan (1)-(4).örneklerde *Fiil+{-mIş}* formuna sahip partisiplerin derin yapıda özne işlevine sahip isimleri nitelediği görülmektedir:

(1) ***İlsiremiş kagansıramış*** *bodunug* ***küŋedmiş kuladmış*** *bodunug* ***türk törösin ıçgınmış*** *bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış.* "***Ülkesiz ve hakansız kalmış olan*** halkı, cariye ve köle olmuş halkı, Türk geleneklerini kaybetmiş olan halkı atalarımın dedelerimin gelenekleri doğrultusunda oluşturmuş." (KT D 13).

(2) *İgidmiş* kagan "***Seni beslemiş olan*** kağan" (BK K 6).

(3) Anta ***kalmışı*** "Orada ***kalanlarınız***" (KT G 9).

(4) *Türk bodun kılıngalı türk kagan olorgalı Şantuŋ balıkka taloy ögüzke* ***tegmiş*** *yok ermiş.* "Türk halkı yaratıldığından beri Türk hakanı tahta çıkalıdan beri Şantung şehirlerine Sarı Irmağa ***ulaşan*** yok imiş." (T 18, T 47).

Orhon Türkçesinde *Fiil+{-mIş}* formunun özne-dışı (non-subject) partisipi olarak kullanıldığı tek tümce (5) *Kaŋımız eçimiz* ***kazganmış*** *bodun.* "Babamız ve amcamızın ***meydana getirdiği*** halk" (KT D 26, BK D 22) olarak kaydedilmiştir (Erdal, 2004: 297).

Eski Uygur Türkçesi metinlerine bakıldığında *Fiil+{-mIş}* formunun derin yapıda çoğunlukla özne dışı (non-subject) öge işlevinde kullanılan isimleri nitelediği görülmektedir. (6)-(9).tümcelerde {-mIş} morfemli partisiplerin nitelediği başadlar, aslında derin yapıda birer nesne, tümleç işlevine sahip öge olarak yer almaktadır:

(6) *Aya yavaşım kim meniŋ* ***kiçigde berü yıgmış kazganmı(ş)*** *edim tavarım erdi erser…* "Ey azizim! Benim ***küçüklüğümden beri biriktirdiğim, kazandığım*** ne malım mülküm var ise…" *(*Mayt. 56 27/28).

(7) *Öŋre* ***kılmış kazganmış*** *edgü kılınçlar küçinte teŋri yirinte togdukda teŋri hanı bolurlar.* "Önceden iyi amel ***işleyip kazanmış oldukları*** sevaplar sayesinde tanrılar yerinde doğmakla tanrı hanı olurlar." (AY VIII. Kitap 346/347 1235/1238).

(8) *İlkideki çkrvrt ilig kanlar* ***turgurmış*** *çhşaptlıg tor neŋ buzma artatma*. "Vaktiyle dünya hükümdarlarının ***vaaz ettikleri*** ahlak düzenini hiç bozma." (Mayt. 100 5/7).

(9) *Bo sizlerning* ***ötünmiş*** *ötügüŋüzler çın'kirtü erür* "Bu sizlerin ***söylediğiniz*** bu sözler doğrudur." (AY III. Kitap 75 34b 5/7).

(10) ***Küsemiş*** *küsüşleri köngül iyin kangaylar*. "***Dilemiş*** (oldukları) dilekleri (de) gönüllerince yerine gelecek(tir)". (AY III. Kitap 77 35b 12/13).

(11) *Ne y(a)rlıg y(a)rlıkasar siz t(e)ŋrim inçip* ***y(a)rlıkamış*** *y(a)rlıgıŋız neŋ yoksuz kurug tözsüz bolmaz* "Tanrım siz hangi buyruğu buyursanız ***buyurduğunuz*** buyruk asla boş ve temelsiz olmaz." (AYS X. Kitap 186 1256/1259).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mIş}* formu genel anlamda özne-dışı ögeleri nitelendirse de söz konusu formun derin yapıda özne işlevinde kullanılan isim ya da isim öbeklerini nitelediği örneklerle de karşılaşmak mümkündür. Bu şekilde istisnai örneklere tüm bitmişlik bildiren partisiplerde karşılaşılacağı gibi bitmişlik bildirmeyen partisiplerde de karşılaşılabilmektedir:

(10) Ol tamuluglarıg körüp samantavrkiş yazıdakı ***kuvramış*** *kuvrag aŋsız korkup ayınıp sansarlag meŋi toŋanaŋ berksizin meŋüsüzin münin kadagın sakınıp ınçe tip tiyürler.* "Bu cehennemlikleri görüp Samantavrkŝa adlı ovada ***toplanmış*** olan cemaat, pek korkup, ürküp dünyanın saadetinin ve kudretinin çürüklüğünü, geçiciliğini, suçunu, günahını idrak ederek şöyle derler." (Mayt. 9/14).

(11) ***Yaŋı tugmış*** *t(e)ŋri teg süvri uzun kaşıŋız ol* "***Yeni doğmuş*** ay tanrı gibi sivri (ve) uzun kaşınız vardır." (AYS V. Kitap 162 0061/ 0062).

(12) ***Ozmış*** kutrulmışlarka yükünür men. "***Kurtuluşa erenler*** önünde saygıyla eğiliyorum." (AY VIII. Kitap 235 130).

3.2.1.1.2. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Derin yapıda genelde özne dışındaki bir ögeye karşılık gelen sözcük/sözcük grubu, yüzey yapıda {-mIş} ile genişleyen fiillerin sağına yerleşerek yeni bir yapının oluşmasına neden olmaktadır. Oluşan bu yeni tümcede *Fiil+{-mIş} Başad* formunun yer aldığı yan tümceciğin; *Fiil+{-mIş}+iyelik morfemi/akuzatif morfemi* formunun yer aldığı yan tümcecikler ile içinde gerundiumların yer aldığı yan tümceciklerden farklı olduğu görülmektedir. Çünkü *Fiil+{-mIş} Başad* formlu yan tümceciklerde yüklemcil öge, diğer ikisinde olduğu gibi tümceciğin sonunda değil, nitelediği ismin solunda yer almaktadır. Ancak dil kullanıcıları niteleme işlevine sahip bu türden partisiplerin aslında derin yapıda birer bitimli fiil olduğunun; başad işlevinde kullanılan sözcüğün derin yapıda nesne, dolaylı nesne ya da diğer ögelerden biri işlevinde kullanıldığının bilgisine sahiptir. Karabulut'un partisipli yapıların oluşumu için yapmış olduğu izah, dil kullanıcısının konu ile ilgili temelde yatan bilgisini açıklar mahiyettedir:

> *Ad veya ad öbeği (derin yapının öznesi veya herhangi bir unsuru), sıfat fiilli yapıyı oluştururken, asıl yerini (kaynağını) terk ederek sıfat fiilin sağına (hedef nokta) yerleşir. Bunu yaparken asıl yerinde mutlak surette bir iz (trace) ve bir boşluk (gap/empty position) bırakır. Bu taşınım sonucunda, taşınan unsurun izi veya bıraktığı boşluk ile taşınan unsurun bizzat kendisi (başad) arasında bir zincir oluşur. Bu zincir, eş-dizinleme (co-indexation) ile boşluğu ve ad öbeğini birbirine bağlar (Karabulut, 2009: 97).*

Bu durumda *Fiil+{-mIş} Başad* formunun yer aldığı tümcelerin öz katmanların birleşmesinden meydana gelen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesinin nedeni birkaç madde ile özetlenebilir. Söz konusu formun yer aldığı yan tümcecik, bulunduğu tümcede bitimli fiilin temel üyesi olarak işlev görmektedir. Kullanılması seçime bağlı olmadığı için temel üye olarak nitelendirilen bu ögelerin yer aldığı tümceler bu sebeple *kız evlat bağımlı yapı (daughter subordination/core)* olarak adlandırılır. *Kız evlat/öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda* yan tümceciğe ait yüklemcil ögenin iyelik morfemi/akuzatif morfemi ile genişletilmesi gerekmektedir. Zira bu morfemler eklendiği yan tümceciğin bitimli fiile bağımlı olduğunun bir göstergesidir. Gerek {-mIş} gerekse diğer morfemlerle kurulan partisipli yan tümceciklerde niteleme işlevinde kullanılan yüklemcil ögenin bahsi geçen isim işletim morfemlerini almaması tümcelerin bağımlı yapı olarak değerlendirilmesine engel teşkil etmemektedir. Zira yan tümceciğin bitimli fiile bağımlı olduğunu işaretleyen bu morfemler, partisipli yan tümceciklerde partisipe olmasa da yönetici işlevine sahip başada eklenmektedir.

Ayrıca başadın kullanılmadığı durumlarda da aynı morfemlerin partisiplere eklendiği bilinmektedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mIş} Başad* formunun kullanıldığı birçok örnekle karşılaşılmaktadır. Bu tür tümcelerde yan tümceciğin nesne işlevinde kullanılması halinde başadın akuzatif morfemi ile işaretlendiği görülmektedir.

(13)-(24).örnekler, yan tümceciğe ait yüklemcil ögenin {-mIş} morfemi ile genişletildiği partisiplerden ibaret tümcelerden oluşmaktadır. Söz konusu tümcelerde her bir yan tümceciğin kendinden büyük öz katmana nesne işlevi ile bağlandığı görülmektedir. Dolayısıyla her bir örnekte yer alan bitimli fiil, partisipin nitelediği başadı akuzatif morfemi ile işaretlemektedir. Nitekim (13).tümcede temel tümceciğe ait bitimli fiil/çekirdek (boşunu ötünür biz), kendisine nesne işlevinde bağlanan yan tümceciği (bilmetin yaz(ı)nmış yazok+ug), {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlemiştir. (14).tümcede *Fiil+{-mIş} Başad* formunun yer aldığı yan tümcecik (ot birle kayınturmış isig suvug) öz katmanda birleşen bağımlı yapının/kız evlat bağımlı yapının bir gereği olarak bağımlı olduğu daha büyük bir öz katmanın (yüz sekiz kata arva-p) temel üyesi/nesnesi olarak işlev görmektedir. Bu sebeple yan tümcecikte yer alan ve yönetici konumunda bulunan başad (suv+ug), {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. Başadı {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenen (15).tümcede *yaŋı enüklemiş bir tişi barsıg* tümceciğinden oluşan yan tümcecik, *körtiler* bitimli fiilinin temel üyesi/nesnesi olarak işlev görürken; (16).tümcede *alku burhanlar üze ögitmiş ıdok nomlug et'özüg* şeklindeki yan tümcecik, *tanuklaguluk* bitimli fiilinin temel üyesi durumundadır. (17).tümcede de *edgün barmış t(e)ŋrim ol d(a)r(a)nı nomug* şeklindeki yan tümcecik *maŋa nomlayu y(a)rlıkazun* ögelerinden oluşan temel tümceciğe nesne işlevinde bağlanmış ve bu bağlılığın bir işareti olarak başad {+(X)g} akuzatif morfemini almıştır:

(13)*...bo ikinti bilmetin* ***yaz(ı)nmış*** *yazokug boşunu ötünür biz*. "…bu ikinci (olarak da) bilmeden ***işlediğimiz*** günahlardan affedilmeyi dileriz." (Huast. 81 66/68).

(14) *Bo daranı üze ot birle* ***kayınturmış*** *isig suvug yüz sekiz kata arvap…* "Bu dharaniden sonra bitki ile ***kaynamış*** sıcak suyu yüz sekiz kez büyülü sözler okuyup…" (AY VII. Kitap 139 451/454).

(15) ***Yaŋı enüklemiş*** *bir tişi barsıg körtiler.* "***Yeni yavrulamış*** bir dişi kaplan gördüler." (ABH 79 112/113).

(16) *Alku burhanlar üze* ***ögitmiş*** *ıdok nomlug et'özüg tanuklaguluk.* "Bütün budaların ***övdüğü*** zarif ilahi vücudu tanıklamalı." (ABH 87 234).

(17) ***Edgün barmış*** *t(e)ŋrim ol d(a)r(a)nı nomug maŋa nomlayu y(a)rlıkazun* "***İyilikle ulaşmış*** Tanrım bu dharaniyi bize buyursun (buyurur musunuz)" (AY VII. Kitap 110 64/66).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda yan tümceciğe ait başadın iyelik morfemi ile kullanıldığı durumlarda akuzatif morfeminin +n şeklinde işaretlendiği görülmektedir. Bu bağlamda (18).tümcede *unıtu ıd-dı* temel tümceciğinin yan tümceciği konumunda olan *k(e)ntü tugmış kılınmış meŋigü t(e)ŋri yerin* tümceciği, temel üye/nesne işlevinde kullanılarak öz katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil etmiştir. Türkçe tipi partisipli yapıların (Turkic type relative clause) bir gereği olarak başad (t(e)ŋri yer+i+n), partisipin sağına yerleşmiş ve bitimli fiil tarafından +n akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir:

(18)*...k(e)ntü* ***tugmış kılınmış*** *meŋigü t(e)ŋri yerin unıtu ıddı*. "…kendi ***doğduğu yaratıldığı*** ezeli tanrı yerini unuttu." (Huast. 79 14/15).

(19)-(23).tümcelerde de *Fiil+{-mIş} Başad+İyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun yer aldığı yan tümcecik kendinden büyük bir üst öz katmana nesne işleviyle bağlanmaktadır. (19).tümcede bitimli fiile {–(X)p} morfemi ile bağlanan *ö-p sakın-ıp* fiili, aynı zamanda partisipli yan tümceciğin bağımlı olduğu bir üst öz katmanın yüklemcil ögesidir. (20).tümcede *ol iligler hanlar* temel üyesinden ve *aşayurlar* çekirdeğinden oluşan öz katmanın bir diğer temel üyesi *Fiil+{-mIş} Başad+İyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun yer aldığı *ilkideki kılmış kazganmış buyan edgü kılın tüşin utlısın* içerikli yan tümcecikten ibarettir. Bu şekilde bir form, (21).tümcede *tüşemiş tül b(e)lgüsin;* (22).tümcede *öz öz köŋüllerinteki sakınmış savların;* (23).tümcede *oglınıŋ ölmiş yerin* şeklinde kullanılan yan tümceciklerde de mevcuttur:

(19) *İlkide ertmiş rtnaşiki artadrşda ulatı bügü biliglig burkanlarnaŋ* ***alkamış*** *alkışların öp sakınıp…* " Vaktiyle gelmiş geçmiş Ratnaşikhin, Arthadarşin ve diğer hikmetli burkanların ***övülmüş*** takdislerini düşünüp idrak edip..." (Mayt. 83 35/39).

(20) *Ol iligler hanlar öz öz k(e)ntü k(e)ntü el uluşlarınta erk tartıp meŋi meŋilep* ***ilkideki kılmış kazganmış*** *buyan edgü kılın tüşin utlısın aşayurlar.* "O hükümdarların her birisi kendi ülkelerinde güçlenip mutlu olup ***başlangıçta kazanmış oldukları erdemlerin*** semeresini alırlar." (AYS VI. Kitap 76 0155/0159).

(21) *Antata kin ayıtgu ol* ***tüşemiş tül b(e)lgüsin***. "Daha sonra, [hekim, hastaların] ***rüyâsında gördüğü*** işareti [onlardan] sormalıdır." (AYS IX. Tegzinç 116 0647/0648).

(22) *Ol üdün üç teginler* ***öz öz köŋüllerinteki sakınmış*** *savların sözleşip...* " O zaman bu üç prens ***kendi akıllarından geçen*** sözleri konuşup…" (ABH 79 108/110).

(23) *Oglınıŋ* ***ölmiş*** *yerin körügsep t(e)rkin tavratı yügrük atların koşuglug kaŋlıta olorup ol kamışlıg arıgka tavrak bartılar.* "Oğlunun ***öldüğü yeri*** görmek isteyip derhal hızlı koşan atların koşulduğu arabaya binip o kamışlığa hızla gittiler." (ABH 103 463/467).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yan tümceciğin nesne işlevinde kullanıldığı kimi tümcelerde de başadın akuzatif morfemi ile işaretlenmediği örneklere tanıklık edilmiştir. Ø biçimbirim ile işaretlenen (24) ve (25).tümceler yine de öz katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil etmektedir:

(24) *Kayu aşçılar erdi…olar amtı* ***kızartmış*** *isiçler irklikler öze kötürüp* ***sızgurmış*** *kızıl bakır örtlüg kamıçın susup içerler*." Aşçı olanlar ise şimdi ***kızgın*** kazan ve kaplar üzerinde götürüp ***eritilmiş*** kızıl bakırı, alevli kepçelerle daldırıp içerler." (Mayt. 135 8/12).

(25) *Ötrü* ***kurımış*** *katıg kamış alıp* "Sonra ***kurumuş*** katı bir kamış alıp" (ABH 90 275)

Başadda akuzatif morfeminin kullanılmadığı *Fiil+{-mIş} Başad+İyelik morfemi* formlu yan tümceciklerin, bulunduğu tümcede özne işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla örnek tümcelerde temel üye olarak işlev gören yan tümceciklerin temel tümcecikten bağımsız olduğu düşünülemez:

(26) *Ol kişining* ***bulmış*** *buyan edgü kılınçı ertingü üküş erür mü* "O insanın ***bulmuş*** (olduğu) iyi davranışı son derece çok mudur?" (AY III. Kitap 62 26a 1/2).

(27) ***Kılu tüketmiş*** *ayıg kılınçlarım arızun alkınzun. "*İşleyip ***tamamlamış*** (olduğum) kötü davranışlarım temizlensin, yok olsun." (AY III. Kitap 32 7a 3/4).

(28) *Bo sizlerning* ***ötünmiş*** *ötügüngüzler çın'kirtü erür* "Bu sizlerin ***söylediğiniz*** bu sözler doğrudur." (AY III. Kitap 75 34b 5/7).

(29) ***Küsemiş*** *küsüşleri köngül iyin kangaylar*. "***Dilemiş*** (oldukları) dilekleri (de) gönüllerince yerine gelecek(tir)". (AY III. Kitap 77 35b 12/13).

(30) ***Tor(o)mış yavrımış sınmış*** *et'özleri alaŋurup küçi küsüni üzülüp unakaya ölgeli yatur erti.* "***Zayıflamış, bitkin düşmüş*** vücudu yorulup gücü kuvveti tükenmiş, neredeyse ölmek üzere yatıyorlardı." (ABH 79 117/118).

3.2.1.1.3. *Fiil+{-mIş}+ İyelik Morfemi/Akuzatif Morfemi* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-mIş} morfemi ile genişleyen fiil isimlerinin (*Fiil+-mIş+ iyelik morfemi/akuzatif morfemi)* yer aldığı birleşik yapılı tümcelerin sentaktik ve semantik incelemesi şu şekildedir:

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *kız evlat bağımlı yapı (daughter subordination/core)* olarak tasnif edilen birleşik yapılı tümcelerin *{-mIş}+iyelik morfemi/ akuzatif morfemi* formu ile genişleyen fiil isimleri ile de kurulduğu görülmektedir. Söz konusu formun yer aldığı yan tümcecik, kullanıldığı tümcede kız evlat bağımlı yapının bir gereği olarak nesne işlevindedir. Aynı yan tümcecik, temel tümceciğe ait bitimli fiilin pasif anlamla yorumlandığı tümcelerde de özne işlevinde kullanılmaktadır.

Belirteç işlevinde kullanılan sözcükler RGD'nin verileri doğrultusunda kullanılması *zorunlu olmayan/seçime bağlı ögeler* olarak değerlendirildiğinden tümcenin dış katmanına yerleştirilirken; özne ve nesne işlevinde kullanılan sözcükler aynı tümcenin temel üyesi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda *tümcenin öz katmanı, bitimli fiilin temel bir üyesinden oluşmaktadır* (Van Valin ve LaPolla, 1997: 25) bilgisinden yola çıkarak *{-mIş}+iyelik morfemi/ akuzatif morfemi* formu ile genişleyen fiil isimlerinin yer aldığı yan tümcecikler Birleşme ve Tür kuramına göre öz katmana yerleştirilmelidir. Bütün bunların bir sonucu olarak gerundiumların yer aldığı tümceler *dış katmansal bağımlı yapı (peripheral subordination)* olarak değerlendirilirken *{-mIş}+iyelik morfemi/ akuzatif morfemi* formu ile genişleyen fiil isimlerinin yer aldığı yan tümcecikler de *kız evlat bağımlı yapı (daughter subordination/core)* olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca yüklemcil ögesi fiil

isminden meydana gelen yan tümcecik kendi içerisinde bir tümcede olması gereken sentaktik özelliklere sahip olduğundan ortaya çıkan yeni tümce birleşik yapılı olarak değerlendirilebilmektedir.

Eski Uygur Türkçesinde {-mIş} ile çekimlenen yüklemcil ögenin *+(X)g akuzatif morfemi* ile isimleştirildiği örneklere rastlamak mümkündür. Bu örneklerde *Fiil+{-mIş}+(X)g akuzatif morfemi* birleşenlerinden meydana gelen yüklemcil ögenin oluşturduğu yan tümceciğin nesne işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Birleşme ve Tür kuramında nesne işlevinde kullanılan ögeler temel üye olarak kabul edildiğinden aynı zamanda bu ögeler, o tümcenin özünü (core) oluşturmaktadır.

Bu bağlamda (31).örnekte *yılka tegmişig* yan tümceciği *yıdıtmayın* bitimli fiilinin nesnesi (temel üyesi) olarak dolayısıyla da söz konusu tümceciğin özü olarak işlev görmektedir. Başka bir ifade ile kendi içinde bir çekirdek (tegmiş-ig) ve bir temel üyeden (*yılka* dolaylı nesnesi) oluşan öz katman, yine bir çekirdekten (yıdıtmayın) oluşan daha büyük bir öz katmanın nesnesi olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla *yılka tegmişig yıdıtmayın* tümcesi Birleşme ve Tür kuramına göre *öz katmanda birleşen bağımlı yapılar* grubuna dâhil edilmelidir. Yine yan tümceciğe ait yüklemcil ögesi *Fiil+{-mIş}+(X)g akuzatif morfemi* birleşenlerinden meydana gelen (32) ve (33).örneklerde öz katmanda birleşen bağımlı yapıların varlığından söz edilebilir. Nitekim (32).tümcede *teg taluy ögüzke* ***kirmişig*** yan tümceciği kendi içerisinde bir çekirdeğin (yüklemcil öge-kirmiş-ig) ve bir temel üyenin (dolaylı nesne-taluy ögüzke) birleşmesinden meydana gelen bir öz katmandan oluşmaktadır. Aynı zamanda bu öz katman çekirdeği *tapla-dı* bitimli fiilinden oluşan bir üst öz katmanın nesnesi, başka bir ifade ile temel üyesi olarak işlev görmektedir. *Fiil+{-mIş}+(X)g akuzatif morfemi* formundan ibaret olan yan tümcecikler de *nomlamış-ıg* yüklemcil ögesi aynı zamanda geçtiği yan tümceciğin çekirdeğini oluşturmaktadır. Bir çekirdek ve bir temel üyeden (bilge bilig buyanıg) oluşan söz konusu tümcecik aynı zamanda kendi içerisinde bir öz katmanı oluşturmaktadır. Bu öz katman çekirdeği bitimli bir fiilinden oluşan (eşid-ti) bir üst öz katmana bağımlı yapıların bir gereği olarak temel üye (nesne) işlevi ile bağlanmaktadır. Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda birleşme asimetrik bir şekilde gerçekleşmiştir. Yani bu tür birleşmelerde -diğer birleşmelerin aksine- öz katman öz katmanla, tümceciksel katman tümceciksel katmanla bir araya gelmez. Bu sebeple temel tümceciğin temel üyesi

olarak işlev gördüğünden *Fiil+{-mIş}+iyelik morfemi/ +(X)g akuzatif morfemi* formundan ibaret yan tümceciği üyelerine ayırmak doğru değildir:

(31) *Yılka* ***tegmişig*** *yıdıtmayın, ayka* ***tegmişig*** *artatmayın…* "Bir yıla ***erişmişi*** korkutmayayım, bir aya ***erişmişi*** bozmayayım…" (IB 25 59).

(32) (*Tigin) teg taluy ögüzke* ***kirmişig*** *tapladı.* " (Prens) sadece okyanusa ***açılmayı*** onayladı." (İKP 26 11/12).

(33) *Bir ugurta tülinte* ***nomlamışıg*** *eşidti* ***bilge bilig buyanıg***. "(Hükümdar) bir vakit rüyasında (Buddhanın) ***fazilet ve hikmeti vaaz ettiğini*** işitti." (AYS IX. Tegzinç 48 0056/0058).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-mIş} morfemini alan yan tümceciğe ait yüklemcil ögelerin 3.şahıs iyelik morfeminden sonra +n akuzatif morfemini alarak isimleştirildiği ve böylelikle bulunduğu tümcelerde nesne işlevinde kullanıldıkları pek çok örneğe rastlanılmıştır. *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan ibaret olan söz konusu yüklemcil öge ve bu yüklemcil ögenin yönettiği yan tümceciğe ait diğer ögeler kendi içerisinde bir öz katmanı oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu öz katman, yüklemi bitimli fiilinden oluşan daha büyük bir öz katmanın temel üyesi olarak işlev gördüğünden ortaya çıkan yeni tümce *öz katmanda birleşen bağımlı yapılar* içerisinde değerlendirilmelidir.

(34)-(48).tümcelerde yüklemcil ögesi *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan ibaret olan her bir yan tümcecik kendi içerisinde bir öz katman oluşturduğu gibi daha büyük bir öz katmanın nesnesi/temel üyesi olarak da işlev görmektedir. Bu sebeple söz konusu tümceler Birleşme ve Tür kuramının verilerine göre her biri öz katmanların birleşmesinden oluşmuş bağımlı yapılara örnek teşkil etmektedir. Nitekim (34).tümcenin yan tümceciği bir çekirdek/yüklemcil öge (kılmış-ın) ve bu yüklemcil ögeye ait özne (bu ulus bodun) ve nesne (ay(ı)g kılınçlar) işlevli iki temel üyeden ibarettir. Dolayısıyla *bu ulus bodun ay(ı)g kılınçlar* ***kılmışın*** tümceciği, kendi içerisinde bir öz katmanı oluşturmaktadır. Ayrıca bu öz katman, öznesi/temel üyesi *Bodis(a)v(a)t tigin;* yüklemi *kör-üp* sözcüğünden oluşan daha büyük bir öz katmana nesne işlevi ile bağlanmaktadır:

(34) *Y(i)me Bodis(a)v(a)t tigin bu ulus bodun ay(ı)g kılınçlar* ***kılmışın*** *görüp…* *"*Yine Buda namzeti şehzade bu halkın kötü ameller ***işlemiş olduğunu*** görüp…" (İKP 18 10/11).

(35).tümcede her biri *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan meydana gelen beş alt yapı bulunmaktadır. *Kataglanmışın, toga yarlıkamışın, emgek emgenmişin, burkan kutın bulmışın, kutgarmışın* yüklemcil ögelerinden oluşan her bir yan tümcecik öznesi (biz Ø), yüklemi/çekirdeği *bititü tegintimiz* bitimli fiilinden ibaret olan daha büyük bir öz katmana nesne işlevi ile bağlanmaktadır. Dolayısıyla örnek tümce Birleşme ve Tür kuramına göre öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmelidir:

(35) Bu teŋri burkannıŋ üç asaŋı yüz mhaklpta ***kataglanmışın*** tujit teŋri yirintin kodı inip ajun tutup ***toga yarlıkamışın*** evde önüp altı yıl tapavan berkte duşkrçar ***emgek emgenmişin*** vçrazan örgün öze olurup tört türlüg şmnu süsin utup tözkerinçsiz ***burkan kutın bulmışın*** nomlug tilgen tevirip biş pançaki toyınlarag sekiz tümen teŋrilerig ***kutgarmışın*** ulatı biş yigirmi asaŋı nayut sanınca yavaniki tınlıglarag kutgaru yarlıkap kaujnagar kentke (ya)kın şalavan berkte kalı(nçsız) nırvanka kirü kirü yarlıkamışıŋa tegi alku nomlarag ukıtdaçı maytrısmit yiti otuz ülüş ulug nom bitigig bitütü tegintimiz. "Bu Tanrı Burkan'nın üç Asamkhyeya ve yüz Mahākalpa müddetince ***cehdettiğini*** Tusita adlı tanrılar diyarından aşağıya inip insanlar aleminde ***haşmetle doğduğunu*** evi barkı terkedip altı yıl inziva ormanında keşişlik ***ızdırabı çektiğini*** elmas taht üzerine oturup şeytanın dört kısmından müteşekkil ordusunu yenerek anlaşılması güç ***Burkanlığa eriştiğini***, din tekerliğini çevirip beş rahibi ve 80000 ilahı ***kendisine çektiğini*** bundan sonra da onbeş Asamkhyeya kadar nayuta mikdarınca her cins varlığı haşmetle kurtarıp Kauşinagara adlı şehre yakın Şalavana adlı korulukta parinirvanaya haşmetle girinceye kadar olan hayatının bütün safhalarını öğreten yirmi yedi bölümlü Maytrısimit adlı büyük din kitabını biz aciz kullar yazdık." (Mayt. 39/40 20/38)

Yan tümceciği *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan oluşan her tümceyi öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirmek doğru değildir. Zira taranan metinler içerisinde çoğu kez kendi içerisinde farklı birleşme ve tür çeşidine örnek olabilecek katmanların bir araya gelerek daha karmaşık yapıların oluşmasına neden olduğu örneklere tanıklık edilmiştir. (36), (39), (49), (51) ve (52).tümcelerde *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan ibaret yan tümceciklerin o tümcede yer alan bitimli fiile bağlı olmadığı; bunun yerine {-(X)p} morfemi ile genişleyen gerundiumlara bağlı olduğu görülmektedir. Böyle bir durumda {-(X)p} morfemi ile

genişleyen gerundiumlar yönetici olarak kabul edildiğinden *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi formu* da söz konusu gerundiumun temel üyesi olarak işlev görecektir. Örneğin (36).tümcede *çaladr yulta erdeçi çalaprbasi atlıg lular kanı tükel bilge maytrı burkannıŋ lu ordusıŋa yagumışın* şeklindeki tümcecik *ukup* gerundiumuna bağlıdır. Bu sebeple öz katmanda birleşen bağımlı yapı şeklindeki bir niteleme ancak bahsi geçen yan tümceciğin kendi içerisinde söz konusu olabilir.{-(X)p} morfemi ile birbirine bağlanan tümceciklerin oluşturduğu tümceler de (36, 39, 49, 51, 52) öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapılar içerisinde yerini alacaktır.

{-(X)p} morfeminin bir işlevi yan tümcecikte yer alan yüklemcil ögeleri şahıs, zaman, görünüş ya da kiplik değeri açısından bitimli fiile bağlamaktır. Bunun yanında {-(X)p}'nin bir diğer işlevi aynı türden partisipleri birbirine bağlamaktır. (45), (48) ve (52).tümcelerde bu şekilde bir işleve tanıklık edilmektedir. Örneğin (48)*...yme ök körtiler ançulayu* ***akmış kanı yol bolup yadılmışın öŋi öŋi kamış tüpleri içinde.*** " ve de gördüler ***akan kanının yol olup her yere yayıldığını*** *kamışlık içinde* gördüler. (AYS X. Kitap 125 610/612) tümcesinde {–(X)p} morfeminin işlevi, eklendiği fiil (yol bol-up) ve *yadılmışın* partisipi arasında bağ kurmaktır. Bu sebeple örnek tümce *"...yme ök körtiler ançulayu akmış kanı* ***yol bolmışın*** *yadılmışın öŋi öŋi kamış tüpleri içinde."* şeklinde yorumlanmaya müsaittir. Bu sebeple (45), (48) ve (52).tümceler, öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında yerini almaktadır.

(42), (43) ve (44).tümcelerde *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan ibaret yan tümceciklerin o tümcede yer alan bitimli fiillere bağlanmadığı; bunun yerine *Fiil+{-sAr}* formundan ibaret yüklemcil ögeye bağlandığı görülmektedir. Bu tümcelerde {-sAr} morfemi ile genişleyen yüklemcil ögenin yönetici olduğu yan tümcecik, öz katmanda birleşen bağımlı yapıya örnek teşkil ederken tümcenin tamamı tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında yerini alacaktır.

(40), (41) ve (47).tümceler, *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun temel tümceciğin yüklemine bağlı olması nedeniyle öz katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil etmektedir.

(38).örnek, farklı birleşme-tür çeşidine sahip yan tümceciklerin iç içe geçmesi ile oluşan karmaşık yapılı bir tümcedir. *Kaçan…Fiil+{-DUkDA}* formunun yer aldığı dış katman, bir nesnesi *Fiil+aorist+iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan ve

diğer nesnesi *Fiil+{-mIş}+3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan ibaret temel tümceciğe bağımlı bir yapı sergilemektedir. Söz konusu tümce, içinde isimleştirilmiş partisip morfemlerinin bulunduğu iki yan tümcecikten oluşsa da temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile niteleyen dış katmanın varlığı o tümceyi tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı kılar:

(36) *Anta ötrü çaladr yulta erdeçi çalaprbasi atlıg lular kanı tükel bilge maytrı burkannıŋ lu ordusıŋa* ***yagumışın*** *ukup…* "Bunun üzerine Jaladhara adlı bir gölde yaşayan Jalaprabhasa adlı ejderler hükümdarı mükemmel hikmetli Maytrı burkanın ejderler sarayına ***yaklaştığını*** anlayıp…" (Mayt. 109 3/7).

(37) *İnçe tip yarlıkayur küsey(ür)…mu sizler toyınlar ayıg kılın(çlıg) tınlıglarnaŋ ayıg yavlak tüşlerin* ***teginmişlerin*** *yügerü körgeli.* "Şöyle haşmetle der: İster misiniz siz rahipler günahkâr yaratıkların kötü akıbetlerine (nasıl) ***duçar olduklarını*** görmek?" (Mayt. 123 6/10).

(38) *Kaçan anda tegdükte ötrü inileri mahasatve teginnıŋ tonı kaış butıkı üze asgın turup tururın sını süŋöki saçı birle* ***arkuru turkuru yatmışın*** *akmış kanı tuprakta titig yogrulup yerke yukup* ***turmışın*** *körtiler.* "Oraya vardıktan sonra küçük kardeşleri Mahasattva prensin elbisesinin kamış budağına asılı olduğunu kemiklerinin saçlarıyla (karışıp) ***darma dağınık durduğunu*** akan kanının toprakla çamur (gibi) yoğrulup ***yere yapıştığını*** gördüler." (ABH 94/95 333/339).

(39) *Bodisatavnıŋ yaş süŋökleri ınaru berü anda monta* ***saçılıp yatmışın*** *körüp…*"Bodhisattva'nın yaş kemiklerinin oraya buraya ***saçılıp yattığını*** görüp…" (ABH 104 469/472).

(40) ***Ne kılınmışın*** arıtı bilinmez boltılar. "***Ne yapacaklarını*** artık hiç bilemez oldular." (ABH 104 476/477)

(41) *Ol kuşatrelartın altun öŋlüg yaruklar* ***ünmişin*** *körgeyler.* "O gölgeliklerden altın renkli ışıkların ***yükseldiğini*** görecekler." (AYS VI. Kitap 101 0490/0492).

(42) *Birök ol yalaŋuklar hanı bo nom erdinig süzök köŋülin* ***eşidmişin ayamışın*** *körser sizler…* "Eğer o insan hükümdarının bu öğreti mücevherini gönülden ***dinlediğini, saygı gösterdiğini*** gördüğünüzde…" (AYS VI. Kitap 126 0824/0827).

(43) *Birök körser men* ***tapınmışın*** *sarasvati teŋrike azu körser men tıstılarıg bahşısı iyin* ***boşgunmışıg*** *birgey men kizlençü törüg boşgungalı kılgalı.* "Öyle ki ben ***tapındığını*** görsem Tanrıça Sarasvati'ye ya da görsem öğrencileri, hocalarının (varlığı) nedeniyle öğrenmiş olanları, gizli kuralları vereceğim öğrenmeleri için." (AY VII. Kitap 153 650/655).

(44) *Birök kayu toyın şamnanç upasi upasanç bo nom erdinig* ***boşgunmışın tutmışın okımışın ulanmışın bitimişin bititmişin*** *körü teginser men…* "Adı yüce, saygıdeğer efendim, hangi rahip, rahibe, inançlı erkek ve inançlı kadının bu öğreti mücevherini ***öğrenip (ona) sahip çıktığını, okuduğunu (ona) bağlandığını, (onu) yazdığını (veya) yazdırdığını*** görmeye nail olsam..." (AY VIII. Kitap 255 331/335).

(45) *Kördi barın bir nomçı ratnaraşi atlıg açarig uz olurup oronta kün teŋri teg yaruklug* ***nomlamışın kiŋürü bo nom erdini yörügin.*** "Güneş gibi aydınlanmış, bir dharma üstadı (olan) Ratnarasi adlı ācāryayı, yerinde düzgün bir şekilde oturduğunu ***bu dharma hazinesinin anlamlarını ayrıntılarıyla vaaz ettiğini*** görmüş." (AYS IX. Tegzinç 48/49 0058/0063)

(46) *Ol açari oronınta kördi* ***açarig ol evte köni etözin olurmışın*** *körgeli* ***yaruk yaltrıklıglar kurşamışın etözin.*** "(Hükümdar) ***o ācāryanın yerinde ācāryayı dik halde oturduğunu*** ve ***bedeninin ışıltılarla sarıldığını*** görmüş." (AYS IX. Tegzinç 51/52 0086/0090).

(47) *Yirtinçü yir suv erkligi suçati beg ol üdün körti* ***erdini yagmışın dört divipta barçata***. "Yeryüzünün efendisi hükümdar Sujāta bunun üzerine ***dört dvipanın her tarafında mücevheratın yağdığını*** görmüş." (AYS IX. Tegzinç 63 0190/0193).

(48) *Kara saçı yme ançulayu ok arkuru turkuru saçılıp, anda monda yaturın yme ök körtiler ançulayu,* ***akmış kanı yol bolup yadılmışın öŋi öŋi kamış tüpleri içinde***. "Kara saçının öylece enine boyuna saçılarak orada burada durur hâlde (gördüler); ve de ***akan kanının yol olup kamışlık içinde her yere yayıldığını*** gördüler. (AYS X. Kitap 125 610/612).

(49)*'eŋbaşlayu öŋ ünke siŋmiş belgü bolmışta amtı adırtlıg ölüm* ***belgü bolmışın*** *bilip…* "En başında rengin sese battığı işaret olduğunda, şimdi açık bir şekilde ölümün ***belirdiğini*** bilip…" (Tot. 27 133/135).

(50) *Lenhualıg kün tilgen oron üze bir kşanta öz* ***pinsun bolmışın*** *sakıngu ol.* "Lotus ile (süslenmiş) güneş çemberi tahtı üzerinde bir anda kendinin ***Tanrı olduğunu*** düşünecektir." (Tot. 29 146/ 148).

(51) *Bahşıtın* ***kizleklig abişek almışın*** *sakınıp, kertgünç könül öritmek üze tugumtın yanar.* "Bahşıdan ***gizli onay aldığını*** düşünüp inançlı gönülü yüceltmek üzere doğumdan döner." (Tot. 33 185/186).

(52) *Ol edgü sakınçlıg yürünteg üze adın yınaklarta tavrak* ***kaçıp barmışın*** *sakınıp…* "O, iyi düşünceli çare için başka taraflardan hızlıca ***kaçıp geldiğini*** düşünüp… (Tot. 36 203/205).

(53) ve (54).tümceler yine öz katmanda birleşen bağımlı yapılar olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu tümceleri öncekilerden farklı kılan husus yan tümceciğin nesne işlevi ile değil özne işlevinde kullanılmasıdır. Örnek tümcelerde temel tümceciğe ait yüklemin *bar/yok bol-* şeklinde kullanıldığı ve {-mIş} ile çekimlenen fiil isimlerinin sadece iyelik morfemleri ile genişlediği görülmektedir:

(53) *Önre yme bodisavatlar munçulayu erdini buşıka* ***kelmişi*** *bar.* "Önceden de Buda namzetleri inciyi bu şekilde sadaka (olarak istemeye) ***gelmişliği*** var." (İKP 49 1/4).

(54) *Muna ertimlig etözümüz ertip barsar al(ku) ed tavar barça tolp karılsar alp bulgulug kişi etözin* ***bulmışım*** *yoksuz bolgay.* " İşte bu fani vücudumuz göçüp gidince ve bütün mal mülk hepsi birbirine karışınca bulunması güç insan vücuduna ***ulaşmışlığım (ulaşmış olmam)*** boşuna olacak." (Mayt. 39 13/16).

3.2.1.2. {-mIş} Partisip Morfemi ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Eski Uygur Türkçesinde {-mIş} partisip morfeminin *Fiil+{-mIş} Başad* ve *Fiil+{-mIş}+İyelik Morfemi/Akuzatif Morfemi* olmak üzere oluşturduğu iki farklı formun bilgi yapısı şu şekildedir:

3.2.1.2.1. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

3.2.1.2.1.1. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ile Kurulan Yan Tümceciğin Temel Tümceciğin Yüklemine Göre Konumu

Çalışmamızın daha önceki bölümlerinde partisiplerle kurulu yan tümceciğin sözcük diziliminin kendi içerisinde birtakım kurallara bağlı olduğu hususuna değinilmişti. Buna göre partisip içeren tümceciğin hiçbir ögesi partisipli yapıdan ayrı olarak temel tümcecikte yer alan yüklemin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşememekteydi. Dolayısıyla *Türkçe, partisipli tümceciğin ancak tamamının temel tümceciğin fokus, topik belki de ikincil konumuna yerleşmesine izin veren bir dildir (Taylan, 1984: 89-92)* yargısına ulaşılabilir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de {-mIş} morfemi ile kurulan partisipli yan tümceciğin hiçbir ögesinin bu yapıdan ayrı bir şekilde temel tümceciğe ait bitimli fiilin topik, fokus ya da ikincil konumuna yerleşmediği gözlemlenmiştir. Başka bir ifade ile söz konusu metinlerde partisipli yapının ancak tamamının topik, fokus ya da ikincil konuma yerleştiği gözlemlenmiştir.

Topik konuma yerleşen partisipli yan tümcecik, aynı zamanda konuşur/yazar tarafından önceden bilinen bir konuyu ya da daha önce bahsi geçen bir meseleyi içermektedir. Genel olarak öncesinde bilinen konunun tümce içerisinde özneye karşılık geldiği ifade edilir. Bu sebeple taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mIş}* formunun nitelediği başad, özne işlevindeyse genellikle topik konuma yerleştirildiği söylenebilir:

[Edgün barmış t(e)ŋrim] ol d(a)r(a)nı nomug maŋa nomlayu y(a)rlıkazun "[İyilikle ulaşmış Tanrım] bu dharaniyi bize buyursun (buyurur musunuz?)" (AY VII. Kitap 110 64/66).

[Taşkaru ünmiş savıŋız] yirtinçünüŋ iyesi teg erkliglerniŋ arasınta. "[(Ağzınızdan) dışarı çıkan söz(leriniz] dünyanın efendisine eşdeğerdir." (AY VII. Kitap 165 792/794).

[Tarımış ı tarıg tüş yimiş] alku barça uz büter "[Ekilmiş ekin (ve) meyveler] bütünüyle güzelce yetişir." (AY VIII. Kitap 388/389 1651/1653).

[Biziŋ ilkideki kılmış kılınçımızını] [yıgılmış kuvragka] yarlıkazun erdi... "[Bizim vaktiyle işlediğimiz günahları], [toplanmış olan cemaate] arzetsin." (Mayt. 132 50/52)

Yeni bilginin her zaman odaklanılması gereken bir içeriği oluşturduğu bilgisinden yola çıkarak aşağıdaki tümcelerde partisipli yan tümceciklerin konuşur/yazar tarafından yeni bilgileri içerdiği bu sebeple de fokus konuma yerleştirildiği sonucuna ulaşılabilir:

Badarı bra(man) [kentü egrilmiş bükülmiş etöz(in)] körüp… "Badhari brahman, [kendisinin eğrilmiş, bükülmüş vücudu (ile)] görüp…" (Mayt. 59 36/38).

(Bu) (ya)rlıg yarlıkadukta [ol sansız (tümen) (y)ıgılmış kuvrag] yadılıp bardılar. "(Bu) haşmetli sözü söyledikten sonra [o sayısız toplanmış olan cemaat] dağılıp gitti." (Mayt. 68 45/46).

Ol üdün üç teginler [öz öz köŋüllerinteki sakınmış savların] sözleşip…" O zaman bu üç prens [kendi akıllarından geçen sözleri] konuşup…" (ABH 79 108/111).

İkincil değer olarak ifade edilenlerin söylem içerisinde çok bir öneme sahip olmayan ögeleri içerdiği (Taylan, 1984: 72) bilgisinden yola çıkarak aşağıdaki tümcelerde partisipli yan tümceciklerin konuşur/yazar tarafından içeriği öncesinde bilinen bilgileri içerdiği bu sebeple de ikincil konuma yerleştirildiği sonucuna ulaşılabilir:

Antata kin ayıtgu ol [tüşemiş tül b(e)lgüsin.] "Daha sonra sormalıdır -hekim, hastaların- [rüyâsında gördüğü işareti]." (AYS IX. Tegzinç 116 0647/0648).

Yakın bartı k(e)ntü özi, [hatun kamılmış oronka]. "Vardı bizzat [kraliçenin bayıldığı yere]." (AYS X. Kitap 133 707/708).

Eşidtim [mahasatvenıŋ tsuyurkayu sözlemiş çın savın]" İşittim ben [Mahasattva'nın merhametle söylediği samimi sözünü.]" (ABH 94 324/325).

3.2.1.2.1.2. *Fiil+{-mIş} Başad* Formu ile Kurulan Yan Tümcecikte Sözcük Dizilişi

Partisipli yan tümcecikler bir bütün olarak temel tümceciğin yüklemine göre konumlandığı gibi bu yapıyı oluşturan her bir öge, kendi içerisinde *Fiil+{-mIş}* formundan oluşan partisipe göre de konumlanmaktadır.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde -Taylan'ın da ifadelerine paralel olarak- partisipli yapının hiçbir ögesinin kendi içinde ikincil konuma yerleşmediği gözlemlenmiştir. Başka bir ifade ile {-mIş} morfemi ile kurulan partisipli yan tümceciğin her bir ögesi, *Fiil+{-mIş}* formunun pragmatik bağlamda topik ya da fokus konumuna yerleştirilebilirken ikincil konumuna yerleştirilememektedir. Dolayısıyla *Yme **teŋri aymış** ötçe biligçe yorımadımız erser. "Yine Tanrının söylediği öğretiye*

göre yaşamadıysak." (Huast. 91 364/366) tümcesi Türkçenin yapısına uygun bir kullanım iken aynı tümce "**Yme **aymış teŋri** *ötçe biligçe yorımadımız erser."* şekliyle kullanım dışı kabul edilmektedir. Yine başka bir örnekte ***Meniŋ kiçigde berü yıgmış kazganmı(ş)*** *edim tavarım erdi erser… "Ey azizim! Benim küçüklüğümden beri biriktirdiğim, kazandığım ne malım mülküm var ise…" (Mayt. 56 27/28)* tümcesi *"**Kazganmı(ş meniŋ kiçigde berü yıgmış edim tavarım** erdi erser…"* şekliyle kullanım dışı kabul edilmektedir.

3.2.1.2.2. *Fiil+{-mIş}+İyelik Morfemi/Akuzatif Morfemi* Formu ile Kurulan Tümcelerde Bilgi Yapısı

İsimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapıların sözcük dizimi birtakım kurallara göre yapılmaktadır. Bu tür yapıları oluşturan herhangi bir öge bitimli fiilin topik konumuna yerleştirilebilirken fokus konumuna yerleştirilememektedir.[153] Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mIş}+İyelik Morfemi/Akuzatif Morfemi* formunun oluşturduğu yapının herhangi bir ögesinin bulunduğu yapıdan ayrılarak topik konuma yerleştirildiği herhangi bir örneğe tanıklık edilmemiştir.

Kimi tümcelerde partisipli yan tümcecik bir bütün olarak bağlı olduğu bir üst yüklemcil ögeye ya da yükleme göre topik ya da fokus konuma yerleştirilmiş böylelikle de Türk dilinin standart kurallarına uyulmuştur. Aşağıda verilen örnekte özne (Bodis(a)v(a)t tigin), *körüp* yüklemcil ögesinin topik konuma yerleştirilirken; partisipli yan tümcecik (bu ulus bodun ay(ı)g kılınçlar kılmışın), fokus konumda bulunmaktadır:

> *Y(i)me Bodis(a)v(a)t tigin [bu ulus bodun ay(ı)g kılınçlar kılmışın] körüp… "Yine Buda namzeti şehzade [bu halkın kötü ameller işlemiş olduğunu] görüp…" (İKP 18 10/11)*

Bir başka örnekte yine özne (toyın şamnanç upasi upasanç) topik konumda, partisipli yapı da (bo nom erdinig boşgunmışın tutmışın okımışın ulanmışın bitimişin bititmişin) fokus konumda bulunmaktadır:

Birök kayu toyın şamnanç upasi upasanç [bo nom erdinig boşgunmışın tutmışın okımışın ulanmışın bitimişin bititmişin] körü teginser men… "Adı yüce,

[153] Taylan konu ile ilgili olarak Türkiye Türkçesinden "*Ankara'dan Erol [Ali'nin döndüğünü] bilmiyor. *[Ali'nin döndüğünü] Erol Ankara'dan bilmiyor."* örneklerini verir (1984: 95).

saygıdeğer efendim, hangi rahip, rahibe, inançlı erkek ve inançlı kadının *[bu öğreti mücevherini öğrenip (ona) sahip çıktığını, okuduğunu (ona) bağlandığını, (onu) yazdığını (veya) yazdırdığını]* görmeye nail olsam...” (AY VIII 255 331/335).

Daha önce de ifade edildiği gibi Taylan, isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapının kendi içinde hiçbir ögesinin ikincil konuma yerleştirilemeyeceğinden ancak herhangi bir ögesinin bitimli fiilin ikincil konumuna yerleştirilebileceğini bildirmiştir (Taylan, 1984: 95).

Aşağıdaki tümcede partisipli yan tümceciğe ait bir ögenin (bilge bilig buyanıg) diğer ögeden (nomlamışıg) ayrılarak ikincil konuma yerleştiği görülmektedir. Partisipli yapıya ait herhangi bir ögenin ikincil konuma yerleşebileceği bilgisine dayanarak söz konusu tümcenin kabul edilebilir bir kullanıma sahip olduğu söylenebilir:

> *Bir ugurta tülinte [nomlamışıg] eşidti [bilge bilig buyanıg.] “(Hükümdar) bir vakit rüyasında (Buddhanın) [vaaz ettiğini] işitti [fazilet ve hikmeti.]” (AYS IX. Tegzinç 48 0056/0058).*

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde Taylan’ın ifadelerine ters düşecek kimi tümcelere tanıklık edilmiştir. Verilen örnekte partisipli yan tümceciğin (tapınmışın sarasvati teŋrike) *körser men* yüklemcil ögesinin sağına dolayısıyla da ikincil konuma yerleşmesi olağan bir durumdur. Ancak söz konusu tümcede *sarasvati teŋrike* isim öbeğinin *tapınmışın* yüklemcil ögesinin sağına-ikincil konuma yerleştirilmesi, *isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapının kendi içinde hiçbir öge ikincil konuma yerleştirilemeyeceği* bilgisine ters düşmektedir:

Birök körser men [tapınmışın sarasvati teŋrike]… “Öyle ki ben görsem [tapındığını Tanrıça Sarasvati’ye…” (AY VII. Kitap 153 650).

Takip eden tümcede partisipli yan tümcecik (nomlamışın kiŋürü bo nom erdini yörügin) bir bütün olarak ikincil konuma yerleştirilmiştir. Ancak aynı tümcede partisipli yan tümceciğe ait ögelerin (kiŋürü bo nom erdini yörügin) aynı yapıya ait yüklemcil ögenin (nomlamışın) sağına-ikincil konuma yerleştirilmesi *isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapının kendi içinde hiçbir öge ikincil konuma yerleştirilemeyeceği* bilgisine ters düşmektedir:

> *Kördi barın bir nomçı ratnaraşi atlıg açarig uz olurup oronta kün teŋri teg yaruklug [nomlamışın kiŋürü bo nom erdini yörügin]. “Gördü güneş gibi aydınlanmış, bir dharma üstadı (olan) Ratnarasi adlı ācāryayı, yerinde düzgün bir şekilde otururken*

[vaaz ettiğini ayrıntılarıyla bu dharma hazinesinin anlamlarını .]" (AYS IX. Tegzinç 48/49 0058/0063).

Bir diğer örnekte isimleştirici morfemle kurulan iki yan tümcecik mevcuttur. Bu iki yan tümcecik, temel tümceciğe ait bitimli fiilin (kördi) sağına yani ikincil konuma yerleşmiştir. Söz konusu yan tümceciklerden ilkinde (açarig ol evte köni etözin olurmışın) yüklemcil öge (olurmışın) en sona; bu yapıya ait diğer ögeler de topik (açarig), orta (ol evte köni) ve fokus konuma (etözin) yerleştirilmiştir. Ancak aynı tümcenin ikinci partisipli yan tümceciğinde (yaruk yaltrıklıglar kurşamışın etözin), bir ögenin (etözin) yüklemcil ögenin sağına-ikincil konuma yerleştiği görülmektedir:

Ol açari oronınta kördi [açarig ol evte köni etözin olurmışın] körgeli [yaruk yaltrıklıglar kurşamışın etözin]. "(Hükümdar) kördü [o ācāryanın yerinde ācāryayı dik halde oturduğunu] ve [ışıltılarla sarıldığını bedeninin]" (AYS IX. Tegzinç 51/52 0086/0090).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapının kendi içinde hiçbir ögenin ikincil konuma yerleştirilemeyeceği* bilgisine ters düşen örnek tümce sayıları artırılabilir:

Yirtinçü yir suv erkligi suçati beg ol üdün körti [erdini yagmışın dört divipta barçata]. "Yeryüzünün efendisi hükümdar Sujāta bunun üzerine gördü [mücevheratın yağdığını dört dvipanın her tarafında]." (AYS IX. Tegzinç 63 0190/0193).

Körtiler ançulayu, [akmış kanı yol bolup yadılmışın öŋi öŋi kamış tüpleri içinde]. "Gördüler [akan kanının yol olup yayıldığını kamışlık içinde her yere]. (AYS X. Kitap 125 612).

3.2.1.3. Semantik İnceleme

{-mIş} ile ilgili genel yargı morfemin belirsiz geçmiş zaman, anlatılan geçmiş zaman ya da duyulan geçmiş zaman anlamı içerdiği yönündedir (Eraslan, 1980: 104; Gabain, 1988: 81; Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 193; Tekin, 2016: 156; Bayraktar, 2018: 54).

Geleneksel söylemlerin dışına çıkan kimi dilbilimciler de meseleye morfo-sentaktik bir açıdan yaklaşmış ve konu ile ilgili farklı bakış açıları geliştirmiştir. Nitekim Johanson, çalışmasında Eski Uygur Türkçesinde kullanılan birleşik yapılı gerundiumların (-rda, -mışda, -dukda vb.) semantik değeri ile ilgili oluşturduğu başlıkta {-mIş} morfemine postterminal görünüş değeri yükler (1995: 319). Bir başka

çalışmasında predikatör işlevinde kullanılan ve genel anlamda öncekilik zaman anlamının bulunduğu {-mIş} ile {-DI} morfemlerini birbirinden {-mIş}'ın kanıtlanabilirlik ve dolaylılık anlam değeri içermesi sebebiyle ayırır (Johanson, 1998: 45).

Yapılan bir başka incelemede {-mIş} morfemine üstlendiği işlevlere paralel olarak farklı ulamsal değerlerin yüklendiği görülmektedir. Bu bağlamda Csato ve Johanson, predikatör işlevinde kullanılan {-mIş} morfemi ile partisip işlevinde kullanılan {-mIş} morfemini birbirinden kesin çizgilerle ayırmıştır. Adı geçen araştırmacılar tek morfem/çok işlev esasına dayanarak predikatör işlevinde kullanılan {-mIş} morfeminin postterminallik, dolaylılık (Indrektivität) ve kanıtlanabilirlik (evidentialität) kiplik değerine sahip olduğunu; partisip işlevinde kullanılan {-mIş} morfeminin de sadece postterminallik ifade ettiğini bildirir (Csato ve Johanson, 1998: 216). Erdal, buna benzer bir farklılığın Türkçenin eski kaynaklarında da bulunduğunun altını çizer. Araştırmacı, Eski Türkçe metinlerde predikatör işlevinde kullanılan {-mIş} ve beraberinde {-mAdOk}'un kanıtlanabilirlik ve dolaylılık ifade ettiğini; partisip işlevinde kullanılan {-dOk}, {-mAdOk} ve {-mIş} (daha geç dönemlerde {-mAmIş}) morfemlerinin ise bu şekilde bir içeriğe sahip olmadığını bildirir (Erdal, 2004: 294).

Öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda zaman anlamı ile ilgili bir diğer değerlendirme Taylan'a (1988) aittir. Taylan'ın bu çalışmada verdiği örnekler *Fiil+{-AcAk}/{-DIk}+iyelik morfemi+akuzatif morfemi* formunun yer aldığı birleşik yapılı tümcelerden oluşmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi araştırmacı, [+içe yerleşik] ve [+bağımlı] özelliğe sahip olduğunu düşündüğü söz konusu bağımlı yapılarda (subordination) zaman anlamının ancak leksik birimlerle yani belirteçlerle sağlandığını iddia etmektedir. Taylan'ın işaret ettiği bir diğer husus yan tümceciğe ait fiilin kılınış değeridir. Zira araştırmacıya göre yan tümceciğinde fiil isimlerinin yer aldığı öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda zaman anlamını belirleyen bir diğer ölçüt yan tümceciğe ait fiilin taşıdığı kılınış değeridir. Nitekim "*Onun bu meseleyi bildiğini hemen anladım."* tümcesi ile "*Camı onun kırdığını hemen anladım."* tümcesinin farklı zamansal değerlere sahip olmasının nedeni *bil-* ve *kır-* fiillerinin farklı kılınış değerine sahip olmasıdır.

Bu bağlamda gerek *Fiil+{-mIş}+İyelik morfemi/akuzatif morfemi* formunun gerekse *Fiil+{-mIş} Başad* formunun taşıdığı görünüş değerini ya da zaman anlamını

değerlendirirken fillerin kılınış değerini göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca bu türden formların yer aldığı tümcelerde zaman ifade eden belirteçlerin varlığı fiillerin işaret ettiği eylemin hangi zaman aralığında gerçekleştiğine dair daha net bilgilere ulaşılmasına neden olmaktadır. Bu sebeple (6).tümcede[154] *kiçigde berü* belirteci *yıgmış kazganmış* partisiplerinin işaret ettiği eylemin; (7).tümcede[155] *öŋre* belirteci *kılmış kazganmış* partisipinin işaret ettiği eylemin; (8).tümcede[156] *ilkideki* belirteci *turgurmış* partisipin işaret ettiği eylemin; (15).tümcede[157] *yaŋı* belirteci *enüklemiş* partisipin işaret ettiği eylemin ve (20).tümcede[158] *ilkideki* belirteci *kılmış kazganmış* partisipinin işaret ettiği eylemin kolaylıkla geçmiş zamana konumlandırılmasına neden olmaktadır.

Burada partisipler ve isimleştirilmiş partisiplerde mutlak zaman anlamından bahsetmek doğru değildir. Bilindiği üzere bitimli fiil, konuşma anının *gösterimsel merkez (deictic center)* olarak işaretlendiği bir zaman çizgisine yerleştirilirken o fiilin taşıdığı morfemin işaret ettiği zaman dikkate alınmaktadır. Göreceli zaman anlamının yer aldığı birleşik yapılı tümcelerde de bitimli fiilin işaret ettiği zaman referans noktası olarak kabul edilmekte ve partisipin işaret ettiği zaman bu referans noktasına göre belirlenmektedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde [+SS] kılınış değerine sahip partisiplerin yer aldığı tümcelerde bitimli fiilleri zaman çizgisinde referans noktası olarak tayin etmek ve söz konusu partisipleri de bu referans noktasının öncesinde bir noktaya konumlandırmak imkân dâhilindedir. Bu tür tümcelerde [+SS] kılınış değerine sahip partisiplerin aynı zamanda bitmişlik görünüş değerine sahip olduğu da söylenebilir. Nitekim (12).tümcede[159] [-yor] morfemini alan ve böylelikle intraterminal görünüş değerine sahip olan *yükün-* fiili (E_2) zaman çizgisinde konuşma

---

[154] *Aya yavaşım kim meniŋ* ***kiçigde berü yıgmış kazganmı(ş)*** *edim tavarım erdi erser…* "Ey azizim! Benim ***küçüklüğümden beri biriktirdiğim, kazandığım*** ne malım mülküm var ise…" *(*Mayt. 56 27/28)

[155] ***Öŋre kılmış kazganmış*** *edgü kılınçlar küçinte teŋri yirinte togdukda teŋri hanı bolurlar.* "***Önceden*** iyi amel ***işleyip kazanmış oldukları*** sevaplar sayesinde tanrılar yerinde doğmakla tanrı hanı olurlar." (AY VIII. Kitap 346/347 1235/1238)

[156] ***İlkideki*** *çkrvrt ilig kanlar* ***turgurmış*** *çhşaptlıg tor neŋ buzma artatma*. "***Vaktiyle*** dünya hükümdarlarının ***vaaz ettikleri*** ahlak düzenini hiç bozma" (Mayt. 100 5/7).

[157] *Ança yorıyu* ***yaŋı enüklemiş*** *bir tişi barsıg körtiler.* "Biraz yürüyüp ***yeni yavrulamış*** bir dişi kaplan gördiler." (ABH 79 112/113).

[158] *Ol iligler hanlar öz öz k(e)ntü k(e)ntü el uluşlarınta erk tartıp meŋi meŋilep* ***ilkideki kılmış kazganmış*** *buyan edgü kılın tüşin utlısın aşayurlar.* "O hükümdarların her birisi kendi ülkelerinde güçlenip mutlu olup ***başlangıçta kazanmış oldukları erdemlerin*** semeresini alırlar." (AYS VI. Kitap 76 0155/0159).

[159] ***Ozmış*** kutrulmışlarka yükünür men. "***Kurtuluşa erenler*** önünde saygıyla eğiliyorum." (AY VIII. Kitap 235 130).

anına konumlandırılırken [+SS] kılınış değerine sahip *ozmış* partisipi (E_1), E_2'den önceki bir noktaya konumlanmaktadır. (18).tümcede[160] *tugmış kılınmış* (E_1) partisipleri [+SS] kılınış değerine sahip olduğundan aynı zamanda bitmişlik görünüş değerine sahiptir. Bu sebeple {-DI} ile çekimlenen *unıtu ıd-* (E_2) bitimli fiilinin referans noktası olarak kabul edildiği bir durumda E_1, E_2'den önceki bir noktaya konumlandırılmaktadır. *Öl-*, [+SS] kılınış değerine sahip bir fiildir. Bu sebeple bitmişlik bildiren bu fiilin işaret ettiği durum ile *körügse-p* fiilinin işaret ettiği eylem arasında göreceli bir zaman anlam ilişkisi vardır.[161] Buna benzer bir anlam ilişkisi (25).tümcede[162] [+SS] kılınış değerine sahip *kurımış* partisipi ile *al-ıp* fiili arasında da söz konusudur. Çünkü bitmişlik bildiren *kurımış* partisipi oluş sırasına göre *al-ıp* fiilinden önceki bir noktaya yerleşmiş durumdadır. (27).tümcede[163] *tüket-* tasviri fiili ile birlikte kullanılarak [+SS] kılınış değeri kazanan *kıl-* fiili*, arı- alkın-* fiillerine göre daha önceki bir zamana gönderme yapmaktadır. (54).tümcede[164] bitimli fiil (E_2) (yoksuz bolgay), kiplik ifade etmekle birlikte konuşma zamanından sonraki bir noktaya gönderme yapmaktadır. Aynı tümcede iyelik morfemini alan ve isimleşen partisipin (E_1) (bulmışım) zaman çizgisinde işaret ettiği nokta bulanıklaşmaktadır. Zira söz konusu tümcede E_1'in E_2'den önce gerçekleşmiş olması kabul edilse de aynı fiilin işaret ettiği eylemin (E_1) konuşma zamanından önce mi yoksa konuşma zamanından sonra mı gerçekleştiği ile ilgili net bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Bunun için konu ile ilgili metin bağlamsal bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. [+SS] kılınış değerine sahip *yıgılmış, kamılmış* ve *urmış* partisipleri, kullanıldıkları tümcede bitimli fiile göre daha geçmiş bir zamana işaret etmektedir:

(55) *(bu) (ya)rlıg yarlıkadukta ol sansız (tümen)* ***(y)ıgılmış*** *kuvrag yadılıp bardılar*. "(Bu) haşmetli sözü söyledikten sonra o sayısız ***toplanmış*** olan cemaat dağılıp gitti." (Mayt. 68 45/46).

---

[160] *K(e)ntü* ***tugmış kılınmış*** *meŋigü t(e)ŋri yerin unıtu ıddı*. "Kendi ***doğduğu yaratıldığı*** ezeli tanrı yerini unuttu." (Huast. 79 14/15).

[161] *Oglınıŋ* ***ölmiş*** *yerin körügsep t(e)rkin tavratı yügrük atların koşuglug kaŋlıta olorup ol kamışlıg arıgka tavrak bartılar.* "Oğlunun ***öldüğü yeri*** görmek isteyip derhal hızlı koşan atların koşulduğu arabaya binip o kamışlığa hızla gittiler." (ABH 103 463/467).

[162] *Ötrü* ***kurımış*** *katıg kamış alıp* "Sonra ***kurumuş*** katı bir kamış alıp" (ABH 90 275).

[163] ***Kılu tüketmiş*** *ayıg kılınçlarım arızun alkınzun*.***.kılmaduk*** *ayıg kılınçlarıg ikileyü takı kılmaz men*. "İşleyip ***tamamlamış*** (olduğum) kötü davranışlarım temizlensin, yok olsun. İşlemediğim kötü davranışları yeniden bir daha işlemem." (AY III. Kitap 32 7a 3/6).

[164]*Muna ertimlig etözümüz ertip barsar al(ku) ed tavar barça tolp karılsar alp bulgulug kişi etözin* ***bulmışım*** *yoksuz bolgay*. " İşte bu fani vücudumuz göçüp gidince ve bütün mal mülk hepsi birbirine karışınca bulunması güç insan vücuduna ***ulaşmım (olmam)*** boşuna olacak." (Mayt. 39 13/16).

(56) *Yakın bartı k(e)ntü özi,* ***hatun kamılmış*** *oronka*. "Bizzat ***kraliçenin bayıldığı*** yere vardı." (AYS X. Kitap 133 707/708).

(57) *Ötrü ol agır ayag kılmış takı* ***urmış*** *tütsügnüŋ tütüni bir kşan üd içinde üç miŋ ulug miŋ yertinçüte tözü yadılıp…* "Saygı göstermek için ***yaktığı*** tütsünün dumanı bir anda üç bin büyük bin yeryüzüne yayılıp…" (AYS VI. Kitap 102/103 0510/0514).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde fiillere eklenerek yan tümceciğin oluşmasına neden olan {-mIş} morfemlerinin her tümcede bitmişlik ifade etmediği görülmektedir. Partisipin [-SV] kılınış değerine sahip olduğu kimi tümcelerde ikili bir anlam söz konusudur. [+statik] özelliğe sahip partisiplerin bitmişlik ifade ettiği hususunda net bir yargıya ulaşmak mümkün değildir. Bu sebeple *küsemiş* partisipinin[165] içerdiği halin geçmişe mi işaret ettiği yoksa söz konusu halin süreklilik mi içerdiği açık değildir. Buna benzer anlam kapalılığı *ögitmiş*[166] ve *sakınmış*[167] partisiplerinde de bulunmaktadır. Bu bağlamda (13).tümcedeki zaman anlamı iki şekilde yorumlanmaya açıktır. İlk olarak *ögit-* fiilinin işaret ettiği hal, bitmişlik ifade edebilir. Bunun yanı sıra aynı hal, başlangıcı geçmişte bir noktaya işaret eden aynı zamanda *tanukla-* fiilinin işaret ettiği eylem ile aynı süre içerisinde devamlılık gösteren bir zamana da gönderme yapabilir. Bu şekilde bir ikili zaman ilişkisi (22).tümcede *sakınmış* partisipi ile *sözleş-* fiili arasında da mevcuttur.

[-SV] kılınışlı partisipin [-statik] özelliğe sahip olduğu durumlarda E_1'in (partisipin işaret ettiği eylem) bitmişlik görünüş değerinden çok sürerlik görünüş değeri taşıdığı düşünülmektedir. Bu tür tümcelerde E_1'in {-mIş} morfemi ile işaretlenmesinin sebebi, zaman çizgisinde bitimli fiile göre daha önceki bir noktaya konumlandırılması ile açıklanabilir. Bu bağlamda (34).tümcede[168] *kör-üp* (E_2) fiili, bitimli fiilin (kir-di) almış olduğu zaman morfemine (-DI) bağlı olarak zaman çizgisinde konuşma zamanından önceki bir noktaya konumlandırılmalıdır. Buna bağlı olarak *ayıg kılınçlar kılmışın* partisipinin işaret ettiği eylem elbette ki E_2'den önceki

[165] ***Küsemiş*** *küsüşleri köngül iyin kangaylar*. "***Dilemiş*** (oldukları) dilekleri (de) gönüllerince yerine gelecek(tir)". (AY III. Kitap 77 35b 12/13).
[166] *Alku burhanlar üze* ***ögitmiş*** *ıdok nomlug et'özüg tanuklaguluk.* "Bütün budaların ***övdüğü*** zarif ilahi vücudu tanıklamalı." (ABH 87 234).
[167] *Ol üdün üç teginler* ***öz öz köŋüllerinteki sakınmış*** *savların sözleşip ötrü örü turup ol arıg içinte takı içgerü kirtiler*. " O zaman bu üç prens ***kendi akıllarından geçen*** sözleri konuşup sonra kalkıp o orman içinden daha içeri girdiler." (ABH 79 108/111).
[168] *Y(i)me Bodis(a)v(a)t tigin bu ulus bodun* ***ay(ı)g kılınçlar kılmışın*** *körüp ertüŋü busuşlug kadgul(u)g bolup ıglayu balıkka kirdi. "*Yine Buda namzeti şehzade bu halkın ***kötü ameller işlemiş olduğunu*** görüp son derece kederli olup ağlayarak şehre girdi." (İKP 18 10/13).

bir noktaya işaret etmektedir. Ancak burada partisipin daha çok görünüş değerine sahip olduğunu belirtmek gerekir. Başka bir ifade ile söz konusu tümcede zaman çizgisinde geçmişte bir noktaya yerleştirilen *kör-* fiili aynı zamanda *ayıg kılınç kılma-* fiili için bir referans noktası olmuş ve bu fiilin gözlemlenmesi için imkân sunmuştur. Bu şekilde bir bakış açısının sonucunda tümcenin öznesi (Bodis(a)v(a)t tigin) *kör-* eylemini (E_2) gerçekleştirirken yan tümceciğe ait öznenin (bu ulus bodun) gerçekleştirdiği eylemin (E_1) (ayıg kılınç kıl-) E_2'den önce başladığı ancak bitmediği; bilakis devam ettiği sonucuna kolaylıkla ulaşılır. (36).tümceye[169] bakıldığında [-statik] özelliğe sahip olmanın doğal bir sonucu olarak [-SV] kılınış özelliği taşıyan *yagumuş-ın* yüklemcil ögesinin bitmişlik görünüş değerinden çok sürerlik ifade ettiği düşünülebilir. Zira *uk-* fiilinin işaret ettiği hâl geçmişte devam ederken özne de (tükel bilge maytrı burkannıŋ) *yagu-* eylemini gerçekleştirmektedir. Bitimli fiilin çekimlendiği zaman morfemine bakarak (45).tümcede[170] bahsi geçen eylemleri zaman çizgisinde geçmişte bir noktaya konumlandırabiliriz. Ancak tümcede geçen *nomlamışın* yüklemcil ögesi ile *kördi* bitimli fiili arasındaki ilişki daha çok görünüş ile alakalıdır. *Kör-di* fiili konuşma zamanından önceki bir noktaya konumlanan referans noktası olarak kabul edilmekte ve böylelikle *nomlamışın* yüklemcil ögesinin işaret ettiği eyleme bu noktadan bakma imkânı sunmaktadır. Dolayısıyla {-mIş} morfeminin bu tümcede de fiile bitmişlik anlamı kazandırdığı söylenemez. Çünkü söz konusu tümcede özne (o), *kör-* fiilinin işaret ettiği eylemi gerçekleştirirken *nomlamışın* yüklemcil ögesinin işaret ettiği eylem bitmemiştir; hala devam etmektedir.

{-mIş}'ın eklendiği fiile kazandırdığı semantik değer, bitimli fiilin {-gAy} morfemi ile çekimlenmediği kimi tümcelerde bulanıklaşabilmektedir. Nitekim *Fiil+{-mIş}+İyelik morfemi+akuzatif morfemi* formunun kullanıldığı (41).tümcede[171] bitimli fiilin {-gAy} kiplik morfemi ile işaretlenmesinin bir sonucu olarak *ünmişin* partisipinin konuşma zamanından önceki bir noktaya mı yoksa sonraki bir noktaya mı

---

[169] *Anta ötrü çaladr yulta erdeçi çalaprbasi atlıg lular kanı tükel bilge maytrı burkannıŋ lu ordusıŋa* ***yagumışın*** *ukup…* "Bunun üzerine Jaladhara adlı bir gölde yaşayan Jalaprabhasa adlı ejderler hükümdarı mükemmel hikmetli Maytrı burkanın ejderler sarayına ***yaklaştığını*** anlayıp…" (Mayt. 109 3/7).

[170] *Kördi barın bir nomçı ratnaraşi atlıg açarig uz olurup oronta kün teŋri teg yaruklug* ***nomlamışın kiŋürü bo nom erdini yörügin.*** "Güneş gibi aydınlanmış, bir dharma üstadı (olan) Ratnarasi adlı ācāryayı, yerinde düzgün bir şekilde otururken ***bu dharma hazinesinin anlamlarını ayrıntılarıyla vaaz ettiğini*** gördü." (AYS IX. 48/49 0058/0063)

[171] *Ol kuşatrelartın altun öŋlüg yaruklar* ***ünmişin*** *körgeyler.* "O gölgeliklerden altın renkli ışıkların ***yükseldiğini*** görecekler." (AYS VI. Kitap 101 0490/0492).

konumlandırılacağı belli değildir. *Ün-* fiilinin {-mIş} morfemi ile kullanılmasının sebebi söz konusu fiilin işaret ettiği eylemin başlangıç noktasının *kör-* fiilinin işaret ettiği eylemden daha önceki bir noktaya konumlandırılması ile alakalıdır. Ancak yine de bu şekilde bir kullanımda da *ünmişin* partisipinin ifade ettiği eylem ile *kör-* fiilinin ifade ettiği eylem zaman çizgisinde bir noktada çakışmaktadır.

(58).tümcede *Fiil+{-mIş}+iyelik morfemi+(akuzatif morfemi)* formu ile kurulan *eşidmişin ayamışın* yüklemcil ögesinin bağlı olduğu *körser* fiili sonuç olarak bir üst tümcenin istek-emir kipliği ile çekimlenmiş bitimli fiiline (enç meŋilig kılıŋlar) bağlıdır. Dolayısıyla en son hali ile bitimli fiili istek-emir ile çekimlenen bir tümcede, {-mIş} morfeminin eklendiği fiile geçmiş zamanda bitmişlik değeri kazandırdığı söylenemez. Söz konusu tümcede *eşidmişin ayamışın* yüklemcil ögesinin {-mIş} morfemi ile işaretlenmesinin sebebi *kör-* fiilinden önceki bir zaman diliminde başlıyor olması ile ilgilidir. Aynı tümcede {-mIş} morfemi ile kullanılan yüklemcil ögenin içerdiği eylem ile *kör-ser* fiilinin işaret ettiği eylem zaman çizgisinde bir noktada çakışmaktadır:

(58) *Sizler kamag tört maharaaçalar ulatı adın yme teŋriler kuvragı birök ol yalaŋuklar hanı bo nom erdinig süzök köŋülin* ***eşidmişin ayamışın*** *körser sizler ol ilig hanıg küyü küzetü tutup adasın tudasın tarkarıp enç meŋilig kılıŋlar.* "Sizler bütün dört Maharajalar ve diğer başka Tanrılar topluluğu eğer o insan hükümdarının bu öğreti mücevherini gönülden ***dinlediğini, saygı gösterdiğini*** gördüğünüzde o hükümdarı koruyup gözeterek zorlukları uzaklaştırıp huzurlu kılın." (AYS VI. Kitap 126 0822/0830).

[+ÖS] kılınış değerine sahip fiillerin hem [+SS] hem de [-SV] ile karşılanabilecek iki olaya gönderme yaptığı bilinmektedir (Karadoğan, 2009: 18). Bu sebeple {-mIş} morfemi ile genişleyen [+ÖS] kılınış değerine sahip fiilleri de bu açıdan değerlendirmek gerekir. {-mIş} morfemi [+ÖS] kılınış değeri taşıyan fiile -[+SS] özelliğinden dolayı- bir yandan bitmişlik görünüş değeri kazandırırken diğer yandan aynı fiile –[-SV] özelliğinden dolayı]- sürerlik görünüş değeri kazandıracaktır. Bu bağlamda (38).tümcede[172] geçen *yat-mışın* fiilinin [+ÖS] kılınış değerine sahip

[172] *Kaçan anda tegdükte ötrü inileri mahasatve teginnıŋ tonı kaış butıkı üze asgın turup tururın sını süŋöki saçı birle arkuru turkuru* ***yatmışın*** *akmış kanı tuprakta titig yogrulup yerke yukup turmışın körtiler.* "Oraya vardıktan sonra küçük kardeşleri Mahasattva prensin elbisesinin kamış budağına asılı olduğunu kemiklerinin saçlarıyla (karışıp) ***darma dağınık yattığını*** akan kanının toprakla çamur (gibi) yoğrulup *yere yapıştığını* gördüler." (ABH 94/95 333/339).

olduğu düşünüldüğünde; {-mIş} morfeminin bitmişlik anlamının *yat-* fiilinin [+SS] özellikli başlangıç aşaması için geçerli olduğu; [-SV] özellikli-sürek ifade eden ikinci aşaması için geçerli olmadığı iddia edilebilir. Bu durumda söz konusu tümcede yüklem ve yüklemcil öge arasındaki zaman ilişkisi şu şekilde yorumlanabilir: *yat-* eyleminin [+SS] kılınış içeren ilk aşaması *kör-* eyleminden önce gerçekleşmiştir; bu sebeple bu aşama {-mIş} morfeminin bitmişlik ifadesini taşımaktadır. Ancak *yat-* eyleminin [-SV] kılınış içeren ikinci aşaması sürek ifade ettiğinden {-mIş} morfeminin bitmişlik ifadesini taşımamaktadır.

{-mIş} morfemi ile genişleyen [+ÖS] kılınış değerine sahip fiillerin her örnekte bitimli fiil ile birlikte sürerlik anlamı içerdiği söylenemez. Söz konusu fiilin bu şekilde bir semantik değere sahip olmasında bitimli fiilinin sahip olduğu kılınış değerinin de önemi büyüktür. Şayet bitimli fiil, [+ÖS] kılınış değerine sahip partisipin süreç içeren ikinci içkin aşamasını sonlandıran bir kılınış özelliğine sahipse o partisiple bitimli fiil arasında zamansal açıdan bir çakışma söz konusu değildir. (59).tümceye bakıldığında [+ÖS] kılınış değerine sahip *olur-mış* partipi ile *örü tur-up* fiili arasında sürerlik anlam ilişkisinin olması beklenemez. Burada *olur-* fiilinin [+ÖS] özellik içeren ilk aşaması ve [-SV] özellik içeren-sürek ifade eden ikinci aşaması gerçekleşmiştir. İşte bu ikinci aşama [+SS] kılınış değerine sahip *örü tur-* fiilinin gerçekleşmesi ile son bulmuştur. Bu sebeple söz konusu tümcede {-mIş} morfeminin eklendiği fiile (olurmış) bitmişlik değeri kazandırdığı söylenebilir:

(59) *Ulug ezrua teŋri başın kamag ezrua kuvragları yumgı* ***olurmış*** *orunlarıntın örü turup…* "Yüce Brahman tanrı liderliğinde bütün Brahman topluluğu birlikte ***oturdukları*** yerden ayağa kalkıp…" (AYS V. Kitap 241 1119).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri incelendiğinde *Fiil+{-mIş} Başad* ve *Fiil+{-mIş}+İyelik morfemi+(akuzatif morfemi)* formunda yer alan {-mIş} morfeminin kullanıldığı tümcede daha çok görünüş değeri ile yorumlanması gerektiği; {-mIş} morfeminin eklendiği fiilin kılınış değerinin söz konusu morfemin görünüş değerini belirlemede önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

3.2.2. {-DUk}

Türkçenin en eski kaynaklarından itibaren kullanılan bir morfemdir. Sıfat, isim ve nadir de olsa yüklem ismi işleviyle kullanılmaktadır (Gabain, 1988: 82). Morfemin

etimolojisi ile ilgili farklı görüşler ortaya atılmış olmasına rağmen konu ile ilgili net bir sonuca ulaşılamamıştır. [173]

3.2.2.1. Sentaktik İnceleme

3.2.2.1.1. *Fiil+{-DUk} Başad:* Tümleç Partisipi (Non-subject Participle)

Eski Türkçe metinlerde {-mADUk} morfemi, belli bir süre hem {-DUk} hem de {-mIş} morfeminin olumsuz karşılığı olarak işlev görmektedir. Nitekim gerek yazıtlarda[174] gerekse diğer Uygur metinlerinde[175] tanıklık edilen örnekler bu bilgiyi doğrular mahiyettedir. Dolayısıyla bu durum {-DUk} ve {-mIş} morfeminin sentaktik ve semantik işlevleri açısından genel anlamda birbiriyle eş değerde kabul edilmesine neden olmaktadır. Ancak yazıtlardan itibaren karşılaştırmalı bir değerlendirme yapıldığında her iki morfemin kimi hususlarda ayrıldığı görülecektir.

Bitmişlik bildiren partisip morfemlerinin (-mIş, -DUk, -yUk) işlevleri ve kullanım alanları dikkate alındığında Orhon Yazıtları, Uygur Kağanlık Yazıtları ve Maniheist metinleri gibi erken tarihli Türkçe metinler ile diğer korpuslar birbirinden ayrılır. Nitekim Orhon Türkçesinde {-mIş} ile oluşturulan form genel olarak *özne partisipi* (subject participle) olarak; {-DUk}, *tümleç partisipi* (non-subject participle ya da object participle) olarak kaydedilmektedir. Dolayısıyla erken tarihli Türkçe kaynaklarda *Fiil+{-mIş}* formu derin yapıda çoğunlukla özneleri nitelerken {-DUk} nesne, dolaylı nesneyi (participator) ya da durumları (örneğin olayın zamanı) nitelemektedir (Erdal, 2004: 294). Bu bağlamda yazıtlardan alınan örnek tümcelerde etken çatıda kullanılan *barduk* (1) *ve illedük/ kaganladuk* (2) partisiplerinin, derin yapıda nesne ya da dolaylı nesne işlevinde kullanılan *yirde, ilin, kaganin* sözcüklerini nitelediği görülmektedir. (3).tümcede *körmedük* partipinin pasif manada kullanılması derin yapıda özne işlevinde kullanılan bir ismi nitelemesine neden olmaktadır:

(1) ***Barduk*** *yirde edgüŋ ol erinç* "***Gittiğin*** yerlerde kazancın şu oldu şüphesiz." (KT D 24; BK D 20).

---

[173] Konu ile alakalı görüşlere –mAdUk başlığı altında değinilmiştir.

[174] *Yagı bolup itinü yaratunu* ***umaduk*** *yana* ***içikmiş***. "Düşman olup ***hazırlanmamış*** yine ***tabi olmuş."*** (KT D 10)

[175] ***Kılu tüketmiş*** *ayıg kılınçlarım arızun alkınzun..****kılmaduk*** *ayıg kılınçlarıg ikileyü takı kıl-/-maz men*. "İşleyip tamamlamış (olduğum) kötü davranışlarım temizlensin, yok olsun. ***İşlemediğim*** kötü davranışları yeniden bir daha işlemem." (AY III. Kitap 32 7a 3/6).

(2) *Türük bodun* ***illedük*** *ilin ıçgınu ıdmiş* ***kaganladuk*** *kaganin yitürü ıdmiş.* "Türk halkı ***kurduğu*** devletini elinden çıkarıvermiş, ***tahta oturttuğu*** hakanını kaybedivermiş." (KT D 6/7).

(3) *Közün* ***körmedük*** *kulkakın* ***işidmedük*** *bodunumın…* "Gözle ***görülmemiş*** kulakla ***işitilmemiş*** (kadar çok) halkımı…" (MÇ B 7).

Eski Uygur Türkçesine ait diğer metinlere bakıldığında {-mIş} partipinin derin yapıda nesne ve dolaylı nesne işlevine sahip sözcükleri nitelediği görülecektir. Bu durum -partisip işlevi söz konusu olduğunda- {-DUk} morfeminin Eski Türk yazıtlarında hem olumlu hem de olumsuz biçimine rastlanırken taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde söz konusu morfemin olumlu biçimine rastlanılmamasının, bunun yerine sadece olumsuz biçimine (-mADUk) tanıklık edilmesinin sebebini açıklar mahiyettedir. Çünkü en eski Türkçe kaynaklarda genellikle özne partisipi olarak işlev gören {-mIş}, daha sonraki metinlerde nesne ve diğer tümleçleri de niteler duruma gelmiş ve böylelikle bir dönemden sonra {-DUk} morfeminin de işlevini üstlenmiştir. {-mAdUk} morfemi ise hem özne hem de özne-dışı ögeleri nitelediğinden belli bir süre hem {-mIş} hem de {-DUk} morfeminin olumsuzluk işaretleyicisi olarak kullanılmıştır.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde Türk runik harfli metinlerden Irk Bitig'de, bir Budist metni olan İKP'te ve geç dönem metinlerinden Totenbuch'ta söz konusu morfemin isimleştirici morfemlerle birlikte genişletildiği örneklere rastlanılmıştır. Dolayısıyla takip eden başlıklar altında *Fiil+{-DUk}+isimleştirici morfem* formu ile *Fiil+{-mADUk} Başad* formunun Birleşme ve Tür kuramındaki yeri ile bu formların semantik işlevi üzerinde durulacaktır.

3.2.2.1.2. *Fiil+{-DUk}+İyelik Morfemi+(Akuzatif Morfemi)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Fiil+{-DUk}+iyelik morfemi+(akuzatif morfemi) formunun yer aldığı yan tümcecik bulunduğu tümcede bitimli fiilin temel üyesi olarak işlev gördüğünde o yan tümcecik aynı zamanda kendinden büyük bir üst tümceciğin öz üyesi (core) olarak nitelendirilir. Bu öz üye aynı zamanda kullanıldığı tümcede bir gerundium gibi dış katmana yerleştirilemez. Çünkü Birleşme ve Tür kuramına göre tümce içinde öz üyelerin kullanılması tercihe bağlı değildir. Bu bağlamda temel üye olarak nitelendirilen bu ögelerin yer aldığı tümceler *kız evlat bağımlı yapı (daughter*

subordination/core) olarak da adlandırılabilir. Bu sebeple taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen *Fiil+{-DUk}+ iyelik morfemi+(akuzatif morfemi)* formunun yer aldığı tümceler *öz katmanda birleşen bağımlı yapılar/kız evlat bağımlı yapılar* olarak kabul edilmiştir.

Temel üye olarak işlev gören yan tümceciğin temel tümceciğe bağımlı olduğunu gösteren en önemli ölçüt yan tümceciğe ait yüklemcil ögenin *iyelik morfemi+akuzatif morfemi* ile genişletilmesidir. Bu bağlamda (4).tümcede *Fiil+{-DUk}+iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formu ile oluşturulan *tapladukumin* yüklemcil ögesi, *tutar men* bitimli fiiline bağımlı olup aynı zamanda söz konusu fiilin nesnesi olarak işlev görmektedir. Ayrıca söz konusu yüklemcil ögenin, derin yapıda bir özne (ben), bir fiil (tapla-) ve bir nesnenin bulunduğu bir yapıya işaret etmesi, {-DUk} formunun tümleç partisipi (object participle) olmasının bir sonucudur. (5).tümcede {-DUk} morfeminin *iyelik morfemi+ akuzatif morfemi* ile birlikte genişletilmesi yan tümceciğin *yiyür men* bitimli fiiline bağımlı olduğunun; yüklemcil ögenin de (sebdükümin) temel tümceciğin (yiyür men) temel üyesi olarak işlev görmesi birleşmenin öz katmanlarda gerçekleştiğinin bir göstergesidir. (6).tümcede {-DUk} morfemi ile genişleyen *keltüküm* partisipi teklik 1. şahıs morfemi ile *bu (erür)* yüklemcil ögesine bağımlı bir yapı sergilemektedir. Totenbuch'tan alınan (8).tümcede {-mADUk} morfemi {+lAr} ile genişlemiş ve böylelikle partisip, başadsız bir şekilde kullanılmıştır. Söz konusu tümcede partisipli yan tümcecik (yolta yaruk yaşuk bışurunmatuklar) temel tümceciğin öznesi işlevinde kullanılmaktadır. Bu durum birleşmenin öz katmanlarda gerçekleştiğinin göstergesidir:

(4) *Tanım tüsi takı tükenmezken taluyda yatıpan* ***tapladukumin*** *tutar men* (5) ***sebdükümin*** *yiyür men. "*Vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte deniz (kıyısın)da yatarak ***dilediğimi*** tutuyorum, (5) ***sevdiğimi*** yiyorum.*"* (IB 19 3).

(6) ***Keltüküm*** *bu tip ötünti.* "(İşte) ***geldiğim*** bu diye arz etti." (İKP 56 12).

(7) *Ogrı tip* ***tidüküŋüz*** *negü ol öz içiŋiz erti.* "Hırsız ***dediğiniz*** de nedir? (Bunu size yapan) kardeşinizdi." (İKP 56 1/2).

(8) *Yolta yaruk yaşuk* ***bışurunmatuklar*** *yaşukug bilmez üçün, kentü özi korkmış beliŋlemiş teg bolup köŋüllüg etözüg antirab(a)v tutar.* "Yolda aydınlığı (aydınlanmayı) ***gerçekleştirmeyenler***, asıl aydınlığı bilmediği için kendisi korkmuş gibi olup düşünceye sahip (olan) antirabav tutar." (Tot. 20 76/79).

Huastuanift'te geçen (9) y*me künke* ***aşadukumuz*** *beş t(e)ŋri y(a)rukı k(e)ntü özümüz üzütümüz, todunçsuz uvutsuz suk yek s(e)vigince yorıduk üçün yavlak yirgerü barır. "Yine her gün* ***yediğimiz*** *beş tanrı ışığı, kendi bedenimiz, ruhumuz utanmaz, ahlaksız, şeytani hırsların hevesine daldığı için kötü yere gider. " (Huast. 90 338/342)* örneğinde partisip (aşaduk+umuz) başad ile birlikte kullanılmasına rağmen iyelik morfemi ile genişletilmiştir. Eski Türkçe metinlerde başad ile birlikte kullanılan *Fiil+{-DUk}* formlu partisiplerin iyelik morfemi ile genişletildiği örneklere rastlamak pek mümkün değildir. Bu sebeple söz konusu tümce bu bağlamda verilebilecek nadir örneklerden biri olarak kabul edilebilir. Tümcede başad olarak işlev gören *beş t(e)ŋri y(a)rukı* isim öbeğinin derin yapıda tümcenin nesnesi olarak işlev görmesi, *Fiil+{-DUk}* formunun tümleç partisipi (object participle) olmasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Birleşme ve Tür kuramına göre söz konusu tümcenin öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesinin sebebi, partisipli yan tümceciğin bir bütün olarak (künke aşadukumuz beş t(e)ŋri y(a)rukı) bitimli fiilin öz üyesi olarak işlev görmesi ve bu yan tümceciğin kendinden büyük bir üst tümceciğe bağımlı olması ile izah edilebilir.

3.2.2.1.3. *Fiil+{-mADUk} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Klasik öncesi döneme ait Maniheist ve Budist Türk çevresi metinlerinin büyük bir kısmında {-mIş} ve {-DUk} partisip morfemlerinin olumsuzluk işaretleyicileri {-mADUk} olarak kaydedilmiştir (Ağca, 2010: 76). {-mADUk}, daha önce de ifade edildiği üzere, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde hem özne partisipi (subject participle) hem de tümleç partisipi (object participle) olarak işlev görmektedir. Çünkü söz konusu morfemin yüzey yapıda nitelediği başad, derin yapıda özne ya da nesne işlevinde kullanılabilmektedir.

Taranan metinlerde {-mADUk} partisip morfeminin daha çok tümleç partisipi olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda *Fiil+{-mADUk} Başad* formu, (10).tümcede özne partisipi olarak; (11)-(17).tümcelerde tümleç partisipi olarak işlev görmektedir.

Fiil+{-mADUk} Başad formunun yer aldığı yan tümceciğin, bulunduğu tümcede temel üye olarak işlev görmesi ve yine bu yan tümceciğin temel tümceciğe

bağımlı olması örnek tümcelerin *öz katmanda birleşen bağımlı yapılar* içerisinde değerlendirilmesinin nedeni olarak gösterilebilir. (10).tümcede *kamag kut bulmatuk yalaŋuklar barça, körüp* yüklemcil ögesinin öznesi/temel üyesi olduğundan bu yan tümceciğin aynı zamanda yüklemcil ögenin öz (core) katmanını da oluşturduğu söylenebilir. Özne işlevinde kullanılan yan tümcecikte başadın *iyelik morfemi+(akuzatif morfemi)* ile işaretlenmemiş olması temel tümceciğe bağımlı bir yapı sergilemesine engel değildir. (11).tümcede partisipli yan tümcecik (bu muntag türlüg öŋre kisre işidmedük teŋri teŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin), *işidip* yüklemcil ögesinin nesne/temel üyesi olarak işlev görmektedir. Temel tümceciğin öz üyesini oluşturan yan tümcecikte başadın *iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* ile genişletilmesi söz konusu yan tümceciğin, *işidip* yüklemcil ögesine bağımlı olduğunun bir göstergesidir. (12).tümcede *evrilmedük nomlug tilgen* şeklindeki yan tümcecik, (16).tümcede *kedmedük yürüŋ arıg yaŋı ton* şeklindeki yan tümcecik, sırasıyla *tevirdi* ve *kedip* fiillerinin nesnesi olması rağmen başadlar (tilgen, ton) Ø morfemi ile işaretlenmiştir. Başadın *iyelik morfemi+(akuzatif morfemi)* ile işaretlenmemesi söz konusu tümcenin bağımlı yapı olarak tasnif edilmesine engel teşkil etmemektedir. (14) ve (17).tümcelerde yan tümcecikler nesne işlevinde kullanılmış ve bu yan tümceciklerde yer alan başadlar (kılınçlarıg, nom yarlıgıg), {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir:

(10) *Birök çın kirtü nom tözinte öŋi ermez bolup nom tözi bolguça erser k(a)ltı kamag* ***kut bulmatuk*** *yalaŋuklar barça çın kirtü nomug körüp üzeliksiz inçgü meŋi nirvan meŋisiŋe teggeyler erti*. "Eğer gerçek dharma aslından farksız olup dharmanın aslı olsaydı o zaman bütün ***aydınlanmamış*** insanların hepsi gerçek dharmayı görüp en üstün huzur nirvana mutluluğuna ulaşacaklardı." (AYS V. Kitap 215 0757/ 0761).

(11) *Anta ötrü badarı bramn bu muntag türlüg* ***öŋre kisre işidmedük*** *teŋri teŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin işidip alku etözinteki tü tüpleri barça yokaru turdı.* "Bunun üzerine Badhari brahman ***vaktiyle işitmediği*** Tanrılar Tanrısı Burkan'ın bu türlü iyi adını, şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi." (Mayt. 60 21/26)

(12) *Kaşip burkan nırvanka barmışta berü* ***evrilmedük*** *nomlug tilgen branas kent uluşta tevirdi*. "Kaşyapa burkan Nirvana'ya vardığından beri ***döndürülmeyen*** din tekerleğini Benares şehrinde döndürdü." (Mayt. 62 10/13).

(13) *Antran ozup (kurtu)lup burkanlar* ***belgürmedük*** *ödte tört türlüg tirin kuvrag yok e(rk t)ürk yuçul bodun b(uk)un ar(a) alpın emgekin kişi ajunınta togar.* "Oradan kurtulup burkanların ***ortaya çıkmayacakları*** bir devirde dört kısımlı cemaatin bulunmadığı, güçlü kuvvetli ve bayağı halk arasında güçlükle insanlar âleminde doğarlar." (Mayt. 157 18/23).

(14) ***Kılmaduk*** *ayıg kılınçlarıg ikileyü takı kılmaz men*. " ***İşlemediğim*** kötü davranışları yeniden bir daha işlemem." (AY III. Kitap 32 7a 5/6).

(15) *Ol ün yene ertmiş üdde yme kurug titir* ***kelmetük*** *ödde yme kurug titir közünür üdde yme kurug titir.* "O ses yine geçmiş zamanda da yoktur, ***gelmemiş (gelecek)*** zamanda da yoktur, görünür zamanda da (şimdiki) yoktur." (AYS V. Kitap 213 0735/0738).

(16) *Anta basa* ***kedmedük*** *yürüŋ arıg yaŋı ton kedip kop törlüg etig yaratıg üze et'özin uz etmiş yaratmış kergek.* "Ondan sonra (daha önce) ***giyilmemiş*** beyaz, temiz, yeni elbiseler giyip türlü türlü süs ile vücudunu ustaca süslemeli." (AYS VI. Kitap 88 0315/0139).

(17) ***Ozadın berü eşidmetük*** *inçgede yinçge tütrüm teriŋ yörüglüg nom y(a)rlıgıg bökünki künte eşidgeli bolu tegindimiz*. "***Önceden beri işitilmemiş*** hassas, incelikli, derin yorumlu öğreti buyruğunu bugünkü günde işitmiş oluruz." (AYS VI. Kitap 161 1264/1267).

Sonuç olarak (10),(11), (12), (14), (16) ve (17).tümceler, öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmelidir. Çünkü söz konusu tümcelerde *Fiil+{-mADUk} Başad* formunun yer aldığı yan tümcecik, temel tümceciğin öz (core) katmanını oluşturmakta ve bu öz katman kendinden büyük bir üst katmana bağımlı bir yapı sergilemektedir. (13) ve (15).tümcede *Fiil+{-mADUk}* formlu partisip, diğer örneklerden farklı olarak zaman ifade eden sözcüğü (ödte) nitelendirmektedir. Bu sebeple oluşan yan tümcecik, temel tümceciği zaman anlam ilişkşisi ile nitelendirdiğinden tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur.

3.2.2.2. *Fiil+{-DUk} Başad* Formlu Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-DUk}+isimleştirici morfemler* formu ile kurulan tümcelerde bilgi yapısından bahsetmek ve konu ile ilgili

çıkarımlarda bulunmak örnek sayısının azlığından dolayı pek mümkün görünmemektedir.

Fiil+{-mADUk} Başad formunun yer aldığı birleşik yapılı tümcelerde bilgi yapısı, konuşurun/yazarın pragmatik bağlamda vermek istediği iletiye göre değişkenlik göstermektedir. Buna göre söz konusu formun yer aldığı yan tümcecik, kimi tümcelerde yeni bir bilgi içerdiği için vurgulanmak istemiş ve bu sebeple fokus konuma yerleştirilmiştir. Kimi tümcelerde de topik konumda bulunan yan tümcecik ile okuyucuya/dinleyiciye içeriğin yeni bir bilgiden ibaret olmadığı, üzerinde zaten konuşulan bir konudan ibaret olduğu mesajı verilmek istenmiştir. Bu bağlamda *Fiil+{-mADUk} Başad* formunun yer aldığı yan tümcecik, *Anta ötrü badarı bramn [bu muntag türlüg öŋre kisre işidmedük teŋri teŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin] işidip… "Bunun üzerine Badhari brahman [vaktiyle işitmediği Tanrılar Tanrısı Burkan'ın bu türlü iyi adını, şöhretini] işitince…"(*Mayt. 60 21/24) tümcesinde yüklemcil ögenin (işidip) fokus konumuna yerleştirilirken; aynı formun yer aldığı yan tümcecik *[Kılmaduk ayıg kılınçlarıg] ikileyü takı kılmaz men. "[İşlemediğim kötü davranışları] yeniden bir daha işlemem." (AY III. Kitap 32 7a 3/4)* tümcesinde topik konuma yerleştirilmiştir.

Ayrıca taranan metinlerde *Fiil+{-mADUk} Başad* formunun yer aldığı yan tümceciğin ikincil konuma yerleştiği tümcelere tanıklık edilmemiştir.

3.2.2.3. Semantik İnceleme

3.2.2.3.1. *Fiil+{-DUk}+İyelik Morfemi+(Akuzatif Morfemi)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Semantik İnceleme

{-DUk} ile ilgili genel kanı morfemin geçmiş zaman anlamı içerdiği şeklindedir (Gabain, 1988: 56; Tekin, 2016: 155; Bayraktar, 2018: 47). Eraslan, söz konusu morfemle oluşturulan partisiplerin geçmiş zamandan gelecek zamana uzayan bir devamlılık ifadesi taşıdığını bildirerek konuya farklı bir bakış açısı kazandırır (1980: 67).

Burada Taylan'ın konuya değin sunduğu bir diğer önemli bakış açısını hatırlatmakta fayda var. Zira adı geçen araştırmacı [+içe yerleşik] ve [+bağımlı] özelliğe sahip olduğunu düşündüğü bağımlı yapılarda (subordination) zaman anlamının ancak leksik birimlerle yani belirteçlerle sağlandığını iddia etmekteydi

(1988). Taylan yine aynı çalışmada tümcelerde zaman anlamının doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için fiillerin kılınış değerlerinin göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını çizmiştir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde (9).tümce[176] Taylan'ın ifadelerini doğrular mahiyettedir. Çünkü söz konusu tümcede {-DUk} eklendiği fiile geçmiş zaman anlamı yüklememiştir. *Aşadukumuz* partisipinin işaret ettiği eylemin zaman çizgisinde geçmişe konumlandırılamamasının nedenlerinden biri tümcede kullanılan *künke* zaman belirteci; bir diğeri ise bitimli fiilin (barır) aorist morfemi ile çekimlenmesidir.

Herhangi bir zaman belirtecinin kullanılmadığı (4).ve (5).tümcelerde[177] {-DUk} morfeminin yine geçmiş zamana işaret etmediği gözlemlenmektedir. Burada {-DUk} morfeminin eklendiği *tapla-* ve *seb-* fiillerinin [-SV] kılınış değerine sahip olmasının rolü oldukça büyüktür. (4).tümcede aorist morfemi ile çekimlenen *tut-* fiili aynı zamanda süreç ifade etmektedir. Bu sebeple söz konusu fiilin işaret ettiği eylem ile [-SV] kılınış değerine sahip *tapla-dukumin* partisipinin işaret ettiği eylemin eş zamanlı gerçekleştiği düşünülebilir. Bu şekilde bir anlam ilişkisi (5).tümcede *seb-dükümin* partisipi ile *yi-yür* bitimli fiili arasında da söz konusudur.

Sonuç olarak *Fiil+{-DUk}* formundan ibaret partisiplerin zaman anlamının yorumlanmasında o tümcede geçen zaman belirteçleri ve fiillerin kılınış değerleri belirleyici bir etkiye sahiptir.

3.2.2.3.2. *Fiil+{-mADUk} Başad* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Semantik İnceleme

{-mADUk}, eklendiği fiilin işaret ettiği eylemin referans noktası olarak gösterilen zaman dilimine kadar henüz gerçekleştirilmediğini; söz konusu eylemin bu noktadan sonra gerçekleştirileceğini ifade eden bir morfemdir. Bu sebeple {-mADUk} ile genişleyen fiilin işaret ettiği eylem, referans noktasına kadar $E_{(-)}$ ile işaretlenirken

[176] Yme ***künke aşadukumuz*** *beş t(e)ŋri y(a)rukı k(e)ntü özümüz üzütümüz, todunçsuz uvutsuz suk yek s(e)viginçe yorıduk üçün yavlak yirgerü barır.* "Yine **her gün *yediğimiz*** beş tanrı ışığı, kendi bedenimiz, ruhumuz utanmaz, ahlaksız, şeytani hırsların hevesine daldığı için kötü yere gider. " (Huast. 90 338/342).

[177] *Tanım tüsi takı tükenmezken taluyda yatıpan* ***tapladukumin*** *tutar men* (5) ***sebdükümin*** *yiyür men. "*Vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte deniz (kıyısın)da yatarak ***dilediğimi*** tutuyorum, (5) ***sevdiğimi*** yiyorum.*"* (IB 19 3).

referans noktasından itibaren $E_{(+)}$ olarak işaretlenecektir. Bu nedenle içerik olarak gerçekleşmeyen bir eyleme gönderme yapan *Fiil+{-mADUk}* partisipinde zaman anlamının varlığı tartışmaya açık bir konudur.

Nitekim (11), (12), (16) ve (17).tümcelerde $E_{(-)}$ olarak işaretlenen *Fiil+{-mADUk}* formlu partisiplerin daha sonra özneler tarafından eyleme dönüştürüldüğü bu sebeple de $E_{(+)}$ olarak işaretlendiği görülmektedir. Referans noktasına kadar gerçekleştirilmeyen eylem, o noktadan sonra gerçekleştirilmiştir. Örneğin (11).tümcede[178] söz konusu eylemler, konuşma anından önceki bir noktaya konumlandırılmalıdır; çünkü bitimli fiil (turdı) {-DI} morfemi ile çekimlenmiştir. Söz konusu tümcede özne (badarı bramn), *işid-* eylemini gerçekleştirmemiştir ancak daha önce gerçekleşmeyen *işid-* eylemi tayin edilen referans noktasında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla burada *işid-* fiili, {-mADUk} morfemi sebebiyle $E_{(-)}$ iken daha sonra $E_{(+)}$ (işidip) konumuna geçmiştir. (12).tümcede[179] özne (Kaşip burkan) referans noktasından önce gerçekleşmeyen *evril-* eylemini bu noktadan itibaren gerçekleştirmektedir. Burada *evril-* fiili, {-mADUk} morfemi sebebiyle $E_{(-)}$ iken daha sonra $E_{(+)}$ (hemen hemen aynı anlama gelen tevir- fiili ile) konumuna geçmiştir. (16).tümcede[180] {-mADUk} morfemi ile genişleyen ve bu sebeple $E_{(-)}$ durumunda olan *ked-* fiili, daha sonra $E_{(+)}$ (kedip) olarak yorumlanmaktadır. (17).tümcede[181] {-mADUk} morfemi sebebiyle $E_{(-)}$ iken daha sonra $E_{(+)}$ konumuna geçen fiil *eşid-* olarak kaydedilebilir. Özne (biz), önceden beri (ozadın berü) gerçekleştirmediği eylemi (eşidmedük) belirlenen referans noktasında (bökünki künte) gerçekleştirmektedir (eşidgeli bolu tegindimiz).

Bu bağlamda *Fiil+{-mADUk}* partisipinin bulunduğu tümcede belli bir zamandan bahsedilecekse bunun için tümcede bulunan bitimli fiilin içerdiği eylemin

---

[178] *Anta ötrü badarı bramn bu muntag türlüg* ***öŋre kisre işidmedük*** *teŋri teŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin* ***işidip*** *alku etözinteki tü tüpleri barça yokaru turdı.* "Bunun üzerine Badhari brahman ***vaktiyle işitmediği*** Tanrılar Tanrısı Burkan'ın bu türlü iyi adını, şöhretini ***işitince*** bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi." (Mayt. 60 21/26).

[179] *Kaşip burkan nırvanka barmışta berü* ***evrilmedük*** *nomlug tilgen branas kent uluşta* ***tevirdi.*** "Kaşyapa burkan Nirvana'ya vardığından beri ***döndürülmeyen*** din tekerleğini Benares şehrinde ***döndürdü.***" (Mayt. 62 10/13).

[180] *Anta basa* ***kedmedük*** *yürüŋ arıg yaŋı ton* ***kedip*** *kop törlüg etig yaratıg üze et'özin uz etmiş yaratmış kergek.* "Ondan sonra (daha önce) ***giyilmemiş*** beyaz, temiz, yeni elbiseler ***giyip*** türlü türlü süs ile vücudunu ustaca süslemeli." (AYS VI. Kitap 88 0315/0139).

[181] *Ozadın berü* ***eşidmetük*** *inçgede yinçge tütrüm teriŋ yörüglüg nom y(a)rlıgıg bökünki künte* ***eşidgeli bolu tegindimiz***. "Önceden beri ***işitilmemiş*** hassas, incelikli, derin yorumlu öğreti buyruğunu bugünkü günde ***işitmiş oluruz."*** (AYS VI. Kitap 161 1264/1267).

hangi zaman diliminde ya da hangi zaman aralığında gerçekleştiğine dikkat etmek gerekir. Bunun dışında *Fiil+{-mADUk}* partisipi zaten gerçekleşmeyen bir eyleme işaret ettiğinden tek başına belli bir zamansal değere sahip değildir.

3.2.3. {-yUk}/{-mAyUk}

Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilmeyen bir morfemdir. Söz konusu morfemin etimolojisi ile ilgili birtakım görüşlerle karşılaşmak mümkündür. Eraslan'ın çalışmasından kaydedilen bilgilere göre Bang, morfemle alakalı *-yUk< -y bağlayıcı ünsüz+-Uk fiilden isim yapma eki* şeklinde bir izahta bulunur. Araştırmacıya göre ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinden sonra araya getirilen /-y-/ ünsüzü genelleştirilip ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirilince {-Uk} ekinin bünyesine dâhil edilmiş olmalıdır. Eraslan, çalışmasında Nasilov'un konu ile ilgili izahına da değinir. Bu izahta Nasilov, {-yUk} morfemi ile Tuva dilindeki [-çık], [-çuk] morfemi arasında akrabalık ilişkisi kursa da Eraslan bütün bu izahlara ihtiyatla yaklaşır (Eraslan, 1980: 43).

{-yUk}, fiillere eklenen zaman morfemlerinin temelde partisip işlevinde kullanıldığına dair kanıt mahiyetinde sunulan morfemlerden biridir. Nitekim söz konusu morfemin Pothi TT III gibi geç dönem Maniheist kaynaklarında (6 örnekte tanıklık edildiği gibi bunlardan çoğu Pothi'de bulunmaktadır.) ve erken Budist metinlerinde sadece partisip işleviyle; geç Budist metinlerinde geçmiş zaman işleviyle kullanıldığı kaydedilmektedir (Erdal, 2004: 240; Ağca, 2006: 335).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerine gelindiğinde bu metinlerde {-yUk} morfeminin partisip işleviyle kullanıldığı herhangi bir tümceye tanıklık edilmemiş; nadir de olsa söz konusu morfemin {-mA} ile işaretlenen olumsuz denklikleri kayda geçirilmiştir. Bu sebeple çalışmamızın devamında {-mAyUk} partisipinin yer aldığı tümcelerin sentaktik ve semantik incelemesi yapılacaktır.

3.2.3.1. Sentaktik İnceleme

3.2.3.1.1. *Fiil+{-mAyUk}*: Tümleç Partisipi (Non-subject Participle)

Daha önce de ifade edildiği üzere Erdal, {-mIş}, {-dUk}, {-yUk} morfemlerini bitmişlik ifade (perfect) eden partisip morfemleri olarak kaydetmiştir (2004: 293). Aynı çalışmada bitmişlik bildiren partisipler, derin yapıda özne dışında herhangi bir ögeye karşılık gelen isim ya da isim öbeklerini nitelediğinden tümleç partisipi (non-

subject participle) olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Erdal'ın {-yUk} için yapmış olduğu değerlendirmeyi morfemin olumsuz karşılığı olan {-mAyUk} için de geçerli kılmak imkân dâhilindedir.

Bu bağlamda (1).tümcede *birmeyük* partisipinin nitelediği başadın (ed+in tavar+ın), ; (2).tümcede *kılmayuk* partisipinin nitelediği başadın (ayıg kılınçlar+ıg) derin yapıda nesne işlevinde kullanılması; (6).tümcede *üzülmeyük* partipinin nitelediği başadın (ödte) dolaylı nesne işlevinde kullanılması *Fiil+{-mAyUk}* formunun tümleç partisipi olmasının doğal bir sonucudur. (4).tümcede *Fiil+{-mAyUk}+ (X)g* formundan ibaret *bulmayukug* yüklemcil ögesi, isimleştirici morfemi ile genişlediği için başadsız olarak kullanılmıştır. Ancak yüzey yapıda {+(X)g} akuzatif morfemini alan *Fiil+{-mAyUk}* formunun derin yapıda nesne işlevinde kullanılan bir ismi nitelediği kolaylıkla tahmin edilebilmektedir.

Bu örneklere ilaveten (3).ve (5).tümcelerde *Fiil+{-mAyUk}* formlu partisiplerin diğerlerinden farklı olarak derin yapıda özneyi nitelediği görülmektedir. Bu durumun izahı Erdal tarafından şu şekilde yapılmıştır: Özne partisiplerinin her ne kadar derin yapıda özne işlevine sahip isimleri nitelemesi beklense de çok az sayıda örnekte bu partisiplerin özne dışındaki ögeleri nitelediği görülmektedir. Aynı şekilde tümleç partisiplerinin her ne kadar derin yapıda özne dışındaki ögeleri nitelemesi beklense de çok az sayıda örnekte bu partisiplerin özne işlevine sahip sözcükleri nitelediği görülmektedir (Erdal, 2004: 282):

(1) *Kim kayu tınlıglar adın kişiniŋ* ***birmeyük*** *edin tavarın ogurlasarlar*. "Hangi yaratıklar başkalarının ***verilmeyen*** çeşitli mallarını çalsalar." (Mayt. 154 52/54).

(2) ***Kılmayuk*** *ayıg kılınçlarıg ikileyü takı kılmaz men* "***Yapmadığım*** kötü davranışları yineleyip (bir) daha yapmam. (AY III. Kitap 32 138 3/4).

(3) ***Bütmeyük bışmayuk*** *edgülüg töz yıltızlarıg bütürür bışurur* "***Bitmemiş, olgunlaşmamış*** iyi kök (ve) esasları bitirir, olgunlaştırır." (AY III. Kitap 53 166 2/3).

(4) ***Bulmayukug*** *bulgalı azlantaçı biligsiz bilig yeg adrok dyanlarıg bilmek ukmakka tıdıg ada kıltaçı biligsiz bilig bolar ikegü üçünç oronka tegürgeli ıdmazlar.* "***Bulmadığını*** bulmak için arzulanan bilgisizlik (ve) üstün ayrı dhyanaları bilip anlamaya engel tehlike olacak bilgisizlik (de yani) bu ikisi üçüncü yere ulaştırmaz."(AY IV. Tegzinç 519 2918/2924).

(5) *Kayu* ***tugmayuk*** *nomlar erser olar ok yene bar ermez.* "Nerede ***meydana gelmeyecek*** dharmalar olsa onlar da yine kesinlikle yoktur." (AYS V. Kitap 212 0722/0723).

(6) *İçtinki tın* ***üzülmeyük*** *ödte baştınkı kşanta körgülük {küçlüg} bilge bilig y(a)ruyur. "*İçteki nefes ***kesilmediği*** anda hemen baştaki hikmet parlar." (Tot. 17 49/51).

3.2.3.1.2. *Fiil+{-mAyUk} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Fiil+{-mAyUk} Başad formlu partisiplerin yer aldığı tümceler Birleşme ve Tür kuramına göre öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmelidir. Zira söz konusu form ile oluşturulan partisipli yan tümcecikler, temel tümceciğin seçime bağlı olmayan-zorunlu üyesi konumundadır. Bu yan tümcecikler aynı zamanda kendinden büyük bir üst katmana bağımlıdır. Bu bağımlılık -yan tümceciklerin nesne işlevinde kullanıldığı tümcelerde- partisiplerin başadlarla birlikte kullanıldığı durumlarda akuzatif morfeminin başada eklenmesi ile; partisiplerin başadsız kullanıldığı durumlarda da akuzatif morfeminin partisipe eklenmesi sureti ile belirlenebilmektedir.

Bu durumda (1).tümcede *Fiil+{-mAyUk}* formlu partisipin (birmeyük) nitelediği başad (ed+in tavar+ın), *iyelik morfemi+akuzatif morfemi* ile genişletilmiş; böylelikle söz konusu partisipin yer aldığı yan tümcecik, *ogurlasarlar* bitimli fiilinden oluşan temel tümceciğe bağımlı hale getirilmiştir. Yine aynı şekilde (2).tümcede *Fiil+{-mAyUk}* formlu partisipin (kılmayuk) nitelediği başadın (kılınçlarıg), {+(X)g} akuzatif morfemi ile genişletilmiş olması aynı zamanda söz konusu yan tümceciğin temel tümceciğe (ikileyü takı kılmaz men) bağımlı olduğunun bir göstergesidir. (3).tümcede *bütmeyük bışmayuk* partisiplerinden oluşan yan tümcecikte başad (yıltızlarıg), {+(X)g} akuzatif morfemi ile genişletilmiştir.

(4).tümcede diğer tümcelerden farklı olarak başadın düştüğü, bu sebeple de isimleştirici morfemini kendi üzerine alan *Fiil+{-mAyUk}+(X)g akuzatif morfemi* formuna tanıklık edilmektedir. (6).tümcede *Fiil+{-mAyUk}* formlu partisip zaman anlamındaki *öd* sözcüğünü nitelendirdiğinden söz konusu yan tümcecik tümcenin zarfı işlevinde kullanılmıştır. Zaman zarfı, temel tümceciğin zorunlu bir üyesi olmadığından Birleşme ve Tür kuramına göre dış üye (peripheral) olarak tasnif edilir. Bu bağlamda partisipli yan tümcecik, bitimli fiilin temel üyesi konumunda olmadığından söz konusu

tümce, öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilememektedir. Bunun yerine tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında yerini alır.

3.2.3.2. *Fiil+{-mAyUk} Başad* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Taylan'ın Türkiye Türkçesinde partisiplerle kurulu yan tümceciklerin bilgi yapısı ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmeye göre partisip içeren tümceciğin ancak tamamı temel tümceciğin fokus, topik belki de ikincil konumuna yerleşebilmektedir. Ayrıca partisipli yapının hiçbir ögesi kendi içinde ikincil konuma yerleşememektedir (1984: 89-92).

Bu bağlamda taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-mAyUk} Başad* formundan ibaret partisipli yapılar incelendiğinde Taylan'ın ifadelerine ters düşen herhangi bir örneğe tanıklık edilmemiştir. Dolayısıyla söz konusu form ile kurulan partisipli yan tümceciğin hiçbir ögesi bu yapıdan ayrı bir şekilde temel tümceciğe ait bitimli fiilin topik, fokus ya da ikincil konumuna yerleşmemiştir. Ayrıca söz konusu yan tümceciklerde herhangi bir ögenin *Fiil+{-mAyUk}* yüklemcil ögesinin ikincil konumuna yerleştiği herhangi bir örneğe de rastlanılmamıştır.

Fiil+{-mAyUk} başad formlu partisipli yan tümceciğin tamamı ancak bir bütün halinde topik ya da fokus konuma yerleştirilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere ögelerin bahsi geçen konumlara yerleştirilmesindeki ölçüt konuşur/yazarın kendisidir. Nitekim (1)*Kim kayu tınlıglar [adın kişiniŋ birmeyük edin tavarın] ogurlasarlar. "Hangi yaratıklar [başkalarının verilmeyen çeşitli mallarını] çalsalar." (Mayt. 154 52/54)* tümcesinde konuşur/yazar, özneyi (kim kayu tınlıglar) topik, *Fiil+{-mAyUk} Başad* formlu partisipli yan tümceciği fokus konuma yerleştirmiştir. Böylelikle böylesi bir tümcede partisipli yan tümceciğin içerdiği bilginin konuşur/yazar tarafından vurgulanmak istendiği sonucuna kolaylıkla ulaşılabilir. Yine aynı form ile kurulan partisipli yan tümcecik (2)*[Kılmayuk ayıg kılınçlarıg] ikileyü takı kılmaz men "[Yapmadığım kötü davranışları] yineleyip (bir) daha yapmam. (AY III. Kitap 32 138 3/4),* tümcesinde bir bütün olarak topik konuma yerleştirilmiştir. Böylelikle konuşur/yazar, partisipli yan tümceciğin daha önce konuşulan-bilinen bir konuyu içerdiği bilgisini verir.

3.2.3.3. Semantik İnceleme

{-yUk}, Gabain'in, görülen geçmiş zaman başlığı altında verdiği iki morfemden biridir. Araştırmacı morfemin, kitabelerde hiç kullanılmadığını belirtir ve sıfat yapma, isim yapma ve çekimli fiil kurmak gibi üç temel işlevinden bahseder (1988: 81). Eraslan, {-yUk} morfeminin geçmiş zaman ifadesi taşıdığını ancak diğer geçmiş zaman ifadesi taşıyan isim-fiil morfemlerinden nasıl bir farkının olduğunun belli olmadığını ifade eder. Akabinde de araştırmacı söz konusu morfemin daha çok {-mIş} morfemine yaklaştığını iddia eder (Eraslan, 1890: 130). Bayraktar, {-yUk}'u geçmiş zaman ifadesi taşıyan morfemler arasında değerlendirir (2018: 61).

Erdal, bitimli fiillerde ve bitimsiz fiillerde kullanılan {-yUk} morfeminin işlevlerini birbirinden kesin çizgilerle ayırır. Araştırmacı, şekil ve zaman işlevine sahip {-yUk} morfeminin görülen geçmiş zaman (vivid past) anlamına sahip olduğunu belirtir[182]. Burada *vivid* terimi ile konuşmacının işaret edilen olaya şahit olduğu ifade edilmek istenmiştir. Erdal, bitmemişlik bildiren partisipli kullanımlarda da aynı morfemin postterminal anlam içerdiğini bildirir. Bu bağlamda {-yUk} morfemi ile {-mIş} morfemi arasındaki benzerliğe işaret etmiş olur (Erdal, 2004: 300).

Daha öncede ifade edildiği üzere taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde morfemin olumsuz karşılığı olan {-mAyUk}'a tanıklık edilmiştir. Dolayısıyla burada asıl üzerinde durulması gereken konu {-mAyUk} morfeminin eklendiği fiile kazandırdığı semantik değerdir. Konu ile alakalı olarak Ağca, "*Budist Türk çevresi metinlerinde {-dUk}, {-mIş} ve {-yUk} geçmiş zaman partisip ekleri ile bunların olumsuz şekilleri arasında fark olup olmadığı ve varsa bu farkların neler olduğu konusunda kesinlik yoktur."* şeklinde bir izahta bulunur. Araştırmacı çalışmasının devamında *ulug azruaya birök kim kayu tınlıglar öngre ajunlarta burkanlarka yakın tapınmaduk erserler azu yme nomlug şazınta edgü yıltızlıg urug tarıg* ***saçmaduk t[arı]maduk bütürmeyük bışurmayuk erserler*** *ötrü ol tınlıglar bo sogançıg tatıglıg nom erdinig süzük kirtgünç köngülin eşidgeli yinçge tering yörüglerin köngülleringe kigürgeli umazlar. "Ey büyük Buda eğer hangi canlılar önceki hayatlarında Budalara yaklaşarak saygı göstermemişlerse ya da dini akideler bakımından iyi unsur (olan) tohumu* ***saçmamış, ekmemiş, yetiştirmemiş (ve) olgunlaştırmamış*** *iseler o zaman o*

[182] *Başımızdaki kara saçımaz uçı bölöki* ***kırgıladyok ol***. "Başımızdaki siyah saç, onun uçları ve bölme çizgisi ***grileşti.***"; bir başka örnekte çocuğunun kendisini feda edeceğini öğrenen anne şöyle diyor: *İkinti ajunta bargalı* ***sakınyok sen***. "Diğer bir dünyaya gitmeye ***karar verdin***." (Erdal, 2004: 266).

canlılar bu tatlı din mücevherini temiz (ve) imanlı gönül ile işitemezler ayrıntılı ve derin yorumları gönüllerine yerleştiremezler." (AY 337 6/15) tümcesinden yola çıkarak {-dUk} ve {-yUk} partisip morfemlerinin hemen hemen aynı işleve sahip olabileceğini ifade eder (Ağca, 2010: 84).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen *(2)* ***Kılmayuk*** *ayıg kılınçlarıg ikileyü takı kılmaz men "****Yapmadığım*** *kötü davranışları yineleyip (bir) daha yapmam. (AYIII 32 138 3/4)* tümcesinde *kıl-* fiili{ -mAyUk} morfemi ile işaretlenirken; söz konusu tümcenin hemen arkasından kurulan ***kılmış*** *ayıg kılınçlarımın barçanı ökünü bilinü kşanti ötünü teginür men. "****Yapmış (olduğum)*** *kötü davranışlarımı hepsini itiraf ederek bağışlanma lütfunu dilerim." (AY III. Kitap 32 4/6)* tümcesinde *kıl-* fiili {-mIş} morfemi ile işaretlenmiştir. Örnek tümcelerin birkaç satır sonrasında tanıklık edilen ***Kılmaduk*** *ayıg kılınçlarıg ikileyü takı kılmaz men. "* ***İşlemediğim*** *kötü davranışları yeniden bir daha işlemem." (AY III. Kitap 32 7a 5/6)* tümcesinde *kıl-* fiilinin {-mAdUk} ile işaretlenmesi *{-mIş}≠{-mAdUk}~{-mAyUk}* denklemini akla getirmektedir. Başka bir ifade ile {-mAdUK} ve {-mAyUk}, {-mIş} morfeminin olumsuz karşılığı olarak birbirlerinin yerini alabilen dolayısıyla da aynı işleve sahip morfemler olarak yorumlanabilir.

Burada değerlendirilmesi gereken bir diğer konu {-mAyUk} morfeminin eklendiği fiile herhangi bir zaman-görünüş anlamı katıp katmadığı ile ilgilidir. Zira içerik olarak gerçekleşmeyen bir eyleme gönderme yapan *Fiil+{-mAyUk}* partisipinde zaman-görünüş anlamının varlığı tartışmaya açık bir konudur. *Bulkanyuk tınlıglar "birbirine girmiş canlılar" (TTT III 162), edgü tityük nomlug rtni "öğretinin iyi denilmiş cevheri" (TTT III 108)* (Gabain, 1988: 81) örneklerinde {-yUk} morfeminin eklendiği fiillere postterminal görünüş değeri kazandırdığı düşünülebilir. Ancak tanıklık edilen tümcelerde {-mAyUk} morfeminin eklendiği fiillere postterminal görünüş değeri kazandırdığı söylenemez. (1)-(5).tümcelerde bitimli fiiller genel olarak aorist ile çekimlendiğinden konuşma anı zaman çizgisinde aynı zamanda referans noktası olarak işaretlenir. Bu bağlamda *Fiil+{-mAyUk}* formlu partisip zaman çizgisinde geçmişten konuşma anına kadar $E_{(-)}$ olarak işaretlenen bir eyleme gönderme

yapmaktadır. Bu bağlamda (1).tümcede[183] *bir-*, (2).tümcede[184] *kıl-*, (3).tümcede[185] *büt-* ve *bış-*, (4).tümcede[186] *bul-* fiillerinin işaret ettiği eylemler, {-mAyUk} morfemi sebebiyle geçmişteki bir zaman diliminden konuşma anına kadar $E_{(-)}$ olarak işaretlenmiştir. Dolayısıyla olumsuzluk anlamı içeren {-mAyUk} morfeminin tek başına eklendiği fiile herhangi bir zaman anlamı yüklediği söylenemez; ancak bu tür tümcelerde bitimli fiilin taşıdığı zaman ya da görünüş morfeminin bütün bir tümcenin semantik değerini etkilediği düşünülmektedir.

3.2.4. {-(X)gmA}

{-(X)gmA}, Türk dilinin herhangi bir döneminde hiçbir örnekte şekil ve zaman işlevine tanıklık edilmeyen sadece partisip işlevinde kullanılan bir morfemdir. Ayrıca Eski Türk diline ait kaynaklarda söz konusu morfemin olumsuzluk işaretleyicisi ile birlikte kullanıldığı örneklere de rastlamak mümkün değildir (Erdal, 2004: 282).

Morfemin etimolojisi ile ilgili birtakım görüşler ortaya atılmış olsa da konu ile ilgili net bir sonuca ulaşılmamıştır. Bu bağlamda Bang'ın ve Ramstedt'in *-ġma/-gme<-ġ/-g fiilden isim yapma eki+ mA sıfat eki* şeklindeki izahına değinen Eraslan, daha sonra bu görüşleri {+mA} şeklinde bir sıfat morfemine metinlerde rastlanmadığı; {-mA} fiilden isim yapma morfeminin -ġ/-g morfemi ile teşkil edilen isimlere getirilememesi gibi nedenlerden ötürü reddeder (Eraslan, 1980: 39).

Türk dilinin eski kaynaklarında morfemin kullanım sıklığının değişkenlik gösterdiği söylenebilir. Örneğin Eski Türk yazıtlarında sıklıkla kullanıldığı görülmektedir:

(1) *İl* ***berigme*** *teŋri* "Devlet ***vermiş olan*** Tanrı" (KT D 25, BK D 21).

(2) *Bödke* ***körügme*** *begler gü yaŋıltaçı siz.* "Bu dönemde ***(tahta) sadık olan*** beyler (siz) mi yanılacaksınız?" (KT G 11).

---

[183] *Kim kayu tınlıglar adın kişiniŋ* ***birmeyük*** *edin tavarın ogurlasarlar.* "Hangi yaratıklar başkalarının ***verilmeyen*** çeşitli mallarını çalsalar." (Mayt. 154 52/54).

[184] ***Kılmayuk*** *ayıg kılınçlarıg ikileyü takı kılmaz men* "***Yapmadığım*** kötü davranışları yineleyip (bir) daha yapmam." (AY III. Kitap 32 138 3/4).

[185] ***Bütmeyük bışmayuk*** *edgülüg töz yıltızlarıg bütürür bışurur* "***Bitmemiş, olgunlaşmamış*** iyi kök (ve) esasları bitirir, olgunlaştırır." (AY III. Kitap 53 166 2/3).

[186] ***Bulmayukug*** *bulgalı azlantaçı biligsiz bilig yeg adrok dyanlarıg bilmek ukmakka tıdıg ada kıltaçı biligsiz bilig bolar ikegü üçünç oronka tegürgeli ıdmazlar.* "***Bulmadığını*** bulmak için arzulanan bilgisizlik (ve) üstün ayrı dhyanaları bilip anlamaya engel tehlike olacak bilgisizlik (de yani) bu ikisi üçüncü yere ulaştırmaz." (AY IV. Tegzinç 519 2918/2924)

(3) *Ölteçiçe* ***sakınıgma*** *türük begler bodun* " Ölecekmiş gibi ***düşünüp duran*** Türk halkı ve beyleri" (BK D 2).

(4) *İlgerü* ***[barıgma]*** *bardıg kurgaru* ***barıgma*** *bardıg.* "Doğuya ***gidenleriniz*** (doğuya) gittiniz, batıya ***gidenleriniz*** (batıya) gittiniz." (BK D 19/20).

(5) *Kaŋım kaganıg ögüm katunug* ***kötürügme*** *teŋri* "Babam hakanı, annem hatunu ***yükseltmiş olan*** Tanrı" (BK D 20/21).

(6) *İçikigme içikdi bodun boltı* "***Bağımlı olmak isteyenler*** bağımlı oldu, halk oldu." (BK D 37).

Türk runik alfabesi ile yazılan ve Uygur kağanlığı yazıtlarından olan Karabalgasun I/III' te (er-igme) (Aydın, 2018: 68); Tariat K 5'te ***Bitigme*** *bunı* ***yaratıgma*** *bilge kutlug tarkan seŋün bunça bodunug atın yolın* ***ayıgma*** *kanım eçisi iki ayur tedi. " (Bunu)* ***yazan****, bunu* ***yapan*** *Bilge Kutlug Tarkan Sengün(dür). Bunca boyların adlarını, sanlarını* ***söyleyen (anlatan)*** *hanımın amcaları (olan) iki anlatıcı söyledi (anlattı)." (Aydın, 2018: 48);* Şine Usu G Ek 2'de (yügürügme) (Aydın, 2018: 63) ve yine Türk runik alfabesi ile yazılan Uygurlara ait Irk Bitig'de bir tümcede {–(X)gmA} morfemine tanıklık edilmektedir:

(7) ***Udıgmag*** *odguru yatıglıg turguru yorıyur men* ***"Uyuyanları*** uyandırıp yatanları kaldırıp yürürüm." (IB 21 20).

Taranan Maniheist metinlerinden Huastuanift'te ve diğer Budist Uygur metinlerinden Maytrısimit'te ve Altun Yaruk'ta {-(X)gmA} morfemine tanıklık edilmiştir. Ancak tüm Uygur metinleri dikkate alındığında söz konusu morfemin Budist metinlerine nispeten Maniheist metinlerde daha az kullanıldığına dair istatistiksel değerlendirmelerde bulunulmuştur (Ağca, 2006:319). Erdal ise Röhrborn (UW 429b)'un da yapmış olduğu değerlendirmeye gönderme yaparak (burada er-igme örneğinden bahsedilmiştir) {-(X)gmA}'nın sadece Maniheist kaynaklarda üretken olduğunu Budist kaynaklarda *er-, kel-, te- ve uç-* fiillerine getirildiğini ve sadece bu fiillerle birlikte kullanılan morfemin kalıplaşma (petrified) özelliği gösterdiğinin altını çizer (Erdal, 2004: 283). Ağca, Erdal'ın yapmış olduğu değerlendirmelerin aksine *imer-, közün-, tuy-* ve *yorı-* gibi başka fiillerde de {–(X)gmA} morfeminin göründüğünü bildirir (Ağca, 2006: 323). Ağca aynı zamanda {–(X)glI} morfeminin Maniheist metinlerde çok kullanılmasına karşın Budist metinlerde *ti-* ve *ö-* gibi birkaç fiilde leksikalize olmasını ağız özelliğine bağlayanlara karşı farklı olasılıkların da

mümkün olabileceğini ifade eder. Nitekim {–(X)gmA} morfeminin Maniheist metinlerden sonra daha sık kullanılması, {–(X)glI} morfeminin zamanla unutulması, yerini {–(X)gmA} morfemine bırakması ihtimalini de akla getirmelidir. Ağca'ya göre Irk Bitig'de ***Udıgmag*** *odguru* ***yatıglıg*** *turguru yorıyur men* ***"Uyuyanları*** uyandırıp ***yatanları*** kaldırıp yürürüm." (IB 21 20), {–(X)gmA} ve {–(X)glI} morfemlerinin aynı işlev ve anlamı sahip olacak şekilde bir arada kullanılması morfemlerin farklı ağızları yansıtmadığının bir göstergesi olarak kabul edilir (2006: 319).

{-(X)gmA} morfeminin taranan Budist Uygur metinleri içerisinde Maytrısimit'te *kel-* ve *er-* fiilleri; Altun Yaruk'ta *kel-* ve *er-* fiillerine ek olarak *közün-*, *te-, yorı-* ve *imer-* fiilleri ile kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu morfemin *közün-, imer-* ve *yorı-* filleri ile birlikte kullanılması; Budist metinlerde {–(X)gmA} morfeminin *er-, kel-, te-* ve *uç-* fiilleri ile birlikte kalıplaştığı iddiasını (Erdal, 2004: 283) geçersiz kılmaktadır.

3.2.4.1. Sentaktik İnceleme

3.2.4.1.1. *Fiil+{-(X)gmA}:* Özne Partisipi (Subject Participle)

Predikatör olarak hiçbir örneğine rastlanılmayan {–(X)gmA} morfeminin taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ya başad, ya da niteleyici işlevi ile kullanıldığı görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Erdal, bitmemişlik bildiren partisiplerin (imperfect participle) genel anlamda derin yapıda özne işlevinde kullanılan isim ya da isim gruplarını nitelemesinden bahseder (2004: 282) .

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de *Fiil+{-(X)gmA}* formunun çoğunlukla özneye işaret eden isimleri nitelemek için kullandığı ya da formun kendisinin eylemi gerçekleştiren özneye işaret ettiği görülmüştür. Bu bağlamda (8). (9) ve (10).tümcede *Fiil+{-(X)gmA}* formunun nitelediği başadlar, derin yapıda özne işlevinde kullanılmaktadır. Partisipler tarafından nitelenen *burkanlar* (8), *teŋriler teŋri katunları (9) ve kamag teŋriler erkligi/ yalaŋuklarnıŋ begleri (10)* şeklindeki başadlar; aynı zamanda yüzey yapının da öznesi olarak işlev görmektedir.

(8) ***Kin keligme*** *burkanlar yime ince ök nomlayurlar*. "***İleride gelecek olan*** burkanlar da aynen böyle vaaz edeceklerdir." (Mayt. 104 34/36).

(9) *Neçe bu altı kat teŋri yirinte* ***erigme*** *teŋriler teŋri katunları tünin künin teŋri meŋisiŋe esürüp yoksuz öd ertürürler erser.* "Bu altı katlı tanrılar diyarında ***bulunan*** tanrılar ve tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa." (Mayt. 174 26/30).

(10) *Üstün orunta* ***erigme*** *kamag teŋriler erkligi altın yirde* ***yorıgma*** *yalaŋuklarnıŋ begleri turgurzunlar kamagun ögrünç sevinç köŋülüg.* "Gökyüzünde ***bulunan*** bütün tanrıların muktedirleri, yeryüzünde ***yaşayan*** insanların hanları, bütünüyle sevgi dolu (bir) kalp barındırsınlar." (AY VIII. Kitap 342 1189/1192).

Taşınma ve dönüşüm sonrası partisipe dönüşen fiillerin nitelediği başad, derin yapıda özne işlevinde kullanılıyorken yüzey yapıda nesne ya da dolaylı nesne işlevinde de kullanılabilmektedir. Nitekim (11).tümcede *Fiil+{-(X)gmA} başad* formunun bulunduğu yan tümcecik (iki y(a)ruk ordo içre **olorugma** t(e)ŋrilerke), *barsar* yüklemcil ögesinin dolaylı nesnesi olarak işlev görmektedir. Söz konusu tümcede *olorugma* partisipinin başadı olarak işlev gören *t(e)ŋriler+ke* sözcüğünün diğer bir taraftan derin yapıda özne işlevinde kullanıldığı bilinmektedir. (12).tümcede *tınlıg* sözcüğü derin yapıda *uç-ugma ve yor-ıgma* fiilinin öznesi konumundadır. Yüzey yapıya bakıldığında başadı *tınlıg* sözcüğünün oluşturduğu partisipli yapının dolaylı nesne işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

(13).tümce diğerlerinden farklı olarak başadsız partisipli yapıdan ibarettir. Başadın düştüğü formda partisip (tegme+ke), {+kA} datif morfemi ile genişletilmiştir. Bu sebeple *Fiil+{-(X)gmA}+{+kA}* formunun yer aldığı partisipli yapı, tümcede dolaylı nesne işlevinde kullanılmıştır. (14).tümcede başad olarak kullanılan *alku kamag burhanlar,* derin yapıda özne işlevinde kullanılırken yüzey yapıda tümleç işlevinde kullanılmıştır. (15).tümcede ***imerigme*** *kamag kara bodunug* şeklindeki partisipli yapıda bulunan başad (bodunug), derin yapıda özne; yüzey yapıda nesne işlevinde kullanılmaktadır:

(11) *Yme kün ay t(e)ŋr[ike] iki y(a)ruk ordo içre* ***olorugma*** *t(e)ŋri[lerke kamag] burhanlarnıŋ [arıg nomnuŋ] yaruknuŋ tözi yıltızı tirnegüsi teŋri yeriŋerü barsar…* "Güneş (ve) Ay tanrılara, iki aydınlık saray içinde ***oturan*** tanrılara bütün peygamberlerin temiz öğretinin, iyi amelli ruhların (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında…" (Huast. 80 39/45).

(12) *Üçünç* ***uçugma*** *tınl(ı)gka…beşinç yerdeki bag(ı)rın* ***yorıgma*** *tınl(ı)gka …monça tınlıgka tural(ı)gka öz ötegçi boltumuz.* "Üçüncüsü ***uçan*** canlıya beşincisi yerdeki ciğerini ***sürüyen*** canlıya (sürüngen) bütün bu varlıklara can borcumuz oldu." (Huast. 83 120/130).

(13) *Teŋriçi men nomçı men* ***tegmeke*** *artızıp anıŋ savın alıp neçe yaŋılu baçak baçadımız erser…*"Ben tanrının ve öğretisinin vaiziyim ***diyenlere*** aldanıp onların sözlerine uyarak yanılıp ne kadar (onlar için) oruç tuttuysak…" (Huast. 84 173/176).

(14) *Üç üdki ontın sıŋar yirtinçüde* ***erigme*** *alku kamag burhanlar kutıŋa yükünür men. "*Üç zamanın on yöndeki dünyalarında ***bulunan*** bütün Budaların kutu önünde saygıyla eğiliyorum." (AY VIII. Kitap 275 525/528).

(15) *Nomı yitlinip belgü nomı kaltukda ötrü ol ugurta divaindiraprabi atlıg ilig han yirtünçüte belgürüp* ***imerigme*** *kamag kara bodunug kaltı ögi kaŋı oglan kızın igidürçe köni nomça töröçe uz başlatı.* "Dharması kaybolup alamet dharması kaldıktan sonraki bir zamanda Deva-indra-prabha adlı hükümdar anne ve babaların yavrularını beslemesi misali yeryüzünde ortaya çıkıp ***toplanan*** bütün halkı doğru dharmalar doğrultusunda iyi bir şekilde idare edermiş." (AYS IX. Tegzinç 92/93 0439/0445).

3.2.4.1.2. *Fiil+{-(X)gmA} (Başad)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Derin yapıda özne işlevine sahip sözcük/sözcük grubu yüzey yapıda {–(X)gmA} ile genişleyen fiilin kendisi ile temsil edilebilmektedir. Bu tür tümcelerde partisipin nitelediği başad düşer ve temel tümceciğin bitimli fiili tarafından başada yüklenmesi gereken morfemler, partisipin kendisine yüklenir. Dolayısıyla öz katmanda birleşen bağımlı yapıların temel ölçütlerinden biri olarak ileri sürülen *öz katmanın akuzatif ve iyelik morfemleri ile kullanılıyor olması* şartı kısmen yerine getirilmiş olur. Burada öz katmanın akuzatif ve/veya iyelik morfemleri ile kullanılıyor olması bir öz katmanın diğerine bağımlı bir yapı sergilediğinin göstergesi olarak kabul edilir (Watters, 1993: 554).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde başadsız kullanılan *Fiil+{-(X)gmA}* formunun akuzatif morfemi ile genişletildiği bir örneğe tanıklık edilmiştir. Irk Bitig'de yer alan ***Udıgmag*** *odguru* ***yatıglıg*** *turguru yorıyur men* ***"Uyuyanları*** uyandırıp ***yatanları*** kaldırıp yürürüm." (IB 21 20) şeklindeki örnek tümcede *Fiil+{-(X)gmA}*

formu, {+(X)g} akuzatif morfemi ile kullanılmış böylelikle *udıgmag* partisipi *odgur-u (yorıyur)* yüklemcil ögesine; *yatıglıg* partisipi *turguru* yüklemcil ögesine bağımlı hale getirilmiştir. Ayrıca öz katmanlı birleşmelerin doğal bir sonucu olarak *Fiil+{-(X)gmA}* formunun kullanıldığı yan tümcecikler (udıgmag ve yatıglıg) , sırasıyla *odgur-u* bitimsiz fiilin ve *turguru* bitimsiz fiilin temel üyesi (nesnesi) olarak işlev görmektedir.

Fiil+{-(X)gmA} formunun akuzatif morfemi dışında {+kA} datif morfemi ile işaretlendiği *Teŋriçi men nomçı men* ***tegmeke*** *artızıp anıŋ savın alıp neçe yaŋılu baçak baçadımız erser…"Ben tanrının ve öğretisinin vaiziyim* ***diyenlere*** *aldanıp onların sözlerine uyarak yanılıp ne kadar (onlar için) oruç tuttuysak…" (Huast. 84 173/176)* tümcesinin birinci yan tümceciğini de kendi içerisinde öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirmek gerekir. Her ne kadar Watters, akuzatif morfemi ve iyelik morfemi ile genişleyen partisipli yan tümcecikleri temel üye/zorunlu üye olarak nitelendirse de burada kimi fiillerin zorunlu öge olarak tayin ettiği sözcükleri datif morfemi ile işaretlediğini de unutmamak gerekir. Dolayısıyla temel üyesi {+kA} datif morfemini alan fiiller, aynı zamanda *kime* ya da *neye* sorusunun cevabını isteyen fiillerdir. Bu bağlamda *artız-ıp* yüklemcil ögesi *neye* ya da *kime* sorusunun cevabını istediğinden *teŋriçi men nomçı men tegmeke* şeklindeki fiilimsi grubu, temel üye olarak kabul edilmelidir.

Kullanıldığı birleşik yapı içerisinde özne işlevine sahipse *Fiil+{-(X)gmA}* formu isme gelen herhangi bir işletim morfemini almak zorunda değildir. Bu tür tümcelerde yan tümceciğin temel tümceciğe bağımlı olduğunu gösteren herhangi bir morfem almaması söz konusu tümcenin bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesine engel teşkil etmeyecektir. Çünkü Türkçede özne işlevinde kullanılan sözcük ya da sözcük grubu genel olarak Ø ile işaretlenir. Bu bağlamda *(16) Azu küü kelig edrem küçinde* ***közünügme*** *belgürtme burkan mu erki "Yoksa başkalaşıp gelme erdemi sayesinde* ***görünen*** *dönüşmüş Buda mıdır acaba?" (A Y III. Kitap 71 189 1/3)* tümcesinde *Fiil+{-(X)gmA}* formu (közün-ügme), başadsız kullanıldığı gibi Ø ile işaretlenmiştir. Yan tümceciği (küü kelig edrem küçinde közünügme) oluşturan partisip, Ø ile işaretlenmiş olsa da öz katmanlı birleşmelerin bir gereği olarak bulunduğu birleşik yapının içerisinde temel üye (özne) olarak işlev görmektedir ve bilindiği üzere Türkçede özne işlevinde kullanılan sözcük ya da sözcük grupları genelde Ø ile işaretlenmektedir. Dolayısıyla nesne ya da dolaylı nesne işlevinde

kullanıldığı için isme gelen kimi işletim morfemlerini (akuzatif ya da datif morfemi gibi) alan *Fiil+{-(X)gmA}* formunun bağımlı tümce oluşturduğunu kabul etmek ne kadar kabul edilebilir ise özne işlevinde kullanıldığı için Ø ile işaretlenen söz konusu formun bağımlı tümce oluşturduğunu kabul etmek bir o kadar kabul edilebilirdir. Bu sebeple örnek tümce, öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmiştir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde *Fiil+{-(X)gmA} (Başad)* formunun yer aldığı tümceler, öz katmanların birleşmesinden meydana gelen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir. *Kız evlat bağımlı yapı (daughter subordination/core)* oluşturmanın bir gereği olarak partisipli yapı, bulunduğu tümcede bitimli fiilin temel üyesi olarak işlev görmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Watters, kız evlat/öz katmanlı bağımlı yapılarda yan tümceciğe ait yüklemcil ögenin iyelik morfemi/akuzatif morfemi ile genişletilmesi gerektiğinin; bu durumun yan tümceciğin bitimli fiile bağımlı olduğunun bir göstergesi olduğunun altını çizer (Watters, 1993: 555). Ancak Türkçede partisipin başad ile birlikte kullanıldığı durumlarda yan tümceciğin bitimli fiile bağımlı olduğunu işaretleyen morfemler başada; başadın kullanılmadığı durumlarda da aynı morfemlerin partisiplere eklendiği bilinmektedir. Ayrıca başadın ya da partisipin bu morfemlerle işaretlenip işaretlenmemesi ve hangi morfem ile işaretleneceği tümcedeki işlevine göre belirlenmektedir. Zira Türkçede özne genel olarak Ø ile; nesne Ø ya da akuzatif morfemi ile; dolaylı nesne de datif morfemi ile işaretlenmektedir. Bu sebeple nesne işlevine sahip partisipli yapıların dışında özne ve dolaylı nesne işlevinde kullanılan partisipli yapıların da bağımlı yapı oluşturabileceği unutulmamalıdır.

Bu bağlamda *(8)**Kin keligme** burkanlar yime ince ök nomlayurlar. "**İleride gelecek olan** burkanlar da aynen böyle vaaz edeceklerdir." (Mayt. 104 34/36)* tümcesinde *Fiil+{-(X)gmA} Başad* formlu partisipli yapı (Kin keligme burkanlar), bulunduğu birleşik yapılı tümcede özne işlevinde kullanılmış ve bu sebeple başad (burkanlar), Ø ile işaretlenmiştir. Ancak bu durum yan tümceciğin temel üye işleviyle kullanıldığı ve bu sebeple birleşmenin öz katmanlarda gerçekleştiği gerçeğini değiştirmez.

Fiil+{-(X)gmA} formunun isim tamlamasını nitelediği durumlarda tamlanan ismin iyelik morfemi alması oldukça doğaldır. Burada iyelik morfemi tamlanan isme, temel tümceciğe ait bitimli fiil tarafından değil; tamlayan isim tarafından

verilmektedir. Dolayısıyla *(9) Neçe bu altı kat teŋri yirinte* ***erigme*** *teŋriler teŋri katunları tünin künin teŋri meŋisiŋe esürüp yoksuz öd ertürürler erser. "Bu altı katlı tanrılar diyarında* ***bulunan*** *tanrılar ve tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa." (Mayt. 174 26/30)* tümcesinde nitelenen tamlanan isim (teŋri ***katun+ları***) ile *(10) Üstün orunta* ***erigme*** *kamag teŋriler erkligi altın yirde* ***yorıgma*** *yalaŋuklarnıŋ begleri turgurzunlar kamagun ögrünç sevinç köŋülüg. "Gökyüzünde* ***bulunan*** *bütün tanrıların muktedirleri, yeryüzünde* ***yaşayan*** *insanların hanları, bütünüyle sevgi dolu (bir) kalp barındırsınlar." (AY VIII. Kitap 342 1189/1192)* tümcesinde nitelenen tamlanan isim (kamag teŋriler ***erklig+i***) iyelik morfemi ile işaretlenmiştir.

Yüzey yapıda nesne işlevinde kullanılan partisipli yapılarda başad, akuzatif morfemi ile işaretlenebilir. Nitekim *(15) Nomı yitlinip belgü nomı kaltukda ötrü ol ugurta divaindiraprabi atlıg ilig han yirtünçüte belgürüp* ***imerigme*** *kamag kara bodunug kaltı ögi kaŋı oglan kızın igidürçe köni nomça töröçe uz başlatı.* "*Dharması kaybolup alamet dharması kaldıktan sonraki bir zamanda Deva-indra-prabha adlı hükümdar anne ve babaların yavrularını beslemesi misali yeryüzünde ortaya çıkıp* ***toplanan*** *bütün halkı doğru dharmalar doğrultusunda iyi bir şekilde idare edermiş." (AYS IX. Tegzinç 92/93 0439/0445)* tümcesinde *Fiil+{-(X)gmA}* (imerigme) ile nitelenen başad (bodun+ug), {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. Türkçe tipi partisipli yapıların bir gereği olarak yüklemcil ögenin başaddan önce kullanıldığı söz konusu tümcede bitimli fiil, yüklemcil öge yerine başadı akuzatif morfemi ile işaretlemiştir. Başadı ya da yüklemcil ögesi akuzatif morfemi ile işaretlenen yan tümcecik, temel tümceciğe bağımlı bir hale gelmiştir. Ayrıca söz konusu yan tümceciklerin nesne işlevinde kullanılması aynı zamanda temel üye olduklarının bir başka deyişle bitimli fiilin öz katmanını oluşturduklarının bir göstergesidir. Bu sebeple *Fiil+{-(X)gmA}* formunun yer aldığı yan tümcecik ve temel tümcecik kendi içerisinde öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmelidir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-(X)gmA}* formlu partisipin nitelediği başadın, derin yapıda özne iken yüzey yapıda dolaylı nesne işlevinde kullanılabildiği görülmektedir. Nitekim (11) *Yme kün ay t(e)ŋr[ike] iki y(a)ruk ordo içre* ***olorugma*** *t(e)ŋri[lerke kamag] burhanlarnıŋ [arıg nomnuŋ] yaruknuŋ tözi yıltızı tirnegüsi teŋri yeriŋerü barsar… "Güneş (ve) Ay tanrılara, iki aydınlık saray içinde* ***oturan*** *tanrılara bütün peygamberlerin temiz öğretinin, iyi amelli ruhların*

(yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında…" (Huast. 80 39/45) tümcesinde *olorugma* partsipinin nitelediği başad, derin yapıda özne işlevinde iken yüzey yapıda dolaylı nesne işlevinde kullanılmıştır. *Bar-*; kime, neye ya da nereye sorusunun cevabını arayan bir fiildir. Bu sebeple tümcede dolaylı nesne işlevinde kullanılan partisipli yapı (iki y(a)ruk ordo içre olorugma t(e)ŋriler+ke), temel üye olarak kabul edilmelidir. *(12) Üçünç* ***uçugma*** *tınl(ı)gka…beşinç yerdeki bag(ı)rın* ***yorıgma*** *tınl(ı)gka …monça tınlıgka tural(ı)gka öz ötegçi boltumuz. "Üçüncüsü* ***uçan*** *canlıya beşincisi yerdeki ciğerini* ***sürüyen*** *canlıya (sürüngen) bütün bu varlıklara can borcumuz oldu." (Huast. 83 120/130)* tümcesinde de aynı şekilde *Fiil+{-(X)gmA}* formlu partisipli yapılar (uçugma tınl(ı)g+ka; yerdeki bag(ı)rın yorıgma tınl(ı)g+ka) dolaylı nesne işlevinde kullanılmıştır. Söz konusu tümcede *öz ötegçi boltumuz* bitimli fiili *kime* ya da *neye* sorusunun cevabını aradığından *uçugma tınl(ı)gka* ile *yerdeki bag(ı)rın yorıgma tınl(ı)gka* yan tümcecikleri temel üye olarak kabul edilmelidir. Bu sebeple *Fiil+{-(X)gmA}* formlu partisip tarafından nitelenen başad, {+kA} datif morfemi tarafından işaretlense de her iki tümce (11 ve 12) öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmelidir.

3.2.4.2. *Fiil+{-(X)gmA} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-(X)gmA} (Başad) formunun yer aldığı partisipli yapının sözcük dizilimi, Taylan'ın (1984: 89-92) -Türkiye Türkçesinden yola çıkarak- partisiplerle kurulu yan tümceciğin sözcük dizilimi ile ilgili yapmış olduğu genellemelerle uyum içerisindedir.

Buna göre içinde *Fiil+{-(X)gmA}* partisipinin bulunduğu tümceciğin herhangi bir ögesi partisipli yapıdan ayrı olarak temel tümcecikte yer alan yüklemin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşmediği gibi partisipli yapının herhangi bir ögesi de kendi içinde ikincil konuma yerleşmemiştir.

Ayrıca konuşurun/yazarın iletisi, içerdiği bilginin önem sırasına göre sıralanmış ve böylelikle *Fiil+{-(X)gmA}* partisipli tümceler kendi içerisinde belirli bir bilgi yapısına (information structure) ulaşmıştır. Buna göre konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir içeriğe işaret eden *Fiil+{-(X)gmA}* formlu partisipli yan tümcecikler, aşağıdaki tümcede topik konuma yerleştirilmiştir. Örnek tümceler aynı

zamanda Türkçede topik konuma yerleştirilen ögelerin genelde özne olduğu tezini doğrular mahiyettedir:

> *[Kin keligme burkanlar yime] ınçe ök nomlayurlar. "[İleride gelecek olan burkanlar da] aynen böyle vaaz edeceklerdir." (Mayt. 104 34/36).*
>
> *[Neçe bu altı kat teŋri yirinte erigme teŋriler teŋri katunları] tünin künin teŋri meŋisiŋe esürüp yoksuz öd ertürürler erser. "[Bu altı katlı tanrılar diyarında bulunan tanrılar ve tanrı hanımları] gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa." (Mayt. 174 26/30).*
>
> *(17)[Kaltı neçük kin keligme üddeki alku ulug bodisatavlar] burkan kutıŋa katıglantuklarınta tsuy irinçü agır ayıg kılınçların kşanti çamkuy kılıp neteg arıtdılar alkındurtılar erser "[Öyleki nasıl ilerde gelecek zamandaki bütün ulu Bodhisattvalar] Buda kutsallığına (ulaşmaya) çalıştıklarında kötü fena davranışlarını itiraf edip (onları) nasıl temizlediler yok ettiler ise" (AY III. Kitap 32 139 6/9).*

Sözcüklerin tümce içerisindeki sıralaması dikkate alındığında Türkçe, NY (OV) dilleri arasında kabul edilmektedir. Çünkü Türkçe, genel anlamda özne, nesne ve yüklem işlevine sahip sözcüklerin birbirini takip ettiği bir sisteme sahiptir. Daha öncede ifade edildiği üzere bahsi geçen bu sistem, katı kurallarla sabit değildir; kimi durumlarda esnetilebilmektedir. Bu bağlamda *Fiil+{-(X)gmA}* formunun yer aldığı birleşik yapılı tümcelerde bitimli fiilin genelde tümcelerin sonuna konumlandırıldığı görülmektedir. Ancak (10) *Üstün orunta erigme kamag teŋriler erkligi altın yirde yorıgma yalaŋuklarnıŋ begleri [turgurzunlar] kamagun ögrünç sevinç köŋülüg. "Gökyüzünde bulunan bütün tanrıların muktedirleri, yeryüzünde yaşayan insanların hanları, [barındırsınlar] bütünüyle sevgi dolu (bir) kalp." (AY VIII. Kitap 342 1189/1192)* tümcesinde yüklemin (turgurzunlar), nesne işlevine sahip sözcük grubundan (kamagun ögrünç sevinç köŋülüg) önce geldiği görülmektedir.

3.2.4.3. Semantik İnceleme

Eraslan, {-(X)gmA} morfemi ile oluşturulan isim-fiillerinde zaman ifadesi kesin olmamakla beraber söz konusu morfemle oluşturulan formu, geniş zaman isim-fiilleri olarak kabul etmenin imkân dâhilinde olduğunu ifade eder. Araştırmacı, söz konusu morfemin {–(X)glI} ile aynı semantik değere ve semantik işleve sahip olduğunu belirtir ve devamında bir süre sonra kullanımdan düşen morfemin yerini {-GAn} morfemine bıraktığını belirtir (1980: 18, 81). Gabain, {-(X)gmA} ile {–(X)glI} morfemlerinin semantik olarak eş değerde olduğunu bildirir ve böylelikle {–(X)glI}

için yapmış olduğu *faili, işi yapanı bildirir* şeklindeki değerlendirmenin {-(X)gmA} için de geçerli olduğunu belirtir (1988: 52). Araştırmacı morfemin zaman anlamı içerip içermediğine dair herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Alyılmaz, {-(X)gmA} partisip morfeminin geçmiş zaman içindeki bir geniş zamanı ifade ettiğini bildirir (1994: 91). Marcel Erdal, söz konusu morfemi bitmemişlik bildiren partisipler (imperfect participle) başlığı altında değerlendirir (2004: 282). T.Tekin, söz konusu morfemin eklendiği fiile *bir eylemi ya da işi yapan, eden* anlamı katacağına işaret eder (2016: 153) ancak morfemin zaman anlamı içerip içermediğine dair herhangi bir değerlendirmede bulunmaz. Bayraktar, {-(X)gmA}'yı eklendiği fiillere geniş zaman anlamı katan morfem olarak tanımlar (2018: 81).

Genel anlamda {–(X)gmA} morfeminin {–(X)glI} ile aynı semantik ve sentaktik işleve sahip olduğu düşünülmüştür. Nitekim Irk Bitig'de geçen *(7)* ***Udıgmag*** *odguru* ***yatıglıg*** *turguru yorıyur men* ***"Uyuyanları*** *uyandırıp* ***yatanları*** *kaldırıp yürürüm." (IB 21 20)* örneğinde bahsi geçen morfemlerin aynı anlama gelecek şekilde bir tümce içerisinde kullanılması bu düşünceyi doğrular mahiyettedir. Bu bağlamda Erdal'ın {-(X)glI} morfemi için *genel anlamda intra-terminal anlama sahiptir* şeklinde yapmış olduğu değerlendirme {–(X)gmA} morfemi için de geçerlidir (2004: 286). Dolayısıyla bu açıklamalardan yola çıkarak Erdal'ın söz konusu morfeme zaman anlamından ziyade görünüş değeri yüklediği düşünülebilir. Alyılmaz'ın da *geçmiş zaman içindeki bir geniş zamanı bildirir* şeklindeki ifadesi araştırmacının {–(X)gmA} morfemine daha çok görünüş değeri yüklediğinin göstergesidir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen örnekler, {–(X)gmA} morfemini zaman anlamından ziyade görünüş değeri ile yorumlamanın daha doğru olacağı sonucuna ulaştırmıştır. Nitekim {-(X)gmA} morfemi, ifade edilen eyleme zaman çizgisinde belirlenen bir nokta üzerinden bakma imkânı sunmaktadır. Çünkü söz konusu morfem, eklendiği fiile intraterminal görünüş değeri kazandırır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki; {-(X)gmA} morfeminin kullanıldığı tümcelerde intra-terminal görünüş değerine sahip olan eylem için belli bir referans noktası tayin etmek her zaman mümkün değildir. Örneğin bitimli fiilin geçmiş zaman işlemcisi ile çekimlendiği durumlarda iki farklı anlam çıkartılabilir: Bunlardan ilkinde referans noktası geçmişte bir noktaya konumlandırılır ve {–(X)gmA}, belirlenen bu noktada intraterminal bir bakış açısı sunar. İkincisinde ise konuşma noktası aynı zamanda referans noktası kabul edilir ve {–(X)gmA} bu noktada intraterminal bir

bakış açısı sunar; böylelikle partisiple ifade edilen eylem gerçekleşmeye devam ediyorken {-DI} ile işaretlenen fiilin ifade ettiği eylemin konuşma anından önce tamamlandığı düşünülebilir. Burada {–(X)gmA}'nın intraterminal görünüş değerine sahip olduğu gerçeği hiçbir zaman değişmez. İfade edildiği şekilde bir anlam kapalılığı (13).tümcede[187] bulunmaktadır. Burada {–(X)gmA} morfemi *te-* fiiline intraterminal görünüş değeri kazandırmıştır ancak tümcede referans noktasının geçmişe mi yoksa konuşma anına mı konumlandırılacağı belli değildir. *Fiil+{-(X)gmA}* formunun *artızıp* yüklemcil ögesine; yüklemcil ögenin de {–(X)p} morfemi sebebiyle *baçak baçadımız erser* fiiline bağlandığı tümcede *artız-* fiilinin {-DI} işlemcisinin etkisi altında olduğu bu sebeple de geçmiş zamana işaret ettiği sonucuna rahatlıkla ulaşılır. Ancak söz konusu tümcede *artız-* fiilinin geçmişte bir noktaya konumlandırılması, *teg-meke* partisipinin de geçmişte bir noktaya konumlandırılmasını zorunlu kılmaz. *Artız-* fiilinin işaret ettiği eylem geçmişe konumlandırılırken *te-* fiilinin işaret ettiği eylem konuşma anında devam ediyor olabilir. Söz konusu tümce için geçerli olan bir başka değerlendirmede şudur: {-DI} morfemi sebebiyle referans noktası zaman çizgisinde geçmişte bir noktaya konumlandırılır ve konuşmacı *teg-meke* partisipinin işaret ettiği eyleme bu noktadan bakar.

Niteleyici özellikler, nitelenen varlık için değişmez bir içeriğe sahipse (partisip, varlığın sürekli vasfına işaret ediyorsa) *Fiil+{-(X)gmA}* formlu partisiplerin içerdiği eyleme geçmişte ya da gelecekte değil konuşma anında bakma imkânı sunulur. Bu bağlamda (11).[188] ve (12).[189] tümcelere bakıldığında varlıkların değişmeyen, temel niteliklerine işaret eden partisiplerin kullanıldığı görülecektir. (11).tümcede nitelenen varlık için (t(e)ŋriler) ileri sürülen niteleyici özellikler (iki y(a)ruk ordo içre olorugma) değişkenlik göstermez. Aynı şekilde (12).tümcede nitelenen varlıklar (tınl(ı)g:kastedilen kuş; tınl(ı)g: kastedilen sürüngen) için ileri sürülen niteleyici özellikler (uç-ugma ve yor-ıgma) değişkenlik göstermez. Başka bir ifade ile kuşların temel niteliği devamlı uçması, sürüngenlerin ise sürünmesidir. Bu sebeple niteleme

[187] *Teŋriçi men nomçı men* ***tegmeke*** *artızıp anıŋ savın alıp neçe yaŋılu baçak baçadımız erser…*"Ben tanrının ve öğretisinin vaiziyim ***diyenlere*** aldanıp onların sözlerine uyarak yanılıp ne kadar (onlar için) oruç tuttuysak…" (Huast. 84 173/176).

[188] *yme kün ay t(e)ŋr[ike] iki y(a)ruk ordo içre* ***olorugma*** *t(e)ŋri[lerke kamag] burhanlarnıŋ [arıg nomnuŋ] yaruknuŋ tözi yıltızı tirnegüsi teŋri yeriŋerü barsar…* "Güneş (ve) Ay tanrılara, iki aydınlık saray içinde ***oturan*** tanrılara bütün peygamberlerin temiz öğretinin, iyi amelli ruhların (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında…" (Huast. 80 39/45).

[189] *Üçünç* ***uçugma*** *tınl(ı)gka…beşinç yerdeki bag(ı)rın* ***yorıgma*** *tınl(ı)gka …monça tınlıgka tural(ı)gka öz ötegçi boltumuz.* "Üçüncüsü ***uçan*** canlıya beşincisi yerdeki ciğerini ***sürüyen*** canlıya (sürüngen) bütün bu varlıklara can borcumuz oldu." (Huast. 83 120/130).

işlevine sahip *uçugma* ve *yorıgma* partisiplerinin içerdiği eyleme geçmişte ya da gelecekte değil konuşma anında bakma imkânı sunulur. Buna benzer anlam ilişkisi (9)[190], 10[191], 14.[192]tümceler ile aşağıdaki tümcelerde mevcuttur:

(18) *Siz birök bo tütrüm terin yörüglüg nom tözinte bodi* ***tigme*** *yorıkta inçgülügin meniligin ornanıtınız erser.* "Siz eğer bu derin yorumlu dharmanın aslında bodhi ***denilen*** değişimde sevinçle donandıysanız." (AYS V. Kitap 224 0885/0888).

(19) *Darni* ***tegme*** *üdrülmiş seçilmiş ıdok nom kapıglarına tükellig kılıp* "Tılsım ***denilen*** seçkin kutsal öğreti kapılarına tamamıyla ulaşıp" (AY VI. Kitap 163 1291/1293).

(20) *Sidi* ***tegme*** *iş küdöküg odgurak bütürdeçi padak ol.* "Sihir ***denen*** işi bütünüyle bitirecek şiirdir." (AY VIII. Kitap 281 583/585).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {–(X)gmA} morfeminin intraterminal görünüş değerine sahip olmadığı örneklere tanıklık edilmiştir. Bu tür tümcelerde *kel-* fiili ile birlikte kullanılan {–(X)gmA} morfemi kalıplaşmış ve *kin keligme* şekliyle *gelecek* anlamı kazanmıştır:

(21) ***Kin keligme*** *burkanlar yime ince ök nomlayurlar*. "***İleride gelecek olan*** burkanlar da aynen böyle vaaz edeceklerdir." (Mayt. 104 34/36).

(22) *Kaltı neçük* ***kin keligme*** *üddeki alku ulug bodisatavlar burkan kutına katıglantuklarınta tsuy irinçü agır ayıg kılınçların kşanti çamkuy kılıp neteg arıtdılar alkındurtılar erser* "Öyleki nasıl ilerde ***gelecek*** zamandaki bütün ulu Bodhisattvalar Buda kutsallığına (ulaşmaya) çalıştıklarında kötü fena davranışlarını itiraf edip (onları) nasıl temizlediler yok ettiler ise" (AY III. Kitap 32 139 6/9).

---

[190] *Neçe bu altı kat teŋri yirinte* ***erigme*** *teŋriler teŋri katunları tünin künin teŋri meŋisiŋe esürüp yoksuz öd ertürürler erser.* "Bu altı katlı tanrılar diyarında ***bulunan*** tanrılar ve tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa." (Mayt. 174 26/30).

[191] *Üstün orunta* ***erigme*** *kamag teŋriler erkligi altın yirde* ***yorıgma*** *yalaŋuklarnıŋ begleri turgurzunlar kamagun ögrünç sevinç köŋülüg.* "Gökyüzünde ***bulunan*** bütün tanrıların muktedirleri, yeryüzünde ***yaşayan*** insanların hanları, bütünüyle sevgi dolu (bir) kalp barındırsınlar." (AY VIII. Kitap 342 1189/1192).

[192] *Üç üdki ontın sınar yirtinçüde* ***erigme*** *alku kamag burhanlar kutına yükünür men. "*Üç zamanın on yöndeki dünyalarında ***bulunan*** bütün Budaların kutu önünde saygıyla eğiliyorum." (AY VIII. Kitap 275 525/528).

(23) ***Kin keligme*** *üddeki tüş birteçi adartmakı yeme ikileyü takı umaz.* "İlerde ***gelecek*** zamandaki yemiş verecek (olan) engellemeyi de yeniden bir daha sürdüremezler." (AY III. Kitap 38 145 11/13).

Sonuç olarak *-kin keligme* gibi kalıplaşmış kullanımlar bir kenara bırakıldığında- taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {–(X)gmA} morfemi ile ilgili varılabilecek yargı, morfemin intraterminal görünüş değerine sahip olduğudur.

3.2.5. {-(X)glI}

Kök Türkçede tanıklık edilmeyen bir morfemdir. İstisna olarak Tonyukuk 13'te *yuyka* ***erkli*** *topulgalı uçuz ermiş yinçge* ***erklig*** *üzgeli uçuz* tümcesinde tanıklık edildiği söylense de *erkli* sözcüğünün okunuşu ve dolayısıyla işlevi ile ilgili fikir ayrılıkların olduğu da görülmektedir.

Bu fikir ayrılıklarına Erdal, çalışmasında kısaca değinir. Thomsen ve Gabain sözcüğü *erikli* şeklinde okur. Schulz ise çalışmasında (1978: 192-205) hem bu şekildeki okumalara hem de söz konusu sözcüğün {–(X)glI} morfemi ile bağlantı kurulmasına karşı çıkar. Schulz, adı geçen araştırmacıların okuma tekliflerini reddeder ve sözcüğü *erkeli* şeklinde okumanın daha doğru olacağını iddia eder. Schulz böylelikle hem *erkeli* hem de *erken* sözcüklerinde -kendisinin de herhangi bir açıklama yapamadığı- bir *[-ke]* ya da *[-ge]* morfemine işaret eder. Araştırmacı, sonuç olarak Tonyukuk'ta geçen *er-* fiilinin {–(X)glI} morfemi ile genişletilmediği sonucuna ulaşmaya çalışır. Erdal'a göre Schulz'un bu şekilde karşı argumanlar geliştirmesinin temelinde yatan sebep *erkli* sözcüğü bir eklenti tümceciği (adjunct clauses) oluştururken *Fiil+{-(X)glI}* formlu partisiplerin böyle bir işlevde kullanılmamasıdır. Erdal, bütün bu argumanların çok da değerli olmadığını belirterek T.Tekin'in izinden gider ve söz konusu sözcüğü *erkli* şeklinde okur. Aynı tümce içerisinde geçen *er-kli+g* sözcüğünde yer alan {+(X)g} akuzatif morfeminden yola çıkarak *erkli* için partisip tanımlamasının daha doğru olacağı sonucuna ulaşır (Erdal, 2004: 287).

{–(X)glI} morfemine daha çok Maniheist metinlerde tanıklık edilmektedir. Söz konusu morfemin daha çok İKP'te ve Maytrısimit'te sınırlı sayıda fiillerle birlikte kullanıldığı ve ortaya çıkan formun leksikalize olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda {–(X)glI} morfemi ile birlikte kullanılan *ö-* ve *tuy- (köni tüz tuyuglı)* fiillerinin leksikalize olduğunun göstergesi olarak *edgü ö-glilerim (arkadaşlarım),*

ayıg ya da *edgü ögli+ke, ögliler+ke, ögli+m, ögli+sin* örnekleri verilir (Erdal, 2004: 286).

Morfemin etimolojisi ile ilgili farklı görüşler hâkim olsa da genel kanı birleşik yapılı bir morfem olduğu ile ilgilidir. Bang, Ramstedt, Brockelmann'ın ortak görüşü *–(X)glI< -g fiilden isim yapım eki+ lI edat* şeklindedir. Eraslan, Gabain'in izahına gönderme yaparak +lI'nın edat değil bağlama işlevi olan bir morfem olduğunu söyler; böylelikle adı geçen diğer üç araştırmacının izahını kabul etmez. Dolayısıyla morfemin etimolojisi ile ilgili net bir değerlendirmenin varlığından söz etmek mümkün değildir (Eraslan, 1980: 38/39).

Bilindiği üzere {–(X)glI} morfemi ile {–(X)gmA} morfeminin semantik ve sentaktik olarak birbiriyle benzer olduğu ifade edilmektedir. Ancak {–(X)gmA} morfeminin predikatör işlevine rastlanmazken {–(X)glI} morfeminin *Üküş tınlıglar barıp ölügli. "Birçok insan (oraya) gider ve ölür" (İKP 34 9/10)* tümcesinde predikatör işlevinde kullanıldığı bildirilmektedir (Erdal, 2004: 286). Ayrıca {–(X)gmA} morfeminin olumsuz örneğine rastlanmazken M III nr.12 r3'te *yeg savın **sımaglı** ... ters azag nomlaglar* tümcesinde {–(X)glI}'nın olumsuz formuna işaret edilmiştir (Eraslan, 1980: 81).

Fiil+{-(X)glI} formunun leksikalize olması sebebiyle Maytrısimit ve İKP'teki örnekler değerlendirmeye alınmayacaktır. Bunun dışında Irk Bitig'de bir tümce, bir Maniheist metni olan Huastuanift'te tanıklık edilen tümceler ile Altun Yaruk'ta tanıklık edilen bir tümce sentaktik ve semantik açıdan değerlendirilecektir.

3.2.5.1. Sentaktik İnceleme

3.2.5.1.1. *Fiil+{-(X)glI}:* Özne Partisipi (Subject Participle)

Daha önce {–(X)glI} morfeminin sadece bir tümcede predikatör olarak işlev gördüğü ifade edilmişti. İKP'te tanıklık edilen bu örneğin dışında taranan diğer Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-(X)glI}* formunun başad ya da niteleyici işlevi ile kullanıldığı görülmektedir. *Fiil+{-(X)glI}* formlu partisiplerin, nitelediği başadın derin yapıda özne işlevinde kullanılması bitmemişlik bildiren partisiplerin (imperfect participle) genel özelliği olarak kaydedilir (Erdal, 2004: 282). Başadın kullanılmadığı tümcelerde de formun kendisi eylemi gerçekleştiren özneye işaret etmektedir.

Derin yapıda özne işlevine sahip başadın, taşınma ve dönüşüm sonrası *Fiil+{-(X)glI}* formunun sağına yerleşerek bulunduğu birleşik yapı içerisinde özne, nesne ya da dolaylı nesne işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim (1).tümcede *friştiler*, (4).tümcede *isig aş+ıg*, (5).tümcede *yol+ka* sözcüklerinin her biri derin yapıda özne işlevinde kullanılmaktadır. (2).tümcede *yaratıglı* partisipi ile (3).tümcede *yatıglıg* partisipi başadsız kullanılmış olsa da derin yapıda her bir partisip yüklem görevinde kullanılırken düşen başad, yine derin yapıda özne olarak işlev görmektedir. Derin yapıda özne işlevinde kullanılan *friştiler* sözcüğü yüzey yapıda içinde bulunduğu partisipli yapı ile birlikte yine özne işlevinde kullanılmıştır. (2).tümcede iç içe geçmiş iki tümce ile karşılaşılmaktadır. *Meŋigü t(e)ŋrilerig [yarat(ı)glı] ol* şeklindeki ilk tümcede *ol* yüklem, başadın kullanılmadığı *Meŋigü t(e)ŋrilerig [yarat(ı)glı]* şeklindeki yan tümcecik de özne işlevinde kullanılmıştır:

(1) *Yme beş teŋri yarukın* ***kuvratıglı*** *friştiler xroşt(a)g p(a)dwaxt(a)g teŋri, teŋrigerü bardaçı boşuntaçı beş teŋri yarukın biziŋerü kelürdi erser.* "Yine beş tanrı ışığı ile ***toplanmış olan*** melekler Hroştag ve Padvahtag tanrılar göğe doğru varan, yükselen beş tanrının ışığı yükselip serbest kalıp bize getirildiğinde..." (Huast. 87 261/ 265).

(2) *Meŋigü t(e)ŋrilerig* ***[yarat(ı)glı]*** *ol tedim(i)z erser* "Ölümsüz tanrıları ***yaratan*** o dediysek." (Huast.79 29/30).

(3).tümcede *Fiil+{-(X)glI}* formundan müteşekkil *yatıglı+g*, nesne işlevinde kullanılması sebebiyle başada eklenmesi gereken {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. Ancak derin yapıya bakıldığında *yat-ıglıg* fiilinin yüklem işlevinde kullanıldığı ve düşen başadın aynı yapıda özne işlevinde kullanıldığı görülecektir. (4).tümcede *irig köyürügli isig aşıg* şeklindeki yan tümcecik *yi-sünler* bitimli fiilinin nesnesi olarak işlev görmektedir. Bir önceki tümcede başad olmadığı için partisipe eklenen akuzatif morfemi, (4).tümcede başadın (aş+ıg) kendisine eklenmiştir. Yüzey yapıda nesne işlevinde kullanılan *aşıg* sözcüğünün derin yapıda özne işlevinde kullanılması *Fiil+{-(X)glI} Başad* formlu partisipli yapıların genel özelliğidir:

(3) *Udıgmag odguru* ***yatıglıg*** *turguru yorıyur men* "Uyuyanları uyandırıp ***yatanları*** kaldırırım." (IB 21 20).

(4) *Yaykı üdde aşagu ol irig* ***köyürügli*** *isig aşıg yay yisünler.* "Bahar mevsiminde katı ve ***kaynamış*** sıcak yiyecekler yesinler." (AYS IX. Tegzinç 110 0594/0596).

Derin yapıda *yol tamu kapıgıŋa azgurur* şeklinde kullanıldığı düşünülen tümce yüzey yapıda taşınma ve dönüşme sonrasında birtakım değişikliklere uğramıştır. Yüklem (azgur-ur),{-(X)glI} morfemi ile genişletilmiş, özne işlevine sahip *yol* sözcüğü partisipin sağına konumlandırılmıştır. Ayrıca başad, tümcede bulunduğu varsayılan bitimli fiil tarafından {+kA} datif morfemi ile işaretlenmiş ve böylelikle söz konusu başad, tümcede dolaylı nesne işlevinde kullanılmıştır:

(5) *Tamu kap(ı)gıŋa* ***azguruglı*** *yolka kim teser*. "Cehennem kapısına ***saptıran*** yola (nasıl girilir?)" (Huast. 84 164/165).

Sonuç olarak *Fiil+{-(X)glI}* formunun nitelediği başad, derin yapıda özne işlevinde kullanılırken yüzey yapıda öznenin yanında nesne ve dolaylı nesne işlevinde kullanılabilmektedir.

3.2.5.1.2. *Fiil+{-(X)glI} (Başad*) Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Birleşme ve Tür kuramının belirlediği en önemli kurallardan biri de birleşmenin simetrik bir şekilde gerçekleşmesi gereğidir. Başka bir ifade ile eğer bir birleşme söz konusu ise bu çekirdek katman çekirdek katmanla, öz katman öz katmanla, tümcecik tümcecikle olacak şekildedir. Ancak yine Birleşme ve Tür kuramının kendisinin istisna olarak belirlediği bir diğer birleşme şekli öz katmanda birleşen bağımlı yapılar için geçerlidir. Çünkü söz konusu birleşik yapı çeşidinde bir öz katman bir tümceciğin içinde özne ya da nesne gibi temel üye görevinde bulunmaktadır (Van Valin ve LaPolla, 1997: 462); dolayısıyla bu tür birleşik yapılı tümcelerde asimetrik birleşme söz konusudur.

Bu bağlamda *Fiil+{-(X)glI} (Başad)* formlu partisipli yapının kendinden büyük bir tümceciğin öznesi, nesnesi ya da dolaylı nesnesi olarak işlev görmesi söz konusu partisiple kurulan tümceyi öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasına yerleştirir.

Burada kimi dil bilimcilerin iddia ettiği (Watters, 1993: 554-555) gibi *yan tümceciğin akuzatif ve iyelik morfemleri ile işaretlenmesi* öz katmanda birleşen bağımlı yapılar için tek ölçüt olarak kabul edilemez. Başka bir ifade ile öz katmanın

akuzatif ve iyelik morfemleri ile kullanılıyor olması diğer öz katmana bağımlı bir yapı sergilediğinin tek göstergesi olarak kabul edilemez. Dolayısıyla Ø ile işaretlenen ve özne işlevinde kullanılan partisipli yapılar (1.ve 2.tümce); nesne işlevinde kullanılan ve bu sebeple {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenen partisipli yapılar (3.ve 4.tümce) ve bitimli fiilin *kime* ya da *neye* gibi sorularının cevabını karşılayan dolaylı nesne işlevli partisipli yapılar (5.tümce) öz katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil etmektedir.

3.2.5.2. *Fiil+{-(X)gII} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Partisipli yapıları oluşturan herhangi bir ögenin bu yapıdan ayrılarak temel tümceciğe ait yüklemin topik, fokus ve ikincil konuma yerleşemediği bilinmektedir. Başka bir ifade ile Türkçede partisipli tümcecik temel tümceciğin topik, fokus ya da ikincil konuma yerleşecekse bu ancak yapının bir bütün olarak hareket etmesi ile mümkündür.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de *Fiil+{–(X)gII} Başad* formu ile kurulan yan tümceciğin hiçbir ögesi bu yapıdan ayrı bir şekilde konumlandırılmamıştır. Tanıklık edilen tümcelerin azlığı konu ile ilgili doğru bir değerlendirme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak örnekler içerisinde *Fiil+{–(X)gII} Başad* formunun yer aldığı partisipli yapının topik konuma yerleştirildiği iki tümceye; fokus konuma yerleştirildiği bir tümceye tanıklık edildiği söylenebilir:

[Tamu kap(ı)gıŋa azguruglı yolka] kim teser. "[Cehennem kapısına saptıran yola] (nasıl girilir?)" (Huast. 84 164/165).

[Yme beş teŋri yarukın kuvratıglı friştiler] xroşt(a)g p(a)dwaxt(a)g teŋri, teŋrigerü bardaçı boşuntaçı beş teŋri yarukın biziŋerü kelürdi erser. "[Yine beş tanrı ışığı ile toplanmış olan melekler] Hroştag ve Padvahtag tanrılar göğe doğru varan, yükselen beş tanrının ışığı yükselip serbest kalıp bize getirildiyse." (Huast. 87 261/ 265).

Yaykı üdde aşagu ol [irig köyürügli isig aşıg yay] yisünler. "Bahar mevsiminde [katı ve kaynamış sıcak yiyecekler] yenmelidir." (AYS IX. Tegzinç 110 0594/0596).

3.2.5.3. Semantik İnceleme

Eraslan; {-(X)glI}'nın Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezm Türkçesinde kullanılan bir morfem olduğunu belirttikten sonra semantik ve sentaktik olarak {-GAn} morfemi ile {–(X)glI} morfemi arasında benzerliğin olduğuna işaret eder.

Ayrıca aynı çalışmada Eraslan, {-(X)glI} morfeminde zaman anlamının açık olmadığını belirtse de sonunda morfemi geniş zaman isim-fiilleri grubuna dâhil eder (1980: 9;79). Gabain, morfemin *faili, işi yapanı bildirdiğini* ifade etse de partisipin hangi zamana işaret ettiği hususunda herhangi bir açıklamada bulunmaz (1988: 52). Erdal söz konusu morfemi bitmemişlik bildiren partisipler (imperfect participle) arasına yerleştirir ve morfeme intraterminal görünüş değeri yükler (2004: 286). Bayraktar tarafından geniş zaman anlamı veren partisip morfemi olarak tanımlanır (2018: 82).

(3) ***Udıgmag*** *odguru* ***yatıglıg*** *turguru yorıyur men* ***"Uyuyanları*** *uyandırıp* ***yatanları*** *kaldırırım." (IB 21 20)* tümcesinde {–(X)gmA} ve {–(X)glI} morfemlerinin aynı anlama gelecek şekilde kullanılması bu iki morfemin sentaktik ve semantik olarak eş değerde olduğuna dair bir yargının oluşmasına neden olmuştur. Çalışmamızın bundan önceki başlığında {–(X)gmA} morfemini alan fiiller, zaman anlamından ziyade intraterminal görünüş değeri ile yorumlanmıştır. Dolayısıyla (3).tümcede {–(X)gmA} morfeminin *udı-* fiiline intraterminal görünüş değeri kazandırması gibi aynı tümcede {–(X)glI} morfeminin *yat-* fiiline intraterminal görünüş değeri kazandırması beklenir. Tümcede {–(X)glI} morfeminin yat- fiiline intraterminal görünüş değeri kattığını söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Ancak burada söz konusu partisipin intraterminal görünüş değerine sahip olması {–(X)glI} morfemi ile mi ilgilidir yoksa morfemin eklendiği fiilin kılınış değeri ile mi ilgilidir sorusunun cevabı verilmelidir. Çünkü söz konusu tümcede *yat-* fiili, *udı-* fiili gibi [+ÖS] kılınış değerine sahip bir fiildir. Bilindiği üzere [+ÖS] kılınış değerine sahip fiiller E_1 ve E_2 olmak üzere iki eylemi aynı anda ifade eder. E_1 o eylemin başlangıç noktası, E_2 ise yine aynı eylemin süreç ifade eden tarafıdır. *Uyu-* gibi *yat-* da bir başlangıç noktası (yat-tı/E1) ile bu noktadan itibaren bir süreç isteyen (yatmaya devam ediyor/E_2) bir fiildir. Dolayısıyla *yat-ıglı* partisipinin içerdiği intraterminal görünüş değeri {–(X)glI} morfeminden ziyade *yat-* fiilinin süreç ifade eden E_2 tarafı ile alakalıdır.

Bahsedildiği şekliyle bir intraterminal görünüş değeri (1).tümcede[193] *kuvratıglı* partisipinde bulunmamaktadır. Partisipin *toplat-* anlamından ziyade *çevir-, sarmala-* gibi bir anlama işaret ettiği; bu sebeple [+SS] kılınış değerine sahip olabileceği

[193] *Yme beş teŋri yarukın* ***kuvratıglı*** *friştiler xroşt(a)g p(a)dwaxt(a)g teŋri, teŋrigerü bardaçı boşuntaçı beş teŋri yarukın biziŋerü kelürdi erser.* "Yine beş tanrı ışığı ile ***toplanmış olan*** melekler Hroştag ve Padvahtag tanrılar göğe doğru varan, yükselen beş tanrının ışığı yükselip serbest kalıp bize getirildiyse." (Huast. 87 261/ 265).

düşünülmektedir. Bu bağlamda {-(X)glI} morfeminin intraterminal görünüş değerinden farklı olarak *kuvrat-* fiiline postterminal görünüş değeri yüklediği yorumu yapılabilir. Bu durum aslında {–(X)glI} morfeminin yerini zaman içerisinde {-GAn} morfeminin almasını da açıklamaktadır. Çünkü *özne ismi ya da* ***devam eden*** *ve* ***tamamlanmış fiilin*** *hareketini ifade eden partisip* oluşturması (Eckman, 2013: 108) sebebiyle -GAn morfemi ile –(X)glI morfemi semantik anlamda benzerlik içerisindedir.

Yaratıglı partisipinin nesnesi görevindeki sözcük tekil bir isimden ibaretse *yarat-ıglı,* [+SS] kılınış değerine sahip fiiller kategorisine yerleştirilebilir. O sözcük çoğul bir isme işaret ediyorsa *yarat-ıglı* fiilinin [+SS] kılınış değerine sahip olduğunu iddia etmek yerinde bir değerlendirme olmayacaktır.[194] Bu bağlamda (2).tümcede[195] *yaratıglı* partisipinin nesnesi çoğul isimden (Meŋigü t(e)ŋriler+ig) oluştuğu için söz konusu partisipin intraterminal görünüş değerine sahip olduğu söylenebilir.

(5).tümcede[196] geçen *azgur-* fiili ettirgenlik ifade ettiği için [-SV] kılınış anlamı kazanmıştır. Bu sebeple *azgur-ıglı* partisipinin intraterminal görünüş değerine sahip olduğu kolaylıkla söylenebilir.

Taranan Eski Uygur Türkçesinde karşılaşılan örnekler değerlendirildiğinde; {–(X)glI} morfeminin eklendiği fiile yalnızca intraterminal görünüş değeri yüklemediği sonucuna ulaşılabilir. Nitekim [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklenen {–(X)glI} morfeminin post-terminal görünüşüne sahip olduğu görülmektedir.

3.2.6. {-DAçI}

Türk runik harfli yazıtlarda bitimli fiil oluşturma işlevi ve partisip oluşturma işlevi ile tanıklanan bir morfemdir (Tekin, 2016: 156). Bu dönem metinlerinde gelecek zaman morfemi işlevini üstlenen morfemin Uygur Türkçesinde bu işlevi {-gAy} morfemine bırakarak gelecek zaman anlamı veren partisip morfemi işlevinde kullanılmaya devam ettiği görülmektedir (Bayraktar, 2018: 97).

---

[194] Türkiye Türkçesinden örneklerle izah etmek gerekirse; *Camı kıran çocuk* örneğinde kır- fiili [+SS] kılınış değerine sahipken aynı fiil *camları kıran çocuk* tamlamasında [+SS] kılınış değerine sahip değildir. Bu durum ilk tümcede cam sözcüğünün tekil; ikinci tümcede çoğul olması ile izah edilebilir.

[195] *Meŋigü t(e)ŋrilerig* ***[yarat(ı)glı]*** *ol tedim(i)z erser* "Ölümsüz tanrıları ***yaratan*** o dediysek." (Huast.79 29/30).

[196] *Tamu kap(ı)gıŋa* ***azguruglı*** *yolka kim teser*. "Cehennem kapısına ***saptıran*** yola (nasıl girilir?)" (Huast. 84 164/165).

Türk runik harfli metinlerinde {-DAçI} morfeminin {-dAçI} ve {-tAçI} şeklindeki alomorfları ile karşılaşılmaktadır. Söz konusu morfeminin {-tAçI} şeklinde telaffuz edilmesinin sebebi {l,n,r } ünsüzleridir. Maniheist kaynaklarda yine aynı ünsüzlerin etkisiyle {-tAçI} şeklindeki telaffuzlara tanıklık edildiği gibi (boşuntaçı, kurtultaçı, tapıntaçı, sakıntaçı, kıltaçı, berteçi) sonu {-ş} ünsüzü ile biten *kömüşteçi* örneğinde {-tAçI} morfeminin kullanıldığı kaydedilmektedir. Ayrıca geç dönem Uygur metni olarak kaydedilen Pothi ile TT IX'da geçen *tegürdeçi* (MI 26 17/18) örneği söz konusu metinlerde l,n,r ünsüzlerine ait ses kuralının geçerli olmadığının göstergesi olarak kabul edilir (Erdal, 2004: 288).

{-DAçI} morfeminin etmolojisi ile ilgili birtakım görüşler ortaya atılmış olsa da konu ile ilgili net bir sonuca ulaşıldığı söylenemez. Bang, *at- (atmak)+ -A gerundium morfemi+ çI fail ismi morfemi*; Ramstedt *-tA fiilden isim yapma morfemi+ çI isimden isim yapma morfemi* şeklinde izahta bulunur. Eraslan, her iki izahta ortak olan *+çI isimden isim yapma morfemi* görüşünü yerinde bulur. Ancak bu görüşleri kimi nedenlerden ötürü reddeder. Araştırmacı, Bang'ın da iddia ettiği gibi {-DAçI} morfeminin *at-* fiilinden türediği görüşü kabul edilse bile {-A} gerundium morfeminin hangi sebeple eridiğinin izah edilmesi gerektiğini bildirir. Vurgusuz orta hece düşmesi gibi bir nedene bağlanması durumunda da böylesi bir ses olayının Eski Türkçe için çok erken olacağı görüşünü savunur. Araştırmacı aynı zamanda {-A} gerundium morfeminden sonra {+çI} morfeminin getirilmesi fikrine şüpheyle yaklaşır. Eraslan, Ramstedt'in tezini de Türkçede fiilden isim yapan bir {-DA} morfemine rastlanmadığı için reddeder. Söz konusu morfemin etimolojisi ile ilgili değerlendirmeleri kimi nedenler ileri sürerek reddeden Eraslan, konu ile ilgili herhangi bir fikir ortaya atmamıştır (Eraslan, 1980: 37).

Çalışmanın devamında *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipli yapının sentaktik ve semantik açıdan ayırt edici özellikleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

3.2.6.1. Sentaktik İnceleme

3.2.6.1.1. *Fiil+{-DAçI}:* Özne Partisipi (Subject Participle)

{-DAçI}, derin yapıda özne işlevinde kullanılan isim ya da isim gruplarını niteleyen partisipin oluşmasına neden olan bir morfemdir.

Sentaktik olarak değerlendirildiğinde Türk runik harfli yazıtlarda geçen {-sXk} morfemi ile {-DAçI} morfemi, nitelenen başadın derin yapıdaki işlevi hususunda ayrılmaktadır. Çünkü yazıtlarda ve metinlerde tanıklık edilen *Fiil+{-sXk}* formunun nitelediği başad, *Fiil+{-DAçI}* formunun aksine derin yapıda özne dışındaki diğer ögeleri karşılamaktadır[197]. Aşağıda verilen örneklerde *Fiil+{-DAçI}* formu tarafından nitelenen başadın ve başadsız formun derin yapıda özne işlevinde kullanılan bir isme işaret ettiği görülmektedir:

Ölteçi *bodunug tirgürü igittim* "***Ölecek olan*** halkı diriltip besledim."(KT D 29, BK D 23).

Üküş ölteçi *anta tirildi.* "***Ölecek olanların çoğu*** orada dirildi." (BK D 31).

Türk runik harfli metinlerde hem partisip morfemi hem de zaman morfemi olarak işlev gören {-DAçI}, Eski Uygur Türkçesinde zaman morfemi olarak yerini {-gAy}'a bırakırken diğer yandan da partisip işlevinde kullanılmaya devam etmiştir. *Fiil+{-DAçI}* formlu partisip, Türk runik harfli metinlerinde olduğu gibi Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de derin yapıda özne işlevinde kullanılan isim ya da isim gruplarını nitelemeye devam etmiştir. Nitekim (1).tümcede *vaybaş şastar yaratdaçı* partisip grubu tarafından nitelenen başad (karungrivi sangabtri gunaprabi manoratide ulatı bakşılar), (2).tümcede *yalaŋukug ölürdeçi* partisip grubu tarafından nitelenen başad (çantallar), (3).tümcede *bo nomug nomladaçı* partisip grubu tarafından nitelenen başad (toyınlar+ka dıntarlar+ka) ve (4).tümcede *bo darni nomug tutdaçı* partisip grubu tarafından nitelenen başad (tınlıglar); derin yapıda özne işlevinde kullanılmaktadır:

(1) *Enetkek iltek vaybaş şastar* ***yaratdaçı*** *karungrivi sangabtri gunaprabi manoratide ulatı bakşılar kutıŋa yükünür men*. "Tanrılar Tanrısı Burkan Nirvana'ya ulaştıktan sonra dine hizmet etmiş Hindistan'da Vaibhāşika eserleri ***telif etmiş olan*** Karunagriva, Sanghabhadra, Gunaprabha ve Manoratha'dan başka öteki üstatların önünde eğilirim." (Mayt. 44 45/49).

(2) *Biz öŋre kişi ajunınta erken kişi yalaŋukug* ***ölürdeçi*** *çantallar erdimiz*. "Biz vaktiyle insanlar âleminde iken insanları ***öldüren*** cellat idik." (Mayt. 145 47/49).

[197] *İl* ***tutsık*** *yir ötüken yış ermiş*. "İl ***tutulacak*** yer Ötüken ormanı imiş."

(3) *Yene y(e)me bo nomug* ***nomladaçı*** *toyınlarka dıntarlarka y(e)me tört türlüg ulug asıg tusu (bar) titir*. "Ve ayrıca bu öğretiyi ***açıklayacak*** rahiplere, seçilmişlere de dört tür ulu fayda (var)dır." (AY III. Kitap 76 35b 1/3).

(4) *Bo darni nomug* ***tutdaçı*** *tınlıglar ulug kut ülügke ulug buyan edgü kılınçka tükellig bolurlar.* "Bu dharaniye ***sahip olan*** canlılar büyük şeref büyük sevap ile donatılır." (AYS V. Kitap 178 0273/ 0276).

Derin yapıda yüklem işlevinde kullanılan fiil, taşınma ve dönüşüm sonrası partisipe dönüşür ve gerektiği yerlerde başadı niteler. Fiillerin nitelediği başad daha önce de ifade edildiği gibi derin yapıda özne işlevinde kullanılıyorken yüzey yapıda özne, nesne ya da dolaylı nesne işlevinde de kullanılabilmektedir. Nitekim (5).tümcede derin yapıda özne işlevinde kullanılan başad (yalaŋ)uklar), yüzey yapıda içinde bulunduğu partisipli yapı ile birlikte (kamag kitumati kentde erdeçi ulug kiçig (yalaŋ)uklar) yine özne işlevinde kullanılmaktadır. (6).tümcede derin yapıda özne işlevinde kullanılan başad (kişi yalaŋuklar), yüzey yapıda içinde bulunduğu partisipli yapı (anı yideçi) ile birlikte özne işlevinde kullanılmaktadır:

(5) *Kamag kitumati kentde* ***erdeçi*** *ulug kiçig (yalaŋ)uklar ince ukuŋlar.* "Bütün Ketumati şehrinde ***bulunan*** büyük ve küçük insanlar şöyle anlayın." (Mayt. 86 32/34).

(6) *Anı* ***yideçi*** *kişi yalaŋuklar iglig kemlig agrıglıg öŋsiz kırtışsız bolurlar.* "Onu ***yiyen*** kişiler hastalıklı, ağrılı, beti benzi atmış hale gelirler." (AY VIII. Kitap 367 1450/1453).

(7)-(10).tümcelerde *Fiil+{-DAçI}* formunun nitelediği başad, derin yapıda özne işlevinde kullanılırken yüzey yapıda nesne işlevinde kullanılmıştır. Bu bağlamda *Fiil+{-DAçI} Başad* formu (kin kelteçi burkanlarıg), (7).tümcede *körmezler* bitimli fiilinin; (8).tümcede (kin keligme üddeki tüş birteçi adartmakı) *umaz* bitimli fiilinin; (9).tümcede (bo nom erdinig boşguntaçı tutdaçı okıdaçı sözledeçi tınlıgların), *ögser küleser ayasar agırlasar* yüklemcil ögelerinin nesnesi olarak işlev görmektedir.

Bitimli fiillerin ya da yüklemcil ögelerin nesneyi işaretlemek istedikleri durumlarda iki yol izlenir. Eğer partisipli yapı başad ile kullanılmışsa bahsi geçen akuzatif morfemini başad alır; başadsız partisipli yapılarda ise akuzatif morfemi partisipin kendisine eklenebilir. Taranan metinlerde *Fiil+{-DAçI}* formunun başadsız kullanıldığı örneklere tanıklık edilmediği gibi söz konusu formun oluşturduğu yan

tümceciğin nesne işlevinde kullanıldığı durumlarda akuzatif morfemi başada eklenmiştir:

(7) *Maytrı (burkan)tın azsarlar* ***kin kelteçi*** *burkanlarıg yme körmezler.* "Maytrı Burkan'dan yanılıp ayrılsalar ***ileride gelecek olan*** burkanları da görmezler." (Mayt. 132 36/39).

(8) *Kin keligme üddeki* ***tüş birteçi*** *adartmakı yeme ikileyü takı umaz.* "İlerde gelecek zamandaki ***yemiş verecek*** (olan) engellemeyi de yeniden bir daha sürdüremezler." (AY III. Kitap 38 145 11/13).

(9) *Birök bo nom erdinig boşguntaçı tutdaçı okıdaçı sözledeçi tınlıgların ögser küleser ayasar agırlasar…* "Eğer bu dharma hazinesini ***öğrenen, tutan, okuyan, söyleyen*** canlıları övse (onlara) hürmet etse…" (AYS V. Kitap 261 1414/1417).

Derin yapıda özne işlevinde kullanılan başad, yüzey yapıda *Fiil+{-DAçI}* formlu partisipli yapı ile birlikte dolaylı nesne işlevinde kullanılabilmektedir. Nitekim (3).tümcede *bo nomug nomladaçı toyınlarka dıntarlarka* şeklindeki partisipli yapı, temel tümceciğin (tört türlüg ulug asıg tusu (bar) titir) dolaylı nesnesi olarak işlev görmektedir. (10).tümcede de *bo nom erdinig nomlataçı nomçıka* şeklindeki partisipli yapı, *barmış kergek* bitimli fiilinin dolaylı nesnesi olarak işlev görmektedir:

(10) *Bo nom erdinig* ***nomlataçı*** *nomçıka ötrü bir yoçan ulatı yüz yoçan yerke tegi barmış k(e)rgek*. "Bu öğreti mücevherini ***öğretecek*** öğretmene bu yolla bir Yojana uzunluk ilaveten yüz Yojana uzunluktaki yere kadar gitmeli (saygı göstermeli)" (AYS VI 92 0372/0374)

3.2.6.1.2. *Fiil+{-DAçI} Başad* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Öz katmanda birleşen bağımlı yapılar, asimetrik bir şekilde birleşmeye izin verdiği için diğer birleşme şekillerinden ayrılmaktadır. Başka bir ifade ile öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda bir öz katmanın bir tümceciğin içinde özne ya da nesne gibi temel üye görevinde bulunması (Van Valin ve LaPolla, 1997: 462), bu birleşik yapıyı diğer yapı çeşitlerinden ayıran önemli bir farktır.

Dolayısıyla *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipli yapı bu şekilde bir asimetrik birleşmeye izin vermiş, böylelikle kendinden büyük bir tümceciğin öznesi, nesnesi ya da dolaylı nesnesi olarak işlev görmüştür. Bu ögeler aynı zamanda bağlı oldukları öz

katmanın temel üyesi olarak işlev gördüğünden oluşan yeni yapı, kız evlat bağımlı yapılara (daughter subordination) örnek teşkil etmiştir.

(11).tümce farklı nitelikte birleşmelerin gerçekleşmesine izin veren bir yapıya sahiptir. Öznesi ortak olan (teginteçi dıntarlar) iki öz katman (ed tavar bulup ile ertiŋü ögrünçülüg sevinçlig boldılar öz katmanları) birbirine {–(X)p} morfemi ile bağlanarak eş-bağımlı (cosubordination) türün oluşmasına neden olmuştur. Öz katmanın bir başka öz katmanla birleşmesi aynı zamanda simetrik bir yapının oluşmasına neden olmuştur. *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipli yapıdan oluşan *teginteçi dıntarlar* ise, kendi içinde bir alt üyelere ayrılmadan diğer öz katmanların öznesi/temel üyesi olarak işlev gördüğünden birleşme asimetrik bir şekilde gerçekleşmiştir. Burada öz katmanda birleşen bağımlı yapıyı *teginteçi dıntarlar ed tavar bulup* şeklindeki yan tümceciğin içerisinde aramak gerekir. Çünkü *Fiil+{-DAçI} Başad* formunun bağlandığı yüklemcil öge *bulup* partisipidir:

(11)…***teginteçi*** *dıntarlar ed tavar bulup ertiŋü ögrünçülüg sevinçlig boldılar*. "***(Sadakayı) kabul eden*** rahipler mal mülk bulup çok sevindiler." (Mayt. 58 10/12).

Fiil+{-DAçI} formuna sahip partisipin isim tamlamasını (lular kanı) nitelediği (12).örnekte *çaladr yulta erdeçi çalaprbasi atlıg lular kanı,* kendi içinde herhangi bir çözümlemeye gitmeden bir bütün olarak *ukup* yüklemcil ögesinin öznesi/temel üyesi olarak işlev görmekte bu sebeple de asimetrik birleşmeye örnek teşkil etmektedir:

(12) *Anta ötrü çaladr yulta* ***erdeçi*** *çalaprbasi atlıg lular kanı tükel bilge maytrı burkannıŋ lu ordusıŋa yagumışın ukup…* "Bunun üzerine Jaladhara adlı bir gölde ***yaşayan*** Jalaprabhasa adlı ejderler hükümdarı mükemmel hikmetli Maytrı burkanın ejderler sarayına yaklaştığını anlayıp…" (Mayt. 109 3/7).

(13).tümcede *çın kirtü bolsar* gerundiumuna ait özne (Köni törüg tutdaçı beg er); *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipli yapıdan müteşekkildir. *Fiil+{-sAr}* gerundiumlu yan tümcecik kendi içerisinde öz katmanda birleşen bağımlı yapıya örnek teşkil ederken; bu yapı aynı zamanda kendinden büyük tümceciğe dış katmanda bağlanmış ve tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur. Bu sebeple söz konusu tümcede iç içe geçmiş birkaç birleşme ve türün varlığından söz edilebilir:

(13) *Köni törüg **tutdaçı** beg er bolsar çın kirtü il içinde bultukmaz kıyık kamgı egri söz sav.* "Doğru yasayı ***uygulayacak*** bey doğru olursa ülkesinde kötü ve eğri söz bulunmaz." (AY VIII. Kitap 384/385 1612/1615).

(14).tümcede de yine aynı şekilde iç içe geçmiş farklı nitelikte birleşme ve tür örnekleri ile karşılaşılmaktadır. Tümcenin tümüne bakıldığında *Fiil+{-mIşDA}* formunun yer aldığı bir dış katman üyesinin varlığı örnek tümcenin türünün tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmesine neden olur. Ancak söz konusu dış katmanın bağlı olduğu diğer katman içerisinde de öz katmanda birleşen bağımlı bir yapının varlığından söz edilmelidir. Çünkü söz konusu katmanda *bışurungu ol* bitimli fiiline ait özne (öŋdün yorıdaçı üç nomlar) aynı zamanda *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipli yapıya sahip olduğundan ve kendinden büyük bir üst katmanın temel üyesi olarak işlev gördüğünden söz konusu tümcecik, öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir:

(14) *Monçulayu öŋ yıdka siŋmiş üdte yıd tatıgka siŋmişte ulatı birer belgü bo<l>'mışınta , bışurunguluk keziglerin saşurmadın öŋdün **yorıdaçı** üç nomlar yügerü bışurunguluk maha muduranı bışurungu ol.* "Böylece renk kokuya battığı zamanda, koku tada battığında ve diğerleri bir işaret olduğunda gerçekleştirilecek sıralarını şaşırmadan önden ***yürüyecek (takip edilecek)*** üç kanun şimdiki gerçekleştirilecek büyük kurtuluşu (maha mudurayı) gerçekleştirecektir." (Tot. 29 150/154).

(15).tümce iki yan tümceciğin ve bir temel tümceciğin birleşmesinden meydana gelen birleşik yapılı bir tümcedir. *Muŋta kutgardaçı kutlug tınlıgag körmedin* birinci yan tümceciği; *alku adada (kutgar)guçı adınçıg teŋri teŋrisi burkan körmedin* ikinci yan tümceciği oluştururken *ölür men* temel tümceciği oluşturmaktadır. Söz konusu tümcede *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisip (Muŋta **kutgardaçı** kutlug tınlıgag), bitimli fiile değil *körmedin* gerundiumuna temel üye (nesne) işleviyle bağlanmıştır. Bu sebeple partisipli yapıya ait başad (tınlıg+ag), {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. Dolayısıyla (15).tümceye ait birinci yan tümcecik içerisinde bir de öz katmanda birleşen bağımlı yapının varlığından söz edilebilir:

(15) *Muŋta **kutgardaçı** kutlug tınlıgag körmedin alku adada (kutgar)guçı adınçıg teŋri teŋrisi burkan körmedin ölür men.* "Bütün dertlerden ***kurtaran*** mukaddes yaratığı görmeden bütün tehlikelerden kurtaran harikulade Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim." (Mayt. 63 6/10).

(3)Yene y(e)me bo nomug ***nomladaçı*** *toyınlarka dıntarlarka y(e)me tört türlüg ulug asıg tusu (bar) titir. "Ve ayrıca bu öğretiyi* ***açıklayacak*** *rahiplere, seçilmişlere de dört tür ulu fayda (var)dır." (AY III. Kitap 76 35b 1/3)* ve *(10) Bo nom erdinig* ***nomlataçı*** *nomçıka ötrü bir yoçan ulatı yüz yoçan yerke tegi barmış k(e)rgek. "Bu öğreti mücevherini* ***öğretecek*** *öğretmene bu yolla bir Yojana uzunluk ilaveten yüz Yojana uzunluktaki yere kadar gitmeli (saygı göstermeli)" (AYS VI 92 0372/0374)* tümcelerinde *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipin içinde bulunduğu yan tümcecik, temel tümceciğin dolaylı nesnesi işlevinde kullanılmıştır. Nitekim *ulug asıg tusu bar titir* şeklindeki temel tümceciğin, *kime* ya da *neye* sorusunun cevabını aradığı açıktır. Bu sebeple sorunun cevabı olan *bo nomug nomladaçı toyınlarka dıntarlarka* yan tümceciği temel tümceciğe bağımlı olduğunun bir göstergesi olarak {+kA} datif morfemi ile işaretlenmiştir. Bunun yanında söz konusu yan tümcecik bulunduğu tümcede temel üye olarak işlev görmektedir. (10).tümcede de *barmış kergek* bitimli fiiline ait olan dolaylı nesne (bo nom erdinig nomlataçı nomçıka) aynı zamanda temel üye olarak işlev gördüğünden söz konusu tümce öz katmanda birleşen bağımlı yapı grubuna dâhil edilmiştir.

Sonuç olarak *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipin yer aldığı yan tümceciğin o tümcede özne, nesne ya da dolaylı nesne işlevinde kullanılması o yan tümceciği bir üst katmana bağımlı kılar. Ayrıca söz konusu yan tümcecik kendi içinde çözümlenmeden bir bütün halinde bir üst katmanın temel üyesi olarak işlev gördüğünden ortaya çıkan tümce, öz katmanda birleşen bağımlı yapı olarak değerlendirilir. Bu tür tümcelerde *Fiil+{-DAçI}* formlu partisipli yapının sahip olduğu başad; genellikle özne işlevinde ise Ø, nesne ise {+(X)g}, dolaylı nesne işlevinde ise {+kA} datif morfemi ile işaretlenmektedir.

3.2.6.2. *Fiil+{-DAçI} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Partisipli yapıların gerek kendi içinde sözcük dizilimi gerekse bulundukları tümcede bulunan bitimli fiile göre konumu birtakım kurallara bağlıdır. Taylan (1984: 89-92) tarafından formülleştirilen bu kuralı Eski Uygur Türkçesinde kullanılan partisipli yapılara uygulamanın mümkün olduğu daha önceki başlıklarda ifade edilmişti.

Dolayısıyla taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen *Fiil+{-DAçI}* formu ve bu formun yer aldığı birleşik yapılı tümcelerin, sözcük dizilimi ile ilgili yapılan genellemelerle uyum içerisinde olduğu söylenebilir. Buna göre içinde *Fiil+{-DAçI}* partisipinin bulunduğu tümceciğin herhangi bir ögesi partisipli yapıdan ayrı olarak temel tümcecikte yer alan yüklemin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşmemiştir. Ayrıca söz konusu partisipli yapının herhangi bir ögesi de kendi içinde ikincil konuma yerleşmemiştir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipli yapının ikincil konuma yerleştiği herhangi bir tümceye tanıklık edilmemişken nadir de olsa fokus konuma yerleştirildiği örnekler mevcuttur.

Fiil+{-DAçI} Başad formlu partisipli yapı, pragmatik bağlamda fokusa konumlandırılarak konuşur/yazar tarafından vurgulanmak istenen içeriğe gönderme yapar:

> *Maytrı (burkan)tın azsarlar [kin kelteçi burkanlarıg yme] körmezler. "Maytrı Burkan'dan yanılıp ayrılsalar [ileride gelecek olan burkanları da] görmezler." (Mayt. 132 36/39).*

Fiil+{-DAçI} Başad formlu partisipli yapının topik konuma yerleştirildiği örnek sayısı nispeten daha fazladır. *Fiil+{-DAçI} Başad* formlu partisipli yapının genellikle topik konuma yerleştirilmesinin izahı şu şekilde yapılabilir: Söz konusu form, konuşur/yazarın öncesinde bildikleri bir içeriğe sahiptir. Çünkü *Fiil+{-DAçI} Başad* formu tümce içerisinde nesne ya da dolaylı nesne işlevinde kullanılsa da genelde özne işlevinde kullanılır ki konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir konu (topik) genel olarak tümcelerin öznesidir:

> *Anta ötrü [çaladr yulta erdeçi çalaprbasi atlıg lular kanı] tükel bilge maytrı burkannıŋ lu ordusıŋa yagumışın ukup… "Bunun üzerine [Jaladhara adlı bir gölde yaşayan Jalaprabhasa adlı ejderler hükümdarı] mükemmel hikmetli Maytrı burkanın ejderler sarayına yaklaştığını anlayıp…" (Mayt. 109 3/7).*
>
> *[Kin keligme üddeki tüş birteçi adartmakı] yeme ikileyü takı umaz. "[İlerde gelecek zamandaki yemiş verecek (olan) engellemeyi de] yeniden bir daha sürdüremezler." (AY III. Kitap 38 145 11/13).*
>
> *[Bo darni nomug tutdaçı tınlıglar] ulug kut ülügke ulug buyan edgü kılınçka tükellig bolurlar. "[Bu dharaniye sahip olan canlılar] büyük şeref büyük sevap ile donatılır." (AYS V. Kitap 178 0273/ 0276).*

[Anı yideçi kişi yalaŋuklar] iglig kemlig agrıglıg öŋsiz kırtışsız bolurlar. "[Onu yiyen kişiler]hastalıklı, ağrılı, beti benzi atmış hale gelirler." (AY VIII. Kitap 367 1450/1453)

Türkçe, genel olarak yüklemin tümce sonuna konumlandığı diğer ögelerin de yüklemin sol tarafına konumlandığı bir sözcük dizilimine sahip olduğundan NY (OV) dilleri arasında kabul edilmektedir. Ancak kimi nedenlerden ötürü standartların dışına çıkan kimi tümce örnekleri ile de karşılaşılabilmektedir. Bu tür bir üsluba konuşma dilinin doğallığını yazı diline aktarmak isteyen yazarlar tarafından başvurulabildiği gibi bu dönem metinlerinde duyguların şiir şeklinde ifade edilmesi durumlarında da yine bu türden bir üsluba başvurulabilmektedir.

Bu bağlamda *Fiil+{-DAçI} Başad* formunun yer aldığı birleşik yapılı tümcelerde bitimli fiilin genelde tümcelerin sonuna konumlandırıldığı görülmektedir. Ancak kimi tümcelerde yüklemin tümce sonuna konumlandırılmadığı böylelikle tümce içinde yer alan bir kısım ögelerin de ikincil konuma yerleştirildiği görülmektedir. Dolayısıyla *ikincil değer olarak ifade edilenler söylem içerisinde çok bir öneme sahip olmayan ögeleri içermektedir (Taylan, 1984: 72)* bilgisinden yola çıkarak aşağıdaki tümcelerde sırasıyla *kıyık kamgı egri söz sav* ile *kayu iş küdök kıltukta yoksuz kurug bolmazun tip* grubunun söylem içerisinde önem arz etmeyen bir içeriğe sahip olması nedeniyle ikincil konuma yerleştirildiği yorumu yapılabilir:

Köni törüg tutdaçı beg er bolsar çın kirtü il içinde [bultukmaz] kıyık kamgı egri söz sav. "Doğru yasayı uygulayacak bey doğru olursa ülkesinde [bulunmaz] kötü ve eğri söz." (AY VIII. Kitap 384/385 1612/1615).

Eşidteçi tınl(ı)glar [agır ayag kılzunlar] kayu iş küdök kıltukta yoksuz kurug bolmazun tip. "(Beni) işiten canlılar (bana) [büyük saygı göstersinler] hangi işi yapıyorlarsa (işleri) faydasız olmaması için." (AY VIII. Kitap 239/240 180/183).

Taranan metinlerde *Fiil+{-DAçI}* formlu partisipin kendi içerisinde çoğunlukla nesneyi yönetiyor olması dikkati çeken bir diğer husustur. Nitekim *(2) Biz öŋre kişi ajunınta erken kişi yalaŋukug* ***ölürdeçi*** *çantallar erdimiz. "Biz vaktiyle insanlar âleminde iken insanları* ***öldüren*** *cellat idik." (Mayt. 145 47/49)* tümcesinde *ölürdeçi* partisipi *kişi yalaŋukug* nesnesini; *(3)Yene y(e)me bo nomug* ***nomladaçı*** *toyınlarka dıntarlarka y(e)me tört türlüg ulug asıg tusu (bar) titir. "Ve ayrıca bu öğretiyi* ***açıklayacak*** *rahiplere, seçilmişlere de dört tür ulu fayda (var)dır." (AY III. Kitap 76 35b 1/3)* tümcesinde *nomladaçı* partisipi *bo nomug* nesnesini; *(6) Anı* ***yideçi*** *kişi yalaŋuklar iglig kemlig agrıglıg öŋsiz kırtışsız bolurlar. "Onu* ***yiyen*** *kişiler hastalıklı,*

ağrılı, beti benzi atmış hale gelirler." (AY VIII 367 1450/1453) tümcesinde *yideçi* partisipi *anı* nesnesini; *(13)Köni törüg* ***tutdaçı*** *beg er bolsar çın kirtü il içinde bultukmaz kıyık kamgı egri söz sav. "Doğru yasayı uygulayacak bey doğru olursa ülkesinde kötü ve eğri söz bulunmaz." (AY VIII. Kitap 384/385 1612/1615)* tümcesinde *tutdaçı* partisipi *köni törüg* nesnesini yönetmektedir. (16).tümcede *adırtlaçı* partisipi *nomlarnıŋ (öz) tözin kamaglık tözin* nesnesini*;* (17).tümcede *tarkardaçı* partisipi *alku ada tudalarıg* nesnesini yönetirken aynı tümcede yer alan *tıddaçı* partisipi de *yaşın tüşmekin* nesnesini yönetmektedir:

(16) *Nomlarnıŋ (öz) tözin kamaglık tözin* ***adırtladaçı*** *bilge biligin örütü uyurlar*. "Dharmaların aslını ve umumun cevherini ***ayırt edecek*** hikmetleri yaratmayı başarırlar." (Mayt. 117 4/7).

(17) *Alku ada tudalarıg* ***tarkardaçı*** *yaşın tüşmekin* ***tıddaçı*** *çintamani atlıg daranı nom bar erür.* "Bütün tehlikeleri ***yok eden*** şimşek düşmesini ***engelleyen*** çintamani adlı dharani öğretisi vardır." (AY VII. Kitap 117 147/150).

3.2.6.3. Semantik İnceleme

Fiil+{-DAçI} Başad formu içerisinde yer alan {-DAçI} morfeminin genel anlamda gelecek zaman anlamı içerdiği ifade edilmektedir (Eraslan, 1980: 61; Gabain, 1988: 82; Ercilasun, 2014: 228; Tekin, 2016: 156; Bayraktar, 2018: 97).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen {-DAçI} morfeminin semantik değeri üzerinde durmadan önce yazıtlardaki durumu değerlendirmek yerinde olacaktır. Türk runik harfli metinlerde {-DAçI} morfeminin eklendiği fiile ve dolayısıyla tümceye gelecek zaman anlamından ziyade kiplik değeri yüklediği düşünülmektedir. Verilen örnek tümcelerde gerçek bir zamandan bahsedilecekse o da geçmiş zamandır çünkü her bir tümcede bulunan bitimli fiil {-DI} morfemi ile çekimlenmiştir. Nitekim *Ölteçi bodunug tirgürü igittim "(Aksi halde) ölecek olan halkı diriltip besledim."(KT D 29, BK D 23)* tümcesinde *tirgürü igittim* fiillerinin işaret ettiği eylemin konuşma zamanından önceki bir noktaya konumlandırılması gerekmektedir. Ancak aynı tümcede geçen *ölteçi* partisipinin gelecek zamana işaret ettiği söylenemez. Burada söz konusu partisipin daha çok gerçekleşmemişe (irrealist) işaret ettiği bu sebeple de kiplik değeri taşıdığı düşünülmektedir (Erdal, 2004: 289). Buna benzer anlam ilişkisi yine yazıtlarda geçen *Üküş ölteçi anta tirildi. "(Aksi halde)* ö*lecek olanların çoğu orada dirildi." (BK D 31)* tümcesinde de bulunmaktadır. Tümcede geçen *ölteçi* partisipi ile

temel olarak gerçekleşmemişlik (irrealist) ifade edilmektedir; bu sebeple söz konusu tümcede {-DAçI} morfeminin gelecek zaman anlamı yerine kiplik değeri taşıdığı söylenebilir. *Ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun ögirip sevinip toŋıtmış közi yügerü körti. "Ölecekmiş gibi kaygılanan Türk beyleri ve halkları sevinip kıvanıp yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı." (BK D 2)* tümcesinde *ölteçi* partisipine eklenen {+çA} morfemi, {-DAçI} morfeminin içerdiği gerçekleşmemişlik kiplik değerini pekiştirmektedir. Son olarak *İki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne "İki üç bin (kadar) gelecek askerimiz var mı ne?" (T 14)* tümcesinde de {-DAçI}'nın tümceye gelecek zaman anlamından ziyade yine bir kiplik değeri yüklediği düşünülmektedir. Burada iki üç bin kadar askerin gelmesi beklenmektedir. Dolayısıyla tümceye kattığı anlam göz önünde bulundurulduğunda morfemin *beklenti kipliği* değeri taşıdığı söylenebilir.

Bütün bu örnekler {-DAçI}'nın tek başına gelecek zaman anlamı içeren bir morfem olarak değerlendirilmemesi gerektiğinin birer ispatıdır. Bu konuda Taylan'ın Türkiye Türkçesinden yola çıkarak yapmış olduğu değerlendirme meseleyi daha anlaşılır hale getirmektedir. Taylan, dildeki tek zaman işaretleyicisinin {-DI} morfemi olduğunu; {-mIş}, {-Iyor}, {-(y)EcEk}, {-Ir/-Er} gibi diğer bütün fiil işaretleyicilerinin -ki bunlar geleneksel dilbilgisinde zaman morfemi olarak tanımlanır- temel anlamının zaman olmadığını; aksine görünüş, kiplik, kanıtlanabilirlik ya da durum (status) olduğunu bildirir. Taylan, çalışmasının devamında *"Dil tipolojisi çıkarıldığında şunu söyleyebiliriz; Türkçe kiplik bakımından baskın bir dildir."* şeklinde bir iddiada bulunur (1988: 346).

Konuyu Türkiye Türkçesinden verdiği örneklerle izah eden araştırmacı, {-(y)EcEk} morfeminin öncelikle kiplik değerine sahip olduğunu, zaman anlamının daha sonra yüklendiğinin altını çizer (Taylan, 1988: 341/342).[198] Taylan, aynı çalışmada *"Engin'in TV'de konuşacağını bana söylemediler."* tümcesinde {–(y)EcEk} isimleştirici morfeminin zaman anlamı yönüyle taşıdığı müphemliği gidermek için zaman belirteçlerinin kullanılması gerektiğinin altını çizer. Nitekim Taylan'a göre öz katmanda gerçekleşen bağımlanmada (core subordination) partisipli

[198] Aksu, bu tezi doğrular mahiyette -(y)EcEk morfeminin temelde kiplik değeri taşıdığını, daha sonra gelecek zaman anlam değeri yüklendiğinin bir göstergesi olarak- çocukları örnek olarak gösterir. Nitekim belli bir yaş aralığındaki bu çocuklar –(y)EcEk morfemini zaman anlamından ziyade yakın zamanda olacak bir şeyin niyet edilmesi (immediate intention) şeklinde algılamaktadır (Aksu, 1988: 75/75).

yan tümcecik zamansal gönderge içermez; bu sebeple bu tür tümcelerde zaman belirteçlerine başvurulması gerekir (Taylan, 1988).

Taylan'ın yapmış olduğu değerlendirmeleri Türk dilinin en eski kaynaklarında tanıklık edilen {-DAçI} morfemli partisiplere uygulamak mümkündür. Türk runik harfli yazıtlardan alınan örneklerden de anlaşılacağı üzere *Fiil+{-DAçI}* formlu partisipler tek başına gelecek zaman anlamı içermemektedir. Bunun yerine söz konusu form, bahsi geçen örneklerde kiplik değerine sahiptir. Formun gelecek zaman anlamı ile yorumlanabilmesinin şartı zaman belirteçleri ile kullanılmasıdır.

Türk runik harfli metinlerde karşılaşılmasa da bir Eski Uygur metni olan Maytrısimit'te ve Altun Yaruk'ta kaydedilen kimi tümcelerde *Fiil+{-DAçI}* partisipi zaman belirteci ile kullanılmış, böylelikle partisipin işaret ettiği eylemin içerdiği zaman anlamı netleştirilmiştir. Nitekim *(7) Maytrı (burkan)tın azsarlar* ***kin kelteçi*** *burkanlarıg yme körmezler. "Maytrı Burkan'dan yanılıp ayrılsalar* ***ileride gelecek olan*** *burkanları da görmezler." (Mayt. 132 36/39)* tümcesinde ve *(8)* ***Kin keligme üddeki tüş birteçi*** *adartmakı yeme ikileyü takı umaz. "İlerde* ***gelecek*** *zamandaki yemiş verecek (olan) engellemeyi de yeniden bir daha sürdüremezler." (AY III. Kitap 38 145 11/13)* tümcesinde geçen belirteçler (kin /kin keligme üddeki) sebebiyle *kelteçi* ve *tüş birteçi* partisipleri gelecek zaman anlamı ile yorumlanabilmektedir.

Bitimli fiilin {*-gAy}/-gU ol* ile çekimlendiği kimi tümcelerde *Fiil+{-DAçI}* formlu partisipin geleceğe işaret ettiğinin yorumu daha kolay yapılmaktadır. {-gAy} ile çekimlenen fiil, zaman çizgisinde gelecekte bir noktaya konumlandırıldığından, söz konusu partisip de konuşma noktasından sonraki bir noktaya konumlandırılabilmektedir. (14)[199], (18) ve (19).tümcelerde bu şekilde bir anlam söz konusudur:

(18) *Atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim birök el iligler hanlar bo nom erdinig* ***boşgundaçı tutdaçı*** *tört törlüg terin kuvragıg ayagu agırlayu küyü küzetü tutup k(a)ltı ögi kaŋı k(e)ntü oglın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tüketi berserler ötrü biz kamagun ol ilig hanıg küyü küzetü tutup kamag yalaŋukka*

[199] *Monçulayu öŋ yıdka siŋmiş üdte yıd tatıgka siŋmişte ulatı birer belgü bo<l>'mışınta , bışurunguluk keziglerin saşurmadın öŋdün* ***yorıdaçı*** *üç nomlar yügerü bışurunguluk maha muduranı bışurungu ol.* "Böylece renk kokuya battığı zamanda, koku tada battığında ve diğerleri bir işaret olduğunda gerçekleştirilecek sıralarını şaşırmadan önden ***yürüyecek (takip edilecek)*** üç kanun şimdiki gerçekleştirilecek büyük kurtuluşu (maha mudurayı) gerçekleştirecektir." (Tot. 29 150/154).

barçaka bir yaŋlıg ***ayatgay agırlatgay biz***. "Yüce Tanrım, eğer o hükümdarlar bu öğreti mücevherini ***öğrenecek gerçekleştirecek*** dört tür topluluğa da saygı göstererek koruyup sanki anne babanın kendi oğlını, kızını severmişçesine ne gerekiyorsa eksiksiz tamamıyla verdiklerinde biz bütün o hükümdarı koruyup bütün insanlara eşit şekilde saygı göstereceğiz." (AYS VI. Kitap 70 0079/0090).

(19) *Yene yme bo nom erdinig* ***tıŋladaçı tutdaçı*** *eliglerniŋ hanlarnıŋ adasın tudasın tarkargalı yagısın yavlakın ketergeli* ***odug sak bolgay biz.*** "…yine bu öğreti mücevherini ***dinleyecek, yerine getirecek*** hükümdarların sıkıntısını ve düşmanını uzaklaştırmak için uyanık olacağız." (AYS VI. Kitap 71 0095/0099).

Eski Uygur Türkçesi metinlerine bakıldığında {-DAçI} morfeminin Türk runik harfli metinlerinde görülen gerçekleşmemişlik ya da beklenti kipliğinden sıyrılarak görünüş değeri kazandığı görülecektir. Erdal bu bağlamda {-DAçI} morfeminin klasik ya da geç dönem Uygur metinlerinde *present partisipi*[200] oluşturduğunu ve çoğu klasik öncesi kaynaklar için tipik olan {–(X)glI}, {-(X)gmA}, aorist partisiplerinin yerine geçtiğini ifade eder (Erdal, 2004: 289). Erdal bu sebeple *Fiil+{-DAçI}* formunu *gelecek* anlamı veren *future tense* başlığı altında değil bitmemişlik bildiren partisipler (imperfect participle) başlığı altında inceler (Erdal, 2004: 282). Dolayısıyla bu başlıklar Erdal'ın konuya zaman anlamından ziyade görünüş değeri ile yaklaştığının göstergesidir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Maytrısimit'te ve klasik dönem metinlerinden Altun Yaruk'ta tanıklık edilen kimi örnekler {-DAçI} morfeminin görünüş (present partisipi) işlevinde kullanıldığını doğrular mahiyettedir. (20).tümceye bakıldığında {-DAçI} ile {-mIş} morfemi arasındaki fark; başka bir ifade ile bitmişlik bildiren partisip (perfect participle) ile bitmemişlik bildiren partisip arasındaki fark açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim {-mIş} morfeminin eklendiği *yarat- (bir dilden diğerine çevirmek anlamında), tog-, evir- (bir dilden diğerine çevirmek anlamında)* fiilleri bitmişlik ifade ederken; bir biliş fiili (cognition verb) olan *uk-*, süreç ifade etmektedir. Tam da bu noktada {-DAçI} morfeminin, *uk-* fiilinin sahip olduğu sürerlik anlamını pekiştirdiği görülmektedir:

[200] İngilizcede present continous tense, simple present tense, present perfect tense ifadelerinin Türkçedeki karşılıkları şimdiki zaman, geniş zaman, duyulan geçmiş zaman olarak belirtilse de bu başlıkların zaman anlamından ziyade görünüş değeri ifade ettiği bilinmektedir. Bu sebeple *present* sözcüğünün tam olarak karşılığı *konuşmacının konuştuğu an, hâlihazır* olarak düşünülmelidir.

(20) *İçtin sıŋar burkan nomın taştın sıŋar sekiz vityasatan şastarlarag adırtlayu* ***uktaçı*** *agnidiş uluşta* ***togmış*** *aryaçntr bodisvt kşi açarı entkek tilintin tohrı tilinçe* ***yaratmış*** *il balıkda* ***togmış*** *pratyarakşit kşi açarı tohrı tilintin türk tilinçe* ***evirmiş*** *Maytrısimit nom bitigde maytrı burkan biş (otuz)unç (bölük).* "İçeride burkan dinini, dışarıda onsekiz Vidyasthanaşastraları ayırt ederek ***anlayan*** Agnideşa ülkesinde ***doğmuş*** olan üstat Aryacandra bodhisattvanın Hint dilinden Tohar diline değiştirerek ***çevirdiği*** ve İl şehrinde ***doğmuş olan*** üstat Prajnaraksita'nın Tohar dilinden Türk diline ***çevirdiği*** Maytrısimit adlı din kitabından Maytrı (adlı) yirmibeşinci (bölüm) " (Mayt.160 13/22).

(2).tümcede[201] *ölürdeçi* partisipinin içerdiği görünüş değerine zaman çizgisinde hangi noktadan bakıldığını belirleyebilmek için bitimli fiilin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Yardımcı fiil (erdimiz) {-DI} zaman morfemi ile çekimlendiği için referans noktası geçmişte bir noktaya işaretlenir ve *ölür-deçi* fiiline bu noktadan bakma imkânı sunar. *Ölürdeçi* partisipi tümcede kimi sebeplerden ötürü süreç ifade eden; sürerlik bildiren bir eyleme işaret etmektedir. Bu sebepler şu şekilde sıralanabilir; *ölür-* fiiline eklenen {-DAçI} morfeme intraterminal görünüş özelliği kazandırmıştır. Ayrıca söz konusu tümcede nesnenin çoğul olarak (kişi yalaŋuk+ug) kullanılması *ölür-* fiilinin kılınış değerinin [-SV] olarak yorumlanmasına neden olmaktadır.

(12).tümcede[202] *erdeçi* partisipinin tümceye kattığı anlamı doğru bir şekilde yorumlayabilmek için *yagumışın* yüklemcil ögesinin sahip olduğu {-mIş} morfemini göz önünde bulundurmak gerekir. {-mIş} morfeminden yola çıkarak tümcede ifade edilen eylemleri konuşma noktasından daha önceki bir zaman dilimine konumlandırabiliriz. Söz konusu tümcede zamana dair yorum yapmaya yardımcı olacak başka bir morfem yoktur. Zira *er-* fiiline eklenen {-DAçI} morfemi söz konusu fiile zamandan ziyade sürerlik görünüş değeri katmaktadır. Partisipin sürerlik görünüş değerine sahip olduğunu düşünmekteki bir diğer önemli neden *er-* fiilinin sahip olduğu içkin zaman anlamı; bir başka ifade ile kılınış değeridir. Çünkü *yaşa-* anlamı ile

[201] *Biz öŋre kişi ajunınta erken kişi yalaŋukug* ***ölürdeçi*** *çantallar erdimiz*. "Biz vaktiyle insanlar âleminde iken insanları ***öldüren*** cellat idik." (Mayt. 145 47/49).

[202] *Anta ötrü çaladr yulta* ***erdeçi*** *çalaprbasi atlıg lular kanı tükel bilge maytrı burkannıŋ lu ordusıŋa yagumışın ukup…* "Bunun üzerine Jaladhara adlı bir gölde ***yaşayan*** Jalaprabhasa adlı ejderler hükümdarı mükemmel hikmetli Maytrı burkanın ejderler sarayına yaklaştığını anlayıp…" (Mayt. 109 3/7).

kullanılan *er-*, [-SV] kılınış değerine sahip bir fiil olduğundan doğal olarak süreç ifade etmektedir.

Bitimli fiilin aorist morfemi ile çekimlendiği (4), (6) ve (17).tümcelerde {-DAçI} morfemini intraterminal görünüş değeri ile yorumlamak daha kolaydır. Örnek tümcelerde bir önceki tümcelere göre değişiklik gösteren tek şey belirlenen referans noktasıdır. {-DI} ile çekimlenen bitimli fiillerde, partisiplerin içerdiği eylemlere geçmişte bir noktadan bakma imkânı sunulurken; bitimli fiili aorist ile çekimlenen (4)[203], (6)[204] ve (17).tümcelerde partisiplerin içerdiği eylemlere konuşma noktasından bakma imkânı sunulur. (4).tümcede *tutdaçı*; (6).tümcede *yideçi* ve (17).tümcede *tıddaçı* partisipinin intraterminal görünüş değeri ile yorumlanması, hem {-DAçI} morfeminin fiile kazandırdığı anlam ile hem de fiillerin kılınış değeri ile ilgilidir. Nitekim tümcelerde yer alan *yi-, tut-, tıd-* fiilleri [-SV] kılınış değerine sahiptir. (17).tümcede[205] nesnenin (tuda+lar+ıg) çoğul olması *tarkardaçı* partisipinin [-SV] olarak yorumlanmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak {-DAçI} morfeminin Türk runik harfli metinlerde genel anlamda kiplik değerine sahip olduğu; Eski Uygur Türkçesi metinlerinde intraterminal görünüş değeri kazandığı söylenebilir. Öz katmanda birleşen bağımlı yapıların oluşmasına neden *Fiil+{-DAçI}* formlu partisipin içerdiği eylem için net bir zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir. Bu durum genel anlamda öz katmanda birleşen diğer bağımlı yapılar için de geçerlidir. Bu tür tümcelerde {-DAçI} partisipinin geleceğe işaret ettiği yorumunu yapabilmek için bu anlamı netleştiren belirteçlerin tümce içerisinde kullanılması gerekmektedir.

3.2.7. {-gUçI}

Türk runik harfli metinlerden itibaren tanıklık edilen bir morfemdir. {*-gU} fiilden isim yapma morfemi+ {+çI} isimden isim yapma morfemi* birleşenlerinden meydana gelmiştir (Eraslan, 1980: 91; Gabain, 1988: 52; Tekin, 2016: 152).

---

[203] *Bo darni nomug **tutdaçı** tınlıglar ulug kut ülügke ulug buyan edgü kılınçka tükellig bolurlar.* "Bu dharaniye ***sahip olan*** canlılar büyük şeref büyük sevap ile donatılır." (AYS V. Kitap 178 0273/ 0276).
[204] *Anı **yideçi** kişi yalaŋuklar iglig kemlig agrıglıg öŋsiz kırtışsız bolurlar.* "Onu ***yiyen*** kişiler hastalıklı, ağrılı, beti benzi atmış hale gelirler." (AY VIII. Kitap 367 1450/1453).
[205] *Alku ada tudalarıg **tarkardaçı** yaşın tüşmekin **tıddaçı** çintamani atlıg daranı nom bar erür.* "Bütün tehlikeleri ***yok eden*** şimşek düşmesini ***engelleyen*** çintamani adlı dharani öğretisi vardır." (AY VII. Kitap 117 147/150).

Genel anlamda eyleyici adı (agent) olarak işlev gören {-gUçI} morfemi aslında isimlere eklenen {+çI} morfemi ile aynı işleve sahiptir. Başka bir ifade ile *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formu {+çI} morfeminde olduğu gibi insanları; meslekleri, sosyal pozisyonları, tekrar eden tavırları ya da psikolojik özellikleri ile karakterize eder. Yine de *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formunu, oluşturduğu sentaktik yapı ve semantik işlevi sebebiyle partisipler başlığı altında değerlendirmek gerekir.

3.2.7.1. Sentaktik İnceleme

3.2.7.1.1. *Fiil+{-gUçI} (Başad):* Özne Partisipi (Subject Participle)

Nitelediği başadın derin yapıdaki işlevi ve bulunduğu yan tümceciğin içerisinde yönettiği ögenin çeşidi göz önünde bulundurulduğunda *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipin Türk runik harfli metinlerden sonra kimi değişikliklere uğradığı görülmektedir.

Türk runik harfli metinlerde söz konusu formun iki şekilde kullanıldığı görülmektedir. KT K 13'te geçen "*Bark* ***etgüçi*** *bediz yaratıgma* ***bitig taş etgüçi*** *tavgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti.* ***Türbe ustası****, tezyinatçı,* ***taş yazıt ustası*** *Çin hakanının yeğeni General Çang geldi."* tümcesinde *Fiil+{-gUçI}* formu bir mesleğe işaret etmektedir. Tümcede söz konusu form aynı zamanda bir nesneyi yönetmekte ve kendinden sonra gelen bir başadı nitelemektedir. *Bark etgüçi çaŋ senüŋ* ile *bitig taş etgüçi çaŋ senüŋ* yapılarında *etgüçi* partisipi sırasıyla *bark* ve *bitig taş* nesnelerini yönetirken *çaŋ senüŋ* tamlamasının da niteleyicisi durumundadır. Dolayısıyla örnek tümcede eyleyici anlamına sahip *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipli yapının başadı nitelerken aynı zamanda kendi yapısı içerisinde bir nesneyi yönettiği görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu partisipin yer aldığı yan tümcecik *partisipin yönettiği nesne+fiil+{-gUçI} Başad* şeklinde formüle edilebilir.

Türk runik harfli metinlerde geçen iki örnekte de eyleyici anlamına sahip *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipin başadsız kullanıldığı görülmektedir. Diğer örnekte olduğu gibi yan tümceciğe ait bir nesne bulunmasa da partisipin almış olduğu teklik 3.şahıs iyelik morfemi aynı zamanda partisipin yönettiği nesneye işaret etmektedir. Bu bağlamda söz konusu partisipin yer aldığı yan tümcecik *partisipin yönettiği nesne+fiil+{-gUçI}+(isme gelen işletim morfemleri)* şeklinde formüle edilebilir:

Kaganı alp ermiş ***ayguçısi*** *bilge ermiş.* "Hakanları yiğit imiş, ***onun sözcüsü (başdanışmanı*****) *de*** akıllı imiş." (T 29).

Anta ***ayguçı[si]*** *yeme ben ö kertim yagıçı[si] yeme ben ök ertim.* "O sırada ***onun sözcüsü (başdanışmanı) de*** ben idim; düşmanla savaşları yöneteni de ben idim." (T 49/50).

Türk runik metinlerde tanıklık edilen bu üç tümcenin ortak yanı; partisiplerin nesne işlevine sahip sözcükleri yönetiyor olması ve başad durumundaki sözcüğün derin yapıda özne işlevinde kullanılmasıdır.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilen bu üç tümcenin sentaktik özellikleri ile örtüşen tümcelere tanıklık edildiği gibi farklı bir sentaktik yapının içerisinde yer alan tümcelere de rastlanılmıştır.

Kül Tigin'deki *partisipin yönettiği nesne+fiil+{-gUçI} başad* formundaki örneklere Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çokça tanıklık edilmektedir. Nitekim (1).tümcede *aglıkımtakı ed tavar+ım+ın* sözcük grubu, doğrudan *busıçı koltguçı* partisipi tarafından yönetilen bir nesnedir. *Dıntarlar* sözcüğü ise derin yapıda özne işlevinde kullanılmaktadır.

(1) *Kamag aglıkımtakı ed tavarımın buşıçı* ***koltguçı*** *dıntarlar ilitdiler.* "Hazinemdeki bütün malımı mülkümü sadakacı ***dilenen*** rahipler götürdüler." (Mayt. 59 46/48).

Tonyukuk örneğinde olduğu gibi taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de *partisipin yönettiği nesne+fiil+{-gUçI}+(isme gelen işletim morfemleri)* şeklindeki forma tanıklık edilmiştir. Nitekim (2).tümcede başadsız kullanılan *ülegüçiler* partisipi *süçig suvsuş* nesnesini; (3).tümcede başadsız kullanılan *yigüçiler* partisipi *aş içgü* nesnesini; (4).tümcede başadsız kullanılan *tokıguçı toŋlaguçı* partisipi *kişig* nesnesini yönetmektedir. (5).tümcede ise *etçiler* başadını niteleyen *ölürgüçi* partisipi *koyun* nesnesini yönetmektedir. Bu tümceleri ortak kılan bir diğer husus partisiplerin *er-* yardımcı fiili ile birlikte kullanılması ve bu sebeple bulundukları tümcede yüklem işlevinde kullanılmalarıdır. Dolayısıyla bu tümceler birleşik yapı oluşturmadığı için inceleme dışında tutulacaktır:

(2) *Kim yme süçig suvsuş* ***ülegüçiler*** *erdiler…olar amtı örtlüg yalınlıg burnaç eŋinlerinte kötürüp sızgurmış kızıl bakır içerler.* "Tatlı içkiler ***taksim edenler*** ise

bunlar şimdi alevli ibrikleri omuzlarında götürüp eritilmiş kızıl bakır içerler." (Mayt. 135 15/19).

(3) *Kim yime aş içgü ogurlap **yigüçiler** erdi olar amtı kentü etözlerin…* "Yiyecek ve içecek çalıp ***yiyenler*** ise şimdi kendi vücutlarını…" (Mayt. 135 20/21).

(4) *Kim yme kişi ajunınta erken kişig **tokıguçı toŋlaguçı** erserler ogrı igid erserler.* "Ve yine insanlar âleminde iken insanları ***döven hırpalayanlar*** ve yalancı, dolancı idi iseler." (Mayt. 151 19/22).

(5)*Biz ilkide amarı koyun **ölürgüçi** etçiler erdimiz.* "Vaktiyle bazılarımız koyun ***öldüren*** kasap idik." (Mayt. 144 12/13).

(1)-(5).tümcelerde yer alan *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formlu partisiplerden oluşan yan tümceciklerin sentaktik olarak Kül Tigin ve Tonyukuk'takilerle benzer olduğu görülmektedir. Örneklerde partisipler nesne işlevine sahip sözcükleri yönetmekte ve başad durumundaki sözcük derin yapıda özne işlevinde kullanılmaktadır. Ancak taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kimi *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formunun yer aldığı tümcelerde taşınma ve dönüşüm sonrası birtakım sentaktik değişikliklerin olduğu gözlemlenmiştir.

Değişiklerin saptandığı bu tümcelerde *Fiil+{-gUçI}* partisipi eyleyici anlamında kullanılmadığı gibi bu partisiplerin yan tümceciğe ait herhangi bir nesneyi yönetmediği görülmektedir. Ayrıca söz konusu partisip tarafından nitelenen başad, derin yapıda özne değil nesne işlevinde kullanılmaktadır. Bu bağlamda (6).tümcede eyleyici anlamında kullanılmayan *sözlegüçi* partisipi kendi içinde bir nesne yönetmemekle birlikte nitelediği başad (burhanlar bodisatavlar), derin yapıda özne değil nesne işlevinde kullanılmaktadır. Aynı şekilde (7).tümcede *körgüçi* partisipinin nitelediği *bo at*; (8).tümcede *ölürgüçi* partisipinin nitelediği *ud koyn toŋuz;* (9).tümcede *y(a)rlıkaguçı* partisipinin nitelediği *bo bodi tegme yorık;* (10).tümcede *yarlıkaguçı* partisipinin nitelediği *bo törö* sözcük ve sözcük grupları derin yapıda nesne işlevinde kullanılmaktadır:

(6) *Ötrü öŋre **sözlegüçi** burhanlar bodisatavlar atın birer birer atayu birer birer yükünüp…* "Daha sonra öncelikli ***söylenecek*** buddhalar ve bodhisattvalar ünvanı ile tek tek zikredilerek (onlara) tek tek secde ederek saygı gösterip…" (AYS V. Kitap 188 0409/410)

(7) ***Biz körgüçi*** *bo at yaŋata ulatı t(ı)nlıglar kuvragı erser olar barça çın kirtü bar erürler* "***Bizim gördüğümüz*** bu at, fil ile canlılar topluluğu ise onların hepsi gerçekte vardır." (AYS V. Kitap 230 0971/ 0973).

(8) *Ol künki biziŋ aşda* ***ölürgüçi*** *ud koyn toŋuz başlap tınlıglar "* O gün yemekte ***kestiğimiz*** canlılar, özellikle büyükbaş hayvanlar, koyunlar ve domuz eti" (AY Süü 84 103/104).

(9) *Tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan* ***y(a)rlıkaguçı*** *bo bodi tegme yorık erser ertiŋü alp yorıguluk çın kirtü teriŋte teriŋ erser inçip alku i yalaŋuklar yene anıŋ yörügin ukmazlar. "*Tanrıların mükemmel bilge tanrısı Buddha'nın ***buyurduğu*** bu bodhi denilen değişim ise uygulanması çok zor gerçek (ve)pek derin olduğu için bütün alelade canlılar yine onun yorumunu anlamazlar." (AYS V. Kitap 220 0830/0835).

(10) *Birök iligler hanlar k(a)ltı teŋrim siz* ***yarlıkaguçı*** *bo töröçe evrilip bo törölerig tükel kılıp bo nom erdinig eşidserler yene bo nom erdinig boşguntaçı tutdaçı* "Eğer hükümdarlar böyle efendimizin ***buyurduğu*** bu öğreti gereğince hareket edip bu öğretileri eksiksiz yerine getirip bu öğreti mücevherlerini dinlerlerse yine bu öğreti mücevherini öğrenip gerçekleştirip…" (AYS VI. Kitap 97 0440/0444).

Sonuç olarak Türk runik harfli yazıtlarda nesneyi yöneten, derin yapıda özne işlevine sahip bir sözcüğü yüzey yapıda niteleyen *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipin Eski Uygur Türkçesi metinlerine gelindiğinde bu türden bir işleve ek olarak nesneyi yönetmediği, derin yapıda da nesne işlevinde kullanılan sözcükleri nitelediği sentaktik bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.

3.2.7.1.2. *Fiil+{-gUçI} (Başad*) Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Öz katmanda birleşen bağımlı yapıların belirgin özelliklerinden biri asimetrik birleşmeye izin vermesidir. Bu durum bir öz katmanın bir tümcecik içinde temel üye işleviyle kullanılmasının doğal bir sonucudur (Van Valin ve LaPolla, 1997: 462).

Bu bağlamda *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formlu partisipli yapının kendinden büyük bir tümceciğin öznesi, nesnesi olarak işlev görmesi söz konusu partisiple kurulan tümceyi öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasına yerleştirir. *(1) Kamag aglıkımtakı ed tavarımın buşıçı* ***koltguçı*** *dıntarlar ilitdiler. "Hazinemdeki bütün malımı mülkümü sadakacı* ***dilenen*** *rahipler götürdüler." (Mayt. 59 46/48)* tümcesinde *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formlu partisipli yapı (buşıçı koltguçı dıntarlar), *ilitdiler* bitimli

fiilinin öznesi/temel üyesi olarak işlev görmekte; böylelikle söz konusu tümce asimetrik bir birleşmeye örnek teşkil etmektedir.

Öz katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil eden (11) ve (12).tümcelerde başadın kullanılmadığı, *Fiil+{-gUçI}* partisipinin isme gelen işletim morfemlerini alıp başadın oluşturduğu boşluğu doldurabildiği görülmektedir:

(11) *Kim erki tözünüm bu yir suvda tüpüg* ***ukguçı*** *kayu erki töpüdin tüşmekin* ***bilgüçiler.*** "Kimdir acaba asilim bu dünyada aslı esası ***anlayan?*** Hangileridir acaba tepeden düşmeyi ***bilenler?"*** (Mayt. 60 8/10).

(12) *Kim kayu ayıg kılınçlıg tınlıglar* ***emgetgüçiler ölürgüçiler söküş atış kılguçı*** *sünüşüp* ***tınlıgların ölürgüçiler*** *ögüg kaŋıg* ***ölürdeçi bulgadaçılar*** *asaglag tusulug tınlıglarka bakşılarka* ***ölürdeçiler*** *toyın şmnançlarka köŋülin* ***yirintürdeçiler yirinçlig karınçlıg kıltaçılar*** *burkanlarka yazmış yaŋılmış tınlıglar alku sançip tamuda togarlar*. "Kötü amelli yaratıklar güçsüz, kuvvetsiz yaratıklar, ***acı verenler, öldürenler, küfredenler, vuruşup yaratıkları öldürenler***. Anayı babayı öldürenler, ***birbirine katanlar*** faydalı yaratıkları, üstatları ***öldürenler*** rahip ve rahibelere içten ***hakaret edenler*** (onlara) hakaret eden ve ***hor görenler*** Burkanlara karşı günah işlemiş yaratıklar hep Sanjiva cehenneminde doğarlar." (Mayt. 150 39/52).

Türk runik harfli metinler ile tercüme faaliyetlerin bir ürünü olarak gösterilen Eski Uygur Türkçesi metinleri kıyaslandığında tümceler arasında basitlikten karmaşıklığa doğru giden yapının izleri görülmektedir. Başka bir ifade ile Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, iç içe geçmiş farklı yapıdaki tümcelerin birleşerek karmaşık yapılı tümcelerin oluşmasına neden olduğu birçok örneğe tanıklık edilebilmektedir. Özellikle partisiplerin oluşturduğu yan tümceciklerin bitimli fiilden ziyade {-(X)p} ya da {-sAr} gibi morfemlerle oluşturulmuş bir üst yüklemcil ögeye bağlandığı tümceler bu örnekler arasında gösterilebilir. *(6) Ötrü öŋre* ***sözlegüçi*** *burhanlar bodisatavlar atın birer birer atayu birer birer yükünüp… "Daha sonra öncelikli* ***söylenecek*** *buddhalar ve bodhisattvalar ünvanı ile tek tek zikredilerek…" (AYS V. Kitap 188 0409)* tümcesinde *öŋre sözlegüçi burhanlar bodisatavlar,* temel tümceciğe ait bitimli fiile değil de kendinden büyük yan tümceciğin yüklemcil ögelerine (atayu ve yükünüp) bağımlı bir yan tümceciktir. Dolayısıyla bir bütün olarak bakıldığında (6).tümcenin tamamının öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesi doğru

değildir. Daha küçük yan tümceciklerin birbirine {–(X)p} morfemi ile bağlandığı tümce, öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapılardandır.

(6).tümceden çok daha karmaşık bir yapı *(10) Birök iligler hanlar k(a)ltı t(eŋrim siz **yarlıkaguçı** bo töröçe evrilip bo törölerig tükel kılıp bo nom erdinig eşidserler yene bo nom erdinig boşguntaçı tutdaçı "Eğer hükümdarlar böyle efendimizin **buyurduğu** bu öğreti gereğince hareket edip bu öğretileri eksiksiz yerine getirip bu öğreti mücevherlerini dinlerlerse yine bu öğreti mücevherini öğrenip gerçekleştirip…" (AYS VI. Kitap 97 0440/0444)* tümcesinde bulunmaktadır. Burada *Fiil+{-gUçI} Başad* formlu partisipin yer alması söz konusu tümcenin öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmesini zorunlu kılmaz. Zira *siz yarlıkaguçı bo töröçe* şeklindeki partisipli yan tümcecik, *evrilip* yüklemcil ögesine bağlı iken; bu yüklemcil öge de kendisinde bulunan {–(X)p} sebebiyle {-sAr} morfemine bağlanmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan daha büyük ve karmaşık yapıyı, diğer yan tümceciklerin kendisine bağlandığı {-sAr}'lı yan tümceciğe göre isimlendirmek gerekmektedir. Bu sebeple söz konusu tümce en son hali ile tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı (clausal subordination) olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak asimetrik birleşmeye izin veren partisipli yapıların direk olarak bitimli fiile bağlanmadığı durumlarda farklı karmaşık yapı türleri ortaya çıkmaktadır. Bu tür tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre çeşidinin belirlenmesinde başvurulacak yöntem, tümcede dış katmanlı bir yan tümceciğin olup olmadığının tespit edilmesidir. Zira bitimli fiilin bulunduğu temel tümcecik, içinde gerundiumun bulunduğu dış (periphery) katman tarafından zaman, sebep, durum vb. içeriklerle nitelendiriliyorsa o tümce, oluşan bu büyük yapıya göre isimlendirilir.

3.2.7.2. *Fiil+{-gUçI} (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-gUçI} (Başad) formunun yer aldığı yan tümcecikte herhangi bir ögenin partisipli yapıdan ayrı olarak temel tümcecikte yer alan yüklemin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşmediği gözlemlenmiştir.

Taranan metinlerde partisipli yapının herhangi bir ögesi de kendi içinde ikincil konuma yerleşmemiştir. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde partisipli yapılar için

yapılan genellemelerin (Taylan, 1984: 89-92) *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formunun yer aldığı partisipli yapılar için de geçerli olduğu söylenebilir.

Bilgi yapısı (information structure), okuyucuya konuşurun/yazarın gönderdiği iletinin içeriği ve bu içeriğin önem derecesi hakkında bilgi vermektedir. Konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir konu (topik) genel olarak özneye işaret ettiğinden Türkçede tümce başına (s-initial) genel olarak öznenin konumlandırılması beklenir. İletişim içerisinde yeni bir bilgi pragmatik bağlamda her zaman odaklanılması gereken bir içeriğe işaret eder. Bu bağlamda (12).tümcede ögelerin yerleşimi göz önünde bulundurulduğunda standart söz dizimi kurallarına uyulduğu; özne işlevine sahip ögenin topik konuma yerleştirildiği görülmektedir. *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipin yer aldığı yan tümcecik topik konuma; *sançip tamuda* dolaylı nesnesi fokus konuma yerleştirilmiştir:

> *(12) [Kim kayu ayıg kılınçlıg tınlıglar emgetgüçiler ölürgüçiler söküş atış kılguçı sünüşüp tınlıgların ölürgüçiler ögüg kanıg ölürdeçi bulgadaçılar asaglag tusulug tınlıglarka bakşılarka ölürdeçiler toyın şmnançlarka könülin yirintürdeçiler yirinçlig karınçlıg kıltaçılar burkanlarka yazmış yanılmış tınlıglar] alku sançip tamuda togarlar. "[Kötü amelli yaratıklar güçsüz, kuvvetsiz yaratıklar, acı verenler, öldürenler, küfredenler, vuruşup yaratıkları öldürenler. Anayı babayı öldürenler, birbirine katanlar faydalı yaratıkları, üstatları öldürenler rahip ve rahibelere içten hakaret edenler (onlara) hakaret eden ve hor görenler Burkanlara karşı günah işlemiş yaratıklar hep] Sanjiva cehenneminde doğarlar." (Mayt. 150 39/52).*

Fiil+{-gUçI} formlu partisipli yapı içerik olarak öncelenmek istediğinde konuşur/yazar tarafından fokus konuma yerleştirilebilir. Bu bağlamda (1).tümcede fokus konuma yerleştirilen *Fiil+{-gUçI} Başad* formlu partisipin *[buşıçı koltguçı dıntarlar]* aynı zamanda vurgulanmak istenen bir içeriğe sahip olduğu düşünülmelidir. Aynı tümcede topik konuma yerleştirilen *kamag aglıkımtakı ed tavarımın* ise daha önce bilinen, üzerinde konuşulan bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla söz konusu tümcede beklenilenin aksine nesnenin topik, öznenin fokus konuma yerleştirildiği görülmektedir:

> *Kamag aglıkımtakı ed tavarımın [buşıçı koltguçı dıntarlar] ilitdiler. "Hazinemdeki bütün malımı mülkümü sadakacı dilenen rahipler götürdüler." (Mayt. 59 46/48).*

Genel anlamda öznenin tümce başına, nesnenin tümce ortasına, yüklemin de tümce sonuna yerleştirilmesi sebebiyle Türkçe, ÖNY(SOV) dili olarak kabul

görmüştür. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere kimi durumlarda bu şekildeki söz diziminden sapmaların olduğu görülmektedir. Nitekim *(11) Kim erki tözünüm bu yir suvda [tüpüg ukguçı] kayu erki [töpüdin tüşmekin bilgüçiler]. "Kimdir acaba asilim bu dünyada [aslı esası anlayan]? Hangileridir acaba [tepeden düşmeyi bilenler]?" (Mayt. 60 8/10)* tümcesinde yüklem tümce başına konumlanmış ve sebeple *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipli yapı ikincil konuma yerleştirilmiştir.

3.2.7.3. Semantik İnceleme

Eraslan, {-gUçI} morfeminin {-DAçI} ile hemen hemen aynı anlama ve aynı semantik işleve sahip olduğunu belirtir. Araştırmacı morfemin ayrıca gelecek zaman ifadesi yanında şimdiki zaman ve devamlılık ifadesi taşıdığına değinir (1980: 91). Gabain, {-gUçI}'nın işi yapanı bildiren bir morfem olduğunu ve {-DAçI} ile eş anlamlı olduğunu bildirir (1988: 52).

Kaşgarlı Mahmut, DLT'de bu morfemin fonksiyonunu {-DAçI} morfemi ile eş değerde tutar ancak her iki morfemin kullanım sahası ile ilgili farklılığa dikkat çeker:

> *"Oğuz, Kıpçak, Yağma, Uğrak, Rus'a kadar Suvarlar ve Peçeneklerde… "ekin"e tarıg, ekinciye tarıgçı dedikleri "ayakkabı"ya etük, ayakkabıcıya etükçi denir. Ancak "giden" anlamındaki **bardaçı**; "ayakta duran" anlamındaki **turdaçı** da sıfat olmakla beraber fiilden yapılmışlardır….Çiğil, Kaşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçelerinde…"gülen adam" anlamında **külgüçi** er; "eve giren adam" anlamında ewke **kirgüçi** dedikleri gibi…" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 247).*

Erdal, {-(X)glI}, {-(X)gmA}, aorist ve {-DAçI}'ya ilave olarak *Fiil+{-gUçI}* formunu da bitmemişlik bildiren partisipler (imperfect participle) başlığı altında değerlendirir (2004: 291/293).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-DAçI} ve {-gUçI} morfemlerinin aynı anlama gelecek şekilde bir tümce içerisinde kullanılması hatta aynı tümce içerisinde aynı fiile eklenerek o fiile aynı semantik değeri yüklemesi, her iki morfemin işlevsel olarak birbirlerinin yerini alabildiklerini göstermektedir. Nitekim *(13) Muŋta **kutgardaçı** kutlug tınlıgag körmedin alku adada **(kutgar)guçı** adınçıg teŋri teŋrisi burkan körmedin ölür men. "Bütün dertlerden kurtaran mukaddes yaratığı görmeden bütün tehlikelerden kurtaran harikulade Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim." (Mayt. 63 6/10)* tümcesinde *kutgar-* fiiline eklenen [-daçı] morfemi ile [-

guçı] morfemi arasında işlevsel olarak herhangi bir fark yoktur. Çünkü her iki morfem eklendiği fiile intraterminal görünüş değeri kazandırmıştır.

{-gUçI} ve {-DAçI} morfemi *(12) Kim kayu ayıg kılınçlıg tınlıglar* ***emgetgüçiler ölürgüçiler söküş atış kılguçı*** *sünüşüp* ***tınlıgların ölürgüçiler*** *ögüg kanıg* ***ölürdeçi bulgadaçılar*** *asaglag tusulug tınlıglarka bakşılarka ölürdeçiler toyın şmnançlarka könülin yirintürdeçiler yirinçlig karınçlıg kıltaçılar burkanlarka yazmış yanılmış tınlıglar alku sançip tamuda togarlar. "Kötü amelli yaratıklar güçsüz, kuvvetsiz yaratıklar,* ***acı verenler, öldürenler, küfredenler, vuruşup yaratıkları öldürenler*** *anayı babayı öldürenler, birbirine katanlar faydalı yaratıkları, üstatları öldürenler rahip ve rahibelere içten hakaret edenler (onlara) hakaret eden ve hor görenler Burkanlara karşı günah işlemiş yaratıklar hep Sanjiva cehenneminde doğarlar." (Mayt. 150 39/52)* tümcesinde yine aynı anlama gelecek şekilde *ölür-* fiiline eklenmiştir. Aynı tümcede içerisinde *emget-, söküş atış kıl-* fiillerine eklenen {-gUçI} morfeminin semantik değeri ile *ögüg kanıg bulga-, yirintür-, yirinçlig karınçlıg kıl-* fiillerine eklenen {-DAçI} morfeminin semantik değeri arasında da herhangi bir fark yoktur. Çünkü her iki morfem eklendiği fiillere intraterminal görünüş değeri kazandırmıştır.

Taranan metinlerde {-gUçI} partisip morfemine belli bir zaman anlamı yüklemenin pek mümkün olmadığı görülmektedir. Burada [+içe yerleşik] ve [+bağımlı] özelliğe sahip öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda (core subordination) zamansal göndergenin ancak leksik birimlerle yani belirteçlerle sağlandığı iddiasını (Taylan, 1988) hatırlamak gerekir. Nitekim (8).tümce söz konusu iddiayı doğrular mahiyettedir. Zira herhangi bir zaman belirteci olmayan (12).tümcede *ölürgüçi* partisipi intraterminal görünüş değeri ile yorumlanırken *(8) Ol künki biziŋ aşda* ***ölürgüçi*** *ud koyn toŋuz başlap tınlıglar* " O gün yemekte kestiğimiz canlılar, özellikle büyükbaş hayvanlar, koyunlar ve domuz eti" (AY Süü 84 103/104) tümcesinde geçen *ölürgüçi* partisipi *ol künki* zaman belirteci sebebiyle zaman çizgisinde konuşma anından önceki bir noktaya konumlandırılır.

Herhangi bir zaman belirtecinin olmadığı ancak bitimli fiillerin aorist ile çekimlendiği tümcelerde *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipe intraterminal görünüş değeri yüklenebilmektedir. Söz konusu tümcelerde referans noktası ile konuşma anı örtüşmekte ve partisipin içerdiği eyleme bu noktadan bakma imkânı sunulmaktadır.

(7).tümcede[206] geçen *kör-* fiili iradi olarak gerçekleşen bir eylem değildir. Bu sebeple [+SS] kılınış değerine sahip olduğu düşünülebilir. Ancak *körgüçi* partisipin nitelediği *at yaŋata ulatı t(ı)nlıglar kuvragı* sözcük gruplarının başında bulunan *bo* sıfatı *kör-* eyleminin süreç olarak işlenmeye devam ettiğini düşündürmektedir. (11).tümcede[207] geçen *uk-* ve *bil-* fiilleri biliş ifade etmektedir. Bu fiiller aynı zamanda [-SV] kılınış değerine sahiptir. Dolayısıyla *Fiil+{-gUçI}* formunda kullanılan *bilgüçi* ve *ukguçı* partisiplerinin intraterminal görünüş değerine sahip olduğu düşünülebilir.

Fiil+{-gUçI} formlu partisipinin nitelediği sözcük ya da sözcük grubunun başında *bo* sıfatının olması (9).tümceyi[208], (7).tümce ile benzer kılmaktadır. Ancak, (9).tümcede geçen *yarlıkaguçı* partisipinin içerdiği eylemin görünüş değeri (7).tümcede geçen *körgüçi* partisipi ile eş değildir. Çünkü *yarlıkaguçı* partisipinin içerdiği eylem konuşma zamanından daha önceki bir noktaya konumlandırılmalıdır. Başka bir ifade ile söz konusu partisip, intraterminal görünüş değerine sahip değildir.

Sonuç olarak bulunduğu tümcenin temel üyesi olarak işlev gören *Fiil+{-gUçI} (Başad)* formlu partisiplerde diğer partisipli yapılarda olduğu gibi mutlak bir zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir. Ancak tümcede kullanılan zaman belirteci, partisiplerin işaret ettiği zaman konusunda net bir bilgiye ulaşılmasına neden olmaktadır. Tanıklık edilen örneklerde *Fiil+{-gUçI}* partisipinin genel anlamda intraterminal görünüş değerine sahip olduğu görülmektedir. Bu sebeple söz konusu morfemin bitmemişlik bildiren partisipler (imperfect participle) başlığı altında değerlendirilmesi gerekmektedir.

3.2.8. Aorist

Türk runik harfli metinlerden itibaren Türk dilinin her safhasında kullanılan bir morfemdir. -Ar, -Ir, -(y)Ur, -r şeklindeki alomorfları mevcuttur. Söz konusu

[206] ***Biz körgüçi*** *bo at yaŋata ulatı t(ı)nlıglar kuvragı erser olar barça çın kirtü bar erürler* "***Bizim gördüğümüz*** bu at, fil ile canlılar topluluğu ise onların hepsi gerçekte vardır." (AYS V. Kitap 230 0971/ 0973).

[207] *Kim erki tözünüm bu yir suvda tüpüg* ***ukguçı*** *kayu erki töpüdin tüşmekin* ***bilgüçiler.*** "Kimdir acaba asilim bu dünyada aslı esası ***anlayan?*** Hangileridir acaba tepeden düşmeyi ***bilenler?"*** (Mayt. 60 8/10).

[208] *Tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan* ***y(a)rlıkaguçı*** *bo bodi tegme yorık erser ertiŋü alp yorıguluk çın kirtü teriŋte teriŋ erser inçip alku i yalaŋuklar yene anıŋ yörügin ukmazlar. "*Tanrıların mükemmel bilge tanrısı Buddha'nın ***buyurduğu*** bu bodhi denilen değişim ise uygulanması çok zor gerçek (ve)pek derin olduğu için bütün alelade canlılar yine onun yorumunu anlamazlar." (AYS V. Kitap 220 0830/0835).

alomorflar, Türk dilinin en eski kaynaklarından itibaren eklendiği fiilin yapısı ve o fiilin son sesi esas alınarak değişkenlik göstermiştir.

Buna göre fiilin ünlü ile bittiği durumlarda {-yUr}~{-Ur}; faktitif morfemi ile bitiyorsa {-Ir}~{-Ur}; /k/ ya da /r/ ünsüzlerinden biri ile bittiği durumlarda {-Ar}; birden fazla heceli fiillerden –(X)ş-, -(n)-, -(z)-, -(X)l-, +Ad-, -Ar-, -dUr-, -gUr- morfemleri ile bittiği durumlarda -U ya da -Ur şeklini aldığı ifade edilir (Ercilasun, 1983: 117; Gabain, 1988: 80).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *sev-, kül-, uç- ve ak-* şeklindeki tek heceli fiillere {-Ar} alomorfunun eklendiği; söz konusu fiillerin dışında ünsüzle biten diğer fiillerde {-Ur} alomorfunun; ünlü ile biten fiillerde {-yUr} alomorfunun eklendiği görülmektedir. Bu durum Eski Uygur Türkçesinde –(y)Ur/-r alomorfunun zaman içerisinde diğer alomorfların yerini aldığının (Ağca, 2006: 243) bir kanıtıdır.

Aorist morfeminin yapısı ile ilgili kimi dil bilimciler tarafından birtakım farazi görüşler ortaya atılsa da konu ile ilgili net bir sonuca ulaşılamamıştır. Eraslan, konu ile ilgili yapılan izahları sırayla ifade ettikten sonra bu izahları kesin delillere dayanmaması sebebiyle reddeder. Eraslan'ın nakline göre aorist, Bang tarafından *-r direktif eki -A/-U gerundium eki* olarak; Kotwicz tarafından *-A devamlılık eki+ -r Çuvaşçada geçmiş zaman eki* olarak tanımlanır. Ramstedt /t/~/r/ değişmesinin Çuvaşçada mümkün olamayacağını, -r'nin er-, bar-, tur-, yor- gibi yardımcı fiiller içinde saklanmış olabileceğini ifade ettiği gibi; -Ar alomorfunun ortaya çıkışını yanlış hece bölünmesiyle açıklar (Eraslan, 1980: 41/42). Johanson söz konusu morfemin ünlülü gerundium ile eski bir kopula olan *er-* fiilinin birleşmesinden meydana gelebileceği varsayımında bulunur (1998: 116). Sonuç olarak bütün bu izahlar varsayımdan öteye geçememiştir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde aoristin olumsuz işaretleyicisi olarak {-mAz} morfeminin kullanıldığı görülmektedir. Olumlu formlarda olduğu gibi *Fiil+{-mAz}* formu da kendinden sonraki sözcüğü niteleme işlevinde kullanılmıştır.

Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilen morfemin içinde bulunduğu tümce yapısının Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kimi tümcelerle benzerlik gösterirken kimi tümcelerde de birtakım değişim ve gelişimlere uğradığı görülmektedir. Sentaktik ve semantik inceleme başlıkları altında bu farklılıklara değinilecektir.

3.2.8.1. Sentaktik İnceleme

3.2.8.1.1. *Fiil+Aorist (Başad):* Özne Partisipi (Subject Participle)

Türk runik harfli metinlere bakıldığında, değişme ve dönüşüm sonrası yüzey yapıda partisipe dönüşen *Fiil+Aorist* formunun nitelediği başadın derin yapıda özne işlevinde ve bir tümcede de nesne işlevinde kullanıldığı görülecektir. Nitekim ***Körür*** *közüm körmez teg* ***bilir*** *biligim bilmez teg boltı. "****Gören*** *gözlerim görmez gibi,* ***eren*** *aklım (da) ermez gibi oldu." (KT K 10)* tümcesinde *körür* partisipinin nitelediği başad (közüm); ***Bilig bilmez*** *kişi ol savıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüŋ. "****Bilgi bilmez*** *(cahil) insanlar, bu sözleri ciddiye alıp yaklaştığınızda çoğunuz öldünüz." (KT G 7)* tümcesinde *bilig bilmez* partisip grubunun nitelediği başad (kişi) derin yapıda özne işlevinde kullanılmaktadır. Ancak Türk runik harfli yazıtlardan biri olan Küli Çor'da geçen ***Bilmez*** *biligin biltökümün ödökümün bonça bitig bitidim. (KÇ G 28) "Ne kadar az bilsem de (****bilmediğim*** *bilgi ile/ cehaletle) bildiğim düşündüğüm kadarıyla bu yazıyı yazdım."* tümcesinde yer alan başadın (bilig+in) derin yapıda nesne işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+Aorist* formlu partisipin nitelediği başadın derin yapıdaki işlevinin çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Türk runik harfli metinlerde olduğu gibi taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de söz konusu partisipin nitelediği başadın derin yapıda özne ve nesne işlevinde kullanıldığı tümceler mevcuttur. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, diğer Türk runik harfli metinlerden farklı olarak, söz konusu başadın yer ve zaman bildiren ifadeleri karşılamak üzere kullanıldığı da görülmektedir.

Nitekim (1).tümcede *küler* partisipinin nitelediği *yüz* sözcüğü ile *kutgurur* partisipinin nitelediği *kaş* sözcüğü; (2).tümcede *uçar* partisipinin nitelediği *yultuz* sözcüğü; (3).tümcede *örtenür* partisipinin nitelediği *kara bulıt* sözcük grubu; (4).tümcede *bo nom erdinig ayayur agırlayur* partisip grubunun nitelediği *tınlıglar+ıg* sözcüğü; (5).tümcede *uçar* partisipinin nitelediği *yultuzlar* sözcüğü derin yapıda özne işlevinde kullanılmaktadır:

(1) *Anı işidip badarı braman* ***küler*** *yüzin* ***kutgurur*** *kaşın teŋridem uruŋu tapa körü muŋadu adınu ine tip tidi.* "Bunu işitince Badhari brahman ***güler*** yüzle ***saadetler bahşeden*** kaşları ile ilahi kumandana doğru baktı ve hayret ve şakınlıkla şöyle dedi." (Mayt. 60 3/7).

(2) *Alku* ***uçar*** *yultuz osuglug kentü kentü ordularınta teŋriler teŋri katunları nırvan bulmak küsüşin ...yirtinçüke koddı inerler.* "Hepsi ***uçan*** yıldızlar gibi herbiri kendi saraylarından tanrılar, tanrı hanımları Nirvana'yı bulma arzusuyla…dünyaya inerler." (Mayt. 84/85 7/13).

(3) *Ol* ***örtenür*** *kara bulıt* "Bu ***tutuşan*** kara bulut" (Mayt. 183 7).

(4) İnçip ***bo nom erdinig ayayur agırlayur*** tınl(ı)glarıg biz yme olarnı ayayu agırlayu tuta teginelim. "Böylece ***bu dharma hazinesine hürmet gösteren*** canlılara biz de onlara hürmet gösterelim." (AYS V. Kitap 252 1280/1283).

(5) **Uçar** yultuzlar tüşgey. "***Uçan*** yıldızlar düşecek." (AYS VI. Kitap 116 0696).

Derin yapıda nesne işlevinde kullanılan sözcük ya da sözcük gruplarının taşınma ve dönüşüm sonrasında *Fiil+Aorist* formlu partisipin nitelediği başad konumuna yerleştiği görülebilmektedir. Zira (6).tümcede *sever* partisipinin nitelediği *et'özüm+in* sözcüğünün; (7).tümcede *sever* partipinin nitelediği *at adgır yügrük yaŋada* sözcüklerinin derin yapıda nesne işlevinde kullanıldığı görülmektedir:

(6) ***Bo meniŋ sever*** *amrak et'özümin titer m(e)n.* "***Bu benim sevdiğim*** vücudumu terk ederim."(ABH 89 257/258).

(7) ***Sever*** *amrak at adgır yügrük yaŋada ulatı ançulayu ok yme kamagun saçılurlar kalısız orun orun sayu öŋi öŋi.* "***Çok sevdiği*** atları, çevik, güçlü filleri ve başka benzerleri de hep birden dağılırlar eksiksiz her biri bir başka yere." (AY VIII. Kitap 362/363 1401/1406).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen kimi tümcelerde (8,9,10 ve 11.tümceler) *Fiil+Aorist* formlu partisipin nitelediği başadın yer (oronka) ve zaman (öd+te) ifade eden kavramları karşıladığı görülmektedir. Bu türden bir örneğe Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilmemektedir:

(8) *Ötrü t(e)rkin yanturu yanıp yıglaşu* ***bayakı ol bars yatur*** *oronka bartılar.* "Sonra hemen tekrar geri dönüp ağlayarak ***az önceki o kaplan(ın) yattığı*** yere vardılar." (ABH 94 331/333).

(9) *Birgerü kelip tapıntılar nomçı* ***olurur*** *oronka.* "(Topluluk yine) ācārya'nın ***oturduğu*** yere birlikte gidip (ona) hürmet göstermiş." (AYS IX. Tegzinç 56 0128/0130).

(10) *Tülte ulug* ***oot yalınayur körür*** *ödte yil tamır avatudi içinde kirmek üze belgüsi ol ödte sakınçsız bolur.* "Rüyada ***büyük bir ateşin yandığını gördüğü zaman***, ardından Avadhuti damarına rüzgâr girmesi bu düşüncesiz olduğuna dair bir simgedir. "(Tot. 132 674/676).

(11) ***Tül tüşeyür*** *ödte yiil tamır avad(u)ti içinde kirmek üze sakınçsız köŋül tuyar*. "***Düş görülen*** vakitte Avadhuti damarına rüzgâr girmektedir ve bundan dolayı düşüncesizlik oluşmaktadır." (Tot. 134 691/693).

Fiil+Aorist formlu partisipin nitelediği başad, derin yapıda özne ve nesne işlevinde kullanılıyorken yüzey yapıya geçtiğinde içinde bulunduğu partisipli yapı ile birlikte özne, nesne, dolaylı nesne, tümleç gibi işlevlerde kullanılabilmektedir. *(5)* ***Uçar*** *yultuzlar tüşgey. "****Uçan*** *yıldızlar düşecek." (AYS VI. Kitap 116 0696)* tümcesinde olduğu gibi; derin yapıda özne işlevinde kullanılan *yultuzlar* sözcüğü içinde bulunduğu partisipli yapı ile birlikte özne işlevinde kullanılabilmektedir ya da *(4) İnçip* ***bo nom erdinig ayayur agırlayur*** *tınl(ı)glarıg biz yme olarnı ayayu agırlayu tuta teginelim. "Böylece* ***bu dharma hazinesine hürmet gösteren*** *canlılara biz de onlara hürmet gösterelim." (AYS V. Kitap 252 1280/1283)* tümcesinde olduğu gibi derin yapıda özne işlevinde kullanılan sözcük (tınlıglar+ıg), yüzey yapıya geçtiğinde içinde bulunduğu partisipli yapı ile birlikte nesne işlevinde kullanılabilmektedir. *(6)* ***Bo meniŋ sever*** *amrak et'özümin titer m(e)n.* "***Bu benim sevdiğim*** vücudumu terk ederim*."(ABH 89 257/258)* tümcesi de derin yapıda nesne işlevinde kullanılan başadın (etözümin) yüzey yapıya geçtiğinde içinde bulunduğu partisipli yapı ile birlikte yine nesne işlevinde kullanılabileceğine örnek teşkil etmektedir.

Taranan metinlerde *Fiil+Aorist* formlu partisipin başadsız kullanıldığı, böylelikle isimleştirici morfemlerle (nominalizers) genişletildiği örneklere tanıklık edilmiştir. Bu bağlamda *Fiil+Aorist+(teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi)* formunun, taşınma ve dönüşüm işleminin gerçekleşmediği tümcelerde bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla 12. tümcede *kamış butıkı üze asgın turup tururın* yüklemcil ögesi aslında taşınma ve dönüşüm sonrası *Fiil+Aorist* formlu partisipe dönüşecek ögenin bizzat kendisidir. Böyle bir dönüşüm gerçekleşmiş olsaydı söz konusu tümce *Kaçan anda tegdükte ötrü inileri mahasatve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze* ***asgın turup turur*** *mahasatve teginnıŋ tonın…körtiler."*şeklinde kurulacaktı. Taşınmanın ve dönüşümün gerçekleşmediği böylesi tümcelerde aoristin yer aldığı yüklemcil ögenin *teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* ile genişletildiği ve

bu yüklemcil ögeye bağlı diğer ögelerin de içinde bulunduğu yan tümceciğin nesne işlevinde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Zira (12).tümcede *körtiler* bitimli fiiline bağlı nesnelerden biri de "*inileri mahasatve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze asgın turup tururın"* şeklindeki yan tümceciktir.

(12) *Kaçan anda tegdükte ötrü inileri mahasatve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze* ***asgın turup tururın*** *sını süŋöki saçı birle arkuru turkuru yatmışın akmış kanı tuprakta titig yogrulup yirke yukup turışın körtiler.* "Oraya vardıktan sonra küçük kardeşleri Mahasattva prensin elbisesinin kamış budağına ***asılı olduğunu***, kemiklerinin saçlarıyla (karışıp) darma dağınık durduğunu akan kanının toprakla çamur (gibi) yoğrulup yere yapıştığını/sindiğini gördüler." (ABH 94/95 333/339).

Yan tümceciğe ait yüklemcil ögenin *Fiil+Aorist+(teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi)* formundan ibaret olduğu; bu yüklemcil ögeye bağlı diğer ögelerin de içinde bulunduğu yan tümceciğin nesne işlevinde kullanıldığı tümcelere verilebilecek diğer örnekler şunlardır:

(13) *Tülümte men belgülüg körtüm erdi bo belgüg iki emigim birgerü tüpüre* ***bıçılur*** *tüşedim.* "Rüyamda ben bu işareti açıkça görmüş idim: İki mememin beraber dibinden ***kesildiğini*** gördüm." (ABH 106 506/508).

(14) *Kara saçı yme ançulayu ok arkuru turkuru saçılıp, anda monda* ***yaturın*** *yme ök körtiler ançulayu, akmış kanı yol bolup yadılmışın öŋi öŋi kamış tüpleri içinde.* "Kara saçının öylece enine boyuna saçılarak orada burada ***durduğunu*** (gördüler); ve de akan kanının yol olup kamışlık içinde her yere yayıldığını gördüler. (AYS X. Kitap 125 610/612).

(15) *Körü teginmiş aç barşıg, yaŋı enüklep* ***yaturın*** *k(e)ntü açıŋa umadın, enüklerin yegeli ugramışın.* "(Mahāsattva Bodhisattva) *aç kaplanın henüz yavrulayıp* ***yattığını,*** *kendi açlığına dayanamayıp yavrularını yemek üzere olduğunu* görmüş." (AYS X. Kitap 138/139 770/773).

(16) Belgül(e)r bir tuşta yok bolsar ***ölürin*** bilgülük ol. "İşaretler bir anda yok olsa ***öldüğünü*** bilecektir." (Tot. 39 236).

Sonuç olarak *Fiil+Aorist (Başad)* formu her ne kadar özne partisipi olarak nitelendirilse de söz konusu partisipin nitelediği başad, derin yapıda nesne ya da dolaylı nesne görevinde kullanılabilmektedir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde söz konusu partisipin nitelediği başad, zaman ya da yer bildiren sözcükleri de

içerebilmektedir. Taşınma ve dönüşümün gerçekleşmediği kimi tümcelerde isimleştirici morfemlerle kullanılan *Fiil+Aorist* yüklemcil ögesi bulunduğu tümcede nesne işlevinde kullanılmaktadır.

3.2.8.1.2. *Fiil+Aorist (Başad)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+Aorist (Başad)* formunun yer aldığı tümceler öz katmanda birleşen bağımlı yapılar (core subordination) arasında değerlendirilmiştir. Zira asimetrik bağlantının gerçekleştiği bu tür yapılarda *Fiil+Aorist (Başad)* formunun yer aldığı öz katman, bulunduğu tümcenin içinde özne, nesne ya da dolaylı nesne gibi temel üye görevinde bulunmaktadır.

Öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda öz katmanın akuzatif ve iyelik morfemleri ile kullanılıyor olması kimi dil bilimciler tarafından (Watters, 1993: 554-555) o öz katmanın temel tümceciğe bağımlı bir yapı sergilediğinin tek ölçütü olarak kabul edilir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Türkçede öz katmanda birleşen bağımlı yapılar iki şekilde oluşmaktadır. Buna örnek teşkil edecek yapılar, aorist morfemi ile kurulan tümcelerde de bulunmaktadır. Birincisi taşınma ve dönüşümün gerçekleşmediği tümcelerde yüklemcil öge, *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* formundan oluşur ve bu form kendisine bağlı olan diğer yan tümcecik üyeleri ile birlikte bitimli fiile bağımlı bir yapı sergiler. İkincisi de derin yapıda yüklem işlevinde kullanılan sözcük, yüzey yapıda partisip işlevinde kullanılarak kendisinden sonra gelen sözcük ya da sözcük grubunu niteler. Nitelenen başad, bulunduğu yan tümceciğin tümce içerisindeki işlevine göre kimi morfemlerle işaretlenir. Bu bağlamda partisipli yapı özne işlevinde ise o yapıda bulunan başad bitimli fiil tarafından çoğunlukla Ø ile işaretlenirken; partisipli yapı nesne işlevinde ise başad akuzatif morfemi ile; dolaylı nesne işlevinde ise datif morfemi ile işaretlenir. Bu sebeple ikinci grubun içerisinde kabul edilen *Fiil+Aorist Başad* formlu partisipli yapıların içinde bulunduğu tümceler de öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde kabul edilmelidir.

(5).tümcede yer alan yan tümcecik (uçar yultuzlar) özne işlevinde kullanıldığı için başad (yultuzlar) akuzatif morfemi ile işaretlenmemiştir. Bu durum söz konusu yan tümceciğin bağımlı bir yapı olarak değerlendirilmesine engel teşkil etmez. Zira Birleşme ve Tür kuramının belirlediği öz katmanda birleşen bağımlı yapının bir diğer ismi kız evlat bağımlı yapıdır (daughter subordination). Çünkü bu tür tümcelerde asıl

önemli olan fiilimsilerden oluşan yan tümceciğin bir bütün olarak temel tümceciğin temel üyesi olarak işlev görmesidir. Bu bağlamda (5).tümcede *Fiil+Aorist Başad* formundan ibaret partisipli yapının (uçar yultuzlar), *tüşgey* bitimli fiilinin öznesi/temel üyesi olarak işlev görmesi söz konusu tümcenin öz katmanda birleşen bağımlı yapı olarak değerlendirilmesi için yeterli bir ölçüttür.

Fiil+Aorist Başad formlu partisipin yer aldığı yan tümceciğin temel üye/nesne işlevinde kullanıldığı (4).tümcede başad (tınlıglar+ıg), *{+(X)g}* akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. Söz konusu tümcede asimetrik bir şekilde temel tümceciğe bağlanan yan tümcecik (bo nom erdinig ayayur agırlayur tınl(ı)glarıg), aynı zamanda temel üye/nesne olarak işlev görmekte; bu sebeple de öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmektedir. *Fiil+Aorist Başad* formlu partisipin yer aldığı yan tümceciğin temel üye/nesne işlevinde kullanıldığı (6).tümce de yine öz katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil etmektedir.

(8).tümce, farklı türlerin iç içe geçtiği karmaşık yapılı bir tümcedir. Söz konusu tümcede birinci yan tümceciğe ait yüklemcil öge (yanıp), bitimli fiile {–(X)p} morfemi ile bağlanmış bu sebeple öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapının (core cosubordination) oluşmasına neden olmuştur. Bunun yanında aynı tümce içerisinde bir diğer yan tümcecik, *Fiil+Aorist Başad* formlu partisip (bayakı ol bars yatur oronka) ile oluşturulmuştur. Söz konusu partisipli yapı bitimli fiilin (bardılar) dolaylı nesnesi/temel üyesi olarak işlev gördüğünden kendi içerisinde öz katmanda birleşen bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur. Sonuç olarak (8).tümce, öz katmanda birleşen bağımlı yapıdan müteşekkil bir yan tümceciğin de içinde bulunduğu öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak değerlendirilmelidir. (9).tümcede geçen *Fiil+Aorist Başad+datif morfemi* formundan ibaret partisipli yapı (nomçı olurur oronka), *kelip* yüklemcil ögesinin dolaylı nesnesi/temel üyesi durumundadır. Dolayısıyla partisipli yan tümcecik, bitimli fiile değil {–(X)p} ile genişletilen yüklemcil ögeye bağımlıdır. Bu sebeple söz konusu tümce, (8).tümcede olduğu gibi farklı türlerin iç içe geçtiği karmaşık yapılı bir tümce olarak değerlendirilmelidir. Sonuç olarak (9).tümce diğer tümcede olduğu gibi, öz katmanda birleşen bağımlı yapıdan müteşekkil bir yan tümceciğin de içinde bulunduğu öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak nitelendirilebilir.

Fiil+Aorist formlu partisipin nitelediği başadın, zaman içerikli sözcüklerden oluştuğu durumlarda birleşme ve türün değişikliğe uğradığı düşünülmektedir. Çünkü

söz konusu formun zaman içerikli sözcükleri nitelemesi durumunda partisipli yan tümcecik, temel üye işlevinde kullanılmamaktadır. Başka bir ifade ile zaman belirteci olarak işlev değiştiren form, öz katman üyeliğinden çıkıp tümcenin dış katmanına yerleştiğinden oluşan yeni yapıda birleşmenin dış katmanda gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda (10).ve (11).tümceler her ne kadar *Fiil+Aorist Başad* formlu partisiplere sahip olsa da öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilememektedir.

Fiil+Aorist Başad formundan sonra kullanılan *osuglug* ve *teg* edatları tümcenin yapısında birtakım değişiklikler yapmıştır. Zira söz konusu edatların eklendiği sözcük ya da sözcük grupları bulundukları tümcede özne ya da nesne işlevinde değil zarf işlevinde kullanılmıştır. Zarfların tümcede temel üye işlevinde değil de bir dış katman üyesi olarak işlev gördüğü düşünüldüğünde *Fiil+Aorist Başad* formunun *teg, osuglug* gibi edatlarla kullanıldığı tümcelerde birleşmenin öz katmanda gerçekleşmediği sonucuna kolaylıkla ulaşılacaktır. Bu bağlamda *(2) Alku* ***uçar*** *yultuz osuglug kentü kentü ordularınta teŋriler teŋri katunları nırvan bulmak küsüşin …yirtinçüke koddı inerler. "Hepsi* ***uçan*** *yıldızlar gibi herbiri kendi saraylarından tanrılar, tanrı hanımları Nirvana'yı bulma arzusuyla…dünyaya inerler." (Mayt. 84/85 7/13)* tümcesinde *Fiil+Aorist Başad* formundan sonra kullanılan *osuglug* edatı ile *(17) Kaltı yagı alkınmış yula teg taŋ başıntakı* ***uyakur*** *yultuzlar teg basa basa teŋri yirintin tayarlar. "Tıpkı yağı azalmış bir lamba gibi (veya) sabaha karşı* ***batan*** *yıldızlar gibi bir müddet sonra tanrılar diyarından düşerler." (Mayt. 174 32/36)* tümcesinde aynı formdan sonra kullanılan *teg* edatı birleşmenin öz katmanda değil; dış katmanda gerçekleştiğinin birer kanıtıdır.

3.2.8.1.3. *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Yüklemcil ögesi *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* formundan ibaret yan tümceciklerin nesne/temel üye işlevinde kullanıldığı (13)-(16).tümceler de öz katmanda birleşen bağımlı yapılara örnek teşkil etmektedir. Nitekim (13).tümcede *iki emigim birgerü tüpüre bıçılur* şeklindeki yan tümcecik *tüşedim* bitimli fiilinin; (14).tümcede *anda monda yaturın* şeklindeki yan tümcecik *körtiler* bitimli fiilinin; (15).tümcede *aç barşıg, yaŋı enüklep yaturın* şeklindeki yan tümcecik *körü teginmiş*

bitimli fiilinin; (16).tümcede de *ölürin* şeklindeki yan tümcecik *ölgülük ol* bitimli fiilinin nesnesi/temel üyesi olarak işlev görmektedir.

Sonuç olarak *Fiil+Aorist Başad* formunun oluşturduğu yan tümcecik ile *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* formunun oluşturduğu yan tümcecik bulundukları tümcenin temel üyesi olarak işlev gördüğü sürece söz konusu tümce, öz katmanda birleşen bağımlı yapı olarak nitelendirilmelidir.

3.2.8.2. Aorist Partisip Morfemi ile Kurulan Birleşik Tümcelerde Bilgi Yapısı

Eski Uygur Türkçesinde aorist partisip morfemi ile kurulan *Fiil+Aorist (Başad)* formu ile *Fiil+Aorist+iyelik morfemi+akuzatif morfemi* formunun bilgi yapısı şu şekildedir:

3.2.8.2.1. *Fiil+Aorist (Başad)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Bilindiği üzere Türkçe, partisipli yapının herhangi bir ögesinin bu yapıdan ayrılarak temel tümceciğin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşmesine izin veren bir dil değildir. Bu kuralın izleri *Fiil+Aorist Başad* formunun yer aldığı partisipli yapılarda da görülmektedir. Ayrıca söz konusu tümcelerde *Fiil+Aorist* şeklindeki partisipin yönettiği herhangi bir öge de kendi içinde ikincil konuma yerleşmemiştir. Zira genel olarak sola dallanan bir söz dizimi (left-branching syntax) özelliği taşıyan Türkçe, partisipli yapıların kurulumunda sadece başadın partisipten sonra konumlanmasına izin vermektedir. Bu bağlamda *(4) İnçip* ***bo nom erdinig ayayur agırlayur*** *tınl(ı)glarıg biz yme olarnı ayayu agırlayu tuta teginelim. "Böylece* ***bu dharma hazinesine hürmet gösteren*** *canlılara biz de onlara hürmet gösterelim." (AYS V. Kitap 252 1280/1283)* tümcesi örnek alındığında *Fiil+Aorist* formundan ibaret *ayayur agırlayur* partisipinin yönettiği *bo nom erdinig* sözcük grubunun sol tarafa; başadın (tınlıglarıg) partisipin sağ tarafına konumlandığı görülmektedir.

Ayrıca *Fiil+Aorist* partisipli tümcelerin kendi içinde belirli bir bilgi yapısına (information structure) sahip olduğu görülmektedir. Burada iletinin içerdiği bilginin sıralanmasında pragmatik ölçütlerin göz önünde bulundurulduğu unutulmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında (*4)İnçip [bo nom erdinig ayayur agırlayur tınl(ı)glarıg] biz yme olarnı ayayu agırlayu tuta teginelim. "Böylece [bu dharma hazinesine hürmet gösteren canlılara] biz de onlara hürmet gösterelim." (AYS V. Kitap 252 1280/1283)*

tümcesinde *Fiil+Aorist Başad* şeklindeki partisipin de içinde bulunduğu yan tümcecik taşıdığı içerik itibariyle konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir konudan ibaret olduğu için topik konuma yerleştirilmiştir.

(8) Ötrü t(e)rkin yanturu yanıp yıglaşu [bayakı ol bars yatur oronka] bartılar. "Sonra hemen tekrar geri dönüp ağlayarak [az önceki o kaplan(ın) yattığı yere] vardılar." (ABH 94 331/333) ve *(17) Ol biş yüz er kamagun [ol körmez yirçike] ötüntüler.* "*O beş yüz adam hep birlikte [körmeyen (kör) kılavuza] başvurdular." (İKP 33 4/6)* tümcelerinde *Fiil+Aorist Başad* formlu partisipli yapı taşıdığı içerik itibariyle konuşur ya da yazar için öncelik ifade eden, önemli bir konudan ibaret olduğu için fokus konuma yerleştirilmiştir.

İçerik olarak önemini yitirmiş ve bu sebeple ikincil konuma yerleştirilen *Fiil+Aorist Başad* formlu yan tümcecik *(9)Birgerü kelip tapıntılar [nomçı olurur oronka]. "(Topluluk yine) birlikte gidip hürmet göstermiş [ācārya'nın oturduğu yere]." (AYS IX. Tegzinç 56 0128/0130)* tümcesinde bulunmaktadır.

3.2.8.2.2. *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Türkiye Türkçesinde isimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapıların sözcük diziminin (word order) kendi içerisinde birtakım kurallara bağlı olduğu; bu tür yapıları oluşturan herhangi bir ögenin, temel tümceciğin topik konumuna yerleştirilirken fokus konuma yerleştirilemeyeceği; kendi içinde hiçbir ögenin ikincil konuma yerleştirilemezken herhangi bir ögesinin temel tümceciğin ikincil konumuna yerleştirilebileceği hususuna daha önce değinmiştik (Taylan, 1984: 95). Bahsi geçen bu kuralların taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık ettiğimiz *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* formlu tümceler için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak içerik olarak bakıldığında bu türden sözcük dizimi daha çok konuşma dilinin yazı diline yaklaştığı tümcelerde görülmektedir. Bu sebeple daha çok tercüme faaliyetlerinin bir ürünü olan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde standart sözcük dizimi kurallarının dışına genel anlamda çıkılmadığı görülecektir.

Yüklemcil ögesi *Fiil+Aorist+İyelik morfemi+Akuzatif morfemi* formundan oluşan yan tümcecikler, tümcede içerdiği bilginin önem derecesine göre konumlandırılmıştır. *(12) Kaçan anda tegdükte ötrü inileri [mahasatve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze asgın turup tururın sını sünöki saçı birle arkuru turkuru yatmışın*

akmış kanı tuprakta titig yogrulup yirke yukup turmışın] körtiler. "Oraya vardıktan sonra küçük kardeşleri [Mahasattva prensin elbisesinin kamış budağına asılı olduğunu, kemiklerinin saçlarıyla (karışıp) darma dağınık durduğunu akan kanının toprakla çamur (gibi) yoğrulup yere yapıştığını/sindiğini] gördüler." (ABH 94/95 333/339) tümcesinde ve *(16)Belgül(e)r bir tuşta yok bolsar [ölürin] bilgülük ol. "İşaretler bir anda yok olsa [öldüğünü] bilecektir." (Tot. 39 236)* tümcesinde gerundiumlu yan tümcecik topik konuma; *Fiil+Aorist+İyelik morfemi+Akuzatif morfemi* formlu yan tümcecik fokus konuma yerleştirilmiştir.

Fiil+Aorist+İyelik morfemi+Akuzatif morfemi formlu yan tümceciğin ikincil konuma yerleştiği örneğe *(15) Körü teginmiş [aç barşıg, yaŋı enüklep yaturın k(e)ntü açıŋa umadın, enüklerin yegeli ugramışın.]* "*Görmüş (Mahāsattva Bodhisattva) [aç kaplanın henüz yavrulayıp yattığını, kendi açlığına dayanamayıp yavrularını yemek üzere olduğunu.]*" *(AYS X. Kitap 138/139* 770/773) tümcesinde tanıklık edilmektedir.

Yüklemcil ögesi *Fiil+Aorist+İyelik morfemi+Akuzatif morfemi* formundan oluşan yan tümceciklerin kendi içerisinde sahip olduğu sözcük diziminin de pragmatik bağlamda bir açıklaması vardır. Örneğin (12).tümcede *mahasatve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze asgın turup tururın* yan tümceciği içerisinde bütün ögelerin bilgi yapısı *asgın turup tururın* yüklemcil ögesine göre belirlenmektedir. Buna göre söz konusu yan tümcecikte *mahasatve teginnıŋ tonı* sözcük grubunun topik konuma; *kamış butıkı üze* sözcük grubunun da fokus konuma yerleştirildiği görülmektedir.

3.2.8.3. Semantik İnceleme

Aorist, genel anlamda eklendiği fiile geniş zaman anlamı katan bir morfem olarak tanımlanır (Ercilasun, 2014: 219; Bayraktar, 2018: 62).

Eraslan, morfemin geniş zaman işlevine ek olarak birtakım izahlarda bulunur. Araştırmacı aorist ile {-gAn} morfemi arasındaki işlevsel yakınlığa dikkat çeker ancak aoristin diğer morfeme nazaran daha fazla devamlılık ifadesi taşıdığının altını çizer (Eraslan, 1980: 122). Kuznetsov, Eski Türkçede aoristin geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olmak üzere üç çeşit anlamı karşıladığını; Eski Türkçede şimdiki zaman anlamını vermek için aorist dışında bir araç olmadığını bu sebeple söz konusu morfemin her şeyden önce şimdiki zaman morfemi olduğunu bildirir (1997: 206).

T.Tekin söz konusu morfemin Türk dilinin en eski kaynaklarında geniş zaman ve şimdiki zaman anlamı içerdiğini ifade eder (2016: 169). Gabain, aynı kaynakları işaret ederek söz konusu morfemin çoğunlukla şimdiki zaman, bazen de gelecek zaman manası verdiğini iddia eder (1988: 80).

Erdal, *Fiil+Aorist* formunu bitmemişlik bildiren partisipler (imperfect participle) başlığı altında değerlendirir (2004: 282).

Johanson, Eski Türkçede bitimli fiillerde görülen aorist morfeminin işlevinden bahsederken Türkçenin bilinen ilk intraterminal formu şeklinde tanıtır. Araştırmacı söz konusu morfemin Eski Türkçede şimdiki zaman için kullanılan tek morfem olduğunu belirttikten sonra zamanla kiplik değeri kazandığının da altını çizer (1998: 116, 214).

Johanson, modern standart Türkçede partisip işlevinde kullanılan aorist morfeminden bahsederken kiplik değerini ön plana çıkararak öncelik-sonralık, eş zamanlılık anlamından ziyade morfemin daha çok konuşmacının olayla ilgili niyet, öngörü veya eğilimlerini ifade ettiğini dile getirir (1994: 255).

Modern standart Türkiye Türkçesini esas alarak yapılan bir başka değerlendirme de Taylan'a aittir. Burada yapılan değerlendirme bitimli bir fiilin oluşmasına neden olan morfemlerle alakalı olsa da konuya farklı bir açıdan yaklaşması açısından önem arz etmektedir. Zira genelin zaman anlamı kattığını düşündüğü morfemlerle alakalı Taylan'ın görüşü şu şekildedir:

> *-DI, fiile eklenerek zaman anlamı katan tek morfemdir. Diğer bütün işaretleyiciler kanıtlanabilirlik, kiplik, görünüş gibi işlemciler olup zaman anlamı bütün bu temel işlevden türemedir. Aoristin zaman işaretleyicisi olmadığı bunun yerine görünüş ya da kiplik anlamına işaret ettiği açıkça görülmektedir (Taylan, 1988:342)*[209].

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklık edilen *Fiil+Aorist* formlu partisiplere belirli bir zaman anlamı yüklemek mümkün olmadığı gibi kiplik değeri yüklemek de pek mümkün görünmemektedir. Örnek tümcelerde dikkati çeken bir diğer husus aorist morfeminin eklendiği fiilin kılınış özelliğidir. Zira söz konusu formun içerisinde yer alan fiillerin süreç ifade eden [-SV] ya da [+ÖS] kılınış değerlerinden birine sahip olması oldukça önemlidir. [+noktasal] özelliğe sahip

[209] Taylan aoristin temel işlevinin kiplik ya da görünüş değeri katmak olduğunu ifade etmek için şu örnekleri verir: Biz yedide kalkarız. (-Er: alışkanlık; görünüş/ kiplik; niyet); O birazdan kalkar. (-Er: durum/status; tahmin) örneklerini verir.

fillerde bir süreçten bahsetmek mümkün olmadığından aorist morfeminin bu tür özellikleri taşıyan [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklenmediği düşünülebilir. Bu bağlamda [+statik] özelliğe sahip olması yönüyle [-SV] kılınış değerli *sever* partisipinin (6)[210] ve (7).tümcede[211] intraterminal görünüşünü içerdiği görülmektedir. (4).tümcede[212] geçen *aya- agırla-* fiilleri ile (18).tümcede[213] geçen *ak-* fiili, [-noktasal] özellik taşıyan [-SV] kılınış değerine sahip fiillerdir. Bu fiillerin aorist morfemi ile kullanılması zaten var olan sürerlik anlamını pekiştirmektedir.

Bilindiği üzere [+ÖS] kılınış özelliğine sahip fiiller de içkin olarak sürerlik anlamı içermektedir. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+Aorist* formu içerisinde yer alan fiillerin bir kısmının da [+ÖS] kılınış değerine sahip olması tesadüfi değildir. Bu durumda aorist, zaten sürerlik anlamı içeren fiillere (fiillerin içerdiği eyleme) belirlenen referans noktasından bakma imkânı sunmaktadır. Burada referans noktasının belirlenmesinde bitimli fiilin sahip olduğu işletim morfeminin önemi büyüktür. Örneğin (5).tümcede[214] *uçar* partisipinin içerdiği eyleme konuşma noktasından bakma imkânı sunan, bitimli fiilin taşıdığı {-gAy} morfemidir.

Dolayısıyla her ne kadar *Fiil+Aorist* formlu partisiplerin içerdiği eylemin belirli bir zamana işaret etmediği; bunun yerine daha çok görünüş değerine sahip olduğunu düşünsek de bu eylemlerin gerçekleşmesine tanıklık edilen referans noktasının belirlenmesinde o tümcede yer alan bitimli fiilin taşıdığı işletim morfeminin yeri oldukça büyüktür. Nitekim (9).tümcede[215] *olurur* partisipinin içerdiği intraterminal görünüşüne geçmişteki bir noktadan bakılmaktadır. Referans noktasının geçmişteki bir noktaya konumlandırıldığı ve partisipin içerdiği eylemin bu noktadan izlendiği yorumu bitimli fiilin taşıdığı {-DI} işlemcisi ile yapılabilmektedir.

---

[210] ***Bo meniŋ sever*** *amrak et'özümin titer m(e)n.* "***Bu benim sevdiğim*** vücudumu terk ederim."(ABH 89 257/258).

[211] ***Sever*** *amrak at adgır yügrük yaŋada ulatı ançulayu ok yme kamagun saçılurlar kalısız orun orun sayu öŋi öŋi.* "***Çok sevdiği*** atları, çevik, güçlü filleri ve başka benzerleri de hep birden dağılırlar eksiksiz her biri bir başka yere." (AY VIII. Kitap 362/363 1401/1406).

[212] İnçip ***bo nom erdinig ayayur agırlayur*** tınl(ı)glarıg biz yme olarnı ayayu agırlayu tuta teginelim. "Böylece ***bu dharma hazinesine hürmet gösteren*** canlılara biz de onlara hürmet gösterelim." (AYS V. Kitap 252 1280/1283).

[213] *Tülinte körser* ***akar*** *suv yürüŋ öŋlüg edlerig ötrü bilgü ol ol kişig léşip tözlüg erür tip* "Rüyâsında ***akan*** su ile beyaz renkli eşyalar görüyorsa, o zaman o kişiyi balgam kaynaklı [hastalık sahibi] diye bilmek gerekir." (AYS IX. Tegzinç 119 0664/0666).

[214] ***Uçar*** *yultuzlar tüşgey*. "***Uçan*** yıldızlar düşecek." (AYS VI. Kitap 116 0696).

[215] *Birgerü kelip tapıntılar nomçı* ***olurur*** *oronka.* "(Topluluk yine) ācārya'nın ***oturduğu*** yere birlikte gidip (ona) hürmet gösterdi." (AYS IX. Tegzinç 56 0128/0130).

Şu ana kadar tanıklık edilen örnekler ve bu örneklerden çıkarılan sonuçlar Taylan'ın öz katmanda birleşen bağımlı yapılar için yapmış olduğu değerlendirmeleri destekler mahiyettedir. Zira kendisi öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda zaman konusu ile ilgili şu şekilde bir izahta bulunmuştur:

> *"Temel tümceciğin dış katmanında yer alarak bağımlı yapıların oluşmasına neden gerundiumlu yan tümceciklerde zamansal göndergelerden bahsedilebilir. Bunun dışında bütün diğer tümceler (öz katmanda birleşen bağımlı yapılar) temel tümcelerden farklı zamansal gönderge taşıyabilmek için leksik birimlere (örneğin belirteçler) başvurmak zorundadır"(Taylan, 1988:346).*

Taranan metinler içerisinde tanıklık edilen *(8) Ötrü t(e)rkin yanturu yanıp yıglaşu* ***bayakı ol bars yatur*** *oronka bartılar. "Sonra hemen tekrar geri dönüp ağlayarak* ***az önceki o kaplan(ın) yattığı*** *yere vardılar." (ABH 94 331/333)* tümcesi bu durumu daha anlaşılır kılacaktır. Tümcede *Fiil+Aorist* formlu partisip (yatur) aslında [+ÖS] kılınış değerine sahiptir; bu sebeple de süreç ifade etmektedir. Ancak *bar-* eylemi gerçekleştiğinde *yat-* eyleminin devam ettiğini düşünmek doğru değildir. Başka bir ifade ile *yat-* eylemi *bar-* eyleminden önce gerçekleşmiş ve bitmiştir. Tümcenin bu şekilde yorumlanmasının sebebi ise *bayakı* belirtecidir.

Bütün bu açıklamalara ilave olarak şunu da belirtmek gerekir ki *Fiil+Aorist Başad* formlu partisiplerin içerdiği semantik değer ile *Fiil+Aorist+(iyelik morfemi+akuzatif morfemi)* formunun içerdiği semantik değer bazı noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. Kimi tümcelerde bahsi geçen ikinci formun işaret ettiği eylem intraterminal görünüşüne sahipken kimisinde de bitmişlik ifade edebilmektedir. Nitekim (12).tümcede[216] *asgın turup tururın* yüklemcil ögesi; (14).[217]ve (15).tümcelerde[218] *yaturın* yüklemcil ögesi intraterminal görünüşüne sahipken;

---

[216] *Kaçan anda tegdükte ötrü inileri mahasatve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze* ***asgın turup tururın*** *sını sünöki saçı birle arkuru turkuru yatmışın akmış kanı tuprakta titig yogrulup yirke yukup turmışın körtiler.* "Oraya vardıktan sonra küçük kardeşleri Mahasattva prensin elbisesinin kamış budağına ***asılı olduğunu***, kemiklerinin saçlarıyla (karışıp) darma dağınık durduğunu akan kanının toprakla çamur (gibi) yoğrulup yere yapıştığını/sindiğini gördüler." (ABH 94/95 333/339).

[217] *Kara saçı yme ançulayu ok arkuru turkuru saçılıp, anda monda* ***yaturın*** *yme ök körtiler ançulayu, akmış kanı yol bolup yadılmışın öŋi öŋi kamış tüpleri içinde.* "Kara saçının öylece enine boyuna saçılarak orada burada ***durur hâlde*** (gördüler); ve de akan kanının yol olup kamışlık içinde her yere yayıldığını gördüler. (AYS X. Kitap 125 610/612).

[218] *Körü teginmiş* ***aç barşıg, yaŋı enüklep yaturın*** *k(e)ntü açıŋa umadın, enüklerin yegeli ugramışın.* "(Mahāsattva Bodhisattva) ***aç kaplanın henüz yavrulayıp yattığını,*** *kendi açlığına dayanamayıp yavrularını yemek üzere olduğunu* görmüş." (AYS X. Kitap 138/139 770/773).

(13).tümcede[219] *bıçılur* ile (16).tümcede[220] *ölürin* yüklemcil ögesi bitmişlik ifade etmektedir. Bunun sebebi ise her iki fiilin [+SS] kılınış değerine sahip olması ile açıklanabilir.

Sonuç olarak taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde aorist morfeminin çoğunlukla süreç ifade eden [+ÖS] ve [-SV] kılınış değerli fiillere eklendiği; bu sebeple de intraterminal görünüş değerine sahip olduğu görülmektedir. Morfemin [+SS] kılınış özelliğine sahip fiillere eklenmesi durumunda partisip, bitmişlik görünüşü ile yorumlanmıştır. *Fiil+Aorist* partisipinin oluşturduğu öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda bu anlamda belirli bir zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir. Bu tür tümcelerde ancak zaman belirteçlerinin kullanılması halinde zaman anlamı netlik kazanmaktadır.

3.2.9. {-gU}

Türk dilinin tarihî seyri içerisinde kimi morfemlerin kullanım sahasına çıktıkları ilk dönemlerde partisip işlevinde kullanıldığı; süreç içerisinde partisip işlevine ek olarak fiile eklenen zaman morfemleri olarak varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. {-gU}, bu şekilde bir işlev kaymasına uğrayan morfemlerden biri olarak gösterilebilir.

Türk runik harfli yazıtlardan Kül Tigin ve Bilge Kağan'da yer *alan "**Küregüŋin** üçün igidmiş bilge kaganıŋın ermiş barmış edgü iliŋe kentü yaŋıltın. '**Asi yaratılışlı olduğun için** (seni) beslemiş olan bilge hakanının refah ve huzur içerisindeki ülkesine karşı sen kendin hata ettin.' (KT D 23; BK D 19)"* tümcesinde aynı form içerisinde de olsa iki kez tanıklık edilmektedir. Ancak bu dönem metinlerinde {-gU} morfeminin şekil ve zaman işlevinde kullanıldığı herhangi bir örneğe tanıklık edilmemektedir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerine gelindiğinde {-gU} morfeminin partisip işleviyle kullanıldığı çok sayıda örneğe tanıklık edilmiştir. Morfemin olumsuz şekli { -mAgU} olup taranan metinler içerisinde Maytrısimit'te tanıklık edilmiştir. Ayrıca

[219] *Tülümte men belgülüg körtüm erdi bo belgüg iki emigim birgerü tüpüre **bıçılur** tüşedim.* "Rüyamda ben bu işareti açıkça görmüş idim: İki mememin beraber dibinden ***kesildiğini*** gördüm." (ABH 106 506/508).

[220] Belgül(e)r bir tuşta yok bolsar ***ölürin*** bilgülük ol. "İşaretler bir anda yok olsa ***öldüğünü*** bilecektir." (Tot. 39 236).

yine bu dönem içerisinde nadir de olsa *Fiil+{-gU}* formunun *ol* işaret zamiri ile çekimlendiği örneklere rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra söz konusu form, aynı dönem içerisinde *erür* ve *ermez* yardımcı fiilleri ile de kullanılmış ve zorunluluk anlamı içeren fiil şekillerinin oluşmasına neden olmuştur (Erdal, 2004: 526).

Eski Uygur Türkçesinde gerek niteleme işlevinde kullanılan gerekse isimleştirici morfemlerle genişleyerek isim halini alan {-gU} formunun oluşturduğu yapıların semantik ve sentaktik özellikleri aşağıdaki gibidir:

3.2.9.1. Sentaktik İnceleme

3.2.9.1.1. *Fiil+{-gU} (Başad):* Tümleç Partisipi (Non-Subject Participle)

Daha önce de ifade edildiği gibi Erdal, partisipleri bitmişlik ifade edenler (perfect), bitmemişlik bildiren (imperfect) ve tasarı bildirenler (projection) olmak üzere üç ana başlık altında inceler. Söz konusu partisiplerin hem semantik hem de sentaktik olarak belirli noktalarda sahip oldukları ortak özellikler, araştırmacının bu şekilde bir tasnife başvurmasının nedeni olarak gösterilebilir.

Partisiplerin kimi durumlarda belirlenen ölçütlerin dışına çıktığı örneklere de tanıklık edilebilmektedir. Örneğin bitmemişlik bildiren (imperfect) partisipler, çoğunlukla derin yapıda özne işlevindeki isimleri nitelerken; özne dışı ögeleri nitelediği örneklere de rastlanmaktadır. Bitmişlik bildiren partisipler de genellikle özne-dışı ögeleri nitelerken özneyi nitelediği örneklere rastlamak mümkündür.

Erdal, her iki başlık altında değerlendirilen partisipler için geçerli olan bu esnekliğin tasarı bildiren partisipler (projection participles) için söz konusu olmadığını; tasarı bildiren partisiplerin her durumda özne dışı ögeleri nitelediğini, hiçbir zaman özneyi nitelemediğini ya da özneye işaret etmediğini iddia eder (Erdal, 2004: 282).

Burada kastedilen *Fiil+{-gU}* formlu partisipin nitelediği başadın, derin yapıda özne işlevinde kullanılmamasıdır. Başka bir ifade ile bu tür tümcelerde başad, partisipin eklendiği fiilin eyleyicisi (agent) değildir. Zira (1)-(4).tümcelere bakıldığında *Fiil+{-gU}* formlu partisipler tarafından nitelenen her bir başadın, derin yapıda özne dışındaki diğer ögeleri karşıladığı görülmektedir. (1).tümcede nitelenen başad (evler) derin yapıda nesne işlevinde; (2).ve (3)tümcede nitelenen başad (oron)

derin yapıda dolaylı nesne işlevinde; (4).tümcede nitelenen başad derin yapıda tümleç işlevinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu tümceler Erdal'ın tasarı bildiren partisipler için her durumda özne dışı ögeleri nitelediği şeklindeki iddiasını kısmen de olsa karşılar mahiyettedir:

(1) *İglig* ***yatgu*** *evler itip buşı berser.* "Hastaların ***yatacağı*** evler inşa edip sadaka olarak verseler." (Mayt. 109 50).

(2) ***Tünegü*** *oron başınta bir arıg evte yıdlıg yıparlıg kav urzun* "***Geceleyeceği*** yatağın başına temiz evdeki güzel kokulu bir kap koysun." (AYS VI. Kitap 138 0968/0970).

(3) *Birök kim kayu tözünler oglı tözünler kızı bo tört türlüg yaşın iliglerinıŋ atların* ***turgu*** *orunların eşitserler bilserler ötrü ol tözünler oglı tözünler kızı kop türlüg korkınç ayınçlartın ozar kutrulur.* "Hangi asiller oğlu ve asiller kızı bu dört Şimşek Hükümdarının adlarını, ***bulundukları*** yerleri işitse (ve) bilse o asiller oğlu ve asiller kızı her tür korkudan kurtulur." (AY VII. Kitap 118/119 168/174).

(4) *Bilmiş kergek bolarnıŋ* ***törçigü tepregü*** *üdlerin.* "Bunların ***ortaya çıkacağı*** zamanın bilinmesi gerekir." (AYS IX. Tegzinç 110 0588/0590).

Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki; taranan metinlerde partisiplerin sahip olduğu çatı değeri, nitelenen başadı eyleyici olmamasına rağmen derin yapıda özne işlevine taşıyabilmektedir. Nitekim *Fiil+{-gU}* partisipinin pasif manada yorumlandığı tümceler (5. ve 6.) ile faktitif manada yorumlandığı tümcelerde (7. ve 8.) başad, derin yapıda özne işlevinde kullanılmıştır:

(5) *Alku* ***kedgü tonangu*** *böz ara bu böz erdni yig erür* "Bütün ***giyilecek kuşanılacak*** pamuklu kumaşlar arasında bu pamuklu kumaş cevheri en iyisidir." (Mayt. 73 9/10).

(6) *Ol kayda tört eren kişilerke* ***kedgü tonagu*** *itig yaratag yivig tizig ed tavar üzüksüz e(gs)üksüz kergeksiz bolurlar*. "Bu caddede dört erkek ve kadınlar için ***giyilecek, takılacak*** süs gibi şeyler daima lüzumsuz olur." (Mayt. 80 1/4).

(7) *Yiil igligke içürgü ol kayınturmış yaglarıg sarıg igligke içürgü ol sökitgülük edlerig lişip tözlüg igligke* ***kusıtgu*** *emler yaraşur.* "Rüzgâr [kaynaklı] hastalık için erimiş yağları içirmek gerekir. Safra [kaynaklı] hastalık için doğranmış etleri yedirmek

gerekir. Balgam kaynaklı hastalık için ***kusturacak*** ilaçlar yararlıdır." (AYS IX. Tegzinç 113 0617/0621).

(8) ***Teŋri yiriŋe bargu*** yolug aç üç tamu yolın tutgıl "***Tanrılar yerine götürecek*** yolu aç, üç cehennem yolunu kapat." (Mayt. 101 8/9).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-gU} morfemi ile oluşturulan bir diğer form *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+ n akuzatif morfemi* şeklindedir. Bu tür yapılarda taşınma ve dönüşüm gerçekleşmediği için niteleme söz konusu değildir. Dolayısıyla söz konusu form başlı başına bir yüklemcil öge oluşturmuş ve kendisine bağlı diğer yan tümcecik ögeleri ile birlikte temel tümceciğin nesnesi olarak işlev görmüştür. Nitekim (9).tümcede *ukar mu siz* bitimli fiiline bağlı nesnelerden biri de *tözkerinçsiz tüzü köni tuymak burkan kutın bulgusın* şeklindeki yan tümceciktir. (10).tümcede *sekiz türlüg tözün yolta ingüsin inmegüsin* şeklindeki yan tümcecik *uka yarlıkar erdi* bitimli fiilinin; (11).tümcede *ög kaŋta ajun tutgusın* şeklindeki yan tümcecik *körser* yüklemcil ögesinin; (12).tümcede *anıŋ teg tugum ajun tutgusın* şeklindeki yan tümcecik *körser* yüklemcil ögesinin nesnesi olarak işlev görmektedir. Ayrıca yüklemcil ögenin isimleştirici morfemlerle kullanılmasını bir kenara bırakırsak, söz konusu formun içinde bulunduğu yan tümceciğin normal bir tümcede var olan sentaktik özelliklere sahip olduğu görülecektir:

(9) *Ayagka tegimlig maytrı bodisvtnaŋ yirtünçüke inip tözkerinçsiz tüzü köni tuymak* ***burkan kutın bulgusın*** *utgurak ukarmu siz.* "Hürmete layık Maytrı Bodhisattva'nın dünyaya inip ulaşılması mümkün olmayan mütenasip, gerçek duyma ***Burkanlığını bulmasını*** kesin olarak anlar mısınız?" (Mayt. 173 13/17).

(10) *Sekiz türlüg tözün yolta* ***ingüsin inmegüsin*** *utgurak uka yarlıkar erdi.* "Sekiz kısımlı asil yoldan ***inip inmemesini (ayrılıp ayrılmamasını)*** kati olarak haşmetle anlar idi." (Mayt. 45 20/22).

(11) *Ög kaŋta* ***ajun tutgusın*** *körser, üçünç yaruk yaşuk sakınmak üze beklenip, kurug /// sakınmak üze yanar* "Anne babadan ***dünyaya geldiğini*** görse üçüncü aydınlığı düşünmek için kapanıp boş /// düşünmek için döner." (Tot. 34 193/195).

(12) *Anıŋ teg* ***tugum ajun tutgusın*** *körser adın yıŋaklarta kaçıp* nomlug törülüg hanlarta biramanlarta adın ymä yogaçarelarta ulaṭı köni körümlüg ögtä kaŋta ažun tuṭguluk üdtä monçulayu sakıńgu ol "Onun gibi ***dünyaya geleceğini*** görse, başka taraflardan kaçıp dini hükümdarlardan ve din adamlarından başka da yogaçarilerden

ve diğer gerçek görünümlü ebeveynlerden dünyaya geleceği zamanda bu şekilde düşünecektir. ” (Tot. 37/38 217/222).

Sonuç olarak *Fiil+{-gU} Başad* formu içerisinde yer alan fiil, etken çatıda ise nitelenen başad derin yapıda özne dışındaki diğer ögeleri karşılamaktadır. Söz konusu fiilin pasif ya da faktitif çatıda kullanıldığı örneklerde başadın derin yapıda nesne işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak yine de söz konusu tümcelerde özne, eyleyici (agent) durumunda değildir.

3.2.9.1.2. Fiil+{-gU} (Başad)/ Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-gU} Başad* formu ile *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun yer aldığı tümceler öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere öz katmanda birleşen bağımlı yapıların bir diğer adı kız evlat bağımlı yapıdır (daughter subordination). Yapının bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni temel tümceciğe bağımlı olan yan tümceciğin aynı zamanda o tümceciğin temel üyesi olarak işlev görmesidir. Dolayısıyla *Fiil+{-gU} Başad* formu ile *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun yer aldığı yan tümcecikler; bulunduğu tümcelerde temel üye olarak işlev görmesi sebebiyle kız evlat bağımlı yapılar arasında, başka bir ifade ile öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmiştir.

Birleşme ve Tür kuramının öncülerinden Watters, öz katmanın akuzatif ve iyelik morfemleri ile kullanılıyor olmasını bağımlı bir yapı sergilediğinin göstergesi olarak kabul eder (1993: 554-555). Watters’ın söz konusu yapıya taşınma ve dönüşümün gerçekleşmediği, partisipin isimleştirici morfemlerle genişleyip yüklemcil öge olarak kullanıldığı tümceleri örnek olarak verdiği görülmektedir. Bu durumda *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun yer aldığı (9)-(12).tümceler kolaylıkla bu yapının içerisinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda (9).tümcede *tözkerinçsiz tüzü köni tuymak burkan kutın bulgusın* şeklindeki yan tümcecik, *utgurak ukar mu siz* temel tümceciğine; (10).tümcede *sekiz türlüg tözün yolta ingüsin inmegüsin* şeklindeki yan tümcecik, *utgurak uka yarlıkar erdi* temel tümceciğine; (11).tümcede *ög kaŋta ajun tutgusın* şeklindeki yan tümcecik, *körser* yüklemcil ögesine; (12).tümcede *anıŋ teg tugum ajun tutgusın* şeklindeki yan

tümcecik, *körser* yüklemcil ögesine bağımlı bir yapı sergilemektedir. Zira kendi içerisinde bir tümcede olması gereken her türlü sentaktik özellikleri taşıyan yan tümcecik bir bütün olarak temel tümceciğin nesnesi olarak işlev görmekte; böylelikle asimetrik bir birleşmenin oluşumuna neden olmaktadır.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-gU} morfeminin oluşturduğu diğer yapılar da asimetrik birleşme oluşturduğu sürece; başka bir ifade ile temel üye olarak işlev gördüğü sürece öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmelidir. Nitekim yan tümceciğin nesne işlevinde kullanılması durumunda da başad, yüklem ya da yüklemcil öge tarafından genellikle akuzatif morfemi ile işaretlenir. Nitekim (8).tümcede *Fiil+{-gU}* partisipinin içinde bulunduğu yan tümcecik nesne işlevinde kullanıldığı için başad (yol+ug), *aç* bitimli fiil tarafından {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. Söz konusu partisipin nitelediği isim, tamlanan işlevinde ise +I teklik üçüncü şahıs morfeminin +n akuzatif morfemi ile genişletildiği görülmektedir. (3).tümcede nesne/temel üye olarak işlev gören yan tümcecik içerisinde *Fiil+{-gU} Başad* formlu partisip (turgu orunların) yer almaktadır. Söz konusu partisipin nitelediği isim (orunların), aynı zamanda tamlanan işlevinde kullanıldığı için başad (orunlar+ı+n), yüklemcil öge (eşitserler bilserler) tarafından +n akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. (4).tümcede de tamlanan işlevinde kullanılan başad (üdler+i+n) bitimli fiil tarafından +n akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir.

Fiil+{-gU} Başad formunun nesne işlevinde kullanıldığı (1).tümcede başadın (evler), akuzatif morfemi ile işaretlenmemesi söz konusu tümcenin öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmesine engel teşkil etmemektedir. Çünkü Türkçe, nesnenin Ø şeklinde işaretlenmesine izin veren bir dildir.

Watters'ın iddiaları göz önünde bulundurulduğunda yan tümceciğin özne işlevinde kullanıldığı tümcelerin öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmemesi gerekir. Oysaki bu tür tümcelerde de yan tümcecik partisipli formlardan oluşmakta ve bu partisipli yapılar bulundukları tümcenin temel üyesi olarak işlev görmekte; böylelikle asimetrik birleşme gerçekleşmektedir. Aradaki tek fark *Fiil+{-gU} Başad* formunda taşınma ve dönüşümün gerçekleşmesi; *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunda taşınma ve dönüşümün gerçekleşmemesidir. Bu durumda özne işlevinde kullanılan partisipli formların oluşturduğu tümceler de (5,6 ve 7.) öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak *Fiil+{-gU} Başad* formunun oluşturduğu yan tümcecikler, bulundukları tümcenin temel üyesi olarak işlev gördüğünden bu tür tümcelerde asimetrik bir birleşmenin izleri görülmektedir. Temel üye olarak işlev gören yan tümceciğin temel tümceciğe bağımlı olması durumunda başad akuzatif morfemi ile işaretlenebildiği gibi Ø biçimbirim ile de işaretlenebilmektedir.

3.2.9.2. {-gU} Partisip Morfemi ile Kurulan Birleşik Tümcelerde Bilgi Yapısı

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-gU} partisip morfeminin oluşturduğu *Fiil+{-gU} (Başad)* formu ile *Fiil+{-gU}+Teklik 3.Şahıs İyelik Morfemi+n Akuzatif Morfemi* formunun yer aldığı birleşik yapılı tümcelerde bilgi yapısı şu şekildedir:

3.2.9.2.1. *Fiil+{-gU} (Başad*) Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-gU}* partisipi ile kurulan yan tümceciklerin tümünü sözcük dizilimi açısından belli kurallara bağlamanın mümkün olduğu görülmektedir. Aslında bu kuralların Türkiye Türkçesinde kullanılan partisipli yapılar için geçerli olan kurallardan çok da farklı olmadığı söylenebilir. Nitekim Eski Uygur Türkçesinde *Fiil+{-gU}* partisipini içeren tümceciğin hiçbir ögesi partisipli yapıdan bağımsız olarak bitimli fiilin fokus, topik ya da ikincil konumuna yerleşmemiştir.

Bunun yanında sola dallanan bir söz dizimi özelliği taşıdığı (left-branching syntax) bilinen Türkçe, nitelenen başad dışında partisipin yönettiği herhangi bir ögenin ikincil konuma (backgrounding) yerleşmesine izin vermez. Bu bağlamda *Fiil+{-gU}* formu içerisinde başad dışında hiçbir öge ikincil konuma yerleşmemiştir.

İçerisinde nitelenen başadın da bulunduğu *Fiil+{-gU} Başad* formunun sentaktik konumu, elbette ki içerdiği bilginin önemine göre şekillenmektedir. Örneğin *[Tünegü oron başınta] bir arıg evte yıdlıg yıparlıg kav urzun "[Geceleyeceği yatağın başına] temiz evdeki güzel kokulu bir kap koysun." (AYS VI. Kitap 138 0968/0970)* tümcesine bakılarak konuşurun/yazarın alıcıya gönderdiği iletinin bilgi yapısı (information structure) hakkında yorum yapmak mümkündür. Tümcede içinde partisipin bulunduğu yan tümcecik (Tünegü oron başınta) topik konuma yerleştirilirken *yıdlıg yıparlıg kav* şeklindeki sözcük grubu fokus konuma yerleştirilmiştir. Buradan çıkarılacak sonuç içinde partisipin bulunduğu yan

tümceciğin içerik olarak zaten üzerinde konuşulan bir konuya işaret ettiği; *yıdlıg yıparlıg kav* sözcük grubunun da asıl vurgulanmak istenen ve dolayısıyla da iletişimde yeni bir içeriğe işaret eden bilgiden ibaret olduğudur.

Fiil+{-gU} Başad formlu yan tümceciklerin pragmatik konumu ile alakalı genel bir değerlendirmede bulunmak mümkün değildir. Bitmemişlik bildiren partisiplerin çoğunlukla eyleyici anlamındaki özneleri nitelemesi bu partisiplerin topik konuma yerleşmesi için zemin hazırlamaktaydı. Ancak tasarı bildiren partisiplerin eyleyici anlamındaki özneleri nitelemiyor olması, bu tür partisiplerle kurulan yan tümceciklerin tümce içerisinde esnek bir şekilde konumlanmasına zemin hazırlamaktadır. Nitekim bir önceki tümcede topik konuma yerleşen partisipli yan tümcecik, *yiil igligke içürgü ol kayınturmış yaglarıg sarıg igligke içürgü ol sökitgülük edlerig lişip tözlüg igligke [kusıtgu emler] yaraşur. "Rüzgâr [kaynaklı] hastalık için erimiş yağları içirmek gerekir. Safra [kaynaklı] hastalık için doğranmış etleri yedirmek gerekir. Balgam kaynaklı hastalık için [kusturacak ilaçlar] yararlıdır."(AYS IX. Tegzinç 113 0617/0621)* tümcesinde fokus konuma yerleşirken; aynı partisiple kurulan bir diğer yan tümcecik *bilmiş kergek [bolarnıŋ törçigü tepregü üdlerin]. "Bilinmesi gerekir [bunların ortaya çıkacağı zamanın]." (AYS IX. Tegzinç 110 0588/0590)* tümcesinde ikincil konuma yerleşmiştir.

3.2.9.2.2. *Fiil+{-gU}+Teklik 3.Şahıs İyelik Morfemi+n Akuzatif Morfemi* Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

İsimleştirici morfemlerle kurulu partisipli yapılarda; *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun yer aldığı yan tümcecikte her bir ögenin pragmatik konumu o tümcede bulunan yüklemcil ögeye göre belirlenmektedir. Dolayısıyla *Ayagka tegimlig maytrı bodisvtnaŋ yirtünçüke inip tözkerinçsiz tüzü köni tuymak burkan kutın bulgusın utgurak ukarmu siz. "Hürmete layık Maytrı Bodhisattva'nın dünyaya inip ulaşılması mümkün olmayan mütenasip, gerçek duyma Burkanlığını bulmasını kesin olarak anlar mısınız?" (Mayt. 173 13/17)* tümcesinde *bulgusın*, *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formundan ibaret yüklemcil bir ögedir. Bu yüklemcil ögeye ait özne (Ayagka tegimlig maytrı bodisvtnaŋ) yan tümcecik içerisinde topik konuma; nesnesi de (tözkerinçsiz tüzü köni tuymak burkan kutın) fokus konuma yerleştirilmiştir.

Sonuç olarak {-gU} morfemi ile oluşturulan partisipli yapıların gerek kendi içerisinde gerekse bulundukları tümce içerisinde oluşturdukları söz diziminin belirli bir standardı yoktur. Konuşurun/yazarın iletisinde öncelemek istediği içeriğe göre şekillenen söz diziminde *Fiil+{-gU} Başad* formlu partisipli yapının topik, fokus ve ikincil konuma yerleştiği örneklere tanıklık edilmiştir.

3.2.9.3. Semantik İnceleme

{-gU} morfeminin semantik işlevi ile ilgili yapılan izahlarda kiplik ve zaman anlamının iç içe geçtiği görülmektedir.

Eraslan söz konusu morfemin gereklilik ve gelecek zaman ifadesi taşıdığını belirtir (1980: 85). Gabain, olabilirlik ve zaruret anlamı içeren bir morfem olarak tanımladığı {-gU} morfeminin partisip işlevinde kullanıldığı durumlarda nitelediği isim aracılığıyla bir şeyler yapılabildiğine veya yapılmak zorunda olduğuna ya da bir şeyler yapmak âdetinde olunduğuna işaret eder hale geldiğini bildirir. Gabain'in söz konusu morfemin oluşturduğu partisiplere yüklediği anlam da ifade ettiği bu tanımlara uygun şekildedir. Örneğin *kılmaku kılınç "yapılmayacak iş, yapılmaması gereken iş"* şeklinde ya da *kutkarku tınlıglar kurtarılabilir "kurtarılabilir canlılar, kurtarılması gereken canlılar"* şeklinde anlamlandırılmıştır (1988: 56).

Erdal, içinde {-gU}, {-sXg} ve {-gUlXg} morfemlerinin yer aldığı partisipleri *tasarı bildiren partisipler (projection participles)* başlığı altında değerlendirir. Söz konusu partisipleri, diğer bitmişlik bildiren partisiplerden (perfect participles) ve bitmemişlik bildiren partisiplerden (imperfect participles) sentaktik ve semantik özellikleri ölçüt alarak ayırır. Tasarı bildiren partisipleri diğer partisip türlerinden ayıran sentaktik özelliğin bu tür partisiplerin özne/eyleyici nitelemek gibi bir işleve sahip olmadığı hususuna daha önce de değinilmiştir.

Erdal, tasarı bildiren partisiplerin semantik işlevini ifade ederken daha çok kiplik değerine gönderme yapmaktadır. Araştırmacı takip eden ifadelerden de anlaşılacağı üzere {-gU} morfemine epistemik ve yükümlülük olmak üzere iki tür kiplik değeri yüklemiştir:

> The label of 'projection' attached to the forms of this section is to be understood as an either epistemological or volitional orientation towards possible future events (Erdal, 2004: 307).

Türk dilinin en eski kaynaklarına bakıldığında gelecek zaman morfemi olarak nitelendirilen kimi morfemlerin aynı zamanda kiplik değeri taşıdığı görülmektedir. Örneğin {-gAy}, gerek tek başına gerekse oluşturduğu analitik formlarla birlikte hem gelecek zaman hem de kiplik değeri taşıyan morfemlerden biridir[221].

Zaman çizgisinde konuşma anından daha sonraki bir noktaya konumlandırılan gelecek zaman çekimli bir fiile aynı zamanda birtakım kiplik değerlerinin yüklenmesi oldukça doğaldır. Çünkü gelecek; henüz yaşanmamış ya da gerçekleşmemiş bir zamana işaret ettiğinden içerisinde olasılık, gereklilik, emir, istek ya da niyet/gönüllülük gibi anlamlardan birini barındırması olağandır.

Dolayısıyla özellikle gelecek zaman işaretleyicileri için geçerli olan bu durum, Türk runik harfli yazıtlarda iki örneğine; taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de birçok örneğine tanıklık edilen {-gU} morfeminin hem gelecek zaman hem de kiplik değeri ile yorumlanmasının bir izahı olarak kabul edilebilir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-gU} morfeminin gelecek zaman anlamına ilaveten olasılık, olanak ve yeterlilik anlamına sahip olması Erdal'ın {-gU} morfemini tasarı bildiren partisip (projection participle) morfemi olarak değerlendirmesini kanıtlar mahiyettedir. Bu bağlamda {-gU} morfemi gelecek zaman anlamına ek olarak (5).tümcede[222] *ked- tonan-* fiillerine olasılık anlamı; (1).tümcede[223] *yat-,* (7).tümcede[224] *kusıt,* (13).tümcede *kurtul-,* (14).tümcede *söntür-* fiillerine olanak anlamı katmıştır. Burada olanak anlamı ile kastedilenin söz konusu formun içerdiği eylemin ilgili olduğu isim vasıtasıyla yapılabildiğidir:

(13) ***Bu togmak ölmek ulug adadın ozgu kurtulgu*** buluŋ yıŋak arıtı ukmazlar "***Doğum ölüm (adlı) büyük tehlikeden kurtulacak*** hiçbir köşe bucak bilemezler." (Mayt. 96 16/18).

---

[221] Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bakınız: Ferruh Ağca, "Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği: (b)ol(g)a(y) kim…fiil+ -(g)A(y) + (Şhs Ekl)", *Türkbilig,* 2016, No:31, ss.79-95.

[222] *Alku* ***kedgü tonangu*** *böz ara bu böz erdni yig erür* "Bütün ***giyilecek kuşanılacak*** pamuklu kumaşlar arasında bu pamuklu kumaş cevheri en iyisidir." (Mayt. 73 9/10).

[223] *İglig* ***yatgu*** *evler itip buşı berser.* "Hastaların ***yatacağı*** evler inşa edip sadaka olarak verseler." (Mayt. 109 50).

[224] *Yiil igligke içürgü ol kayınturmış yaglarıg sarıg igligke içürgü ol sökitgülük edlerig lişip tözlüg igligke* ***kusıtgu*** *emler yaraşur.* "Rüzgâr [kaynaklı] hastalık için erimiş yağları içirmek gerekir. Safra [kaynaklı] hastalık için doğranmış etleri yedirmek gerekir. Balgam kaynaklı hastalık için ***kusturacak*** ilaçlar yararlıdır."(AYS IX. Tegzinç 113 0617/0621).

(14) *Toz toprakıg* ***söntürgü*** *edgü yıdlıg suv saçtı.* "Toz ve toprağı ***engelleyecek*** güzel kokulu suları (toprağın üzerine) serpmiş." (AYS IX. Tegzinç 54 113/114).

Bunun dışında aynı morfem (15).tümcede *tapın- udun-* fiiline yeterlilik anlamı; (16).tümcede *tapıg udug kıl-* fiiline istek anlamı katmıştır:

(15) ***Tapıngu udungu*** *küçün küsünüm teginmez.* "***Hizmet edecek*** gücüm kudretim yoktur." (Mayt. 75 13).

(16) *Tört yirtünçü iyesi suçati beg ol üdün* ***tapıg udug kılgu*** *küsüşin bo nom erdini kutıŋa çintamani atlıg erdinig iki eliginte uz tutup bek katıg köŋülin kut koldı yalaŋok kamag oglanı üçün.* "Dört dvipanın efendisi, hükümdar Sujāta daha sonra bu dharma hazinesine ***hürmet duyan*** niyazını cintāmani adlı mücevheri iki elinde dikkatlice tutmak suretiyle sağlam bir düşünceyle bütün insanoğlu için arzetmiş." (AYS IX. Tegzinç 61 0170/0176).

Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi formunun yer aldığı tümcelerde de gelecek zaman anlamı ile olasılık anlamının iç içe geçtiği görülmektedir. Nitekim (10).tümcede[225] *in-* fiilinin aynı anda olumlu ve olumsuz işaretleyici ile birlikte kullanılması fiilin olasılık anlamını güçlendirmektedir. (11).[226] ve (12).tümcelerde[227] (*tugum) ajun tutgusın* formunun içerdiği olasılık anlamı kendisinin bağlı olduğu yüklemcil ögenin {-sAr} şart morfemi ile çekimlenmesi ile pekiştirilmiştir.

Sonuç olarak *Fiil+{-gU} Başad* formu *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* formunun oluşturduğu öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda mutlak bir zaman anlamının varlığından bahsedilemez. Bu tür tümcelerde söz konusu formun gelecek zamana ilaveten daha çok kiplik değeri ön plana çıkmaktadır.

---

[225] *Sekiz türlüg tözün yolta* ***ingüsin inmegüsin*** *utgurak uka yarlıkar erdi.* "Sekiz kısımlı asil yoldan ***inip inmeyeceğini (ayrılıp ayrılmayacağını)*** kati olarak haşmetle anlar idi." (Mayt. 45 20/22).

[226] *Ög kaŋta* ***ajun tutgusın*** *körser, üçünç yaruk yaşuk sakınmak üze beklenip, kurug /// sakınmak üze yanar* "Anne babadan ***dünyaya geleceğini*** görse üçüncü aydınlığı düşünmek için kapanıp boş /// düşünmek için döner." (Tot. 34 193/195).

[227] *Anıŋ teg* ***tugum ajun tutgusın*** *körser adın yıŋaklarta kaçıp* nomlug törülüg hanlarta biramanlarta adın ymä yogaçarelarta ulatı köni körümlüg ögtä kaŋta ažun tuṭguluk üdtä monçulayu sakıŋgu ol "Onun gibi ***dünyaya geleceğini*** görse, başka taraflardan kaçıp dini hükümdarlardan ve din adamlarından başka da yogaçarilerden ve diğer gerçek görünümlü ebeveynlerden dünyaya geleceği zamanda bu şekilde düşünecektir. " (Tot. 37/38 217/222).

3.2.10. {-gUlUK}

{-gU} morfeminin {-gUçI} morfemine ek olarak oluşturduğu bir diğer birleşik yapılı morfem {-gUlUK} olarak tanıklanmıştır. Türk runik harfli yazıtlarda *Yuyka kalın bolsar* ***topulguluk*** *alp ermiş yinçge yogan bolsar üzgülük alp ermiş. "Yufka kalın olursa (onu)* ***delmek*** *zor imiş ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş." (T 13/14)* şekliyle tanıklık edilen morfemin özellikle Budist Türk çevresi metinlerinde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

Morfemin *{-gU} partisip morfemi+ {+lUg} isimden isim yapma morfemi* birleşenlerinden meydana geldiği açıktır. Burada zaten kiplik değerine sahip olan bir morfem (-gU) var iken tekrar bir türetme morfeminin ilave edilmesi farklı şekilde yorumlanabilir. Nitekim Erdal, {-gUlXk}'un gereklilik bildiren bir morfem olduğunu bildirdikten sonra {+lXk} morfeminin zaten var olan gereklilik anlamını daha açık hale getirmek için kullanıldığı ihtimalini dile getirir (2004: 303).

Türk runik harfli metinde infinitif işlevinde kullanılan {-gUlUK} morfeminin Budist Türk çevresi metinlerinde daha çok partisip işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu partisip morfeminin olumsuz karşılığı Budist Türk çevresi metinlerinde {-mAgUlUg} olarak işaretlenmiştir. Konuya dair verilebilecek en iyi örnek *(1) Ol antag kirtü tözüg bilmeyükleri üçün ötrü ol biligsiz yalaŋuklar* ***yorıguluk yorımaguluk*** *nomlarıg ne körserler ne eşidserler ötrü anı atkanurlar aŋa yapşınurlar. "Onun gibi gerçek esası anlamadıkları için o zaman o bilgisiz insanlar* ***şartlara bağlı (ve) şartlara bağlı olmayan dharmaları*** *görse işitse o zaman onu algılarlar ona bağlanırlar." (AY V. Kitap 233 1018/1022)* tümcesidir. Zira örnekte {-gUlUK} morfemi ile {-mAgUlUg} morfemi aynı fiile (yorı-) eklenerek olumlu-olumsuzluk denklik oluşturmuştur.

Budist Türk çevresi metinlerinde tanıklık edilen bir diğer morfem {-gUlUKsUz}'dur. Morfemin birleşenlerinden biri olan {-sUz}, yokluk anlamının oluşmasına neden olmuştur. {-gUlUk} morfeminin hem {-mA} ile olumsuzlaştırılabilmesi hem de {-sUz} vasıtasıyla yokluk anlamı taşıyor olması söz konusu morfemin hem isimlerle hem de fiillerle ilgili olmasıyla ilişkilendirilir (Ağca, 2010: 87).

Olumsuzluk ve yokluk bildiren her iki morfemin semantik değeri açısından kesin çizgilerle ayrıldığı kanısı da mevcuttur. Nitekim Erdal, {-gUlUKsUz} ile {-

mAgUlUK} morfeminin kimi tercüme çalışmalarında birbiri ile karıştırıldığını ancak aralarında kiplik değeri açısından belirgin bir fark olduğunu bildirir. Çalışmada {-gUlUKsUz} morfemi; konuşurun/yazarın isteğini yansıtmaması ancak yasaklarla ilgili fikrini yansıtması açısından {-mAgUlXK} morfeminden ayrılır. {-mAgUlXK} morfeminin semantik anlamda kişisel yorum içermediği; İngilizcedeki "One shouldnt …. " kalıbı gibi kiplik değerinin olduğu belirtilir. {-gUlUKsUz} formunda ise bu yasaklayıcı içerik önceden varsayılmıştır ve görecelidir. Erdal çalışmasının devamında *"Şunu da kaydetmek gerekir ki bu şekilde bir ayrım {-gUlXK} morfeminde yoktur; bu form her iki anlam için kullanılır."* şeklinde bir değerlendirmede bulunur (2004: 368).

{-gUlUK} morfeminin yer aldığı tümcelerin kendi içinde belirli bir sentaktik yapısı ve semantik değeri söz konusudur. Takip eden başlıklar altında söz konusu içerik ayrıntılarıyla izah edilecektir.

3.2.10.1. Sentaktik İnceleme

3.2.10.1.1. *Fiil+{-gUlUK} (Başad):* Tümleç Partisipi (Non-Subject Participle)

Daha önce de ifade edildiği üzere {-gU}, {-gUlUK} ve {-sXk}; gerek sentaktik gerekse semantik ölçütler göz önünde bulundurularak tasarı bildiren partisipler başlığı altında değerlendirilmiştir. Tasarı bildiren partisiplerin (projection participles) her durumda özne dışı ögeleri nitelemesi bu partisipleri diğer partisip türlerinden (bitmişlik bildiren partisipler ve bitmemişlik bildiren partisipler) kesin çizgilerle ayıran ölçüt olarak kaydedilir (Erdal, 2004: 282). Burada özne ile de eyleyici (agent) işlevinde kullanılan başad kastedilmektedir. Başka bir ifade ile *Fiil+{-gUlUK}* formunun nitelediği başad, partisipi oluşturan fiilin eyleyicisine işaret etmemektedir.

Bu bağlamda (2).tümcede *küzedgülüg* partisipinin nitelediği *baçag sekiz çhşaput*; (3).tümcede *kedgülüg* partisipinin nitelediği *ton+uŋuz* ile *turguluk* partisipinin nitelediği *orun+uŋuz;* (4).tümcede *yigülük* partisipinin nitelediği *aş+ın, kedgülük* partisipinin nitelediği *ton+ın, olurguluk* partisipinin nitelediği *orun+ın sözcükleri* eklendikleri fiillerin eyleyicisi işlevinde kullanılmayan ve derin yapıda özne dışında diğer ögelerin yerine kullanılan birer başaddır. Bu örnekler içerisinde *yer* anlamında kullanılan *orun* sözcüğü hariç diğer başadlar derin yapıda nesne işlevinde kullanılmaktadır. *Orun* sözcüğünden oluşan başad ise derin yapıda dolaylı nesne işlevinde kullanılmıştır:

(2) *Takı yme kim kayu tınlıg upası upasançlarnıŋ biş çhşaput bir kün bir tün* ***küzedgülüg*** *baçag sekiz çhşaput arag turug köŋülin tutsar alku ol tınlıglar maytrı burkan birle togarlar.* "Ve yine herhangi bir yaratık mümin ve kadın müminlerin beş ahlak kuralını bir gün bir gece ***tatbik edecekleri*** oruç sekiz ahlak kaidesini temiz kalple tatbik etse bütün yaratıklar Maytrı burkan ile birlikte doğarlar." (Mayt. 77 11/17).

(3) *Yumşak otın tügüglüg tonuŋuz ol* ***kedgülük*** *bir adakın yıkıglıg orunuŋuz ol* ***turguluk.*** "Yumuşak bitkilerden örülüdür ***giyeceğiniz*** elbiseler. ***Duracağınız*** yerde tek ayak üzerinde durursunuz." (AY VII. Kitap 147 548/549).

(4) *Birök kayu toyın şamnanç upasi upasanç bo nom erdinig boşgunmışın tutmışın okımışın ulanmışın bitimişin bititmişin körü teginser men ötrü olarnı kop köŋülin ayayu agırlayu tapınu ötünü teginip* ***yigülük*** *aşın* ***kedgülük*** *tonın* ***olurguluk*** *orunın tültin töşekin iglemişdeki ootın emin takı yme adın ne kergekin birü egsüksüz tolu tükel kılu tegingey men.* "Adı yüce, saygıdeğer efendim, hangi rahip, rahibe, inançlı erkek ve inançlı kadının bu öğreti mücevherini *öğrenip (ona) sahip çıktığını, okuduğunu (ona) bağlandığını, (onu) yazdığını (veya) yazdırdığını* görmeye nail olsam onlara tüm kalbimle (ve) saygıyla hizmet ederek (onların ***yiyecek yemeklerini, giyecek giysilerini, oturacak yerlerini***, döşeklerini hasta olduklarındaki ilaçlarını ve başka neye ihtiyaçları varsa hepsini (onlara) vererek herşeylerini eksiksiz tam hale getireceğim." (AY VIII. Kitap 255 330/343).

Tasarı bildiren partisiplerin nitelediği başad, derin yapıda özne dışındaki diğer ögelere (non-subject participants) karşılık gelmektedir. Bu bağlamda (5).tümcede *olorguluk* partisipinin nitelediği *asan tüp+iŋe* ve *olorup (olorguluk) nom tıŋlaguluk* partisipinin nitelediği *tört örgünler*; (6).tümcede *ornanguluk* partisipinin nitelediği *eb bar* derin yapıda dolaylı nesne işlevinde kullanılan sözcüklerdir. (6).tümcede *iltingülük* partisipinin nitelediği *yivegler* ise derin yapıda nesne işlevinde kullanılan bir sözcüktür:

(5) *Ol nomçı* ***olorguluk*** *asan tüpiŋe yaguk yıdlıg yıparlıg su töküp tüü törlüg esriŋü hua çeçekler saçıp kim biz kamagun ol yalaŋuklar hanı birle olorup nom* ***tıŋlaguluk*** *tört örgünler kılzun.* "O öğretmenin ***oturacağı*** makama yakın bir yerde güzel kokulu sular döküp türlü türlü rengârenk çiçekler saçıp ve hep beraber o insanlar hanı ile birlikte oturup öğretiyi ***dinleyeceği*** dört taht yaratsın." (AYS VI. Kitap 98 0448/0454).

(6) ***Ornanguluk*** *ev barklı* ***öz iltingülük*** *yivegler yıgmış tirmiş ed tavar bolar barça yumgın saçılur*. "(İnsanların) ***oturacağı*** ev bar, ***kendilerine edinecekleri*** eşya, biriktirdikleri mal mülk, bunlar hep birden dağılır." (AY VIII. Kitap 355 1320/1323).

Diğer tasarı bildiren partisiplerde olduğu gibi *Fiil+{-gUlUK}* formunun nitelediği başad, derin yapıda özne dışında diğer ögelere karşılık gelmektedir. Burada özne ile kastedilenin partisipe ait fiilin eyleyicisi olduğu daha önce de ifade edilmiştir. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-gUlUK}* formu içerisinde yer alan fiilin pasif manada kullanıldığı durumlarda başad, derin yapıda özne işlevinde kullanılabilmektedir. Başadın derin yapıda özne işlevinde kullanıldığı bu tür örneklerde söz konusu sözcük, yine de eyleyici anlamı içermemektedir. Dolayısıyla bulundukları tümcede başad işlevinde kullanılan *törü (7), aç işgü (8), törü+sin (9)* ve *törüler+tin (10)* sözcükleri her ne kadar partisipin pasif manada kullanılması sebebiyle derin yapıda özne işlevinde kullanılsa da yine de eyleyici anlamı içermemektedir:

(7) *Burkan (belgürmek) ırak ol tip* ***tigülüg*** *törü (bultu)kmaz.* "Bir burkan (zuhuru) uzaktır diye ***söylenen*** rivayet doğru değildir." (Mayt. 63 11/14).

(8) *Eskirmiş vrhar seŋremig sapsar buşı birser vrhar seŋremte* ***tegingülüg*** *aç içgü buşı birser…* " Eskimiş manastırları tamir ettirseler sadaka olarak verseler, manastırlarda ***istihlak edilecek olan*** yiyecek ve içecek şeyleri sadaka olarak verseler…" (Mayt. 108 44/47).

(9) *Bo darni nomug* ***boşgunguluk tutguluk*** *törüsin yarlıkadı.* "Bu dharaninin ***öğretilecek ve tutulacak*** kurallarını buyurdu." (AYS V. Kitap 179 0284/0286).

(10) *İkitin tüplerke yapşınmatın* ***körgülük*** *törülertin ırak ertmiş.* "İki kutba bağlı olmadığı için ***görülebilen*** kurallardan uzaktır." (AYS V. Kitap 211 0704/0706).

Partisipin faktitif çatı ile çekimlendiği tümcelerde başadın eyleyici içeriği taşıdığı görülmektedir. Dolayısıyla faktitif çatı ile çekimlenen partisipler, nitelediği başadın eyleyici işlevinde kullanılmasına imkân sağlayan istisna örnekler arasında kaydedilebilir:

(11) *Sansız tınlıgarıg sansar emgekintin ozgurup nirvan meŋisiŋe* ***tegürgülük*** *küç küsünke teggülük buyanlıg ulug bedük yügmekig yüger men.* "Sayısız canlıyı Samsara sıkıntısından kurtarıp Nirvana mutluluğuna ***ulaştıracak*** güç, kuvvete kavuşturmak için büyük erdemler yığarım." (AYS VI. Kitap 94 0398/0402).

(12) *Aşıg tatıgıg tegşürmetin baya töröçe yitürser anta takı boltukmaz* ***ig törçigülük*** *tıltaglar.* "Yiyeceği ve tadı değiştirmeden eskilerin kuralları doğrultusunda (hastaya) yedirse artık bundan sonra ***hastalığı ortaya çıkaracak*** sebepler oluşmaz." (AYS IX. Tegzinç 112 603/605).

Söz konusu istisna örnekler (partisipin pasif ve faktitif çatılı olduğu örnekler) bir kenara bırakıldığında tasarı bildiren partisipler başlığı altında değerlendirilen *Fiil+{-gUlUK}* formunun derin yapıda, özne (eyleyici) içerikli ögelere karşılık gelen sözcüklerin dışındaki diğer ögeleri nitelediği görülmektedir.

3.2.10.1.2. *Fiil+{-gUlUK} (Başad*) Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Fiil+{-gUlUK} (Başad) formunun yer aldığı tümceler, diğer partisiplerle oluşturulan tümcelerde olduğu gibi, öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir. Söz konusu formun oluşturduğu yan tümceciğin bulunduğu birleşik yapı içerisinde bir bütün olarak temel üye olarak işlev görmesi bağlanmanın dış katmanda değil öz katmanda gerçekleştiğinin bir göstergesidir. Bu durum aynı zamanda söz konusu partisipli yapının kız evlat bağımlı yapı (daughter subordination) olarak da adlandırılmasının bir sebebi olarak gösterilebilir.

Birleşme ve Tür kuramının öncülerinden biri olan Watters (1993: 554/555) her ne kadar öz katmanda birleşen bağımlı yapılar için *Fiil+partisip morfemi+akuzatif morfemi/iyelik morfemi* şartını ileri sürse de gerek Türkiye Türkçesinde gerekse Uygur Türkçesinde taşınma ve dönüşümün gerçekleştiği partisipli yapıların -dolayısıyla *Fiil+{-gUlUK} Başad* formunun yer aldığı tümcelerin- öz katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmesi kanaatindeyiz. Zira yüklemcil öge olarak kullanılan partisiplerin, akuzatif morfemi/iyelik morfemi aldığı tümceler ile *Fiil+partisip morfemi başad* formunun yer aldığı tümceler arasındaki tek fark, daha önce de ifade edildiği üzere, bahsi geçen ikinci formda taşınma ve dönüşümün gerçekleşmiş olmasıdır. Bu sebeple birinci yapıda *Fiil+partisip morfemi* formuna getirilen işletim morfemleri, ikinci yapıda taşınma sonrası başada dönüşen sözcüklere getirilmiştir.

Fiil+{-gUlUK} Başad formunun oluşturduğu yan tümceciğin özne, nesne ve dolaylı nesne olarak işlev gördüğü tümceler öz katmanda birleşen bağımlı yapılardandır. Söz konusu formun oluşturduğu yan tümceciğin özne işlevinde

kullanıldığı durumlarda başad, genel olarak temel tümceciğe bağımlı olduğunu gösteren herhangi bir morfemle işaretlenmez. Nitekim (6).tümcede *ornanguluk ev barklı öz iltingülük yivegler* yan tümceciğinde yer alan başad (ev barklı; yivegler) ile *(13) Altı kat teŋri yirinte kezigçe sudani bay er erdnike* ***olurgulug meŋi meŋilegülüg*** *ordu karşılar belgülüg bolur "Altı katlı tanrılar yerinde sıra ile zengin Sudhana-cevher için* ***oturulacak, safa sürülecek*** *saraylar ortaya çıkar." (Mayt.107 10/13)* tümcesinde *olurgulug meŋi meŋilegülüg ordu* yan tümceciğinde yer alan başad (ordu karşılar) akuzatif morfemi/iyelik morfemi ile işaretlenmemiştir. Ancak başadların temel tümceciğe bağımlı olduğunu gösteren herhangi bir morfemle işaretlenmemesi, söz konusu yapının öz katmanda birleşen bağımlı yapı olarak değerlendirilmesine engel teşkil etmez. Çünkü bahsi geçen yan tümcecikler her halükarda bulundukları tümcenin temel üyesi olarak işlev görmektedir. Ayrıca tümce içerisinde belirli bir ögeye karşılık gelen sözcük ya da sözcük grupları o tümcede yer alan çekimli fiilin istemi doğrultusunda belirli bir morfemlerle işaretlenir. Dolayısıyla Türkçede öznenin genel anlamda Ø ile işaretlenmesi yine o tümcede yer alan çekimli fiilin istemi iledir.

Fiil+{-gUlUK} Başad formunun oluşturduğu yan tümceciklerin nesne işlevinde kullanıldığı tümcelerde başad, {+(X)g} akuzatif morfemi ile ya da *iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* ile işaretlendiği gibi Ø ile de işaretlenebilmektedir. Bu bağlamda *(14) Uzun üdün olarnı inç meŋilig* ***bolguluk*** *iş küdügüg kılayın tip… "O zaman onları huzurda* ***tutacak*** *amelde bulunayım diye" (AYS IX. Tegzinç 99 0494/0496)* tümcesinde *olarnı inç meŋilig bolguluk iş küdügüg* şeklindeki yan tümcecik nesne işlevinde kullanılmış, böylelikle yan tümcecik içerisinde yer alan başad (iş küdüg+üg) bitimli fiilin istemi doğrultusunda {+(X)g} akuzatif morfemi ile işaretlenmiştir. *(9) Bo darni nomug* ***boşgunguluk tutguluk*** *törüsin yarlıkadı. "Bu dharaninin* ***öğretilecek ve tutulacak*** *kurallarını buyurdu." (AYS V. Kitap 179 0284/0286)* tümcesinde de yine *bo darni nomug boşgunguluk tutguluk törüsin* şeklindeki yan tümcecik nesne işlevinde kullanılmış, böylelikle yan tümcecik içerisinde yer alan başad (törü+sin) bitimli fiilin (yarlıkadı) istemi doğrultusunda *iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* ile işaretlenmiştir. Yan tümceciklerin nesne işlevinde kullanıldığı kimi tümcelerde de başad Ø ile işaretlenebilmektedir. Nitekim *(15) Ezrua hormuzta teŋriler oronınta* ***tugguluk*** *buyan edgü kılur men. "Brahma ve Indra Tanrılar yerinde* ***doğacak*** *iyi davranış kazanırım. (AYS VI. Kitap 94 0395/0397)* tümcesinde yer alan *Ezrua hormuzta teŋriler oronınta tugguluk buyan edgü* şeklindeki

yan tümcecik nesne işlevinde kullanılmasına rağmen başad, bitimli fiilin istemi doğrultusunda Ø ile işaretlenmiştir. Bu bağlamda başadın {+(X)g} ya da *iyelik morfemi+n akuzatif morfemi* ile işaretlendiği *Fiil+{-gUçI}* formlu partisipli yapılar ile başadın Ø ile işaretlendiği yapılar, bulunduğu tümcenin temel üyesi olması sebebiyle kız evlat bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur.

Fiil+{-gUlUK} formlu partisipin nitelediği başad, bitimli fiilin istemi doğrultusunda {+kA} datif morfemi ya da {+DA} lokatif morfemi ile işaretlenebilmektedir. Burada yer bildiren yan tümceciğin temel üye olarak mı yoksa tümleç olarak mı değerlendirileceği meselesi çözüldüğü takdirde bu tür tümcelerin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri de belirlenecektir. Zira yan tümceciğin tümleç olarak değerlendirildiği durumlarda öz katmanda birleşmenin gerçekleştiği düşünülemez. Burada bitimli fiilin neye, kime, nerede, kimde, nereden, kimden gibi soruların cevabını istediği durumlarda söz konusu yan tümceciğin dolaylı nesne (indirect object) olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Dolayısıyla bitimli fiilin istemi doğrultusunda datif morfemi ya da lokatif morfemi ile işaretlenen başad ve dolayısıyla da başadın içinde bulunduğu *Fiil+{-gUlUK}* formlu partisipli yapı öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında kabul edilmiştir. Bu bağlamda *(16)…ol iligler hanlar ordosınta* ***ol nom nomlaguluk*** *oronta nom tıŋka yıgılgaylar "O hükümdarların sarayında* ***o öğretinin açıklanacağı*** *yerde (tahtta) öğreti sesi (üzerine) toplanacaklar." (AYS VI. Kitap 112 0634/0636)* tümcesinde *yıgılgaylar* bitimli fiili *nerede* sorusunun cevabını istediğinden *ol iligler hanlar ordosınta ol nom nomlaguluk oronta* sözcük grubu temel üye olarak kabul edilmelidir. Aynı şekilde *(17) Barıp tegdi kuvragka* ***nom nomlaguluk*** *oronka. "****Dharmanın vaaz edileceği*** *meclisteki topluluğun huzuruna gitti." (AYS IX. Tegzinç 57 0139/0140)* tümcesinde *barıp tegdi* bitimli fiili *nereye* sorusunun cevabını istediğinden *nom nomlaguluk oronka* şeklindeki partisipli yan tümcecik temel üye olarak kabul edilmelidir. Bu sebeple her ne kadar başad, {+kA} lokatif morfemi ve {+DA} datif morfemi ile işaretlenmiş olsa da her iki tümce öz katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmiştir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-gUlUK} Başad* formlu partisipli yapının *üçün* edatı ile birlikte kullanıldığı tümcelere tanıklık edilmiştir. Söz konusu partisipli yapı *üçün* edatı ile birlikte kullanıldığında temel tümceciği sebep anlamı ile niteler ve böylelikle temel tümceciğin zorunlu bir üyesi olmaktan çıkar. Birleşme ve Tür kuramına göre temel tümceciği sebep, durum, karşıtlık ve zaman

anlamı ile niteleyen bu tür yan tümcecikler temel tümceciğin dış katmanına (periphery) yerleşir ve tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıların oluşmasına neden olur. Bu bağlamda *(18) Anıŋ **yuŋlaguluk** edi tavarı yok teginmez **üçün** anın teŋri kaŋım sizni okıyur ötünür ermiş. " Onun **kullanacak** malı mülkü olmadığı için Tanrı babam sizi çağırmış." (AYS VI. Kitap 137 0951/0953)* ve *(19) **Burkanlarnıŋ togguluk b(e)lgürgülük** orunı yurtı **üçün** anın bo ilinmeksiz atl(ı)g d(a)r(a)nı nom kapıgta yig nom kapıgı yok tetir "**Buddhaların ortaya çıkıp belirdiği** yeri yurdu olduğu için bu bağlanmama adlı dharani öğreti kapısından daha iyi öğreti kapısı yoktur" (AY VII. Kitap 110 58/61)* tümcelerinde her ne kadar *Fiil+{-gUlUK} Başad* formu yer alsa da *üçün* edatı ile birlikte kullanılan söz konusu yan tümcecik dış katmana yerleştiğinden birleşme öz katmanda gerçekleşmemiştir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde oldukça karmaşık tümce tiplerine tanıklık edilmiştir. Farklı fiilimsi çeşitleri ile birlikte birbirine bağlanan yan tümceciklerin oluşturduğu bu karmaşık tümcelerin tasnifi katmanlar arasındaki birleşmenin türüne göre çeşitlilik göstermektedir. Örneğin *(20) Emgek öçmekin **emgek öçmekiŋe bargulug** sekiz türlüg tözün yolug ukıtıp iki yigirmi nayut sanı teŋri kuvragı birle anası katunug kutka tegürü yarlıkar. "Acının ortadan kalkmasını, **acının ortadan kalkmasına götüren** sekiz kısımlı asil yolu anlatıp on iki nayuta sayısınca tanrılar cemaati ile anası 'hanımı' Nirvanaya haşmetle ulaştırır." (Mayt. 91 10/15)* tümcesinde öncelikle birbirine {–(X)p} morfemi ile bağlanan iki yan tümcecik mevcuttur. Burada {–(X)p} morfemi kendinden önceki fiili bitimli fiile şahıs, zaman ya da kiplik işlemcisi bakımından bağımlı hale getirmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu tümcede yer alan birinci yan tümcecik kendi içerisinde de öz katmanda birleşen bağımlı bir yapıya sahiptir. Çünkü *emgek öçmekiŋe bargulug sekiz türlüg tözün yolug* şeklindeki yan tümcecik *ukıt-ıp* yüklemcil ögesinin temel üyesi olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla söz konusu tümce Birleşme ve Tür kuramına göre birinci yan tümceciğinde öz katmanda birleşen bağımlı yapının da yer aldığı öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak isimlendirilebilir. Bu şekilde yan tümceciğinde çeşitli fiilimsilerin yer aldığı böylelikle karmaşık yapıların oluşmasına neden olan tümce çeşitleri oldukça fazladır:

(21) *Ol antag kirtü tözüg **bilmeyükleri üçün ötrü** ol biligsiz yalaŋuklar **yorıguluk yorımaguluk** nomlarıg **ne körserler ne eşidserler ötrü** anı atkanurlar aŋa yapşınurlar.* "Onun gibi gerçek esası anlamadıkları için o zaman o bilgisiz insanlar

şartlara bağlı (ve) şartlara bağlı olmayan dharmaları görse işitse o zaman onu algılarlar ona bağlanırlar. (AY V. Kitap 233 1018/1022).

(22) ***Birök kayu*** *toyın şamnanç upasi upasanç bo nom erdinig boşgunmışın tutmışın okımışın ulanmışın bitimişin bititmişin* ***körü teginser men ötrü*** *olarnı kop köŋülin ayayu agırlayu tapınu ötünü* ***teginip yigülük*** *aşın* ***kedgülük*** *tonın* ***olurguluk*** *orunın tültin töşekin iglemişdeki ootın emin takı yme adın ne kergekin birü egsüksüz tolu tükel kılu tegingey men.* "Adı yüce, saygıdeğer efendim, hangi rahip, rahibe, inançlı erkek ve inançlı kadının bu öğreti mücevherini *öğrenip (ona) sahip çıktığını, okuduğunu (ona) bağlandığını, (onu) yazdığını (veya) yazdırdığını* görmeye nail olsam onlara tüm kalbimle (ve) saygıyla hizmet ederek (onların yiyeceklerini, giysilerini, meskenlerini, döşeklerini hasta olduklarındaki ilaçlarını ve başka neye ihtiyaçları varsa hepsini (onlara) vererek herşeylerini eksiksiz tam hale getireceğim." (AY VIII. Kitap 255 330/343).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Totenbuch'ta geçen *(23) Yügerü* ***bışurungulukı*** *erser, maha mudura tözüg {tösüg} öp sakınıp ömeksiz sakınmaksız bolgul. "Şimdiki* ***gerçekleştirilecek*** *(olanı) ise; büyük kurtuluş (mahamudra) esasını tasavvur edip düşüncesiz (düşünemez) olur." (Tot. 29 148/149)* tümcesinde *Fiil+{-gUlUK}+iyelik morfemi* formuna tanıklık edilmiştir. Ancak söz konusu form {-sAr} morfemi ile çekimlenen *er-* fiiline bağlandığından temel tümceciğin dış katmanına yerleşmiş böylelikle öz katmanda birleşme gerçekleşmemiştir.

Sonuç olarak taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-gUlUK} Başad* formunun yer aldığı tümceler, söz konusu partisip *üçün* edatı ile kullanılmadığı sürece ve başka karmaşık bir yapının içerisinde olmadığı sürece öz katmanda birleşen bağımlı yapının içerisinde değerlendirilmiştir.

3.2.10.2. *Fiil+{-gUlUK} (Başad*) Formu ile Kurulan Birleşik Yapılı Tümcelerde Bilgi Yapısı

Fiil+{-gUlUK} (Başad) formundan ibaret partisipli yapının gerek kendi içerisinde gerekse bulunduğu tümce içerisinde sahip olduğu sözcük dizimi (word order), diğer partisipli yapılarda olduğu gibi, okuyucuya içerdiği bilgilerin önem derecesi hakkında da bilgi vermektedir.

Söz konusu partisipli yapı topik, fokus ya da ikincil konuma yerleştirilirken yapıya ait hiçbir öge partisipli yapıdan ayrılmamıştır. Zira Türkçede partisipli tümceciğin ancak tamamı temel tümceciğin fokus, topik ve ikincil konumuna yerleşmesine izin verilmektedir (Taylan, 1984: 89-92).

Sentaktik pozisyonu tümce başı (s-initial) olarak belirlenen *Fiil+{-gUlUK} Başad* formlu yan tümcecikler bilindiği üzere pragmatik olarak topik konuma yerleştirilmiştir. Topik konuma yerleştirilen *Fiil+{-gUlUK} Başad* formu ise içerik olarak konuşma konusundan başka bir ifade ile konuşur ya da yazar için öncesinde bilinen bir konudan ibarettir. Dolayısıyla içerik olarak yeni bir bilgiden oluşmayan bir yapının öncelikli bir öneme sahip olduğu söylenemez:

[Ol iligler hanlar ordosınta ol nom nomlaguluk oronta] nom tıŋka yıgılgaylar "[O hükümdarların sarayında o öğretinin açıklanacağı yerde(tahtta]) öğreti sesi (üzerine) toplanacaklar." (AYS VI. Kitap 112 0634/0636).

Fiil+{-gUlUK} Başad formlu partisipli yan tümceciğin içerik olarak konuşur/yazar için henüz yeni bir bilgi içerdiği böylelikle öncelikli bir öneme sahip olduğu tümcelerde söz konusu yan tümceciğin sentaktik pozisyonu, fiilden hemen öncedir (immediately preverbal). Bu şekliyle pragmatik bağlamda fokus konuma yerleşen *Fiil+{-gUlUK} Başad* formlu partisipli yapıların sayısı topik konuma yerleşenden nispeten fazladır:

(24) *Ir ırlasar [adnagu taplamagulug takşut sav] takşurmazlar. "Şarkı söyleseler [başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı] söylemezler." (Mayt. 81 3/5).*

Altı kat teŋri yirinte kezigçe [sudani bay er erdnike olurgulug meŋi meŋilegülüg ordu karşılar] belgülüg bolur "Altı katlı tanrılar yerinde sıra ile [zengin Sudhana-cevher için oturulacak, safa sürülecek saraylar] ortaya çıkar." (Mayt.107 10/13).

İkitin tüplerke yapşınmatın [körgülük törülertin]ırak ertmiş. "İki kutba bağlı olmadığı için [görülebilen kurallardan] uzaktır." (AYS V. Kitap 211 0704/0706)

(25) *Birök ol tözünler oglı [et'öz kizlegülük törög] küseyür erser… "Eğer o soylular oğlu [bedenini gizleyecek yasayı] ortaya çıkarmak isterse…" (AYS VI. Kitap 145 1053).*

Sentaktik pozisyonu *fiilden sonra (post-predicate)* olarak işaretlenen *Fiil+{-gUlUK} Başad* formlu kimi yan tümcecikler, pragmatik olarak ikincil konumda (backgrounding) yer almaktadır. Bu durum söz konusu yan tümceciğe ait içeriğin söylem içerisinde çok bir öneme sahip olmadığı konusunda okuyucuya bilgi vermektedir:

Barıp tegdi [kuvragka nom nomlaguluk oronka]. "Gitti [dharmanın vaaz edileceği meclisteki topluluğun huzuruna.]" (AYS IX. Tegzinç 57 0139/0140).

Aşıg tatıgıg tegşürmetin baya töröçe yitürser anta takı boltukmaz [ig törçigülük tıltaglar]. "Yiyeceği ve tadı değiştirmeden eskilerin kuralları doğrultusunda (hastaya) yedirse artık bundan sonra oluşmaz [hastalığı ortaya çıkaracak sebepler.]" (AYS IX. Tegzinç 112 603/605).

(26) *Ötrü anıŋ atı erür sanipat ig tip ugrayu bilser yme [iglerniŋ törçigülük üdlerin] körmiş k(e)rgek olarnıŋ neteg tözlüg ertügin. "Bilindiğinde [hastalıkların ortaya çıkış zamanı], sorgulanmalıdır onların ne gibi bir tabiâta sahip olduğu." (AYS IX. Tegzinç 113/115 0625/0628).*

Fiil+{-gUlUK} Başad formunun ikincil konuma yerleştiği aşağıdaki örnekte partisiple ile başadların yer değiştiği; nitelenen başadın kendisini niteleyen partisipten önce geldiği görülür ki bu durum Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Eski Uygur Türkçesinde de kullanım dışı kabul edilir:

Yumşak otın tügüglüg [tonuŋuz ol kedgülük] bir adakın yıkıglıg [orunuŋuz ol turguluk]. "Yumuşak bitkilerden örülüdür giyeceğiniz elbiseler. Duracağınız yerde tek ayak üzerinde durursunuz." (AY VII. Kitap 147 548/549).

Sonuç olarak *Fiil+{-gUlUK} Başad* formlu partisipli yapıların gerek kendi içerisinde gerekse bulundukları yapı içerisinde bir bütün olarak topik, fokus ya da ikincil konuma yerleştirildiği, böylelikle okuyucuya taşıdıkları içeriğin önem derecesi hakkında bilgi verildiği söylenebilir.

3.2.10.3. Semantik İnceleme

Türk runik harfli yazıtlardan Tonyukuk'ta *Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçge yogan bolsar üzgülük alp ermiş. "Yufka kalın olursa (onu) delmek zor imiş ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş." (T 13/14)* tümcesinde tanıklık edilen *Fiil+{-gUlUK}* formu, infinitif işlevinde kullanıldığı için söz konusu form için herhangi bir kiplik ya da zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir.

Eraslan, {-gUlUK} morfeminin asıl işlevinin mecburiyet ve gereklilik ifade etmek olduğunu belirtir (1980: 95). Gabain, partisip işlevinde kullanılan {-gUlUK} morfeminin semantik işlevini *ilgili kelimenin delalet ettiği şey yapılabilir; ilgili kelimenin delalet ettiği şeyle veya onun bulunduğu yerde ilgili ismin delalet ettiği şey yapılabilir veya yapılması gerekir* şeklinde tanımlar (1988: 56/57).

Erdal, {-gUlUK} morfeminin gereklilik bildirdiğini ifade ettikten sonra morfemin birleşenlerinden biri olan {+lXk} ile alakalı olarak da *söz konusu morfem gereklilik anlamını daha açık hale getirmek için kullanılmış gibi görünüyor* şeklinde bir izahta bulunur[228]. Bu bağlamda *kudıkı bolguluk savlar* sözcük grubunu *"hor görülmesi gereken sözler" (BT II 232); sözlegülük savlar* sözcük grubunu *"söylenmesi gereken sözler" (BT II 257)* şeklinde tercüme eder.

Burada Erdal'ın {-gUlUK} morfemini, tasarı bildiren partisipler (projection participles) başlığı altında değerlendirdiğini tekrar ifade edelim. Zira araştırmacı tasarı bildiren partisipleri tanımlarken gelecek zaman anlamı ile epistemik/yükümlülük kiplik değerlerinin iç içeliğine değinir (2004: 307). Daha önce de ifade edildiği üzere gelecek zaman çekimli bir fiile aynı zamanda olasılık, gereklilik, emir, istek ya da niyet/gönüllülük birtakım kiplik değerlerinin yüklenmesi oldukça doğaldır. Bu bağlamda {-gUlUK} morfeminin gelecek zaman anlamı ve gereklilik kiplik değerini işaret edecek şekilde yorumlanması bu doğallığın bir sonucudur.

Taylan, Türkiye Türkçesini esas alan çalışmasında öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda mutlak bir zaman anlamının olmamasından; bu şekilde bir zaman anlamının belirteçlerle sağlanabileceğinden bahseder. Araştırmacı verdiği örneklerden yola çıkarak gelecek zamana işaret ettiği düşünülen kimi morfemlerin asıl işlevinin kiplik ifade etmek olduğunu; zaman anlamının daha sonra yüklendiğinin altını çizer[229] (Taylan, 1988: 342).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde öz katmanlarda birleşen bağımlı yapılarda da mutlak bir zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir. Nitekim {-gUlUK} morfeminin eklendiği fiile kattığı anlamın {-gU} morfeminin eklendiği fiile kattığı anlamdan pek de farklı olmadığı görülmektedir. Zira söz konusu morfemin gelecek zamanı işaretlediği tümcelerde gereklilik, yeterlilik, olanak ve adet üzere gerçekleştirmek gibi anlamlarının da bulunduğu görülmektedir. Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki *Fiil+{-gUlUK}* partisipinin semantik işlevi ile ilgili tespitte

[228] Mansuroğlu, -gU'yu gereklilik bildiren morfem olarak kullanan bölgeler dışında kalan Anadolu Türkçesi, Türkmence, Kazanca-Kırımcada, söz konusu morfeme eş olarak, Türkçenin yine bir fiilden mücerret isim yapma eki olan *-ma, -me* 'ye *-lu, -lü, -lı, li « -lag, -lüg, -lıg, -lig)* getirilerek gereklilik anlamı veren başka bir şeklin elde edildiğini ifade eder (1953: 345). Bahsi geçen bölgelerde gereklilik bildiren morfemin birleşenlerden birinin +lI ve +lU olması Erdal'ın görüşünü destekler mahiyettedir.

[229] Taylan'ın -AcAk morfemi için verdiği şu örneklerde baskın olarak kiplik değeri hakimdir:
O yan odada olacak. (-(y)EcEk: status-olasılık)
O mektubu sen yaacaksın. (-(y)EcEk: kiplik-zorunluluk)

metin bağlamsal bir değerlendirmenin de yapılması gerektiği görülmüştür. Ayrıca söz konusu partisipin gelecek zaman anlamının bitimli fiilin {-gAy} morfemi ile işaretlendiği kimi tümcelerde -gelecek zaman içerikli belirtecin işlevine eş değerde-pekiştirildiği görülmektedir.

{-gUlUK} morfeminin eklendiği fiil, gerçekleştirilmesi adet haline gelmiş bir eyleme işaret ediyorsa morfemin kiplik değerine ilaveten gelecek zaman anlamının belirginleştiği söylenebilir. Bahsi geçen fiil, zaman çizgisinde konuşma anının sonrasına konumlandırıldığı için her halukarda olasılık anlamı da içermektedir. Ancak burada adet üzere yapılan bir eylemden bahsedildiği için söz konusu eylemin gerçekleştirilme olasılığının oldukça yüksek olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Bu bağlamda (5).tümcede[230] *olorguluk ve tıŋlaguluk* partisiplerinin gelecekte olma olasılığı oldukça yüksek eylemlere işaret ettiği düşünülmektedir.

Bitimli fiilin {-gAy} morfemi ile çekimlendiği tümcelerde de {-gUlUK} morfeminin gelecek zaman anlamının belirginleştiği düşünülmektedir. Bu bağlamda *yıgılgaylar* bitimli fiilinin kullanıldığı (16).tümcede[231] *nomlaguluk* partisipi; *tolu tükel kılu tegingey men* bitimli fiilinin kullanıldığı (22).tümcede[232] *yigülük, kedgülük* ve *olorguluk* partisiplerinin gelecek zaman anlamı nispeten daha belirgindir.

Gerek zaman belirtecinin (kin+ki burhanlarka) kullanıldığı gerekse bitimli fiilinin (tegürü tegingey men) {-gAy} morfemi ile çekimlendiği (27).tümcede *tuşguluk* partisipinin gelecek zaman anlamının oldukça belirginleştiği düşünülmektedir:

(27) *Kinki burhanlarka* ***tuşguluk*** *üç yavlak yoltakı açıg tarka emgeklertin ozguluk 'eŋ kininte* ***burhan kutın bulguluk*** *tüşke utlıka tegürü tegingey men.* "Gelecek

---

[230] *Ol nomçı* ***olorguluk*** *asan tüpiŋe yaguk yıdlıg yıparlıg su töküp tüü törlüg esriŋü hua çeçekler saçıp kim biz kamagun ol yalaŋuklar hanı birle olorup nom* ***tıŋlaguluk*** *tört örgünler kılzun.* "O öğretmenin ***oturacağı*** makama yakın bir yerde güzel kokulu sular döküp türlü türlü rengârenk çiçekler saçıp ve hep beraber o insanlar hanı ile birlikte oturup öğretiyi ***dinleyeceği*** dört taht yaratsın." (AYS VI. Kitap 98 0448/0454).

[231] *Ol iligler hanlar ordosınta* ***ol nom nomlaguluk*** *oronta nom tıŋka yıgılgaylar* "O hükümdarların sarayında ***o öğretinin açıklanacağı*** yerde(tahtta) öğreti sesi (üzerine) toplanacaklar." (AYS VI. Kitap 112 0634/0636).

[232]*Birök kayu toyın şamnanç upasi upasanç bo nom erdinig boşgunmışın tutmışın okımışın ulanmışın bitimişin bititmişin körü teginser men ötrü olarnı kop köŋülin ayayu agırlayu tapınu ötünü teginip* ***yigülük*** *aşın* ***kedgülük*** *tonın* ***olorguluk*** *orunın tültin töşekin iglemişdeki ootın emin takı yme adın ne kergekin birü egsüksüz tolu tükel kılu tegingey men.* "Adı yüce, saygıdeğer efendim, hangi rahip, rahibe, inançlı erkek ve inançlı kadının bu öğreti mücevherini *öğrenip (ona) sahip çıktığını, okuduğunu (ona) bağlandığını, (onu) yazdığını (veya) yazdırdığını* görmeye nail olsam onlara tüm kalbimle (ve) saygıyla hizmet ederek (onların ***yiyecek yemeklerini, giyecek kıyafetlerini, oturacak yerlerini***, ***döşeklerini*** hasta olduklarındaki ilaçlarını ve başka neye ihtiyaçları varsa hepsini (onlara) vererek herşeylerini eksiksiz tam hale getireceğim." (AY VIII. Kitap 255 330/343).

Budalar dönemine ***rastlayacak*** üç kötü yoldaki ızdırap dolu sıkıntılardan kurtulmalarını (ve) en sonunda ***Buda kutunu bulmayı sağlayacak*** sonuca ulaşmalarını sağlayacağım." (AY VIII. Kitap 258 362/367).

Zaman çizgisinde gelecekte bir noktaya konumlandırılan bir eylemin aynı zamanda olasılık, yeterlilik, gereklilik ya da olanak vb. kiplik değeri taşıması oldukça doğaldır. Nitekim *Fiil+{-gUlUK}* formlu partisip (28).tümcede yeterlilik anlamı içermektedir:

(28) *Meniŋ antag küçüm küsünüm yok kim teŋri burkannıŋ edgüsin erdemin kiŋ alkıg küleyü* ***sözlegülüg*** *ne yme tire yıgyırak ayu bireyin.* "Benim Tanrı Burkan'ın iyiliğini, faziletini tafsilatiyle överek ***söyleyebilecek*** kadar gücüm kuvvetim yoktu." (Mayt. 61 36/41).

Aynı form ile oluşturulan *küzedgülüg* (2)[233], *kedgülük/ turguluk* (3)[234] ve *boşgunguluk/ tutguluk* (9)[235] partisiplerinin gelecek zaman anlamına ek olarak gereklilik anlamı içerdiği düşünülmektedir.

Gabain, {-gU} morfeminin işlevlerinden bahsederken *ilgili olduğu isim vasıtasıyla bir şeyler yapılabildiğini ifade eder* şeklinde bir izahta bulunur (1988: 56). Bu izaha paralel olarak taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-gUlUK}* formlu partisipin içerdiği eylemin ilgili olduğu isim vasıtasıyla yapılabildiğini gösteren örnek tümcelere tanıklık edilmiştir. Nitekim (11).tümcede[236] partisipin (nirvan meŋisiŋe tegür-gülük) işaret ettiği eylem ilgili olduğu isim (küç küsün) vasıtasıyla; (13).tümcede[237] *olur-gulug meŋi meŋile-gülüg* partisipinin işaret ettiği

---

[233] *Takı yme kim kayu tınlıg upası upasançlarnıŋ biş çhşaput bir kün bir tün* ***küzedgülüg*** *baçag sekiz çhşaput arag turug köŋülin tutsar alku ol tınlıglar maytrı burkan birle togarlar.* "Ve yine herhangi bir yaratık mümin ve kadın müminlerin beş ahlak kuralını bir gün bir gece ***tatbik edecekleri/etmeleri gereken*** oruç sekiz ahlak kaidesini temiz kalple tatbik etse bütün yaratıklar Maytrı burkan ile birlikte doğarlar." (Mayt. 77 11/17).

[234] *Yumşak otın tügüglüg tonuŋuz ol* ***kedgülük*** *bir adakın yıkıglıg orunuŋuz ol* ***turguluk.*** "Yumuşak bitkilerden örülüdür ***giyeceğiniz/giymeniz gereken*** elbiseler. ***Duracağınız/durmanız gereken*** yerde tek ayak üzerinde durursunuz." (AY VII. Kitap 147 548/549)

[235] *Bo darni nomug* ***boşgunguluk tutguluk*** *törüsin yarlıkadı.* "Bu dharaninin ***öğretilecek/öğretilmesi gereken ve tutulacak/tutulması gereken*** kurallarını buyurdu." (AYS V. Kitap 179 0284/0286).

[236] *Sansız tınlıgların sansar emgekintin ozgurup nirvan meŋisiŋe* ***tegürgülük*** *küç küsünke teggülük buyanlıg ulug bedük yügmekig yüger men.* "Sayısız canlıyı Samsara sıkıntısından kurtarıp Nirvana mutluluğuna ***ulaştıracak*** güç, kuvvete kavuşturmak için büyük erdemler yığarım." (AYS VI. Kitap 94 0398/0402).

[237] *Altı kat teŋri yirinte kezigçe sudani bay er erdnike* ***olurgulug meŋi meŋilegülüg*** *ordu karşılar belgülüg bolur* "Altı katlı tanrılar yerinde sıra ile zengin Sudhana-cevher için ***oturulacak, safa sürülecek*** saraylar ortaya çıkar." (Mayt.107 10/13).

eylem *ordu karşılar* olarak belirtilen mekânda; (20).tümcede[238] *emgek öçmekiŋe bargulug* partisip grubunun işaret ettiği eylem ise *sekiz türlüg tözün yol* vasıtasıyla gerçekleştirilebilecektir.

Sonuç olarak zaman belirteçlerinin kullanılması halinde ya da bitimli fiilin {-gAy} morfemi ile çekimlenmesi halinde bağımlı yapının öz katmanına yerleşen *Fiil+{-gUlUK}* formlu partisipin zaman anlamı belirginleşebilmektedir. Bunun dışındaki diğer örnek tümcelerde söz konusu partisipin işaret ettiği eylemlerde gelecek zaman anlamı ile kiplik anlamının iç içe olduğu görülmektedir.

3.2.11. {-sXk}

Türk runik harfli yazıtlarda yön bildiren kelimelerin yapımında, yüklem olarak ve partisip işlevinde kullanılıyor iken Türk dilinin diğer tarihî metinleri içerisinde birkaç istisna tümce ve kalıplaşmış birkaç sözcük hariç tanıklık edilmeyen bir morfemdir.

Morfemin gerek Türk runik harfli yazıtlarda gerekse diğer Maniheist metinlerde kalıplaşmış bir şekilde yön bildiren *kün tugsuk (doğu)* ve *kün batsık (batı)* gibi kelimelerde kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında söz konusu morfemin Türk runik harfli yazıtlarda bitimli bir fiilin oluşumuna neden olduğu örneklere tanıklık edilmektedir.[239] Bu kullanımlarının dışında {-sXk} morfeminin partisip işlevinde kullanıldığı tümcelere rastlanılmaktadır.[240] Bunun yanında söz konusu morfemin iyelik morfemi ile birlikte kullanıldığı örnekler sadece Türk runik harfli yazıtlarda mevcuttur (Eraslan, 1980: 128).[241]

Kullanım alanı çoklukla Türk runik harfli yazıtlar olarak kaydedilen {-sXk} morfemi, Maniheist Türk çevresine ait metinlerden biri olan Huastuanift'te de birkaç örnekte yaşamaktadır. Huastuanift hariç, yazıtlar dışındaki diğer Eski Türkçe metinlerde {-sXk} morfeminin işlevini {-gU} ve {-gU+lXk} morfemleri yerine

---

[238] *Emgek öçmekin* ***emgek öçmekiŋe bargulug*** *sekiz türlüg tözün yolug ukıtıp iki yigirmi nayut sanı teŋri kuvragı birle anası katunug kutka tegürü yarlıkar.* "Acının ortadan kalkmasını, ***acının ortadan kalkmasına götürecek*** sekiz kısımlı asil yolu anlatıp on iki nayuta sayısınca tanrılar cemaati ile anası 'hanımı' Nirvanaya haşmetle ulaştırır." (Mayt. 91 10/15).

[239] *Türk bodun* ***ölsikiŋ*** "Türk halkı ***mutlaka öleceksin***." (KT G 6; KT G 7).

[240] ***İl tutsık*** yir ötüken yış ermiş. "***İl tutulacak*** yer Ötüken ormanı imiş." (KT G 2).

[241] Türk bodun tirip ***il tutsıkıŋın*** bonta urtum yaŋılıp ***ölsikiŋin*** yeme bonta urtum. "Türk halkını derleyip ***ülke kuracağınızı*** buraya kazıdım, hata edip ***öleceğinizi*** de buraya kazıdım." (KT G 10/11); *Tün* ***udısıkım*** *kelmedi küntüz* ***olorsıkım*** *kelmedi.* "Geceleri uyuyamadım, gündüzleri de oturamadım." (T 12).

getirmektedir (Erdal, 2004: 302). Söz konusu morfem Huastuanift'te birkaç tümcede (1 ve 3) partisip işlevinde; bir tümcede de (2) başadsız isimleşmiş şekilde kullanılmıştır[242]:

(1) *Bir yılka elig kün arıg dendarça vuşanti olorsuk törö bar erti. "Bir yılda elli gün (boyunca) temiz rahipler gibi oruç tutmamız gerekliydi."* (Huast. 88 282/284)

(2) *Arıg baçak baçap teŋrike* ***ançolasık*** *kergek erti.* "Temiz oruç tutarak tanrıya övgümüzü ***sunmamız*** dinimizin gereğiydi." (Huast. 88 285/286)

(3) *Neçe* ***sözlemesig*** *irinçülüg söz sözleyür biz neçe* ***işlemesig*** *iş işleyür biz anıg kılınça irinçüke kentü özümüzni emgetir biz.* "Ne kadar ***söylememiz gereken*** işler yaptıysak (yaptığımız) ne kadar ***işlediğimiz*** kötü davranışlar yüzünden (şiddetli) ızdıraplara maruz kaldıysak" (Huast. 90 333/337).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde az sayıda örneğe tanıklık edilmesi *Fiil+{-sXk} (Başad)* formu ile oluşturulan tümcelerin sentaktik yapısı ve bu formun semantik işlevi ile ilgili net bir değerlendirmeye ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak Türk runik harfli metinlerde tanıklık edilen örneklerden ve eldeki verilerden yola çıkarak birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkün.

3.2.11.1. Sentaktik İnceleme

3.2.11.1.1. *Fiil+{-sXk} (Başad)* Formu ve Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapılar

Türk runik harfli metinlerde *Fiil+{-sXk} (Başad)* ve *Fiil+{-sXk}+iyelik morfemi+(akuzatif morfemi)* formu olmak üzere {-sXk} morfeminin içinde bulunduğu iki tür forma tanıklık edilmiştir. Huastuanift'te ise ikisi başadlı, diğeri başadsız olmak üzere *Fiil+{-sXk} (Başad)* şeklindeki form kullanılmıştır. İlkinde {-sXk} morfemi, derin yapıda bitimli bir fiil ile birlikte kullanılır iken taşınma ve dönüşüm sonrası bir ismi niteleyen partisipin oluşumuna neden olan formun içerisinde yer almaktadır. İkincisinde ise bu şekilde bir taşınma ve dönüşüm gerçekleşmemiş; *Fiil+{-sXk}* formu, içinde bulunduğu yan tümceciğin yüklemcil ögesi olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda (1).tümcede yer alan *olorsuk törö* ile (3).tümcede yer alan *irinçülüg söz ve işlemesig iş* partisip grupları, taşınma ve dönüşümün gerçekleştiği *Fiil+{-sXk} Başad*

[242] -sXk morfeminin Huastuanift hariç diğer Maniheist Türk çevresine ait metinlerde yön bildiren sözcüklerde kalıplaşmış şekliyle kullanıldığı ifade edilmektedir (Erdal, 2004: 302)

formuna; (2).tümcede yer alan *ançolasık* ise başadsız kullanılarak isimleştirilen forma örnek teşkil etmektedir. Her üç örnekte ortak olan husus nitelenen başadın, derin yapıda nesne işlevinde kullanılıyor olmasıdır. Bu durum Erdal'ın (Erdal, 2004: 282) tasarı bildiren partisipler (projection participles) için yapmış olduğu *her durumda özne dışı ögeleri nitelemesi* şeklindeki değerlendirmesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Gerek başadlı, gerekse başadsız kullanılan *Fiil+{-sXk} (Başad)* formu, Birleşme ve Tür kuramına göre öz katmanda birleşen bağımlı yapıların oluşumuna neden olmaktadır. Çünkü söz konusu form, içinde bulunduğu tümcenin temel üyesi olarak işlev görmektedir. Nitekim (1).tümcede *vuşanti olorsuk törö* ile (2).tümcede *teŋrike ançolasık* şeklindeki partisip grupları özne olarak; (3).tümcede *sözlemesig irinçülüg söz* ile *işlemesig iş* partisip grubu nesne olarak işlev görmektedir.

3.2.11.2. Semantik İnceleme

Türk dilinin en eski kaynaklarında bile çok yaygın bir şekilde kullanılmayan {-sXk}, birçok dil bilimci tarafından gereklilik ve gelecek zaman ifadesi taşıyan bir morfem olarak tanımlanmıştır (Eraslan, 1980: 127; Tekin, 2016: 153; Bayraktar, 2018: 95).

Erdal, {-gU} ve {-gUlUK} morfemlerine ek olarak {-sXk} morfemini de tasarı bildiren partisipler başlığı altında değerlendirir. Tasarı bildiren diğer morfemlerde görüldüğü üzere {-sXk} morfemi de hem gelecek zamana hem de geleceğe dair gerçekleşmesi beklenen bir eylemle alakalı beklenti, değerlendirme, niyet gibi kimi kiplik değerlere (Erdal, 2004: 301) işaret etmektedir.

Daha önce de ifade edildiği üzere zaman çizgisinde gelecekte bir noktaya konumlandırılan bir fiilin aynı zamanda istek, olasılık, emir, gereklilik gibi kimi kiplik değerlere de sahip olması oldukça doğaldır. Bu sebeple {-sXk} morfemi ile kullanılan *(vuşanti) olorsuk (1), ançolasık (2)* ve *sözlemesig/işlemesig (3)* partisipleri içinde barındırdığı gereklilik anlamı ile birlikte geçmişte belirlenen referans noktasından gelecekteki bir ana işaret etmektedir. Başka bir ifade ile {-sXk} morfeminin oluşturduğu partisipler, bulunulan an itibariyle gelecekte gerçekleşmesi gerekli olan/olmayan bir eylemi ifade etmektedir.

4. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TÜMCECİKSEL KATMANDA BİRLEŞEN EŞ-SIRALI BİRLEŞİK YAPILAR (CLAUSAL COORDINATION)

Birleşme ve Tür kuramının ortaya koyduğu bir diğer birleşim-tür çeşidi tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılardır. Kuramın öncüleri Van Valin ve LaPolla her dilde var olması sebebiyle söz konusu birleşim-tür çeşidinin evrensel bir özellik taşıdığını dile getirir (1997: 463).

Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı birleşik yapı, her bir tümceciğin birbirinden bağımsız işlemciye sahip olduğu bir *birleşme-tür* çeşididir. Van Valin ve LaPolla'nın verdiği "*Mary dün Fred'i aradı ve ondan odayı beyaza boyamasını istedi."* (*Mary called Fred yesterday, and she asked him to paint her room white.)* örneğinde her bir tümceciğin birbirinden bağımsız işlemciye sahip olduğu (call-ed/ ask-ed) bu sebeple bu tümceciklerin birbirinden bağımsız bir yapı sergilediği görülmektedir. Verilen örnekte her iki tümceciğin birbirine *and (ve)* bağlacı ile bağlanması da tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıların bir özelliği olarak kaydedilmektedir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 463). Zira Birleşme ve Tür kuramında tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıların bir diğer özelliği de tümceciklerin birbirine *ve, fakat, ama* gibi bağlaçlarla bağlanmasıdır.

Taylan, hiçbir tümceciğin diğerinin temel bir üyesi olmaması ve her bir tümceciğin kendine ait işlemcisine sahip olması nedeniyle bu tür yapılara [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] nitelik yükler. Araştırmacı Türkiye Türkçesinde bu türden birleşik tümcelerin birbirine "…ve…" , "…ama…" gibi bağlaçlarla bağlanan tümcecikler aracılığıyla kurulduğunu ifade eder (Taylan, 1988: 337).

Dil bilimcilerin yapmış olduğu izahlar göz önünde bulundurulduğunda Türk dilinin en eski kaynaklarından itibaren tümceciklerin birbirine bağlaçlarla bağlandığı tüm örneklerin tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı başlığı altında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu şekilde bir değerlendirme kuramın taraftarlarınca kabul görecektir. Dolayısıyla birbirine bağlaçlarla bağlanan ve aralarında zaman ilişkisi bulunan tüm tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılar çalışmamızın kapsamı dâhilindedir. Ancak Türk runik harfli metinlerden itibaren birbirlerine bağlaçlarla bağlanan tümcelerin yerine birbirine virgül ya da noktalı virgül ile bağlanabilecek sıralı tümceciklerin yer aldığı düşünüldüğünde bu türden tümceleri

tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılar arasında değerlendirip değerlendirilemeyeceğinin; bu bağlamda da söz konusu tümcelerin çalışmamıza dâhil edilip edilmeyeceğinin belirlenmesi gerekmektedir.

4.1. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ARALARINDA BAĞLAÇ BULUNMAYAN BİRLEŞİK YAPILI TÜMCELER: TÜMCECİKSEL KATMANDA BİRLEŞEN EŞ-SIRALI YAPILAR

4.1.1. Aralarında Bağlaç Bulunmayan Birleşik Yapılı Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Bağlaçların kullanım sıklığı göz önünde bulundurulduğunda Türk runik harfli metinlerle Eski Uygur Türkçesi metinleri arasında oldukça büyük farklılıklar vardır. Türk runik harfli metinlerde oldukça basit yapılı tümcelerin varlığından söz edilirken kültürel alışverişin yaşandığı ve dini eserlerin tercüme edildiği bir dönem olması sebebiyle Uygur Türklerine ait yazılı metinlerde basitlikten karmaşıklığa giden bir yapının izleri görülmektedir. Bu farklılığı Mansuroğlu şu şekilde dile getirir:

> *"Bilindiği gibi Türkçede aslında şart cümlesi dışında yardımcı cümle yoktur. Başka dillerin yardımcı cümle ile bildirdiklerini Türkçe, zengin isim fiilleri (particium) ve zarf fiilleri (gerundium) ile yani çekimli fiil (verbum finitum) veya bildirici (predicatium) sayılamayacak unsurlarla karşılar. Ancak yabancı dillerle kültür alışverişine girdiği zamanlardan, yani Uygur devresinden itibaren, birinci derecede dini metinlerde aslına uygunluk isteği ile sözü sözüne Türkçeye sıra (parallel) söz ve cümle bağlama edatları (conjunction) ile çeşitli yardımcı cümleler ve bunları baş cümleye bağlayan edatların girdiği görülür." (Mansuroğlu, 1955: 59)*

Bu bağlamda Türk runik harfli metinlere bakıldığında tümceler arası bağlantının çoğu kez bağlaç kullanmadan farklı şekillerde gerçekleştiği görülmektedir. Bu şekillleri Ş.Tekin şu şekilde ifade eder:

> *"Eski Türkçede cümleler 1) ana ve 2) türlü yardımcı cümleler olmak üzere iki kısma ayrılır; ancak Kökt.'de ve Uyg.'da bu yardımcı cümleler ayrı ayrıdır. Kökt.'de fikirler umumiyetle basit ana cümlelerle ifade edilmekle beraber bunun yanı sıra yardımcı cümle olarak -sar ile yapılan şart cümleleri ve yalnız tip, tiyin şekillerinden ibaret olan ve bağ vazifesini gören unsurlar kullanılmıştır." (Tekin, 1992: 102)*

Temir, çalışmasında Eski Türkçede bağlaç yerine kullanılan kimi yapılara değinmiştir. Ünlülü gerundium morfemlerinin, -p, -pan, -sar ve -tuk morfemlerinin[243] fiillere eklenerek tümceler arasında bağlantı sağlandığını; bunun yanı sıra kimi ikilemelerle sözcükler arasında *ve* bağlacına gerek duyulmadan bağlantı sağlandığının altı çizilir. Temir bütün bu örneklere ilaveten yüklemi aynı zamanda çekimlenen sıralı tümceler arasında da *ve* bağlacının işlevinin yerine getirildiğinin altını çizer (1956 I: 47).

Türk dilinin en eski kaynaklarından biri olan yazıtlarda gerek fiilimsilerin kullanılması gerekse sıralı tümcelere sık sık başvurulması bağlaçlara duyulan ihtiyacı en aza indirmiştir. Bu bağlamda her ne kadar bağlaç kullanılmasa da birbiri ardına sıralanan ve aralarında zaman anlam ilişkisi kurulan tümceler, tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılar arasına dâhil edilmiştir. Nitekim Kornfilt, eş-sıralamayı (coordination); *ve-eş sıralama (and-coordination), fakat-eş sıralama (but-coordination)* ve *ya da-eş sıralama (or-coordination)* olmak üzere üç temel başlık altında değerlendirir. Bunlar arasında *ve-eş sıralamanın* (and-coordination) temelde üç şekilde gerçekleştiğini belirtir. Bunlardan ilki herhangi bir eş-sıralama bağlacı kullanılmaksızın bir tümceyi diğerinin ardından sıralayarak, ikincisi Arapçadan ödünç alınan *ve* bağlacını kullanılarak, üçüncüsü de dA bağlacı kullanılarak oluşturulmaktadır. Kornfilt'in herhangi bir bağlaç kullanılmayan *ve-eş sıralama* için verdiği *Hasan işine gitti, Ali evine döndü, ben parkta kaldım* örneğinde *ve* bağlacı kullanılmasa da bu semantik değerin virgül aracılığıyla sağlandığı görülmektedir (1997: 109/111).

Bu bağlamda taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde birbirine bağlaçlarla bağlanmasa da birbiri ardınca sıralanan tümceler, tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılar (clausal coordination) arasına dâhil edilmiştir. Ayrıca söz konusu tümcelerde yer alan fiillerin işaret ettiği eylemlerin oluş sırası göz önünde bulundurulduğunda tümceler arasında zamansal açıdan büyük bir ilişkinin var olduğu da görülecektir. Gerek Türk runik harfli metinlerde gerekse taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bu türden pek çok örneğe rastlamak mümkün. *Sogdak tapa süledimiz buzdumuz tavgaç oŋ totok beş tümen sü kelti ıdok başda sünüşdümüz kül tigin yadagın oplayu tegdi oŋ totok yurçin yaraklıg eligin tutdı yaraklıgdı kaganka*

[243] Çalışmamızın bundan önceki bölümlerinde ünlülü gerundium morfemleri, -p, -pan, -sar ve -tuk morfemlerinin oluşturdukları birleşme-tür çeşitleri üzerinde durulmuştur.

ançoladı ol süg anta yok kışdımız. "Altı Çuv Soğutlara karşı sefer ettik, (onları) bozguna uğrattık, Çinli askerî vali Ong elli bin askerle geldi, Idok Baş'ta savaştık. Kül tigin yaya olarak boğa gibi hücum etti. Vali Ong'un kaynını silahlı (halde) eliyle yakalayıp hakana silahıyla sundu. O orduyu orada yok ettik." (KT D 31/32) tümcesinde olduğu gibi yazıtlarda herhangi bir bağlaç kullanılmadığı halde sıralı tümceler yardımıyla eylemlerin oluş sırası hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Birbirine bağlaçlarla bağlanan tümcelerde olduğu gibi bu tür tümcelerde de herhangi bir tümcenin yeri değiştirilememekte; öne ya da sona alınamamaktadır. Bu durum tümcelerde yer alan fiillerin işaret ettiği eylemlerin belirli bir oluş sırasına sahip olması ile ilgilidir.

Taranan metinler içerisinde birbirine herhangi bir bağlaçla bağlanmasa da tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılara örnek teşkil edecek birçok sıralı tümce örneği mevcuttur. Irk Bitig'de tanıklık edilen tümcelerde (1-5) her bir yüklemin kendi işlemcisine sahip olduğu; dolayısıyla bir diğer tümceden yapısal anlamda bağımsız olduğu görülmektedir. Nitekim (1).örnekte birinci tümceciğe ait bitimli fiil (tutar men) ile ikinci tümceciğe ait bitimli fiil (yiyür men) kendi işlemcisine (aorist) sahiptir. (2).tümcede *ünüp barmiş* ile *ozmiş* bitimli fiilleri kendi işlemci morfemlerine (-mIş); (3).tümcede *yorıdı* ile *yagdı* bitimli fiilleri kendi işlemci morfemlerine (-DI); (4).tümcede *sakınmiş* ile *kelmiş* bitimli fiilleri kendi işlemci morfemlerine (-mIş); (5).tümcede *küzleyür men* ve *yaylayur men* bitimli fiilleri kendi işlemci morfemlerine (aorist) sahiptir. Aynı zamanda birleşik yapıyı oluşturan hiçbir tümcecik diğer tümceciğin temel üyesi değildir. Bu durum söz konusu tümcelerin *tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılar* içerisinde değerlendirilmesinin nedenidir:

(1) *Tanım tüsi takı tükenmezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men sebdükümin yiyür men* "Vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyorum, sevdiğimi yiyorum" (IB 19 3).

(2) *Esri amga yalım kayaka ünüp barmiş, ölümte ozmiş.* "Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş." (IB 24 49).

(3) *Boz bulıt yorıdı, bodun üze yagdı* "Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı. (IB 24 53).

(4) *Yana sakınmiş, kelmiş.* "(Sonra) yine düşünmüş (geri) gelmiş." (IB 25 58).

(5) *Körüklüg kayaka konupan küzleyür men, yagaklıg tograk üze tüşüpen yaylayur men.* “Manzaralı kaya(lık)lara konup etrafa bakınırım, üstü cevizle dolu kavak üzerine inip yazı geçiririm.” (IB 26 64).

Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılara örnek teşkil edecek tümcelere diğer Maniheist ve Budist Türklerine ait metinlerde de tanıklık edilmektedir. Birleşik yapıyı oluşturan her bir tümceciğin kendine ait bitimli bir fiilinin olması tümceciklere [-bağımlı] nitelik; hiçbir tümceciğin bir diğerinin temel üyesi olarak işlev görmemesi yine aynı tümceciklere [-içe yerleşik] nitelik yüklemektedir. Nitekim (6).tümce, her birinin kendi işlemci morfemine sahip olduğu *unıtu ıd-dı* ve *adrıl-tı* olmak üzere iki bitimli fiilden oluşmaktadır. (7).tümce her biri aorist işlemcisi taşıyan iki bitimli fiilden (sukar yorıyur/ölürür); (8).tümce her biri her biri aorist işlemcisi taşıyan beş bitimli fiilden (çok-ar/ölür-ür/sur-ar/akıt-ar/sat-ar/igid-ür); (9).tümce her biri her biri aorist işlemcisi taşıyan istek-emir kiplik işlemcisi taşıyan iki bitimli fiilden (al-ıŋ/ bir-iŋ) oluşmaktadır:

(6)…*k(e)ntü tugmış kılınmış meŋigü t(e)ŋri yerin unıtu ıddı y(a)ruk t(e)ŋrilerde adrıltı.* “Kendi doğduğu yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu, ışık tanrılardan ayrıldı.” (Huast. 79 14/16).

(7) *Kurug yirig suvayu öl yirig tarıyu kuş kuzgun sukar yorıyur sansız tümen özlüg ölürür* “(Çiftçiler) kuru yeri sulayıp ıslak yeri sürerken kuzgun (gibi) kuşlar geliyor pek çok sayıda yaratığı gagalayıp öldürüyorlar”. (İKP 2 2/6).

(8)…*amarı tınlıglar yont ud çokar koy lagzın ul(a)tı tınlıgларıg ölürür terisin surar kan ögüz akıtar etin kanın satar anın öz igidür.* “Bazı canlılar atı, öküzü kesiyor, koyun, domuz ve diğer canlıları öldürüyor, derisini yüzüyor, kan nehri akıtıyor, etini kanını satıyor, onunla kendini besliyorlar.” (İKP 18 6/11).

(9) *Amtı köŋülçe alıŋ barça buşı biriŋ* “Şimdi istediğiniz kadar alın hepsini sadaka olarak verin.” (İKP 27 10/12).

Aşağıdaki tümceler kendine ait bitimli fiile sahip olduğu için her biri diğerinden bağımsız tümceciklerin yer aldığı birleşik yapılı tümcelere örnek teşkil etmektedir:

(10) *T(e)ŋri topınar korkınçıg yil turur k(e)mi aktarılur ölür* “Gökyüzü yarılır, korkunç bir rüzgar çıkar, gemi alabora olur..” (İKP 28 11/12).

(11) *İki kadaş isen tükel kavışıp öpüşti kuçuştı ıglaştı* "İki kardeş sağ salim kavuşup öpüştü, kucaklaştı, ağlaştı." (İKP 51 9/13).

(12) *Bu ok etözin teŋri yiriŋe agtınıp hormuzta teŋri birle bir orunta olurdum..kentü on edgü kılınç küzetdürtüm…buşılıg yagış turgurdum* "Bizzat bu vücut ile tanrılar yerine çıkıp tanrı İndra ile bir yerde oturdum, bizzat kendim on iyi ameli yerine getirttim, sadaka olarak kurban sundum." (Mayt. 99 8/12).

(13) *Yarlıkançsız köŋülin erüş üküş koyun kuzıg isig özlerinte adırdılar etlerin kanların yidiler içtiler sattılar yuŋladılar* "Merhametsiz bir kalple birçok koyun ve kuzunun canına kıydılar; etlerini, kanlarını yediler, içtiler, sattılar, sarfettiler." (Mayt. 140 56/59).

(14) *Utdum m(e)n nizvanilıg alku utun yagılarıg örü tikdim üzeliksiz kirtü nomlug ulug toogug tugmak ölmeklig taluytın taşgaru tartdım tınl(ı)glarıg olarka m(e)n b(e)k yapdım üç yavlak yol kapıgın.* "Klesaların bütün kötü düşmanlarını yendim, üstün gerçek dharmanın büyük bayrağını yukarı diktim, doğum ölüm denizinden canlıları dışarı çıkardım, ben onlara üç kötü yol kapısını kilitledim." (AYS V. Kitap 201 0567/ 0572).

(15) *Y(a)rutukta y(a)run taŋ taşgaru ünti ordotın barıp tegdi seŋremte bursaŋ kuvraglarnıŋ oronına. "(Hükümdar) şafak söktüğünde dışarı çıkmış,* Saṃghārāmadaki bhiksu topluluğunun yerine gitmiş*."* (AYS IX. Tegzinç 49 0066/0070).

(16) Toz toprakıg söntürgü edgü yıdlıg suv saçtı adruk adruk tuo törlüg hua yavışgu kemişti antak aduruk oronta yme ötrü örgün [u]rturtı pra kuşatri asdurup [tü]kel tüşrök kılturdı öŋi [ö]ŋi edgü yıd yıpar türtgü [sa]çgu ulatı edgü yıdı kötiyü buluŋ yıŋakıg toşgurtı.*"Toz ve toprağı engelleyecek güzel kokulu suları (toprağın üzerine) serpmiş, a*rdından, [meclisteki] pek mükemmel yere de taht kurup bayrak astırmak suretiyle [orayı] tamamen süslemiş, çeşit çeşit hoş kokuları, merhem ve pudra ile hoş tütsüyü bütün etrafa yayarak [bunlarla heryeri] doldurmuş*."* (AYS IX. Tegzinç 54/56 113/123) .

4.1.2. Aralarında Bağlaç Bulunmayan Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-Sıralı Yapılarda Semantik İnceleme

4.1.2.1. Katmanlar Arasında Öncelik-Sonralık Anlam İlişkisi

Art arda sıralanan tümceciklere ait fillerin kılınış değerinin göz önünde bulundurulması, fiillerin içerdiği eylemlerin göreceli zaman anlamını doğru bir şekilde yorumlanmasında önemli bir etkendir. Bu bağlamda birinci tümceciğe ait fiil [+SS] kılınış değerine sahip ise kendinden sonra gelen tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylemden önce gerçekleştiği konusunda hiçbir şüphe yoktur. Böyle bir durumda birleşik yapıya ait her bir tümceciğin içerdiği eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur. Örneğin (6)…*k(e)ntü tugmış kılınmış meŋigü t(e)ŋri yerin unıtu ıddı y(a)ruk t(e)ŋrilerde adrıltı. "Kendi doğduğu yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu, ışık tanrılardan ayrıldı." (Huast. 79 14/16)* tümcesinde birinci tümceciğe ait fiil (unıtu ıddı), [+SS] kılınış değerine sahip olduğundan bu fiilin işaret ettiği eylem ile bir sonraki tümceciğe ait fiilin (adrıltı) işaret ettiği eylem arasında öncelik-sonralık zaman anlam ilişkisi oldukça açıktır. Bitimli fiillerin içerdiği eylemlerde görülen öncelik-sonralık zaman ilişkisi *(10)T(e)ŋri topınar korkınçıg yil turur k(e)mi aktarılur ölür "Gökyüzü yarılır, korkunç bir rüzgar çıkar, gemi alabora olur.." (İKP 28 11/12)* tümcesinde de mevcuttur. *Yil tur-*, [+SS] kılınış değerine sahip olduğundan zaman çizgisinde *aktarıl-ur öl-ür* fiilinin işaret ettiği eylemden daha önceki bir noktaya yerleştirilecektir. (14).tümcede sırasıyla *ut-, örü tik-, taşgaru tart-* ve *bek yap-* fiillerinin işaret ettiği eylemler gerçekleşmiştir. Bir önceki fiil ile bir sonraki fiil arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Öncelik-sonralık zaman ilişkisi (15).tümcede *taşgaru ün-ti* fiilinin işaret ettiği eylem ile *barıp teg-di* fiilinin işaret ettiği eylem arasında da görülmektedir. *Taşgaru ün-ti* fiilinin [+SS] kılınış değerine sahip olması, zaman çizginde önceki bir noktaya yerleştirilmesine sebep olmaktadır.

4.1.2.2. Katmanlar Arasında Eş Zamanlılık Anlam İlişkisi

Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılarda eylemler arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi de bulunabilmektedir. Nitekim (11).tümcede *öpüş-, kuçuş- ve ıglaş- fiillerinin* işaret ettiği eylemler eş zamanlı gerçekleşmektedir. Burada eylemler arasında var olan göreceli zaman ilişkisini yorumlamada fiillerin kılınış değeri önem

arz etmektedir. Çünkü *öpüş-, kuçuş- ve ıglaş-* fiillerinin [+ÖS] kılınış değerine sahip olması bu fiillerin işaret ettiği eylemlerin süreç içerisinde devam ettiğini düşündürmektedir. Ancak aynı tümce içerisinde yer alan *kavış-* fiili [+SS] kılınış değerine sahip bir fiil olduğundan ve içkin olarak süreç ifade etmeyen bir eyleme karşılık geldiğinden söz konusu fiil ile diğer fiiller (öpüş-, kuçuş-, ıglaş-) arasında eş zamanlılık değil öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur.

Olur- fiili [+ÖS] kılınış değeri taşıyan bir fiildir. E_1-E_2 gibi iki içkin zaman anlamı taşıyan bu tür fiillerde birinci eylemin gerçekleştiği ancak aynı eylemin süreç içerisinde gerçekleşmeye devam ettiği anlaşılmalıdır. *Otur-* fiilinde de bu şekilde iki içkin zaman anlamı bulunmaktadır. Öznenin oturma eylemini gerçekleştirmesi birinci aşama; oturmaya devam etmesi ikinci aşama olarak düşünüldüğünde ortada süreç ifade eden bir eylemden bahsedildiği açıktır. Bu sebeple tümcede (12) geçen *otur-* fiili sürerliliğe gönderme yaptığından söz konusu eylem ile *edgü kılınç küzet- ve buşılıg yagış turgur-* eylemleri arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak birbirine herhangi bir bağlaç ile bağlanmadığı halde art arda sıralanan tümcecikler arasında göreceli zaman anlamının olduğu görülmüştür. Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı olarak nitelendirilen bu tür yapılarda göreceli zaman anlamı, her bir tümcecikte yer alan bitimli fiillerin kılınış değerine göre açıklık kazanmıştır. Birinci tümceciğe ait fiilin [+SS] kılınış değerine sahip olduğu örneklerde eylemler arasında öncelik-sonralık zaman ilişkisi; [-SV] ya da [+ÖS] kılınış değerine sahip olduğu örneklerde de eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu görülmektedir.

4.2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE BAĞLAÇLAR ARACILIĞIYLA OLUŞTURULAN BİRLEŞİK YAPILI TÜMCELER: TÜMCECİKSEL KATMANDA BİRLEŞEN EŞ-SIRALI YAPILAR

Birleşme ve Tür kuramının öncülerinden Van Valin ve LaPolla'nın (1997: 463) tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıya verdiği örneklerde her bir tümceciğe ait yüklemcil ögenin bir diğerinden bağımsız olarak işlemci morfemine sahip olduğu görülmektedir. Bu türden yapıların birleşik olarak değerlendirilmesinin sebebi her bir tümceciğin birbirine bağlaçlarla bağlı olmasıdır.

Birbirine bağlaçlarla bağlanan her bir tümcecik bir diğerinin temel üyesi olarak işlev görmediğinden [-içe yerleşik] bir özelliğe; tümceciklerin her birinin kendine ait bitimli fiile sahip olması da bu tümceciklerin yine her birinin [-bağımlı] özelliğe sahip olduğunun göstergesidir.

Bağlaçlar aracılığıyla birbirine bağlanarak oluşan, [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] özelliğe sahip tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıları çalışmamız açısından önemli kılan husus bu yapıların içerdiği göreceli zaman anlamıdır. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bağlaçlara sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu bağlaçlardan bazıları her iki tümcecik arasında öncelik-sonralık zaman anlamının; bazıları da eş zamanlılık anlam ilişkisinin oluşmasına neden olmaktadır. Tanıklık edilen bağlaçlar ve bu bağlaçlarla kurulan tümceciksel katmanda birleşen birleşik yapılı tümcelerde göreceli zaman anlam ilişkisi şu şekildedir:

4.2.1. Kin yana

Türk runik harfli metinlerden biri olan Irk Bitig'de tanıklık edilen bağlaç, birleştiği tümcecikler arasında öncelik-sonralık zaman anlam ilişkisinin oluşmasına neden olmaktadır. Birleşik yapıyı oluşturan birinci tümceciğin sahip olduğu yüklemcil ögeyi (bar) aslında tümcede kullanılmayan *er+-ür* yardımcı fiili ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Bu bağlamda birleşik yapıyı oluşturan her bir tümceciğin kendi işlemcisine (aorist) sahip yüklemcil ögeye sahip olması (17).tümceyi tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı kılmaktadır:

(17) *Bu ırk başınta az emgeki bar* ***kini yana*** *edgü bolur*. "Bu falın başında biraz acı var (ama) ***sonra yine*** iyi olur. (IB 25 57).

4.2.2. Anta(da) kin

Kimi tümcede *anta kin* kimi tümcede de *antada kin* şekliyle *ondan sonra, o zaman* anlamında kullanılan bir bağlaçtır.

Bağladığı tümceciklerin her biri işlemci açısından diğerinden bağımsızdır. Çünkü birleşik yapıyı oluşturan her bir tümceciğin kendine ait bitimli bir fiili bulunmaktadır. Nitekim (18).örnekte birleşik yapıyı oluşturan birinci tümcecik *açıntı*; ikinci tümcecik *agruk bultı* bitimli fiiline sahiptir. Söz konusu tümcede dikkat edilmesi gereken bir diğer husus *anta kin* bağlacından sonra yer alan tümceciğin, kendi

içerisinde farklı bir birleşme ve tür çeşidi oluşturan bir diğer tümceciğe herhangi bir bağlaç kullanılmaksızın bağlanmış olmasıdır. Dolayısıyla *bir ay artuk açıntı* tümceciği ile *agruk bultı* tümceciği *anta kin* bağlacı ile birbirine bağlanarak tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıyı oluşturmuştur. *Agruk bultı* tümceciği ile *kiŋrenü aş berür boltılar* tümceciğini bağlayan herhangi bir bağlaç olmamasına rağmen yine de kendi içerisinde tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapının oluşmasına neden olmuşlardır.

Anta(da) kin bağlacı vasıtasıyla oluşturulan birleşik yapılı tümcelerin her bir birleşeni arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin olduğu görülmektedir. Nitekim (18).örnekte *bir ay artuk* müddetince *açın*- fiilinin işaret ettiği eylem gerçekleşmiş ardından *agruk bol*- ve akabinde de *kiŋrenü aş berür bol*- fiillerinin işaret ettiği eylem gerçekleşmiştir:

(18) *Bir ay artuk açıntı* ***anta kin*** *y(i)me agruk bultı kiŋrenü aş berür boltılar*. "Bir aydan fazla (ona) baktılar ***ondan sonra*** (Şehzade ev ahalisine) ağırlık oldu, homurdanarak yemek verir oldular." (İKP 61 4/7).

(19).örnekte birbirine *anta kin* bağlacı ile bağlanan her iki tümceciğin kendine ait bitimli fiile sahip olması (ayıtayın ötüneyin/ otayın emleyin) her bir tümceciğin [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] özelliğe sahip olduğunun göstergesidir. Söz konusu tümce genelde tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıya örnek teşkil etse de özelde her bir tümceciğin kendi içerisinde farklı bir tür ve birleşme çeşidi oluşturduğu görülecektir. Zira birinci tümcecikte *bar*- fiili {–(X)p} morfemi ile *ayıtayın ötüneyin* bitimli fiiline bağlanmış ve öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur. İkinci tümcecik de de aynı şekilde bir fiil (yorı-), {–(X)p} morfemi ile bulunduğu tümcecikte yer alan bitimli fiile (otayın emleyin) bağlanmış ve yine öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapının oluşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla (19).tümce, öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıdan ibaret tümceciklerin birbirine bağlaçla bağlandığı farklı bir birleşme ve tür çeşidinin içerisinde yer almıştır, denilebilir:

(19) A*nın amtı m(e)n atam begke barıp ot em şast(i)rnıŋ özen k(e)rgeklig tügünin ig agrıg emlemek uzanmakın ayıtayın ötüneyin ,,* ***anta kin*** *balık uluş sayu keze yorıp tınl(ı)glarnıŋ iglerin agrıgların otayın emleyin. "*O halde, şimdi, babama gidip tedavi *śāstra*larının asıl lüzûmlu olan sırrı ve hastalıkları iyileştirme usûlünü

[babamdan] sorayım ***daha sonra***, şehir şehir gezerek canlıların hastalıklarını tedavi edeyim (AYS IX. Tegzinç 98 0488/0494).

(19).örnekte *ayıtayın ötüneyin* ve *otayın emleyin* fiilleri istek-emir işlemci morfemi ile çekimlense de yine de aralarında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur. Zira konuşma anından sonraki bir zaman ile ilgili gerçekleşmesi dilenen eylemlerden ilki *ayıt- ötün-*, ikincisi de *ota- emle-* şeklindedir.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *anta(da)kin* bağlacı ile oluşturulan çok sayıda tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı örneğine tanıklık edilmiştir. Söz konusu bağlaç bir yandan sentaktik olarak birbirinden yapıca bağımsız tümcecikleri birbirine bağlarken diğer yandan eylemlerin oluş sırasına göre sıralanmasını sağlar:

(20) *Bu d(a)rnig tutup aşnu miŋ sekiz kata sözlezün* ***antada kin*** *bir arıg evte ud mayakı üze yerin suvap kiçig mandal kılzun* "Bu Dhārani'yi tutup önce 1008 defa söylesin ***ondan sonra*** temiz bir evde sığır gübresi ile toprağı sıvayıp küçük bir daire oluştursun." (AYS VI. Kitap 134/135 0921/0924).

(21) *Kaçan d(a)rni tutdaçı kişi bo altun bermiş b(e)lgüg körser işim bütdi tep bilmiş k(e)rgek* ***antada kin*** *ol kişi yalaŋuzın aglak oronta arıg evte tütsüg urup et'özin arıg küzetip tünemiş k(e)rgek.* "Tılsımı tutacak olan kişi bu altın işareti görüp işimi tamamladım deyip bilmeli ***ondan sonra*** o kişi yalnız olarak ıssız bir yerde temiz bir evde tütsüyü yakıp bedenini temiz tutup gecelemeli." (AYS VI. Kitap 138 0961/0967).

(22) *Alku kamag t(e)ŋriler birgerü küyü küzetü tutarlar* ***antada kin*** *adasızın ög karınınta kirürler* "Bütün tanrılar hep birlikte koruyup kollarlar ***sonra*** tehlikesiz şekilde ana rahmine düşerler." (AY VIII. Kitap 347 1242/1245).

(23) *T(e)ŋriler erkligi ol ilig küzetmeser ömeser adın yme t(e)ŋriler kamagun barça kemişürler titerler ol il uluş* ***antada kin*** *yunçıyur artayur alkınur.* "Tanrıların muktediri o ülkeyi korumazsa, düşünmezse başka bütün tanrılar (o ülkeyi) hep birden bırakırlar, terk ederler. O memleket ***sonra*** çürür, bozulur, yok olur." (AY VIII. Kitap 360 1376/ 1381).

Bağladığı tümcecikler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin kurulmasına neden olan *antada kin* bağlacının yine sonralık anlamı içeren *ötrü* ile birlikte kullanıldığı tümcelere Altun Yaruk'ta tanıklık edilmiştir:

(24) *Tözün t(e)ŋri kızıya ,, ol bayagut oglı urı kaçan divaindiraprabi atl(ı)g ilig begniŋ ilindeki bodunın karasın emlep öŋetdiler bınıkdılar,* ***ötrü antada kin*** *olar barça bir yaŋlıg buşi birip ,, buyan edgü kılınç kılmak üze k(e)ntü etözlerin ögirt{ü}türüp sevintürüp alkugun yumgın olbayagut oglıŋa barıp ince tip sözletiler.* "Ey asil tanrı kızı! O śresthīnin oğlu delikanlı, daha önce Deva–indra–prabha adlı hükümdarın ülkesindeki halkı tedavi edip iyileştirmişti ***bunun üzerine, daha sonra***, onların [meclistekilerin] hepsi aynı şekilde sadaka verip punya kazanmak suretiyle, kendi bedenlerini huzura kavuşturup hepsi beraber, toplu hâlde ośresthīnin oğlunun yanına gidip [ona] şöyle söylemişler." (AYS IX. Tegzinç 131 0755/0765).

4.2.3. Basa

Sonra anlamında kullanılan bir çekim edatıdır; aynı zamanda bağlaçtır (Eraslan, 2012: 282; Karahan, 2015: 160). Taranan metinlerde bağlaç işlevinde kullanıldığı örneklere çok fazla tanıklık edilmemiştir. *Yag-* fiilinin kendi işlemci morfemine (aorist) sahip olması ve içinde bulunduğu tümceciğin bir diğerinin temel üyesi olarak işlev görmemesi sebebiyle örnek tümcenin yapısı, tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca örnekte -her ne kadar kimi sözcükler silinmiş olsa da-art arda sıralanan tümceciklerin içerdiği eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur:

(25) *İrig taşlıg yagmur yagar…***basa***…-lar teke koç…süsüp ol tamut(uglar)…-ça yançarlar.* "İri taşlı yağmur yağar…**sonra**… teke, koç…süsüp bu cehennemlikler…vururlar. "(Mayt. 152 40/ 43).

4.2.4. Basa basa

Öncelik-sonralık anlam ilişkisinin bulunduğu eylemlerde sonra gerçekleşen eylemin önce gerçekleşen eylemi takip etme aralığı farklılık gösterebilir. Bu sebeple zaman çizgisinde bir noktaya konumlandırılan E_1'in ardından E_2'nin nereye konumlandırılacağı konuşur/yazarın kullandığı kimi belirteçlere ya da morfemlere göre şekillenmektedir. Türkiye Türkçesinde *Fiil+-r…-mAz* formunun kullanıldığı durumlarda ya da *ardından, hemen ardından* gibi zaman belirtecinin kullanılması durumunda E_2'yi, E_1'in hemen sonrasına konumlandırmak mümkündür. *Çok sonra* zaman belirtecinin kullanıldığı durumlarda da E_1 ile E_2 arasında belirli bir zaman

aralığı söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında *basa basa* bağlacının E_1 ile E_2 arasındaki uzun zaman aralığını belirtmek için kullanıldığı düşünülebilir.

Birinci tümcecik ile ikinci tümceciğin birbirine *basa basa* bağlacı ile bağlandığı (26).ve (27).tümceler, tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılardandır. Çünkü (26).tümcede *tegmiş erürler, karıyurlar, ölürler, tayarlar* fiillerinin hepsi kendi işlemci morfemlerine sahiptir. (27).tümcede de *...bolgay* ve *tuggay* yine kendi işlemci morfemlerine (-gAy) sahip bitimli fiillerdir. Ayrıca söz konusu birleşik yapılı tümcelerde *basa basa* bağlacı aracılığıyla, gerçekleşen birinci eylemler (muŋka tarkka tegmiş er-/-26; aç kız ig kegen yagı yavlak bol-/27) ile ikinci eylemler (karı-, öl-, tay-; tug-) arasında belirli bir zaman aralığının olduğu ifade edilmektedir:

(26)*..oglanı /---/ muŋka tarkka tegmiş erürler..kim* ***basa basa*** *erler karıyurlar ölürler tayarlar."* "…oğlu ızdıraba sıkıntıya duçar olurlar ***ve çok sonra*** ihtiyarlar, ölür ve göçüp giderler." (Mayt. 96 12/14).

(27) *Ötrü ol üdün ança tuşta aç kız ig kegen yagı yavlak bolgay* ***basa basa*** *kudruklug yultuz tuggay.* "Daha sonra öyle bir vakitte açlık, kıtlık, hastalık, düşman olacak ***çok sonra*** kuyruklu yıldız doğacak. (AYS VI. Kitap 116 0689/0692).

4.2.5. Anta(da) Basa

Kimi tümcede *anta basa* kimi tümcede de *antada basa* şekliyle *sonra, ondan sonra, o zaman* anlamında kullanılan bir bağlaçtır. Bağladığı tümceciklerin her birinin bitimli fiile sahip olması her bir tümceciğin [-bağımlı] ve [-içe yerleşik] özelliğe sahip olduğunun göstergesidir. Bu bağlamda (28)-(37).örnekler, her bir tümceciğin birbirine *anta(da) basa* bağlacı ile bağlandığı birleşik yapılı tümcelerden oluşmaktadır. Bu tümcelerde her bir tümceciğin kendine ait bitimli fiile sahip olduğu görülecektir. *meŋiledi* ve *tevirdi (28)* yüklemlerinden ibaret iki tümceciği birleştiren *anta basa* bağlacı böylelikle iki tümceciksel katmanın birleşerek eş-sıralı yapı oluşturmasına neden olmuştur. Ayrıca aynı tümcede birinci tümcecikte yer alan fiilin (meŋiledi) işaret ettiği eylem, *tevirdi* fiilinin işaret ettiği eylemden önce gerçekleşmiştir:

(28) *Teŋri teŋrisi burkan bur(kan kut-)ın bulu yarlıkadı yiti…bodi sögüt tüpint(e) (meŋi) meŋiledi..****anta basa*** *ezrua teŋri ötügiŋe barns uluşta arşivadan seŋremde nomlug tilgen tevirdi* "Tanrılar Tanrısı Burkan, Burkanlığı haşmetle buldu.

Yedi (gün sonra?) Bodhi ağacı altında erdi ***ondan sonra*** tanrı Erzua'nın isteği için Benares ülkesinde Rŝivadana manastırında din tekerleğini döndürdü." (Mayt. 63 20/26).

(29)..*takı yime kalmış buyruklar yime üküş ajunlarda üç erdni ögüg kaŋıg tapınmış udunmış üçün burkan körkin itip vrhar yirin sipirmiş üçün nom işidip nom bitig bitimiş üçün ton etük aş içgü buşı birmiş üçün ...çikin etözlüg ulug (tegi)mlig arhantlar bolurlar...**antada bas(a)** ...ince işidür* "Ve yine diğer kumandanlar da birçok alemlerde üç cevher ve anaya babaya hürmet ettikleri için burkan heykelleri yapıp manastırı süpürdükleri için vaazı dinleyip dini eserleri yazdığı için elbise, ayakkabı ve yiyecek içecek sadaka verdiği için …ibrişim vücutlu, büyük nasipli veli olurlar ***ondan sonra***…şöyle işitir." (Mayt. 103 1/12).

(30).tümcede her ne kadar iki tümcecikte de *yükün-* fiili bulunsa da söz konusu birleşik yapılı tümcede yine de göreceli zaman anlamı mevcuttur. Çünkü *yükün-* eyleminin ilk olarak *burkanka nom erdini kutıŋa bodis(a)t(a)vlar ulatı pratyikabutlar arhantlar* topluluğuna; sonrasında da *ezrua hormuzta t(e)ŋriler* topluluğuna gerçekleştirilmesi istenmektedir:

(30) *Yinçürü yükünzün burkanka nom erdini kutıŋa bodis(a)t(a)vlar ulatı pratyikabutlar arhantlarka **anta basa** yükünsün ezrua hormuzta t(e)ŋrilerke...* "Eğilerek secde etsin Buddha'ya, öğreti mücevherine, Bodhisatvalara (ve) ayrıca Pratyikabutlara ve Azizlere ***sonra*** secde etsin Ezrua ve Hormuzta Tanrılara…" (AY VII. Kitap 150 602/606).

'*Eŋ öŋre, eŋ başlayu* belirteçleri tümcecikler arasında zaten *anta(da) basa* bağlacı ile sağlanan zamansal sıralamayı pekiştirir mahiyettedir:

(31) **'*Eŋ öŋre** sözleyü agızta tutup bo d(a)r(a)nıg bışıg kılıp üjikin yaŋılmadın sözlezün **anta basa** ınanzun üç erdini kutıŋa* "İlk önce söyleyip ezberleyerek bu dharaniyi olgunlaştırıp harfi harfine yanılmadan söylesin ***sonra*** inansın üç mücevherin kutsallığına." (AY VII. Kitap 150 597/600).

(32) ***Eŋ başlayu** bo d(a)rnig agızta tutup bir tümen sekiz kata sözlemiş k(e)rgek **antada basa** bir karaŋgu ev içinde suv yadıp pra kuşatri asıp tayçu itigin kılıp kara ay bir yaŋıta suvka kirip arıtı yunup arıtınıp yaŋı arıg ton kedip ol tayçu bamış ev içinde kirip tützük köyürüp hua saçıp aşın suvsuşın tapıg udug kılıp ötrü öŋre sözlegüçi burhanlar bodis(a)t(a)vlar atın birer birer atayu birer birer yükünüp kılmış*

ayıg kılınçın ökünüp kakınıp kşanti kılıp ***antada kin*** *oŋ tizin çökitip ayasın kavşurup bo d(a)rni nomug miŋ sekiz kata sözlezün* "İlk olarak bu dhārāniyi ağızda tutup 1008 defa söylemen gerek ***ondan sonra*** karanlık bir ev içinde banyo hazırlayıp gölgelik asıp dua hazırlığı yapıp kara bir dolunayda suya girip temizlenerek arınıp temiz yeni giysi giyip o dua bağlanmış ev içine girip tütsü yakıp çiçek saçıp yiyecek ve içecekle hizmet edip daha sonra öncelikli söylenecek buddhalar ve bodhisattvalar ünvanı ile tek tek zikredilerek tek tek secde ederek saygı gösterip yapılan kötü amellerden dolayı pişmanlık duyup af diledikten ***sonra*** sağ dizle çöküp (iki) ayayı birleştirip bu dhārānili dharmayı 1008 defa söylesin." (AYS V. Kitap 187/188 0400/0414).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk'ta, bağladığı tümcecikler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin kurulmasına neden olan *antada basa* bağlacının yine sonralık anlamı içeren *ötrü* ile birlikte kullanıldığı tümcelere tanıklık edilmiştir:

(33) *Bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)nı üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvasun* ***ötrü antada basa*** *aglak yirte satgaksız arıg orunta ud mayakın suvap sekiz çikin torkı <törtgil> mantal kılsun* "Bu bitkilerden eşit miktarda alıp pusya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun ***sonra*** ıssız bir yerde (ve) sakin bir ortamda sığır gübresiyle sıvayarak sekiz kol boyunda dört köşeli bir alan (mandala) oluştursun." (AY VII. Kitap 136/137 414/427).

Altun Yaruk'ta ve Totenbuch'ta tanıklık edilen bir diğer form *anta(da) basa (yana) ok* şeklindedir. *Ok* sözcüğünün pekiştirme edatı olduğu düşünüldüğünde (34) ve (35).tümcelerde *anta(da) basa* ile sağlanan *sonralık* anlamının *Ok* edatı ile pekiştirilmek istendiği sonucuna ulaşılabilir:

(34)…*kök kalık içinde tolu tüü törlüg adrok adrok tütsüglüg kuşatrelar b(e)lgürüp ol kuşatrelartın yme ök altun öŋlüg y(a)ruklar ünüp ol ol yer oronlarıg barçanı yarutgay yaşutgaylar* ***antada basa ok*** *bo tütsüglüg kuşatrelar ondın sıŋar yertinçülerte ülgüsüz sansız gaŋ ügüzdeki kum sanınça burhanlar uluşınta keŋürü yadılıp ol kamag burhanlar üzesinte tegzinü turup altun öŋlüg yaruklar ünüp yarutu yaltrıtu turgaylar* "…gökyüzü içinde çeşitli, türlü türlü tütsülü gölgelikler belirip o gölgeliklerden de o altın renkli ışıklar yükselip o yerlerin, sarayların tamamını aydınlatacak ***ondan sonra*** bu tütsülü gölgelikler on taraftaki yeryüzüne uçsuz bucaksız

Ganj nehrinde kum sayısınca Budalar ülkesinde yayılarak bütün o Budalar üzerinde dolaşıp altın renkli ışıklar yükselip parlayacak." (AYS VI. Kitap 103/104 0521/0534).

(35) *Taşdıkı belgüde biş bügülenmek edremler tugar üner* ***anta basa yana ok*** *sekiz ygrmi ilig yalınap öçülüp yana ok sekiz ygrmi ilig yalınap öçülüp kinki üç kata sekiz ygrmi ilig yalınamışta tamgakka tegip… altı kaçıglıg sizik sakınçlar batıp tamgaktakı tamır tügüni şeşilip linhua agızı açılur.* "Dışsal simge olarak 5 olağanüstü yetenek oluşmaktadır ***ardından yine*** 18 el genişliğinde yanıp sönüp ve yine 18 el genişliğinde yanıp sönüp sonrasında yine 3 kere 18 el genişliğinde yanıp söndüğünde ise gırtlağa ulaşmıştır. 6 duyu organın şüpheli düşünceleri batmaya başladı." (Tot. 144 811/818).

4.2.6. Ötrü

Son çekim edatı olarak da işlev gören *ötrü* sözcüğünün bir diğer işlevi her biri bitimli fiile sahip tümcecikleri birbirine bağlamak ve bağladığı bu tümcecikler arasında sentaktik ve semantik bir bağın oluşmasına neden olmaktır. Başında bulunduğu tümceyi *o halde* (Gabain, 1988: 115); *sonra, böylece, bunun üzerine, çünkü* (Eraslan, 2012: 283) gibi anlamlarla bir önceki tümceye bağlayan bir bağlaçtır.

Bağlaç işlevinde kullanıldığı durumlarda birleşik yapıyı oluşturan her bir tümceciğin kendine ait bitimli fiile sahip olması ve bu sebeple de tümceciklerden birinin diğerinin temel üyesi olarak işlev görmemesi tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıların tipik özelliğidir. (36).örnekte *ötrü* bağlacı biri *şmnanç bolayın (tir)* bitimli fiiline sahip diğeri *tip yarlıkayur* bitimli fiiline sahip iki tümceciği birbirine bağlamaktadır. Sonuç olarak her iki tümceciğin bir birleşik yapı oluşturmasında etken tümcecikleri birbirine bağlayan *ötrü* bağlacıdır.

Örnek tümcede birinci tümcecikte ifade edilen eylem ile ikinci tümcecikte ifade edilen eylem arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim birinci eylem *ti-*, ikinci eylem *okı-* üçüncüsü de *tip yarlıka-* olarak sıralanır:

(36)…*men yime şmnanç bolayın* ***ötrü*** *yaşovati kunçuylar erdnisi sekiz tümen tört miŋ çkrvrt ilig kannıŋ kunçuy katunların okıp ince tip yarlıkayur* "Ben de rahibe olayım (der) ***bunun üzerine*** kraliçeler cevheri Yaşovatī, dünya hükümdarının 84 000 kraliçesini çağırıp haşmetle şöyle der." (Mayt. 106 29/33).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ötrü* bağlacı ile oluşturulan tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı örnekleri oldukça fazladır. Söz konusu birleşik yapıların aynı zamanda öncelik-sonralık anlam ilişkisine de örnek teşkil ettiği görülmektedir:

(38) *Ol ödün kaŋı kan yarlıg yarlıkadı ….yerçi suvçı kemiçi bar erser yime kelzün teginig esen tükel kelürzünler* ***ötrü*** *bu y(a)rl(ı)k işidip biş yüz satıgçı erenler terilip içgerü ötüg birdiler*. "O zaman han babası düşüncesini söyledi: Kılavuz kaptan bir denizci varsa o da gelsin, prensi sağ salim getirsin ***bunun üzerine*** bu fermanı işitip beş yüz tüccar toplanıp saraya müracaat ettiler." (İKP 32 1/4).

(39) *Barmagay sin tip tidi* ***ötrü*** *tigin başın töŋitip ıglayu yirde yat(ı)p yok(k)aru turgalı aş aşlagalı unamadı*. "Gitmeyeceksin dedi ***bunun üzerine*** Şehzade başını eğip ağlayarak yere yatıp ne ayağa kalkmaya ne de yemek yemeye razı oldu." (İKP 29 9/11).

(40) *İki kadaş isen tükel kavışıp öpüşti kuçuştı ıglaştı ötrü sıktaştılar yine ögürdiler sevintiler*. "İki kardeş sağ salim kavuşup öpüştü, kucaklaştı, ağlaştı ***sonra*** hıçkıra hıçkıra ağladılar ve sevindiler." (İKP 51 9/13).

(41) *Biznite adın balık uluş ordo karşı kügçi küzetçi neçe tözün yavaş t(e)ŋriler erserler olar barça bizinçileyü ok titip ıdalap kodgay kemişgeyler* ***ötrü*** *ol el uluşta öŋi öŋi adrok adrok ada tuda bolgay (eli) eli hanı el ornın ıçgıngay bodunı karası yavgan yavız köŋüllüg bolgay yintem beklemek bukagulamak ölürmek emgetmek tötüşmek karışmak yoŋarşmak ayıglaşmak yazuksuzug yalarmak ta ulatı ayıg töröler bolgay* ***ötrü*** *ol üdün ança tuşta aç kız ig kegen yagı yavlak bolgay.* "Bizden başka ülkeyi, sarayı koruyan ne kadar asil Tanrı varsa hepsi de bizim gibi terk edecekler ***sonra*** o ülkede farklı tehlikeler olacak. Hükümdar krallığını kaybedecek. Halk kötü kalpli olacak. Sürekli pranga, öldürme, işkence etme, savaşma, iftiralaşma, suçsuzlardan şüphelenme gibi kötü adetler olacak. ***Daha sonra*** öyle bir vakitte açlık, kıtlık, hastalık, düşman olacak." (AYS VI. Kitap 115 0674/0691).

(42) *M(a)has(a)tve tegin ol barsnıŋ açın torokın emgekin tolgakın tetrü körüp tegre tegzinip közin idi andıran keterü umatın ür keç tetrü körü turup ötrü kodup öŋi yorıp bardılar* ***ötrü*** *ol üdün m(a)has(a)tve bodis(a)t(a)v yorıyu ınçe tep sakındı* "Mahasattva prens o kaplanın açlığını, zayıflığını, eziyetini tam olarak izleyip etrafında dönüp dolaşıp gözünü ondan hiç ayırmadan uzun süre dikkatlice bakıp durup

sonra (bakmayı) bırakıp başka tarafa yürüyüp gittiler ***sonra*** o vakit Mahasattva Bodhisattva yürüyerek şöyle düşündü.” (ABH 84/85 178/ 184).

4.2.7. Anta ötrü

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ondan sonra* (Karahan, 2015: 96) anlamında kullanılan bir bağlaçtır. Bu bağlamda söz konusu bağlacın kendinden önceki tümcecik ile kendinden sonraki tümceciği zaman anlam ilişkisi ile birbirine bağladığı söylenebilir.

Anta ötrü bağlacının bağladığı her bir tümcecik yapı itibariyle bir diğerinden bağımsızdır çünkü her tümceciğin fiili diğer tümceciğin fiilinden bağımsız olarak işlemci morfemine sahiptir. Bu bağlamda *anta ötrü* bağlacı, bağımsız işlemci morfemi taşıyan yüklemlerin yer aldığı tümcecikleri birbirine bağlayarak tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıların oluşmasına neden olmaktadır. Nitekim *anta ötrü* bağlacı (43).tümcede *sakıntı* ve *ayıttı* bitimli fiiline sahip iki tümceciği birbirine bağlamaktadır. Söz konusu bitimli fiillerin kendi işlemci morfemine (-DI) sahip olması ve bir tümceciğin diğerinin temel üyesi olarak işlev görmemesi tümcenin tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılar arasında değerlendirilmesine neden olmaktadır. Aynı şekilde (44).tümcede birinci tümcecik *bardı* bitimli fiilinden, ikinci tümcecik *sakınç sakınur* bitimli fiilinden oluşmaktadır. Dolayısıyla bitimli fiillerden ilki {-DI} işlemci morfemine, diğeri aorist işlemcisine sahiptir. Bu durum her bir tümceciği diğer tümceciğe karşı [-bağımlı] ve [-içe yerleşik] nitelikte kılar.

Anta ötrü bağlacı tümcecikler arasında sentaktik olarak bir bağın oluşmasına neden olurken aynı zamanda aynı tümcecikler arasında göreceli zaman ilişkisinin oluşmasına da neden olmaktadır. Zira ilk tümcecikte (43) yer alan *sakın-* fiilinin işaret ettiği eylem öncelik, *ayıt-* fiilinin işaret ettiği eylem sonralık ifade etmektedir. (44).tümcede *bar-* fiilinin işaret ettiği eylem öncelik, *sakınç sakınur* fiilinin işaret ettiği eylem sonralık ifade etmektedir:

(43) *Kaŋım ilig tilge kirmezün öz kazgançım üze edgü kılınç kılayın/tip sakıntı* ***anta ötrü*** *atl(ı)g yüzlügke ince tep ay(ı)t(t)ı*. “Han babam dile düşmesin, kendi çabamla iyi işler yapayım” diye düşündü ***ondan sonra*** ileri gelen kişilere şöyle dedi.” (İKP 24/25 11/12).

(44) *Ötrü maytrı burkan kaŋı brhmayu purohit sekiz tümen tört miŋ purohit bramanlar birle purohitler erkin türkin erdnilig evlerin kodup ıdalap ulug tikin çugın balık uluşlug bodun bukuntın agır ayag teginü kitumati balıktın önüp supuşpit yimişlikke (bardı)* ***anta ötrü*** *tükel bilge maytrı burkan (ince) sak(ınç) sakınur* "Bunun üzerine Maytrı burkan, babası ev imamı 84000 purohita brahma ile purohitalar kudret ve nüfuzu, mücevherli evlerini terkedip, bağırışıp çağırışma ile şehir halkından büyük hürmet gö(rüp) Ketumati şehrinden çıkıp Supuŝpita koruluğuna (vardı) ***bunun üzerine*** mükemmel hikmetli Maytrı burkan şöyle düşünür." (Mayt. 104 22/32).

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinden yola çıkarak *anta ötrü* bağlacı ile kurulan tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı örnekleri çoğaltılabilir. Bu örneklerde de yine katmanlar ve bu katmanların içerdiği eylemler arasında öncelik-sonralık gibi göreceli zaman ilişkisi bulunmaktadır:

(45) *Burkan kutın küsedeçi tözünler oglı tözünler kızı tayşing yorıgta yorıdukta kamag t(e)rs tetrü tınl(ı)glar birle katılıp kavışıp öŋre kılmış tsuy irinçü agır ayıg kılınçların neteg yaṅgın ökünser kşanti kılsarlar ol ayıg kılınçları arıyur alkınur erki t(e)ngrim tip ayıtu ötündi..****anta ötrü*** *t(e)ngri kanı hormuzta t(e)ngrike ince tip y(a)rlıkadı* "Buda kutsallığını dileyen soylular oğlu, soylular kızı Mahayânâ yaşayına (uygun) davrandığında bütün yanlış hatalı canlılar ile karışıp, kavuşup geçmişte işlemiş olduğu suç ve kötü davranışlarını ne şekilde itiraf etse(ler), pişman olsalar o kötü davranışları silinir, yok olur mu acaba efendim" diye saygıyla sordu ***ondan sonra*** tanrılar tanrısı Buda, tanrılar hanı İndra tanrıya şöyle söyledi." (AY III. Kitap 24 2b 8/19).

(46) *Olarnıŋ ugurınta şurate üdke tegi nom erdini ulag sapıgı üzülmez(ün) tep y(a)rlıkadı****; anta ötrü*** *(ol) üdün vaişiravane m(a)haraaça (olor)mış oronıntın örü turup (teŋri) t(e)ŋrisi burhanka ince (tep öt)ündi.* "Onların zamanından duyulan, işitilen bir zamana kadar öğreti mücevheri kesilmesin" diye buyurdu ***sonra*** o vakit Vaisravana Maharaja oturduğu yerden ayağa kalkıp Tanrı Tanrısı Budaya şöyle dedi." (AYS VI. Kitap 128 0840/0847).

(47) *Sarasvati t(e)ŋri kızı t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp öz orunınta oluru teginti* ***anta ötrü*** *ol kuvrag arasınta erigme kondini atl(ı)g braman t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkannıŋ küü kelig edremlig küçi üze yititmekiŋe ol sarasvati atl(ı)g t(e)ŋri kızın öge şlök takşutın ince tip tidi* "Tanrıça Sarasvati, Tanrı(lar) Tanrısı

Buddha'nın ayağına eğilip başıyla secde ederek yerine oturdu ***ondan sonra*** cemaatte bulunan Kondini adlı (bir) Brahman, Tanrı(lar) Tanrısı Buddha'nın sihirli gücüne dayanarak o Sarasvati adlı Tanrıçayı öven bir şiiri şöyle seslendirdi." (AY VII. Kitap 145/146 529/539).

(48)…*tip munçulayu ögdiler* ***anta ötrü*** *uluş ulugı tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan ol kamag bodis(a)t(a)vlar kuvragınıŋ bo muntag ögdilig ötüglerin eşidü y(a)rlıkap ötrü ince tip y(a)rlıkadı* "…diye bu şekilde övdü ***daha sonra*** ülkesinin yücesi tam hikmet sahibi tanrılar tanrısı Buddha, bütün bodhisattvalar topluluğunun böyle methiyeli arzlarını işittikten sonra şöyle buyurdu." (AYS X. Kitap 58/59 12/16).

4.2.8. Ol ödün

O zaman, *bunun üzerine* anlamında kullanılan bir zaman zarfı olduğu kadar bağlaç işlevinde de kullanılan sözcük öbeğidir (Karahan, 2015: 203) . Bağladıkları tümceciklerin kendine ait bitimli fiilinin olması türün eş-sıralı olduğunun; tümceciklerin bir diğerinin temel üyesi olarak işlev görmemesi de birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin göstergesidir.

Aralarında *ol ödün* bağlacının bulunduğu tümcecikler arasında göreceli bir zaman ilişkisi mevcuttur. Söz konusu bağlaçtan önceki tümceciğe ait fiilin içerdiği eylem öncelik, sonraki tümceciğe ait fiilin içerdiği eylem sonralık ifade etmektedir.

(49).tümcede *ol ödün* bağlacı *ötüntiler* ve *kigürdi* bitimli fiiline sahip iki tümceciği birbirine bağlarken aynı zamanda her iki fiilin işaret ettiği eylem arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin oluşmasına neden olmaktadır. Burada söz konusu tümce genel anlamda tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı olarak değerlendirilse de tümceciklerin kendi içerisinde farklı birleşme ve tür özellikleri gösterdiği de ifade edilmelidir. Zira *ol ödün* bağlacından sonraki tümcecik kendi içerisinde iki yan tümcecik (tigin özi barıp kolın yetip) ve bir temel tümcecikten (içgerü kaŋı kan tapa kigürdi) oluşmaktadır. Birbirine {–(X)p} morfemi ile bağlanan bu yapılar kendi içerisinde *öz katmanda birleşen eş-bağımlı* (core cosubordination) yapıyı oluştururken aynı zamanda kendi aralarında da göreceli zaman ilişkisinin oluşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda *ol ödün* bağlacının öncesinde yer alan *ötüntiler* bitimli fiili ile *kigürdi* fiili arasında olduğu kadar *ötüntiler* fiili ile *bar-ıp/yet-ip* fiilleri arasında da öncelik-sonralık anlam ilişkisi söz konusudur:

(49) *Ol beş yüz er kamugun ol körmez yerçike ötüntiler* ***ol ödün*** *tigin özi barıp kolın yetip içgerü kaŋı kan tapa kigürdi* "Bu beş yüz adam ortak bir kararla bir kör kılavuza başvurdu ***o zaman*** Şehzade kendisi gidip (kılavuzu) kolundan tutup saraya getirdi." (İKP 33 4/9).

Buna benzer bir yapı ve anlam ilişkisi (50).tümcede de mevcuttur. Genel anlamda bakıldığında birinde *kaltılar* ve diğerinde *tegdi* bitimli fiillerinin yer aldığı tümceciklerin birbirine *ol ödün* bağlacı ile bağlandığı ve böylelikle tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı oluşturulduğu söylenebilir. Ancak özelde *ol ödün* bağlacının sonrasında yer alan tümcenin de kendi içerisinde farklı bir birleşme ve tür örneği sergilediği görülmektedir. Elbette ki bu durum söz konusu tümcenin tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı türünde bir değişiklik yapmayacaktır. Fakat bağlacın sonrasında yer alan yan tümceciklerin temel tümceciğe {–(X)p} morfemi ile bağlanan fiillerden oluştuğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Bu durumda söz konusu tümcenin birleşenlerinden birinin (edgü ögli tigin yirçi avıçka kolın yitip yeti kün bilçe boguzça suvda yorıp kümüşlüg otrukka takka tegdi) öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıdan ibaret olduğu ifade edilmelidir. Böylelikle *ol ödün* bağlacından önce yer alan fiilin işaret ettiği eylem ile birbirine {–(X)p} morfemi ile bağlanan fiiller (yit-ip, yor-ıp) ve bu fiillerin bağlı olduğu bitimli fiil (teg-di) arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin olduğu görülecektir:

(50) *Tigin yirçi avıçka birle ikikü kaltılar* ***ol ödün*** *edgü ögli tigin yirçi avıçka kolın yitip yeti kün bilçe boguzça suvda yorıp kümüşlüg otrukka takka tegdi.* "Şehzade ile yaşlı kılavuz yalnız kaldılar ***o zaman*** İyi Niyetli Şehzade yaşlı kılavuzun kolundan tutarak yedi gün bellerine boğazlarına kadar (olan) suda yürüyüp gümüşlü adaya ve dağa ulaştılar." (İKP 41 1/6).

(51).tümcede *ol ödün* bağlacının kendi içerisinde farklı birer birleşim ve tür örneği olabilecek iki birleşik yapılı tümceyi birbirine bağlaması sonucunda farklı bir *birleşme ve tür* örneğinin oluşumuna neden olduğu görülmektedir. Birinci birleşik yapılı tümce *iki kamış şiş kılıp, iki köziŋe sançıp* olmak üzere iki yan tümcecikten ve bu yan tümceciğin bağlı olduğu bir temel tümcecikten (tezti) oluşmaktadır. Burada {–(X)p} morfeminin kendinden önceki fiilleri işlemci açısından temel tümceciğe bağımlı kılması söz konusu tümcenin öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Ayrıca *şiş kıl-, sanç-* ve *tez-* fiillerinin işaret ettiği eylemler arasında da öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur. *Ol ödün*

bağlacının sonrasında yer alan tümce de ünlülü gerundium nedeniyle kendi içerisinde öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı örneğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla *ol ödün* bağlacı öncesinde ve sonrasında bulunan birleşik yapılı tümceleri birbirine bağlayarak yine farklı bir birleşme ve tür örneğinin (tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı) oluşumuna neden olmuştur. Birbiriyle eş zamanlı gerçekleşen *okı-* ve *maŋra-* fiilleri ile *tez-* fiili arasında da öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur:

(51) *İki kamış şiş kılıp iki köziŋe sançıp tezti* ***ol ödün*** *edgü ögli tigin inisin okıyu maŋradı.* "İki kamışı sivrilterek Şehzade'nin iki gözüne saplayıp kaçtı ***o zaman*** İyi Niyetli Şehzade kardeşini çağırarak feryat etti." (İKP 55 5/7).

4.2.9. Udu

Irk Bitig'de *sonra* anlamında kullanılan bir bağlaçtır. Bu bağlamda bir önceki tümceciği bir sonraki tümceye öncelik-sonralık anlam ilişkisi ile bağladığı söylenebilir. Bağlanan her bir tümcecik, kendi işlemci morfemine sahip fiillerden oluşmaktadır. Bu sebeple söz konusu tümce, tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılardandır:

(52) *Taŋ taŋlardı* ***udu*** *yir yarudı* ***udu*** *kün tugdı. "*Şafak söktü ***ve*** yer aydınlandı ***ve*** güneş doğdu." (IB 21 26).

4.2.10. Yana

Yine, yeniden olarak tanımlanan bir bağlaçtır (Gabain, 1988: 115; Tekin, 2016: 137). Karahan söz konusu bağlacı; *yine, tekrar, sonra, daha, ayrıca, ilave olarak* şeklinde anlamlandırır (2015: 221).

Taranan metinler içerisinde Irk Bitig'de sıklıkla tanıklık edilen bir bağlaçtır. Altun Yaruk'ta *yene, yene ök* ve *yana yme* şeklindeki kullanımlarına tanıklık edilmektedir.

Yana, bağladığı tümceciklerin kendine ait bitimli fiile sahip olması sebebiyle ve bu tümceciklerden birinin diğer tümceciğin temel üyesi olmaması sebebiyle tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapının oluşmasına neden olan bir bağlaçtır. Bu tür tümcelerde her bir birleşen diğer birleşene karşı [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] niteliğe sahiptir. Örneğin (53).örnekte *yana* bağlacı işlemci morfemi bakımından birbirinden bağımsız üç tümceciği birbirine bağlamaktadır. Birinci tümcecik *kodupan*

barmiş; ikinci tümcecik *sakınmiş;* üçüncü tümcecik de *kelmiş* bitimli fiilinden oluşmaktadır.

Bağlacın söz konusu birleşik yapıyı oluştururken aynı zamanda birleştirdiği tümcecikler arasında göreceli zaman ilişkisi kurduğu görülmektedir. Bu bağlamda *yana* bağlacından önce yer alan tümceciğin içerdiği eylem ile aynı bağlacın sonrasında yer alan tümceciğin içerdiği eylem arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur:

(53) *Uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmiş* ***yana*** *edgüti sakınmiş idişimte ayakımta öŋi kança barır men tir* ***yana*** *kelmiş idişin ayakın esen tükel bulmiş.* "Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş ***sonra*** iyice düşünmüş kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum ben demiş ***sonra yine*** gelmiş kabını kacağını sapasağlam bulmuş." (IB 23 42).

(54) *Togan kuş tırŋakı suçulunmiş* ***yana*** *tıtinmiş*. "Şahinin pençeleri yolunmuş ***ve*** sıyrılmış." (IB 23 44).

(55) *Oglı öginte kaŋınta öbkelepen tezipen barmiş* ***yana*** *sakınmiş kelmiş ögüm ötin alayın kaŋım sabın tıŋlayın tip kelmiş tir.* "(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş ***sonra yine*** düşünmüş (geri) gelmiş anamın öğüdünü alayım babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş der." (IB 25 58).

(56) *İkki kadaş esen tükel…kavışıp öpüşti kuçuştı ıglaştı ötrü sıktatılar* ***yene*** *ögürdiler sevintiler.* "İki kardeş sağ salim birbirine kavuşup öpüştüler, kucaklaştılar, ağlaştılar sonra hıçkırdılar ***sonra yine*** neşelendiler sevindiler." (İKP 51 8/11).

(57) *Bursoŋ kuvrag aşın içgüsin bagragu kılınçın tapsız taŋsız kıltımız..****yana*** *tegimsiz kişilerig aşatdımız.* "Cemaatin yiyeceğini, içeceğini uygunsuz ve pis yaptık ***ve yine*** liyakatsiz kimselere yedirdik." (Mayt. 138 61/64).

(58) *Mantalnıŋ tört kapıgınta kişi turgurzun* ***yana*** *tört oglank(ı)yalarıg uz tonandurup itip yaratıp birer burnaçda suv tutdurup tört buluŋda olgurtsun.* "Alanın dört kapısında (birer) kişi durdursun ***ayrıca*** dört genç erkeği güzelce donatıp süsleyerek (ellerinde) birer su kabı tutturarak dört tarafa oturtsun." (AYS VII. Kitap 137/138 432/436).

(59) *Ötündüŋ sen bo nom erdinig kiŋürü yadgalı küyü küzetü tutgalı* ***yana yme*** *alku tınl(ı)g oğlanın inç meŋilig kılguluk yme tılaŋurmak erdemlig buşı birmekiŋ üze sakınu sözleyü yitinçsiz ulug edgü kılınçıg kıltıŋ kazgantıŋ*. "Sen bu öğreti mücevherini

geniş alanlara yaymak için (onu) koruyup kollamak için arzda bulundun ***ayrıca*** bütün canlıları huzurlu kılmak ve hitabet kabiliyetinden bahşetmek amacıyla düşünüp söyleyerek ulaşılması büyük sevaplar kazandın." (AY VIII. Kitap 252/253 304/314).

(60)…*adruk adruk aş içgüler tutup agır ayamakın <tapınzun ançolazun>* ***yana*** *adın yıdın yıparın hua çeçek aş içgü üze meniŋ körkümke tapıg udug kılzunlar* ***yana*** *ol aş içgüg alıp tört yıŋaktınkı t(e)ŋrilerke saçıp tapıg udug kılzun antada basa b(e)k katıg kirtü sav sözleyü ince tip tizün* "…başka başka yiyecek içecekler sunup büyük bir saygıyla ibadet etsin ***yine*** başka başka güzel kokular, çiçekler ve yiyecek içeceklerle benim resmime ibadet etsin s***onra*** o yiyecek uiçeceği alıp dört taraftaki tanrılara saçarak (onlara) ibadet etsin ondan sonra sapasağlam, gerçek söz söyleyerek şöyle söylesin." (AY VIII. Kitap 271/272 495/505).

4.2.11. (Takı) Yme

Bulunduğu tümceyi bir önceki tümceye *yine, ve, tekrar, hem, ayrıca* gibi anlamlarla bağlayan bağlaçtır (Eraslan, 2012: 285; Karahan, 2015: 226).

Birbirine bağlanan tümceciklerden her birinin diğerinden bağımsız olarak bitimli fiile sahip olmasının doğal bir sonucu olarak hiçbir tümcecik bir diğerinin temel üyesi olarak işlev görmemiştir. Bu durum *yme* bağlacı ile kurulan birleşik yapılı tümcelerin Birleşme ve Tür kuramı içerisinde tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılar içerisinde değerlendirilmesine neden olmuştur. *Yme* bağlacının kimi tümcelerde *takı* ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. *Takı yme* şeklindeki bu formda da birleşen her bir tümceciğin kendine ait bitimli fiili bulunmaktadır.

Söz konusu bağlaçtan önceki tümceciğin işaret ettiği eylem ile bir sonraki tümceciğin işaret ettiği eylemin eş zamanlı olarak gerçekleştiğine örnek olabilecek tümcelere tanıklık edilmiştir. İKP'te (61).örnekte iç içe geçmiş birçok birleşik yapılı tümce birbirine *(takı) yme* bağlacı ile bağlanmıştır. *Takı yme* bağlacından önceki ilk birleşik yapı, öznesi ortak (amarı tınl(ı)glar) olan dört alt yapı (ç(ı)grı eŋirer yüŋ eŋirer kentir eŋirer böz butatıp tok(ı)yur) ve bir temel tümcecikten (tok(ı)yur) oluşmaktadır. *Takı yme* bağlacının sonrasındaki birleşik yapı bağlaçsız kurulan tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıya örnek teşkil etmektedir ve bu yapı ortak bir özneye (adruk uzlar) sahiptir. Söz konusu ikinci yapı bir sonraki birleşik yapılı tümceye yine *takı y(i)me* bağlacı ile bağlanmıştır. Üçüncü birleşik yapılı tümcede her bir tümcecik birbirine ortak bir eyleyici aracılığıyla (amarı tınlıglar) semantik olarak bağlanmıştır.

Y*unt ud çokar, koy lagzın ulatı tınlıgların ölürür, terisin soyar, kan ögüz akıtar, etin kanın satar, anın öz igidür* şeklindeki yan tümceciğin birleşmesinden meydana gelen birleşik yapı bir diğer birleşik yapılı tümceye *y(i)me* bağlacı ile bağlanmaktadır. Bütün bu karmaşık birleşik yapı içerisinde fiillerin işaret ettiği eylemlerin öncelik-sonralık anlamından ziyade eş zamanlılık anlam ilişkisi içerisinde olduğu düşünülmektedir çünkü *Bodisavat tigin*, etrafında olup biten bütün bu eylemlere aynı zaman dilimi içerisinde şahit olmaktadır:

(61) *Amarı tınl(ı)glar ç(ı)grı eŋirer yüŋ eŋirer kentir eŋirer böz butatıp tok(ı)yur* ***takı y(i)me*** *adruk uzlar kentü kentü uz işin işleyür adruk adruk emgek emge emgenür* ***takı y(i)me*** *kördi amarı tınlıglar yunt ud çokar koy lagzın ulatı tınlıgların ölürür terisin soyar kan ögüz akıtar etin kanın satar anın öz igidür* ***y(i)me*** *Bodisavat tigin bu ulus bodun anyıg kılınçlıg kılmışın krüp ertüŋü busuşlug kadgulug bolup ıglayu balıkka kirdi.* "Pek çok insan çıkrık döndürüyor, yün eğiriyor, kenevir eğiriyor, bez ve kumaş dokuyorlar ***ve yine*** diğer ustalar kendi zanaatlarını icra ediyorlar türlü türlü sıkıntı çekiyorlar ***ve yine*** gördü ki birçok insan atları, sığırları başlarına vurarak öldürüyor; koyun, domuz ve diğer canlıları öldürüyor, derisini yüzüyor, kan nehri akıtıyor, etini kanını satıyor onunla geçimlerini sağlıyorlar ***yine*** Buda namzeti şehzade bu halkın kötü amelli davranışlarını görüp aşırı derecede kederli ve kaygılı bir halde ağlayarak şehre girdi." (İKP 17/19).

Bu şekilde *takı y(i)me* bağlacının birleştirdiği tümcecikler arasında görülen eş zamanlılık anlam ilişkisinin aşağıdaki örnekte de bulunduğu düşünülmektedir:

(62) *Neçe buyan edgü kılınçlarım bar erser olarnı yeme biş ajun tınlıg oglanıŋa evire teginür men* ***takı y(i)me*** *meniŋ irinç umugsuznuŋ belgüke ilinmemek köŋültin belgüdin yeme öŋi bulmamak köŋültin tugmış neçe buyan edgü kılınçlarım bar erser anı alkunı barça biş ajun tınlıg oglanıŋa evire teginür men.* " Ne kadar iyi davranışlarım var ise onları da beş varlık şeklindeki canlılara saygıyla sunuyorum dahası zavallı umutsuzun, (yani) benim 'belirtiye bağlanmamak' gönülden 'belirtiden' ***ve ayrıca*** 'bulmamak' gönülden doğmuş ne kadar iyi davranışlarım var ise onları hepsini toptan beş varlık yolundaki canlılara saygıyla çeviriyorum." (AY III. Kitap 56 170 22a. 1/10).

Maytrısimit'te tanıklık edilen (63).örnekte *takı y(i)me* bağlacının birleştirdiği tümcecikler arasında ne gibi bir zaman ilişkisi olduğu açık değildir. Öznenin

gerçekleştirdiği *ezük savlar sözle-* fiilinin içerdiği eylem önce, *ög-* fiilinin içerdiği eylem sonra gerçekleşmiş olabileceği gibi işaret edilen eylemler eş zamanlı da gerçekleşmiş kabul edilebilir. Bu şekilde bir anlam ikiliği (64).tümcede de mevcuttur:

(63) *Az kılınçımız küçlüg bolup ezük savlar sözledimiz…**takı y(i)me** kodıkı yavaz ed tavarlarıg satıgka tegzün tip ögdümüz* "Hırsımız güçlenip yalan söyledik ***ve yine*** bayağı, kötü amelleri satılsın diye övdük." (Mayt. 120 18/21).

(64) *Hormuzta teŋri oglanı beş teŋri biziŋ üzütümüz sön yeklügün süŋüşüp balıg başlıg boltı **yme** kam(a)g yekler ul[u]glar todunçsuz uvutsuz suk yek [birle] yüz artokı kırk tümen yek[niŋ yavlak] biligiŋe katılıp ögsüz köŋülsüz boltı.* "Hormuzta tanrının çocukları beş tanrı ile bizim ruhlarımız ezelde şeytanlarla savaşıp yaralandı ***dahası*** en büyük şeytanın utanmaz, ahlaksız ihtirasları yüz kırk tümen şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu." (Huast. 78/79 7/14).

(65).örnekte birbirlerine *takı y(i)me* bağlacı ile bağlanan tümcecik arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin olduğu düşünülmektedir:

*Maytrı urbilvani balıktakı sinayani braman oglı bolup sekiz yaşına kaltı çahnu arzıgaŋ ögüz suvın siŋirürçe alku şastar bilge bilig simridi boşguntı..**takı y(i)me** bilge bilig suvsamakın avantlıg tınlıglarka asag tusu kılkalır üçün (ort)un entkek ilinte ograyu (dkşan)pt ilke bardı.* "Maytri, Uruvilvā şehrindeki Senāyāni adlı bir brahmanın oğlu olarak dünyaya geldi sekiz yaşında münzevi Jahnu'nun Ganj nehrinin suyunu yuttuğu gibi bütün şāstraları, hikmetleri öğrendi ***ve yine*** hikmete susamış yaratıklara hizmet etmek için asil hint ülkesinde doğrudan Dakşināptha'ya gitti." (Mayt. 52 18/27).

Sonuç olarak taranan metinler içerisinde iki şekilde tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı örneklerine tanıklık edilmiştir. Bunlardan ilki aralarında herhangi bir bağlaç bulunmayan birleşik yapılar ile aralarında bağlaçların yer aldığı birleşik yapılardır. Bu yapıların birleşenlerden her biri bir diğeri için [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] özelliğe sahiptir çünkü her tümcecik kendi bitimli fiiline sahiptir. Bu durum her bir tümceciğin diğer tümceciğin temel üyesi olarak işlev görmesine engel teşkil etmektedir.

Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıları çalışmamız açısından önemli kılan husus bu yapıların içerdiği göreceli zaman anlamıdır. Birbirine herhangi bir

bağlaçla bağlanmayan sıralı tümcelerde de göreceli zaman anlamı bulunmaktadır. Bu tür tümcelerdeki zaman anlam ilişkisini belirlemede fiillerin kılınış değeri oldukça önem kazanmaktadır. Taranan metinler içerisinde bağlaçlar ile kurulan birleşik yapılı tümcelerde de göreceli zaman anlam ilişkisi mevcuttur. *Kin yana, (ötrü) anta(da)kin, basa, basa basa, (ötrü) anta(da) basa, anta(da) basa (yana) ok, ötrü, anta ötrü, ol ödün, udu, yana* tümceciksel katmanlı birleşmelerin oluşuma neden olan ve bu katmanlar arasında özellikle öncelik-sonralık anlam ilişkisinin kurulmasına neden olan bağlaçlardır. *(Takı) yme* bağlacı ile kurulan yapılarda ise öncelik-sonralık anlamına ek olarak eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu görülmüştür.

SONUÇ

1. Birleşme ve Tür Kuramının (Juncture and Nexus Theory) belirlediği ölçütler doğrultusunda altı çeşit tümce tipi belirlenmiştir. Bunlar öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı (core-coordination), öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı (core cosubordination), öz katmanda birleşen bağımlı yapı (core subordination), tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı (clausal coordination), tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı (clausal subordination), tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapı (clausal cosubordination) şeklinde tasnif edilmektedir. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde zaman anlamı içeren birleşik yapılı tümcelerde kolaylıkla uygulanabilmesi söz konusu tasnifin evrensel nitelik taşımasının doğal bir sonucudur.

2. Birleşme ve Tür Kuramında yapısal bağımlılıktan (structural dependence) bahsedebilmek için iki şarttan birinin gerçekleşmesi gerekmektedir. Birleşik yapıyı oluşturan tümceciklerden birini diğerine bağımlı kılan şartların ilki niteleyici (modifier) olma şartı; ikincisi de temel üye (argument) olma şartıdır.

3. Taranan Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde niteleyici (zaman) işlevinde kullanılan ve öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapıların (core cosubordination) oluşmasına neden olan morfemler ve analitik formlar şu şekilde tespit edilmiştir: ***Fiil+{-(X)p} formu*** ve *Fiil+{-(X)p} Ötrü* formu, *Fiil+{-(X)p} Anta(da)kin / Anta(da)basa* formu, *Kaltı…Fiil+{-(X)p}* formu, *Ne…Fiil+{-(X)p}+(Ok)* formu; ***Fiil+{-(X)pAn(I)n}*** formu; ***ünlülü gerundium*** ve *Ne+…Ünlülü Gerundium+Birle+ök (ötrü/anta)* formu. Hiçbir şekilde şahıs işaretleyicisi ve işlemci morfemi almayan{-(X)p}'li, {-(X)pAn(I)n}'lı ve ünlülü gerundiumların sahip olduğu aynı ardışık eksen boşluğunun (same sequential pivot) bitimli fiilde yer alan işlemcilerle doldurulduğu; söz konusu morfemlerle kurulan birleşik tümcelerde de yan tümcecik ile temel tümceciğin öznesinin çoğunlukla eş-gönderimli (coreferential) olduğu görülmüştür. Ancak taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde fiillerin geçişsiz ya da pasif çatı ile çekimlendiği durumlarda söz konusu morfemlerle kurulan tümcelerin istisna olarak çeşitlenebilir özneye izin verebildiği gözlemlenmiştir.

4. {-(X)p}, {-(X)pAn(I)n}, {-mADIn} morfemlerinin oluşturduğu gerundiumlar ile ünlülü gerundiumlar tümcelerde katmanlar arasında durum, sebep, göreceli zaman anlam ilişkisi kurabilmektedir. Bu sebeple bu tür morfemler kontekste

bağlı gerundiumlar *(contextual converbs)* olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu morfemlerin semantik değeri kontekste bakılarak belirlenmiştir.

5. Eylemlerin oluş sırasının belirlenmesinde fiillerin kılınış değerlerinin rolü büyüktür. Nitekim [-SV] ve [+ÖS] kılınış değerine sahip fiillere eklenen{-(X)p},{–(X)pAn(I)n}'lı tümcelerde katmanlar arasında eşzamanlılık anlamı belirlenmiştir.{-(X)p} ve {–(X)pAn(I)n}, [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiğinde ise eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. Taranan metinlerde, [-SV] ve [+ÖS] kılınış değerine sahip fiillere eklenen ünlülü gerundiumların genellikle hâl zarfı işlevinde kullanıldığı görülmüştür. [-SV] ve [+ÖS] kılınış özelliği taşıyan fiillerin sürerlik zaman anlamı içermesi bu tür fiillerin kullanıldığı birleşik yapılı tümcelerde aynı zamanda eş zamanlılık anlam ilişkisinin de olabileceğini düşündürmüştür. Ünlülü gerundium morfemlerinin [+SS] kılınış değeri taşıyan fiillere eklenmesi durumunda ise katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi yer almaktadır.

6. Taranan Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde niteleyici (zaman) işlevinde kullanılan ve tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı (clausal cosubordination) yapıların oluşmasına neden olan morfemler ve analitik formlar şu şekilde tespit edilmiştir: ***Fiil+{-gInçA}*** formu; ***[-ken]*** ve *(Kaltı) Fiil+aorist erken* formu, *Fiil+{-gAlIr} erken* formu*;* ***Fiil+{-gAlI}*** formu.

7. Bunlardan {-gInçA} morfemi Türk dilinin en eski kaynaklarında *-IncAyA kadar* anlamı ile yorumlanmıştır. Morfemin *teklik 3.şahıs iyelik morfemi {+(s)I(n)} ile {+çA} ekvatif durum morfemi* birleşenlerinden oluşması aynı ardışık eksen boşluğu taşımamasının nedeni olarak yorumlanmıştır. Altun Yaruk'ta morfemin -IncA şeklinde bir anlam değeri kazanması ile birlikte birincil işlevinin pekiştirilmesi amacıyla *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda *-IncAyA kadar* anlam değerine sahip ilk tümceler ile *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun kullanıldığı tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar içerisinde değerlendirilmiştir. Morfemin -IncA anlamında kullanıldığı tümceler gerundiumun aynı ardışık eksen boşluğu taşıması nedeniyle eş-bağımlı tür içerisinde değerlendirilmiştir. {-gInçA} morfeminin *-IncAyA kadar* anlamının yer aldığı örnekler *bitim tümceleri*; *-IncA* anlamının yer aldığı örnekler *izleme tümceleri* olarak adlandırılmıştır. Her iki tümce tipinin ortak özelliği {-gInçA} morfeminin eklendiği

fiillerin [+SS] kılınış değerine sahip olmasıdır. Bu sebeple her iki tümce çeşidinde de katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi mevcuttur.

8. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+aorist erken* formunun katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi oluşturduğu gözlemlenmiştir. Bu tür tümcelerde eş zamanlılık anlamının bir alt başlığı olan *paralellik* ya da *içerme* ilişkilerine tanıklık edilmiştir. Gerundium ve bitimli fiilin süreç içeren [+ÖS] ya da [-SV] kılınış değerine sahip olduğu tümcelerde paralelliğin; bitimli fiilin [+SS] gerundiumun [+ÖS] ya da [-SV] kılınış değerine sahip olduğu tümcelerde içerme ilişkisinin izlerine rastlanılmıştır.

9. [-ken] gerundium morfeminin içkin olarak eş zamanlılık anlam ilişkisi taşımadığı bu ve buna benzer anlam ilişkilerinin [-ken] morfeminden önce kullanılan görünüş ve kiplik işaretleyicilerinin vasıtasıyla sağlandığı belirlenmiştir. Bunun en güzel örneği *Fiil+{-gAlIr} erken* formudur. Çünkü taranan metinlerde *Fiil+{-gAlIr} erken* formunun yer aldığı tümcelerde bu şekilde kesintiye uğrama (gerundiumun içerdiği eylem bir eyleyici tarafından gerçekleştirmek üzere iken-interruption) şeklinde bir anlam ilişkisi söz konusudur.

10. ***(****Takı)+Fiil+{-mAzkAn}* formunun *büt-* ve *keç-* fiilleri ile kullanıldığı tümcelerde katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu; *büt-* ve *keç-* fiillerinin dışında direk yan tümceciğe ait fiile eklenmesi halinde de öncelik-sonralık anlamının oluştuğu düşünülmektedir. *Sonlandır-, bitir-* anlamına gelen bu fiillerin {-mAzkAn} olumsuzluk morfemi ile birlikte kullanılması o tümcelerde süreç ifade eden bitimli fiillerin işaret ettiği eylemlerin henüz sonlanmadığını, hala devam ediyor olduğunu gösterir.

11. Taranan Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde niteleyici (zaman) işlevinde kullanılan ve tümceciksel katmanda birleşen bağımlı (clausal subordination) yapıların oluşmasına neden olan morfemler ve analitik formlar şu şekildedir: ***Fiil+{-sAr}*** *formu ve Ne+Fiil+{-sAr}…Fiil+Aorist formu, Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(Ötrü) formu, Kayu Ödün+Fiil+{-sAr} formu, Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(Ötrü) formu, Neçeke tegi+Fiil+(-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi formu, Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü+Ançata formu;* ***Fiil+{-gInçA}+kA Tegi*** formu; ***Fiil+{-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı)*** formu; ***Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+Durum Morfemi+(Son Çekim Edatı*** formu başlığı altında

Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+(Son Çekim Edatı) formu ve Fiil+{-mIş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+kA} formu; ***Fiil+{-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi (-mAkIŋA)*** formu; ***Fiil+{-gUdA}*** formu.

12. Bu formların oluşturduğu yan tümceciklerin temel tümceciği [+niteleme] özelliği taşıması, her bir katmanın kendisine ait özne işaretleyicisine sahip olması ve formların son çekim edatı ve kimi eğik durum (oblique case) morfemleri alması sebebiyle söz konusu formlarla kurulan tümceler, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar (clausal subordination) arasında değerlendirilmiştir.

13. {-sAr} morfeminin şart anlam ilişkisi kurduğu birleşik yapılı tümcelerde göreceli zaman anlamının da olduğu düşünülmektedir. Nitekim şart anlamı içeren birleşik katmanlı tümcelerin derin yapısında içerdiği bir diğer anlam bir eylemin gerçekleşmesinin şartı kendinden önce başka bir eylemin gerçekleşmesi; ya da her iki eylemin eş zamanlı gerçekleşmesi gerektiğidir. Bu sebeple şart anlamı taşımasına rağmen {-sAr}'lı birleşik tümceler de eldeki çalışmaya dâhil edilmiştir.

14. Türk runik harfli metinlerde {-sAr} morfemini alan fiilin aynı ardışık eksen boşluğu taşıdığı ve boşluğu bitimli fiile ait işlemcilerle doldurduğu görülmüştür. Dolayısıyla Türk runik harfli metinlerde {-sAr}'lı tümceler, eş-bağımlı (cosubordination) tür içerisinde değerlendirilmektedir. Herhangi bir şahıs işaretleyicisi almayan {-sAr}'lı fiiller Budist Türk çevresine ait eserlerden biri olan İKP'ten itibaren şahıs işaretleyicisi ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Aynı eserde {-sAr}'lı fiilin herhangi bir şahıs işaretleyicisi almadığı örneklere de tanıklık edilmektedir. Bu durum İKP'te {-sAr}'lı tümcelerin *eş-bağımlı* türden *bağımlı* türe geçiş özelliği gösterdiğinin bir kanıtı olarak yorumlanmıştır.

15. Eski Türkçe metinlerde {-sAr} morfemi eklendiği fiile *-dığı zaman* anlamı da katabilmektedir. Bu şekilde bir anlam ilişkisi *F+{-sAr}…F+{-DI}* şeklindeki birleşik yapılı tümcelerde daha belirgindir. Sözlüksel şart işaretleyicisi ile birlikte kullanılan ve temel işlevi şart anlamı sağlamak olan *(Birök) (kim) F+{-sAr}+(ötrü)…F+{-Xr} , Fiil+{-sAr}…Yüklem İsmi+ol, (Birök) (kim) Fiil+{-sAr}+(ötrü)…Fiil+{-gAy}, Birök Yene Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-gAy}, Birök…kayu kayu…Fiil+{-sAr}+ötrü…F+{-gAy}, Birök Fiil+{-mIş} bolsAr ötrü…F+{-mIş} bol+{-gAy}, Fiil+{-sAr}…F+{-tAçI}, Fiil+{-sAr}+(ötrü)… F-İstek-Emir, Birök kayu Fiil+{-sAr}…F+{-mIş} kergek* şeklindeki birleşik yapılı tümceleri göreceli zaman

anlamı ile yorumlamak da mümkündür. Ancak burada doğru bir değerlendirmede bulunmak için temel tümcecik fiilinin taşıdığı kip ve zaman gibi işlemcileri dikkate almak gerekmektedir.

16. Taranan metinlerde tanıklık edilen *Ne+Fiil+{-sAr}, Kaçan (Birök) +Fiil+{-sAr}+(ötrü), Neçede+Birök+Fiil+{-sAr}+(ötrü), Kayu Ödün+Fiil+{-sAr}* formları ile kurulan birleşik tümcelerde göreceli zaman anlamının tespitinde yine bu tümcelerde yer alan fiillerin kılınış değeri oldukça önemli bir yere sahiptir. [+SS] kılınış değerine sahip fiillerden oluşan yan tümceciklerin temel tümcecikler ile öncelik-sonralık anlam ilişkisi içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra [+ÖS] ve [-SV] kılınış değeri taşıyan fiillerden kurulu yan tümcecik ile temel tümcecik arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi vardır. *Neçeke tegi+Fiil (-mA)+{-sAr}+Ançaka tegi* ile *Ançata Birök+Fiil+{-sAr}+Ötrü Ançata* formunun kullanıldığı birleşik yapılı tümcelerde de eş zamanlılık anlam ilişkisinin yer aldığı gözlemlenmiştir.

17. {-DUkDA}morfeminin son çekim edatı ile genişletildiği *Fiil+-DUk+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+DA+Son Çekim Edatı* formu ile *Ne…Fiil+-DUktA ötrü, Kaltı…Fiil+-DUktA* ve *Kaçan…Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}(ötrü)* formlarının yer aldığı katman, temel tümceciğe bağımlı bir yapının oluşmasına neden olmaktadır. Söz konusu formlar temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile niteleyerek bulundukları tümcenin dış katmana yerleşmiş ve böylelikle tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıların oluşmasına neden olmuştur.

18. {-DUkDA}morfeminin *{-IncA}* ve *-DIktAn sonra* şeklinde anlamlandırıldığı tümcelerde katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin yer aldığı; *[-ken]* şeklinde anlamlandırıldığı tümcelerde de katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisinin yer aldığı düşünülmektedir. Öncelik-sonralık anlam ilişkisinin bulunduğu izleme tümcelerinde eylemler arasında zaman aralığının olmadığını ifade eden bir takım formlara tanıklık edilmiştir. Bunlar *Fiil+{-DUkDA}+Ok; Fiil+{-DUkDA}+ Ok +kin; Fiil+{-DUkDA}+Ok+ötrü, Kaltı… Fiil+{-DUkDA}; Ne…Fiil+{-DUkDA}; {-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA} ötrü* şeklinde sıralanabilir. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA} berü* formu ve *Kaçan…Fiil+{-DUk}+(iyelik kökenli şahıs morfemi)+{+DA}(ötrü)* formu ile katmanlar arasında öncelik-sonralık anlamının verildiği görülmüştür.

19. {-mIşDA} morfemi çoğunlukla [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiğinden eylemler arasındaki öncelik-sonralık anlam ilişkisi oldukça belirgindir. {-mIşDA} ile kurulan kimi tümcelerde izleme anlamının belirgin hale getirilmesi için *Fiil+{-mIşDA}+Ok, Fiil+{-mIşDA}+ kin+ötrü, Ne Fiil+{-mIşDA}+Ok* şeklindeki formlara başvurulmuştur. *Fiil+{-mIşDA}+berü* formunun yer aldığı yan tümcecikler de başlangıç tümceleri olarak tanımlanmıştır. Bunlara ilaveten *Kaçan Fiil+{-mIşDA}+ kin, (Neçede) birök Fiil+-mIşDA* formunun yer aldığı tümcelerde de öncelik-sonralık anlam ilişkisi bulunmaktadır. {-mIşDA} morfemi ancak [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklendiği zaman –[-SV] kılınış değerine sahip fiillerden sonra gelen *kin* son çekim edatının yer aldığı tümceler hariç- bir tümceye öncelik-sonralık anlamını kazandırabilmektedir. Söz konusu morfem [-SV] ya da [+ÖS] kılınış özelliğine sahip fiillere eklendiğinde katmanlar arasında eş zamanlılık anlam ilişkisi oluşmaktadır.

20. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-mIşkA} morfeminin temelde katmanlar arasında sebep-sonuç anlam ilişkisi kurmak için kullanıldığı görülmüştür. Söz konusu morfemin [+SS] kılınış değerine sahip fiillere eklenmesi halinde eylemler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin oluştuğu da gözlemlenmiştir. {-mIşkA} morfeminin olumsuz dengi olarak işaretlenen ve Eski Uygur Türkçesi metinleri ile sınırlı olan {-mAyUkkA} morfeminin de temel işlevi katmanlar arasında sebep-sonuç anlam ilişkisi kurmak olduğundan eldeki çalışmada inceleme dışında tutulmuştur.

21. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde *Fiil+{-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi* formunun zaman anlamı içerdiği tek örnek *Kin keligme ödlerde* ***üç miŋ asanke kalplar ertmekiŋe*** *prabaracaviçayi atlıg kalpta kamagun barça bir yaŋlıg raçamukdi atlıg burkan bolgay sizler.* " Sonraki gelecek zamanlarda ***üç bin Asamkhyeya-Kalpas geçtikten sonra*** siz Rajamukti isimli Buddha olacaksınız." (AY V. Kitap 245 1182/1186) olarak kaydedilmiştir. Söz konusu form, iyelik kökenli şahıs işaretleyicisi ve datif morfemi ile birlikte kullanılarak katmanlar arasında zaman anlam ilişkisinin oluşmasına neden olmuştur. Temel tümceciği zaman anlamı ile niteleyen yan tümce, temel tümceciğin dış katmanına (periphery) yerleşmiştir. Ayrıca {-mAkIŋA} morfeminin oluşturduğu gerundium çeşitlenebilir özneye izin verdiğinden söz konusu yapıda birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiği düşünülmektedir.

22. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bulunduğu tümcede temel üye işlevinde kullanılarak öz katmanda birleşen bağımlı yapıların (core subordination)

oluşmasına neden olan formlar şu şekilde tespit edilmiştir: ***Fiil+{-mIş} Başad*** formu ve *Fiil+{-mIş}+(X)g akuzatif morfemi, Fiil+{-mIş}+(3.şahıs iyelik morfemi)+(+n akuzatif morfemi);* ***Fiil+{-DUk} Başad*** formu *ve Fiil+{-mADUk} Başad;* ***Fiil+{-yUk} Başad*** formu ve *Fiil+{mAyUk} Başad*; ***Fiil+{-(X)gmA} Başad*** formu*;* ***Fiil+{-(X)glI} Başad*** formu*;* ***Fiil+{-DAçI} Başad*** *formu;* ***Fiil+{-gUçI} (Başad)*** formu*;* ***Fiil+Aorist (Başad)*** formu ve *Fiil+Aorist+(teklik 3.şahıs iyelik morfemi+n akuzatif morfemi);* ***Fiil+{-gU} Başad*** formu ve *Fiil+{-gU}+teklik 3.şahıs iyelik morfemi+ n akuzatif morfemi;* ***Fiil+{-gUlUK} (Başad)*** formu*;* ***Fiil+{-sXk} (Başad)*** formu şeklindedir.

23. Asimetrik birleşmeye izin veren partisipli yapıların doğrudan olarak bitimli fiile bağlanmadığı durumlarda farklı karmaşık yapı türlerinin ortaya çıktığı görülmüştür. Karmaşık tümcelerin birleşme-tür çeşidini belirlemek için öncelikle temel tümceciğin dış katmanlı bir yan tümcecik üyesine sahip olup olmadığının tespit edilmesi gerekir. Dış katmanlı yan tümceciklerin varlığı söz konusu yapının isimlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde temel tümceciğin dış (periphery) katman tarafından zaman, sebep, durum vb. içeriklerle nitelendirilmesi durumunda söz konusu tümce, oluşan bu büyük yapıya göre isimlendirilmiştir.

24. Her ne kadar kuram öncüleri, iyelik morfemi ve/veya akuzatif morfemi ile genişleyen partisipli yan tümcecikleri temel üye/zorunlu üye olarak nitelendirse de taşınma ve dönüşümün gerçekleştiği tümcelerde de nitelenen başadın, bulunduğu yan tümceciğin tümce içerisindeki işlevine göre kimi morfemlerle işaretlenmesinden yola çıkılarak bu tür yan tümceciklerin de temel üye olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda partisipli yapı özne işlevinde ise o yapıda bulunan başad bitimli fiil tarafından çoğunlukla Ø ile işaretlenirken; partisipli yapı nesne işlevinde ise başad akuzatif morfemi ile ya da Ø ile; dolaylı nesne işlevinde ise datif ya da lokatif morfemi ile işaretlenir. Bu sebeple *Fiil+Partisip Morfemi Başad* formunun oluşturduğu yan tümcecik ile *Fiil+Partisip Morfemi+İyelik Morfemi ve/veya Akuzatif Morfemi* formunun oluşturduğu yan tümcecik bulundukları tümcenin temel üyesi olarak işlev gördüğü sürece söz konusu tümce, öz katmanda birleşen bağımlı yapı olarak nitelendirilmiştir.

25. *Fiil+ Partisip Morfemi* formlu partisiplerin zaman anlamındaki *öd* sözcüğünü nitelendirmesi durumunda ya da *teg, osuglug üçün* gibi edatlarla kullanılması durumunda söz konusu yan tümcecik tümcenin zarfı işlevinde kullanılır.

Partisipin nitelediği başadın, zaman içerikli sözcüklerden oluştuğu durumlarda birleşme ve türün değişikliğe uğradığı düşünülmektedir. Çünkü söz konusu formun zaman içerikli sözcükleri nitelemesi durumunda partisipli yan tümcecik, öz katman üyeliğinden çıkıp tümcenin dış katmanına yerleştiğinden oluşan yeni yapı tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında yerini alır.

26. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde öz katmanlarda birleşen bağımlı yapılarda mutlak bir zaman anlamından bahsetmek mümkün değildir. [+içe yerleşik] ve [+bağımlı] özelliğe sahip bu tür bağımlı yapılarda (subordination) göreceli zaman anlamının bulanık olduğu görülmüştür. Partisiplerin belli bir zamana işaret ettiğini söylemek zordur. Başka bir ifade ile öz katmanda gerçekleşen bağımlanmada (core subordination) partisipli yan tümcecik zamansal gönderge içermez; ancak tümcede kullanılan zaman içerikli leksik birimler, bu tür tümcelerin içerdiği eylemleri zaman çizgisine yerleştirmeyi kolaylaştırabilmektedir. Ayrıca aynı tümcede bitimli fiilin işaret ettiği zaman da anlam bulanıklığının giderilmesinde önemli bir etkiye sahiptir.

27. Eldeki çalışmada söz konusu partisipler daha çok görünüş değerleri ile yorumlanmaya çalışılmıştır. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bitmişlik bildirdiği ifade edilen {-mIş}, {-dUk}, {-yUk} morfemlerinin [+SS] kılınış değerine sahip partisiplere eklenmesi durumunda bitmişlik görünüş değeri ile ; [+ÖS] ve [-SV] kılınış değerine sahip fiillere eklendiğinde de intraterminal görünüş değeri ile yorumlanmıştır.

28. Bitmemişlik bildirdiği ifade edilen partisip morfemlerinin (aorist, {-(X)glI}, {-(X)gmA},{-DAçI}, {-gUçI}) eklendiği fiile genel anlamda intraterminal görünüş değeri kazandırdığı gözlemlenmiştir.{-(X)gmA}) morfeminde istisna olabilecek bir örneğe tanıklık edilmemiştir ancak {-(X)glI} morfeminin [+SS] kılınış özelliğine sahip fiillere eklenmesi durumunda söz konusu partisip, postterminal görünüş değeri ile yorumlanmıştır. Türk runik harfli metinlerde gerçekleşmemişlik ya da beklenti kipliği işlevinde kullanılan {-DAçI} morfeminin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde intraterminal görünüş değeri kazandığı görülmektedir. Morfemin postterminal görünüş değeri ile yorumlanmamasının sebebi olarak eklendikleri fiillerin [+SS] kılınış değerine sahip olmaması gösterilmiştir.

29. {-DAçI} morfemi ile hemen hemen aynı işleve sahip olduğu düşünülen {-gUçI} morfemi de eklendiği fiile intraterminal görünüş özelliği yüklemektedir.

Çoğunlukla intraterminal görünüş değeri ile yorumlanan aorist morfeminin çoğunlukla süreç ifade eden [+ÖS] ve [-SV] kılınışlı fiillere eklendiği görülmektedir. Ancak morfemin [+SS] kılınış özelliğine sahip fiillere eklenmesi durumunda söz konusu partisip, bitmişlik görünüşü ile yorumlanmıştır.

30. {-sXk}, {-gU}, {-gUlUK} her ne kadar eklendikleri fiilleri gelecek zamana konumlandıran bir morfem olarak nitelendirilse de eldeki çalışmada söz konusu morfemler daha çok kiplik değeri ile yorumlanmıştır. Nitekim henüz yaşanmamış ya da gerçekleşmemiş bir zamana işaret eden gelecek zaman diliminin ayrıca olasılık, gereklilik, emir, istek ya da niyet/gönüllülük gibi anlamları da barındırması oldukça olağandır. Bitimli fiilin {-gAy} morfemi ile çekimlenmesi halinde ya da *kin keligme* gibi gelecek zaman işaret eden zaman belirteçlerinin kullanılması durumunda *{-sXk}, {-gU}, {-gUlUK}* morfemleri gelecek zaman anlamı ile yorumlanabilmiştir.

31. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapılara (clausal coordination) iki farklı şekilde tanıklık edilmektedir. Bunlardan ilki birbirine bağlaçlarla bağlanmayıp arka arkaya sıralanan tümceler; diğeri ise bağlaçlar aracılığıyla birbirine bağlanıp tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıların (clausal coordination) oluşumuna neden olan tümcelerdir. Birbirine bağlaçlarla bağlanan tümcelerde olduğu gibi bağlaçsız birbirine bağlanan tümcelerde de herhangi bir tümcenin yeri değiştirilememekte; öne ya da sona alınamamaktadır. Bu durum tümcelerde yer alan fiillerin işaret ettiği eylemlerin belirli bir oluş sırasına sahip olması ile ilgilidir. Bu tür yapılanmalarda tümcecikler arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisinin yanında eş zamanlılığın da olduğu görülmüştür. Birinci tümceciğe ait fiilin [+SS] kılınış değerine sahip olduğu örneklerde eylemler arasında öncelik-sonralık zaman ilişkisi; [-SV] ya da [+ÖS] kılınış değerine sahip olduğu örneklerde de eş zamanlılık anlam ilişkisinin olduğu görülmektedir.

32. Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bağlaçlar aracılığıyla birbirine bağlanıp tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapıların (clausal coordination) oluşumuna neden olan çok sayıda örnek mevcuttur. [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] özelliğe sahip bu yapılar daha çok öncelik-sonralık anlam ilişkisine sahiptir. *Kin yana, (ötrü) anta(da)kin, basa, basa basa, (ötrü) anta(da) basa, anta(da) basa (yana) ok, ötrü, anta ötrü, ol ödün, udu, yana* bağlaçları ile kurulan birleşik yapılı tümcelerde katmanlar arasında öncelik-sonralık anlam ilişkisi tespit edilmiştir. *(Takı) yme* bağlacı

ile kurulan tümcelerde katmanlar arasında öncelik-sonralık anlamına ek olarak eş zamanlılık anlam ilişkisinin de var olduğu gözlemlenmiştir.

KAYNAKÇA

Ağca, F. (2006). "*Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*", Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Ağca, F. (2007). "Eski Türkçede {-A/-I/-(y)U} Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine", *Hacettepe Üniversitesi Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, 2006/13, Ankara, ss. 3-37.

Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dil Araştırmaları, No, 02, Ankara.

Ağca, F. (2016). "Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği: (b)ol(g)a(y) kim…fiil+ -(g)A(y) + (Şhs Ekl)", *Türkbilig,* No, 31, ss.79-95.

Akerson, F. E. (2007). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış,* Multilingual, İstanbul.

Aksu-Koç, A. (1988). *The Acquisition of Aspect and Modality The Case of Past Reference in Turkish,* Cambridge University Press, Cambridge.

Alyılmaz, C. (1994). "*Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*", Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Aris, G. (2018). "*Eski Uygurca Ölüler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi*", İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Aydemir, İ. A. (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Aydemir, İ. A. (2012a). "Türkiye Türkçesinde Zarf-fiil Cümlelerinde Sözcük Sıralaması Üzerine", *Gazi Türkiyat*, çev., Duygu Özge Demir, Güz 2012/11, ss. 227-233.

Aydemir, İ. A. (2012b). "Türkçede Zarf-Fiillerin Görünüş Değerleri*." Erdem 64*, ss. 15-30.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Aydın, İ. (2010). "Rol ve Gönderim Dilbilgisi ve Türkçenin Katmanlı Yapısı", *15th International Conference on Turkish Linguistics,* August 20-22, 2010- Szeged, Hungary.

Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bang, W. (1923). "Das Negative Verbum der Türksprachen", *SPAW,* ss.114-131.

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Benzer, A. (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteeth- Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford.

Csato, E. A. ve Johanson, L. (1993). "On Gerundial Syntax in Turkic." *Acta Orientalia Hungarica,* No: 46, ss.133-141.

Csato, E. A. ve Johanson, L. (1998). "Turkish", *The Turkic Languages,* Yay. Lars Johanson ve E.A. Csato, London, New York: Routledge, ss.203-235.

Çağatay, S. (1947). "Eski Osmanlıcada Fiil Müştaklarından. III-Gerundifler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* VI, 1-2, 1947, s.31.

Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin,* Karahan Kitabevi, Adana.

Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Karahan Kitabevi, Adana.

Delice, H. İ. (2012). "-Ip Eki Türkçede Hangi Kategorileri Oluşturmaktadır?", *V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Denizli.

Demirci, K. (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler,* Anı Yayıncılık, Ankara.

Doko, E. (2015). "Albert Einstein", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Yirminci Yüzyıl Düşüncesi,* İnsan Yayınları, C., 4, ss.535-560.

Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*, çev., Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (1983). "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, S. XVII-XXI, Ankara, ss.115-119.

Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Akçağ Yayınları, 2.Baskı, Ankara.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti't Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill Leiden, Boston.

Ergin, M. (1992). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri için Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınevi, 19. Baskı, İstanbul.

Foley, W. A. ve Van Valin, R. (1984). *Functional Syntax and Universal Grammar*, Cambridge University Press, Cambridge.

Gabain, A. V. G. (1988). *Eski Türkçenin Grameri,* çev., Mehmet Akalın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Gökçe, F. (2007). "Eski Türkçe {-GAlIr/-KAlIr} Eki Üzerine", *Türkbilig*, 2007/14, ss.97-115.

Greenberg, J. (1963). "Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements", *Universals of Language*, MA: MIT Press, Cambridge.

Gulcalı, Z. (2015a). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Gulcalı, Z. (2015b). "*Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük)*", İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası,* yay., Mehmet Ölmez, çev., Ece Korkut ve İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:11, Simurg.

Haspelmath, M. (1995). The Converb as a Cross-Linguistically Valid Category, *Converbs In Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms-Adverbial Participles Gerunds*, edit., M. Haspelmath ve E. König, Mouton de Gruyter, Berlin, ss. 1-57.

Hatipoğlu, V. (1974). "Türkçedeki Eklerin Kökeni", *Türk Dili*, S., 268, ss.331-340.

Hunutlu, Ü. (2015). "/-sAr/ Zarf-Fiil Ekinin Şahıs Eki Alma Süreci", *10. Uluslararası Büyük Dil Kurultayı,* Saray Bosna, Bosna Hersek, 28 Eylül, 1 Ekim 2015, ss.139-149.

İmer, K., Kocaman A. ve Özsoy, S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Johanson, L. (1990). "Zur Postterminalität türkischer syndetischer Gerundien" *Ural-Altaische Jahrbücher* N.F. 9, ss.137-151.

Johanson, L. (1991). "Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, ss. 98-110.

Johanson, L. (1992). *Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten. Frankfurt.* (=Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellchaft an der J. W. Goethe Universitat Frankfurt am Main.)

Johanson, L. (1994). "Türkeitürkische Aspektotempora", *Tense Systems in European Languages,* Yay., R.Thieroff ve J.Ballweg, Tübingen: Niemeyer, ss. 247-266.

Johanson, L. (1995). "On Turkic Converb Clauses", in Haspelmath, M. and König, E. (Eds.), *Converbs in Cross-Linguistics Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms- Adverbial Participles- Gerunds*, Berlin: Mouton de Gruyter, ss. 313-347.

Johanson, L. (1998). "The Structure of Turkic", *The Turkic Languages*, yay., Lars Johanson ve E.A.Csato, New York: Routledge, ss. 30-66.

Johanson, L. (2000). "Viewpoint Operators in European Languages", *Tense and Espect in The Languages of Europe*, Editör: Östen Dahl, Mouten de Gruyter, Berlin-New York, ss. 27-187.

Johanson, L. (2007). Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis, *Connectivity in grammar and discourse*, yay., Rehbein, Jochen & Hohenstein, Christiane & Pietsch, Lukas, Amsterdam: Benjamins, ss. 188-198.

Johanson, L. (2016). *Türkçede Görünüş,* çev., Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara.

Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karabulut, F. (2009). "Köktürkçenin Sıfat Fiilli Yapı Tipolojisi", *Bilig*, S., 48, ss. 91-118.

Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış,* Divan Kitap, Ankara.

Karahan, A. (2015). *Eski Uygurcada Bağlaçlar*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Kirişçioğlu, M. F. (2015). "Türkçede Fiilden İsim Yapma Eki -p", *Dil Araştırmaları*, Güz 2015, S.,17, Ankara, ss. 7-17.

Koç, N. (1990). *Yeni Dilbilgisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Kononov, A. N. (2002). "–(º)p, –(º)b, –(y)ºb, –(º)pan, –(º)ban, –(º)banı, –(º)banın Türk Zarf-fiilinin Rekonstrüksiyonu Denemesi (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Dil Bilgisine Ait Veriler)", *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler,* çev., Mehman Musaoğlu, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 261-276.

Korkmaz, Z. (2017a). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5.Baskı, Ankara.

Korkmaz, Z. (2017b). "Türkçede -˚n Zarf-Fiil Eki ile -pan/-pen Eki ve Türemeleri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 179-187.

Korkmaz, Z. (2017c). "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1-2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 85-90.

Kornfilt, J. (1997). *Turkish*, Routledge, London.

Kuznetsov, I. P. (1997). "Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair", *Türk Dili Belleten,* 1995, Ankara, ss. 193-262.

Lehman, W. (1978). *Syntactic Typology*, University of Texas Press, Austin.

Lewis, G. (1986). *Turkish Grammar*, Oxford University Press, Oxford.

Li, C. ve Sandra A. T. (1975). "The Semantic Function of Word Order: A Case Study in Mandarin", *Word Order and Word Order Change*, University of Texas Press, Austin, ss. 163-197.

Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.

Mansuroğlu, M. (1953). "Türkçede -gu Ekinin Fonksiyonları", *Türkiyat Mecmuası,* C.,X, İstanbul, ss. 341-348.

Mansuroğlu, M. (1955). "Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları", *TDAY Belleten*, ss.59-71.

Nalbant, M. V. (2002). "-DUK Eki ve Divanü Lugati't-Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi", *Türkoloji Dergisi,* C., XV, s.,1, ss. 193-203.

Nedjalkov, V. P. (1995). "Some Typological Parameters of Converbs", *Converbs in-Cross-Linguistic Perspective Strucure and Meaning of Adverbial Verb Forms - Adverbial Participles, Gerunds-*, haz. Martin Haspelmath ve Ekkehard König, Mouton de Gruyter, Berlin, ss. 97-136.

Orkun, H. N. (1940). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*, Türk Dil Kurumu, İstanbul.

Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5.Bölüm),* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1, Beytepe, Ankara.

Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük,* Üçüncü Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara.

Öner, M. (1996). "-matı/ -meti Gerundiyumu Hakkında", *3.Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı,* TDK Yayınları, 678, 1999, Ankara, ss. 833-840.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Özmen, M. (2016). *Türkçenin Sözdizimi*, Karahan Kitabevi, Adana.

Räsänen, M. (1957). *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen,* Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI, Helsinki.

Schulz, P. (1978). "*Verbalnomina und Konverbien Als Adverbiale Ergänzungen im Alttürkischen*", Ph. D. diss. (Giessen).

Serebrennikov, B. A. ve Gadjieva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri,* çev., Tevfik HACIYEV ve Mustafa ÖNER, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Sertkaya, O. F. (1996). "Bolsungıl Tep Tediler.", *Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildiriler Kitabı,* Ankara, ss. 135-142.

Sinanoğlu, S. (1957). "Basit Cümlede Nesne ve Tümleç", *Türk Dili*, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, s. 370.

Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil),* çev., Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Taylan, E. E. (1984). *The Function of Word Order in Turkish Grammar*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

Taylan, E. E. (1988). "The Expression of Temporal Reference in Embedded Sentences in Turkish", *Studies on Turkish Linguistics*, Middle East Technical University, Ankara, ss. 333-350.

Taylan, E. E. ve Özsoy, S. (1993). "Türkçedeki Bazı Kiplik Biçimlerinin Öğretimi Üzerine", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Ankara.

Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Sevinç Matbaası, Ankara.

Tekin, Ş. (1992). "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, C., II, TKAY Yayınları, Ankara, ss. 69-119.

Tekin, Ş. (2015). "Türkçede -ma- Olumsuzluk Eki ile -dik+ Eki Nereden Geliyor?", *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Dergay Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, ss. 43-56.

Tekin, T. (2013a). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, haz., Emine Yılmaz ve Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Tekin, T. (2013b). "On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}", *Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri*, haz., Emine YILMAZ ve Nurettin DEMİR, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 511-518.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Temir, A. (1956/I). "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alttürkischen 1: Deskriptiver Teil", *Oriens 9*, Leiden, ss. 41-86.

Tezgör, H. ve Armaner T. (2001). *Aristoteles Fizik*, çev., Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Timurtaş, F. K. (1994*). Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Toklu, M. O. (2013). *Dilbilime Giriş*, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tulum, M. M. ve Azılı, K. (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Çözümlenişinin 101. Yılında Yeni Bir Tahlil Denemesi Giriş-Rekonstrüksiyon Çeviri-Sözlük-Faksimile*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.

Turetzky, P. (1999). Mutlak ve İdeal Zaman, Teori ve Politika, çev., Nilüfer Yılmaz, s.14.

Uçar, E. (2009). "*Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*", İzmir Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Uçar, E. (2012). "Eski Türkçe -gInçA Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine", *Gazi Türkiyat,* Güz 2012, S.,11 ss. 47-52.

Uçar, E. (2013), *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin,* Dinazor Kitabevi Yayınları, İzmir.

Uğurlu, M. (1999). "-ArAk ve -p İle Kurulan Zarf-fiilli Parçalarda Sınır Vurgulayışın Rolü", *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1996,* TDK Yayınları, Ankara, ss. 1181-1188.

Van Valin, R. D. ve Lapolla, J. R. (1997). *Syntax Structure, Meaning and Function,* Cambridge University Press, New York.

Van Valin, R. D. (2009). *Exploring The Syntax-Semantics Interface,* Cambridge University Press, Cambridge.

Verhoeven, L. (1992). "Acquisition of Clause Linkage in Turkish", Bok-Bennema, R. Ve Van Hout, R. (edts.) *Linguistics in Netherlands*, Dordrecht, Foris, ss.153-162.

Von On Colbe, V. B. (2003). Sémantique et Pragmatique De La Projection Des Constituants: Constituance, Dépendance, Topologie. *Cahier du CRISCO,* 13, ss. 37-50.

Watters, J. K. (1993). "An Investigation of Turkish Clause Linkage", *Advances in Role and Reference Grammar,* Editör: Robert D. Van Valin, Jr., John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, ss. 536-560.

Wilkens, J. (2001). "Die drei Körper des Buddha (trikāya), das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz–Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert", *Berliner Turfantexte XXI*, Brepols, Turnhout.

Yaylagül, Ö. (2002). "*Türk Dilinde -sA(r)'lı Kuruluşlar (Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması)*", Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Yıldırım Çetinbaş, F. (2004). "*The Syntactic and Semantic Analysis of Turkish Temporal Converbs*", Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yıldırım Çetintaş, F. (2006). "Türkçede Zaman Anlatan Belirteç Yantümcelerinde Birleşme Türleri ve İşlemci Yansımaları", *20th Ulusal Dilbilim Kurultayı,* 2006, yay. haz., Yusuf Çotuksöken, Nafi Yalçın, Maltepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 167-182.

Yıldırım Çetintaş, F. (2011). "Zamansal İçerme İlişkilerini Belirginleştiren Ulaç Eklerinin Belirteç Tümceciklerinde ve Temel Tümcenin Eylem Kılınışları ile Olan Etkileşimleri", *Dilbilim Araştırmaları,* No., 2, ss. 17-30.

Yılmaz, D. Ö. (2009). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yüce, N. (1999). *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Zieme, P. ve Kara, G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch*, Akademia Kiado, Budapest.

Zieme, P. (1996). "Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarnaprabhāsottamasūtra)", *Berliner Turfantexte XVIII*, Brepols, Turnhout.